Studia Ethnologica Hungarica XIX.

Veres róka, vörös bársony, piros rózsa

A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában

Bálizs Beáta

L'Harmattan

PNEXAT

Bálizs Beáta

VERES RÓKA, VÖRÖS BÁRSONY, PIROS RÓZSA

STUDIA ETHNOLOGICA HUNGARICA XIX.

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM NÉPRAJZ – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA TANSZÉK
ÉS A L'HARMATTAN KIADÓ KÖZÖS SOROZATA

SOROZATSZERKESZTŐ
VARGYAS GÁBOR

Bálizs Beáta

VERES RÓKA, VÖRÖS BÁRSONY, PIROS RÓZSA

A piros/vörös
a magyar nyelvben és kultúrában

pte néprajz–kulturális antropológia tanszék – l'harmattan kiadó
2020

A kötet a PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
és a Néprajzi Múzeum közötti együttműködés keretében jelent meg.

NÉPRAJZI MÚZEUM

MUSEUM OF ETHNOGRAPHY

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-414-706-0

ISBN 978-963-414-706-0
ISSN 1587-8899

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Hálás vagyok a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék oktatóinak, ill. Flórián Máriának és Papp Eszternek, akik a disszertációm műhelyvitáján értékes tanácsokkal láttak el. Köszönöm Fülemile Ágnesnek és Tolcsvai Nagy Gábornak, hogy doktori értekezésem nyilvános védésén, ill. azt követően is megosztották velem írásommal kapcsolatos észrevételeiket, így jelentősen hozzájárultak a kézirat végső formába öntéséhez. Legfőképpen azonban témavezetőmet és mentoromat, Vargyas Gábort illeti köszönet, amiért kutatásaimban, ill. e könyv megírásának minden fázisában készségesen támogatott.

ELÖLJÁRÓBAN

Régóta tudjuk, hogy a piros szín kiemelkedően fontos az emberiség számára. A 19. században általánosan elterjedt vélemény volt, hogy a távoli „primitív" kultúrák, ill. a fejlett társadalmak falusi-paraszti rétegei – a gyerekekhez hasonlóan – egyaránt a szép élénkpirosat becsülik a legtöbbre a színek közül. A képzőművészek már korán felfigyeltek arra, hogy a piros „minden más szín felett dominál" (ld. pl. N. n. 1928, 252). A mészfehér és a szénfekete után a vörös okker a történelem legrégebbi festőanyaga (ezzel volt eredetileg befestve a híres Willendorfi Vénusz is), az írás feltalálását gyorsan követte a pirossal írás gyakorlata, hiszen már az ókori egyiptomiak is használtak piros tintát (ld. Várkonyi 2001, 262). A középkori alkímiában a piros a „színek színe" volt (Szikszai 2005, 24; vö. Földvári 2015c), a mai pszichológusok pedig nemcsak azt vallják, hogy az érzékelés számára ez a legfeltűnőbb szín (ti. ez látható legtávolabbról, ezt tanulják meg a kisgyermekek elsőként vö. Gósy 1998), hanem egyenesen azt, hogy ez a „legszínesebb" szín (vö. Sahlins 1976, 5). Ezzel összefüggésben a kognitív kategóriákkal foglalkozó mai színkutatók szemében a „szín" fogalmának legtipikusabb példáját is a telített piros adja, vagyis ez a színek mentális kategóriájának a legfőbb „prototípusa".[1] Ráadásul a piros az ősidőktől ismert, a világ szinte minden kultúrájának valamiféle szimbolikus vagy kultikus/rituális pozíciót betöltő három alapszínéből (a fehér–vörös/piros–fekete triászból) az egyetlen olyan, amely ún. *kromatikus* (színes vagy másképpen: tarka) szín. Sőt Berlin és Kay kutatásai szerint a színkategóriák evolúciója során a (nappali világosságból és az éjszakai sötétségből elvonatkoztatott) fehér és fekete után ez *az első szín*, amelyet az ember kognitívan elkülönít, ill. a kromatikus színek közül minden nyelv ezt jelöli legelőször külön névvel.

Jelen munkánk a színek óriási, a legkülönbözőbb tudományok érdeklődésének kereszttüzében lévő, megszámlálhatatlanul sok vizsgálat tárgyát képező témájának egy kis szeletét, egy elsősorban néprajzi, nyelvészeti és kognitív antropológiai megközelítésben felmerülő problémát tárgyal. Ez a könyv, amelyet az olvasó a kezében

[1] Néhány nyelvben a szín, színesség fogalmát és a piros színt egyazon szótővel alkotott nevekkel jelölik, így pl. a spanyolban (KICSI SÁNDOR 1990, 1144). Vö. a komancs *ekapi* jelentése: 'szín, piros, kör' (FINLAY 2004, 147).

tart, azt a kérdést igyekszik körüljárni, hogy a magyarok miként gondolkodnak/gondolkodtak, beszélnek/beszéltek a legszembetűnőbb, legkihívóbb kromatikus szín, vagyis az angolul a *red*, németül a *rot*, franciául a *rouge* szóval jelölt színtartományba sorolt árnyalatokról, amelyet a magyar köznyelv legtöbbször két különböző szóval: a *piros* vagy a *vörös* színnévvel illet.

A könyv voltaképpen a szerző „Veres vagiok, piros vagiok" A piros/vörös a magyar nyelvben és kultúrában című doktori értekezésének anyagát tartalmazza, a disszertáció eredeti szövege azonban kissé átdolgozásra, egy-két ponton kiegészítésre került (főleg a *piros–vörös* kérdés kutatástörténetéről, e színpáros más nyelvekben létező párhuzamairól, a *bordó* színnévről, a *bíbor*ról/*bársonyszín*ről, ill. a *piros* átvitt jelentéseiről szóló részeknél). Írásom voltaképpen – egyrészt különféle közösségekben („terepen") gyűjtött empirikus adatok, másrészt írott nyelvi korpuszokból digitálisan nyert információk fényében – azt a nemzetközi kutatásokban is visszatérően felmerülő problémát járja körül, amit nyelvünkben a *piros* és *vörös* szavak egymás melletti létezése és használata jelent.

A *piros–vörös* színnév kettős főként azért vált szélesebb körben ismert és kutatott problémává, mert a színkutatások eddigi történetének legnagyobb hatású művében, Berlin és Kay 1969-ben publikált könyvében is szóba kerül. A két amerikai kutató külön felhívta a figyelmet a magyar nyelv – az oroszhoz hasonló – speciális esetére, azaz arra, hogy két hasonló jelentőségű színnévvel rendelkezik egyazon spektrális tartomány megnevezésére (az orosz nyelvben azonban a kék színtartományhoz tartozik két különböző színnév).[2] Bár Berlin és Kay hatására a *piros–vörös* kérdés körül sajátos – főleg nyelvészeti berkekből kiinduló – tudományos diskurzus alakult ki, a magyar kutatók mind ez idáig – a nemzetközi kutatással ellentétben – empirikus úton alig, ill. színminták segítsége nélkül vizsgálták ezt a témát. Jómagam viszont egy egyénileg kifejlesztett terepmunkamódszer révén tanulmányoztam ezt a magyar színosztályozással összefüggő problémát nyolc különböző településen, köztük olyanokon is, ahol nem csak magyarajkúak élnek. A vizsgált települések magyar lakóival, közülük is elsősorban szándékoltan a 60 év feletti nőkkel készítettem színmintás tesztet is magában foglaló interjúkat. Érdeklődésem homlokterében – egyebek mellett – a *piros* és *vörös/veres* színnevek jelenlegi és közelmúltbeli használata, jelentései állnak, ill. az, hogy ezek milyen viszonyban vannak egymással, ill. a kognitív piros kategóriával.

A terepen zajló, a nyelvi és kognitív színkategóriákra fókuszáló vizsgálat közben – elsőként a magyar színkutatók között – azt tapasztaltam, hogy az általunk kiemelt

[2] BERLIN-KAY 1991, 35–36. Azóta kiderült, hogy egyes szláv és török nyelvekben is előfordul, hogy több alapvetően fontos színnév van a piros színtartomány kifejezésére (ld. UUSKÜLA 2011; KICSI SÁNDOR 1988a, 44).

figyelemben részesített két színnév párhuzamos megléte (jelenlegi jelentésbeli hasonlóságuk, egymásmellettiségük) csupán diakrón szemszögből válik helyesen értelmezhetővé. Éppen ezért recens vizsgálataimat kiegészítettem egy, a múltbeli állapotok felderítését célzó nyelvészeti kutatással is. Ez utóbbi szövegközpontú kutatás kiterjedt minden olyan színárnyalatra is, amelyet korábban a kognitív piros alá tartozónak vélhettek.

Érdemes már itt a legelején tisztázni kutatásunk két kulcsfogalmát. Az egyik az utóbb említett „kognitív piros", a másik a „kategóriajelölő színnév". A színek nem tagolódnak önmaguktól külön színosztályokká, az ember viszont – tapasztalati alapú – megismerő tevékenysége folytán sajátos kategóriákba sorolja a számára fontos színeket.[3] A mai népek legtöbbje a piros színtartományt, pontosabban a pirosas színek valamely – tágabb vagy szűkebb – csoportját is külön kategóriába sorolja, így elkülönítve azt más színektől. Ezt a kognitív piros színosztályt vagy másképpen kategóriát nevezzük az egyszerűség kedvéért *kognitív piros*nak. Ez voltaképpen tehát nem más, mint az emberek mentálisan számon tartott piros színe.

Az emberi megismerés részét képezi tehát a színek osztályozása, kategorizációja. Meglátásunk szerint célszerű azonban, ha a színosztályozás két – természetesen kibogozhatatlanul összefonódó, de mégiscsak – eltérő színterét elkülönítjük egymástól, vagyis ha elválasztjuk egymástól a kategorizáció pszichológiai/kognitív és nyelvi szintjét. Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy az emberi elmében fellelhető kognitív színkategóriákhoz olyan elnevezések kapcsolódnak a nyelv szintjén, amelyek ezek kifejezésére hivatottak. Pontosan ezt a funkciót hangsúlyozva igyekszem bevezetni a *kategóriajelölő színnév* fogalmát. Értelmezésem szerint a kategóriajelölő színnév az adott színtartományt magába olvasztó kognitív kategória vonatkozásában a legfontosabb – az összes vagy legalábbis a legtöbb kommunikációs szituációban alkalmazható – színjelző/melléknév, ahogyan erről még bővebben esik majd szó.

---

3 Zemplén Gábor (2000) a tudományok történetében két nagy, időben egymást követő színvizsgálati paradigmát állapított meg. Véleménye szerint Newton, akinek nevéhez a fehér fény összetettségének felfedezése és a testek színének elmélete fűződik, az „objektivista" vizsgálati tradíció első képviselője. „Ennek fontos jellemzője, hogy a szín a világban készen van (vagyis a fény vagy a tárgy színes), és az, hogy a szembe jutó fény egyértelműen meghatározza, hogy milyen színt látok." Később jelent meg az a leginkább „szubjektivista" jelzővel illethető paradigma, amely a színeknek az emberi látórendszerhez kötöttségét hangsúlyozza, ill. a színek „keletkezését" az idegrendszer működésével, ismert és ismeretlen neurofiziológiai törvényszerűségekkel magyarázza. E felfogás szerint a szín nem több, mint egy „pszichológiai jelenség, egy teljesen szubjektív élmény" (SEKULER–BLAKE 2000, 207). Amikor azt írom, hogy a színek nem tagolódnak önmaguktól külön színosztályokká, nem kívánom letenni a voksom egyik paradigma mellett sem, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a színek, mint kognitív kategóriák, nem léteznek a megismerő és kategóriákat alkotó ember nélkül.

A kognitív kategóriákra vonatkozó sokféle kutatás közül jelen munka nagyban támaszkodik E. Rosch (1975; 1978) megfigyeléseire, ill. a roschi prototípus-elmélet hatására született nyelvészeti felismerésekre is. E. Rosch kategorizációra vonatkozó vizsgálatai szerint a természetes kategóriák egy része biológiailag meghatározott, ide tartoznak a színek is, mivel a színkategóriák minden kultúrában az emberi érzékelés számára kiugró/feltűnő („szaliens")[4] színek köré szerveződnek. Méghozzá egyetemesen olyan formán épülnek fel, hogy ezek a színek adják a kategória központi magját, prototípusát (legtipikusabb tagját), amely voltaképpen B. Berlin és P. Kay (1991) híres, a későbbiekben részletesen kifejtésre kerülő hipotézisében az ún. fokális színnel egyezik meg. Rosch megfigyelései szerint a kategóriák megítélésében a prototípus és a hozzá viszonyított hasonlóságbeli távolság a döntő, mivel a prototípus (mint a legjobb példa) mellett fokozatosan helyezkednek el a kategória kevésbé jó példányai. A színek esetében a prototipikusnak feltételezett színárnyalatok reprezentálják legjobban saját kategóriájukat, az ettől egyre eltérőbb árnyalatok pedig egyre kevésbé jól képviselik azt.

Ezen elmélet fényében voltaképpen létezik egy vagy néhány piros tónus, amely a piros kategória – biológiai alapú, éppen ezért univerzális (ld. Ragó 2007, 299) – prototípusa, és az ettől való színezetbeli távolság határozza meg, hogy egy adott árnyalatot pirosnak tartunk-e még vagy már inkább más színűnek. (Rosch egyébként azt is állítja, hogy a kategóriák határai egybefolynak, ettől függetlenül azonban a kategóriahatárok azért még szükségszerűen léteznek, ráadásul „a megismerő-funkciókat jól szolgálja" az éles kategóriahatárokra való törekvés, ld. Ragó 2007, 302, 291). Nyelvészeti megközelítésben – miután a kognitív nyelvészet sikeresen kiterjesztette a roschi, ill. a későbbi prototípus-elméletek (ld. ezeket Eysenck–Keane 1997, 280–281) érvényességét egyebek mellett a szemantikára is – a szavak, így a színnevek jelentését szintén el lehet gondolni fokozatos szervezettségű kategóriaként. A jelentés központi magja a fokális szín, de a színnév jelentése a kevésbé tipikus árnyalatokra is kiterjed. A „használati eseményekben", vagyis amikor a színnevek elhangzanak vagy leírják azokat, a teljes jelentéshálónak csupán egy adott része kerül előtérbe, nyelvészeti szaknyelven: „profilálódik" (a szemantikailag profilált elem, vagy egyszerűbben: a „profil" jelenti ugyanis „az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentését", ld. Tolcsvai Nagy 2017c, 218; 2017a 44). Vagyis egyszer prototipikus,

4 Az angol *salience* a fogalmat magyarul gyakran a „szaliencia" vagy a „feltűnőség" szóval fordítják le, ahogyan arra Tolcsvai Nagy Gábor (értekezésem opponensi bírálatában) volt kedves felhívni a figyelmemet. A nyelvtudományi „feltűnőség" fogalom ugyanakkor nem csak az észlelésre vonatkozik, kognitív nyelvészeti megközelítésben „a fogalmi rendszer mentális folyamataiban és a nyelvi tevékenységben (a szövegben)" is lehet valami feltűnő vagy szaliens (TOLCSVAI NAGY 2017a, 47).

másszor különféle széli vagy periférikus árnyalatok elevenedhetnek meg a konkrét kommunikációs helyzetben, vagyis akkor, amikor a jelentés a nyelvhasználatban aktuálisan megvalósul (Tolcsvai Nagy 2012, 293; 2017c, 208).

A fentebb említett kulcsfogalmak révén tulajdonképpen két különböző szemszögből igyekszünk „rálátást" nyújtani a fizikai piros színtartományra. Egyrészt láttatni kívánjuk azt, ahogyan a színeket észlelő és különböző kategóriákba osztó ember a szóban forgó színtartományhoz elkülönítő és osztályozó képességei révén viszonyul. Ebből a nézőpontból releváns fogalom a *kognitív piros*. Másrészt a nyelv – pontosabban a színelnevezések – irányából kiindulva az arra való „rálátást" szeretnénk biztosítani, ahogyan az ember erről a színtartományról kommunikál. Ebből a szemszögből nyer értelmet a *kategóriajelölő színnév* fogalma. Az emberi kommunikációban a kategóriajelölő színnév mellett azonban természetesen sok másféle színnév és színt jelölő nyelvi szerkezet is létezik, hiszen a közlés tárgya és annak kifejezési módja is rendkívül változatos lehet. Így például a piros színtartomány esetében a következő tárgyakkal (kommunikálni kívánt információkkal) számolhatunk a különféle beszédhelyzetekben:

1. önmagában a fokális pirossal (azzal a tónussal, amit tipikus pirosnak tart mind a közlő, mind a befogadó);

2. a kognitív pirosba sorolt összes árnyalattal együttesen (a kategória egészével);

3. egy vagy több pirosas árnyalattal (pl. a világos pirosakkal együtt, vagy pl. a téglaszínnel önmagában);

4. a különböző határszíneknek tekinthető tónusokkal (pl. narancspirossal, liláspirossal stb.);

5. valamely növényhez (pl. a rózsához), állathoz (pl. a tehénhez), emberi testrészhez (pl. az archoz), tárgyhoz (pl. a bársonyhoz), jelenséghez (pl. a hajnalhoz) kötött piros tónussal.

De térjünk vissza a konkrét vizsgálatokhoz. A szövegkorpuszok színnévhasználatát számba vevő, nyelvtörténeti jellegű, pontosabban a történeti jelentésváltozásokra irányuló kutatásom a *piros* és *veres/vörös* szavak mellett mindenekelőtt a *verhenyes/vörhenyes*, a *rőt*, a *rózsaszín* stb. árnyalatokra, ill. elnevezésekre koncentrálva értékes eredményekhez vezetett. Ezek az eredmények – mint azt látni fogjuk – egyaránt vonatkoznak a *piros, vörös, rózsaszín* névvel jelölt színek kognitív-nyelvi, kulturális-szimbolikus jelentésére és jelentőségére, ill. az azokban bekövetkező változásokra.

A kutatás újszerűségét és egyben legfőbb értékét az adja, hogy – mint azt majd a módszertani fejezetben bővebben kifejtem – két, az eddigi hazai kutatások során teljesen kiaknázatlan vizsgálati eljárást ötvöztem. Egyrészt olyan néprajzi/antropológiai terepmunkát folytattam, amely nem csupán a mai emberek szóban megfogalmazott ismereteire és véleményére összpontosít, hanem az objektív szín-

mércék (azaz nemzetközileg ismert jelszámmal ellátott színminták) használatában rejlő lehetőségekkel is él. Terepmunkám alkalmával a szóban forgó színetalon voltaképpen vizuális kutatóeszközként szolgált, oly módon, hogy az interjúk révén megkérdezett emberek az általam választott színmintákat megnevezték, ill. azokat kérésemnek megfelelően – feltehetően mentális színkategóriáikat tükröző – csoportokba rendezték. Ez adja a kutatás azon részét, amely révén kísérletet teszek a *piros*, a *vörös*, a *rőt*, a *bordó* stb. színnév mai, napjainkban is jellemző (legalábbis bizonyos közösségek bizonyos tagjainak nyelvhasználatában érvényes) jelentésének a megrajzolására.

Másrészt a színekre vonatkozó vizsgálat jelentős részét a kultúr- és nyelvtörténeti források által nyújtott nagy mennyiségű adat számbavétele és értelmezése tette ki. Diakrón kutatásaim céljára írásos források tömegét sikerült „mozgósítani", ill. az eddigiekhez képest új, meglepően hatékony módon felhasználni. Elsősorban ugyanis – de nem kizárólag – olyan szövegeket vizsgáltam, melyek ma már (napjaink technikai tudásának köszönhetően) könnyen elérhető és áttekinthető formában és – nem mellesleg – hatalmas mennyiségben állnak a kutatók rendelkezésére. Ezek tulajdonképpen azok a digitalizált magyar nyelvű könyvek és folyóiratok, amelyek interneten hozzáférhető különféle adatbázisok / korpuszok / elektronikus könyvtárak anyagát képezik. E korpuszok folyamatosan növekvő állományai digitális formában teszik közzé a korábbi évszázadok magyar nyelvű – elsősorban szépirodalmi és tudományos – szövegeit. Ezekben az internetes szövegkorpuszokban a számítógépes keresőprogramok segítségével olyan specifikus, témaorientált adathalmazokhoz lehet jutni, amelyek nem csupán a nyelvészeti, hanem – tapasztalataim szerint – a színekre koncentráló kutatások számára is igen hasznosak. Például kifejezetten a magyar színnevekre rákeresve, a szövegekben való előfordulásuk (számuk és kontextusaik) áttekintése révén szinte már első pillantásra – vagy legalábbis az eddigi papír- vagy nyomtatottkönyv-alapú vizsgálatokhoz képest lényegesebben gyorsabban – körvonalazódni látszott azok történeti alakulása. A *piros* és a *vörös* esetében folytatott ilyen típusú, ill. a különféle, jelen témánkkal (vagy a témánkba vágó részkérdésekkel) foglalkozó tudományok eddigi eredményeire támaszkodó, mélyebb, elemzőbb kutatások után fény derülhetett az e színnevek használatában bekövetkezett gyökeres változásokra is. Elsősorban a digitalizált forrásanyagok tették lehetővé azon – saját kutatásunkban kulcskérdésnek számító – probléma tisztázását, hogy a történelem folyamán miképpen formálódott a *veres/vörös* és *piros* szavak és a pirosas színárnyalatokhoz kapcsolódó kognitív kategória közti viszony. De nagyban támaszkodhattam a szövegkorpuszokra pl. annak, a „kognitív piros" történeti alakulásának a szempontjából megkerülhetetlennek tetsző kérdésnek a felderítésében is, hogy mikor vált önálló kognitív kategóriává a rózsaszín.

Az általam alaposan körüljárni igyekezett probléma egy tágabb nemzetközi diskurzusba illeszkedik. Ez a tudományos vita tulajdonképpen ama kérdés körül folyik, hogy két eltérő, egyugyanazon színterület kifejezésére alkalmazott színnév az adott szín egyenrangú kifejezője lehet-e, ill. hogy tekinthető-e mind a kettő – Berlin és Kay sokszor idézett terminológiáját használva – „alapszínnévnek". A következőkben az alapszínnevekről szóló tudományos vitához kívánok hozzászólni, ugyanakkor a sokszor kritizált és sokféleképpen definiálható *alapszínnév* fogalma helyett inkább arra a kapcsolatra összpontosítok, amely a színnevek és a jelentésük révén felölelt kognitív/mentális kategóriák között áll fenn. Főként azt vizsgálom, hogy a *piros* és *veres/vörös* szavak mennyiben számítanak vagy számítottak korábban „kategóriajelölő színneveknek", vagyis a magyarok gondolkodásában feltételezett egységes piros kategória (a „kognitív piros") verbális megfelelőinek.

Jelen könyv szerkezetileg a következő fejezetekből épül fel: a „Bevezetés" című I. fejezetben a színkutatások legfőbb irányait, ill. a *piros-vörös* színkettős eddigi kutatástörténetét vázolom, és az engem leginkább foglalkoztató elméleti kérdéseket fogalmazom meg. Majd ezek után a kutatás módszereit tárgyalom (II. fejezet). Ezt követően azt a problémát igyekszem körüljárni, hogy a történelem folyamán – vagy legalábbis a forrásokból feltárható időben – milyen gyökeres változás zajlott le a *veres/vörös* és a *piros* színnév használatában (III. fejezet). Ebben a részben mutatom be azt is, hogy milyen eredménnyel zárult terepmunkám, ill. hogy milyen felfedezések késztettek a *veres/vörös* 20. századnál korábbi használatának a tanulmányozására. A kutatásba bevont történeti tények és a (jórészt digitalizált archívumokból vett) történeti szöveganyag alapján kísérletet teszek annak bizonyítására, hogy körülbelül a 19. század elejéig a *veres/vörös* színnév volt a piros színek kategóriájának legfontosabb, számtalan kontextusban pedig az egyetlen nyelvi kifejezője, míg a *piros* szó csupán a 19. századtól vált egyre fontosabbá, olyannyira, hogy végül napjainkra kategóriajelölő színnévvé lépett elő.

A IV. fejezet a *veres/vörös* színnév szemantikájára koncentrál: egyrészt arra a jelentésre, amelyet az általam vizsgált településeken (elsősorban is az idősebb asszonyok) tulajdonítanak neki, másrészt arra, amely az írott történeti emlékanyagból rekonstruálható. Mindezek mellett azonban azon vizuális jelentéstartalomhoz is igyekszem közelebb férkőzni, amely a mai köznyelvben, azon belül is elsősorban az írott és a tudományos nyelvváltozatokban jellemzi ezt a színnevet.

Az V. fejezet a *piros*sal legkorábbi időktől fogva összefonódó szövegkörnyezeti elemeket veszi sorra, vagyis a *piros* jelzőnek az „arc" színeként való feltűnését, ill. a „rózsával" és a „hajnallal" való kapcsolatát. Ugyanakkor a *piros rózsa* jelzős szerkezet használatának mindenkori gyakorisága miatt ebben a fejezetben mindenekelőtt

a *rózsaszín* (mint elnevezés és mint színtartomány) körül felmerülő problémákat tárgyalom: a *rózsaszín* összetétel etimológiáját és mindenkori jelentését, valamint a rózsaszín színtartomány piros kategóriából való kiválását. Azért, hogy közelebb kerülhessünk a *rózsaszín* szemantikájához, kisebb kitérőt teszek a rózsavirág, ill. a *rózsaszín* és a *piros* szóval jelölt színek szimbolikájának az irányába is. (A következőkben a dőlt betűvel szedett színnév mindig a szóra, vagyis az adott szín elnevezésére utal, a normál módon szedett színnév pedig magára a színre, vagyis az adott spektrális színtartományra.)

A VI. fejezet kizárólag a *piros* jelentésére koncentrál. Ezzel kapcsolatban két különböző – de akár egymás mellett is megférő – hipotézist fogalmazok meg. Az első révén azon (telítettség és világosság tekintetében) széles, a pontos színezet[5] tekintetében mégis sajátos vizuális mezőt igyekszünk megvizsgálni, amelyet korábban feltételezhetően ezzel a színnévvel neveztek meg. Számos bizonyíték szól ugyanis amellett, hogy elsősorban, ill. legkorábban a rózsaszín-bíbor színmező kifejezésekor lehetett használatos a *piros* színjelző, vagyis eredetileg nem a *vörös* szóval jelölt tartománynál világosabb piros árnyalatok elnevezése volt (mint ahogyan a mai köznyelv *piros* szavát sokan annak vélik). A második hipotézis a *piros*nak – egy konkrét színtartományra vonatkozó jelentésével szemben – az eredeti etimológiájából kiinduló használatát, ill. átvitt értelmű pozitív jelzőként való alkalmazását helyezi előtérbe. Egyes régi források vonatkozásában felmerül ugyanis, hogy a *piros*t nem kizárólag, ill. nem elsősorban színnévként, hanem inkább átvitt értelmű jelzőként használhatták. Nem csupán amiatt, hogy – mint azt már előttem mások kimutatták – ez a jelző pozitív konnotációkkal bír, hanem azért is, mert a „*pir*ulás" folyamatára irányították a figyelmet a „*pir*os" említésével. Végül – a *piros* szó szemantikájával foglalkozó fejezet után – az értekezésben foglaltak rövid összegzésére teszek kísérletet.

Az összefoglalás (VII. fejezet) után kaptak helyet a *Mellékletek*. Ezek között az első a terepen általam használt kérdőív (I. melléklet), majd a pirosra színező természetes festőanyagokat, ill. azok legfontosabb jellemzőit veszem sorra. Bár ezek nem tartoznak szorosan a könyv tárgyához, de ismeretük a mondanivaló tekintetében nélkülözhetetlen. (II. melléklet). Ez után egy *Rövidítésjegyzék* következik, itt különböző szótáraknak, lexikonoknak, egyes 15–18. századi forrásoknak, ill.

[5] A tudomány háromféle színjellemzőt tart számon: színezet *(hue)*, telítettség *(saturation)* és világosság *(lightness)*. A színezet a tulajdonképpeni színt jelöli, hogy piros-e, sárga-e stb. az adott szín. A telítettség fogalma a szín szürkeségétől való távolságát fejezi ki: minél telítettebb egy szín, annál kevesebb szürke komponenst tartalmaz (vagy legalábbis így érzékeljük). A világosság a szín fehér vagy feketéhez való közelségére utal: minél világosabb egy adott szín, annál több fehér, minél sötétebb, annál több fekete komponenst tartalmaz (legalábbis érzet szerint).

ezenfelül még a sokszor idézett folyóiratoknak (a bibliográfiában is használt) rövidítéseit, ill. a rövidítések feloldását adom meg. Mindazon további forrásművek adatai, amelyekre csak egyszer hivatkozom, a felhasznált szakirodalom adataival együtt a *Bibliográfia* című irodalomjegyzékbe kerültek. A könyv utolsó oldalaira kerültek az illusztrációknak szánt színes képek, egyebek mellett itt láthatók a terepmunkát, a kutatás vizuális segédanyagait szemléltető fotók is. (A Munsell-színmintáknak, ill. a további vizuális kutatási eszközöknek azért csupán a fotóit közlöm, mert még a legjobb és legmodernebb nyomdai gépek sem tudnak teljesen színhelyes másolatot készteni.)

I. BEVEZETÉS

Főleg Berlin és Kay alapszínnév-teóriáról szóló 1969-es műve óta merül fel tudományos problémaként a *piros–vörös* kérdés. Tény azonban, hogy hazánkban már a 19. század végétől több közlemény foglalkozik azzal, hogy milyen különbségek léteznek a két szín/színnév között (ld. Csapodi 1898; 1899; Gárdonyi 1920; Kenedy 1921; Bartha 1937; Selényi 1948). Voltaképpen tehát a verbálisan többféleképpen is kifejezhető (vagy másképpen: több „alapszínnévvel" illethető) színtartományok kognitív osztályozásának a problémája az, ami 1969-ben napirendre került a nemzetközi kutatásokban. A kérdés pontos mibenlétének megértéséhez elkerülhetetlennek tűnik, hogy kitérjek Berlin és Kay korszakalkotó művére, ill. annak utóéletére. Mielőtt azonban ebbe belefognék, röviden felvázolom a színkutatások történetéből ismert legfőbb kutatási irányzatokat, rámutatva, milyen úton-módon jutott el a tudomány a színosztályozás máig uralkodónak tekinthető univerzalista megközelítéséig.

1. ÁLTALÁNOSSÁGBAN A SZÍNEK ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSAIRÓL

Az ausztrál színkutató, Diana Young (2006) szerint az angolszász kulturális és szociálantropológiában eddig általában két oldalról vizsgálták a színeket: egyrészt szimbolista megközelítésből, ami a színek átvitt jelentéseire koncentráló kutatásokat eredményezett, másrészt kognitív-nyelvészeti/antropológiai megközelítésből, ami a színek osztályozásának kérdésére fókuszáló vizsgálatokat foglalt magában, voltaképpen pedig a szín és a kogníció,[6] a nyelv és a percepció/érzékelés közti összefüggés általános kérdésének témájába illeszkedett. Utóbbi irány ugyanakkor sokkal szélesebb kutatási hagyományt teremtett, és már a 19. század utolsó harmadától kezdve a nyelvek színnévkészleteinek empirikus tanulmányozására sarkallta a kutatókat.

---

6 A kogníció nehezen körülírható fogalom, jelentése egy közkeletű meghatározás szerint: „az elme összes struktúráinak és folyamatainak halmaza, és magában foglalja az emberi tudással kapcsolatos tevékenységek összességét". Hazánkban „a kogníció kifejezés helyett a megismerés [...] is elterjedt" (KERTÉSZ 2000, 213).

A nyelvi és kognitív színkategóriák és színrendszerek vizsgálatának történetében három különböző megközelítést szoktak megkülönböztetni (ld. pl. Jones 2013), időrendben ezek a következők: 1. evolucionista; 2. relativista; 3. univerzalista.

A 19. századi evolucionista színkutatás a nevét arról kapta, hogy a régi idők sajátos jelentésű színneveiből a modern nyugati színosztályozáshoz képest eltérő színfelfogásra, ill. a „színérzék" (voltaképpen a színelkülönítő képesség) kezdeti fejletlenségére, majd annak fokozatos és azonos lépcsőfokon keresztül történő fejlődésére következtetett. Ezt az elképzelést lassan meghaladva azonban általánosan elfogadott nézetté vált, hogy a nyelvi kifejezéseknek és a színérzeteknek nem feltétlenül kell egybeesniük, ami voltaképpen azt jelenti, hogy a fizikai színspektrumban összemosódó, tagolatlannak észlelt színeket nem feltétlenül teljesen egyforma jelentésű és azonos számú színnévkészlettel fejezik ki a különböző nyelvek (Schäfer 1987, 17).[7] Később, miután Franz Boas a kulturális relativizmust az amerikai kulturális antropológia „központi alapelvévé" tette, Edward Sapir jóvoltából körvonalazódott a *nyelvi relativizmus (linguistic relativity)* névvel illetett megközelítés is, amely a nyelv és a kultúra analógiáját, ill. a nyelv világképformáló erejét hangsúlyozta. „Ez a nyelvszemlélet vezetett Sapir egy tanítványa, Benjamin Lee Whorf közreműködésével a Sapir–Whorf-hipotézis kidolgozásához", amely a valóság érzékelésének nyelvi meghatározottságát *(nyelvi determinizmus)* hangoztatta (Bohannan–Glazer 2006, 211; Sapir 1929, ld. magyarul: 1971; Whorf 1956, 2006. Nézeteikhez ld. még Péntek 1988; Wardhaugh 1995, 194–198). Színek esetében ez a tétel úgy hangzik, hogy a színelnevezések nyelvenkénti rendje határozza meg a színosztályozást, ill. a színekről való gondolkodást.

Vagyis míg az evolucionisták arra eszméltek rá, hogy a különböző nyelvekben nem egyezik a színekre vonatkozó szókincs, a relativisták a nyelv fontosságából kiindulva már azt is feltételezték, hogy ahány színnév van egy adott nyelvben, pontosan annyi színkategóriát tartanak számon a fejükben (azaz mentálisan) az ezt a nyelvet beszélő emberek. Sőt – mint arra Pléh Csaba (2003) felhívta a figyelmet – Whorf azt is hirdette, hogy „az ember megismerési kategóriái nem naturális" eredetűek, hanem magából a nyelvből származnak. Így fogalmazta ezt meg 1940-ben:

> *„A nyelvi rendszer* [...] *nem pusztán az ideákat reprodukáló eszköz, hanem sokkal inkább az ideák formálója, az egyén szellemi tevékenységének, benyomásainak* [...] *vezetője".*[8]

---

[7] Arról, hogy színérzetek és a színnevek közt nincs egyértelmű megfelelés, jelenlegi ismereteim szerint magyarul először Hegedüs Lajos írt (ld. 1951, 61).

[8] Ld. BENEDICT–SZADAHIKO 2006, 285. (Koronczai Barbara fordítása.) Azért innen idézem, mert az eredeti angol szövegnek (ld. WHORF 1956, 213) tudtommal ez az egyetlen magyar nyelvű fordítása.

Az utóbbi, whorfi determinista nyelvszemléleti irányzat, vagyis a legszélsőségesebb relativista felfogás értelmében tulajdonképpen „a nyelv mint kategóriateremtő és kategória-képviselő rendszer" teljes mértékben előírja, hogy miképpen észleljük a világot. Whorf szerint a nyelv tehát „*szükségszerűen*, elkerülhetetlenül alakítja a megismerésünket" (Pléh 2003, 172, kiemelés az eredetiben).

A színek esetében ezt úgy kell elképzelni, hogy pl. azokban a nyelvekben, amelyekben egyetlen színnév öleli fel a kéket és zöldet, hasonlóbbnak látják ezt a két színt pl. az angol nyelven beszélőknél, mert ez utóbbi nyelvben mindkettőt külön szóval jelölik (Borstein 1975, 777; vö. Boas 1975, 93). Továbbá e szemlélet szerint, ha pl. egy nyelvben megvan mind a sárga, mind pedig a narancs színnév, akkor ez a felosztás hatással van a nyelv teljes színrendszerére, mivel ezzel leszűkül a piros jelentésének a határa a narancssárga irányában (Sarapik 1997). Így végső soron – minden más dolog osztályozásához hasonlóan – önmagában a nyelv az irányítója a színek osztályozásának, a színek kognitív kategóriába rendezésének is.

De hogyan lehetséges az, hogy egyes nyelvek külön kategóriába osztják azokat az árnyalatokat, amelyekre más nyelvek egybefüggő színmezőként utalnak? A relativisták válasza erre az, hogy mivel önmagukban a világ dolgai között nem állnak fenn rendszerszerű kapcsolatok, a nyelvek voltaképpen tetszőlegesen alakítanak ki kategóriákat, amikor nevet adnak a környezetben található tárgyaknak. A nyelvnek voltaképpen a világ heterogenitásán kell uralkodnia, a kategóriák létrejöttében ugyanis nem az összefüggő rendszerként megtapasztalt jelenségek állnak, hanem „a benyomások kaleidoszkópszerű összevisszasága", melyeket csak a nyelv képes megzabolázni. A kaotikusnak észlelt jelenségeket nekünk kell „elménk nyelvi rendszere segítségével [...] megszerveznünk" – állítja Whorf (1956, 213).[9] Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a nyelvek minden észlelhető jelenséget, köztük a színeket is, teljesen önkényes módon neveznek el. (A színosztályozás önkényességének elve egyébként elsőként L. Bloomfield 1930-as években papírra vetett – a színkutatások történetével foglalkozók körében sokat idézett – soraiban tűnt fel.)[10]

---

[9] Idézi ROSCH 2004, 380. Pléh Csaba fordítása. (Egy másik fordítás olvasható itt: BENEDICT–SZADAHIKO 2006, 285.)

[10] „A fizikusok nézete szerint a színspektrumban a különböző hullámhosszú fények folytonos skálája 400-től 720 ezer milliméterig terjed, de a nyelvek ezt a skálát önkényesen *(arbitrarily)* és a bíbor *(violet)*, a kék, a zöld, a sárga, a narancs és a piros jelentéseire való pontos körülhatárolás nélkül különböző részekre osztják, így a különböző nyelvek színnevei *(color-names)* nem ugyanazokat a fokozatokat jelölik" (idézi pl. SARAPIK 1997, saját fordítás).

2. AZ ALAPSZÍNNEVEK ÉS A SZÍNOSZTÁLYOZÁS EVOLÚCIÓJA

Brent Berlin és Paul Kay *Basic Color Terms Their Universality and Evolution* című, a színkutatások univerzalista tradícióját megteremtő műve egyebek mellett éppen abban hoz újat, hogy teljesen megkérdőjelezi ezt a relativista álláspontot, vagyis azt, hogy a nyelvek önkényesen osztják fel a színek spektrumát, ill. azt, hogy „a kultúrák úgy »esnek ennek a világnak«, ahogy épp nekik tetszik" (Pléh 1997, 466). (Észreveszik ugyanis, hogy a színneveket túl könnyen le lehet fordítani egyik nyelvről egy másikra, akár rokonságban tőle távol álló nyelvekre is, ahhoz képest, ami a szélsőséges nyelvi relativista tételből következne, ld. Berlin–Kay 1991, 2.) A színkutatásokban mérföldkőnek számító munka a különböző tudományokban (nyelvészetben, pszichológiában, antropológiában, számítástechnikában stb.) bekövetkező általános, ún. „kognitív fordulat" hatására született, a két amerikai kutató vizsgálatával pedig voltaképpen az a fontos kérdés került napirendre, hogy mi természetes és általános, ill. mi kulturális és egyedi az emberi színosztályozásban (Dedrick 1998, 182).

Berlin és Kay (a továbbiakban B&K) szerint ugyanis a színek területén léteznek a különböző nyelvekre egyaránt jellemző szemantikai univerzálék (*semantic universals*, ld. 1991, 1). Szerintük a színek látásának egyetemes hasonlósága maga után vonja a színek kognitív osztályozásának hasonlóságát. A színek osztályozásban fellelhető hasonlóságokra pedig főként ott lehet rátalálni, ahol a színnevek az egyik nyelvből a másikba való lefordítása viszonylag problémamentesen megtörténhet, vagyis az ún. *alapszínnevek (basic color terms)* szintjén. Ez voltaképpen azt az alapszintet jelenti, amelyet a kognitív pszichológusok és nyelvészek az általánosítás legfontosabb szintjének tartanak (vö. Pléh 1997, 458; Tolcsvai N. 2005, 12).

B&K voltaképpen egy olyan kutatásba kezdett, amelynek végső célja azon „alapszínnevek" felderítése volt, amelyek a nyelvi és kognitív színosztályozások legfontosabb, univerzálisan adott egységeit adják. Vizsgálati eljárásuk két részre tagolódott, először kísérleti alanyokkal színneveket soroltattak fel (később meghonosodott nevén: kötetlen felsorolás – *free listing*, ld. Mester 2002, 10), majd ezt követően az első feladatban legtöbbet említett színneveknek a jelentését – az amerikai színszabványt megtestesítő – Munsell-színmintákon beazonosíttatták adatközlőikkel, méghozzá oly módon, hogy elsőként először ezek központi árnyalatára, majd a határaikra kérdeztek rá (B&K 1991, 5. Albert H. Munsell amerikai festőművész azért dolgozta ki színrendszerét, ill. a többi színrendszer is azért született, hogy „minden egyes színt objektíve meg lehessen határozni", ld.

Arnheim 1979, 381.[11] Pontosan ezért hasznosak az egyedi kódszámmal ellátott Munsell-színminták az ilyen jellegű kutatásokban is, hiszen rájuk hivatkozva, bárki számára kikereshetővé válik, hogy pontosan melyik tónusra gondol a kutató). B&K a színneveknek csupán a vizuális vagy spektrális jelentésére koncentráltak,[12] éppen ezért – mint azt egy lábjegyzetben nyíltan vállalták is (!) – az adatokat teljesen leválasztották kulturális kontextusukról, nem fogadták el ugyanis azt az antropológusok által hangoztatott álláspontot, hogy az ilyesfajta leválasztás az adatokat mindig és szükségszerűen értelmetlenné teszi (1991, 160).

A vizsgálat forgatókönyvét – be nem vallottan vagy öntudatlanul is – az a cél határozta meg, hogy az idegen nyelvek színneveit formájuk, pszichikai kiugróságuk *(salience)* és konkrét színtartományra vonatkozó elsődleges jelentésük révén megfeleltessék az angol nyelvben is meglévő legfontosabb színneveknek, közülük is annak a 11 színnévnek, amelyek szerintük az érzékelés számára legfontosabb, pszichológiailag legkiugróbb *(salient)* színgócokat jelölik, és amelyeket éppen ezért egyetemesen alapvető fontosságúnak tekintettek. Ezt a 11 színt *(black, white, red, yellow, green, blue, brown, grey, pink, purple, orange)* „alapszínneveknek" nevezték el és szemantikai univerzáléknak tekintették. Úgy vélték, hogy az alapszínnevek jelentései az ún. fokális színek *(focal colors)* köré csoportosulnak, amelyek a színnevek által jelölt színtartományok központi árnyalatai / tipikus példányai. Meglátásuk szerint „lehet, hogy a magyar és az orosz eltér egymástól abban, hogy mit nevez még pirosnak, de abban nem, hogy mi a legjobb *piros*" (Pléh 1997, 466). Vagyis a fokális színeket az egyedi kultúráktól függetlennek tekintették. Mivel pedig B&K abból indultak ki, hogy a színnevek és az emberek fejében létező kognitív színkategóriák között tökéletes a megfelelés, azt feltételezték, hogy az általuk kijelölt alapszínnevek adott mentális kategóriákra utalnak (vö. Biggam 2012, 72), méghozzá a megismerés (kogníció) olyan színosztályaira, amelyek nemhogy nem különböznek nyelvenként, hanem épp ellenkezőleg, az emberi érzékelés által általánosan meghatározottak. Az általuk kijelölt kognitív színkategóriákat éppen ezért perceptuális univerzáléknak *(universal perceptual categories)* is tekintették.

[11] B&K kutatásait megelőzően (az 1950-es években) R. W. Brown és E. H. Lenneberg szintén Munsell-színmintákat használtak a nyelv és kogníció viszonyát vizsgáló pszichológiai kísérleteikben, erről ld. PAPP 2012, 15.

[12] A nyelvtudományban a kognitív fordulat egyik fontos hozadékának tekinthető, hogy előtérbe kerültek a szavak, így a színnevek szemantikájának vizsgálatai is (TOLCSVAI NAGY 2000, 495). A szorosabb értelemben vett kognitív nyelvészet azonban B&K munkájának megjelenése után, az 1970-es években fejlődött ki, és azt vallja, hogy „az emberi nyelv megértésének a kulcsa az emberi megismerés folyamatainak a megértésében és modellálásában rejlik" (BANCZEROWSKI 1999, 79), elsősorban is azért, mert „a nyelv nem pusztán kifejezője a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege" (TOLCSVAI NAGY 2017a, 32).

(A perceptuális és szemantikai univerzálé fogalmának egymáshoz való viszonyához ld. az 1. ábrát.)

1. ábra

A színosztályozás

PSZICHOLÓGIAI szintje:	NYELVI szintje:
FELÜL: kiugró/szaliens színek = perceptuális univerzálék =	„alapszínnevek” szemantikai univerzálék
ALUL: egyéb színek	a megnevezés hiánya vagy másodlagos színnevek

B&K ugyanakkor a különböző színnevekhez tartozó tartományok (a tesztelt személyek által filctollas megjelöléssel történő) kijelölése kapcsán megismételt (azaz egyhetes különbséggel két azonos lefolyású) kísérletet is folytatott. Ezek fényében úgy találták, hogy az alapszínnevek által kijelölt színtartományok „határai legfeljebb a szomszédos tartomány fokális pontjáig” terjedhetnek (Papp 2012, 18). Szerintük abban, hogy mely színek a színkategóriák központi („fokális”) árnyalatai, még a különböző nyelvű személyek között is nagy az egyetértés, sőt nagyobb annál is, ahogyan az egyazon nyelvet beszélő emberek a kategóriák periférikus árnyalatairól (a színek határairól) vélekednek. Éppen ezért azt hangsúlyozták, hogy szemükben egy adott színkategória egy az egyben megegyezik azzal az árnyalattal, amelyet az emberek világszerte annak központi színeként ismernek el (B&K 1991, 13). Szerintük épp az a kategóriák egyetemességének legfőbb bizonyítéka, hogy két embernek, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, nem egyeznek meg jobban az elképzelései a fokális színekről, mint azoknak, akik különböző nyelveket beszélnek (uo. 10).

B&K azonban nemcsak az „alapszínnevek”[13] egyetemes létezése mellett érvel, hanem arra az ellentmondásra is igyekszik magyarázatot találni, hogy ha mindenki számára perceptuálisan adottak ezek a színkategóriák, miért van számos nyelvben kevesebb mint 11 alapszínnév. Hipotézisük szerint létezik

[13] Mivel B&K teljes megfelelést tételeznek fel a színnevek és a kognitív kategóriák között, az *alapszínnév (basic color term)* szakkifejezés esetükben mindkettőt takarja. A későbbi kutatások azonban már hajlanak arra, hogy a színosztályozás megismerési és nyelvi szintjeit – ha nem is tekintik különbözőnek, de legalább – különválasszák egymástól, pl. már egy 1975-ös, a pápua új-guineai nyelvről készített esettanulmány kifejezetten két dimenzióról, lexikai és kognitív szintről beszél, előbbihez társítja a színneveket: *color words*, utóbbihoz a színkategóriákat: *color categories* (HAGE–HAWKES 1975, 287).

egy részlegesen előírt fejlődési sorrend, vagyis a különböző nyelvek az univerzális kategóriáknak fokozatosan, egy előre meghatározott „evolúciós" sorrend alapján adnak neveket (vagy dekódolják azokat – *lexical encoding*), méghozzá oly módon, hogy verbális kifejezésükre – azonos nyelvi kritériumoknak megfelelő – alapszínneveket különítenek el. Úgy vélik továbbá, hogy egy kategóriához nyelvenként csupán egyetlenegy alapszínnév tartozhat, ill. azt is állítják, hogy bár a kategóriákhoz tartozó színnevek cserélődhetnek a történelem folyamán, az a kognitív színosztály, amit egyszer már elkülönítettek, ill. névvel jelöltek, mindig alapszínnévvel jelölt kategória marad. (Vagyis sohasem tűnik el az emberek elméjéből, és sohasem válik jelöletlenné a nyelvben, ld. ehhez B&K 1991, 15, 161, 9. jegyzet). Tulajdonképpen tehát hipotézisük szerint a színek felfogását és kategóriákba rendeződését „az emberi világban egyetemes elvek szabályozzák, amelyek az emberi színészlelő rendszer biológiájából származnak" (Pléh 1997, 449).

Az a séma, amely a színosztályozás evolúciójában tetten érhető, az 1969-es hipotézisük szerint következőképpen hangzik: a nyelvfejlődés első fázisában különül el a fehér és a fekete. A másodikban a piros, majd hozzájön ehhez a harmadikban a zöld vagy a sárga, a negyedikben a zöld és a sárga közül az, amelyik még addig nem különült el, az ötödik szakaszban a kék, a hatodikban a barna. Végül a hetedik, utolsó stádiumban megjelenik a lila, a rózsaszín, a narancssárga és a szürke, de ezek már változó sorrendben:

I. fehér és fekete
II. piros
III. zöld vagy sárga
IV. sárga vagy zöld
V. kék
VI. barna
VII. lila,[14] rózsaszín, narancssárga, szürke

Kay 1975-ben a következőképpen módosított a korábbi sémán:

I. VILÁGOS és SÖTÉT színek
II. MELEG (sárga/piros/lila/rózsaszín/barna) színek
III. ZÖLD/KÉK (*gr*een+bl*ue*=*GRUE*) vagy SÁRGA
(esetleg emellett SÁRGA/ZÖLD)
IV. SÁRGA vagy ZÖLD/KÉK

[14] Az eredeti sémában a *purple* szerepel, ezt egyes magyar szerzők – helytelenül – a *bíbor* szóval fordítják. Pl. ANDOR 1977, 96. vagy TOLCSVAI NAGY 2005, 8. Olykor azonban a *pink* szót fordítják a 'bíbor' szóval, ez azonban szintén téves. Lakofftól így idézi pl. SZILÁGYI N. 1996, 62.

V. Egymás mellett a KÉK, a ZÖLD és a SÁRGA
VI. BARNA
VII. LILA, RÓZSASZÍN, NARANCSSÁRGA, SZÜRKE

Kay szerint az első két stádiumban ún. *makrokategóriá*kba osztályozódnak a színek, vagyis a fekete névvel jelölt kategória nem csupán a fekete színt fedi le, hanem az összes sötét színt, a fehér pedig az összes világosat. De a második stádium pirosa sem csupán a pirosas árnyalatokat fedi le, hanem felöleli az összes meleg színt, majd a harmadik stádiumban a sötét színek közül kiválik a hideg színek szintén összetett kategóriája, amely a kék és a zöld színt is magában foglalja, és amelyet az ún. *grue* mozaikszóval (*gr*een+bl*ue*) jelölnek.

Az utóbbi, 1975-ös séma sem bizonyult azonban véglegesnek, a legújabb verzió a *World Color Survey* (a továbbiakban WCS) név alatti nagyszabású kutatóprogram interneten is elérhető eredményeit[15] összegző monográfiában jelent meg (Kay–Berlin–Maffi–Merrifield–Cook 2009, a továbbiakban: Kay et al. 2009). A WCS keretében a lakóhelyükön tárták fel különböző írás nélküli nyelvek színneveinek a jelentését. A terepmunkát azonban nem Kay és munkatársai végezték, hanem egy dallasi központtal rendelkező, de a világ számos pontján kisebb állomásokat működtető nyelvész és misszionárius hálózat (SIL = *Summer Institute of Linguistic*) tagjai, akik hétoldalas írásbeli instrukciót kaptak a végrehajtandó feladatokról. Összesen 110 nyelvet vizsgáltak ezzel a módszerrel, nyelvenként legalább 25 adatközlőt kérdeztek meg, a nemek aránya azonban nem volt kikötve. A kutatásból származó adatok kiértékelése évtizedekig eltartott, végül azonban sikerült megrajzolni a véglegesnek tekintett univerzális sémát, amely végeredményben öt részben eltérő fejlődési vonalat jelöl ki, ezek közül azonban csak az egyiket tekintik a színelkülönülés fő irányának (ezt jeleztem aláhúzással a 2. ábrán, ld. Kay et al. 2009, 10–11).

Visszatérve B&K eredeti, 1960-as években zajló kutatásának a módszereire, voltaképpen 21 különböző nyelvből választottak ki változó számú személyt, akikkel színmintás kísérletet végeztek, hogy kiderítsék nyelvük alapszínneveit. Az alapszínnevekre vonatkozó elképzeléseiket azonban további 77 nyelv kapcsán ellenőrizték, oly módon, hogy ezekkel kapcsolatban – így a magyarral is – kizárólag írott forrásokra hagyatkoztak. B&K valójában azonban nem csupán kétféle kutatást elegyített. Mint arra a filozófus Dedrick (1998) rámutatott, hipotézisük felállításához összesen háromféle módon gyűjtött adatcsoportra támaszkodtak:

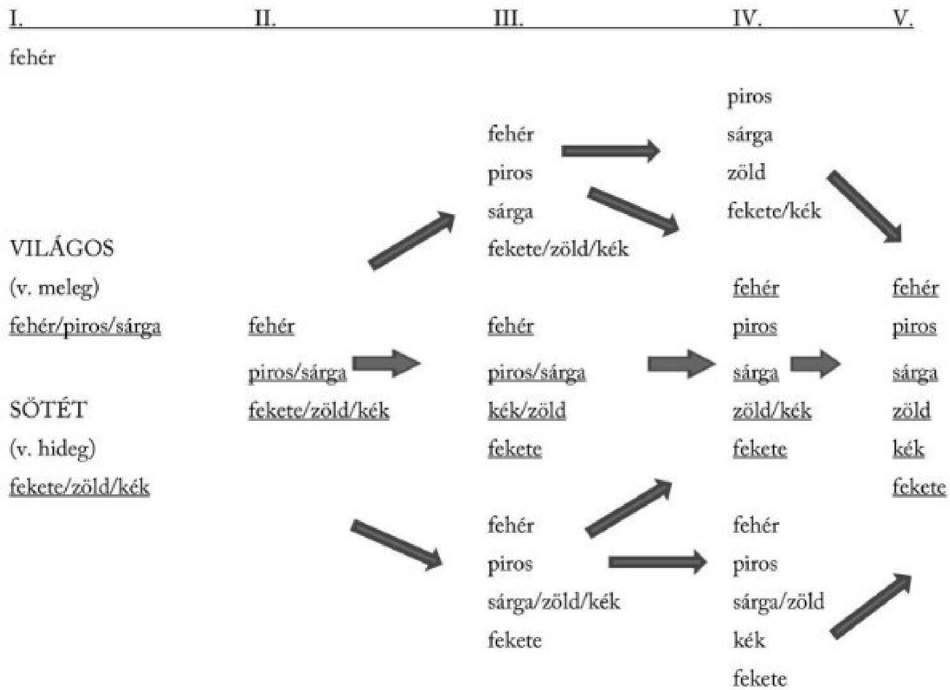
[15] http://www1.icsi.berkeley.edu/wcs/

a) színmintákat azonosíttattak (neveztettek meg) a Berkeley Egyetemen 20 különböző nyelvű alannyal (nyelvenként általában eggyel),[16] de ezek mindegyike angol nyelven is beszélt, tehát kétnyelvű volt;

b) Berlin terepmunkát végzett Mexikóban a (maja nyelvcsaládba tartozó) celtál[17] nyelvű indiánok körében, ahol 40 embert tesztelt (ezek egy része szintén kétnyelvű volt, mert az anyanyelvén túl még a spanyolt is beszélte, ld. Berlin– Kay 1991, 31);

c) további 77 nyelv kapcsán áttekintették a releváns színekre vonatkozó szakirodalmakat és etnográfiai beszámolókat.

2. ábra

Célszerű a három adatcsoportra vonatkozó kritikákat különválasztani egymástól. Az *a)* pontban jelölt vizsgálatot a kísérletben részt vevő személyek kis száma és az adatközlők kétnyelvűsége miatt bírálták a legtöbben, hiszen ez utóbbiak végeredményben mind „külföldi diákok, tanult és nyugati gondolkodású" emberek voltak

[16] Libanoni arab, bolgár, katalán, kantoni, mandarin, angol, izraeli héber, magyar, nigériai ibibio, indonéz, japán, koreai, kaliforniai pomo, mexikói spanyol, észak-afrikai szuahéli, Fülöp-szigeteki tagalog, thai, dél-mexikói celtál, indiai urdu és vietnami.

[17] Az angol szövegben a *tzeltal* névvel illetett indián nyelvnek a magyar helyesírású megfelelőjét Siposs Andrástól vettem (ld. SIPOSS 2006).

(Saunders–Brakel 1997, 169). A kétnyelvűség azért kifogásolható, mert mint azt az erre vonatkozó későbbi vizsgálatok kimutatták, a két nyelvet, ezáltal a színnevek két különböző rendszerét is ismerő személyeknek a nyelvismeretük ténylegesen jelentős hatással van mind a színosztályozásukra – azaz hogy hány színosztályt különítenek el –, mind az általuk használt színnevek határaira (ld. pl. Caskey-Sirmons–Hickerson 1977). Mások inkább azt kifogásolták, hogy egyes nyelvcsaládok és bizonyos földrajzi régiók túl voltak reprezentálva ebben a 20 példában. A *b)* pontban jelzett kutatás ellen főleg az hozható fel, hogy csak egyetlenegy olyan nyelvre hagyatkoztak, amelyet antropológiai terepmunka keretében és „jelentős számú" *(substantial number)* adatközlő közreműködésével tanulmányoztak (pontosabban ezt a vizsgálatot egyedül Berlin végezte, ld. Berlin–Kay 1991, 10). A *c)* pontban említett kutatás során voltaképpen írott szövegeket elemeztek, ill. szótárakban ellenőrizték egyes színnevek jelentését. Ezt a módszert számtalan kritika érte, mivel kevéssé megbízható forrásokból dolgoztak, amelyek közül számtalan elavult és inadekvát volt, ráadásul kritika nélkül elfogadtak elméleti előfeltevésekkel terhes szerzői értelmezéseket is.

Általánosabb kritika B&K módszertanával szemben, hogy a kutatók saját nyelvük színneveire és saját színosztályozásukra, azaz a modern nyugati felfogás szerinti színkategóriákra támasztott elméleti elvárásoknak kívántak megfelelni. Ez elsősorban az univerzalista prekoncepcióban, ill. a Munsell-színminták alkalmazásában és egyáltalában véve a Munsell-féle színrendszer fogalmainak (színezet, telítettség, világosság) tettenérését célzó igyekezetben mutatkozik meg. A modern színelméletek – köztük Munsell színrendszere – csupán a nyugati tudomány által megalkotott konstrukciók, így használatuk már önmagában is befolyásolja, hogy miféle válaszok születhetnek az általuk kreált színminták megneveztetése során.[18]

Ezek a kritikák egytől egyig jogosak. Ugyanakkor – mint azt Dedrick is hangsúlyozta – számos terepmunkán alapuló színkutatást végeztek 1969 óta, ezekből pedig az derült ki, hogy végeredményben az összes, saját lakóhelyén kutatott közösség olyan színosztályozással bír, amely részben vagy teljes egészében alátámasztja B&K elméletét. (Éppen ebben látja a legfőbb okát annak, hogy a színek – szerinte alapjaiban elhibázott – univerzalista szemléletével máig sem sikerült leszámolnia a tudománynak, ld. Dedrick 1998, 184.)

[18] „A színminta talán jó eszköz arra, hogy általa a kommunikáció szabatosságát tökéletesítsük a művészet és kereskedelem világában, de szegényes eszköz a természetes nyelvek szemantikájának vizsgálatához" – állítja pl. egy az alapszínnév-teóriát támadó nyelvész (ld. LUCY 1997, 334. Saját fordítás).

3. ALAPSZÍNNÉV-KIVÁLASZTÁSI KRITÉRIUMOK

Mint már érintettük, B&K hipotézise szerint a „biológiailag fokális" (vö. Pléh 1997, 467), vagyis perceptuálisan kiugró („szaliens") színgócokhoz alapszínneveket rendelnek a különböző nyelvek. Tehát egy kognitív kategóriához egy alapszínnév tartozik, ráadásul ezeket az alapszínneveket pusztán nyelvi szempontok szerint el lehet különíteni a többi színnévtől. Szerintük ugyanis az alapszínnevek négy elsődleges és további négy másodlagos nyelvi kritériumnak is meg kell hogy feleljenek:

Az első elsődleges kritérium, hogy egy alapszínnévnek monolexémának kell lennie (másképp: egy morfémából kell állnia, ld. Kicsi Sándor 1988b, 457). Azaz egy olyan egységes névnek, amelynek jelentése nem jósolható meg a részeinek jelentéséből. B&K tehát kizárja a tárgynév+szín összetételeket *(lemon colored)*, a körülírásos színneveket *(the color of the rust on my aunt's Chevrolet)* és a ragozott formákat *(bluish)*.[19]

A második elsődleges követelmény szerint semmilyen másik színnév sem tartalmazhatja egy alapszínnév jelentését (Kicsi Sándor szerint „nem jelölheti valamely más szín árnyalatát", ld. 1988b, 457. Sipőcz szerint „jelentése nem sorolható be más színnevekéhez", ld. 1994, 26), tulajdonképpen: nem lehet egy nagyobb színkategória alosztályának a neve.[20] Az angolban így kizárható a *crimson* és a *scarlet*, amelyeknek jelentése a *red* alá sorolható. Biggam (2012) szerint ezt beszélgetésekből, kifejezésekből vagy szövegekből lehet leggyakrabban felismerni, és onnan, hogy általában ezek kerülnek a színek pontosabb árnyalatát felderíteni célzó kérdésekbe is, ill. az *„Ez milyen piros/zöld/sárga?"* típusú kérdésre általában inkább másodlagos, mint alapszínnevekkel szokás felelni.

A harmadik kritérium szerint az alapszínnevek jelentése nem korlátozódhat tárgyak szűk osztályára (Kicsi Sándor szerint „nem szorítkozhatnak viszonylag kis számú dolog jelölésére", ld. 1988b, 457. Sipőcz szerint „használata nincs lexikailag

[19] Ez a kritérium azon az alapon kritizálható, hogy egy szó szerkezetének nem kell feltétlenül összefüggésben lennie a használatával (PAPP 2012, 20). Ráadásul már az 1970-es években kiderült, hogy ez nem lehet általános követelmény, mivel vannak olyan nyelvek, amelyek megkettőznek bizonyos használatban lévő lexémákat, és így alakítják ki összes színnevüket. Pl. a szamoai nyelvben az *uliuli* név takarja a fekete színt, az *uli* azonban önmagában is értelmes szó (jelentése: 'kutya, vezető, kormányos') (ld. BIGGAM 2012, 23). Ha azonban kizárólag azt állítjuk, hogy az alapszínnév mindenképpen olyan szó, amelynek részeiből nem következtethetünk a színnév (vagyis a teljes szó) jelentésére, az sem állja meg a helyét, mert léteznek olyan nyelvek is, amelyek csak tárgynév+'hasonló' jelentésű összetételekkel rendelkeznek, ezek némelyike azonban egyedüli és általánosan használt nevei a színeknek, így mindenképpen a színrendszerezés alapszintjéhez kell hogy tartozzanak (BIGGAM 2012, 24).

[20] Ebből a kritériumból indulva állítja Fejes László (2016), hogy nyelvünkben már csak azért sem lehet alapszínnév a narancssárga, mivel „a narancs mégis egyfajta sárga".

korlátozva", ld. 1994, 26). Példaként erre B&K az angol 'szőke' jelentésű szót említi, mivel a *blond* csak hajra, arcszínre és bútorra alkalmazható.[21]

A negyedik elsődleges követelmény, hogy egy alapszínnévnek pszichológiailag is kiugrónak *(salient)* kell lennie. B&K nem fejti ki részletesen, hogy voltaképpen mit is értenek ez utóbbi kikötés alatt, éppen ezért számosan bírálták ezt a kritériumot. Moss (1989) nyomán legtöbbször azt szokták felhozni ellene, hogy míg az előző három követelmény tisztán nyelvészeti indíttatású, ez már pszichológiai jellegű is.

A „kiugróság" *(salience)* eredeti tisztázatlansága miatt számos értelmezési lehetőség merült fel a későbbi kutatásokban. Ezek közül az első a színnevek sorrendje azokban az esetekben, amikor adott nyelvek beszélőit arra kérik fel, hogy bizonyos időintervallumon belül soroljanak fel annyi színnevet, amennyi csak az eszükbe jut. Az e kísérleteket végzők feltételezése szerint az elsőként említett, ill. a legtöbb ember által említett színnevek közül nagyobb valószínűséggel kerülnek ki alapszínnevek, mint másodlagos színnevek.[22] Ezek eredménye azonban nem megbízható. Egy másik értelmezés szerint a pszichológiai kiugróság azt jelenti, hogy egy alapszínnév jelentése egyöntetű és stabil az egyazon nyelvet beszélők körében és a tesztelt adatközlők között is.[23] Egy további értelmezés szerint a kiugróság azt (is) jelenti, hogy egy alapszínnévnek a többször megismételt megneveztetési (azaz színminták színének azonosításaiból álló) kísérletek során is szilárdnak mutatkozik a jelentése.[24] A pszichológiai kiugróság kritériumának utolsó, a pszichológiai követelményt

[21] Lyons ezen kritérium ellen azt hozza fel, hogy még a nyugati nyelvekben is vannak kontextusfüggő / tárgyhoz kötött *(context-restricted)* színnevek, pl. a francia két 'barna' jelentésű színneve is csupán dolgok egy meghatározott körének színét jelölheti, pl. a barna cipő jelzője csupán a *marron* lehet, viszont az emberi haj és bőr barnaságát inkább a *brun* szó jelöli (LYONS 1995, 207). Biggam ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy az eredeti definícióban „szűk" osztályról, azaz tárgyak kis csoportjára korlátozódó jelentésről van szó, Forbes (1979) kutatásai viszont azt mutatják, hogy mind a *brun*, mind a *marron* dolgok széles körének kontextusában feltűnhet, csak rendszerint másra vonatkoztatva alkalmazzák őket (BIGGAM 2012, 25–26).

[22] Pl. Morgan és Corbett ilyen kísérlet alapján igyekezett eldönteni, hogy a két orosz 'kék' színnév közül melyik lehet inkább alapszínnév, az eredmények azonban nem segítettek a kérdés eldöntésében, mivel a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy mindkettő alapszínnév lehet (MORGAN–CORBETT 1989).

[23] Boynton és Olson pl. „konszenzusnak" nevezte el ezt, és nagyon kisszámú angol nyelvű adatközlővel tanulmányozta (először 1987-ben, majd 1990-ben is). Uchikawa és Boynton (1987) japán nyelvűek konszenzusát is tesztelte. Mindhárom tanulmány azt mutatta ki, hogy a nyelvbeszélők között az általuk (színminták segítségével) kijelölt színtartományok sokkal nagyobb százalékban egyeznek meg az alapszínnevek esetében, mint a másodlagos terminusok kapcsán (BIGGAM 2012, 27).

[24] Boynton és kollégái ezt konzisztenciának *(consistency)* nevezték el, és oly módon vizsgálták, hogy egymás után két alkalommal kérték meg angol anyanyelvű kísérleti alanyaikat színminták árnyalatának azonosítására. Sikerült kimutatniuk, hogy az alapszínnevek sokkal nagyobb konzisztenciát mutatnak jelentésükben, mint a másodlagos színnevek. Erre jutott Corbett és

tisztán nyelvészeti kritériummá redukáló értelmezése szerint az alapszínnévnek az adott nyelvet beszélő összes személy egyéni dialektusában (idiolektusában) meg kell lennie (ld. Biggam 2012, 29), azaz az alapszínneveknek általánosan ismertnek és használtnak kell lenniük.

B&K a kétes esetek tisztázására újabb követelményeket állít fel. A másodlagosnak tekintett kritériumok közül az első, hogy az alapszínneveknek az adott nyelvben azonos ragokkal, képzőkkel, toldalékkal *(distributional potential)* kell rendelkezniük, pl. az angolban ilyen az *-ISH: reddish, whitish, greenish*. (Az alapszínneveken túl van még egy olyan színnév az angolban, amelyhez társulhat utóbbi képző, ez pedig az *ochre* 'okker', ld. Földvári 2015a.) E követelmény alapján valóban kitüntetett fontosságúnak tűnik a fekete, a fehér és a piros kategória, mert az angol nyelvben csupán a *black*, a *white* és a *red* szóhoz járulhat *-EN* képző is (Kicsi Sándor 1988a, 44).[25]

Hazánkban elsőként Kicsi Sándor András (1991) vizsgálta ebből a szempontból a magyar színneveket. Szerinte az igeképzőknek a megoszlása nyelvünk színelnevezéseit két részre osztja, az egyik csoporttal összefüggésben: a *fekete*, a *fehér*, a *piros/vörös* szó kapcsán inkább az *-ODIK* képző használatos és kevésbé az *-UL* képző, amely inkább a többi színnévnél szokásos. A *rózsaszín* és a *narancssárga* szerinte ez alapján nem lehet alapszínnév, mert ezt a két képzőt egyik sem veheti fel. Kicsi Sándor András szerint tovább árnyalja a képet az *–ÍT*, 'valamilyenné tesz' képző, amely a sorban az utolsó alapszínnévvé teszi a *lilát*, hiszen ahhoz ez a végződés nem kapcsolható. Később Tolcsvai Nagy Gábor (2005) – Taylorra (1991) hivatkozva – a kauzatív-inchoatív képzőt és a főnévképző kapcsolódásának lehetőségét említi döntő erejűnek, az előbbi a már említett *–UL*, az utóbbi pedig a *–SÁG/–SÉG* képző, amely a narancssárgához semmiképpen sem kapcsolható.

B&K második másodlagos kritériuma szerint azok a színnevek, amelyek egyben egy hasonló színű tárgynak is a nevét adják, „gyanúsak" abból a szempontból, hogy nem lehetnek alapszínnevek (pl. *gold, silver, ash*). Elismerik, hogy ez a másodlagos kritérium kizárná az angol alapszínnevek sorából az *orange* színnevet is, de csak abban az esetben, ha az elődleges kritériumok alapján kétséges lenne ennek a színnévnek a státusza (B&K 1991, 6). Ez a kritérium már első hallásra is ellentmondásosnak hangzik; még inkább annak tűnik, ha elfogadjuk, amire pl.

Davies (1995) is, akik orosz, japán és amerikai angol színneveket teszteltek (BIGGAM 2012, 28–29).

[25] Akadnak, akik ezt a kritériumot is elutasítják, pl. Crawford szerint nem látható át, hogy milyen alapon releváns ez az alapszínnév-státusz kijelölésében (BIGGAM 2012, 30). Corbett és Davies az orosz és a francia nyelv vizsgálatán keresztül szintén amellett érvel, hogy a színneveknek ez a jellemvonása csak korlátozott lehetőséget nyújt az alapszínnevek kiválasztásában (CORBETT–DAVIES 1995).

Biggam (2012, 31) hívja fel a figyelmet, hogy a színnevek etimológiailag gyakran tárgynevekből alakulnak ki. (Éppen ezért Biggam úgy véli, hogy ehelyett inkább azt kellene megtenni követelménnyé, hogy már ne egy tárgy jusson először az emberek eszébe, ill. ne egy tárgynak a képe villanjon fel azon személyek elméjében, akik meghallják a szóban forgó többjelentésű színnevet.[26])

A harmadik másodlagos kritérium szerint az újabban átvett, idegen eredetű kölcsönzések szintén gyanúsak lehetnek.[27]

A negyedik kritérium és egyben utolsó másodlagos követelmény szerint egy alapszínnév morfológiailag sem lehet összetett (ez kizárja az angol *blue-green*-t). [A kutatók egyébként újabb és újabb javaslatokkal álltak elő arra nézve, hogy milyen jellemzőket lehet még alapszínnév-kritériumnak tekinteni. Ilyen volt a színnevek rövidsége, ill. az előfordulásaik gyakorisága egyrészt az írott szövegekben, másrészt a beszédben stb. A további javaslatokat ld. Biggam 2012, 34–41.]

Ez a nyolc kikötés azonban nem nyújt egyértelmű és vitathatatlan támpontokat annak eldöntéséhez, hogy a magyar nyelv két piros színneve közül melyiket tegyük meg a piros kategória alapszínnevévé. Ugyanakkor maga B&K az általa 'sötétpiros' jelentésűként bemutatott *vörös* szó alapszínnév státuszát megkérdőjelezi. Erről ugyanis a következők olvashatóak a *Basic Color Terms*ben:

[26] Amikor A. P. Vasziljevics 15 különböző nyelvcsaládba sorolható nyelv színneveit elemezte és vetette össze B&K hipotézisével, külön figyelmet szentelt a *kromatonímák*nak, vagyis azoknak a színneveknek, „amelyeknél a színelnevezés alapjául szolgáló tárgy, jelenség… még a mai felhasználó számára is világos". A tárgyak tipológiai osztályozását elvégezve arra jutott, hogy a történelem folyamán a következő dolgok váltak a színelnevezések alapjává: időrendben a legrégibbek azok, amelyek (1) természeti jelenségek neveire vezethetők vissza; fiatalabbak a (2) növényzet jelölésére használtak, majd az (3) állatokhoz, a (4) gyümölcsökhöz és zöldségekhez, az (5) élelmiszerekhez, a (6) virágokhoz, a (7) drágakövekhez, a (8) mesterségesen létrehozott tárgyakhoz, a (9) festékekhez kapcsolódók következnek; a legfiatalabbak pedig az (10) összetett etimológiájú szavak (pl. *Oxford blue*, ld. SIPŐCZ 1994, 39–42). A magyar nyelvben ugyanakkor – saját kutatásaim szerint – az élelmiszerek nem merülnek fel korábban a virágok neveinél. Legalábbis a *rózsaszín* sokkal nagyobb múltú színnév, mint pl. (ha csak az italokról elnevezett színeket vesszük) a *kávészín*, a *borszín*, a *pezsgőszín*, sőt régibb még a gyümölcsről elnevezett *narancssárgá*nál is. A *lila* ugyanakkor szintén virágot jelölt eredetileg a magyarban (is) még a 19. század végén, méghozzá az orgonát (ld. BÁLIZS 2013). Ebből kifolyólag úgy vélem, hogy egy ilyen jellegű sorrend felállítása hasztalan, mivel nem tarthat számot teljes általánosságra, hiszen számos kulturális és történeti tényező is szerepet játszik a színnevek kialakulásában. A *rózsaszín* viszonylag korai felbukkanásának is megvan a maga kulturális eredetű magyarázata, hiszen míg a rózsa régtől fogva kultikus növény szerte Európában, addig pl. az orgona nem az.

[27] Stanlaw szerint ez a kritérium azért nem megfelelő, mert pl. a japán nyelvben számos angol eredetű színnév van, amelyeket ma már gyakrabban használnak, mint az eredeti japán színneveket, sőt át is veszik azok szerepét a nyelvben (JONES 2013, 16).

„Hungarian presents a special case. It has basic terms for the ten basic categories, exlusive of red, and two basic terms for red. [...] Similary, Russian, as well as other Slavic languages, is reported to have two basic terms for blue: siniy *'dark-blue' and* goluboy *'light blue'. The satus of* goluboy *as a basic term, however, not clear. [...]* goluboy *must be considered a secondary term in Russian. The same argument may perhaps apply to Hungarian* vörös *'dark red'."* (B&K 1991, 35–36.)

Az a jelenség, hogy ugyanazon színkategória jelölésére több alapvetően fontos (vagyis az előzőekben bemutatott alapszínnév-követelményeknek többé-kevésbé eleget tévő) elnevezés is létezhet egyazon nyelvben, a fent idézett sorok megjelenése óta sokat kutatott témává vált. Főleg az idézetben is szereplő orosz nyelv kékét jelentő színneveiről jelent meg számos tanulmány,[28] ugyanakkor a magyar nyelv piros színneveinek kérdése is máig foglalkoztatja a nemzetközi kutatásokat.

[28] A kutatásokat összegző Paramei (2005) szerint a következőket állapították meg eddig erről a színnévkettősről:

– Az orosz anyanyelvűek magától értetődőnek tekintik, hogy ez a kétféle kék két különböző szín, és meglepődnek, amikor az angol nyelvet tanulva szembesülnek azzal, hogy az angolban csak egy szó van erre a két, számukra különböző színre.

– Mindkettő egyformán régi gyökerű színnév, általánosan használt színnevek legalább 1230 óta, a *goluboj* melléknév az orosz *golub* 'galamb' főnévből származik etimológiailag. (Ennek ellentmond Gadányi vizsgálata, aki szerint ez a színnév „a nyelvben a 14. század körül jelent meg", és „a régi orosz nyelvemlékekben… csak lovak színére vonatkozhatott." Ld. 1978, 68.)

– Használatukban azonban kimutathatók fontos különbségek:

sinij: vízre, ködre/párára, bőrre, szemre, bizonyos szövetekre, drágakövekre stb. használatos;

goluboj: állatok szőrszínére, madarak tollazatának vagy szövetekre és drágakövekre, ill. más dolgokra is, amelyekre a *sinij* is használatos.

– Akromatikus jelentéseik/kollokációik is vannak: a *sinij* a régi orosz forrásokban kapcsolatban van a sötétséggel, feketeséggel, ezzel ellentétben a *goluboj* a szürke színnel fonódik össze, és 'szürke' jelentésben egészen a 18. századig használatban van a lovak színjelzőjeként.

– A mai irodalmi nyelvben és a köznyelvben használatuk, ill. szemantikai kontextusuk és kollokációik is különbözőek.

– A *sinij* szóhoz pozitív és negatív érzelmi asszociációk is kötődnek, a *goluboj* kifejezetten pozitív emocionális tulajdonságokkal fonódik össze: érzékenység, gyengédség, könnyűség/csendesség/bársonyosság (ami kifejezetten a német–francia romanticizmus következménye lehet).

– Sajátos a szemiotikájuk.

– A *goluboj* szónak újabban egy sajátos jelentéssel is bővült a jelentésköre: 'homoszexuális személy'.

4. A *PIROS-VÖRÖS* PROBLÉMÁRA IRÁNYULÓ EMPIRIKUS KUTATÁSOK

A magyar *piros–vörös*-kérdésre vonatkozó első fontosabb kutatás MacLauryhoz és magyar munkatársaihoz kötődik, akik azonban mindösszesen 9 személy részvételével végezték kísérletüket. Legfontosabb észrevételük, hogy a *vörös* inkább átvitt értelemben használatos, míg a *piros* köznapi kontextusokhoz kötődik (MacLaury et al. 1997, 75. Hogy milyen megállapításokat tettek még, egy korábbi cikkemben foglaltam össze, ld. Bálizs 2011, 24–27). A magyarul jól beszélő észt kutatónő, Uusküla már lényegesen több empirikus adatra támaszkodik kutatásában, mert hat különböző magyar településen összesen 125 magyar ajkú személlyel készített színmintás kísérletet is magában foglaló – ahogyan ő fogalmaz – „individuális interjút". A magyar *piros/vörös* kérdésre vonatkozó kutatásainak eredményét több – részben Sutroppal közösen készített – tanulmányában, valamint Tartuban publikált disszertációjában tárgyalta (Uusküla–Sutrop 2010; Uusküla 2008; 2011). Figyelemre méltó, hogy az általa megkérdezettek gyakran azt állították, hogy a *vörös* nem különbözik a *piros*tól (Uusküla–Sutrop 2010, 371). Észreveszi, hogy ennek a két színnévnek sajátos kollokációi és konnotációi vannak, éppen ezért véleménye szerint a *piros* és a *vörös* elsősorban kognitív és emocionális vonatkozásaikban térnek el egymástól, nem pedig vizuálisan (vagyis nem az elsődleges jelentésükbe tartozó színtartomány szerint, ld. Uusküla 2008, 38; Uusküla–Sutrop 2010, 372). További vizsgálatra érdemesnek tartom Uusküla azon javaslatát, hogy mivel a cseh és a magyar nyelvnek egyaránt két színneve van a szóban forgó színre, ez a tény areális nyelvészeti kontextusban is értelmezhető (Uusküla 2011, 154).[29]

Magyarországon eddig kizárólag nyelvészek vizsgálták ezt a témát, legfontosabb kérdésük – csakúgy, mint a nemzetközi kutatásnak – az volt, hogy melyik lehet közülük alapszínnév, ill. hogy milyen használatbeli és kontextuális eltérés áll fenn köztük.

A magyar kutatások közül kiemelkedik Kiss Gábor (2004) írásos kérdőív formájában végeztetett színfelsoroltatása és korpuszalapú vizsgálata. Kiss azzal az Isabel Forbesszal együtt is publikált a témában (ld. Forbes–Kiss 1999; Kiss–Forbes 2001),

[29] Véleményem szerint a cseh *ruda* azon szavak körébe tartozhat, amelyek eredetüket tekintve mind az óind *rudhira* 'vér, vörös' szóra mennek vissza. Schubert szerint ezek a színnevek, vagyis az orosz *rusyj*, a bolgár, a szerb/horvát *rus*, ill. az orosz *rumjanyj*, a bolgár, a szerb/horvát *rumen* szavak nem jelölik általánosságban a vörös szín fogalmát, hanem csupán a vöröses haj és a bőr jelzői (2015, 11–12). Schubertnek ezt a megfigyelését Zádrovich vizsgálata is alátámasztja, mely szerint a Peresznye községben lakó horvátok a *rumen* 'vörös' szót kizárólag „az arc és a vér színének megnevezésére használják", ill. az arc vonatkozásában is leginkább az egészséges pirospozsgás és a borivástól kipiruló arcszínre mondják (2009, 62–64, 71).

aki a francia nyelv két barna színnevét tanulmányozva meggyőzően bizonyította, hogy napjainkban a *brun* mellett a *marron* is széleskörűen elterjedtté vált (Forbes 1979). Kiss Gábort saját bevallása szerint Forbes kérte fel a téma vizsgálatára.[30] Közös kutatásuk három kísérleten alapult. Adatközlőiktől elsőként azt kérték, hogy soroljanak fel írásban színeket (a színnevek gyakoriságának mérése), majd a francia alanyokat megkérték, hogy színmintákon jelöljék be, mit jelöl egyrészt a *brun*, másrészt a *marron*. A magyaroktól ugyanezt kérték a *piros* és a *vörös* elnevezésekkel kapcsolatban (a színnevek jelentésének, ill. a jelentés kiterjedtségének a beazonosítása). Végül az adatközlők írásban két külön oszlopban soroltak fel olyan tárgyakat, amelyeket egyfelől *piros*, másfelől *vörös* színűnek lehet mondani (a színnevekhez kapcsolódó kontextusok kiderítése, ld. Forbes–Kiss 1999, 183). Közel száz – 15 és 25 év közötti – fiatal véleményére alapozva arra jutottak, hogy ma a *piros* sokkal ismertebb, mint riválisa: a *vörös*. Fontos észrevételük, hogy a magyar nyelvben még a *bordó* is megelőzi gyakoriságban a *vörös*t, továbbá az is, hogy a *piros* színnév vizuális kiterjedése sokkal nagyobb, mint a *vörös*é, de utóbbinak a fokális pontja is sajátos, mivel kutatási eredményeik szerint az a sötét liláspiros tartományban található. Azt is megállapították, hogy a legtipikusabb *piros* tárgy az alma, a legtipikusabb *vörös* dolog pedig a vörös haj (Kiss–Forbes 2001, 197). E színnevekkel jelölt árnyalatok különbségéből, valamint abból, hogy vannak olyan tárgyak/dolgok, amelyekhez vagy csak az egyik, vagy csak a másik kapcsolódhat színjelzőként, végeredményben arra következtetnek, hogy

a) e két színnév nem tekinthető egymás szinonimáinak;

b) nem egészítik ki egymást a jelentésük révén;

c) egyik sem foglalja magában a másikat (a kisebbiket a nagyobbik által bekebelező halmazként vagy kategóriaként, ld. Forbes–Kiss 1999, 187).

Ezenfelül Kiss a *Magyar Nemzeti Szövegtár*ban (a továbbiakban MNSz) is megvizsgálta a két színnév gyakoriságát. Azt találta, hogy csak akkor mondhatjuk a magyar nyelv harmadik leggyakoribb színnevének a *piros* szót, ha előfordulásához a *vörös*ét is hozzászámoljuk. Gyakoriságban első két helyen B&K hipotézisének megfelelően a fehér és a fekete végzett (Kiss 2004, 160. A cikk összefoglalásához ld. még egyik korábbi tanulmányomat: Bálizs 2011, 27–29).

Megemlíthető e helyütt De Bie-Kerékjártó (2003) rövid cikke is, annak ellenére, hogy az a minket érdeklő két színnév közül csupán a *vörös*sel foglalkozik. De Bie-Kerékjártó szerint az alapszínnév-teória megjelenése, ill. az a tény, hogy a piros szín „különböző nyelvű megfelelőinek fordításaként

[30] Ezt a „Színnevek a különböző nyelvekben és kultúrákban" című alkalmazott nyelvészeti konferenciát megnyitó beszédében mondta (Budapesten, a Kodolányi János Egyetemen, 2018. november 5-én).

általában a *piros*at használják", alárendelt státuszba kényszeríti a *vörös* szót, holott a mai magyar nyelvben vannak olyan kontextusok, ahol a *piros* nem képes a *vörös*t helyettesíteni. Egy hazai napilap a számaiban fél éven át követte a *vörös* + [x denotátum] kapcsolatokat, ennek eredményeképpen meggyőzően igazolta, hogy napjaink írott nyelvében a „*vörös* mint nyelvi minősítés határozottan tartja a pozícióját" olyan tárgyak jellemzésére, melyeknek inherens színezete a sárgásbarnától a kékesliláig terjedő piros.

2016-ban jelent meg a Szatmárnémetiben (Satu Mare) született, jelenleg Olaszországban élő és dolgozó nyelvészprofesszornak, Maria Grossmann-nak a *piros* és a *vörös* színnév „disztribúciójáról" szóló – eredetileg olaszul 2006-ban publikált – tanulmánya. Ebben kitér arra, hogy korábban is foglalkozott már ezzel a témával a katalán színnevek diakrón és szinkrón vizsgálatát bemutató olasz nyelvű könyvében (1988), amikor „megkérdezéses felmérések" révén néhány újlatin nyelv színnevei mellett a magyar színelnevezéseket is elemezte. Ennek eredményeképpen arra mutatott rá, hogy a piros színmezőt kifejező mai magyar színnevek gazdagságukban felülmúlják a többi színmezőhöz tartozó elnevezéseket, ill. hogy mind a *piros*, mind a *vörös* képezheti (szóképzéssel létrejött) új szavak alapját, „ebből a szempontból nézve mindkettő alapszínnévnek tekinthető" (ld. Grossmann 2016, 133–134). Ezenfelül azt is megállapította, hogy míg a *piros* prototípusát a paprika színe képezheti, addig a *vörös* szóét az alvadt vér. Grossmann 2016-os tanulmánya viszont egy újabb kutatáson, a *Magyar Történeti Korpusz*ban végzett színnévelemzéseken alapul. Vizsgálatai szerint ebben a szövegtárban a *vörös*höz gyakran kapcsolódnak „negatív konnotációjú modifikátorok, mint *csúnya, dúlt, eltorzult, izzadt, kövér, mérges*" (2016, 136). Illetve ez a színnév az, amely különféle állatok szőrzetének színét jelöli, ezenfelül pedig a lángot, a parazsat, az izzó anyagokat (a napsugárt, de a Napot, a Holdat és a Marsot) is inkább ez jellemzi,[31] ellenben az élelmiszerek és a gyümölcsök gyakrabban *piros*ak (kivéve a *vörös* szőlőt és bort).[32] De pl. „színezőanyagok neve mellett mindkét színnév szerepel". Fontos megállapítása, hogy „a taxonómiákban és a műszaki-tudományos terminológiákban" a *vörös* az uralkodó (uo. 138, 139). Sőt egy rövid, bővebben ki nem fejtett zárógondolat erejéig már felveti azt is, ami jelen munka is bizonyítani kíván, vagyis azt, hogy „diakrón elemzési szempontból" a *vörös* színnév használata háttérbe szorul a *piros* színnévvel szemben (uo. 140).

Szintén 2016-ban jelent meg a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen tanító, sok kitüntetéssel díjazott nyelvésznek, Sándor Annának a dolgozata a Nyitra-vidéki

[31] De Bie-Kerekjártó (2003) szintén kimutatta a *vörös* színnév állatokra, különféle égitestekre, ill. egyes szubszanciákra vonatkozó kötött használatát.

[32] A bor színéről a VI. fejezet 1.6. számú alfejezetében bővebben esik majd szó.

Kolon (Kolíňany, Szlovákia) palóc nyelvjárásának színneveiről, amelyben a szerző a *piros–vörös*-kérdésnek is külön figyelmet szentelt. Sándor Anna két kérdést intézett tíz általa kiválasztott (62–85 év közötti) koloni asszonyhoz. Az egyik: „*Mi a különbség a piros és a vörös között?*", a másik: „*Mi lehet piros, ill. vörös?*" Az első kérdésre adott válaszok tartalmai ellentmondásban vannak egymással, a megkérdezettek szerint ugyanis a *vörös* „sëtítebb, intenzívebb, élénkebb, rikítósabb" (de ami sötét, az nem lehet rikító), a *piros* pedig „vëlágosabb, kevésbé élénk, teltebb szín" (itt a „kevésbé élénk" és a „telt" jelző áll értelmileg szemben egymással). Érdekes viszont, hogy a válaszadók mindegyike „a vörös meghatározásával kezdte az értelmezést" (Sándor 2016, 216). Bár Sándor Anna maga nem kommentálja ezt az észrevételt, eszerint azonban nagyon valószínű, hogy a megkérdezettek a *piros* névvel jelölt színt tekintették a kiindulópontnak, azt vették adottnak, ill. úgy érezték, hogy ehhez képest szorul magyarázatra a másik hasonló jelentésű színnév: a *vëröss*. Ha ez így van, az a *piros* szó *vëröss* szóval szembeni lokális jelentőségéről vall. A második kérdésre adott válaszok szerint csak három dolog lehet kizárólag *vörös*: a csillag, a haj és a róka. A koloniak nyelvhasználatában ugyanakkor (számos más dolog mellett) pl. a bor csakis *piros* lehet, ellenben a következő tárgyakat mindkét szín jellemezheti: „hús, köröm, ló, mëggy, orca/arc, orr, rúzsa/rózsa, száj ('ajak'), szoknya, zászló" (uo. 217). Sándor Anna maga csupán a bor *piros* jelzőjéről gondolja azt, hogy az sajátos (hiszen az valóban ellentmond a köznyelvi formának: a „vörös bor" szerkezetnek). Véleményem szerint ugyanakkor a szoknya részben *vörös*ként való meghatározása szintén szokatlan a napjaink nyelvhasználatára koncentráló korábbi kutatások fényében. Mint azonban látni fogjuk, diakrón szemszögből azonban a *szoknya* és a *vörös* szó összekapcsolása könnyűszerrel értelmezhető, vizsgálataim szerint ez ugyanis minden bizonnyal – ahogy Sándor Anna fogalmaz a bor kapcsán (uo. 217) – „megőrzött régiség". Véleményem szerint azonban a bor esetében sokkal nehezebben megválaszolható kérdés az, hogy bizonyos tájakon, így pl. Kolonban is, miért mondják annak színét kizárólag *piros*nak.

Újabban Benczes és Tóth-Czifra a MNSz alapján a *piros* és a *vörös* szó főnevekkel alkotott kollokációit elemezte kognitív nyelvészeti keretben. Bár számos ponton kritizálták a korábbi kutatásokat, az ő cikkük is csak néhány ponton hoz új eredményt. Mint írják, abból következően, hogy etimológiai szempontból a *vörös* korábbi szó, mint a *piros*, a két színnév közül az előbbinek „volt több ideje az idiomatizálódásra" (Tóth-Czifra–Benczes 2016, 55). Ezzel magyarázzák, hogy a köznapokban a *vörös* használata limitált számú kifejezésre korlátozódik, amelyek viszont gyakran használatosak (Benczes–Tóth-Czifra 2014, 130). Fontos észrevételük, hogy amikor egy entitás külsejét kell jellemezni, a *vörös* kevésbé használatos, azaz e színnévnek a „(szín)tulajdonságot jelölő használata visszaszorulóban van",

ezzel párhuzamosan viszont „figuratív használata" még gyakori (sokszor szerepel pl. állat- és növényfajok nevében: *vöröshangya, vörös áfonya*). A *vörös* szóval jelzett entitások színe pedig sokszor nem tipikusan piros, hanem egyrészt a lila, másrészt a barnás-narancssárgás árnyalatok felé hajlik (Tóth-Czifra–Benczes 2016, 65). Megfigyelték továbbá, hogy a *vörös* ritkán társul „a pirossal jellemzően kollokációt alkotó szemantikai csoportokkal", viszont gyakran szerepel együtt „természetes, organikus anyagokkal (mint a *bor, hús, föld, iszap, homok, agyag, réz* stb.)" (uo. 62). Utóbbi észrevétel egyébként összhangban áll Grossmann (2016, 138) azon korábbi megállapításával is,[33] hogy a két színnév közül a *vörös* a preferáltabb az építőanyagok (tégla, márvány, gránit stb.) és az ezekből készült épületek, tárgyak tónusának jelölésére. Az eddigi kutatások azonban nem hozzák összefüggésbe ezt a tényt a színnév régibb voltával, pedig ez a különbség valósággal kínálja magát a diakrón értelmezésre, pedig eszerint a természetes dolgokhoz a régibb név: a *vörös*, az ember alkotta tárgyakhoz, ill. az újabb dolgokhoz pedig a fiatalabb név: a *piros* tartozik.[34]

Nem a *piros–vörös* kérdésről, ill. még csak nem is a magyar színnevekkel kapcsolatban végzett kutatásokat Szeverényi Sándor, mégis utalok rájuk, mivel Szeverényi azon kevés magyar nyelvészek közé tartozik, akik színmintás kísérleteket is végeztek azért, hogy közelebb férkőzhessenek a színnevek jelentéséhez. Szeverényi (2016) az uráli nyelvcsalád szamojéd ágához tartozó nganaszan nyelv kutatójaként ugyanis 2008-as terepmunkája alkalmával öt női alannyal végzett színmintákat[35] is felhasználó kísérletet, mely során színneveket, színnévként működő nyelvi szerkezeteket gyűjtött, ill. az állatokra (kutya, rénszarvas) használt színnevekre is fényt derített (összefüggésben azzal, hogy nganaszánok életének alapját hagyományosan a vadrének vadászata adta). Kutatásai elsősorban diakrón jellegűek, de szemben állnak a magyar nyelvtudományban sokáig hangsúlyos etimológiai iránnyal, mivel Szeverényi „etinomokat" helyett „ikonimokat" vizsgál, vagyis az eredeti tartalmat, a szemantikát igyekszik kikövetkeztetni, ill. a jelentés (akár eredetükben különböző szavakat is felvonultató) lexikai kifejeződését követi nyomon (Szeverényi 2017, 91). Ebből a kognitív nyelvészet által ihletett megközelítésből az alapszínnevek egyfajta sajátos „szemantikai típust" képviselnek. Szeverényi véleménye szerint

[33] Benczes és Tóth-Czifra valószínűleg nem ismerték Grossmann munkáit, legalábbis bibliográfiájukban nem szerepel a professzornő neve (de pl. de Bie-Kerékjártóra sem hivatkoznak, aki pedig hozzájuk nagyon hasonló megközelítéssel dolgozott).

[34] Vö. elsősorban a *piros* „jelöli a berendezési és használati tárgyak, valamint a ruhaneműk és ruhakiegészítők színét" (Grossmann 2016, 137), de *piros* a fociban a „piros lap", a Mikulás, sőt a McDonald's is (Forbes–Kiss 1999, 186, 187).

[35] Egy 24 színt mutató színminta-táblát alkalmazott, amelyet eredetileg Turóczi Mária (1986) készített saját, 1950-es években végzett pszichológiai színpreferencia-vizsgálatához.

a színt jelölő melléknevek kialakulása során is számolni kell „kognitív alapú motivációval",[36] ezek azonban csak ritkán érhetők tetten, mivel a színeket „relatíve régi lexémák" jelölik a különféle nyelvekben, ill. azért is, mert a színfogalmak esetében (amelyeknek „alapvetően elvontabb jelentésük" van) nehezen magyarázható és követhető az őket kifejező elnevezések kicserélődése. Hogy mit is jelent Szeverényi olvasatában a színnevek alakulásának „kognitív alapú motivációja", azt pontosan a minket is érdeklő színnévpáron érzékelteti. Véleménye szerint ugyanis az összes magyar színnév közül csupán a *piros* és a *vörös* az, amelyből érezhető létrejöttük motivációja, hiszen előbbi a „pír", az utóbbi pedig a „vér" szóval és fogalommal összeköttetésben nyerte lexikalizációját és jelentését (uo. 93–94).

Végezetül megemlítjük – a Kodolányi János Egyetemen tanító – Szitó Juditnak (2020) könyvünkkel azonos időben megjelenő cikkét is, mely egy érdekes, ötvenhárom 3–10 éves gyermekkel és tizenöt felnőttel végzett nyelvi kísérlet eredményeit közli. Szitó laptopon vetített képeket felhasználó, ill. a színnévhasználatot szóban felmérő vizsgálata során 15 perces interjúk keretében vegyes – részben célirányos és részben elterelő – feladatok megoldását kérte az általa megkérdezett alanyoktól. Azért tesztelt különböző életkorú gyermekeket, mert vizsgálata a *piros* és a *vörös* színnév anyanyelvi elsajátításának kérdésére fókuszált. (A korcsoportok képviselőinek a száma azonban jelentősen megoszlott, pl. az óvodások esetében 3 középsősre 17 nagycsoportos jutott). A kísérlet eredménye szerint a *vörös* színnevet jóval később kezdik használni a gyermekek, mint a *piros* szót (előbbit 5-6 évesen, utóbbit viszont már 3 éves kortól). Ráadásul a *vörös* színnevet „haj és szőrszín jelölőként" alkalmazzák először, de a Szitó által megkérdezettek közül még a legidősebb gyermekek sem ismerték ezt a színnevet olyan mértékben, ill. az összes olyan kontextusban (pl. vér, rózsa színeként), mint a felnőttekből álló kontrollcsoport tagjai.

[36] A kognitív metaforaelmélet a fogalomalkotás emberi tényezőit nevezi motivációnak, Szeverényi motiváción azonban egyszerűen „szemantikai és szerkezeti átlátszóságot" ért (2017, 52). Szerinte pl. a magyar *széles* szó kialakulásában motivált, e szó esetén a motiváció jól érződik (azaz fennáll a szerkezeti és a szemantikai átlátszóság): hiszen a *szél* szóból, ill. 'valaminek a vége, határa' jelentéséből jött a *széles* 'valaminek a szélei, végei közti távolság' jelentés (uo. 93).

5. MIÉRT HASONLÓ A *PIROS* ÉS A *VÖRÖS* SZÍNNÉV JELENTÉSE, HASZNÁLATA?

Több magyar kutató megkérdőjelezi a *vörös* alapszínnév voltát (ld. Uusküla–Sutrop 2007; Uusküla 2011; Benczes–Tóth-Czifra 2014). Ugyanakkor van olyan nyelvi közeg, ahol ez a színnév mégis alapvető fontossággal bír. Elsőként Grossmann (1988, 169) majd az ő nyomán B. Papp hívta fel a kutatások figyelmét arra, hogy a tudományos nyelvben a két színnév közül a *vörös* szóé az elsőbbség. Utóbbi kutató azt is kimutatta, hogy például az optika tankönyvekben több mint kétszer annyiszor szerepel a *vörös*, mint a *piros* (B. Papp 2006, 16). Ebből a tényből kiindulva úgy vélem, hogy az eddigi kutatások túl nagy hangsúlyt fektettek arra a kérdésre, hogy a kettő közül melyik „alapszínnév" *(basic color term)*, ill. a kettő közti különbségeket is sokszor túlhangsúlyozták. A *vörös* és a *piros* névvel jelölt spektrális színmező között ugyanis nyilvánvalóan nincs nagy eltérés (vö. Gadányi 1983, 109; Földvári 2015b). A különbség pontos mibenlétét illetően a nyelvészek, ill. a színek kérdésében érdekelt további kutatók is bizonytalanok. A színérzékelést vizsgáló magyar pszichológusok: Jakab Zoltán és Wenzel Klára pl. így írnak erről:

> *„A magyar nyelv »piros« és »vörös« színneve, bár eltérő jelentésű, használatuk alapján nem teljesen egyértelmű, hogy mi a különbség jelentésük között. Talán a vörös a pirosnál sötétebb szín, de ennél többet csak valamely színlátási vizsgálat eredményei mondhatnak. Ilyen vizsgálatról sajnos nem tudunk. Másfelől, speciális kontextusban a »vörös« a pirostól nagyban eltérő árnyalatot is kódolhat – pl. a vörös haj színét. Vizsgálati adatok hiányában* […] *az alábbiakban a »piros« és »vörös« színneveket szinonimaként használjuk"* (2007, 250).

Mivel az eddigi kutatások főleg azzal foglalkoztak, hogy a két szín/színnév (vizuális, használatbeli, hangulati stb.) eltéréseit körvonalazzák, adósak maradtak annak vizsgálatával, hogy miért használható számos esetben szinonim módon ez a két színnév (pl. *tűzpiros-tűzvörös, meggypiros-meggyvörös,*[37] *cinóberpiros-cinóbervörös* stb.)? Miért lehet ennyire hasonló ennek a két szónak a spektrális jelentése? Minek köszönhető az, hogy mindkettő egyeduralkodónak tűnik bizonyos körülmények között: a *piros* a köznapi élőbeszédben, a *vörös* pedig a tudományos nyelvben?

A *piros-vörös* kérdést tehát nem a jelentésbeli különbségek vagy az – ideális

[37] Bár a korábbi kutatások a *meggy* és a *vörös* színnév kapcsolatát szorosnak tételezik (ld. KISS 2001, 197; UUSKÜLA–SUTROP 2010, 371; UUSKÜLA 2011, 152), Sándor kutatási azt mutatják, hogy pl. a koloni nyelvhasználat szerint ez a gyümölcs *piros* és *vörös* is lehet (SÁNDOR 2016, 217). Ráadásul mindkét forma gyakori: a *meggyvörös* és a *meggypiros* is, sőt – saját gyűjtéseim szerint – még a *meggybordó* is használatos.

esetben pusztán nyelvészeti kritériumokkal kijelölhető – alapszínnév státusz felől igyekszem megközelíteni, hanem arról az oldalról, hogy milyen a viszonya e két színnévnek a „kognitív piroshoz". A két, egyformán fontosnak tűnő, B&K elsődleges és másodlagos kritériumainak többé-kevésbé egyaránt megfelelő színnév a magyarul beszélő emberek gondolkodása szerint nyilvánvalóan nem jelöl két teljesen különböző mentális színosztályt: egy pirosat és egy másik, *vörös* névvel jelölt színkategóriát. De ha felfogásunk szerint csupán egyetlenegy összefüggő piros színtartomány létezik, hogyan lehetséges az, hogy kétféleképpen is meg tudjuk jelölni? Egyáltalán, napjaink hétköznapi beszédében arra szolgál mindkettő, hogy kifejezzük velük a kognitív pirost? Az igazi kérdés voltaképpen tehát az, hogy miként gondolkodnak a magyar emberek a piros színről, és hogyan (pontosabban: milyen színneveket használva) kommunikálnak róla. Ezeket a kérdéseket elsősorban előre kiválasztott terepeken, meghatározott társadalmi rétegben, valamint színminták használata révén igyekeztem megvizsgálni. Az előttem példaként felmerülő módszertani lehetőségekről és az általam alkalmazott vizsgálati eljárásokról szól a következő fejezet.

II. MÓDSZERTAN

1. RECENS VIZSGÁLAT: SZÍNMINTÁS „GYŰJTÉS"

Mint az az előző fejezetből is kiderül, a színkutatás az angolszász „antropológiában" (amelybe intézményesülésétől kezdve egyaránt beletartozik a nyelvészet, a régészet és a fizikai antropológia) egyet jelent a pszichológiai és nyelvészeti irányultságú, ill. a kognitív színkategóriákra fókuszáló vizsgálatokkal. Ez természetesen a módszertanra is rányomja a bélyegét. Akkor amikor B&K nyíltan vállalja, hogy a kulturális kontextus vizsgálatától – mint nem releváns tényezőtől – eltekint, egyúttal le is számol a kulturális vagy szociálantropológiában hagyományosnak tekinthető kutatási módszerrel: az „állomásozó terepmunkának" vagy „résztvevő megfigyelésnek" nevezett, hosszú ideig tartó terephez/közösségekhez kötött kutatással. Vagyis B&K 1969-es munkájukban, majd az általuk kitaposott úton, ill. az elméletük hatására kiformálódó, elsősorban az alapszínnevek kérdése körül forgó kutatási tradíció voltaképpen a „terepantropológiával" szemben (részben Rivers nyomdokain – ld. erről bővebben Bálizs 2016b –, részben a kísérleti pszichológiától kölcsönzött) rövid ideig tartó „kikérdezéses" interjútechnika mellett teszi le a voksát. Ez persze nem azt jelenti, hogy a résztvevő megfigyelést végző, a kutatottak nyelvét is elsajátító antropológusok vagy éppen a kulturális antropológia teoretikusai egyáltalán ne vizsgálták volna az alapszínnevek kérdését,[38] csupán azt, hogy B&K munkája módszertanában is hagyományteremtőnek bizonyult, ill. hogy vizsgálati eljárásuknak máig sok követője akad. Ugyanis napjainkban a legtöbb, színek iránt érdeklődő kutatónak az empirikus kutatás egyet jelent az ún. *színmintás kísérlet*tel. Ezt a kifejezést arra az eljárásra használom, amely elsősorban

---

[38] A terepantropológusok közül példaként Turton (1980) murszi színnevekről szóló munkáját, az elméletalkotók közül pedig Sahlins (1976) szín és kultúra kapcsolatát boncolgató dolgozatát elmíteném. Ez utóbbi szerző szerint a természeti nyelvekben az alapszínnevek előfordulása ténylegesen egy természeti-érzékelési logikát követ, amely három különböző evolúciós irány keverékének tekinthető:

1. az általánostól a specifikus/egyedi felé (a sötétség/világosság megkülönböztetésétől a színezet felé);
2. a pszichológiailag jobban kiugrótól a kevésbé kiugró felé (először a pszichológiailag legszembetűnőbb piros különül el, és csak aztán jöhet a többi szín);
3. az egyszerűtől a bonyolult felé (a perceptuálisan tiszta színektől a kevert színek felé) (1976, 8).

bizonyos személyek interjúk formájában történő kikérdezését, és/vagy színminták felhasználásával különböző feladatok végeztetését jelenti (legyen az csupán színneveik írásbeli vagy szóbeli felsoroltatása, vagy bármiféle színmintákkal történő cselekedet, pl. azok csoportokba rendeztetése).

Saját kutatásom részben B&K módszertanából merít, de még inkább a jelenségeket/tárgyakat saját kulturális vagy társadalmi kontextusuktól el nem távolító, hanem a vizsgált kulturális elemet vagy elemegyüttest azzal egységben szemlélő néprajztudományi tradícióból. A néprajzosok számára közhely, a könyv leendő nyelvész olvasói számára azonban talán nem teljesen haszontalan nagy vonalakban felvázolni, hogy mit is jelent pontosan az, hogy „néprajzi gyűjtés". A hazai néprajztudomány szemléletmódja szerint kutatás alá vonható a szűk haza, de az egykori Nagy-Magyarország területén élő (esetleg onnan elszármazott) bármelyik (magyar vagy nemzetiségi, katolikus vagy evangélikus, református, unitárius stb.) közösség. A néprajzi látásmód szerint a „terep" egy néprajzi-etnikai csoport vagy egy tájegység, esetleg egy faluközösség, de igazodva a néprajztudomány modern elképzeléseihez – vagy az antropológia 1960-as évek óta létező, városkutatást folytató irányához –, lehet akár a városi lakosság egy bizonyos csoportja („szubkultúrája") is. Az *etnográfia* névvel is illetett néprajztudomány a – hosszú távú együttélést preferáló – „terepantropológia" helyett inkább a kutatás helyszínén rövid idejű tartózkodással járó vizsgálatokat részesíti előnyben. Az *etnográfus* (néprajzkutató) terepre történő egyszeri vagy többször ismétlődő „kiszállása" azt a célt szolgálja, hogy a vizsgált közösségben (vagy annak egy adott rétegében, nem, kor, foglalkozás stb. szerint differenciált csoportjában) adatokat, információkat, a vizsgált emberek tudásának részét képező ismereteket, „folklórkincset" vagy életvitelükhöz kötődő tárgyanyagot stb. „gyűjtsön". Innen származik a néprajzi terepmunka „gyűjtés" elnevezése. (Ennek az eljárásnak természetesen a gyűjtés során elhangzottak pontos lejegyzése, leginkább valamiféle hanghordozó révén való rögzítése, majd arról utólag – szó szerinti – lejegyzése is a részét képezi.)

Saját eddigi empirikus kutatásaim voltaképpen a korábban leírt B&K-féle kutatási tradíció és az imént felvázolt, „néprajzi gyűjtés" néven definiált módszertan ötvözetének tekinthető, amit éppen ezért „színmintás gyűjtésnek" neveztem el (ld. a Fotómellékletben az 1–2. fotót).

Egyrészt a nemzetközi példákat követve átvettem a színminták használatát és a színosztályozás összehasonlító módszerrel történő vizsgálati hagyományát, másrészt azt az előre kijelölt pontokon való, a *Magyar Néprajzi Atlasz* anyagának összegyűjtését célzó kérdőíves, rövidebb idejű „kiszállásokat" igénylő kutatások szemléletével vegyítettem. A színminták használata amiatt is ésszerűnek mutatkozott, mivel már a legelső terepemen azzal kellett szembesülnöm, hogy egyes lokálisan

használt színnevek értelme akár jelentős mértékben is eltérhet attól, amelyet az az elnevezés a köznyelv szerint vizuálisan lefed. Nemcsak azt tapasztaltam, hogy a különböző közösségek megítélése szerint máshol húzódnak a színek határai (hiszen ez akár egyénként is változhat), hanem pl. abban is akadhatnak eltérések, hogy egyes helyeken mely színeket tartják egy adott színkategória legtipikusabb tagjának. (Gyimesközéplokon – ahol először végeztem terepmunkát – azt találtam, hogy ott a helyiek szemében az igazi rózsaszín teljesen más, mint amelyet én annak gondolok.) Emiatt merült fel bennem, hogy talán minden további színkutatás előtt legelőször azt lenne érdemes tisztázni, hogy a különböző tájegységeken élő magyarok a különböző színnevek alatt pontosan milyen színtartományt értenek.

A színekhez annak – a társadalomtudományok berkeiből érkező – kutatója csupán a nyelven keresztül férhet hozzá, ugyanakkor a színeket jelölő szavak („színnevek") esetében már az elsődleges, vagyis a spektrális/vizuális jelentés is kutatás tárgyát kell hogy képezze. Éppen ezért döntöttem amellett, hogy az elmélyültebb, egyetlenegy közösség színekről alkotott össztudására fókuszáló kutatást („mélyfúrást") megelőzően igyekszem minél több tájegységre és (a kutatás szempontjából kezelhető nagyságú, ill. a lakosság / kulturális vonások tekintetében viszonylag homogén, éppen ezért inkább falusi/falusias, mint városi/városias) közösségbe eljutva felmérni azt, hogy a különböző helyeken élő magyarok milyen színnevekkel jelölik a különféle színeket. Az elsődleges célom az volt, hogy az általam választott településeken a színek osztályozásának (méghozzá elsősorban nyelvi tagolásának) összehasonlításához elegendő anyagmennyiséget gyűjtsek. Az adatokhoz való hozzáférés érdekében egy sajátos vizsgálati technikát fejlesztettem ki, amelyet legegyszerűbben – kötetlen vagy részben kötött – beszélgetésbe/interjúba ágyazott, kérdőíves felméréssel egybekötött színmintás kísérletként tudnék meghatározni. (A kérdőív a színnevek kulturális kontextusának vagy „beágyazottságának" a felderítése miatt fontos, a színminták viszont a színek lokális elnevezéseinek a megismerését segítik elő.) Minden magyar településre természetesen nem tudtam/tudok eljutni, ill. az általam választott helységek nyilvánvaló módon nem fedik le a teljes magyar nyelvterületet sem (amiképpen *Magyar Néprajzi Atlasz* gyűjtőpontjai), mégis lehetőséget nyújt a színosztályozás összehasonlító vizsgálatához.

Eddig összesen nyolc településen végeztem terepmunkát, leginkább azért „csak" ennyi helyen kutattam, mivel természetesen nem elégszem meg azzal, hogy mindenhol csupán egy-egy személyt keressek fel. Lehetőségeimhez mérten igyekszem minél több emberhez eljutni az általam választott közösségben, ill. arra is törekszem, hogy a település külső arculatának és egy-két helyi eseménynek (pl. temetésnek, házasságkötésnek, vasárnapi istentiszteletnek) a minél alaposabb megfigyelésével is kiegészítsem a kutatást. A vizsgálat fő gerincét azonban mégis

inkább azok az interjúk képezik, amelyek tehát voltaképpen színmintás kísérleteket és egy-egy (pontosabban változó számú, de egy településen belül legalább 12–15) emberrel való hosszas beszélgetést is magukban foglalnak (ld. az I. mellékletet). 2006 óta összesen három ország nyolc magyar nyelvűek által lakott közösségében folytattam „színmintás gyűjtést”:

1. Magyarországon: Kazáron (8. fotó), Kalocsán (9–10. fotó), Mezőkövesden (11. fotó) Bátán (12–13. fotó);
2. Romániában: Gyimesközéplokon (Lunca de Jos, 14. fotó), Klézsén (Cleja, 15. fotó);
3. Szerbiában: Szilágyin (Svilojevo, 16–17. fotó), Kupuszinán[39] (Kupusina, 18–19. fotó).

A terepmunkáim alkalmával tehát egy többlépcsős, verbális és vizuális módszereket is egyesítő vizsgálati eljárást alkalmazok. A kutatás során főleg 60 év feletti nőkkel beszélgetek (hogy miért pont őket választottam, erről majd később írok), velük voltaképpen félig strukturált interjúkat készítek, amelyek keretében a megkérdezettek szóban is megnyilatkoznak a közösség egykori és mai színhasználatáról. Az általam feltett kérdések – ld. az I. mellékletben – a házfal színétől a háztartási textilek színén keresztül az emberélet fordulóihoz köthető tárgyak (pl. a koporsók) színéig bezárólag az anyagi kultúra majdnem minden területét érintik. A színeket tehát sajátos kontextusuktól nem választom el, hanem azzal együtt igyekezem feltárni. Módszerem egyedülállónak tekinthető abban az értelemben, hogy színmintákat is viszek magammal a terepre. Így az interjúk alkalmával azt is rögzíteni tudom, hogy az adatközlők milyen névvel azonosítják annak a 35, Munsell-színrendszerből származó matt,[40] A/5-ös méretű színmintának az árnyalatát (ld. a 3. és 5. fotót), amelyet már az interjú kezdetén megmutatok nekik, és amelyeknek a pontos színe után érdeklődöm. Ezekkel a színlapokkal az interjúk folyamán legalább kétszer, de más formában szembesítem az adatközlőket.

Két okból használom éppen a Munsell-féle színmintákat. Empirikus kutatásaim kezdetén úgy döntöttem, hogy a színek megneveztetése során a magyar színszabványt, valamint – a hazai alapfokú oktatásban részt vevő gyermekeknek szánt – rajzlapcsomagokból válogatott színes papírokat alkalmazom az első kutatási

39 Kupuszinának azért ezt a nevét használom, és nem a magyart (ti. *Bácskertest*), mivel az ott élő emberek is ezt használják, ill. az ott élő magyar néprajzkutató, Silling István is ugyanezt alkalmazza saját publikációiban.

40 Ezek kódjai a következők: 2.5R 7/10, 5R 4/14, 5R 5/14, 7.5R 3/6, 7.5R 5/6, 7.5R 5/12, 10R 3/4, 2.5YR 6/14, 5YR 4/6, 7,5YR 7/12, 2.5Y 8/12, 5Y 8.5/12, 7.5Y 9/10, 2.5GY 7/10, 5GY 5/8, 7.5GY 5/8, 10GY 6/10, 5G 4/8, 2.5B 7/8, 10B 5/10, 10B 7/8, 2.5PB 4/10, 5PB 4/12, 7.5PB 4/12, 10PB 4/10, 2.5P 4/10, 5P 4/10, 5P 7/8, 7.5P 5/10, 7.5P 8/6, 10P 5/12, 2.5RP 6/12, 5RP 5/12, 5RP 8/6, 10 RP 4/12.

terepemen (Gyimesközéplokon). Ezek azonban nem váltak be. A magyar színszabványhoz készített album (a Nemcsics-féle színatlasz) ugyanis kezelhetetlenül sok árnyalatot tartalmaz, ráadásul ennek a spirálozott könyvnek minden oldala úgy néz ki, hogy az épp bemutatni kívánt színhez pici téglalapok halmaza tartozik, amelyek arra hivatottak, hogy telítettségükben (fehér, szürke és fekete vegyítésével) mutassák be az adott színt. Éppen ezért azok az élénk színek, amelyeket általában a megkérdezett asszonyok kerestek, hogy megmutassák számomra, melyik színt gondolják pl. az igazi pirosnak, nem találtak megfelelőt, mert a telített tónusok szinte teljesen elvesztek a telítetlen árnyalatokat ábrázoló téglalapok tengerében. Vagyis ezzel a magyar színszabványhoz tartozó, könyvformátumú atlasszal nem vagy alig boldogultam. Sikeresebbnek bizonyultak a papírboltban árult egyszerű színes lapok, amelyeket az interjúalanyok a kezükbe tudtak venni, rendezgetni tudtak, ill. azok tónusát egymáshoz tudták viszonyítani. Ezeknek a könnyen gyűrődő lapoknak a színe azonban gyorsan fakul, változik, ill. pontos tónusukat sem tudtam tökéletesen beazonosítani a különböző színrendszerek atlaszaiban.

Kézenfekvőnek tűnt tehát olyan színlapokat beszerezni, amelyek eleve valamely nemzetközileg elismert színatlaszból származnak, vagyis hivatalos kódszámmal ellátottak, ill. színtartósak (pl. a napfény sem fakítja ki őket). A Munsell Color Company által gyártott színminták pontosan ilyenek, ráadásul B&K szintén Munsell-színsort használt kísérletei során. A Munsell-féle színmintákat A/4-es formátumban tudtam megvásárolni, ezekből saját kezűleg alakítottam ki fényes védőréteggel borított, középen a valós tónust azonban téglalap alakú résen szabadon látni engedő A/5-ös mintákat. (A védőréteg a kísérletben résztvevők kezének tapintásától, a por- és zsírréteg lerakódástól való védelmet szolgálja.) A félbevágott A/4-es színlapok másik felét azonban nem hagytam meg A/5-ös méretűnek, hanem azokat szintén megfeleztem, és az egyik felükből különálló, teljesen védett (matt védőréteggel fedett) színmintákat készítettem (ld. a 4. fotót) abból a célból, hogy ezeket a színminta-azonosítási feladatot követően szín szerinti csoportokba rendeztessem az asszonyokkal.

Nem tűnt célszerűnek túl sok mintát választani, a B&K által használt 330 tónusszám bizonyosan teljesen leterhelte volna az adatközlőket, éppúgy, ahogyan arról a WCS terepmunkásai is panaszkodtak (Kay et al. 2009, 14–15), éppen ezért én inkább jól átlátható és könnyen kézbe vehető mennyiségben gondolkodtam. Teljesen eltekintettem az akromatikus fehértől, feketétől és a különböző szürkéktől, vagyis csupán a kromatikus színek közül válogattam, azok közül is csak 35 darabot választottam ki. A különböző színtartományok azonban nem egyforma arányban képviseltetik magukat ebben a szűk, de jól kezelhető készletben, ugyanis korábbi színlapos kutatásaim során az egységes magyar színosztályozás szempontjából

problémásnak mutatkozó két színtartományból (vagyis a rózsaszín és a lila színből) szándékoltan több szerepel a minták között. (Utóbbi két színtartományt összesen 12 színminta képviseli. Sőt, ezen minták mindegyikéből készítettem kis, négyzet alakú lapokat is, amelyeket felragasztottam egyrészt fehér, másrészt fekete A/4-es alapra, és ezek színét is megneveztettem az adatközlőkkel, pontosan a képlékenynek tapasztalt rózsaszín és lila kategória részletes feltérképezése céljából, ld. a 6–7. fotókat).

A színmintákkal történő feladatok azonban önmagukban nem elegendők. Korábban már elvi kifogásként felmerült ellenük, hogy maga a Munsell-féle színrendszer és szabvány is csupán a modern nyugati tudomány egy sajátos konstrukciója, és ennek a „kitalációnak" a használata eleve behatárolja a vele gyűjthető adatok körét. Egyes vélemények szerint az eredetileg a pszichológiai laboratóriumokban alkalmazott, majd onnan a terepre kikerült színmintás kísérletek tehát már az eszközhasználatukból kifolyólag is korlátozott lehetőségekkel bírnak. Vagyis az életidegen, kontextus nélküli (és így sok esetben semmitmondó) színlapok azonosításakor a mesterséges, hétköznapi helyzetekhez képest idegenszerű szituációba kényszerített adatközlőktől gyűjtött adatok csupán korlátozott érvényességre tarthatnak számot. Mint Dubois fogalmaz, „a színes kártyákkal végzett kísérletekben a kutatók társadalmilag elfogadható válaszokat kapnak a társadalmi kontextusban feltett kérdésekre, semmint primitív természetes [mentális] kategóriákat érnek utol" (idézi Papp 2012, 45).

Az valóban kétséges, hogy mennyiben lehet az adatközlők kognitív színosztályozását pusztán a színmintákkal végeztetett feladatok révén felfedni. Ugyanakkor a steril színlapok alkalmazásáról nem lehet lemondani, hiszen csupán ezek révén nyílik lehetősége a kutatónak az objektív összehasonlításra. Ha a tudományosan konstruált színminták nem is cserélhetők fel kevésbé kultúraidegen kutatási eszközökkel, kiegészíthetők olyan színes tárgyakkal és anyagokkal is, amelyek a vizsgált személyek számára ismerősek. Jó példával járt elöl két dán antropológus, R. Kuschel és T. Monberg (1974), akik az óceániai Bellona szigeten végeztek terepmunkát. Bár ők is beiktatták a színek vizsgálatába a színminták használatát, hiszen többféleképpen is megneveztették azok árnyalatát, ill. csoportokat alakíttattak ki belőlük az adatközlőkkel, ez utóbbi feladatok előtt azonban a színkategóriák alternatív mintákhoz való hozzárendelését is megvizsgálták. Pontosabban miután feljegyezték, hogy milyen színneveket használnak – az egyénenként, de csoportban is kikérdezett – helyiek, megkérték őket arra is, hogy hozzanak a környezetükből (a tengerből, a partról, a bozótból és a kertekből) olyan tárgyakat, amelyeknek jellegzetes színe van, és nevezzék meg azok tónusát.

Mint utaltam rá, eddig elsősorban 60 év feletti falusi/vidéki nőkkel készítettem interjúkat. Azért szűkítettem erre a csoportra a vizsgálatot, mert érdeklődésem

homlokterében a modern, globalizált elképzelések által még csak kisebb mértékben befolyásolt paraszti színfelfogás áll, ill. a „népi" színosztályozásban fellelhető táji különbségek. Másrészt egy jól körülhatárolható embercsoport kiválasztására sarkallt az a tény is, hogy a korábbi antropológiai és nyelvi kutatások a színek megnevezésében és osztályozásában különbségeket mutattak ki:

1. nemek között
2. életkor szerint
3. foglalkozás vagy érdeklődési kör szerint
4. lakhely szerint
5. dialektus szerint
6. egynyelvűek és kétnyelvűek között stb. (utóbbit egy hazai kutató is vizsgálta egy 31 főt számláló kísérlettel, ld. Navracsics 2007).

A nemek közti eltérések vonatkozásában leginkább azt mutatták ki, hogy a nőknek a férfiaknál nagyobb a színekkel kapcsolatos szókincse,[41] ill. hajlamosabbak arra, hogy ritkábban használt, „különlegesebb" *(fancier)* színneveket alkalmazzanak a látott tónusok színének pontos meghatározására (Biggam 2012, 65; magyarul bővebben ld. Papp 2012, 74–78). A nők és a férfiak ugyanakkor a legfontosabb színneveket (az „alapszínneveket") ugyanúgy használják, a különbség legfeljebb a színnevek által kijelölt határokban van (bár ez nemcsak nemek között változik, hanem ebben olykor jelentős egyéni különbségek is fellelhetők), ill. abban, hogy a férfiak inkább erre támaszkodnak, mint egyéb (bonyolultabb szerkezetű, kisebb jelentéskörrel rendelkező) színnevekre (másként: árnyalatnevekre). Egy szenegáli nyelvben például a nők az általuk használt színneveket mindig pontosító előtaggal látják el (melyek egyébként mindig a ruházathoz és az ékszerül használt gyöngyökhöz kötődnek), a férfiak viszont csupán elvont színelnevezéseket alkalmaznak (ld. Ferry 1978).

Saját tapasztalataim szerint a színek iránti érdeklődés, a színekről való tudás a hagyományos magyar paraszti/falusi társadalomban a nemek szerinti munkamegosztással is összefügghetett, mivel az egykori paraszti világban a nők voltak a színekkel, a színességgel szorosan összefüggő viseletért felelősek. (Mint köztudott egykor jórészt ők voltak a ruhák előállítói, majd beszerzői, ez alól a kivételt talán csak a kalapok és a csizmák képezték.) Ennek következtében a színekkel való foglalkozás máig a nők hatáskörében maradt mind falusi, mind városi viszonylatban. (Vagyis mai modern világunkra is jellemző maradt ez a különbség.) Ez lehet az oka annak, hogy az interjúkra felkért férfiak többnyire visszautasították a velem

[41] Vö. TYLER 2003, 83. Jelenlegi ismereteim szerint hazánkban először Mátrai Rudolf írt erről (1906, 42).

való együttműködést, és a feleségükhöz vagy a népművészet egyes ágait (hímzést, ruhakészítést) még valamilyen formában gyakorló asszonyokhoz irányítottak.[42] Ez azonban a Kárpát-medencében nem csupán a magyarság vonatkozásában helytálló megfigyelés, hiszen a cigányok szín- és formapreferenciáját vizsgáló Puli-Horváth Ferenc szintén valami hasonlóról számol be:

> *„Az alsószentmártoni felmérés során sok huzavona, vita előzte meg a munka kezdetét. Üggyel-bajjal tudott csak a kocsmáros* […] *egy asztalt biztosítani a kocsmában, ahol a felméréshez szükséges mintákat be tudtuk mutatni* […] *Míg a férfiak bizalmatlanul az ajtónál álldogáltak, addig asszonyaik szorgalmasan nézegették a mintákat. Arra a kérdésre, hogy ők miért nem vesznek részt a kiértékelésben, a férfiak válasza rövid volt:* »Ez az asszonyok dolga«." (1998, 56.)

Hagyományosan talán egyedül az állatszínek azok, amelyekhez egyaránt értettek mind a férfiak, mind a nők (a nők azonban valamivel jobban ismerték az aprójószágok, a férfiak pedig inkább a nagytestű lábasjószágok színét, ill. az azokra használt színneveket). A férfi és női érdeklődésben fellelhető különbség megszilárdulásához azonban az a tény is hozzájárulhatott, hogy csupán a nők körében fordul elő az a fajta anomáliás színlátás, amely a színek átlagosnál is nagyobb megkülönböztetését teszi vagy teheti lehetővé. Az ún. *tetrakromát* nők ugyanis egy genetikus mutáció miatt úgy születnek, hogy szemük (retinájuk) a normál három csappigment helyett négy csappigmenttel rendelkezik. Ezekről a „szupranormális" nőkről[43] (de legalábbis egy részükről) pedig azt feltételezik a kutatók, hogy a normál embereknél gazdagabb színvilágot látnak, hasonlóan ahhoz, ahogy a normál színlátók színvilága is gazdagabb a színtévesztőkénél (erről bővebben: Sekuler–Blake 2000, 236–238). Ugyanakkor ez a tény még nem bizonyított, mivel egyrészt kérdéses, hogy valóban „léteznek-e olyan személyek, akiknél a négy retinális fotopigment mindegyikének válaszait megkülönbözteti a színlátó rendszer", ill. másrészt a tetrakromátok „szűrésére a jelenleg létező színlátásvizsgáló eljárások nem alkalmasak" (Jakab–Wenzel 2007, 254, 256. Wenzel Klára és Jakab Zoltán pontosan ilyen módszer kialakításán dolgozik hazánkban).

A kettes számmal jelzett különbség az életkor szerinti. Ez még jelentősebb eltérést jelenthet, mivel az alapvető színkategóriák („alapszínnevek") száma is más – rendszerint nagyobb – lehet a fiatalok körében, mint az idősek között. Igaz, ez

[42] Egyetlenegy személy mutatkozott már a kezdetektől készségesnek, aki korábban szobafestőként dolgozott, ő szívesen mesélt arról, hogy milyen színeket használt munkája során.

[43] Magyarországon a 2000-es évek végéig három nőről derült ki bizonyosan, hogy ők tetrakromátok (Schweitzer András: Titokzatos négyszínlátás. Zöldhatár-átlépők. *HVG* 2009. ápr. 11. 39).

leginkább olyan esetekben fordul elő, amikor egy korábban elzárt nyelv nyugati hatásra átveszi a színeknek azt a felosztását, amely a modern világban elterjedt. Az 1970-es években egy polinéziai nyelv kapcsán mutatták ki elsőként, hogy míg az idősebbek a fehéren, a feketén és a piroson kívül csupán az összetett *grue* kategóriát tartották számon a kék és zöld színtartomány vonatkozásában, addig a középkorosztály már külön-külön színként tekintett a zöldre és a kékre, sőt az ebbe a korosztályba tartozók már a sárgát is önálló színosztályba csoportosították. A legfiatalabbak közül pedig némelyek – nyilvánvalóan azzal összefüggésben, hogy az iskolában angolul is tanultak – még a barnát is elkülönült színként fogták fel (Biggam 2012, 68–69; egy pápua új-guineai nyelv kapcsán hasonlóról számol be Hage–Hawkes 1975, 297). Az európai nyelvek esetében ilyen nagy eltéréseket azonban nem tapasztalhatunk. Saját kutatásaim során legfeljebb csupán azzal a jelenséggel találkoztam, hogy az idősebbek egyazon kategória kapcsán kétféle elnevezést is ismernek, egy olyat, amelyet saját közösségükben még gyerekként tanultak, és amelyet még szüleik használtak az adott kategória jelölésére, ill. egy ettől eltérőt, amelyet viszont már saját gyerekeik, unokáik tanultak az iskolában. Az idős korosztály ez utóbbit a médián keresztül is, mint a kategória hivatalos nevét ismeri meg, éppen ezért már ez a korosztály is ezt tartja a helyes elnevezésnek. (Ezt két színkategória kapcsán figyeltem meg, az egyik a piros, a másik a lila, az előbbiről még lesz szó, az utóbbiról egy külön ennek a problémának szentelt tanulmányomban írtam, ld. Bálizs 2013).

Ennél sokkal gyakoribb azonban, hogy nem a leggyakrabban használt és mindenki számára közismert színnevek, hanem a pontosításra alkalmazott, különlegesebb (egyrészt olyan értelemben „különleges", hogy csupán alkalmilag elhangzó, másrészt nyelvileg sajátosabb, azaz leginkább bonyolultabb szerkezetű – pl. *strandkorlát-kék* – és/vagy hangzású, pl. *bézs*) színmegjelölések esetében mutat nagy eltéréseket az idősebb generáció tudása és szókészlete a fiatalabbakéhoz képest. Csak hogy saját tapasztalataimból is idézzek példákat, amikor egyszer egy nagymama korú asszonnyal készítettem interjút, kissé zavarba jött, hogy miként azonosíthatná egyesével is az elé tett különböző zöld színmintákat,[44] ezért segítséget kért a munkából éppen hazaérkező lányától. Erre a középkorú asszony nézegette egy darabig a mintákat, majd maga elé kapott egyet közülük, és annyit mondott, hogy az ő gyereke ezt *shrekzöld*nek[45] hívja (majd arról kezdett el beszélni, hogy a mai

[44] Bár soha nem kérem a beszélgetőpartnereimet arra, hogy minden színminta esetében külön név hangozzék el, tapasztalataim szerint (vagy a feladat félreértése okán, vagy mert nem akarnak rossz színben feltűnni a kutató előtt) mégis sokan törekszenek erre.

[45] A *Shrek* címmel, 2001-ben bemutatott (a Dream Works Pictures által forgalomba hozott) amerikai animációs film nyomán, amelyben a címszereplőnek a bőrszíne sajátos zöld árnyalatú.

világ milyen más, mint a korábbi volt). Aztán otthagyva minket indult tovább az aktuális tennivalóihoz. Vagy előfordult, hogy édesanyám olyan színnevet *(petrolkék)* használt az egyik újonnan vásárolt ruhadarabom színének a meghatározására, amit még sohasem hallottam korábban, és még azt is megjegyezte, hogy fiatalabb korában – amikor ez az árnyalat szintén divatban volt – mindenki ezt a színnevet használta erre a tónusra.[46]

A fentiek mind azt bizonyítják, hogy a színek kutatásánál tekintettel kell lenni a nemi és a korosztálybeli szempontokra. Ez volt az egyik fő oka annak, hogy (ha nem is a kezdetektől, de apránként) leszűkítettem a vizsgálat körét az idősebb női generáció tagjaira. Elsősorban azért a nőkre, mert a szín – mint láttuk – mindenekelőtt „női dolog", pontosabban a színekkel foglalkozás és az azokról való (sok férfiember szemében „komolytalan") beszéd „a nők dolga" (vö. „a nők ez jobban tudják" – ezt a választ kapta a férfiaktól egy moszkvai színkutató észak-kaukázusi terepmunkája során, ld. Samarina 2007, 459). Másrészt az is szerepet játszott a döntésemben, hogy én magam is nő vagyok, és ezért talán valamivel nehezebb lett volna közel férkőznöm pl. a férfiak állatszínekről való tudásához, mint egy férfi kutatónak.

Az idős generáció viszont a praktikus okokon túl (nyugdíjasként jobban ráérnek az interjúkészítésre, mint az aktív korosztály) azért is mutatkozott megfelelőbbnek, mint a fiatalok, mert egyik fő kutatási kérdésem az volt, hogy milyen lehetett azoknak az embereknek a színekhez való viszonya, akik zárt közösségek tagjaiként élték le az életüket, vagyis akik alig mozdultak ki saját lakóhelyük határain túlra, ill. nyelveket sem tanultak még az iskolában. Másrészt rajtuk keresztül szerettem volna kapcsolatot találni olyan színnevekhez is, amelyekkel csupán a néprajzi szakirodalomban találkoztam, azaz amelyeknek pontos jelentésében nem lehetünk egészen bizonyosak, hiszen legfeljebb az őket lejegyző kutatók voltak tisztában vele (néhányukat azonban valószínűleg már ők is csak hallomásból ismerhették). Kíváncsi vagyok rá, hogy pl. a *frézszín, tüdőszín* stb. alatt pontosan milyen tónusokat érthettek egykor, vagyis szeretném ezek vizuális értelmét objektív színmintákhoz kötni. Az idősebb asszonyokra ezért is esett a választásom, az ilyen színnevek ugyanis legfeljebb az idős generációk emlékezetében élnek, ill. élő használatuk kizárólag ebben a korosztályban képzelhető el. (Persze ezeknek a régies hangzású

46 Ez a színnév egyébként Magyarország legnagyobb internetes színnév-szótárában sem szerepel (ld. http://www.szintan.hu/nevo.htm). Megtaláltam viszont egy sminkmester által írt, nőknek szóló internetes blogban, innen másolom ide a következő, a *petrolkék* színről szóló (2009-ben feltöltött) bejegyzést: „Fogadnék rá – jó eséllyel – hogy *fogalmad sincs, melyik kékről* is beszélek. Hidd el, ha nem ez lenne a munkám, nekem sem lenne, már a név is olyan idióta, »petrolkék«". (http://goldenapple.blog.hu/2009/01/03/petrolkek. Kiemelés – B. B. A letöltés ideje 2016. 10. 29.)

vagy „népi" színneveknek a jelentése többé-kevésbé módosulhatott az idők folyamán, pl. kutatásaim alapján jó okom van feltételezni, hogy a népművészeti ipar kifejlődése és felvirágzása jelentős változást idézett elő a színnevek használatában, ill. egyes régi gyökerű mezőkövesdi és kalocsai színnevek – pl. a *meggyszín*, a *lángszín* – szemantikájában.)

A kutatás fő gerincét a színmintás kísérletek mellett a színekről való kötetlen beszélgetés adta. Bár igaz, hogy stratégiai okokból az interjúk elején került sor a színmintás kísérletre, azaz rögtön kezdésként megneveztettem a mintákat, miután azonban feljegyeztem, hogy milyen neveket hallottam, az asztalon elöl hagyva a mintákat, részben előre meghatározott kérdések szerint strukturált beszélgetést kezdeményeztem a minket körülvevő környezet és tárgyak színétől kezdve az általam is látható dolgokon keresztül egészen az olyan jelenségekig, amelyek számomra vizuálisan elérhetetlenek és éppen ezért csak nehezen ellenőrizhetők. (Például a kerítések jelenlegi színe mellett az adatközlő gyerekkorában divatos kerítésszínekről is szó esett.) A színek így rögtön kulturális kontextusba kerültek, a megkérdezetteknek pedig lehetőségük nyílt rá, hogy a beszélgetés során spontán előkerülő színnevek tónusát újra és újra kikereshessék az előttük fekvő színminták közül (és ha nem is találták meg az általam mutatott szűk készletben, mondhatták, hogy melyikhez hasonlít legjobban).

De nem csupán a színminták tónusai és a környezet valós színei azok, amelyek szóba kerültek a beszélgetések során. Az interjúk zárásaképpen ugyanis köznapi dolgokra és természetfeletti lények színeire is rákérdeztem (ld. az I. mellékletet). Ami a köznapi dolgokat illeti, pl. a kukorica, a burgonya, a répa vagy éppen a szárított dohánylevél színéről való beszélgetés révén képet kaptam a növények színének osztályozásáról, ill. olykor arról is, hogy milyen kapcsolat áll fenn a bevett nyelvi szerkezetek és a színekről alkotott kognitív felfogás között. Hogy konkrét példát is hozzak, tanulmányozni tudtam, hogy a *sárgarépa* színét ténylegesen a sárgák közé sorolják-e, és ha igen, csupán a neve miatt teszik-e ezt, vagy inkább azért, mert a répán megjelenő tónus ettől függetlenül is a sárgák közé tartozik a mai színosztályozás értelmében. Egy másik példa: Vajon a róka bundáját valóban *vörös*nek tartják-e, vagy csupán a régi keletű „*Vörös*, mint a róka" szólás befolyásolja őket abban, hogy ekként határozzák meg a tónusát?

Ami pedig a nem hétköznapi dolgokat és a természetfeletti világot érintő kérdéscsoportot illeti, igyekeztem konkrét színnevek kimondására sarkallni beszélgetőpartnereimet az általam sorolt, részben elvont – így egyértelmű tónussal nem is rendelkező – dolgok esetében is. Első terepemen sokféle fogalom színére rákérdeztem, olyasmikre, amelyekhez saját elképzeléseim szerint könnyedén lehetséges

színeket (is) asszociálni,[47] de mivel ezek között sok olyan akadt, amely zavarba ejtette az interjúalanyokat,[48] a későbbiek során kénytelen voltam a hétköznapi átlagember számára kevésbé meghökkentő és korábbi tapasztalataim szerint a legtöbb választ, ill. leggyorsabb reakciót kiváltó kérdésekre szorítkozni. Ezek a következők:

Milyen színe van, mi a színe:

- a napnak, a holdnak, a csillagoknak?
- a tűznek, a víznek, a levegőnek, a földnek? (Ld. az I. mellékletben található kérdőív utolsó kérdéseit.)

Az ezekre adott feleletek a színek szimbolikus jelentésébe nyújthatnak bepillantást, méghozzá prekoncepcióktól sem mentesen. (Hiszen nem a színtől jutottam el a fogalomig, hanem éppen megfordítva. Nem beszélve arról, hogy csupán néhány dolog színére kérdeztem rá, azt is közvetlenül és irányítottan tettem, olyan asszociációkra kényszerítve ezzel a megkérdezetteket, amilyenekre önmaguktól nem jutottak volna, sőt, feltételezhető, hogy akár hosszú órákon át beszélgethettem volna egyesével ezekről a dolgokról, az adatközlők akkor sem feltétlenül kapcsoltak volna az összeshez valamilyen színt.) Mentségemre legyen szólva, hogy tulajdonképpen nem is a sablonos színszimbolika volt az, amire igazából kíváncsi voltam, hanem sokkal inkább az a gondolatlánc, amellyel megpróbálták összefűzni a jelenségeket az általuk választott színnel. Érdekes és sokatmondó volt például, ahogyan egyes adatközlők – részben engem, de részben magukat is győzködve – megmagyarázták, miért kapcsolható össze az adott szín az általam kérdezett dologgal, vagyis például az, hogy miért gondolják, hogy a fekete, a fehér vagy éppen a sárga a halál legjellemzőbb színe.[49] Milyen társadalmi vagy egyéni tudásra támaszkodva választják a színeket, ill. milyen társítások révén kaphat színtónust egy általában szín nélkül emlegetett (esetleg másféle vizuális dimenzióval felruházott – pl. „fényes csillag") vagy önmagában színtelennek tartott és/vagy különbözőképpen elképzelt dolog. Ez volt az, amely újszerű és érdekes megfigyelésekkel kecsegtetett.

Az interjúk révén összegyűjtött empirikus adatokat – természetesen számolva a szubjektivitásból adódó ellentmondásokkal – először összevetettem a településen készített többi interjúval, miután pedig hozzávetőlegesen többé-kevésbé egységes

[47] A következők hangzottak el: Melyik színt társítaná a szentséggel, tökéletességgel, mélységgel, lemondással, nyugalommal, hatalommal, paráznasággal, termékenységgel, halhatatlansággal, hittel, árulással, szeretettel, tisztasággal, békével, bűnnel, káosszal, bölcsességgel, végtelenséggel, háborúval, szerelemmel, megújulással, reménnyel, boldogsággal, jósággal, alázattal? De például a négy égtájhoz is megkíséreltem színeket társíttatni.

[48] Valószínűleg talán úgy érezték, hogy olyan értelmetlen kérdésekkel bombázom őket, amelyekre egyáltalán nem is lehet felelni.

[49] A *fekete* és a *sárga* színnevek halálhoz társításához ld. SZABÓ P. 1989, 60; BÁLIZS 2016b.

képet kaptam a megkérdezettek színfelfogásáról, az egyes vizsgálat alá vett helyekre vonatkozó összesített eredményeket is összehasonlítottam egymással. A kutatás egyik végcélja ugyanis az volt, hogy számba vegyem a tanulmányozott közösségek színosztályozásában fellelhető összefüggéseket, ill. különbségeket, és megpróbáljak azokra magyarázatot találni.

Vizsgálatom tehát a megkérdezettek fejében lévő kognitív színkategóriákra, ill. az aktív és passzív tudásuk/szókincsük részét képező összes színelnevezésre kiterjedt, a *piros* és a *vörös* színneveket azonban külön figyelemben is részesítettem. Minden interjú folyamán arra ösztönöztem adatközlőimet, hogy gondolkodjanak el és próbálják meg szóban kifejezni, hogy ők maguk milyen különbséget látnak a *piros* és a *vörös* szín között. Ezenfelül sok olyan élő és élettelen dolog színére is rákérdeztem, amelyeknek a színe pirosas (vagy az is lehet), azért, hogy kiderüljön, melyek azok a tárgyak, amelyeket csupán egy közösségen belül, és melyek azok, amiket közösségeket átívelően tartanak *piros*, ill. *vörös* színűnek (pl. *hagyma*, *róka* stb.).

A színminták körüli feladatok (azok megneveztetése, csoportokba rendeztetése) és a kérdéssor körüli beszélgetés az, amely kutatásaim néprajzi-antropológiai arculatát adja, ezenfelül azonban egy idehaza inkább a nyelvészet érdeklődési körébe tartozó vizsgálatot is folytattam. Míg színmintás gyűjtésre eredeti célom szerint a kognitív színosztályozás kutatása miatt vállalkoztam, addig a történeti jellegű, diakrón adatcsoporton történő vizsgálódásba kifejezetten és kizárólag a *piros–vörös*-kérdés megoldása érdekében fogtam. A következőkben ez utóbbit, a *piros–vörös* színnév kettős problémájára koncentráló nyelvtörténeti kutatásom módszertanát igyekszem összefoglalni.

2. DIAKRÓN VIZSGÁLAT: KORPUSZELEMZÉS

A színek a valóságban sohasem léteznek önmagukban, mindig más színek környezetében észleljük őket, ill. más-más fényviszonyok között (vö. Albers 2006, 13). Ezek hatással lehetnek a színre, vagyis még egy és ugyanazon szín is kissé más tónusúnak tűnhet különböző fényviszonyok között vagy eltérő színek társaságában. Jelen kutatás ezekre a különbségekre érdemben nem reflektálhat, a vizsgálat megköveteli, hogy a pirost olyan, fogalmilag körülhatárolt színnek (pontosabban az észlelési körülményektől független összetett fogalmi sémának) tekintsük, amely kizárólag színezetében, telítettségében és világosságában változhat, vagyis a környezeti ingerek módosító hatásait munkamódszerünk semlegesnek tekinti. Ugyanakkor kutatásunk számol annak lehetőségével, hogy a különféle pirosas árnyalatokat (amelyek sokszor tehát a külső körülmények torzító befolyásának is ki vannak téve)

egyazon színnév (pl. a *veres/vörös* vagy a *piros*) vagy különböző árnyalatnevek (egy tónust akár egyszerre több is, úgymint *céklaszín, meggyszín* stb.) képesek lehetnek nyelvileg kifejezni az adott kommunikációs szituációban. Méghozzá azért, mert a valóságban variálódhat a színek megtapasztalása, ill. mert a különböző egyéneknek eltérhet a szókincsük, színnévismeretük (ehhez még hozzájön, hogy, mint már említettük, egyénileg is változhat a színneveken értett színtartomány), továbbá mert az aktuális kommunikációban mindenkor fennáll a verbális kifejezési eszközökben való választás lehetősége. Éppen ezért bármilyen írott szöveget is vizsgálunk, szem előtt kell tartanunk, hogy amikor a lejegyzett szövegben „egy színnév előfordul, nem tudhatjuk pontosan, hogy milyen színárnyalatra gondolt" annak lejegyzője, ill. ha ugyanabban a szövegben „ugyanaz a színnév többször is előfordul, nem lehetünk biztosak, hogy minden esetben" hajszálra azonos tónusra utaltak-e, vagy sem. (E munkahipotézist korábban a költői szövegek vizsgálatánál fogalmazták meg: Mózes–Vargha 1992, 238, mi azonban érvényesnek tekintjük bármilyen írott szövegre.) Nyilvánvaló, hogy a kutató nem veheti biztosra azt sem, hogy egy adott színnév korábbi korszakokra jellemző jelentése megegyezik annak modern jelentésével. Biggam (2012, 131) pont ezért úgy véli, hogy annak a kutatónak, aki saját nyelvének színneveit kutatja, az objektív megközelítés érdekében az általa vizsgált korszak nyelvét egzotikus idegen nyelvként célszerű kezelnie. Az írott színnevek, ill. azok történeti szemantikájának vizsgálata tehát nehéz feladat, nagy óvatosságot és alapos körültekintést kíván a kutatótól.

Az „alapszínnevek" körül folyó nemzetközi kutatásokban már az 1970-es évek elején felvetődött, hogy a kiugró/szaliens színneveknek az írott nyelvben is magas arányban előforduló szavaknak kell lenniük (Hays et al. 1972, 1111). A nyelvészek körében a 2000-es évekre pedig jórészt teljesen elfogadott nézetté vált, hogy az a színnév számíthat egy adott nyelvben alapszínnévnek, amelynek:

1. viszonylagosan magas az előfordulása az írott szövegekben;
2. viszonylag rövidebb szó;
3. abból kifolyólag pedig, hogy rövid, morfológiailag is produktív, ami annyit jelent, hogy gyakran fordul elő összetételekben, származékszavakban (*derived words*, Anderson 2003, 31).

Az utóbbi három feltétel közül az első engem különösen is foglalkoztat a *piros* és a *vörös/veres* szó kapcsán. Az általam terepen összegyűjtött pirosas jelentésű színneveket (a *piros* és *veres/vörös* mellett a *rőt, verhenyes, bordó, rózsaszín, téglaszín, lángszín* stb.) megvizsgáltam bizonyos alább részletezett, döntően 18. század végi – 19. század elejei szövegkorpuszokban. A vizsgálat célja kettős volt, egyrészt a *piros* és *veres/vörös* szó alkalmazásának diakrón eloszlását akartam megismerni, másrészt a szövegbeli kontextusokból igyekeztem következtetni mindenkori

jelentésükre. Vagyis nem arra voltam kíváncsi, hogy időben visszavetítve mely színnév lehetett inkább alapszínnév, hanem sokkal inkább arra, hogy a két önálló megnevezés használatában milyen különbségek mutatkoztak a múltban. Éppen ezért elsősorban arra törekedtem, hogy megismerjem azokat a referenciákat és tágabb szövegkörnyezeti elemeket (együttesen a kettőt a következőkben *nyelvi kontextusok*nak vagy csak egyszerűen *kontextus*nak nevezem), amelyek az általam terepen gyűjtött, pirosas jelentésű színnevekhez kapcsolódnak ezekben a szövegkorpuszokban. (Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a régi szövegek csupán az írott nyelvről tanúskodnak, nem pedig ahhoz hasonló nyelvhasználatról, mint amilyennel színmintás gyűjtéseim közben a terepen találkoztam.)

Összességében azonban leginkább mégis azért fogtam korpuszelemzésbe is, hogy a terepmunka szinkrón módszerét diakrón szempontú analízissel egészítsem ki. Így az adatbázisokat már eleve abból a szempontból jelöltem ki, hogy az általuk összegyűjtött anyagot történeti forrásként hasznosíthassam, méghozzá azért, mert elsősorban az érdekelt, mit lehet a szöveges források alapján megtudni az általam részletesebb elemzésre kiválasztott színnevek múltjáról.

Ennek során problémaként merült fel, hogy az írott források sok esetben csak korlátozottan lehetnek a segítségemre. Főleg a szemantika vizuális elemeinek (vagyis a színnevek elsődleges színre vonatkozó jelentéseinek) a változása olvasható ki nehezen az írott szövegekből, mivel pusztán csak a színnevek szövegkörnyezetének elemzéséből lehetetlen minden kétséget kizáróan kimutatni, hogy egy adott időszakban a minket érdeklő színnév pontosan milyen színtartományt jelölt. Mint már fent leszögeztük, sohasem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az a személy, aki írásban lejegyezte azt az adott színnevet, pontosan milyen árnyalatot értett alatta. Kizárólag írott forrásokból lehetetlen megállapítani pl. azt, hogy mely árnyalatot gondolták korábban a piros kategória legtipikusabb tagjának, azaz a fokális pirosnak. A 20. század eleji források között ugyan akad olyan, amely utal erre, de a vélemények nehezen egyeztethetők össze, hiszen nem tudhatjuk biztosan, hogy pontosan milyen színmező lebegett azon szerzők szemei előtt, akik papírra vetették a következő sorokat:

> „*Mint festék a* kármin *az igazi típusa a pirosnak, mint a rokon régi* [sic!] karmazsin" (Kenedy 1921, 33).
>
> „*A piros szín ellentétben a zölddel meleg szín. Legerősebb, legtüzesebb tónusaival a sárgához esik közel*" (N. n. 1928, 252).

Az első esetben nem lehetünk biztosak abban, hogy pontosan mit értett a szerző a két árnyalat- és egyben festéknév *(kármin, karmazsin)* alatt, a második esetben

viszont az okoz bizonytalanságot, hogy milyen mértékű a szóban forgó pirosnak a sárga szín felé való eltolódása, sőt itt még az is kétséges, hogy a szerző valóban ezt a tüzes pirost tekinti-e a legtipikusabb (vagyis az „igazi") pirosnak. A színnevekhez tartozó vizuális színmező kiderítése pusztán szöveges forrásokból tehát igen bonyolult feladat. E tekintetben az sem jelent vigaszt a kutató számára, hogy – tapasztalataim szerint – a színnevek szimbolikus tartalma a lejegyzett színnevek szövegkörnyezetének pontos felderítése révén jobban hozzáférhető az utókor számára, mint a vizuális jelentések.

Három különböző – az interneten bárki számára hozzáférhető – elektronikus adatbázis szövegeit tekintettem át:

1. a *Magyar Történeti Korpusz* több mint huszonnégy ezres szöveggyűjteményét (http://www.nytud.hu/hhc/);
2. a *Magyar Elektronikus Könyvtár* (http://mek.oszk.hu/) egyes forrásait;
3. és a *Magyar Pavilon* nevet viselő szépirodalmi szöveggyűjteményt (http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/corpus.htm).

Az utolsót kivéve ezeknek a korpuszoknak a szöveganyaga kisebb részben a 18. század végéről, nagyobb részben azonban a 19. századból származik. Ami a szövegek jellegét illeti, heterogén összetételűek, főleg azonban ismeretterjesztő/tudományos céllal íródtak. A hármas számmal jelölt adatbázis viszont kifejezetten 16., 17. és 18. századi anyagokat gyűjt egybe (ugyanakkor sajnos csupán az egyes szövegekbe belekattintva, vagyis egyszerre csupán egy szövegen belül lehet keresni, a teljes együttesben azonban nem), amelyek mindenekelőtt irodalmi szövegek.

Később a digitális adatbázisokban való szövegelemző kutatást kiegészítettem további három elektronikus szöveggyűjteményben való vizsgálattal:

4. a Hungaricana Könyv- és Dokumentumtár (https://library.hungaricana.hu/hu/) egyes szövegeivel;
5. az Arcanum Digitális Tudománytár (https://adtplus.arcanum.hu/hu/) bizonyos szöveganyagával; és
6. a MTA könyvtárának a „Real-J" nevet viselő honlapján (http://real-j.mtak.hu/) digitalizált folyóiratok egy részével[50]

Ezekben az adatbázisokban az engem érdeklő színneveket használtam a keresés kulcsszavaiként. Ennek a módszernek is akadnak azonban buktatói és hátrányai. A következőkben Leech, Rayson és Wilson 2001-es összefoglalása alapján utalok néhányra közülük (ld. Biggam 2012, 35). A szöveghalmazok sok esetben nem

[50] Elsősorban 18–19. századi források érdekeltek, de mivel még ezeknek is terjedelmes a számuk, közülük sem az összest tanulmányoztam át. Különösen hasznos forráscsoportnak bizonyultak az általam választott folyóiratok közül a következők: *Hasznos Mulatságok* (1817–1840), *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* (1835–1839), *Társalkodó* (1832–1848) stb.

tekinthetők reprezentatívnak, épp sajátos tematikai eloszlásuk folytán. Torzítja például a lehetséges statisztikai arányt, ha egy adott időszakból belekerül egy terjedelmes munka a szövegek közé, amely pl. a színezékek vegyi leírását tartalmazza, és amelyben – mondjuk – a lehetséges színnevek közül csupán egy-egy szerepel következetesen végig az egész szöveg folyamán. Ebből azt a következtetést is levonhatnánk, hogy a leírásban mellőzött vagy ritkán előforduló színneveket az adott kor teljes írott nyelve csupán elvétve használta, holott ez nem biztos, hogy igaz. Az eredményt épp a fenti körülmény hamisítja meg, az egyazon szövegben található gyakori előfordulás.

A számítógép által generált listák esetében a betűzésből adódó problémákra is ügyelni kell, hiszen pl. nem csupán a *veres* és a *vörös* alakokra szükséges külön keresést végezni,[51] hanem azzal is számolni kell, hogy a *veres* miatt pl. a *vereség* főnévre adott találatok is szerepelnek a kiadott listákban. Ezt nyilvánvalóan utólag lehet csupán kiszűrni, legalábbis abban az esetben, ha a *veres* szó pontos előfordulási száma is érdekli a kutatót, nem csupán azok a szövegbeli kontextusok, amelyekben előfordulnak a górcső alá vett színnevek. (Utóbbi esetekben természetesen egyszerűen csak át kell ugrani ezeket a találatokat, vagyis nem kell utólagosan számtani feladatokat végezni a találatokon, mint az előbbi esetben.)

Kifejezetten a *veres/vörös* és a *piros* találatok összeszámolásakor még azzal a nehézséggel is szembetaláltam magam, hogy míg a *veres/vörös* kereséssel bizonyos igék is bekerültek a keresőprogram által megjelenített szövegekbe: *veresít*, *vörösít* vagy *veresedik, vörösödik* stb., addig a *piros* esetében már nem feltétlenül. Például bár a *pirosít* és a *pirosodik* szintén feltűnt a kiadott listákban, a *pirul* ige, ill. egyes ehhez kapcsolódó, a végső értelmezés szempontjából fontos kifejezések és színjelzések (pl. *kipirult arc*) viszont sajnos kiestek a keresőprogram rostájából.

Megemlíthető még, hogy a színekre/színnevekre való keresések alkalmával az engem érdeklő, régi gyökerű színelnevezések nem mindig konkrét színbenyomás kifejezése céljából szerepelnek a vizsgált szövegekben, hanem pl. tulajdonnevek, földrajzi stb. nevek (pl. *Veres-tenger*/*Vörös-tenger*) részeként. Állandósult, rögzült kifejezésekben (frazémákban) való előfordulásuk azonban fontos kapaszkodót jelent mind a vizsgálat alá vett színnevek korábbi jelentőségére és használatára, mind pedig a színek szimbolikus jelentéseire nézve is.

---

[51] Ez még nem is jelent akkora problémát, mint a *verhenyes* színnév összes alakjára való rákeresés: *verhenyős, vörhenyes, vörhenyős, vernyeges, vörnyeges, verhenyeges, vörhenyeges* stb.

3. KÉT TUDOMÁNY, KÉTFÉLE VIZSGÁLATI ELJÁRÁS ÉS CÉL

Voltaképpen tehát két teljesen különálló módszert alkalmaztam, amelyek nemcsak abban térnek el egymástól, hogy két különböző diszciplínából származnak (ti. a helyszíni gyűjtés a néprajztudományból, a korpuszelemzés a nyelvészetből), hanem abban is, hogy más-más idősíkban igyekeznek tetten érni a *piros* és a *vörös* színneveknek a kognitív piros kategóriához való viszonyát. Míg ugyanis a néprajzi terepmunka révén elsősorban a mai állapotokhoz igyekeztem hozzáférni, ill. esetlegesen még az emlékezetből előhívható múlt feltárásával számolhattam, addig az adatbázisokban való vizsgálódással elsősorban a távoli múltra igyekeztem kiterjeszteni a kérdés tanulmányozását. Nyelvészeti szempontból a két eltérő vizsgálat ráadásul nem csupán az időhatárok miatt különbözik, hanem amiatt is, hogy míg a jelenre irányuló kutatás az élőbeszédre fókuszált, addig a diakrón vizsgálat – lehetőségeiből adódóan – kizárólag az írásbeli nyelvből vette az adatait, hiszen a szövegkorpuszok egy-két kivételtől (pl. egyes bírósági perekben elhangzott mondatoktól)[52] eltekintve csak ebbe engednek betekintést.

Figyelembe kell venni ezenfelül azt is, hogy az általam végzett szinkrón és diakrón kutatás közül egyik sem igazán alkalmas szélesebb körű általánosságok megfogalmazására. Recens vizsgálataim során ugyanis csak bizonyos közösségek bizonyos nemű és korú csoportjainak a tudásához igyekeztem közel férkőzni, sőt, az általam választott települések egy része nyelvészeti és kulturális szempontból is periférikusnak számít (pl. a moldvai Klézse bizonyosan), vagyis az általam gyűjtött anyag egy része kifejezetten specifikusnak tekinthető. Nagyobb ívű törvényszerűségek megállapítása az írott történeti korpuszokra támaszkodva is eléggé nehézkes, hiszen az általam felhasznált adatbázisok összetétele rendkívül heterogén, sokféle szövegtípus fellelhető bennük, amelyek nehezen kezelhetők összefüggő egységként, hiszen másféle céllal, másféle közönségnek, ill. másféle nyelvezettel készültek pl. a szépirodalmi alkotások, mint a tudományos írások, de más a forrásértékük mondjuk a hagyatéki vagy egyéb leltáraknak, mint a – kéziratos vagy nyomtatott – festékrecepteknek. Ugyanakkor nem hiszem, hogy mindezekből kifolyólag egy ilyen összetett kutatásnak teljesen le kellene mondania egyes, szélesebb körben érvényesnek tetsző szabályok körvonalazásáról. Nézetem szerint ugyanis, ha szembeötlenek bizonyos hasonlóságok az általam megkérdezettek színnevekre vonatkozó tudásában,

[52] Tóth István György saját kutatási során felfigyelt arra, hogy a törvényszéki írnokok által lejegyzett tanuvállomások közül „sok piszkozatban és tisztázatban egyaránt fennmaradt". Miután ezeket összehasonlította egymással azt állapította meg, hogy „a vallomások általában hűen tükrözik a parasztok szavait" (1994a, 119).

ill. a 18–19. századi írott forrásokból kiolvasható színnévhasználatban, az nem lehet egyszerűen a véletlen műve. Sőt, az a tény, hogy az írott források többnyire művelt férfi szerzői és a vidéken – olykor ráadásul nyelvhasználatában sajátos helyzetű közösségekben – élő mai idős asszonyok sok esetben azonos kontextusban használják az általam vizsgált színneveket, sokkal inkább arról tanúskodnak, hogy a szóban forgó színelnevezések vonatkozásában bizonyos szemantikai vagy szimbolikai jelentéselemek hosszú időn át, ill. széles társadalmi körben létezhettek.

Módszertani szempontból talán szokatlannak tűnik az élőbeszédbeli színnevek, ill. a történeti írott forrásokban fellelhető színnevek – két különböző vizsgálati módszer által feltárt – használatának és jelentéseinek összekötése. Ugyanakkor a különböző módszerek révén összegyűjtött adatokat – mint látni fogjuk – nem önmagukban és nem csupán egymáshoz viszonyítva értékeltem, ill. értelmeztem, hanem együttesen, az eddigi kutatások eredményeivel, sőt a szakirodalmi párhuzamokkal (pl. az orosz nyelv régi és mai 'vörös' színnevével) is egybevetve. A színnevek korábbi (különösen a középkori vagy a kora újkori) jelentésének vizsgálata már önmagában is bonyolult feladat, Biggam elképzelése szerint pl. ez csak kizárólag ún. „interdiszciplináris szemantika" keretében képzelhető el. (Biggam a nehézségeket pontosan a piros szín példáján mutatja be, amikor az angol *red* és *rede* színnév egy adott, 14. századi szövegben előforduló vizuális jelentéséhez „botanikai, heraldikai, irodalmi és gemmológiai" ismeretek együttesével igyekszik közelebb férkőzni, ld. 2012, 9.1.–9.3. részek). Mint látni fogjuk, saját kutatásom során én is nagyban támaszkodtam további tudományokra: a rózsaszín és a szőlő színjelzői kapcsán bizonyos botanikai, a színek szimbolikája kapcsán (a rózsára, ill. a római katolikus liturgiai előírásokra vonatkozó) kultúrtörténeti, a festékek kapcsán (a festőanyagokra, kelmefestészetre vonatkozó) technikatörténeti, a színek osztályozása kapcsán (pl. a színtan általános fejlődésére vonatkozó) művészettörténeti ismeretekre.

A színneveket bőven emlegető írott forrásokkal – legalábbis nagyobb mennyiségben – csupán a 19. századtól rendelkezünk, éppen ezért az értelmezésnél leggyakrabban ezekre támaszkodunk. E századból talán aránytalanul sokszor idézzük majd a művészetet értő vagy művészeti tanulmányokat folytató szakemberek véleményét is. Ennek egyszerűen az az oka, hogy ezek az értelmiségi férfiak olykor a megnevezett szín vizuális milyenségéről is igyekeztek valamit megfogalmazni. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy a művelt szerzők a saját korukban specializált tudás birtokában lehettek (éppúgy, ahogyan napjaink színtanban, művészettörténetben járatos szakemberei is sajátos tudás birtokában vannak, ill. sajátos szókinccsel bírnak a színek kifejezésére), éppen ezért az ő specifikus ismereteiket az átlagemberek tudásával nem szabad összetéveszteni.

(Ráadásul – napjainkhoz hasonlóan – a múlt századokban élt magyarokat sem jellemezte feltétlenül homogén színnévhasználat még egyazon közösségben sem, gondoljunk csak azokra az asszonyokra, akik lakókörnyezetükben a színek legjobb ismerőinek számítanak, vagy gondoljunk bizonyos festéssel és színezéssel járó egykori kézművesszakmák képviselőire, pl. a bőrkikésztő mesterekre.) Amikor tehát egy színnévről azt írjuk, hogy ennek és ennek a jelzőjeként alkalmazták, és éppen ezért talán ilyen és ilyen árnyalatokat ölelhetett fel, tudnunk kell, hogy lehetetlen vállalkozás lenne egy összefüggő és mindenkire általánosan érvényes jelentést és használatot kimutatni. Hiszen egyrészt valószínűleg nem is létezett ilyen, ill. másrészt azok a források, amelyekre a kutatások támaszkodhatnak, csupán egy adott korszak egy adott rétegének, legtöbbször a természet- vagy a társadalomtudomány különböző területein (teológia, botanika, orvostudomány, nyelvészet, történelem stb.) munkálkodó értelmiségi férfiaknak a tudását, ill. a korabeli nyelvhasználat egy-egy szeletét tükrözik. Másrészt – mint azt majd pl. a *bíbor* szónál látni fogjuk – akár jelentős egyéni különbségek is lehettek bizonyos színnevek használatában még az írott nyelvi adatokat szolgáltató írástudó férfiak között is. Voltaképpen tehát arról, hogy az adott színnév a társadalom többi (voltaképpen a nagyobbik) részének körében pontosan milyen árnyalatokat is fedett le, ill. hogy annak vizuális jelentése mennyire variálódott tájilag, közösségenként vagy szakmánként – sajnálatos módon – nagyon korlátozott ismeretekkel rendelkezhetünk. E módszertani korlátokat sajnos még a fent említett interdiszciplinaritásban rejlő lehetőségek is kismértékben képesek csupán feloldani.

Nagy elégedetlenségre azonban nem lehet okom, hiszen a fent elemzett vizsgálati eljárás révén (a néprajzi/antropológiai és a nyelvészeti vizsgálatok sajátos ötvözésével) nyert adatok pontosan azokat a területeket fedik le, amelyekről eddig szinte alig álltak rendelkezésre tudományos ismeretek. A korábbi kutatások ugyanis főként a mai magyar írott köznyelvet vették alapul (ld. a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpuszaként definiált MNSz-t forrásnak tekintő magyar kutatásokat), és egyetlenegy kivételtől eltekintve (Grossmann 2016) nem tekintettek vissza a korábbi írott magyar nyelvre (amely szintén hatalmas korpuszgyűjteményekkel bír). Többnyire figyelmen kívül hagyták az élőbeszédet is, vagyis a mai magyar nyelv mindennapokban beszélt, akár közösségenként is (legalábbis a színekre vonatkozó szókincs tekintetében) valamelyest eltérő változatait.

Végezetül, mint már hangsúlyoztam, eredetileg nem állt szándékomban semmiféle diakrón jellegű nyelvészeti vizsgálódás; jómagam soha nem végeztem nyelvészettudományi így korpusznyelvészeti stúdiumokat sem. Terepmunkáim alkalmával, vagyis a jelenlegi színosztályozási állapotok feltárása során viszont azzal szembesültem, hogy a probléma alapos körüljárása és pontos értelmezése

a történeti változások figyelembevétele, ill. azok minél pontosabb nyomon követése nélkül nem lehetséges. Éppen ezért a következőkben onnan kezdjük a téma tulajdonképpeni tárgyalását, hogy a *piros–vörös* kérdés színmintás vizsgálata során milyen érdekes és újszerű felfedezésekre jutottam, amelyek nem mellesleg arra indítottak, hogy történeti irányultságú és szövegközpontú – voltaképpen korpusznyelvészeti jellegű – kutatásokkal is kiegészítsem a korábbi terveim szerint kizárólag színmintás kísérletekre, ill. a bevett néprajzi módszerekre hagyatkozó, a mai színfelfogást középpontba állító munkámat.

III. A RÉGI KATEGÓRIAJELÖLŐ: A VERES/VÖRÖS

E fejezetben annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy a múltban a *veres/vörös* színnév sokkal fontosabb szerepet töltött be a magyar színnevek rendszerében, mint napjainkban. Jelentős pozícióját akár leírhatnánk B&K „alapszínnév" fogalmával is. Jómagam azonban kerülöm ezt a sokat vitatott, sokféle elméleti elvárással és ellentmondással terhelt terminust, és a *veres/vörös* helyzetét egy – véleményem szerint – sokkal találóbb kifejezéssel igyekszem meghatározni. Kutatásaink szerint ugyanis ez a színnév évszázadokon át az egységes kognitív piros kategóriát jelölte, így a legcélszerűbb, ha státuszát is egykori funkciója alapján határozzuk meg: vagyis a *veres/vörös* szót egyszerűen mint „kategóriajelölő színnevet" definiáljuk. Mint már a könyv elején érintettük, meglátásom szerint a kategóriajelölő színnév az adott színtartomány vagy színkategória vonatkozásában a legfontosabb és egyben leggyakoribb színjelző, fontos jellemzője továbbá, hogy az adott szín gyűjtőfogalmaként is használatos. Miből gondolom, hogy korábban a *veres/vörös* volt a kognitív piros nyelvi megfelelője? Mindenekelőtt abból, hogy a terepkutatás két helyszínén olyan színnévhasználatra bukkantam, amelyek a *veres/vörös* korábbi és részben jelenlegi kategóriajelölő pozíciójáról vallanak.

1. KLÉZSE ÉS KAZÁR: A MAI VERES ÉS AZ EGYKORI VERES

Bár az eddigi kutatások nagy része Berlin és Kay hipotézisétől kezdve megkérdőjelezte a *vörös* kulturális-nyelvi fontosságát,[53] egyik kutatási helyszínemen, a moldvai Klézsén azt találtam, hogy itt a *vörös* egyik régies-lokális szóalakja: a *veres*[54] az a

[53] A legfontosabb kivételt ez alól Földvári Melinda képezi, aki – erre vonatkozó empirikus kutatás nélkül – azt állítja, hogy „a vörös színtartomány nagyobb terjedelmű", ráadásul „magában foglalja a pirosat" is, éppen ezért nyelvünkben a vörös az alapszínnév, a piros csupán „ennek prototípusa vagy fokális színe" (ld. FÖLDVÁRI 2015b).

[54] Az Uusküla által megkérdezettek közül is akadt egy személy, aki ezt a szóalakot használta (ld. UUSKÜLA–SUTROP 2010, 367).

színnév, amelyet a nyelvhasználók kivétel nélkül a piros színminták megnevezésére alkalmaznak. (A színminták kódjai: 2.5R 7/10, 5R 4/14, 5R 5/14, 7.5R 3/6, 7.5R 5/6, 7.5R 5/12, 10R 3/4.) E helyütt tehát a legfontosabb 'piros' jelentésű szó napjainkban a *veres*. Fontosságát az is jól mutatja, hogy a moldvai nyelvjárás atlaszában a *veres* és a *piros* közül csupán az előbbinek a szóalakjai szerepelnek (ld. CsángA 353. térkép). A *veres* értelme itt az összes pirosas árnyalatot lefedi, még a legélénkebb piros árnyalatok kifejezésére is ezt a színnevet használják, ahogyan azt a moldvai csángók viseletét vizsgáló Nagy Jenő is igazolja, ő ugyanis 1981-ben a *veres* szó jelentését az ingek kontextusában nem egyszerűen csak 'piros'-ként, hanem egyenesen 'égőpiros'-ként adta meg (Nagy 1981a, 378).

Klézsén kutatásaim szerint tehát a *veres* a kategóriajelölő. De mi a helyzet a *piros*sal? Bár itt is ismerik ezt a színnevet, mégis sokkal kevésbé fontos, mint a Kárpát-medencén belül, mivel jelentése szűk, csupán egyetlen pirosas árnyalat elnevezéseként használatos. A piros színtartomány Moldvában megkülönböztetett árnyalataihoz érdemes megnézni, hogy Szentimrei Judit milyen moldvai színneveket ismertet a *Moldvai csángó népművészet* című kötetben:

vígveres 'tűzpiros/világospiros'
fetekeszegveres 'sötétpiros'(előfordulásához ld. még Halász 2010, 424)
veresszeg 'indiai vörös / tégla- vagy meggyvörös'
belánveres 'téglaszín/világos vörös',
meggyveres 'meggypiros'
pirosveres 'téglavörös' (Szentimrei 1981, 306, 290, 277, 351, 274, 278, ill. a 304. oldali színnévtáblázat. Jelentésükhöz ld. még Nagy J. 1981b).

Szentimrei a *piros*t csak *pirosveres* alakban tünteti fel, én viszont Klézsén azt tapasztaltam, hogy itt a *piros* színnevet kétféleképpen is használják, egyrészt a Szentimrei által is rögzített *pirosveres* alakban, másrészt *piros ruzsika/ruzsinka* alakban. (Jelentésük: 'élénkpirosas rózsaszín'. A ruzsinka névvel illetett tónust ld. a 20. fotón.) Színmintás vizsgálataim szerint voltaképpen mindkettővel hasonló vizuális mezőt fejeznek ki, értelmük voltaképpen átmenetet képez a *veres* és a *ruzsika* vagy *ruzsinka* 'rózsaszín' szavak által lefedett színtartomány között. Egyébként a magyar nyelvben keresztnévként – Fruzsina becézéseként – is használt *ruzsinka* szó színnévként való használata tudtommal nem általános a moldvai magyarság körében. (Szentimrei pl. a *ruzsika* mellett – az általam vizsgált közösségekben nem használt, kutatásai szerint viszont Pusztinán bizonyosan alkalmazott, ld. Szentimrei 1981, 279. – *rózsalila* összetételt tartja még a moldvai csángók általános 'rózsaszín' jelentésű színnevének, ld. uo. 304.) A *ruzsinka* etimológiája nem ismert előttem, mindenesetre Ballagi Aladár a hasonló hangzású *rusika* szót – és annak 'hajnalpiros' jelentését – a realgár nevű (ld. a II. melléklet azonos szócik-

két) „hajnalszínpiros" festék magyar nevéből (szintén *rusika*) eredeztette még a 19. században (1884, 168–169).

Bár a *pirosveres* szó pontos jelentéséről nem egyezik meg a vizsgálatom eredménye Szentimrei kutatásával, ez mégsem vonja kétségbe azt a kutatás szempontjából még fontosabb észrevételt, hogy ma a *piros* Klézsén sokkal kevésbé ismert és alkalmazott szó, mint a pirosas színek kategóriáját kifejező *veres* színnév. Hogy ez mennyire így van, jól jelzi, hogy azokban a kontextusokban, amelyekben a mai magyar köznyelvben szinte kizárólag a *piros* szó fordul elő, Klézsén majdnem kizárólag a *veres* színnév szerepel. Erre a legjobb példát az *alma* esete szolgáltatja. Mint már szó volt róla, Kiss Gábor nyelvész vizsgálatai szerint a mai magyar fiatalok körében az egyik leggyakrabban *piros* színűnek tartott dolog az alma. Tereptapasztalataim szerint azonban az almával összefüggésben a klézseiek inkább a *veres* szót emlegetik, hiszen amikor rákérdeztem a szóban forgó gyümölcsnek a színére, kizárólag *veres*nek mondták azt. Sőt fültanúja voltam egy utcai beszélgetésnek is, amikor két idős asszony között az almákról esett szó, és egyikük éppen azon fáradozott, hogy körbeírja a másik számára, hogy ő abban a pillanatban melyik almafajtára gondol, és ehhez szintén a *veres* színnevet hívta segítségül. Arra, hogy a korábban még talán a Kárpát-medencén belül is *veres/vörös* szóval fejezhették ki az alma színét, egy, a mai Szlovákiában fekvő, magyar eredetű település szolgálhat bizonyítékkal, amelynek neve *Vörösalma* (a falu első említése az írott forrásokban a 13. század). Sőt még Dugonics András 19. század elején közreadott magyar példabeszédei és jeles mondásai között is előfordul a *vörös* színnév – a *piros* mellett – ennek a gyümölcsnek a vonatkozásában: *Piros, mint az alma*, ill. *Vörös, mint az alma* (MPéld I. 228, 236; vö. „a *Vörös* almához czímzett vendéglőben", N. n. 1895, 28; ill. a következő 19. századi festménycímmel: „Kék edények, *vörös* almák").

De említhetünk arra is példákat, hogy az archaikus déli – sőt még a székely eredetű, ún. székelyes csángó – nyelvjárást beszélő falvakban is előfordul olyan alkalmazásban a *veres*, amelyben a Kárpát-medencén belül nem. A moldvai magyarok részben még az egészséges ember színének leírásakor is a *veres* színnevet használják, ahogyan ezt a következő két – élőbeszédből lejegyzett – szöveg is igazolja:

> „*Teli,* veress *vót a za zember ullian teli, teli vót életvel"* (szül. 1901-ben Lujzikalagorban) (Gazda [1993], 48).
>
> „*ötször ettem naponta! Úgy megkövéredtem, olyan* veres *vótam, s meg es nőttem"* (szül. 1929-ben Szerbeken) (uo. 138).

Annak hátterében, hogy Klézsén miért mutatkozik a *veres* elsődlegesnek a *piros*sal szemben, nyilvánvalóan az áll, hogy a moldvai magyarok – köztudottan – egy

régies nyelvváltozatot beszélnek. A klézsei dialektusban egyrészt a – középkortól önállóan fejlődött és archaikus vonásokban gazdag – ún. déli csángó nyelvjárás, másrészt a – különböző székely családok 18. századi Moldvába telepedését követően terjedő – ún. székelyes csángó nyelv keveredik (ld. Pozsony 2005, 135–136). Mint köztudott, Moldvát archaikus vonásokban gazdag magyar nyelvjárások és kultúra jellemzi, ugyanakkor e terület az elmúlt évszázadokban erős kulturális és nyelvi keveredésnek volt kitéve, vagyis Moldva nem csupán reliktumterület, hanem „átmeneti és ütközőzóna" is, amelynek megvan a maga különálló történeti és nyelvi fejlődése (Tamás Ildikó szíves szóbeli közlése). Annak ellenére azonban, hogy a mai moldvai állapotokat nyilvánvalóan nem tekinthetjük a korábbi évszázadok magyar megfelelőinek, logikus felvetésnek tűnik, hogy a *veres* szó nyelvi jelentőségét (a kognitív pirost jelölő szerepét) archaikus sajátosságként értékeljünk. Annál is inkább, mert az általam vizsgált magyarországi települések közül egy helyen szintén azt találtam, hogy ott egy-két generációval korábban a *vörös/veres* és *piros* közül szintén az előbbi lehetett az elsődleges.

Kazáron ugyanis, ahol részben palóc kultúrát találunk,[55] még emlékeznek arra, hogy szüleik, nagyszüleik a piros kategória elnevezéseként nem a *piros* színnevet használták (ahogyan ők), hanem a *veres* szót. Színmintás kísérletem szerint ők azonban már – a mai köznyelvhez hasonlóan – kizárólag a *piros* szót használják a kategória jelölésére: az itt élő asszonyok ugyanis kivétel nélkül a *piros* szóval írták le a nekik mutatott pirosas Munsell-minták színezetét. És jóllehet Kazáron már csak a legidősebbek használják a *veres* szót, az adatközlők mindegyike jól ismeri ezt a színnevet. Általában úgy tekintenek rá, mint ami a ma használt *piros* színnév régi palóc megfelelője:

„– *És azt, hogy* vörös, *azt mondták régen?*
– Vörös, *mondták a* piros *a* vörös.
– *És az miben különbözik a* piros*tól?*
– *A régiek úgy hítták a* piros*t, nem mondták azt, hogy* piros. Vörös, veres. *Palócosan a* vörös, [az] veres.

55 A *palóc* szó a 17. század óta fordul elő egy – sajátos nyelv- és kultúraváltozattal bíró – magyar táji csoport megkülönböztetésére. Annak meghatározása, hogy pontosan kik a palócok (eredetük, a magyaroktól való különbözőségük, ill. hogy mely területek lakói tartoznak közéjük), történetileg folyamatosan változás alatt állt mind a közvélemény, mind a tudományos kutatás felfogásában, ill. máig sem megnyugtatóan tisztázott. Annyi bizonyos, hogy kultúráját és nyelvét tekintve Kazár az ún. Mátraalja tájegységhez tartozó – általánosan palócnak tartott – falvakkal mutat rokonságot.

– *Van különbség a* veres *szín és a* piros *között?*
– *Há nem nagyon, nem, a* piros*at mindég* veres*nek mondták"* (szül. 1931-ben Kazáron).

„– *És azt, hogy* veres, *mondják valamire?*
– *Valamikor mondták, persze, hát a* piros*at úgy mondták, hogy* veres, [...] *most nem mondják, meg ilyen szín nincs, hogy* veres, *de valamikor* piros *nem volt, hanem* veres." (szül. 1942-ben Kazáron).

De nem csak a visszaemlékezések szerint volt egykor fontosabb színnév Kazáron a *veres*, mint a *piros*, egyes régi lokális elnevezések is erre utalnak. Ilyen pl. a *csupaveres szoknya*, amely egy teljesen piros színű, minta nélküli ruhadarabnak a helyi neve:

„*ez igaz vót, meghalt Vizsláson, vizslási asszon vót, meghalt neki a férje nagyon fiatalon, és csak az az egy fia vót az anyjának, és nem engedte el onnan a lányt, hogy maradjon ott, onnan menjen férjhe, mer férje mehet. Ozt mikor letelt neki a gyász, akkor varrta ennek az asszonnak ezt a* csupaveres szoknyá*t, meg hozzá hímzett kendőt* [...] *úgyhogy olyan ruhát csinált neki az anyósa, utána azt utánozták itt is a faluba, soknak vót* csupaveres szoknya."

A *veres* régi elnevezésekben való előfordulására azonban nem csupán Kazár szolgál példával.[56] Külön rejtélynek számít pl. (a 18. század óta elkülönülten fejlődő, ma már Szlovákiában található) Zoborvidékhez tartozó Barslédecen (Ladice) élők egykori *veresítő* szava, amellyel szintén egy, a hagyományos paraszti öltözethez tartozó viseletelemet neveztek meg (ld. Jókai–Méry 1998, 107). E helyütt ugyanis akkor is így hívták a fejviselet középső részét, ha annak színe nem piros volt. Ennek két magyarázata lehet. Az egyik az, hogy ennek a viseletelemnek a készítéséhez régen kizárólag piros textilt használtak. A másik pedig az, hogy a *veresítő* eredeti jelentése 'széppé tevő, csinosító' volt (ahogyan a *pirosító* igének is volt ilyen értelme egykor). Bármelyik feltételezés is a helyes, mindkettő a *vörös* színnév, ill. a *veres* szóalak fontos voltára mutat. Hasonló talány, hogy miért hívnak *verestarká*nak egy vegyes színekkel hímzett ruhadarabot Kalotaszegen, ahol egyébként a hímzések színét a *piros*, a *barnapiros* 'sötétpiros', a *tűszpiros* és a *sütítpiros* színnevekkel fejezik ki (ld. Péntek 1979, 38).

Említhetünk e helyütt azonban további, a *veres/vörös*t felhasználó nyelvi szerkezeteket is. Íme, néhány olyan régi elnevezés vagy állandósult jelzős szerkezet, amely ma már nem szerves része nyelvünknek, de egykor általánosan ismert lehetett:

[56] Baranyából a *veres selyem* (TSz 383); Kászonból a *veresfejtő* (SZENTIMREI 1972, 210.), ill. a *veres gyolcs* (NAGY J. 1972, 229); Sióagárdól a *tollsöprűs vörös kendő* (VARGA 1982, 40); Cigándról a *veres ködmön* (FLÓRIÁN 1978, 326) elnevezés használatát igazolja a szakirodalom.

vörös tímár 'a bőröket régies eljárással kikészítő cserzővarga' (ld. RévLex V. 75; vö. a 19. századi német nyelv *Rothgärber* 'cserzővarga' szavával);
veres/vörös barátok 'templomos rendi szerzetesek' (vö. Rote Pfaffe);[57]
veres/vörös darabontok 'János Zsigmond fejedelem által székely jobbágyokból szervezett katonai egység, amely a Báthoryak idején az állandó gyalogságot adta';
vörös kereszt 'konzerválás céljából vörösre festett útszéli fakereszt', ill. *vörös torony* 'vörösre festett tetővel rendelkező tornyos faépület' (Szilágyi 1990. A Tolna megyében található Vörös-kereszt helynevek népi/helyi magyarázatához ld. K. Németh 2009, 115);
vörös kerámia/edény 'mázatlan cserépedény'[58]; stb.

2. Történeti bizonyítékok a *vörös* kategóriajelölő voltára

A következőkben áttekintem, hogy a recens moldvai és kazári adatokon túl milyen további, elsősorban történeti érvek szólnak még a *veres/vörös* elnevezésnek a magyar színnevek rendszerében korábban betöltött magas – vagy legalábbis az összes többi piros/pirosas színt jelölő színnévhez képest kiemelkedő – pozíciója mellett.

2.1. Etimológia

Azt, hogy a *vörös* szó a kezdetektől jelentős színnév volt a magyar nyelvben, önmagában az etimológiája is bizonyítja. Ez a szó eredetét tekintve ugyanis a piros két archetipikus szimbóluma: a vér és a tűz közül az előbbire megy vissza, és maga a *vér* szó finnugor kori (Kr. e. 3000–2000 között) örökség a nyelvünkben. Eurázsia számos nyelvének, az indoeurópai, a türk és a finnugor nyelvek nagy részének a 'vörös' jelentésű színneve szintén 'vér' jelentésű szóból ered. A következőképpen formálódott ki a piros szín legkorábbi magyar neve:

57 A CzF szerint „így neveztetnek némely nem keresztény pl. hindu, mahomedán valláson levő szerzetesek is" (I. 429). Vö. az ún. „vörös zsidókkal" (ld. FÜLEMILE 2015, 72). A zsidóknak e – csupán a legendákban élő – csoportjának tagjai valószínűleg a vörös hajszínük miatt kapták ezt a nevet. Vö. „*A vörös zsidó-fajta, veres ember egy se jó* – azt tartották" pl. Mezőkövesden (FÜGEDI 1988, 79).

58 Szaknyelvi terminus, ld. ISTVÁN 1982. De írott forrásokban is találkozunk hasonlókkal: 1736-ból „*veres* mázatlan fazék", ill. „*veres*fazék", ld. SzT III. 743; szintén a 18. századból „paraszt *veres* kájha" 'mázatlan csempe', ld. SZABÓ T. 1941, 72.

vér –> véres/vérös –> veres/vörös[59]

Jóllehet a vér színéből származik ez a színnév, a *vörös* szót mégsem tekinthetjük *kromatonimá*nak (amely egyszerre jelöl tárgyat és színt), mivel a mai nyelvbeszélők számára már nem egyértelmű a *vér* és a *vörös* szó közti összefüggés. Vagyis úgy vélem, hogy De Bie-Kerékjártó (2003, 68) tévesen állítja ennek az ellenkezőjét, hiszen már a 19. század végén is azt írták: „Ki gondolna rá, hogy a *vörös* […] azt jelenthette valaha, hogy olyan színű, mint a vér" (Csapodi 1899, 202). A 20. század elején a *Nyr* hasábjain szintén azt olvassuk a *vörös* szóról, hogy „ma már természetesen annyira megszilárdult a szónak a színjelentése, hogy egyáltalán nem gondolunk arra, hogy a vérrel függ össze" (Szeremley 1906, 114).

2.2. Helynevek és személynevek

Györffy György kutatásai (1963–1998) szerint a magyarok a honfoglalás után a Kárpát-medence általuk lakott falvainak elnevezésében a *vörös* szót részesítették előnyben, a 13–15. századi – többnyire latin nyelven íródott – oklevelekben szereplő magyar helységnevek közül ugyanis nyolc tartalmazza a *veres* szót, ehhez képest azonban csak egyetlenegy *Piros* településnév létezett. (Ezenkívül talán még egy olyan, amelyben a *piros* szótöve: a *pír* érhető tetten: *Pyr* alakban, utóbbit azonban nem *Pír*, hanem *Pér* néven ismerik később.) A későbbiekben is elsősorban a *veres/vörös* szót felhasználó településnevek száma növekszik, egy 19. század elején kiadott helységnévszótár[60] szerint akkortájt már 35 ilyen helységnév volt, míg *piros* szót alkalmazó csupán kettő, ebből az egyik a már a középkorban is létező *Piros*. Utóbbi, napjainkban már Szerbiához tartozó településnek (mai neve: Руменка) az első említése egyébként 1237-ből származik; az az oklevél, amelyben szerepel, a *piros* szónak legkorábbi írott előfordulását jelenti a magyar nyelv – ebben a korban még meglehetősen szűk – írott forrásanyagában. Ami pedig napjaink helyneveit illeti, a KSH adatai szerint a ma Magyarországon nyilvántartott városok/községek/

[59] Kutatásaim szerint valószínűleg a századok folyamán, ill. azonos időben dialektusok között is változhatott az előnyben részesített szóalak, vagyis az, hogy a *veres* vagy a *vörös* szót használták-e inkább. A MNyA-nak (4. köt.) 714. térképe szerint a 20. század derekán a Kárpát-medencén belül főleg az É-Tiszántúlon használták a *veres* szóalakot. Ezenfelül Erdélyben is inkább ezt ismerték, ill. itt még a piros kártya színét is néhol *veres*nek mondták (ld. RMNyA 11. 220–221, 3103. térkép). Ugyanitt a *pej* színű ló kapcsán is elhangzott a *veres* (másutt viszont csak a *pej* vagy a *piros* szavakat említették, ld. MNyA 2. kötet, 318. térkép).

[60] Lipszky János: *Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum Militarium, Magni item Principatus Transylvaniae occurrentium,* 1808.

külterületek nevei közül 26-ban szerepel a *veres* vagy a *vörös* színnév, míg a *piros* csupán 2-ben. A határon túli magyar települések vonatkozásában pedig további 23 helynévben fordul elő a *veres/vörös*, a *piros* viszont megint csupán 2-ben (ld. Sebők László: Határon túli magyar helységnévszótár; http://sebok2.adatbank.transindex.ro/).

További érv a *veres/vörös* használatának egykori széles körű elterjedtsége mellett, hogy a magyar családnevekben is sokkal gyakrabban szerepel, mint a *piros*. Bartha Katalin színnév-monográfiájában azt írta, hogy gyakori családnév a *Veres* (1937, 22). Nem tesz említést azonban *Piros* vezetéknévről, és a *Piroska* keresztnévről sem gondolja azt, hogy annak bármi köze lehet a *piros* színnévhez, hiszen az valóban „a latin *Prisca* átvétele". (Hogy mennyire volt gyakori keresztnév, nem tudjuk, az viszont bizonyos, hogy már a 16. században számon tartották – Szent László királyunk elsőszülött lányának – Szent Piroska asszonynak a napját, ld. SzT XII. 374.) Szempontunkból fontosabb ennél azonban, amire Sándor Anna hívja fel a figyelmet, hogy a *Régi magyar családnevek* szótára szerint a *Veres* családnév „csaknem száz évvel korábban jelenik meg, mint a *Piros*" (2016, 218).

2.3. Korai írott források

Azt, hogy a kognitív piros nyelvi megfelelője a közép- és újkorban még a *veres/vörös* lehetett, az is bizonyítja, hogy a korai magyar nyelven írt könyvekben szintén ezt a nevet használták többször. Ezt illusztrálja az 1. táblázat, amelybe azért kerültek főleg orvosi és botanikai művek, mivel ezekben fordult elő nagyobb számban a piros színtartomány említése.

A többihez képest az első magyar nyelvű Bibliában valamivel csekélyebb a *vörös* szó *piros*hoz képesti aránya, ugyanakkor tudni kell, hogy ebben a szövegben – főleg terjedelméhez viszonyítva – elenyésző e szín említése. Amikor előkerül, akkor is főleg textilek, ruhaanyagok kontextusában, amivel kapcsolatban egyébként az arab eredetű, nyelvünkben északolasz közvetítéssel meghonosodott, már a 15. századtól ismert *karmazsin* szóból képzett *karmazsinszín* is feltűnik.[61] Ráadásul a *karmazsinszín* előfordulási gyakorisága ebben a forrásban megközelíti a *piros* szóét (előbbi 27-szer, utóbbi 36-szor szerepel). Ha ezen árnyalatnév helyett mondjuk vagy a *piros*, vagy a *veres* szót választotta volna a fordító (akár utótagként: pl. *karmazsinvörös/-piros*), az nyilvánvalóan jelentősen megváltoztatta volna ezt az arányt.

[61] A manapság vegyészeti műszóként is használt *karmazsin* szó összetett jelentéséről jelen fejezet 5.1-es alfejezetében esik majd szó.

1. táblázat

A forrás címe	A szöveg típusa	A keletkezés / első kiadás dátuma	A *vörös/veres* előfordulásának a száma	A *piros* előfordulásának a száma	A *vörös* aránya
Ars Medica (kézirat)[62]	orvosi	1577	241	4	98%
Herbarium	orvos-botanikai	1578	88	10	90%
Vizsolyi (Károli) Biblia	vegyes	1590	54	36	60% (79%)[63]
Lippay János: Virágos kert[64]	botanikai	1664	125	7	95%
Lippay János: Gyümölcsös kert	botanikai	1667	35	8	81%
Pax Corporis	orvosi	1690	98	5	95%

2.4. A *veres/vörös* mint semleges színjelző

Az utóbbi táblázatban szereplő források kapcsán az is említést érdemel, hogy ezekben a *veres/vörös*t nemcsak negatív, hanem semleges dolgok színének a leírására is alkalmazták. Arra, hogy a *piros* szó főleg pozitív, a *vörös* pedig főleg (a *vörös haj* esetében pedig kizárólag) negatív konnotációkkal rendelkezik,[65] már előttem megállapították mind a hazai, mind a külföldi kutatók. Sándor Anna (2016, 17) kutatásai szerint a koloni nyelvben főleg „az emberi testrészekre vonatkoztatva"

[62] Ezt a terjedelmes, Erdélyből származó, 1577-es keltezésű orvosi receptgyűjteményt (betűhív változatban) Varjas Béla 1943-ban adta ki Kolozsvárott.

[63] Ha eltekintünk egyrészt az összes *veres* előfordulás csaknem felét kitevő *Veres tenger* földrajzi névtől, a *piros* előfordulások közül pedig az összetett szerkezetű *bíborpiros* találattól (amely talán egy külön árnyalatra utalt, ld. később), akkor jutunk a zárójelben feltüntetett számhoz.

[64] Ebben a kötetben a két színnév előfordulását Tüskei Vilma (2010) számolta össze.

[65] A *veres/vörös* hajra példák: „többnyire a' *veres* emberek ravaszok, rókálkodók szokttanak lenni" (Kassai 147); *Vörös mint a Júdás haja; Vörös hajuban, vörös bajuszuban ritkán szokott jó válni; Vörös hajú tót* ('Álnok') (MARGALITS 1897, 297). *„Akinek szőüre, bőüre veress, abba jóu erkölcsöt sose keress:* veres ember, veres állat mind rosszféle" (DCSz 815). *„Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy sem jó!"* (Utóbbi bölcsességet Sándor Anna Kolonban hallotta [ld. 2016, 217], én magam viszont több terepemen is feljegyeztem. Júdás vörös hajszíne kapcsán érdekességként megemlíthető, hogy Júdás *Iskáriótes,* ném. *Iscariot* előnevét a következőképpen értelmezték német nyelvterületeken: *„is gar rot"* azaz 'nagyon vörös', ld. PLEIJ 2004, 81.) Érdekes és sokatmondó az is, hogy a vörös haj egyes hiedelmek szerint a gonosz lények ismérve, a délszlávoknál például a nőalakban elképzelt betegségdémonoké (SCHUBERT 1989, 349). A témáról bővebben ld. PASTOUREAU 2017, 49, 106–107.

birtokol „a vëröss jelző” negatív jelentést. Hogy ez már az újkorban is így volt, azt az *Ars Medica* vagy a *Herbarium* is igazolja, ezekben ugyanis a beteg bőrtónusának (esetleg pl. még a szemeknek[66]) leírására gyakran alkalmazzák a *veres/vörös* szót, míg az egészséges, rózsás arcszín kifejezésére kizárólag, a virágok (gyógynövények) piros szirmai kapcsán pedig sokszor a *piros* szót használják.

Ugyanakkor a *vörös/veres* semleges kontextusokban is gyakran szerepel e forrásokban. A Bibliában pl. különböző *veres* színű jelzővel illetett anyagokról (kőről, fémről, textíliáról), élelmiszerről (étel, bor), állatokról (tehén, ló) vagy éppen ilyen árnyalatú égboltról is olvashatunk (vö. a mai nyelv *vörös naplemente* szerkezetével). Sőt már a magyar színnevek történeti etimológiáját a 20. század első felében vizsgáló nyelvész, Bartha Katalin is felhívta a figyelmet egy a *veres* szót pozitívan feltüntető adatra (ld. 1937, 20). Azt a kifejezést ugyanis, hogy valaki a *világ veresse* – legalábbis egy akkori dialektusban (ld. SzamSz II. 458) – kifejezetten a jó emberekre mondták (vö. ezt az adatot a *vígveres* moldvai csángó színnévvel, ld. Szentimrei 1981, 304; ill. a mai „*piros* betűs ünnep” kifejezés következő, 19. századi formájával: „Március 15-e nincs *veres* betűvel jegyezve a naptárakban [...] s nemzeti ünneppé vált önmagától...” Erdész 1997, 118). Ezen túlmenően sokszor találkozunk a régi szövegekben a *szép* és a *veres/vörös* szó összekapcsolásával, pl. a *Herbárium*ban is azt olvashatjuk egy növény kapcsán, hogy annak „szép *veres* virága vagyon” (Melius: Herb 207). Erre a 17. század utáni forrásokban még több – itt nem sorolt – példát is lehetne hozni. A 19. század elején még a női szépség fokozását célzó arc*piros*ítás kapcsán is lejegyzésre került a *veres:*

> „*Legkedvesebb tzitzomájok* [ti. az „oláh” nőknek], *és ékességök* [arcukon] *a* veres *szin, mellyet a legszegényebbek is a szépségnek tellyességére legszükségesebbnek tartanak*” (Schram 1962a, 45).

Azt, hogy a *veres*t nem csupán negatív, hanem értékmentes vagy kifejezetten pozitív dolgok kapcsán is használták egykor, még szebben illusztrálja, hogy a 19. században még a magyar nemzeti zászló piros színét is a *vörös* jelölte, nem pedig a ma elfogadott *piros* szó:

> 1794: *Martinovics Ignác 1794. aug. 14-ei vallomásában kifejtette, hogy a nemzet színéül a zöld-vörös-fehér színt kívánták bevezetni* (Pandula 1989, 149)

[66] Egy 19. század eleji magyar könyv a boszorkányokat *veres* szemű asszonyoknak csúfolja (ld. NAGY-VÁRADI 1814, 392). Ennek hátterében az áll, hogy karikás piros szeműnek, ill. vörös hajúnak képzelték a boszorkányokat, esetleg a macskájukat tartották vörösnek (LEIMGRUBER 2007, 26).

1829: *„ha a' magyar színü, u. m. zöld,* veres, *fejér zászló ki lészen téve, lóversenezés lesz"* (Döbrentei Gábor: *A kis Gyula könyve, vagy Fiú és leány gyermekek számára írt elbeszéllések.* Pest, 1829. 210)

1838: *„Igen, igen! Tricolor: veres, zöld és fejér!"* (Szemere Pál levele Kölcsey Ferenchez. In *Szemere Pál munkái III.* Budapest, 1890. 295)

1844: *„lobogóján zöld, fehér és vörös szin látható, épen mint nemzetemén"* (Erdélyi János: *Levelezése I.* Budapest, 1960. 222)

1848: *„miért van most a sok nemzeti szin zászló; mit jelent a* veres, *fehér és zöld szin bokréta"* (Arany János: *Összes művei X.* Prózai művek I. 1962. 176)
„császári szín helyett nemzeti színek vörös *fehér zöld"* (*Kossuth Hirlapja* 1848. 121. sz)
„hitette el velők, hogy a veres fehér zöld szin a királytóli elpártolást jelenti" (*Pesti Divatlap* 1848. 20. sz. Kiemelés az eredetiben)

1853: „veres *fehér zöld zászlót lebegtete a reggeli szél"* (*Délibáb Nemzeti Színházi Lap* 1853. 12. sz. 358)

1858: *„a magyar háromszin* vörös *fehér zöld"* (Egy régi magyar zászló 1526-ból VasU 1858, 52)

1868: *„a* veres *fehér zöld országos lobogó"* (*Pécsi Lapok* 1868 15. sz)

1874: „Veresfehérzöld magyar nemzeti szín" (CzF VI. 937. Kiemelés az eredetiben)

1885: *„hazám színeit mutatta a* veres *fehér zöld szép tricolort"* (Utazásom a Kaukázusban 1884. Déchy Mórtól. Földrajzi Közl. 1885, 116)

1888: *„a magyar háromszín* veres *fehér zöld"* (Jakab Elek: Az egykori Erdély nemzeti színeiről. *Századok* 1888, 447)

1896: *„közszokás szerint zászlónak tekintetik mindazon veres fehér zöld lobogó"* (Máriássy Béla: *A szabadelvüség multja, jelene és jövője.* Győr, 1896, 281)

1897: *„Szép a* vörös-*fehér-zöld trikolorunkon, de csakis itt; nyomtatványokon annak sohase lehet helye"* (Y. S.: Ok és okozat. *Grafikai Szemle* VII. évf. 10. sz. 156)

1898: *„felvilágosítást kértek arról, hogy mi az osztrák-magyar monarchia czímere vagy zászlója, […] fele részén fehér-vörös, másik részén vörös-fehér-zöld szinü s egyik részen osztrák, a másikon magyar czímer van"* (Athenaeum 1898, 314)

(Az olasz nemzeti színeket viszont „zöld-fehér-piros"-ként emlegeti már egy 1832-es magyar folyóirat is.)

Ezek szerint – mint láthatjuk – csupán a jelenre vonatkoztatva igaz Földvári (2015b) következő állítása: „A nemzeti zászló piros-fehér-zöld, soha nem mondanánk vörös-fehér-zöldet." Feltételezésem szerint a 20. századot megelőzően a *veres/vörös* szónak – minden kontextushoz illő – semleges kategóriajelölőként lehetett helye mind nemzeti lobogónk legfelső színének megnevezésében, mind számos más pozitív és negatív tárgy vagy fogalom színének a jelzésében.

2.5. Általánosan, azaz mindenre használható

A korai forrásokból egyértelműen kirajzolódik egy olyan kép, hogy a *veres/vörös* bármivel összekapcsolódhatott, míg a *piros* szót erősen korlátozott szerepű jelzőként alkalmazták, és csupán néhány dolog színét jelölte. A 2. táblázat a 16. század első felére jellemző kontextusokból nyújt válogatást, hozzátéve ehhez a *piros* két további – akkoriban alkotó neves költőnk műveiben szereplő – előfordulását (ld. a táblázat utolsó sorát).

Az 1. táblázatban felsorolt művekben, ill. a 2. táblázat tanúsága szerint is a *piros* ebben a korban még visszatérően ugyanazokban a kontextusokban fordult elő, főleg az arc, a rózsa és a vér színezetével kapcsolatban, szinte azok állandósult jelzőjeként (ahogyan erről a későbbiekben még többször esik majd szó).[67] Ezek közül a *piros* szó vérrel történő összekapcsolódása talán meglepőnek tűnhet, különösen annak fényében, hogy – mint már szó volt róla – a *vörös* épp a *vér* szóból ered. Nem értek egyet azonban azzal a véleménnyel, hogy a *vörös* szóval szemben azért a *piros* fonódott össze a vérrel, mert utóbbi semleges színnév (ld. Benczes–Tóth-Czifra 2014, 143), hiszen a *piros vér* szerkezet kialakulásakor a *piros* igenis pozitív konnotációjú színnév volt. (Összevetésül ugyanezen szerzők írják, hogy a MNSz-ban „a piros vér példák szinte kizárólag csak [szép]irodalmi kontextusban, azok közül is emelkedett, hazafias hangulatú szövegekben fordultak elő", ld. Tóth-Czifra–Benczes 2016,

[67] A három közül a vérre önmagában a *piros* említésével is utalhattak még a közelmúltban is: pl. *piroskirály* 'menstruáció' (ÚMTSz IV. 503). A Borsa völgyében szintén hasonlóan fejezték ki a havibajt: „Megjött a piros király […] Piros pünkösd napja van. – Jönnek a pirosak, annyi pirosak jönnek" (VAJKAI 1943, 82).

63.) Véleményem szerint ennek a középkor folyamán rögzült nyelvi szerkezetnek a kialakulásában jelentősen közrejátszhatott, hogy az újkor elején a nyelvbeszélők számára még egyértelmű lehetett a *vér* és a *veres* szó közti jelentésbeli kapcsolat, emiatt talán szokatlannak tűnhetett a vér színét önmagához hasonlítani. A *„veres/vörös vér"* jelzős szerkezet jelentése ugyanis akkor még bizonyosan: 'véres/vérszínű vér' lehetett.[68] Sőt, De Bie-Kerékjártó szerint még napjainkban is azért mondjuk inkább pirosnak a vért, mert nyelvünk „kerüli a tautologikus formákat" (2003, 70).

2. táblázat

A forrás keletkezési ideje	A forrás címe	A szöveg, amiben a *piros* előfordul	A dolog, ami *piros* színű
1508	Döbrentey-kódex	„Én zeretóm feier, *piros*, ezer közzöl valaztot" „*piros* pinkost nap"	szerető (arca?) pünkösd
1512–13	Nagyszombati-kódex	„o rosalo *piros* tydeklo zep orchak" „O rosa zinnel tyndoklo anai *piros* zeep orchaak" „kos nomos *piros* pinkosti rosacat"	arc arc rózsa[69]
1513	Czech-kódex	„Foly te werod, nagy bewsegwel, *pyros*, oly mynth masth nylth rosa"	vér + rózsa
1514–19	Cornides-kódex	„Az rosay *pyros*ságnak zeretety rosay fenessegnek bodogsaga"	rózsa
1516–19	Jordánszky-kódex	„Tyzta idő lezen, mert *pyross* az egh"	ég (vö. *piros hajnal*)
1519	Debreceni-kódex	„Yo illatu *piros* rosa"	rózsa
1525	Vitkovics-kódex	„*Piros* zino vere orczaian ala fut"	vér
1525–1531	Teleki-kódex	„*piros* marwany kew" „zep *pyros* orcaia vala"	márvány, arc
1526 k.	Érdy-kódex	„madárka . . . orra veress, mynt *pyross* rosa"	csőr[70] + rózsa
1530–32	Tihanyi-kódex	„Aiaka őneki walának *pirossak*"	ajkak
1540–1555	Tinódi Sebestyén összes költeménye	„Csuda *fejér-piros* orcája vala" „Mert az markát elfolyá *piros* vére"	arc vér

[68] Vö. „Veresek vagytok a vértől ujaim" (Lakatos Péter: Paradicsomnak kegyes szép hajléka, 1595. Somogyi János-kódex 1608). Vö. még: „Veres [véres? vörös öltözetű?], mint a hóhér" (ld. ERDÉLYI J. 1851, 3715. számú közmondás. A bírósági személyek és hóhérok piros öltözékéhez ld. BÓDINÉ BELIZNAI 2006, 43).

[69] Koháry István (1649–1731) összes versében csupán egyszer fordul elő mind a *piros*, mind a *veres* jelző, az előbbi nála a „Rósa" virág színét jelöli (a *veres* viszont szintén egy növényét, a mogyoróét). Ld. http://szelence.com/kohary/

[70] A madarakkal kapcsolatban több későbbi forrásban is megjelenik a *piros*, pl. „Hajja Magyar szép Menyetske! / Szép, mint *piros* begyű fetske (Gvadányi: MaD).

Az arc *piros* jelzővel illetett színét a következő fejezetben tárgyaljuk, ahogyan a rózsáét is, utóbbi kapcsán azonban arra is felhívjuk a figyelmet, hogy bár évszázadokon keresztül a *piros* volt e virág leggyakoribb jelzője, a 20. század során a korábban csak orvosi és egyéb tudományos kötetekben szereplő „*veres* rózsa" mai alakja: a „*vörös* rózsa" is szélesebb körben elfogadottá vált (vö. Grossmann 2016, 137). Sőt napjaink élőnyelvében – saját tereptapasztalataim szerint – a „bordó rózsa" szókapcsolat is gyakori (vö. Maclaury et al. 1997, 77).

2.6. A *veres/vörös* mint gyűjtőfogalom

Nemcsak azt állítom, hogy a 20. századot megelőzően a *veres/vörös* kulturálisan fontosabb színnév volt, mint a *piros*, hanem azt is, hogy a *vörös* évszázadokon át a *piros*nál jelentősebb pozíciót töltött be kognitív és nyelvi értelemben egyaránt. Vagyis a *veres/vörös* – a Biggamtől kölcsönzött kifejezéssel élve – „gyűjtőfogalom" lehetett, amely a kognitív piros legfontosabb verbális megfelelőjének szerepét töltötte be, és amelybe az összes pirosnak tartott árnyalatot besorolták. (Biggam saját vizsgálataiban a szín *[colour]* szót használja gyűjtőfogalomként *[umbrella term]*, mert szerinte ez a fogalom a látható valóság számos típusát magában foglalhatja, a szín ugyanis több mint tónus/színezet *[hue]*, ld. 2014, 4. 7. Jómagam azonban egy konkrét színkategóriát jelölök a tőle kölcsönzött fogalommal, így érzékeltetve, hogy ez a színosztály többféle színt ölelhet fel annál, mint amit napjainkban a piros kategóriába szokás sorolni.)

A *vörös* gyűjtőfogalom szerepét már legkorábbi szójegyzékeink is igazolják, ezekben ugyanis a piros szín latin megfelelőit kivétel nélkül a *vörös* szóval fordítják magyarra. A Besztercei Szójegyzékben (1395 körül) két latin színnév (*ruphi* és *rubi coloris*) fordításaként is a *veres* színnév szerepel, a *piros* szóval viszont nem találkozunk. A Schlägli Szójegyzékben (1405 körül) már három latin színnév fordításaként szerepel a *veres* színnév, a harmadik a lószínek között *(rufus)*, a *piros*sal azonban itt sem találkozunk. Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében (1590) már külön részt foglalnak el a színnevek, a „Colorum appellationes" című fejezetben a következők olvashatóak:

> „*Ruber, Rubedo – Vörösseg*
> *Minium – Vörös festek*" (Sziksz 56).

Az utóbbi műben azonban nemcsak a színek között találkozunk a *vörös* szóval, hanem gyakori a különböző növénynevekben is *(Vörösítő fű, Vörös répa, Vörös gyökerű fű, Vörös szilva*[71]*)*.

[71] Vö. „vörös durántszai szilva" (Lippay: PosK III. 76); Nyíriben máig *puhaveres* és *keményveres* szilvát különböztetnek meg (DOBROSSY 1969, 518).

A *veres/vörös* szóval mint gyűjtőfogalommal találkozunk azokban a 17–18. századi szövegekben is, amelyekben *többesszámban* (!) hivatkoznak erre a színre, ami meglátásom szerint egyértelmű jele annak, hogy a *veres* jelentésmezeje több – az érzékelés számára – különböző, de a kognitív színosztályozás szempontjából azonos kategóriába sorolt pirosas árnyalatra is kiterjed:

1664: „*A'* vörösek [ti. *Tulipák* 'tulipánok'] *közül Bársony színű, karmasin színű, vér szinű, Rósa színű, Skárlát színű, Test színű, Miniu*[m] *színű, Fekete színű vörös, kék színű vörös, verhenyeges*" (Lippay: PosK I. 49).[72]

1793: „*Ki vetni valók a' nemi Nevek* [értsd: botanikai fajnevek] *közzűl azok is, mellyek a' színektől vétettek, úgymint: a' mellyek állhatatlanok is, kivált a'* veres *és kékszin*ek" (Földi: MaG 15).

1796: „*A scárlát igen világos nékem, a bársony drága, a hús színű és rózsa szín nem lesznek elegendőképen állandósak és a többi* veress *színű*ek *nékem nem tetszenek*" (Paap 189).

Gergelyffi András erdélyi vegyész a 19. század elején szintén kategóriajelölő színnévként alkalmazza a *veres*t, hiszen ezzel a névvel jelöli az általa „főbb színként" definiált pirost:

„*Négy főbb színeket tartanak a' Festők,* veresset, *sárgát, kéket, és feketét; de ezeknek külömbféle elegyítésekből, számtalan, és kinevezhetetlen más meg más színek származnak*" (Gergelyffi 109).

Hasonló bizonyítékkal szolgál két, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain publikált cikk. Ezek közül az egyikben még a *vörös* szín „fajtáiról" is írnak (ld. Tóth 1817, 113), a másikban pedig a *veres* névvel kifejezett színre olyan „fő színként" utalnak, amely alá többféle – a szerző által meg is nevezett – árnyalat tartozik (Szilágyi 1833, 23). Sokatmondó, hogy az utóbbi cikkekben a *piros* szó egyáltalán nem is tűnik fel. Ennek okát abban látom, hogy a *piros* szó jelentése által lefedett színtartományt valószínűleg nem tartották a *vörös* névvel jelölt kategória alosztályának (szemben a bíborral, a rózsaszínnel stb.). Ugyanakkor az írott források egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a *piros* szót nem is tartották a *veres/vörös*sel egyenértékű gyűjtőfogalomnak sem, hiszen kimondottan kategóriajelölő szerepben az előbbivel a

[72] A vörösökön kívül csupán *fejér* és *sárga* tulipánokat tart számon utóbbi könyv, mivel „minden igyekezete ellenére fekete tulipánt és szederjes színűt nem sikerült szereznie még Lippay György érseknek, a [pozsonyi] kert tulajdonosának sem" (CSOMA–TÜDŐSNÉ 2010).

19. századig egyáltalán nem is találkozhatunk. Az is elképzelhető azonban, hogy a *piros* színnév éppen a *vörös* szóval való azonos jelentése okán hiányzik az általam vizsgált forrásokból (hiszen így legfeljebb a *vörös* helyén tűnhetett volna fel). Ebben az esetben azonban az a lényeges, hogy mégsem a *piros*t teszik meg gyűjtőfogalomnak, hanem a *veres/vörös*t! Ugyanakkor ilyen alapon természetesen az sem kizárható, hogy a *piros* a nagy kognitív piros kategória alá rendelt egy vagy több – a fenti cikkekben a *rózsa*, a *skarlát* vagy *bíbor* stb. néven szereplő – árnyalat/alkategória szinonim elnevezése volt (a VI. fejezetben többek között emellett is érvelni fogok).

3. A *PIROS* SZÓ SZEREPE A KATEGÓRIAJELÖLŐ *VERES* MELLETT

Kutatásaim szerint a *piros* szót a 18. századtól kezdődően, majd a 19. századtól még nagyobb mértékben a *vörös* szinonimájaként kezdik használni. Szép példáját nyújtják ennek a *Rubia tinctorum*ról szóló írások (a név eredete: lat. *Rubia* 'piros'; lat. *tingere* 'festeni', ld. Vörös 2008, 171). Ez a – „gyökeréért termesztett, viszonylag olcsó" (Finlay 2004, 152) – festőnövény hazánkban is fontos volt, magyar nevei között mind a *veres (veres[re] festőfű, veres festőgyökér, veresfű)*, mind pedig a *piros (pirosító fű/ gyökér/buzér)* feltűnik (Vörös 2008, 466. További neveit ld. a II. mellékletben, ill. vö. ezeket az Alkanna egykori neveivel ugyanott). Az általam áttekintett elektronikus korpuszokban több – váltakozó hosszúságú – leírást találtam erről a növényről. Ezekben szintén szerepel mindkét színnév a *Rubia* gyökere kapcsán, és az ezzel festett textil színére is alkalmazták ekkortájt mind a *veres/vörös*, mind a *piros* szót:

> 1775: *„gyökere hoszszú, vékony, kivül belül* piros [...] *A' Posztó tsinálok veszik hasznát,* piros*ra festvén véle a' gyapját; Bört is* veres*re festenek véle* [...] *Ha a' malatzoknak egy-néhányszor korpába adgyák ez gyökeret enni, apróra vagdalván azt, tehát minden tsontok* pirós*sá válik töle"* (Csapó: UjF 48).[73]

> 1799: *„Ezen fünek öszszel ássák ki a' gyökerét, 's abból* veress *festéket készítenek az Ausztriai Fábrikánsok"* (*Magyar Hírmondó* 16. 842).

[73] Azt a nézetet, hogy az ezzel a festőnövénnyel táplált állatok csontja elszíneződik, egy 18. századi francia kémikustól származik, aki szerint „a buzérrel etetett galambok csontja vörös lesz". Ez az elgondolás „összhangban volt azzal a nézettel, hogy a [csontokban található] kalcium a festék hordozója" (Finlay 2004, 190).

1846: *„A' fejérruhát meg lehet festeni zöld szinre* […] veresre: pirosító *buzér' gyökerével, szurokfűvel; – sárgára stb."* (Kiss: NőiT 28)

1847: *„Vékony, hosszu gyöke kivül belől* piros[74] […] *Gyökéből szép* pirosító *festék készítetik. Festő ereje olly nagy, hogy a vele élő állatok csontjait is vörösre festi"* (Peregriny: TermT 364).

A festőbuzér által festett szín körüli zavar részben abból is adódik, hogy sokféle árnyalatot lehet festeni ezzel a színezékkel: pirosas, lilás, barnás, de akár feketés tónust is (Makkay 1994, 88). Finlay szerint (2004, 189) a kelmefestők pl. a fehér gyapjút a porrá tört buzérgyökérrel és timsó hozzáadásával olyasfajta vöröses színűre festhették, amely „a rikítóan vörös nő hajzuhatagához" hasonló. A festőbuzér révén nyerhető tónusok sokféleségéről egyébként már a 19. századi forrásaink is megemlékeznek:

„A buzér a világos skarlátszíntől kezdve egyfelől a barna és fekete, másfelől a leggyengébb rózsa- és ibolyaszínig, a legkülönféle árnyéklatok előállítására használtatik" (az 1857-es *Képes Kalendárióm*ból idézi: Kemendi 1989, 50).

„Gyökerei timsóval narancssárgán, savakkal sárgán, lugsóval sötétpiros*an, rézgáliczkővel feketén fest"* (Rumy 322).

„Az [buzérban található] *alizarin gyönge timföldavatóval (aluminiumacetat) rózsa, erős avatóval* vörös *szint idéz elő, gyönge vasavatóval violát, erőssel feketét, a chrómavató, vagy timföld és vasavató keveréke pedig barnás színt, ónchlorür violát, ónchlorid tiszta violát stb."* (Koós 11).

Érdemes alaposabban szemügyre venni a következő, szintén a festőbuzérról szóló – a korábbi, 1775-ös idézethez nagyon hasonló – leírást is: „a' posztó-tsinálók a' száraz gyökereknek, *piros*ra festvén a' gyapjat; a' bőrt pedig *veres*re, sok hasznát veszik" (ld. Veszelszki 384). Ez a fogalmazásmód talán arra utal, hogy a buzér a

[74] Vörös Éva napjainkban viszont azt írja, hogy „a növény vöröses-barna gyökeréből piros festéket nyernek" (Vörös 2008, 171). Egyes régi forrásaink szerint a buzérgyökér kívülről szintén barnás, de belül élénkebb színű, a következő vélemény szerint pl. a gyökérbelső narancsos piros: a festőbuzér „évelő fű… kivül *sötétbarnapiros*, belül *sárgáspiros* gyökkel" (ld. Wagner 1844, 20). Vö. „a festőbuzérgyökér egyes részei különböző vörös színt nyújtanak: a gyökér héja barnásvöröset, a belsőbb része vöröset, és a gyökér középső része világosvöröset" (Gombos 1980, 8).

gyapjút és a bőrt másképp színezi meg, előbbit *piros*ra, utóbbit *veres*re. Vagyis úgy tűnik, hogy ebben az idézetben ez a két színnév esetleg két külön árnyalatra utal.[75]

4. A *PIROS* A *VÖRÖS*TŐL KÜLÖNBÖZŐ ÁRNYALAT?

A 17–18. századtól kezdve már fel-felbukkannak olyan források, melyekben a *piros* színelnevezés nem a *veres/vörös* helyén tűnik fel, mint utóbbinak a szinonimája, hanem vele együtt. Ezek az említések talán arra utalnak, hogy korábban a *piros* szót egy sajátos pirosas árnyalat elnevezéseként (is) használták. Az első olyan általam talált forrás, amelyben a *piros* és *veres/vörös* együtt, de bizonyosan külön színjelentésben szerepel, Lippay János (jezsuita szerzetes, természettudós, 1606–1666) *Posoni Kert* című művének I. kötete (*Virágos Kert,* 75), amelyben a „Medve fülről" írja a szerző, hogy az bár „sárga közönsegessen", létezik belőle „szederjes is, *vörös* is, *piros* is, fejér is". A két név tehát bizonyosan két különböző árnyalatot jelöl utóbbi virág szirmaival kapcsolatban. Beniczky Péter (1603 k. – 1664) *Az különböző szín festékeknek értelme és magyarázatja* című versében külön szimbolikai jelentést társít egyrészt a *veres*, másrészt a *piros* színnek. Utóbbihoz a szerelmet, előbbihez a haragot fűzi.[76] Bod Péter (1712–1769) *Leksikon*a szerint a *piros* szónak szintén sajátos értelme van, bár egyféle *veres* színként, ill. *veresség*ként írja le, szerinte ez azonban egy olyan árnyalat, amely kizárólag az élő emberhez kötődik: „a' vértöl vagyon az Emberben" (Bod: Leks 222).[77] Nézete összhangban áll azzal, hogy a vér, ill. a vérbő arcszín állandó jelzője a magyar nyelvben a *piros* (vö. egy 18. századi forrásunk „pirosló élet", ill. „pirosló ortza" kifejezéseivel, ld. JelG 57). Az, hogy a vér piros, olyan nyilvánvaló, tapasztalati bizonyosság, mint az, hogy az emberi élet előfeltétele a piros vér (a piros ezért vált sok helyütt életjelképpé is: *Heute rot, morgen tot* 'ma piros, holnap halott' – mondja a német, ld. Leimgruber 2007, 24). Temesvári Pelbárt (1435–1504) pl. épp az élet és a vér közti összefüggés miatt (ill.

---

75 Vö. szintén Veszelszkinél a Cheiranthus magyar neveit így találjuk: „Sárga, fejér, *piros*, *veres* Ibolya" (ld. 156), vagyis itt is két külön színtónust jelöl a két név.

76 E színszimbolika széles körű ismertségére utal, hogy Váradi Szabó György 17. század végéről való, *Medicusi és borbélyi mesterség* című kéziratában is szerepelnek ugyanezek a színnevek ugyanezekkel a jelentésekkel: „Az különb-különb szineknek magyarázatja, hogy mit példáznak renddel." A fő különbség, hogy a *szederjes* Váradinál hiányzik, ill. a „viola" színt „vijolának" írja, és jelentéséül a „szomorú" helyett a „mord kedvet" tünteti fel (ld. R. KISS 1903, 165).

77 Vö. egy élve eltemetett görög katolikus papról írta a 19. század elején Kiss Bálint, hogy bár halva találták, „még 48 óra múlva is *piros* volt és a tagjai meg nem merevedtek" (Kiss: BéRef 352). Vagyis a holtnak vélt test az élet jelének tekinthető színt – nem a *vörös*t, hanem a *piros*t mutatta.

részben azért, mert a vért a lélek székhelyének tartja) állítja azt, hogy „a feltámadó Krisztus kétségtelenül visszavezette vérét a testébe” (ld. V. Kovács 1982, 139, Vida Tivadar fordítása latinból). Vagyis Temesvári el se tudja képzelni, hogy a feltámadt Krisztus ereiben ne csordogált volna az életműködéshez elengedhetetlenül szükséges piros vér.

Míg azonban a vér színe nyelvünkben a *piros*, írott forrásainkban az emberi testrészek jelzőjeként a *veres/vörös* is feltűnhet, Kőváry László (1819–1907) pl. mindkettőt használja, amikor a következő, 1775-ös székelyföldi esetet említi: egy eltemetett „varázsló nőről” egy aranyosszéki „oláh” falu lakói közt az a hír járta, hogy hazajár, ezért kiásták a sírját. Nagy megdöbbenésükre – pontosan így fogalmaz Kőváry – „terdit *veres*nek, száját *piros*nak találák” (Kőváry 1842, 204). A felháborodást egyértelműen az okozta, hogy az ajkak pirosságát az élet jelének vették, hiszen ez a szín normális vérkeringésre utal. (A piros szín életszimbolikáját igazolhatja ebben a kontextusban, hogy a német vámpírhiedelmek szerint nem szabad piros színnel együtt eltemetni a halottakat, mert akkor élőkké válhatnak, ld. Leimgruber 2007, 24.) A *veres* térd ugyanakkor nehezen értelmezhető, de akár ‘véres’ jelentésben is szerepelhet e helyütt ez a szó (vagy sajtóhiba miatt is elmaradhatott az eredetileg meglévő ékezet).[78]

Bizonyosan külön színjelentésben szerepel a *piros* és a *veres* a következő, 1809-ből származó „technológiai” írásban, amelyben arról esik szó, hogy porcelánon „*piros* színt ád, a’ fejér on [értsd: ón] olvadékkal kevert arany por; *veresset*, a’ veres vas rosda” (Gergelyffi 124). Ugyanebből forrásból egy másik szövegrész is idézhető hasonló példaként: „ha az on hammu, lassu tűzzel tovább-is pergeltetik, előbb sárga, majd *veres*, és végtére eleven *piros* szint nyer, és ekkor miniom-nak neveztetik” (uo. 186). Talán két különböző tónusra utal ez a két színnév a burgonya belsejének színváltozatait felsoroló leírásban is: „Belére nézve vagyon: fejér, sárga, tojás-székhez hasonló, *vereses*, *veres* tsíkos, világos *piros*, setét *piros* és kékes kolompír” (Zádor 1829, 137). A *vörös* és a *piros* valószínűleg külön színárnyalatot jelöl egy 1836-os orvostani munkában is, ahol a fenés bőrgyulladással kapcsolatban egyazon oldalon olvashatunk „komor vörös, vagy barna vörös” színű bőrfelületről, ill. „a’ fenés rész’ határán” húzódó „*piros* vörösségről” (Bugát 1836, 33). Már csak abból is a *piros*

[78] Korábban azt gyanítottam, hogy esetleg a visszajáró holtakkal kapcsolatos hiedelmek részét képezhette az az elképzelés, hogy az élő halottak olykor, valami oknál fogva térden csúszva közlekednek, de Pócs Éva tanárnő volt szíves felvilágosítani (ezúton is köszönöm neki az információt), hogy ez a szöveg nem egy visszajáró halottról szól, hanem inkább egy vámpírról, értelmét azonban még a vámpírhiedelmek ismeretében sem lehet pontosan felfedni. Ami bizonyos, hogy a vámpírokról egykor azt gondolták, hogy vérkeringésük épp úgy működik, mint az élőké.

sajátos jelentésmezejére kell következtetnünk, hogy míg ebben a kötetben a *vörös* szóval 36-szor találkozunk, ugyanitt ez az egyetlenegy *piros* előfordulás.

Az első olyan mű, amelyben a *piros* és a *vörös* színnév közvetlenül egymás mellett kerül említésre, Kassai József 1833-as diákszótára.[79] Ebben – egy virág neve kapcsán – a következő fejtegetést olvashatjuk:

> „*Bársony nem tős gyökeres magyar szó* […] *egygy az* Amaranthus szóval, a'mí a' Magyarnál Bársony Virágot jelent […] *meljnek néhány faja veres színű:*
> *mint a'* véres amaránt: *Amaranthus sangvineus;*
> Bársony Amaránt: *Amaranthus hypochondriacus;*
> Tsákós Amaránt: *Amaranthus caudatus;*
> Három színű Amarántnak *egy része piros veres Amaranthus tricolor;*
> *Iljen a'* Veres hasú Amaránt: *Amaranthus Melancolicus*" (Kassai 264, kiemelés az eredetiben).

Hogy a Három színű Amaránt „piros veres" része milyen színt takarhat ebben a forrásban, arra még a későbbiekben – a bársonyvirág tárgyalása kapcsán – visszatérek. Amiatt, hogy a két színnév közül a *piros* áll az első helyen, ez a jelző a *veres* szó vizuális jelentését módosító előtagként is értelmezhető (ahhoz hasonlóan, hogy napjainkban a *vörös* elé pl. a *narancs* szó kerül, azzal a különbséggel, hogy a mai helyesírási szabályok szerint a két színnevet egybe kell írni: *narancsvörös*). Ugyanakkor a két szín egymásnak való egyértelmű megfeleltetése is megtalálható ugyanebben a műben, amikor a *piros* szó jelentéseként azt olvassuk, hogy „veres színű (mint piros bőr)" (ld. Kassai 99. Ugyanitt: „Tuli *piros* szőlő (Bakator) = Tulipán színű *veres* szőlő", 42). Egy három évvel későbbi „műszótan" pedig külön tünteti fel egyrészt a *barnapiros*, másrészt a *barnavörös* latin megfelelőit:

> „*Barnafekete: memnonius, a, um.*
> Barnapiros: *puniceus, a, um.*
> *Barnasárga: mulatinus, a, um.*
> Barnavörös: *melancholicus, a, um.*" (Pólya 1836, 67.)

A *piros* és *veres/vörös* első olyan előfordulása, ahol ez a két szó nem csupán egymás mellett áll, hanem egymástól már „vagy" kötőszóval elválasztva, a kolozsvári egyetem első pedagógiaprofesszorának, Felméri Lajosnak (1840–1894) egyik közleménye

[79] Egy ennél korábbi forrásban viszont vesszővel elválasztva állnak egymás mellett a német „Roth" magyar megfelelőiként, ld. OsLex 923. Vö. „Veres-szin – *Ruber color…* Piros-szin – *Rubicundus, ruber color*" (SIMAI 1809, 90).

(munkásságáról ld. bővebben: Pukánszky 2001). Ebben a fény leghosszabb hulláma kapcsán az olvasható, hogy az „*vörös* vagy *piros*" (Felméri 1875, 400, a szöveg további részében azonban csupán *veres* és *vörös* hullámokról értekezik). A fent sorolt források ugyanakkor kivételesek, sokkal gyakoribb jelenség az, hogy vagy önmagában a *veres/vörös*, vagy önmagában a *piros* szó tűnik fel a piros szín (vagy valamely pirosas árnyalat) kifejezőjeként.

5. A KATEGÓRIAJELÖLŐ CSERÉLŐDÉSE

Ha viszont már a 19. század elején gyakorivá válik a *piros* ugyanazokban a kontextusokban, mint amelyekben a *vörös*, felmerül a kérdés, hogy pontosan mikor vehette át a *piros* a *vörös* helyét a kategória jelölésére. Ez a folyamat nyilvánvalóan nem csupán a *piros* értelmének kiszélesedésével áll szoros kapcsolatban, hanem azzal is, hogy egyre nagyobb körben (egyre több dialektusban és nyelvváltozatban) és egyre gyakrabban (a *vörös* elhangzásához képest arányaiban többször) kezdik el használni ezt a színnevet. Éppen ezért szükségszerűnek látszik megvizsgálni azt, hogy a *piros* előfordulása mikor kerül túlsúlyba a *vörös*éhez képest. Az élőbeszédbeli változásokat nyilvánvalóan lehetetlen rekonstruálni, az írott nyelvben viszont valamennyire nyomon lehet követni ezt a folyamatot.

Nagyobb mennyiségű forrás vonatkozásában statisztikát csupán a 18. század végétől készíthetünk. Az ebből a szempontból kutatás alá vonható *Magyar Történeti Korpusz* (továbbiakban *TörtK*) ugyanis csak ettől az időtől gyűjt össze jelentősebb mennyiségű szöveget. (Az 1770–80 közötti időszakból 260 szöveget tartalmaz, a 1780–90 közöttről 697-et stb. Ld. a 3. táblázatban.) Ebben a korpuszban az írott magyar nyelv alakulását egészen a 20. század végéig nyomon lehet követni több mint 24 400 szövegen keresztül. Megvizsgálva ebben a *vörös* és a *piros* előfordulásának az arányát, azt láthatjuk, hogy a *veres/vörös* összesen 7194-szor (58%), míg a *piros* 5212-szer tűnik fel (42%) a különböző szövegekben. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ebbe a számba még a 20. századi előfordulások is beletartoznak, egészen az 1990-es évekig, tehát annak az időszaknak az adatai is, amikor a *piros* már felülmúlja gyakoriságában a *vöröst*. Ha viszont évtizedekre lebontjuk az 1770 és 1950 közé eső előfordulásokat, azt kapjuk, hogy kb. az *1880-as években* lehetett az a fordulópont, amikortól kezdve gyakrabban használták a *piros* színnevet, mint a *vörös*et (ld. a 3. táblázatot). A *vörös* és *piros* közti szerepcsere szempontjából tehát ez a leglényegesebb periódus, hiszen a 19. század végéig a két színnév közül mindenképpen a *vörös*et alkalmazták többször a piros színtartomány kifejezésére.

3. táblázat

Időszak 1770–1950	Szöveg-szám	*Veres* előfordulása	*Vörös* előfordulása	*Piros* előfordulása	Arány	*Veres /vörös* százalék
1770 előtt	–	–	–	–	–	–
1770–1780	260	101	2	67	103:67	61%
1781–1790	697	149	7	53	156:53	74,5%
1791–1800	1042	234 (ebből 15: veres bársony/ posztó)	46 (ebből 5: *Vörös Festékfa / Vörösfa*, = Berzseny[80])	74	280:74	79%
1801–1810	425	176	9	120(−28)=92	185:92	66,5%
1811–1820	393	59	6	35	65:35	65%
1821–1830	476	122	20(−12)=8	96(−17)=79	130:79	62%
1831–1840	533	97	39(−25)=14	53	111:53	68%
1841–1850	1441	171 (ebből 49: veres[hagy-ma])	253(−15)=238 (ebből 61: ugyanazon vegytani könyvben)	225(−11)=214	409:214	66%
1851–1860	846	86	78(−27)=51	143 (ebből 19 búza)	137:143	49%
1861–1870	810	109 ebből: 13 *Ve-reskő* helység	127(−28)=99	155(−29)=126	208:126	62%
1871–1880	586	59	126(−18)=108	88(−10)	167:78	68%
1881–1890	712	77	121(−25)=96	152	173:152	53%
1891–1900	692	77 = 42 −44 *Veress* vezetéknév	175(−63)=112	157–6	189:157	54,5%
1901–1910	1139	35	224(−14)=210 =163 −47 v. inges	341	198:341	37%
1911–1920	1146	16	392(−88)=304	450(−15)=435	320:435	42%
1921–1930	1406	27	344(−40)=304	426(−45)=381	331:381	46,5%

1931–1940	1792	88 = 66 –12 *Veres/Veress* vezetéknév –10 „v. juhász" (Móricz Zs.: *Barbárok*)	580(–85)=495 =452 –15 *Vörös* vezetéknév –11 v. katona –7 v. őr/őrség –5 v. kabát –5 v. sipka	611(–44)=567	518:567	48%
1941–1950	1338	102 =25 –70 *Veres/Veress* vezetéknév –7 Veresegyház	441(–102)=339 =280 –11 Krúdy Gy: *A vörös postakocsi* –30 V. Hadsereg –9 v. nyakkendő –9 v. csillag/kokárda/zászló	457(–145)=312	305:312	49,4%

A táblázatban minden *veres*, *vörös* vagy *piros* szóalakot tartalmazó előfordulást feltüntettem, akármilyen – főnév, ige vagy melléknév – formában vagy annak részeként szerepeltek ezek a szóalakok (kivéve a *vereség* és a *papiros* főnevet, amelyeket eleve kizártam). A *vörös* esetében azonban kivontam a *Vörösmarty*, a *piros* esetében a *Piroska* előfordulását, ezeknek a tulajdonneveknek az arányát jelzi a zárójeles *mínusz* előjellel ellátott szám. (Azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyeket még esetlegesen levontam az előfordulás végösszegéből, így pl. az 1891–1800 közti időszakban a *veres* előfordulásának csaknem felét kitevő *Veress* vezetéknevet, zárójel nélkül tüntettem fel.) Mint látható, 1931-től kezdve igyekeztem kivonni a *vörös* – nem színre vonatkozó – politikai vonatkozású használatának jelentős hányadát.

Az 1880–1890-es években bekövetkező változásokat igazolja továbbá a *Grafikai Szemle* című folyóirat egyik állandó hirdetménye is. E folyóirat 1891-es indulása után, a 10. számától kezdve eladásra kínálja az olvasóinak azokat a keményfedeleket, amelyek az adott év lapszámainak könyvbe köttetéséhez szükségesek. Míg 1891-ben és a következő évben a *vörös* színnevet használja a hirdetmény: „DÍSZES BEKÖTÉSI TÁBLÁK aczélkék és *vörös* színben megrendelhetők a kiadóhivatalnál", addig az 1893-as év 11. számától a *piros* tűnik fel ugyaneb-

[80] Vö. „Berseny […] Hason-szók: Veres Sántál-fa, Veres Festő forgáts, Bersen" (Kassai 295).

ben a kontextusban: „DÍSZES BEKÖTÉSI TÁBLÁK (kék és *piros* színben.) Megrendelhetők a kiadóhivatalnál." Valószínű azonban, hogy nem a könyvborítók színe változott meg ezekben az években, hanem csupán a hirdetés szövege újult meg.

Megfigyeléseim szerint a 19. században még elsősorban a szépirodalmi nyelv használta előszeretettel a *piros* szót, míg a tudományos művek művelt szerzői körében a *vörös* túlsúlya még a 3. táblázatbeli eredménynél is számottevőbb lehetett. Ezt önmagában már az is igazolja, hogy egy jogász végzettségű magyar publicista, Kenedy Géza 1921-ben még attól tartott, hogy a *vörös* örökre ki fogja szorítani a *piros* színnevet „az úri nyelvből" (Kenedy 1921, 33). Vagyis nem attól félt, hogy a köznép ritkán használja ezt a szót, hanem az zavarta, hogy a tanult rétegek és a magasabb társadalmi osztályok képviselői mellőzték azt. Annak bizonyítására, hogy az értelmiség – a költők kivételével, akik minden időben nagymértékben támaszkodtak a *piros* szó pozitív konnotációira – még a 19. században is (vagyis még akkor is, amikor már a *piros*t sokan a *veres/vörös* szinonimájaként ismerték) kevésbé alkalmazta ezt a színnevet, megvizsgáltam a *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) című havilapban e színneveknek az eloszlását (ld. a 4. táblázatot).

A táblázatban plusz (+) előjeles számok jelzik azt, hogy az adott színnév hányszor fordult elő olyan felsorolásban, ahol legalább még két másik színnévvel együtt szerepel egyazon kontextusban, úgymint kék, *piros/veres*, sárga, zöld stb. Ez azért fontos, mert meglátásom szerint általában a legnépszerűbb, legismertebb, vagyis a gyűjtőfogalomként alkalmazott kategóriajelölő színnevek kerülnek az ilyesfajta színlistákba. Mint látható, 62–92% között ingadozik a *veres/vörös* előfordulási aránya a *piros*hoz képest, összességében pedig megközelíti a 80%-ot. Ennél is nagyobb százalékban alkalmazták a *veres/vörös*t, közel 90%-ban, amikor egymás után több színnév is feljegyzésre került (ld. a 4. táblázat utolsó, „Felsorolásban" című rubrikáját). Ellenőrzésképpen a *Közhasznú Esmeretek Tára* (1831–1834) 12 kötetében szintén összeszámoltam a kérdéses színnevek előfordulásait. A *vörös* előfordulásának a száma itt is szembetűnően magas, az összes (583) előfordulásból 88% – 12% az egymáshoz képest mutatott arány.

Mivel a *TörtK*-ban szerzőkre lebontva is lehet a szövegekben keresni, kísérletet tettem arra, hogy két különböző szerző színnévhasználatát is összehasonlítsam. A 18. század végének két orvos tudósát vettem górcső alá: Csapó József (1734–1799) és Rácz Sámuel (1744–1807) munkáit. Az előbbi hat szövegéből csupán kettőben utal erre a színtartományra a kérdéses színnevek valamelyikével, míg az utóbbi 33 szövegéből 8-ban találjuk meg a *piros* és/vagy a *veres* szót. Csapónál az összes (115) előfordulásból 61% a *veres* aránya, Rácznál viszont jelentősebb a *vörös* túlsúlya: az összes (45) találat 82%-a a *veres*. Annak ellenére tehát, hogy hasonló szakmában tevékenykedtek, eltérő mértékben használták a kérdéses színneveket. Az eltérés

4. táblázat

A *TudGy* évfolyama	A *veres* előfordulása	A *vörös* előfordulása	A *piros* előfordulása	Arány	*Veres/vörös* %-osan
1817	22+2	16	13	40:13	75%
1818	17	4	6	21:6	78%
1819	30+1	3	3	34:3	92%
1820	24+1	4	4	29:4	88%
1821	33+2	1	9	36:9	80%
1822	13	6+1	3	20:3	87%
1823	53	13	8	66:8	89%
1824	25+1	6	13	32:13	71%
1825	30+1	2	15	33:15	69%
1826	19+1	1	11+2	21:13	62%
1827	68+2	3+1	11	74:11	87%
1828	32+1	3+1	10+1	37:11	77%
1829	46	9	16	55:16	77%
1830	22+1	5+1	16	29:16	64%
1831	42+3	3	4	48:4	92%
1832	27+1	7	9	35:9	80%
1833	25	28	27	53:27	66%
1834	53+1	8	11	62:11	85%
1835	64+1	8+1	26	74:26	74%
1836	72+8	3	13+1	83:14	86%
1837	47+1	17+1	12	66:12	85%
1838	8	2+1	5	11:5	69%
1839	13+1	1+1	1	16:1	94%
1840	8	8+2	6+1	18:7	72%
1841	24+1	43	31	68:31	69%
Összesen:	847	214	288	1061:288	78,6 %
Felsorolásban	30	10	5	40:5	89%

ugyanakkor talán nem véletlenszerű, esetleg köze lehet ahhoz is, hogy Csapó orvosbotanikai könyvében (*Uj füves és virágos magyar kert*, összesen 112 *piros* és *veres* találattal) a virágok sziromszínének leírásában inkább helye lehetett a pozitív konnotációjú *piros* színnévnek, mint a semleges *veres*nek. Utóbbi viszont épp semlegessége okán alkalmasabb lehetett betegségtünetek kifejezésére, amint – saját orvosi tankönyveiben – Rácz is inkább a *veres* elnevezést részesítette előnyben a

piros szóval szemben. Érdemes e helyütt megjegyezni azt is, hogy Zay Sámuel (1810) szintén orvostani könyvében még magasabb, 94%-os a *veres/vörös* aránya (32 említés), a *piros* mindösszesen kétszer fordul elő, mindkétszer a túlzottan bővérű emberek (egészségtelen mértékben) piros arca kapcsán, akiknél a mű szerzője éppen ezért érvágást javasol.

6. Kazinczy és a *piros-veres*

Felmerülhet kérdésként, hogy milyen képet mutat a *veres/vörös* és a *piros* szó aránya, ha egynemű – lehetőleg az élőnyelvhez minél közelebb álló – forrásanyagon teszteljük azt. Ebből a megfontolásból kiindulva elvégeztem az összes Kazinczy Ferenc (1759–1831) által írt és a neki szóló levél textológiai vizsgálatát (Váczy 1890–1911, Harsányi 1927; Berlász – Busa – Cs. Gárdonyi – Fülöp 1960 a továbbiakban Berlász et al. 1960). Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a 18. század végén és a 19. század elején milyen kontextusokban használták a művelt férfiak a *veres* és a *piros* színelnevezést (ld. az 5. táblázatot).

A *veres* ezekben a levelekben nemcsak többször fordult elő, ill. nemcsak több kontextusban szerepelt, mint a *piros*, de úgy tűnik, ekkortájt még nem létezett olyan pirosas dolog, amelynek színét ez a színnév ne tudta volna kifejezni. Hiszen szinte mindennel kapcsolatban feltűnt a vizsgált szövegekben, ráadásul szinte egyeduralkodó volt az öltözködéssel kapcsolatban. A *piros* színnevet ellenben gyakran olyan helyzetekben alkalmazták, amelyekben a *veres* is feltűnt, pl. az emberi bőr színével kapcsolatban. Vagyis az emberi bőr, különösen is az arc színét ebben a korban nem kizárólag a *piros* színnévvel jelölték a nyelvünkben, ahogyan Kazinczy maga is megfogalmazza ezt Horváth Ádámhoz írt levelében (1818-ban):

> „Pirulva *sem nem rosz, sem nem kétséges szó, és szebb mint a'* piros. – *»Közönségesen s z é g y e l l é s t értünk rajta«, ezt írod. Igen is, közönségesen; de úgy hogy közönségesen ezt is mondjuk: már pirul a' galagonya bimbója.*[81] […] *A' ki elszégyelli magát, elveresedik. Kölcseinél a' p i r u l v a szó k é p e t, f e s t é s t ád: Pirulva jött fel Aurora* = elveresedve, mint az a' leány, a'ki magát elszégyellé. – *A' piros csak annyi mint veres*" (Váczy 1905, 446, kiemelés az eredetiben).

[81] Másutt viszont így ír: „galagonya mint kérkedik *veres* termésivel" (Idylliumok, I. könyv, ld. Bodrogi–Borbély 2009, 42).

5. táblázat

Tárgy	Veres	Piros és Veres	Piros
író- v. rajzeszköz	ténta, crayon, plajbász/ pleibász, kréta[82]		
ruha	– veres ruha – veres öv 'kanonokjelvény' – veres sipka/süveg – veres kalap 'bíborosi kalap' – veres Schlafrok – veres lajbli/mente – veres gallér/hajtóka – veres paszománt – veres lepel – veres (gyöngy)klárizs – veres csíkok / pamut-virág (dísz)	– pántlika – nadrág (hétszer veres, egyszer piros, ekképpen: „banderisták piros nadrágában")	– csizma (egyszer fordul elő, ekképpen: „Szatthmár' *piross* csizmás lyánkáit")[83]
textilfajta	– veres posztó[84] – „veres (Safian) bőr" – veresses selyem kendő	– mar(r)oquin – kordovány	
test, testrész	– veres haj (veressesbe ütő / veresses / vereslő/ szőke) – veres bajuszka – veres bélű leány – veres/véres szemek – veres Ausschlag 'kiütés'	– arcszín („veres ábrázatú"; „orczáján levő pirosat"; „fesse pirosra orczájit azzal a' jelentéssel, hogy…")	– piros pozsgás alak/ lyány/ifjú – piros nyelvök[85]

[82] A napjainkban is vörös kréta néven ismert tárgy egy földalapú, „az égetés időtartamától függően barna és a vérvörös színárnyalatok közötti színt adó rajzeszköz", mely a képzőművészetben való alkalmazásának virágkorát a 18. századi Franciaországban élte (ALTMANN 2006, 581). Hazánkban „*rötli-kréta*" néven is ismerték (SZŐNYI 1957, 49; vö. a 19. századi német nyelv *Röthel* 'vörös kréta' szavával).

[83] Ill. egyszer „málybőr csizma" is (ld. VÁCZY 1910, 322), ennek jelentése talán 'májszínű, barnás' lehet (ORBÁN 2009, 1302). A máj színéhez egyébként más nyelvekben is hasonlították tónusokat, ld. előfordulását pl. Agricola 16. századi művében: ZSÁMBOKI 1994, 66.

[84] Ezt a textilfajtát mágikus eljárásoknál is használták, pl. a 18. században a méhészek „*kakas vériben megmártott veress posztón*" engedték ki a méheket (ld. GYÖRFFY 1932, 83), ill. később pedig volt, ahol veres posztót kötöttek a ház „hegyesfájára", úgy tartották ugyanis, hogy „a veres elűzi a vereset: a tüzet, villámot" (SZENDREY 1933, 24).

[85] A múltban sokszor a piros volt ennek a testrésznek a jelzője: „mig végre a' [ti. gyógykezelt beteg] nyelve tisztává és pirossá lészen" (HasznM 1833/1. 228). Vö. a tűz- vagy lángnyelvvel, pl. „Ajka fekete, nyelve piros?" = „kemencze szája 's láng" (PHILOFENNUS 1856, 366).

növény	– veres rózsa – veres (fürtű) bodza – veres ákátz	– sziromlevél (virága veres/veresess; „belső szirmai setét veresek"; „hiaczint virág… piros leveleinn") – szőlő (veres színű / piros szőlőgerezd)	– alma (egyszer fordul elő, ekképpen: „kérdezte hol az ő *piros* almája")
állat	– veres borjú – (képen ábrázolt) veres medve – Veres-ökör Vendégfogadó / Veres Ökörben / Veres ökör fogadó – „veres, mint a rák"		– piros (ló) (piros pelly kanczácska; piros paripa; piros herélt)
egyéb	veres márvány, spanyolviasz, kötet, bankó, himlő, szekér, korall mező ('térrész') „vereses felhő" „veres Minervák" „veress-Barátok" „vörös pandúrok"	– bor (veres bor, Budai piross bor, de „fekete boraim"[86] is!)	– húsvéti piros tojás – piros boríték

Kazinczy a fenti idézetben tehát a *pirulni* és *elveresedni* igék jelentésére támaszkodva azt állítja, hogy a *piros* és a *veres* a szégyentől/szégyenlősségtől elváltozó arcszín kontextusában azonos értelmű (vö. „a' papiros is *el-veressedik* ábrázatomtól, úgy *el-pirúlok* ha meg-gondolom!", Bodrogi–Borbély 2009, 127, kiemelés – B. B.). Nem valószínű azonban, hogy maga Kazinczy vizuális kinézetükben is azonosnak gondolta a *piros* és a *veres* névvel illetett színt, legalábbis erre következtethetünk az alábbi két, szintén tőle származó mondatból:

„*A váradi* nem veres, *hanem* lángoló piros *márvány vesztegetve van az oldaloltárokon*" (Szauder 1979, 472).
„*Lobogott a' Zrínyi-kucsma mindenfelé,* veres, nem piros, *posztóból, fekete báránnyal*" (Orbán 2009, 521; vö. „Zrínyimet a' veres posztó kucsmát", Váczy 1906, 606; ill. „Zrínyi veres sipkáját", Szauder 1979, 377).

86 Vö. a moldvai csángó nyelv még ma is használja a bor jelzőjéül a *veres* mellett a *fekete* színnevet (ld. HALÁSZ 2010, 216, 392; TÁNCZOS 2006, 220).

[A *TörtK* tanúsága szerint a *veres/vörös* márvány kifejezés bevett lehetett Kazinczy korában, ill. utána is, viszont éppen ez az a kőzet, amely előtt már a legkorábbi írott nyelvemlékeinkben is előfordul a *piros* jelző. Erre utal a 2. táblázat, ill. a következő két példa is: „A *piros* márvánkő, kit ver gyakor eső, csepegéstől lyukadhat" (Balassi Bálint: Ötvenhetedik, ld. Jankovics et al. 2000, 125); ill. egy leírás 1673-ból: „Zsigmondnak szép palotái, mind *piros* és fejér márvánkőből" (uo. 1041). A SzT-ban további 17. századi adatokat is találunk *piros* színűként meghatározott márványra (ld. IV. 90, 456; X. 382). A ráolvasásokban is előfordul a „piros márvány kő/kű" képe (Pócs 1986, 473, 487 stb.). Hogy a *piros* pozitív konnotációja miatt kapcsolódott-e ehhez a kőzethez, vagy éppen annak színezete miatt, nem tudjuk, mindenesetre a márványokat a valóságban minden korban sokféle árnyalat jellemezhette. Például a hallstadti márványról a 19. században azt írták, hogy abból „sötétvörös, rózsavörös és piros habos" is van (Kozma 1879, 343).]

Kazinczy talán a *veres* szón élénkpirost, cinóberszínt érthetett, hiszen a *Pályám emlékezete* című önéletírásának második könyvében azt írta: „Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen, *pipacsszín* posztóból" (Szauder 1979, 193). Másutt pedig így fogalmaz: „*czinoberszínű veres* Zrínyi-sipka" (Kazinczy Berzsenyi Dánielnek, 1810, ld. Váczy 1898, 8). Bizonyos azonban, hogy nála és kortársainál a *veres* volt a piros kategória elnevezése, hiszen amikor különböző színtartományokat soroltak fel, akkor is ezt a színnevet alkalmazták,[87] amiképpen a *veres* tűnik fel kategóriajelölő szerepben a következő hasonlatban is:

> „*Mint fordítsd a' Religiositätet, nem tudom. Tudom hogy a' mi Papjaink istenes, szent és kegyes életnek fordítanák; melly annyira nem religiositas, mint a'* bíborszín *nem* czinóber, *noha mindkettő a'* veres nemébe *való"* (Kazinczy Kis Jánosnak, 1811, ld. Váczy 1898, 569, kiemelés – B. B.).

Ami pedig a *piros* szó használatát illeti, az általam megvizsgált levelekben kizárólag ez a színnév fordul elő a csizma, az alma, a húsvéti tojás,[88] sőt a lovak színének jelölésére. Ezek közül a lovak *piros* színe meglepőnek tűnhet, főleg azok után, hogy az emberi szőrzetre és hajra ebben az időben is a *veres* volt a megszokott, csakúgy, mint más állatok színének a jelölésére (ld. az 5. táblázatban is: *borjú, ökör, rák* stb.).[89]

[87] Pl. ld. BERLÁSZ et al. 1960, 29; VÁCZY 1900, 261, 435. Vö. „1750: [...] *Sárga, veress* és *zöld* festékkel" (SzT I. 264).

[88] A fotómellékletben szakmári húsvéti tojásokról készített kép szerepel (ld. 21. fotó).

[89] Elődeink kedvelték a mesterséges piros – a lófestési receptekben *veres*ként meghatározott (ld. MOLNÁR 1964, 461) – színt is a lovaikon. Ehhez a problematikához ld. BÓDINÉ BELIZNAI 2014; GUNDA 1991; HARMATTA 1946; MAGYARY-KOSSA 1925.

A lovak valós színe ugyanakkor alátámasztja azt, amit a nyelvészek állítanak a *piros* szó etimológiájáról. Ahogyan erről még a későbbiekben is lesz szó, ez a színnév ugyanis eredetileg sütés, pirítás során keletkező 'barnáspirosas' színt jelölhetett. Talán a szintén lovak színére vonatkozó *sült szőrű* jelző is sütésből eredő árnyalatra utal, hiszen ennek jelentése gyanánt a *piros* szót szerepelteti egy 1790-es jegyzőkönyv (Szabó K. 1936, 222). Mindenesetre általánosnak tűnik az, hogy ebben a korban a lovak vonatkozásában a *piros* színnevet alkalmazták, hiszen az 1790–1819 közti körözőlevelekben is gyakori volt mind a *piros pej*, mind önmagában a *piros* jelző, sőt a *sült szőrű* is többször előfordult (Schram 1964, 48), ill. a gyomai levéltár 18. század végi anyagában is előfordul pl. a „piros pej" lószínként (Cs. Szabó 2002, 444). Azt, hogy pontosan milyen szőre volt a *piros pej* lónak, egy 19. század végi szöveg árulja el a számunkra. Egy földművelésügyi rendeletben ugyanis a következőképpen írták le az ilyen színű lovat: „Fénylő piros pejszőr, hosszu szőrök és lábak feketék, »piros pej« = Rothbraun."[90]

[A *pej* ismeretlen eredetű, 13. századtól adatolható szó a nyelvünkben, a 15. században már *veres pej* 'vörösesbarna (ló)' formában is feljegyezték (ESz 629). „A későbbiekben *arany-, babos, barna, egérszőrű, piros, sárga* stb. *pej* lószínnévvel is találkozunk" (TESz III. 146. A *pirospej* alakot azonban már csak ritkán jegyezhették le a MNyA szóanyagának 20. századi gyűjtői, ld. 2. köt. 318. térkép). A költészetben is gyakran előforduló színjelző, főleg „betűrímes" összetételben: „*pej paripa*" (Imre 1880, 12). Utóbbi alliterációs szókettős, sőt – a *piros* színnévvel kiegészülve – szóhármas azonban nem kizárólag szépirodalmi forma, ld. pl. SzT VIII. 191; IX. 87; X. 509, 613).]

Elképzelhetőnek tartom, hogy a *piros* a lovak kontextusában egy korai – ételpirítás nyomán keletkező tónusra vonatkozó – jelentéselemét őrizte meg. (A sült ételek vonatkozásában a „*piros/pej* paripa" alliterációs párja a „*piros* pecsenye" lehet). Ha pedig ez így van, akkor felmerül a kérdés, hogy miért csak e nagyra becsült hátasállat kontextusában találkozunk a *piros* szóval, miért nem tűnik fel (vagy miért tűnik fel csupán nagyon ritkán) ez a színnév más jószágok (pl. a szarvasmarha) vonatkozásában is. Megfigyelésem szerint ugyanis a marha színei között a régi írott forrásokban a *rőt*, *vörös* mellett csupán a *pirók* tűnik fel, a *piros* azonban nem.[91]

---

[90] Jegyzék azon magyar és német kifejezésekről, melyek az állatok külsőjének leirásánál használatosak (*Budapesti Közlöny* 1891. 25. évf. 176. sz. 2). Vö. SZEREMLEY 1906, 113. A 19. század közepén már a *piros* nem csupán önállóan vagy a *pej* szóval együtt jelölhetett lószínt, hanem a következő formákban is: *rókapiros, barnapiros, világospiros, sötétpiros*. (Ld. *Budapesti Hírlap* 1857. 176. sz. Árverési Hirdetmény; A mezőhegyesi cs. k. katonai ménesintézet részéről alább kijelölt lovak…).

[91] Ld. pl. SZABÓ K. 1965, 54–56. Az is igaz, hogy kifejezetten vörösES szőrű marha ritka lehetett korábban (pl. Bél Mátyás 18. század elejei állapotokról szóló latin művében a magyar marha

Sőt már a 20. század elején felfigyeltek arra, hogy pl. Szegeden elfogadott *vörös* tehénről és kutyáról beszélni, de olyat, hogy „*vörös* ló", nem mondanak (Tömörkény 1903, 295).[92] Ennek a kérdésnek a megválaszolására azonban – megfelelő források híján – aligha vállalkozhatunk.

A következőkben táblázatba foglalva ismertetem azt is, hogy Kazinczy Ferenc szépirodalmi műveiben,[93] ill. fordításaiban milyen kontextusokban fordul elő a vizsgálat tárgyát képező két színnév. A 6. táblázat tanúsága szerint Kazinczy szépirodalmi munkáiban feltűnően megoszlik az, hogy az emberi test mely részéhez kapcsolódhat egyik, ill. másik színnév. Míg a haj/arcszőrzet az irodalmi fogalmazásmód szerint is *veres* (éppúgy, mint a véresre kisírt szemek: „*veresek* szemei a' siralomtól", Szentjóbi Szabó 1839, 85), addig a női száj/ajkak tónusához kizárólag a *piros* színnév társul (erre már 1667-ből van példa, ld. SzT VII. 755). Az emberi arcbőr pedig főképp negatív kontextusban *veres*, pozitív kontextusokban viszont inkább *piros* (ld. a bőrhibás *veres* arcot, szemben az egészség *piros* színével). Ugyanakkor Kazinczy a zavarba hozott hölgyek elpirulása kontextusában szintén főleg a *piros* szót alkalmazta, csakúgy, mint a női arc csinosítását célzó sminkelés, „pirosítás" vonatkozásában is. A semleges és negatív felhanggal említett ruhák/tárgyak/dolgok színének jelölésében a vizsgált irodalmi művekben azonban fölényben van a *veres*, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt Kazinczy levelezése mutatta (ld. a 6. táblázat *ruhanemű, textilfajta és egyéb* rubrikáját).

színei közt nem is említ kifejezetten 'vörös' értelmű színnevet, csupán 'gesztenye- és sötétbarna' jelentésűt [WELLMANN 1984, 64]. Viszont a magyar szürkemarha kicsinye 4–6 hónapos koráig világos vörösesbarna színű, ezt a szőrszínt azonban mégsem nevezték pirosnak – szemben a simentáli tehenek színével –, vagy legalábbis azt a „*veresborjú*" összetételt alkalmazták ezeknek a vöröses borjaknak a kifejezésére, amely kormeghatározó jellegű kifejezésként élt a nyelvünkben. (Bár Balassa Iván néprajzkutatót az 1920-as években még a nagyanyja azzal az utasítással küldte a mészárszékbe, hogy csak akkor vegyen húst, „ha veresborjút vágott a mészáros", később azonban főleg, „amikor a piros-tarka tehenek egyre nagyobb tért hódítottak, ez a színnel kort jelölő elnevezés egyre inkább értelmét vesztette és lassanként kiszorult a használatból", ld. BALASSA 1963, 263).

[92] Egy finn találóskérdés 19. századi magyar fordításában „*piros ló*" szerepel („Piros ménló pej kanczát nyal?" = „tűz nyalja a' fazokat"), ill. egy hasonló megfejtéssel bíró magyar találósban viszont „*vörös tehén*" tűnik fel („Egy erdő tele van vörös tehénnel; ha a' fekete közibe megy, a' vörös mind kifut?" = „kemencze, teli lánggal és parázszsal, ha a' pemét, kuruglya bemegy, mind kihuzatik", ld. PHILOFENNUS 1856, 368). Vö. még: „Veres tehén" kihasadt tőgyét említik egy élőbeszédből lejegyzett „babonás történetben" is (ld. LUBY 1928, 202).

[93] Ld. Kazinczy összes versét (MEK: http://mek.oszk.hu/00700/00727/html/), a *Pályám emlékezete* (ORBÁN 2009), ill. a *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig* című művei kritikai kiadását (BODROGI–BORBÉLY 2009).

6. táblázat

Tárgy	Veres	Piros v. Veres	Piros
ruhanemű	veres öv, nadrág, pantlika, gallér/hajtóka, lajbli, bugyogó, bélés, „veres-sinóros", „mákszín-veres frakk", „skárlát-veres strimli", „skárlát-veres papi kis sipkácska", mente és „skarlát-veres mente" „veres szoknyaik"	- (kordovány) csizma	- piros-színű harisnya
textilfajta	– veres szőr materia – veres posztó vagy bársony		
test, testrész	HAJ, SZAKÁLL: – vereses szőke – „veresszakálú Rácz Pap" – „veres zsidó" KÖNNYEKTŐL VERES SZEM: – „veresre sírt szemeik" – „el-veresedett szemeiből meg-gyűlt könnyei" – „könnyeinek sósságától el-ázott szemei meg-szütek vesztetni verességeket" – „veres hasú tót"	VERES ARC: – „ábrázatján ezer koppadó pusztulák, scorbuticus veress színnel" – „képe vereses foltokat kapott" – „kerek arcczal, setét-veres színnel" – veresedő pattanás/var – veres bibircsós arcz – rézverességű arc – elveresedett arc / „a' veres szín, melly, ha az Alcibiád' neve talált említetni, egész képét elborította"	SZÁJ: – „piros szátskád" – „szája… piros mint a' vér" – „ajakai be pirosak" PIROSPOZSGÁS: – „piross, pozsgás lyányok" – „leány piros pozsgás növése" ELPIRULÓ ARC: – „elpirosúlt orczák" – „orczájit pirosbb szín lepte el" – „szeméremnek pirossága futytya el Luciliának ábrázattyát" – „legkedvesebb piros szín futotta-el arcúlatját" – „lassú pirosság lepte-el szép ortzáját" – „elevenebb pirosság terjedett-el szép képénn" – „kedves pirosság terjede el kékké vált orczájin" – „halvány arczán elevenebb pirosság gyúlada, halvány arczán elevenebb pirosság ömle széllyel" – „piros szökellett liliomfejérségű kebléből sápadozó orczájira" – „lángoló piros szökének elváltozva keresztül orczájin"

Tárgy	Veres	Piros v. Veres	Piros
test, testrész		PIROS ARC: – piros orcza/ orczáji / „ortzája' pirossága" – „orczájit az egészség' piros színe fogta-el" – piros képű / „öreg Úr… még mindég piros képpel" – „eggy szálas, piros Stabális Tiszt" – piros pofájú csábító – fény pirosra festi az arcot	PIROSÍTOTT ARC: – „piros festékre van szüksége" – kipirosított grófné / piroson előjövő grófné – [arcra] „felkent piros"
napfény, hajnal stb.		*VERES:* – hideg nap veres fénye – veresen kelő nap – „a' nap… vereses sugáraival az eget festegette" – „veres lángolásban kelő reggelek" – „a' kelet' kapujából veres arcczal tekinte ki a' hajnalló korány" *PIROS:* – piros esthajnal / esthajnal pirossága / „mint festi pirosra az esthajnal a' kékellö hegyet" – a hajnal fényétől pirosló áradás	

Tárgy	Veres	Piros v. Veres	Piros
növény, virág	NÖVÉNY: – „vereslik a' cercis siliquastrum" – „vereslik a' lóher' virága" – „vereslö kikirits" – „galagonya… kérkedik veres termésivel" – „zöld, veres 's fejér vesszök" – „a' tseresznye veres levelei" – „a' fenyö' veresses törzsöke" – vereslő derekú fenyves – „sástenger' vereslő habjain"		VIRÁG: – piros virág – piros basarósa (De „Ollyan veres kezdesz lenni, mint a' rósa bimbó vólt") – „szép piros tsíkokkal" nyíló szegfű
állat	– veresbegy – veres borjú – veres szárnyú fekete páncélú bogár – *Veres Rák* (fogadónév)		
egyéb	veres kréta, vereslő [tűz]láng, vereslő villámok, veres fedelű épület, veresre festett rajzolat, veres gránit, veres báb, veres pép, „sikoltó veres" (szín ruhán), „haragtól elveresedett tekintet" Veres tenger, Veres torony		– „piross színt adó csiga" – kárpitok piros habja – piros üveg/palack/ital – fűszálon függő piros harmat – pirosló felhők

Az 5. táblázat „veres, mint a rák" adata (ill. a 6. táblázat „Veres Rák" fogadóneve) miatt érdemes szemügyre venni a korábbi magyar szólásokat és közmondásokat is a bennünk fellelhető színnevek tekintetében. Erre vonatkozó vizsgálataim szerint ezekben is gyakrabban szerepel a *veres/vörös* szó, mint a *piros*. Dugonics András (1820) magyar példabeszédei és jeles mondásai között 30 olyan olvasható, amelyben a *vörös/veres* szerepel (63%), és csak 18 olyan, amelyben a *piros*. Erdélyi János (1851) közmondásai között 17 *veres/vörös*re 7 *piros* jut (szintén 63% az arány), Margalits Ede 1897-ben megjelent gyűjteményében 38 olyan proverbium fordul elő, amelyben a *vörös/veres* szó is feltűnik (65%), és emellett 20 olyan, amelyben a *piros*

jelzővel találkozunk. Bárdosi Vilmos (2012) jelenre vonatkozó 14 ezres szólás- és közmondás-adatbázisa szerint még mindig több szólásunkban használjuk a *vörös*t, mint a *piros* színnevet, utóbbinak azonban valamelyest nőtt az aránya: 18 *vörös* szót tartalmazó frazémára már 14 *piros* szót tartalmazó jut (56% vs. 44%). Az utóbbi három gyűjteményben egyébként összesen csupán három olyan mondás van, amely mindkét színnévvel használatos (ld. a 7. táblázatot).

7. táblázat

Ami *piros* is, *vörös* is lehet	Vörös	Piros
rák	*Vörös*, mint a főtt rák (1851, 1897)	*Piros*, mint holta után a rák (1851, 1897)[94] Irul-pirul, mint a főtt rák (1897)
pipacs (1897)	*Vörös*, mint a pipacs	Elpirult, mint a *piros* pipacs
cékla (2012)	Olyan *piros [vörös]* <vkinek> a feje [az arca], mint a cékla	

A fenti szólások vizsgálatából nyilvánvaló, hogy ezek a már Kazinczy levelezése és művei kapcsán is tárgyalt kipirosodó arccal hozhatók összefüggésbe. Szemerkényi Ágnes szerint pl. a főtt/sült rákot emlegető szóláshasonlatot „főként gyerekekre vagy fiatal lányokra használják", akik „egy kérdésre nem tudván választ adni, zavarukban elpirulnak" (2009, 1174). Kazinczy fentebb már ismertetett elmélkedéséből kiindulva a magyar köznyelv talán éppen azért ezeket a mondásokat ismerte korábban is mindkét színnévvel, mivel az elszíneződő arc kifejezésére nyelvünk két hasonló jelentésű – de eltérő hangulati-érzelmi töltettel rendelkező – igével bír: az egyik az *elpirul*, a másik az *elvörösödik*. Az is nyilvánvaló, hogy a kettő közül az utóbbi utal erősebb érzelemre (vö. Csillag 1999, 258; Lesznicskova 2015, 428), azzal összefüggésben, hogy az arc kontextusában a *piros* a pozitívabb, a *veres/vörös* a negatívabb jelző (vö. CzF VI. 935).

94 Vö. „Élve barna, holtan piros?" Megfejtés: rák (ld. *HasznM* 1817/2. 143. 151). Már Ferenczy Géza is utalt arra, hogy Arany János szerint „Toldi György *veresebb* lőn a főzött ráknál", Gárdonyi Géza *Az én falumban* viszont így fogalmaz: „A legény *piros* lett, mint a főtt rák" (FERENCZY 1973, 11).

7. A MINT *PIROS* KATEGÓRIAJELÖLŐ

Abban a tekintetben, hogy a *piros* mikor vált ténylegesen mindenütt, minden dialektusban/nyelvváltozatban és a 19. század elején kiformálódni kezdő köznyelvben (a magyar sztenderdben)[95] egyaránt kategóriajelölő színnévvé, a korábban eredményként kapott 1880–90 közötti évtizednél talán valamivel későbbi időponttal lehet számolni. Egyrészt azért, mert pl. a széppprózában még az 1960–70-es években is a *vörös* volt a gyakoribb színnév (Laczik 1990, 106),[96] másrészt mert a – *vörös* szóhoz ma is konzervatívan ragaszkodó – különböző műszaki tudományos nyelvváltozatok a *piros* szót (a *vörös* mellett) csupán a 20. század folyamán tették meg a tudományos rendszerezésekben a pirosas színosztály kifejezőjévé. De pl. már 1826-ból idézhető olyan szöveg, melyben a spektrum piros színmezőjének elnevezéseként tűnik fel a *piros* szó:

> *„Hasonló a' ts és tz hangban a' két betűnek egymásba való általolvadása, azon szinekhez, mellynek egy világsugárnak a' prismán áteresztése által erednek, s' úgy öszveolvadnak, hogy senki meg nem határozhatja: hol kezdődik a' sárga, hol a' naráts, hol a* piros *szin* […] *Ha tudom, hogy a' zöld szint akarván teremteni, a' hoz ezt a' két* [a sárgát és a kéket] *festéket fogom választani, nem pedig a' kéket és pirosat"* (Ertl Nep. 1826, 82).

A fenti kontextusokban (spektrum, festék) jóval gyakoribb *veres* helyén és helyett ekkor még csupán véletlenszerűen tűnhet fel a *piros*. (Az egyedi szóhasználat nyilvánvalóan azzal is összefüggésben áll, hogy ebben a korban még nem létezett egységes köznyelv, ahogyan egységes optikai és egyéb tudományos szaknyelv sem.)

Bizonyosan gyűjtőfogalomként alkalmazza viszont már a *piros* szót a neves magyar nyomdászfamília sarja, a tragikus sorsú Kner Imre (1890–1944) *A szín-*

95 Tolcsvai Nagy a pozitivizmus jegyében végzett „nyelvtervezési (kodifikációs) tevékenységre" a „sztenderdizáció" fogalmát használja. Értelmezése szerint e folyamat keretében megszülető „magyar sztenderd" egy olyan „magyar nyelvváltozat […] amely fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szociolingvisztikai tekintetben is elkülönült a nyelvjárásoktól, ha nem is egyenlő mértékben, és nem is végzetesen" (2011, 263). Egyszerűbben megfogalmazva, a sztenderd „egy nyelvközösség kodifikált nyelvváltozata" (TOLCSVAI NAGY 2017b, 223). A magyar sztenderd „a török hódoltság utáni magyar nyelvváltozatok közül elsősorban az északkeleti régió nyelvváltozataira épül", összefüggésben azzal, hogy „e régió 17. és 18. századi nyelvváltozatai jórészt mentesek voltak a feltűnőbb, nagy eltéréseket mutató más nyelvjárási jellemzőktől (például a kiejtésben az í-ző vagy ő-ző alakoktól), a magyar nyelv viszonylag kiegyensúlyozott, sokak által könnyen érthető változatát mutatták" (uo.).

96 Ezt mutatta a magyar nyelv gyakorisági listája az első 1000 lexéma alapján egy 1989-es szépprózai gyakorisági szótár szerint. Ezt az eredményt azonban erősen befolyásolhatta a *vörös* politikai használata, mivel ez az időszak pont egybeesik a kommunizmus magyarországi időszakával (1948–1989).

harmónia (1909) című cikkében. Nála a „Piros csoport" néven jelölt színcsoport elnevezésében a *piros* már minden kétséget kizáróan gyűjtőfogalom, amelynek jelentése alatt a lazacszíntől a bordóig sok árnyalat megfért, köztük olyanok is, melyeknek nevében a *vörös* szó is szerepelt, így az *újvörös*, *karmazsinvörös*, *bordóvörös* is. Erre – jelenlegi tudomásom szerint – korábbról nem lehet példát idézni. Ugyanakkor se vége, se hossza azoknak a 19. század második felében és a 20. század elején íródott tudományos munkáknak, amelyeknek szerzői kizárólag a *vörös/veres* szót említik, vagy azt teszik meg a pirosas tónusok összefoglaló elnevezésévé. (A neves néprajzkutató, Fél Edit – fiatalkorában publikált tanulmányában – szintén a *vörös* szót tekintette fontosabbnak, ill. a *vörös* jelentése alá tartozónak vélte a *piros*t és a *rózsaszín*t is, ld. Fél 1935, 9.) A 8. táblázat olyan írásokat gyűjt egybe, melyek önmagában a *veres/vörös* színnevet tartalmazzák, vagy egyértelműen ezt használják gyűjtőkategóriaként.

8. táblázat

Szerző neve	Írás címe	Megjelenés helye	Megjelenés éve
Klug Nándor	A színérzésről	*Természettudományi Közl.*	1874
Thanhoffer Lajos	*Az összehasonlító élet- és szövettan alapvonalai* (A színérzés c. alfejezet)	Budapest	1883
Tafferner Béla	*Szín és színharmónia…*	Budapest	1884
Benka Gyula	Az érzéki észrevevésekről	*Békésmegyei Közl.*	1885
Pékár Károly	A látás	*Athenaeum*	1896
Zsitvay János	*A szín*	Selmecbánya	1901
Fuschs Zsigmond	*A színes festékek a nyomdászatban*	Budapest	1903
Butovszky Bertalan	*A szabadkézi rajz*	Budapest	1906
Szeremley Császár Lorand	Jelentéstanulmányok II.	*Nyr*	1906
Mátray Ferenc	*A magyar színelnevezésekről*	Kalocsa	1910
Schulz Irén	*Női viselet a kuruckorban 1670–1700*	Budapest	1912
Balló Ede	*Az olajfestés mestersége*	Budapest	1918[97]

[97] Az első ízben 1926-ban kiadott *Művészeti Lexikon* „Kínai porcellán" című szócikke összesen 34-szer említi a *vörös* színnevet (köztük olyan valószínűleg a kínai nyelvből fordított alakban is, mint amilyen az *áldozatvörös*, az *almavörös*, az *epervörös*, az *alkonyatvörös*, a *napvörös* stb.), a *piros* azonban innen is hiányzik (TAKÁCS 1935, 321.)

Különösen érdekes, hogy Mátray Ferenc (1910) könyve, amely nem mellesleg a magyar színnevekről készült első nyelvészeti monográfia, nem tárgyalja elméleti fejezetében a *piros* színnevet, csupán a *vörös* szót: az előbbi kizárólag a könyv legkülönbözőbb színneveket közlő – és szótárszerűen listába rendező – részébe kerül (a többi, *P* betűvel kezdődő név közé). De pár évvel korábban Szeremley is úgy nyilatkozik a *piros*ról, mintha az egy egyszerű, (nem tárgyról vett, hanem) elvont szerkezetű pirosas értelmű megjelölés lenne, nem pedig a *vörös* szinonimája, vagyis ő sem tekinti a *piros*t a *vörös*sel egyenértékű színnévnek:

> „*régi nyelvünkben egész sereg* […] *tárgyról vett színelnevezés van. Igy a v ö r ö s szín árnyalatainak jelölésére a* veres, vereslő-szín, verhenyes-szín, verhenyítő szín *és* piros-szín *szókon kívül a régi magyar nyelvben a következő színelnevezések voltak használatban:* testszín, bársonyszín…" (Szeremley 1906, 109, kiemelés az eredetiben).

Schulz munkája kapcsán viszont fontos megemlíteni, hogy ebben a szerző a *vörös* név alá a következő – a 17. századi nők által viselt – árnyalatokat sorolja: „*bíbor, skarlát, láng, tégla, kláris, karmazsin, gránát, meggy, tüdőszín, halvány rózsaszín, testszín*" (Schulz 1912, 32). Mint láthatjuk, a *piros* nem szerepel ebben a listában. Ez egyértelműen arra mutat, hogy a *piros* színnevet a kutatónő által vizsgált korszakban nem alkalmazták a ruhák árnyalatának kifejezésére, miként – mint már szó volt róla – Kazinczy korában sem. Az általam áttekintett korpuszokra szintén az a jellemző, hogy ezekben szinte kizárólag a *vörös* szóval jelölték az öltözetek színét és a ruhaanyagokét is, nem pedig a *piros*sal (a bársony kivételével, de erről a későbbiekben esik majd szó). Összevetésül megemlíthetők e helyütt a következő proverbiumok is: *Él hal érte mint czigány a veres nadrágért,*[98] *Siet mint béka a veres posztóra,*[99] *Vörös, mint az Angliai posztó,*[100] *Bosszantja mint vörös posztó a bikát.*[101]

[98] ERDÉLYI J. 1851, 1627. számú közmondás. A *vörös* nadrágos cigány adomákhoz ld. DÖMÖTÖR 1929, 85. Vö. „*Vörös nadrágot nyert* (Besugókra, árulkodókra mondják.)" (SIRISAKA 1890). *Veres nadrág a kutyának, maga kereste magának*, „mondják, ha a rossz gyermek verést kap" (SzamSz 45). A piros színű nadrág viselése az újkor elején még általánosan jellemző lehetett, Papp László szerint ez került át a XVIII. század elején a „cigány viseletbe" (PAPP 1930a, 20). Vö. még: Vörös, mint a' *nadrág* (Dugonics: MPéld I. 236). Mellékesen megjegyezhető, hogy egyes feljegyzések szerint a magyar néphit – egyebek mellett – az ördögökkel kapcsolta össze a „veres nadrág" viselését (ld. ISTVÁNFFY 1892, 355).

[99] ERDÉLYI J. 1851, 6442. számú közmondás. Itt csupán annyi megjegyzés áll: „Hivatalvadászókat illet."

[100] Dugonics: MPéld I. 236. Ugyanitt *vörös* ruhadarabokra is több példa akad: *Vörös, mint a' papucs* (uo). *Az a' vörös köpönyeg még a' vörös Papoké volt* (uo. I. 89).

[101] MARGALITS 1897, 81. Vö. *Vörös posztó vkinek a szemében.*

De voltaképpen már a középkortól kezdve a különböző szövetek és ruhadarabok pirosas színének meghatározásakor a *piros* és a *vörös* közül szinte kizárólag az utóbbi szerepel a forrásokban. Erről tanúskodnak a különböző levéltárakban fellelhető hozományjegyzékek, végrendeletek és pénzügyi számadások. (Elég csak végignézni a NySz anyagokra, öltözetre, ruhakészítésre vonatkozó szócikkeit, az ezek alatt szereplő idézetekben is csupán a *veres/vörös* bukkan fel, ld. a *gránát, gubás, suba, zubbony, bélel, zsinóroztat* stb. szócikkeket.) Egy öltözetdarab azonban némileg kivételt képez a fent említett megállapítás alól, ez pedig nem más, mint a *piros csizma*.

7.1. A *piros csizma* esete (első kitérő)

A címben említett lábbeli kapcsán a következőkben egy hosszabb kitérőt szándékozok tenni. A bőrből készülő lábviseletek és használati tárgyak színének a kontextusában ugyanis már nagyon korai időktől fogva megjelenik a *piros* színnév az írott forrásanyagban. (Az *Erdélyi Szótörténeti Tár*ban a legkorábbi *piros* bőrre vonatkozó adatok időrendben: 1584-ből „piros saru", 1705-ből „piros kordovány", 1722-ből „piros csizma", 1746-ból „Piros Karmasin csizma", 1748-ból *piros* bőrből készült nyereg, 1788-ból „piros Karmasin Bakkants", de 1795-ből már „karmazsin piross" papucsról is rendelkezünk adattal.[102]) Feltűnő az is, hogy a „*piros* csizma" szókapcsolat használata főleg a 19. században vált általánossá, előtte ugyanis a *veres/vörös* is bevett jelzője volt ennek a lábbelinek. Az a tény, hogy a piros színű csizma a 19. században már elsősorban paraszti, azon belüli is női viseletdarabnak számított, felveti annak lehetőségét, – bár ennek bizonyítása még további vizsgálatokat igényel –, hogy elsőként a parasztság körében, ill. egyes táji dialektusokban kezdett általánossá válni a *piros* szó alkalmazása, majd ezt a köznapi beszédben történt változást csak később követte a művelt rétegek írott nyelve.[103] A *piros csizma* jelzős szerkezet jelenlegi ismereteim szerint legkorábban egy 1678-as színműben fordul elő, de itt már egy szólásszerűen megfogalmazott hasonlatban szerepel:

[102] P. Zuchellinek, Kaputzinus Rendű szerzetesnek, és Miszszionáriusnak útazása… *Magyar Könyvház* 5. 1795.

[103] Ennek a hipotézisnek a valószínűségét erősíti, hogy a csizma mellett a másik olyan tárgy, amely az írott forrásokban gyakran szerepel *piros* jelzővel, szintén a köznépi ruházat tartozéka, ez pedig az egyes ünnepi ruhák díszítésére szolgáló, ill. a parasztlányok hajába font *pántlika/szalag*. Ennek első általam ismert említése a 18. század végéről való: egy 1791-es keltezésű veszprémi körözőlevél szerint egy olyan szökött kanászt üldöztek, akinek „külömben az viselete nem igen kanászos", mert „fátyol nyakra valója" is van, ráadásul azt cifrán kivarrva, „*piros pántlikával* be-szegve" viseli (SCHRAM 1964, 40).

„Csak úgy van a ti dolgotok, mint a kit felakasztanak s piros csizmát *vonnak a lábára"* (*Actio Curiosa, Hungarico Idiomate* című, kéziratban fennmaradt színmű, Thaly 1872, 84).

Bár a 18. században még jóval magasabb a csizma kapcsán a *vörös* említése, ennek ellenére pl. már egy 1721-ből való zempléni „Limitatio" a következő lábbeli árát is meghatározza: „Asszonyembernek való *piros* szattyán csizma" (ugyanitt a görög portékák közt viszont kizárólag *sárga* és *veres* karmazsin szerepel, ld. Lehoczky 1894, 352). Egy 1726-ban lejegyzett szövegben, méghozzá az élőnyelvi fordulatokat is megőrző periratok között, egy asszony tanúvallomásában viszont maga a „*piros* csizma" jelzős szerkezet bukkan fel:

„mivel mezitláb jártam, csizmám nem lévén, Decsik Pere mingyárt egy pár piros csizmá*t vett…"* (Papp 1930b, 136).

Egy 1796-os perszövegben a vádlottat faggató személy kérdésében szerepel ugyanez a jelzős szerkezet (Szenti 2009, 92).

Dugonics 19. századi frazémagyűjteményében a csizma kontextusában egyaránt feltűnik a *piros (piros, mint a csizma)* és a *vörös (vörös, mint a csizma)* is (Dugonics: MPéld I. 228, 236), e helyütt azonban már három másik közmondásban is feltűnik a *„piros csizma"*, ami szintén arra mutat, hogy viszonylag korán összefonódhatott a *piros* jelző ezzel a lábbelivel:

Piros csizmá*jának nyomát ha hogy a' hó el lepi* (uo. I. 94).
Piros *csizma táncba való, sárga csizma sárba való* (uo. II. 7).
Fel húzta a' piros *csizmát* (uo. II. 67).

De ekkoriban már a csizmák gyakori alapanyagául szolgáló bőrfajtát is kizárólag a *piros* szóval jellemzi egy szólás: *Piros mint a' karmazsin* (uo. I. 228; a 17. században még ennek a bőrfélének is inkább *veres* volt a színjelzője: „egy *veres* karmazin csizmasarut vettenek meg", ld. Bogdán 2006; vö. az SzT *veres* karmazsincsizma adataival, ld. VI. 196). Vagyis úgy tűnik, hogy a csizma kontextusában a 19. században már gyakrabban fordult elő a *piros*, mint a *vörös/veres* színnév.

7.1.1. A piros csizma 19. századi előfordulásai

A fenti hipotézisből kiindulva három gyűjteményt: a *Magyar Elektronikus Könyvtár*t, a *TörtK*-t, ill. Kresz Mária *Magyar parasztviselet 1820–1867* című munkájának

forrásközlését felhasználva 19. századi, csizmákra vonatkozó adatokat gyűjtöttem össze.[104] Összesen 67 olyan műre bukkantam, amelyben a *piros* vagy a *veres/vörös* színű csizmáról esik szó. Évtizedekre lebontva táblázatba foglaltam (ld. a 9. táblázatot), hogy milyen számbeli megoszlást mutatnak a szóban forgó szövegek a csizmák színének meghatározásában.

9. táblázat

Időszak	Művek (db), amelyekben a *piros csizma* vagy a *piros* szó szerepel (a csizma kontextusában)	Művek (db), amelyekben *vörös/veres* szerepel a csizma kontextusában	Összesen (db)
1800-as évek	2	1	3
1810-es évek	5[105]	1	6
1820-as évek	4	1	5
1830-as évek	7	2	9
1840-es évek	6	1	7
1850-es évek	14	5	19, de ezek közül 2-ben *piros* és *vörös* egyaránt szerepel!
1860-as évek	10	1	11
1870-es évek	1	1	2
1880-as évek	4	–	4
1890-es évek	2	1	3
Összesen (db)	55	14	69–2 = 67

Mint láthatjuk, a *piros* gyakorivá válása már a 19. század elején megindul, és a század közepe táján egyértelműen átveszi a *veres/vörös* szerepét a csizma színének jelölésében. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy a *piros csizma* jelzős szerkezet vagy a *piros* szóval leírt árnyalatú csizma legtöbbször a (magyar, román stb.) paraszti öltözet vonatkozásában került említésre. Azon 14 forrás közül, amelyben viszont a *vörös/veres* színű csizma szerepel, 3 nem is a korabeli viselet kontextusában, hanem a történeti magyar ruházat kapcsán ír erről a lábbeliről, 4 pedig nem is a

[104] KRESZ 1956. A vizsgálat alá vett adatokat az említett forrásokban találtam, egyetlenegyet: a 19. század első *piros* adatát, egy 1805-ös céhes iratból származó említést kivéve: „A' Remek […] egy pár *piros csizma Asszony Embernek való*" (ld. VÁMOSI 1942, 30).

[105] Nem adtam hozzá ehhez a számhoz, de három különböző, az 1810-es évekből való csizmadia-árszabásban is szerepel még a *piros csizma* ld. SZONDA 2008, 27, 38.

magyar, hanem más nemzetek öltözetdarabjaként említi. Ezek a megfigyelések is azon feltételezésemet erősítik, hogy először voltaképpen a paraszti rétegek illették *piros* jelzővel saját csizmáikat, hiszen a *piros csizma* szószerkezet elsősorban az ő viseletük jellemzése kapcsán került bele az írott forrásokba.

Árulkodó ebben a tekintetben az is, hogy az egyszer *piros,* másszor *vörös* vagy *veres csizmá*t említő szerzők közül pl. Kiss Bálint lelkész csupán gyülekezetének kézzel írt krónikájában jellemezte a csizmák színét a *piros* szóval (Kiss: SzRef, idézi: Kresz 1956, 135). Amikor viszont az egy évszázaddal korábban hordott ugyanilyen lábbelire tudományos írásban – méghozzá egy érvelés részeként – hivatkozott, inkább a *veres* szót választotta (ld. Kiss: MaR 120). Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy nem találta a tudomány választékos nyelvezetéhez méltónak a köznapi *piros* jelzőt (amelyet egyébként is összesen csupán kétszer használt könyvében), így mellőzte azt, választása inkább a piros szín „hivatalos" megnevezésére: a *veres*re esett. Azt, hogy a *piros csizma* a vizsgált évszázadban ténylegesen köznapi kifejezés lehetett, és minden bizonnyal az élőbeszédből, ill. a paraszti rétegek nyelvéből (táji nyelvváltozataikból) kerülhetett át a korabeli forrásokba, legjobban mégis egy Gönczi János tollából származó viseletleírás igazolhatja, ebben ugyanis egyebek mellett idézőjelbe kerül a *piros csizma* szerkezet. A szerző valószínűleg így jelezte, hogy a székelyek – akiknek öltözékükről ír – maguk nevezik ezeket a dolgokat az általa idézőjelbe tett (általam az alábbiakban normál betűkkel szedett) kifejezésekkel:

> „*Kelementelkén elsajátították a* vármegyeies *viseletet. Ott már a férfiak nyakatlan szokmányt, az asszonyok* abás szoknyát, *a leányok* piros csizmát *viselnek.*"[106]

Ezek alapján úgy vélem, hogy a szóban forgó szókapcsolat a 19. században az ilyen színű csizmát még sok tájon viselő köznép körében vált felkapottá és elterjedtté, olyannyira, hogy használata egyre inkább általánossá vált az összes társadalmi rétegben, végül pedig beszivárgott az írott nyelvbe is. A források ugyanis egyértelműen arról vallanak, hogy a *piros csizma* csak lassan, ill. valamiféle külső nyomásra (esetleg egy/több sajátos magyar nyelvváltozat hatására?) vált elfogadottá a 19. század elejétől fogva formálódó köznyelvben, ill. az akkori – művelt férfiak által uralt – írott nyelvben. Mivel azonban talán az egykori piros színű csizmák valós árnyalatának is köze lehetett ahhoz, hogy már egyes korai (pl. a már korábban idézett 16–17. századi) forrásokban is előfordul ennek a bőrlábbelinek, ill. általában a bőrnek a

106 Gönczi János: A székely népéletből. *Székely Néplap* 1866 (közli KRESZ 1956; 190). Vö. „a leányok ünnepnap mindig „*piros tiklis*" csizmában járnak" (NOVÁK 1913, 66; kiemelés az eredetiben).

vonatkozásában a *veres/vörös* helyett a *piros* színnév, érdemes megvizsgálni azt is, hogy pontosan milyen színűek lehettek ezek a *piros csizmák*.

7.1.2. A sárga és a piros csizma

Kezdjük azonban a legelején, vagyis azzal, hogy miféle lábbelit takart korábban a *csizma* szó. „Hosszúszárú bőrlábbeli jelölésére szolgált", amiként a következő középkori szavaink: „saru, szekernye, botos". Majd a 15. század legvégén megjelent a hosszú szárú lábbeliknek az a fajta – az oszmán törökök által viselt – keleties változata, amelyre hazánkban kizárólag a *csizma* nevet kezdték alkalmazni (Gáborján 1958, 37–38). Ennek legfontosabb megkülönböztető jegye „a kifordított szárat a talp visszájához erősítő, ún. *fordított varrás*" és „az elöl emelkedő szártető" volt (Gáborján 1977, 520; Cserbák–Gáborján 1990, 71). Ekkoriban egyébként többféle lábbeli volt még divatban, pl. a rövidszárú ún. *deli csizma* vagy a – sárga vagy piros bőrkapcával viselt – papucs (Tomisa 1999).

A 16–17. század fordulója körül nagy lendületet vett a csizmadiamesterség elterjedése a magyar nyelvterületen, a 17. századtól pedig már „jelentkezett a *teöreök munkáju* és *magyar munkaju* csizmák közötti" különbségtétel, ill. a „városi mesterek külön készítettek parasztcsizmát, úri csizmát" is (Hofer 1993, 27; Gáborján 1991, 692; Tomisa 1999). Az úri csizma jobb minőségű bőrből, ún. *kordován(y)*ból készült. Ez „a mórok-spanyolok útján Nyugat-Európában elterjedő" bőrfajta, amelyet Córdoba városáról neveztek el, voltaképpen egy középkori eredetű bőrféle, amelyet hazánkban sokáig timsós eljárással készítettek (Gáborján 1991, 287). A kordován egy „viszonylag vastagabb és nehezebb" bőrféle volt, amelyet kecskék bőréből készítettek. A másik nagyra becsült, de az előzőnél vékonyabb és könnyebb csizmaalapanyag a – marokkói Safi/Szaffi városról elnevezett – *szattyán* volt, amelyet hazánkban főleg juh-, birka- és báránybőrökből készítettek (Nagy L. 1971, 192, eredetileg azonban a juh mellett „a kecske finom barkájú bőre" is képezhette a szattyán alapanyagát, ld. Flórián–Tóth 1992, 14).[107] A kordován(y)- és szattyáncsizmák viseletének a legnagyobb divatja a 16–18. században volt (Gáborján 1977, 521).

---

[107] Más vélemények szerint az eredeti szattyán kizárólag kecskebőr lehetett, és csak a „közönséges" készült juhbőrből (RévLex XVII. 407; vö. BROBY-JOHANSEN 1969, 348). Egy régi forrásunk szerint a karmazsint szintén a kecskebőrből állították elő, pl. a 18. század elején Baranya vármegye „irhagyártókat és tímárokat kér Pécsre, megjegyezve, hogy ott a török időkben a török tímárok *kecskebőrből* karmazsint és kordovánt készítettek" (HECKENAST 1971, 321; kiemelés – B. B.).

A török időkben a csizmára olyan nagy kereslet alakult ki, amit a magyar ipar nem tudott egymagában kielégíteni, a törökök között viszont nagy hagyománya volt a finom bőrből készített lábbeliknek. A görög kereskedők ezért török eredetű bőröket, csizmákat is árultak boltjaikban, ill. „még a felszabadító háborúk előestéjén is adóban, bérleti díjban, ajándékban [...] csizmák százait vitték a hódoltságból a királyi Magyarországra" (Gáborján 1991, 692; Hofer 1993, 27). Az oszmán törökök, pontosabban a nekik, ill. a török módra dolgozó, szakmailag nagyra becsült bőrkikészítő mesterek (akiket – a *kordoványos* mellett – török eredetű szóval *tobakok/tobakosok*nak is neveztek hazánkban), elsősorban kiváló minőségű, piros színű bőreikről voltak híresek, ezért „jellegzetes piros szattyánjaikat a nemzetközi kereskedelemben *török bőrnek*" nevezték (Nagy L. 1971, 217). Gáborján Alice kutatásai szerint „égő, szép piros színre csak hófehér alapú timsós bőrt lehet festeni"; szerinte éppen „ez az eljárás a magyarázata a kisázsiai finombőrök népszerűségének" (1962, 134). Hogy pontosan milyen árnyalatú lehetett ez a piros szín, arról viszont nem szól. Más forrásainkból is csupán annyit tudunk meg, hogy a 18. századi örmények hazánkban karmazsin, kordovány és szattyán mellett timsóval és vörös festékkel is kereskedtek (Gárdonyi 1930, 33).[108]

Külön a piros színű csizmák hazai elterjedésének kérdésével eddig nem foglalkozott a szaktudomány, saját kutatásaim szerint ugyanakkor a 16–17. században a magyarok lakta területeken (feltehetőleg mind a magyarok, mind pedig a megszálló törökök körében) még inkább a sárga lehetett a leggyakoribb színes csizma. Ez véleményem szerint azzal magyarázható, hogy a 17–18. századi katonák viselete[109] (a katonai elit öltözete azonban talán már a 16–17. században is) jobbára az – akkor még *vörös* jelzővel illetett – „piros nadrág" volt. (A *piros* színnév a huszárok ruházatának e darabja kapcsán csak később tűnik fel, napjainkban viszont főleg már csak ez a jelző ismert pl. egyes farsangi alakoskodó szokásoknál is, ld. Barabás 2008, 345). A piros nadrághoz viszont bizonyosan attól elütő színű,[110] méghozzá leginkább sárga csizmát szerettek viselni. (Valószínűleg karmazsincsizmát, legalábbis a *Vak Bottyánrúl való ének* címet viselő 1705-ös költeményben is ez áll, ld.

[108] Vö. egy 17. század eleji forrás szerint Kolozsvár piacára délről (Törökországból, Konstantinápolyból, Nándorfehérvárról) érkezett egyebek mellett a „szattyánbőrből készült kapca, a karmazsinbőrből gyártott csizma és papucs", viszont északról, Bécsből érkeztek egyes vörösesre színező festékanyagok, így pl. „a berzseny, a bécsi sáfrány [sáfrányos szeklice?] és a mínium" (PAKÓ 2015, 149, 147).

[109] A hadsereg ruházata voltaképpen csupán a 18. század után uniformizálódott „1630-ból származik első leírásunk a magyar huszárok viseletéről", ez azonban kizárólag a császári testőrség díszes ruházatát örökíti meg, mindenesetre a leírásban már vörös nadrág szerepel, de érdekes módon ehhez nem csizma tartozott, hanem sárga és piros szattyáncipő (ENDREI 1989, 105, 106).

[110] A nagy színbeli kontrasztok kedveléséről a paraszti viseletek kapcsán ld. BÁLIZS 2012.

Horváth C. 1899, 650). Emellett szól, hogy a – digitálisan elérhető – *Erdélyi Királyi Könyvek* címeradományokról szóló okleveleit vizsgálva Gyulai Éva arra jutott, hogy a címerképek latin nyelvű leírásaiban feltűnően sokszor szerepel a skarlát nadrágszínként, ill. hogy ezekben „többször, pontosan 58 esetben szerepel a sárga csizma", míg „vörös csizma viszont csak kétszer fordul elő" (Gyulai 2008, 24; vö. Kerekes 1940, 209; Kőváry 1861, 52). Ez nem meglepő, hiszen Thaly Kálmán már korán leszögezte, hogy „a vitéz [magyar] csizmája nem […] piros, hanem – öltözéki szempontból a piros nadrághoz helyesen – sárga" (Thaly 1883, 9; vö. Erdélyi János hasonló vélekedésével, ld. K. Posonyi 1927, 178). Ezt a megfigyelést egyes „katonadalok" is megerősítik:

„Sárga *csizma* veres *nadrág*
Királynérul maradt jószág:
Mente helyett kabátod lész
Az is hátul hasított lész" („Ezerhétszáz ötvenegyben", ld. Thaly 1864, 283.)

„Telekes bocskor! gyöngyös kapca! járd meg tubám! járd meg
Vörös *nadrág, sárga csizma, járd meg tubám! járd meg…"* (Pálóczi Horváth Ádám: Járd meg tubám, járd meg…, az 1813-ban befejezett *Ötödfélszáz Énekek* c. gyűjteményből).

Egyértelműen a sárga csizmák fölényét mutatja az „1601-es Sopron megyei árszabás", melyben csupán fekete és sárga lábbelit emlegetnek (Szabó P. 1999, 102). Erre utalnak továbbá az erdélyi országgyűlések 1620-as években kiadott árszabásai, amelyekben – a fekete lábbelik mellett – „Törökországi sárga kordoványból/szattyánból csinált" hosszú és rövid szárú csizmákat, sárga karmazsinból és kordovánból készült „lánynak való sarúkat", ill. „deli csizmákat" is felsorolnak, piros színű csizmáról azonban egyáltalán nem esik szó. (Csupán a sárga kordovány/karmazsin kapczák említése után, a legolcsóbb lábbelik között tűnik fel ez a szín, ott találjuk meg ugyanis a „veres kordovány kapczát", ill. a „veres bőrből csinált varga bőr kapczát", de az összes közül az utóbbi kerül a legkevesebbe, ld. Szilágyi 1882, 278–280, 394–396.) Ellenben az 1627-es „Török, görög és zsidó kereskedőktől behozandó marhák limitatiójá"-ban egyaránt szerepel a *sárga* és a *veres* kordován és karmazsin, ill. ezekből készült csizma is, sőt a *veres* valamelyest még drágább is (uo. 443). Az 1627. év áprilisából való erdélyi rendelkezés viszont ugyanazon árat szabja meg egyrészt a „törökországi *veres*", másrészt a „kordován *sárga*" csizmának (uo. 384). Az 1627-es októberi rendelkezés viszont megint szinte csak sárga színű lábbeli-alapanyagokról ír (szattyán, kordovány, karmasin), ráadásul ebben már az „Erdélyben csinált sárga bőröket" is külön megemlítik (uo. 452–453). A sárga

csizmák fontosságára mutat továbbá, hogy pl. a kolozsvári csizmadiacéh 1650-ből származó szabályzata mesterremekként szintén ilyen színű karmazsinból való lábbelik készítését írta elő (Veress 1929, 85). Vagy az is, hogy pl. a borosjenői végvári csizmadiamesterek 1646-ban Sárospatakon kiadott szabályzata szerint a csizmadiákat senki se háboríthatja abban, hogy – a fekete mellett – a „sárga bőrt" a „magok mesterségek szerént megkészíteni" tudják (Domonkos 1991, 76–77).

A 17. századot egyébként végigkísérik a férfiak által hordott sárga csizmákról és általában sárga színű bőrökről szóló további adatok. Ezeket most nem soroljuk, de megemlítjük, hogy a század második felében a sárga csizma divatja már a társadalmi ranglétra alsóbb fokain állókat is elérhette. Legalábbis erről vall, hogy Eperjes város e korból való német nyelvű ruhaszabályzata szigorúan megtiltja, hogy a mesterinasok sárga csizmát és sarkantyút viseljenek (Tóth S. 1912, 371). Lőcsén még szigorúbb szabályzat lép érvénybe 1698-ban, ott ugyanis „a nem-rangbeli" mesterlegényeknek a sarkantyús, de a sarkantyútlan színes (sárga és piros) karmazsin csizma viselését is megtiltják (Demkó 1882, 36). Egyébként úgy tűnik, hogy ugyanebben a helységben a sárga és a piros csizma egyszerre lehetett divatban, legalábbis a 19. században még a lőcsei városháza falán függő, 1677-ből származó hatalmas festményen a város elöljáróságai egyaránt viseltek „piros, sárga, fekete csizmákat" is (uo. 42). Valószínű azonban, hogy a két szín sok helyütt eltérő időben érhette el népszerűségének csúcspontját. A pirosnak a sárgánál későbbi divatjára utal pl., hogy a Néprajzi Múzeum birtokában két olyan csizma is van, amely eredetileg sárga volt, „s utólag lett pirosra festve" (Gáborján 1959, 215).

De mit is takar a csizmák kontextusában a *karmazsin* szó? Színt bizonyosan nem, hiszen az írott emlékanyagban a *karmazsin* jelzőjeként egyaránt feltűnik a *vörös/piros* és a *sárga* színnév is. Valószínűleg egy, a kordovántól minőségében, készítésmódjában – esetleg alapanyagában is – eltérő bőrfajtát értettek alatta, hiszen ez a szó mindig a kordovánnal párban szerepel a forrásokban. (A *karmazsin* további jelentéseire a későbbiekben még visszatérek.) Egyes kutatók szerint viszont korábban a *karmazsin* szó is kordován(y)t jelölt, Flórián Mária és Tóth Béla *Tímárok* című munkájukban ugyanis azt írják, hogy a kordován(y)bőrt csupán akkor nevezték *kordován*nak, ha az fekete volt, ha viszont már sárgára vagy pirosra festették, akkor „karmazsin csizma volt a neve" (1992, 14). Az bizonyos, hogy léteztek színes kordován csizmák, azonban ezeket nem kizárólag a *karmazsin* néven emlegették, ld. pl. az imént említett erdélyi árszabások „sárga kordoványról" szóló adatait, ill. egyes „veres/vörös kordoványt" emlegető forrásokat (ld. Szabó P. 1999, 101; Kiss: BéRef 298).

Más vélemények szerint viszont a *karmazsin* szó nem kordovánra, hanem szatytyánra utal, Szabó Péter szerint pl. a bőriparban elsősorban a vörös színű szattyánt

fejezte ki a *karmazsin* szó (1999, 103).[111] Tóth Béla egyik – Flórián Máriával közösen írt könyvénél – korábbi munkájában szintén azt írta, hogy „a pirosra festett szattyánbőr" elnevezése volt korábban a *karmazsinbőr* (Tóth 1984a, 26). Vagyis Tóth eleinte még szintén nem kordovánként, hanem szattyánként írta le a *karmazsin* jelentését. (Flórián Máriával közösen készült könyvükben viszont azt írják, hogy a szattyánt „többnyire a szömörcétől nyert, természetes drappos színében hozták forgalomba" és csak „időnként színezték", ld. Flórián–Tóth 1992, 15). Mindent összevetve azonban a régi források nyelvezetében – még a szaknyelvet tükröző céhiratokban – sincs nyoma annak a fajta következetes megkülönböztetésnek, amelyet Flórián és Tóth közös tanulmányukban említenek. Vagyis a *kordován(y)* nem csak fekete kordoványt jelöl, ill. a *karmazsin* jelentése sem feltétlenül az, hogy 'piros vagy sárga kordovány'. (Ld. ehhez a már korábban sorolt külön sárga kordovánról és külön sárga karmazsinról szóló adatokat,[112] de egy 18. század eleji alföldi számadáskönyvben szintén külön esik szó 1 kötés vörös karmazsinbőr megvásárlásáról, ill. külön „10 vörös és 9 fekete kordován" megvételéről, mintha a vörös karmazsin és a vörös kordován két különböző színes bőrféle lenne, ld. Hornyik 1862, 83, 87).

És akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a különféle bőrök színének pontos megjelölése kapcsán sem kizárólag a *piros/veres*, a *sárga* és a *fekete* színnevekkel találkozunk a forrásokban. Például a nagybányai csizmadiák 1619-es céhszabályzata szerint elfogadható, hogy a kereskedők a városba „sárga és veres és *szederjes* mívet, török mívet" hozzanak be, „akár karmazsin, akár szattyán, akár kordovány legyen" az (Szádeczky 1889, 694; vö. a SzT „szederjes karmazsin" adataival, ld. VI. 195). A már említett 1627-es erdélyi limitatióban „a szép öreg sárga jó Karmasin" – valamint a *veres* és a *szederjes* színű mellett – még a *kék* is szerepel (Szilágyi 1882, 443). Szendrei János – a korabeli képanyagra alapozva – szintén azt állítja, hogy a 17. századi erdélyi viseletben a csizma „czitromsárga, karmazsinvörös, sőt kék szattyánból is készült" (1908, 100; vö. egy 19. századi gyerekjáték szövegében szereplő „kék karmazsin csizma" adattal, ld. Kiss 1984, 165). Egy 1679-ből való

111 Vö. a karmazsincsizma értelme a CzF szerint: „Karmazsinszinű veres bőrből vagy szattyánból varrott csizma" (CzF III. 414). Kazinczy önéletírásában viszont marokén bőrből varrott lábbelit értett alatta: „karmazsinnak nevezett (marroquin) csizma" (ORBÁN 2009, 719). Flórián és Tóth szerint azonban a marokén, vagyis a „marokkói bőr" nem azonos a karmazsinnal. (Egyébként szerintük a marokénnek – sajátos készítésmódja mellett – az a fő ismérve, hogy a „festéséhez festő buzér gyökeréből kivont alizarint alkalmaztak, ami timsóval szép vörös színt adott a bőrnek", ld. FLÓRIÁN–TÓTH 1992, 15).

112 Vö. „*1708:* Két veres bagaria bőr. Sarga kordovány 33. Sarga s veres karmasin 8" (SzT VI. 195). A *bagaria* jelentése CzF szerint: „Leginkább *vörös* színre festett, vízellenes, igen erős és nehéz szagu bőr, melyből kivált vadász-csizmákat készítenek" (I. 376).

forrásban pedig a *fejér* színnév tűnik fel a *karmazsin* szó társaságában, igaz, nem a csizmák kontextusában: „Fejer karmasin nemet Czipellős" (SzT VI. 195).

Hogy milyen bőrt jelölt a *karmazsin?* Erről sajnos semmi biztosat nem tudunk. Bizonyosat azonban más kérdésekben sem állíthatunk. Nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, hogy elsőként talán nem a katonák között vált felkapottá a piros színű csizma viselése, hanem – a piros bőrlábbeliket is viselő magasabb társadalmi rétegeket utánozva – a gazdagabb parasztok körében. Ugyanakkor talán erre utal, hogy pl. (Vak) Bottyán János hadvezér, miután 1709-ben Kecskemétről „sárga karmazsinokat" akart magának hozatni, azt a választ kapja, hogy „itten bizony mostan nem kaphatni, hanem veres kettő vagy három [is] vagyon" (Thaly 1883, 660). Az utóbb említett, *veres* színnévvel jelölt karmazsinokból valószínűleg már elsősorban paraszti csizmák készültek, méghozzá elsősorban talán nőknek szánt lábbelik, hiszen Bél Mátyás már a 18. század elején azt állította a nők öltözéke kapcsán, hogy ha „a német és a nemességhez tartozó nőket nem tekintjük, nincs Magyarországon, aki mást viselne, mint csizmát" (Wellmann 1984, 457). Eperjesen pl. a 17. század második felében a szegény szolgálólányok is szívesen húztak a lábukra piros csizmát (Tóth 1912, 372), Lőcsén pedig a szolgálókon kívül még a gyerekek is hordtak ilyen színű lábbelit már a 17. század elején (ld. Demkó 1982, 42–43).

Tehát mint azt az utóbbi 1709-es kecskeméti példa mutatja, az alföldi lakosság igényeit kielégíteni kívánó 18. század eleji bőripar két- vagy háromféle *veres karmazsin*t is kínált méghozzá minden bizonnyal a női vevőközönség számára (az alföldi lányok piroscsizma-kedveléséről ld. Dugonics: MPéld II. 7; 67; Hunfalvy 1856, 270). Ráadásul ezen a tájon – ha hihetünk a Réső Ensel Sándor 19. századi szokásgyűjteményében közreadott, Szathmári Károly tollából való visszaemlékezésnek – a leányok jegyajándékként is kaphatták udvarlójuktól a „piros kordován vagy karmazsin csizmát" (2000, 41).[113] (A piros csizma alföldi kedveléséről szóló adatok főleg annak fényében mondhatók koraiaknak, hogy pl. Vas megyében csupán a 18. század legvégétől rendelkezünk adatokkal piros és sárga színű csizmákról, korábbról legfeljebb fekete csizmákról szólnak a források, ld. Flórián 1996.) Mindenesetre a piros csizma viselése a 18. század végére szinte minden tájon nagy népszerűségre tett szert a magyar parasztság körében (vö. Kresz 1956, 45). Olyannyira, hogy néhol még a 19. század végén is hordták ezeket. Ekkortájt a bőrt kikészítő mesterek pl. „Erdélyben [...] különösen piros, Szerémségben inkább sárga bőrt készítettek, mert a székelyek a piros, a szerémségiek a sárga csizmát viselték" szívesebben (Nagy L.

[113] Vö. Hódmezővásárhelyen a „csizmával mint jegyajándékkal 1778-ban találkozunk" (Barabás 1956, 253). Főrangúak köréből már 18. század eleji adat is idézhető hasonló jegyajándékra, a Háromszéken található Killyén egy nemes hölgy egyebek mellett „karmazsin színű selyemkötéses csizmát" kapott vőlegényétől (Szőcsné 2010, 18).

1971, 217. Bácskából viszont zöld színű csizmáról szóló adattal is rendelkezünk ugyanebből az időből, ld. Badics 1891, 603.) Sőt voltak olyan magyar vidékek is, ahol a jobbágyleányok – a Napkirály-korabeli francia divat hatására – piros sarkú sárga vagy fekete, „illetve változatként" sárga sarkú piros csizmát viseltek (Katona 2017, 56; vö. Gáborján 1959, 217).

7.1.3. Festőanyagok, illetve a karmazsin szó jelentésrétegei

De milyen árnyalatú lehetett a *piros* szóval jelölt csizma és karmazsinbőr? Ennek a kérdésnek az eldöntéséhez meg kell ismerkedni a csizma alapanyagául szolgáló bőrök festőanyagaival, amelyeket a hazai szakirodalomban legbővebben Nagy László foglalt össze a veszprémi tobakmesterség múltjára vonatkozó vizsgálata során. Cikkében azt írja a 18–19. századi bőrfestési eljárásokról és a festékanyagokról, hogy azok részben a „közös arab-török" recepteknek, részben a „sokfelé vándorló" céhlegények tapasztalatszerző útjainak köszönhetően „igen nagy területen" majdnem teljesen uniformizált módon voltak jelen (Nagy L. 1971, 217). A tobakosok által alkalmazott festési eljárások talán hasonlók lehetettek hazánkban is, ill. az is feltételezhető, hogy a 18. században már a magyar mesterek is viszonylag korszerű festőtechnikák birtokába jutottak. Hozzájárulhatott ehhez, hogy II. Rákóczi Ferenc 1708-ban Huszt városába „karmazsin, szattyán és kordován bőrök" kikészítésében jártas örmény mestereket hozatott, Munkácson pedig szintén török földről való „karmazsinos tímárokat" foglalkoztatott (Márki 1907, 314). Valószínű az is, hogy ezektől a jól képzett tobak(os)októl a minőségi piros színű bőrök készítését is ellesték a magyarok, hiszen a 18. század folyamán – a sárga lábbelik rovására – egyre inkább megnőtt az igény a piros csizmák iránt (ahogyan arra pl. Erdélyi János is felfigyelt, ld. 1851, az 1483. közmondáshoz fűzött magyarázatát). De milyen színezési és festési eljárások léteztek arra, hogy a bőr pirosas színt kapjon? Nagy László tollából szó szerint idézem az erre vonatkozó összefoglalást:

> *„Gyakran találkozunk szintén külföldi receptek között a fekete üröm és a cochenille főzetével. Ezek és több más növény, mint: a gyömbér, a brazíliai fa, a festőbuzér stb. főzetei sohasem szerepelnek egyedül a piros festék anyagában, rendszerint egymással és különböző cserzőanyagok, különösen gubacspor és timsó levével keverve, sokféle kombinációban* […] *a timsó megfelelő adagolásával a piros szín árnyalatait szabályozták. Minél többet tettek belőle a növényi főzetbe, annál sötétebb színt értek el.* […] *A legélénkebb piros festéket a kermes, karmazsinbogyó (Phytolacca americana) főzetével és gubacsfürdővel készítették. Ezzel festették a 18. századi szattyánbőrök leghíresebbjét, a karmazsint"* (Nagy L. 1971, 217).

Nagy László utóbbi két állítása azonban kiegészítésre, ill. helyreigazításra szorul. Egyrészt a *karmazsin* szó hazánkban nem csupán egy bizonyos piros csizma elnevezése volt. Bár az igaz, hogy egyfajta bőrfélét is megneveztek ezzel a szóval, mégsem csupán annak jelölésére szolgált. Régóta bizonyított tény ugyanis, hogy „e szón a régiek [...] karmazsin-atlaszt, karmazsin-posztót, karmazsingyolcsot [...] is értettek; ami pedig a karmazsin színét illeti, ez nemcsak skárlátvörös, hanem testszín, szederjes, sárga stb. is lehetett" (OklSz 1168). Takáts Sándor szerint a *karmazsin* szó ezenfelül egyfajta „színes finom bőr" elnevezésére is szolgált, amelyet „Törökországban készítettek, és *török kordován*-nak is neveztek" (1906, 204). (Egyébként szerinte is – mint már szó esett róla – elsősorban *sárga* és *veres/vörös/piros* színű karmazsinbőrt emlegetnek a források.) A *„karmazsinszín"* összetételben azonban bizonyosan pirosas árnyalatot jelölt ez a szó, talán sötét kékespirosat, hiszen a román nyelvbe átkerülve a *carmajin* mind a mai napig 'bordópiros és lila közötti színárnyalat' értelemmel bír (Benő 2004, 147; vö. RSzSz 192; Broby-Johansen 1969, 338). Sőt, létezik a *karmazsin* szónak még egy további jelentése is, amely összefügg az előzővel, és amely a 19. század végén már bizonyosan használatban volt: „Karmazsin, a középkorban a kermesbogárból [...] készített élénkpiros festék" (*Az Athenaeum kézi lexikona I.* Budapest, [1892], 875. Ilyen értelemben szerepel Jókai Mór „A három színű kandúr" című novellájában is).

A *karmazsin* tehát legalább négy dolognak a jelölésére volt használatos nyelvünkben:

1. 'többféle színű bőr' (esetleg 'festett szattyán/török bőr');'
2. 'drága, többféle színben készített textil (posztó, atlasz, selyem stb.)' (Pl. 1702-ből: „kék karmasin selyem öv", ld. Szőcsné 2010, 241);
3. 'egy bizonyos piros színárnyalat'[114];
4. 'egy bizonyos piros festékanyag' (ebben a jelentésben a néprajzi szakirodalom is használja, ld. Szabó P. 1999, 103; Flórián 2007, 65).

Másrészt a Nagy Lászlótól származó iménti idézet utolsó mondatában említett „karmazsinbogyó" és az előtte említett „kermes" két különböző színezőanyagra is utalhat. Előbbit, vagyis – mai botanikai nevén – az amerikai alkörmöst (ld. II. melléklet) hazánkban a közelmúltban elsősorban már csak a hortobágyi pásztorok használták bőrfestésre (Gunda 2001, 30). Valószínűleg azért tűnik fel ennél

[114] „1568: Kokkinon [cochenille?], iegioz karmasin szint, vér szabasu szint" (NySz II. 131). Vérrel kapcsolja össze a következő 17. századi leírás: *„vér karmasin szin* selyemből veres karmasinnal borított [...] térdkötő" (idézi: PÁSZTOR 1999, 20). A forrás érdekessége, hogy egymás mellett találjuk a *karmazsin* 1. és 3. számú jelentését, hiszen a „veres karmasin" bizonyosan bőrfélét jelöl.

a növénynél az egyébként külön jelentéssel bíró „kermes” szó is, mert korábban – a *kermes* szóval etimológiailag rokon – *alkörmös/alkermes* név olykor előfordult egyszerűen *kermes* alakban is (Vörös 2008, 56). Sőt, egyes vélemények szerint ugyanennek a növénynek – élelmiszerek és textilek festésére is használt – termését a németajkúak a 17–18. században még egyszerűen „kermesz bogyóként” emlegették (Endrei–Hajnal 1958, 456).

A „kermesz” önmagában (vagyis *al-* előtag nélkül) azonban általában nem az utóbbi festőnövényt jelöli, hanem egy állatfaj színezékét, méghozzá egy pajzstetű-fajét (ld. a II. melléklet *Kermesz* címszavát). A fenti zavar abból is adódhat, hogy már Dioszkoridész is – aki *Természetrajzá*ban (Kr. e. I. század) részletesen leírta a pajzstetű betakarításának és feldolgozásának a módját – bizonytalan volt, hogy miképpen nevezze meg ezt a rovart, egyaránt használt megjelöléséül egy részben ‘bogyó’ jelentésű szót *(coccus)*, ill. egy ‘mag’ és egy ‘apró féreg’ értelmű kifejezést is.[115] A ‘bogyó’ jelentés onnan származhat, hogy a petéktől gömb alakúra felpuffadt nősténytetvek sötét bogyókként kapaszkodnak a fákhoz. (ld. a 22. fotót). De a nőstény kermesztetvek – az őket olykor körülvevő „fehér vattaszerű váladék” miatt – a tölgyfa gubacsának tűnhetnek (ld. a 23. fotót), így akár ‘gubacs’-ot is érthettek a *coccus* szó alatt, ld. Rácz 2010, 565). De, hogy tovább bonyolítsam a képet, Rómában ugyanazt a ‘mag’ jelentésű szót használták erre a színezékre, amelyet a gabonafélékre is alkalmaztak *(grana)*, méghozzá talán azért, mert a festőanyagot szolgáltató lárvák „úgy néztek ki, mint a gabonaszemek” (Finlay 2004, 151; Schneider 1985, 40; vö. „Karmasin-mag: grana chermes, seu tinctoria; kermesin-beer”, ld. Magyary-Kossa 1929, 260; ill. Kermeskörner, Purpurkörner, ld. Zachar 1873, 26).

Később azonban a *grana* és a *granulat* szót az amerikai bíbortetű (ld. a II. melléklet *Kosenil* címszavát) kapcsán is használták, amelyet az 1540-es évektől fogva – az európai kermeszhez hasonlóan – részben bogyó, részben őrölt formában árultak (Finlay 2004, 153; Timár-Balázsy 2002, 52. Utóbbi szerző szerint a kermesz kereskedelmi neve: skarláttetű vagy velencei skarlát, a kosenilé: bíbortetű). Az újvilági bíbortetűt a 18. században pedig már a bogyóra vagy „golyóra formázott állapot” mellett „pasztaként” is árusították (Hajnal 1981, 99). A kosenil iránti piaci kereslet egyébként egészen a 19. század derekáig fennállt, azzal összefüggésben, hogy a szintetikus festékek feltalálásáig e tetűfajból készültek a „legjobb karmin, skarlát s bibor festékek” (Zachar 1873, 26).

115 Vö. „Scharlachkoerner (Deut.); grana quermes (Esp., Port.); scarlatum (Lat.); chermes (It.); Kermes (Deut.); kermès (Fr;); kermis (Gr.); kokkos bafikos (Gr.); carminio (It.); kermes (Ned.); kermes lake; kermesic acid; grain lake; kermin berry; kermes berry; crimson lake; carmine lake”. (Ld. http://cameo.mfa.org/wiki/Kermes).

Ráadásul az is nagyban megnehezíti a kutatók helyzetét, hogy a régi forrásokban a *bíbor*, a *karmazsin* és a *skarlát* (ennek latin neve szintén *coccum*[116]) szavak egyaránt jelölhettek kermesszel vagy a 16. század közepétől kezdve kosenillel festett szövetet és színt, éppen ezért „a leírásokban szereplő vörös színváltozatok", ill. azok színezékanyagai „sokszor azonosíthatatlanok" (Flórián 2007, 65). Nehéz pl. azonosítani a színeket az első magyar szabadalomlevélben, amely egy „festőműhely, posztónyíró és kikészítő [...] üzem" alapításáról szól. Ebben az 1703-as dokumentumban ugyanis a külföldről behozott posztóanyagoknak „el nem enyésző *bíbor, kosenill, karmazsin, skarlát* [...] színekre" festését helyezték kilátásba (Endrei 1989, 30–31. A széles piros skálán egyébként nem kell csodálkozni, hiszen ugyanebben az időben a francia „kelmefestők hétféle pirosat ajánlanak: a *skarlátvöröset*, a bíbortetűből készült *karmazsinvöröst*, a *buzérvöröst...*", ld. Trassard 2006, 47).

Mindenesetre etimológiailag az európai pajzstetű (vagy másként: óvilági bíbortetű) szanszkrit nevéből származik a magyar *karmazsin* szó (ahogyan egyébként az angol *crimson* 'sötétpiros' is[117]), és ennek színezékét takarja a *karmazsin* 4. számmal jelzett jelentése is. Ez a színezékanyag, másképpen pácfesték (ehhez ld. a II. melléklet *Kermesz* címszavát), amely a 15. század végétől kötelezően a bíborosok ruháinak színét adta, bizonyosan megjelent a csizmáknak szánt bőrökön is,[118] csakúgy, mint az amerikai bíbortetű és a már korábban érintett festőbuzér – vegyileg több különböző színezékkel (*alizarin*, *purpurin* stb.) is bíró – festékanyaga. (Utóbbival már a görögök és rómaiak is bőrt festettek, méghozzá „drinápolyi vörösre", ld. Rácz 2010, 128. Később – sok más egyéb árnyalat mellett – a híres, készítési módjában sokáig titkolt *törökvörös* vagy *törökpiros* elnevezést viselő színt szintén a buzérgyökérből nyerték, de ezt inkább gyapoton alkalmazták, mintsem bőrökön, ld. Endrei 1989, 30).

Sőt a kermesz (vagy karmazsintetű) és a festőbuzér mellett akadtak még más, a bőrt pirosra festő anyagok, Tóth Béla pl. a míniumot, a cinóbert, a vörös okkert és a török pirosítót (Peganum harmala) is említi (Tóth 1988, 149). Szerinte hazánkban

---

116 LatSz. Vö. a 8. századból való ún. Luccai kézirat és a 9. században íródott *Mappae Clavicula* szerzetesi kézikönyv *„coccarina"* színezéknevével (ld. TIMÁR-BALÁZSY 2002, 50).

117 Az angol 'karmazsin' értelmű szónak (amely nem azonos a fent említett *crimson* névvel) szintén erre a tetűre megy vissza az eredete. A *vermilion* színnév (amely a francia *vermeil* rokona) ugyanis a latin eredetű *vermiculus* szóra vezethető vissza, amelynek jelentése 'kermesztetű, lárva, féreg' (KERTTULA 2002, 132). De egyes újlatin nyelvek mai 'piros' szavának szintén a *verme-* (vagy *vermiculu-*) adja a tövét: sp. *vermejo*, port. *vermelho* (MELO 2009, 7).

118 Sőt, a kermesztetű már önmagában is tartalmaz (kb. 18–32%-ban) valamennyit a színezék pácolásához szükséges tanninból, éppen ezért előszeretettel használták sötét bőrök készítésénél (ld. http://cameo.mfa.org/wiki/Kermes).

kifejezetten a török korban honosodott meg a *festőbuzér* és a *törökpirosító* (ld. Tóth 1984a, 34; Flórián–Tóth 1992, 12).

Ezek közül a – korábban „a perzsaszőnyegek színezésében is fontos" (ld. Molnár V. 2011, 282) – *törökpirosító* nevével azonban nem találkoztam másutt a hazai textil- és bőrfestés kapcsán, csupán Tóth Béla írásaiban. Nem világos, hogy ő milyen szakirodalomra, ill. vizsgálatokra támaszkodva állapítja meg e növény bőrfestőanyagként való használatát. Talán a nagy 19. századi botanikus, Dorner József nevéhez fűződik az az elképzelés, miszerint a bőriparban is használhatták egykor a *Peganum harmalá*t, vagy modern magyar nevén a *szíriai rutafüvet*, hiszen ő vette észre elsőként, hogy Európában csupán Córdoba körül és Budapesten tenyészik ez a – szerinte az arabokkal együtt terjeszkedő – növény (ld. Haberern 1876, 16). Mindenesetre már a 19. század közepén azt olvassuk erről a hazánkban a török időkben meghonosodó növényről (egy németül publikált rövid cikkben, melynek szerzője ismeretlen, talán Dorner?), hogy ezt a füvet egykor orvosságként és festőszerként is használhatták (ld. N. n. 1859, 337). Hermann Ottó később szintén azt állította, hogy ez a növény „kitűnő festékanyagot" szolgáltat, méghozzá „haragos-vörös vagy török-veres színt, a melylyel a törökök feszeiket s más színes szöveteiket festik" (Hermann 1878, 77; vö. „harmalovörös", ld. RévLex XIX. 526. A *törökvörös* név azonban inkább festőbuzérral festett árnyalatot jelölt nyelvünkben, ld. pl. Wagner 1844, 208; Koós 56). A PalLex azt hangsúlyozza erről a növényről, hogy „a török a selymet, gyapjut meg a pamutot szép s tartós pirosra festi vele" (XVI. 337, vagyis a bőr hiányzik ebből felsorolásból!). Ekkoriban egyébként már fűszernövényként való használata is ismert (ld. pl. Wagner 1895, 515; vö. P. Hartyányi 1978, 25, 18. lábj. Mai török felhasználásához ld. Kargioğlu et al. 2010, 447–448).

A 20. század elején különféle találgatások láttak napvilágot a törökpirosító hazai telepítésének céljával kapcsolatban. Egyesek szerint a török hölgyek vehették hasznát ennek a színezéknek, ők ugyanis „pirosító szerül használták" (ld. N. n. 1919, 596; vö. b. á. 1933, 4; Pesti–Tarjányi 2011, 3. rész, 1.). Akadt olyan vélemény is, miszerint ezt a növényt a gazdag török főurak kizárólag bódítószerükként alkalmazhatták (ld. Kiss 1912, 561, a törökpirosítót ugyanis a Közel-Keleten valóban használták tudatmódosító szerként is). Mindenesetre úgy tűnik, hogy kizárólag a növény eredeti török felhasználása az, amelyből a textilfestési eljárásokban való egykori hasznosítására következtethetünk, viszont – jelenlegi tudomásom szerint – még nem kellően tisztázott, hogy valóban jelentős szerepe volt-e a *törökpirosító*nak a hazai bőrök pirosra festésében. Az, hogy a csizmabőröket készítő tobakosok használták-e vagy sem a szíriai rutafüvet vagy éppen más festékanyagot, voltaképpen azonban nem döntő jelentőségű a csizmák valós piros színének megállapításánál.

7.1.4. A „csizmapirosítás" eljárásának összetettsége

De ha a festékanyagok önmagukban nem mérvadóak a csizma színét illetően, akkor mégis mitől függ a *piros csizmá*k valós tónusa? A kérdés megválaszolásához meg kell ismertetnem az olvasókkal a csizmafestési technológiákat. Ehhez Torma Lászlónak – a Néprajzi Múzeum egykori bőrrestaurátorának – egyik rövid írását hívom segítségül, amelyben a szerző mindenekelőtt „a színezés és a festés különbözőségére" figyelmeztet: színezéskor ugyanis csupán „anyagában tesszük színessé a tárgyat, míg festéskor pigmentet hordunk fel kötőanyaggal a felületre". Mint írja:

> *„a kosenil, kermes pajzstetűből, illetve a festőbuzérból kioldott színezékkel pl. textilt, bőrt lehet színessé tenni, míg ha az oldatból kicsapatjuk – lakkosítjuk – valamely vegyülettel – általában fémsókkal – a színt adó részt, akkor leszűrhető és a visszamaradt pigmentből lesz a festék. Hogy bonyolítsam a dolgot, lássunk egy gyönyörű* karmazsinvörös *magyar csizmát. Ez esetben a kicsapatás a bőr felületén zajlik le.*[119] *A világosra cserzett bőrt egy oldott fémsóval, általában timsóval (káliumalumínium-szulfát) itatják át, majd a színezéket rákenve a bőr felületén alakul ki a festék, amely már tartós, nagyon jó fényállósági mutatóval rendelkezik"* (Torma 2015).

Torma egyébként a karmazsin szót 'lilásbordó' jelentésben használja, ill. a fentiekkel összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy a „timsót is tartalmazó szattyánt vagy kordovánt lehetett csak karmazsin színre festeni, hiszen a timsóban lévő alumínium részt vesz a szín létrehozásában" (Torma 2001, 196). Arra is felhívja a figyelmet, hogy a színező- vagy festőanyagok többfélék is lehetnek (egyebek mellett a különböző korokból fennmaradt magyar bőrtárgyakon alkalmazták az indoeurópai kermeszt és az amerikai kosenilt is). Szerinte a színezékek pontos felderítésére csupán „ritkán kerül sor", összefüggésben azzal, hogy a bőrök kikészítésekor a felhasználásra kerülő cserzőanyag és pácanyag is „részt vehet a színezék kialakításában", ami nagyon megnehezíti az azonosítást (Torma 1988, 121). Ez az oka annak is, hogy tulajdonképpen „kevés, természettudományos vizsgálattal bizonyított adatunk van a kosenil vagy kermes pajzstetű használatára".[120] Ettől függetlenül valószínűleg használták a kosenilt, egy 19. századi forrásunk szerint a („török vagy maroccai",

[119] Ebben az esetben a színezőanyagok „ásványi pigmentek, melyeket megfelelő oldatokból a bőr rostjain csapnak ki" (HORVÁTH é. n. 108).

[120] „Azt a vörös bőrrel borított nyerget, amely a diplomamunkám volt", viszont bizonyosan „kosenillel festették" – teszi hozzá (TORMA 2015). A szóban forgó csontborításos fanyereg az 1750-es években készült Rimaszombaton „paraszti" használatra, jelenleg a Néprajzi Múzeumban található (ld. TORMA 1979).

vagyis marokén bőrrel azonosított) szattyán kizárólagos „piros" festéke pontosan az újvilági pajzstetű. (A szöveg többféle adalékot is sorol: „guttmézga-, senegalmézga-, granáthéj- és timsó"). Ráadásul e szerzetesi tollból származó szakszöveg szerint a piros színt – a többi színnel ellentétben – már a „csávázás" (cserezés) előtt ki szokták alakítani a csizma alapanyagán (ld. Keszler 1846, 1203).

Tehát a kosenilt bizonyosan használtak a tímárok/tobakosok. A „kosenil", ill. a „kermes pajzstetű" név alatt azonban nem feltétlenül a korábban már elemzett, tölgyfán élősködő pajzstetűre (karmazsinra) kell gondolnunk, a törökös eljárással színezett bőrök esetén szóba jöhet az ún. lengyel bíborpajzstetű/kermesz/kosenil is (ld. a II. melléklet *Kermesz* szócikkénél). Utóbbi festék fontosságát mutatja, hogy e tetűfaj szárított formában „a kelet-nyugati forgalomban a legkorábbi lengyelországi saját áruk között szerepel", éppenséggel részben pont a kikészített bőrök mellett (Székely 1965, 432). Hogy a lengyel kermeszt korábban a törökök előszeretettel használhatták a bőrök festéséhez (is), a következő – 19. század eleji – magyar ismertetés igazolhatja:

> *„Ukrajna ugarföldein a' Hajdinának valamelly vad neme terem (Polygonum minus). Ezt Junius végén gyökerestől kitépik. Akkor gyökere valamelly apró nemű kukatzokkal van megrakva. A' kúkaczok, mihelyest a' szellőre kitétetnek, tüstént megkeménykednek. Megszáradván kanalanként vagy mérték szerent adatnak el a' Kereskedőknek. Ha vízbe teszik, egy kevés Timsót adván bele, gyönyörű Skárlát színt nyer a' víz. [...] A' Lengyel Zsidók, és Örmények a'* Törökök*nek szokták eladni, kik a' selymet,* Marokint [értsd: maroként], *és a' lovak farkát és serényét, úgy szinte tulajdon hajokat, szakállokat, és körmöket szokták vele megfesteni..."*[121]

Nagy László szerint a török módra dolgozó tobak(os) mesterek nem csupán egyféle színezéket alkalmaztak, így valószínűleg a lengyel bíbortetűt is más festőanyagokkal, főleg talán az olcsó és jó színtartóssággal bíró festőbuzérral (is) vegyítették, ahogyan arról már 18. század végéről is értesülünk pl. Csapó József és Veszelszki Antal jóvoltából (ld. Csapó 48; Vörös 2008, 334; a különböző festékanyagok színtartóságához ld. H. Hofenk de Graaff 1983, 224). A festékanyagok sokfélesége természetesen a készterméken tapasztalható árnyalatok változatosságát vonhatta maga után. Ráadásul még ha be is bizonyosodna, hogy a *piros* jelzővel illetett „karmazsin" csizmák többsége főleg a – nyelvünkben szintén a *karmazsin* névvel jelölt – (lengyel) kermesz színezékétől nyerte volna el végleges színét, azzal sem kerülnénk sokkal közelebb a csizmák valós árnyalataihoz. Hiszen a kermesz szí-

[121] Ld. „A' Kosenillát (Cochenille) kipótoló kukaczok". *HasznM* 1825/2. 314. Vö. „a levantei bőrök [...] kermessel festvék" (KUBINYI 1856, 403).

nezéke (elsősorban a tölgyfán élősködőé, de valószínűleg nagyban hasonlít ehhez a lengyel bíbortetűé is) „timsópácon bordó-piros (crimson, karmazsin); timsópácon vizelettel skarlátvörös; ónpácon skarlátvörös, timsó + borkőpácon kármin; króm- és vaspácon bíbor színt adott" (legalábbis Hajnal Lászlóné kutatásai szerint, ld. Timár-Balázsy 2002, 52; vö. Sipos 1978, 169). [A *kármin* a festészeti szaknyelvben az amerikai bíbortetű festékanyaga kissé kékbe hajló piros színének elnevezésére is szolgál, nem csupán magára a színezékre, vagyis a kosenilre.] Sőt már a 18–19. századi források is azt hangsúlyozták, hogy a kosenil és a kermesz nem csupán pirosas színeket adnak, „hanem viola, sárga" színre, sőt még „fahéjbarnára is" lehet velük festeni (ld. EuMaF 362; vö. Kubinyi 1856, 403).

Tehát önmagában még a színezőanyagok pontos ismerete sem árul el sokat arról, hogy milyen színű lehetett az egykori piros csizma. Sőt, ha a bőrök pirossá tételéhez a különböző színezőanyagokat eltérő arányokban, ill. eltérő pácokkal és segédanyagokkal alkalmazták, akkor nagyon valószínű, hogy nem is voltak mindig és mindenhol pontosan egyazon árnyalatúak a *piros csizmák*. Sötétségükben pl. bizonyosan különböztek egymástól, hiszen Bél Mátyás korábban már idézett – latin nyelvű – művében a csizmák színeiről is megemlékezve a sárga mellett külön említi a piros és a sötétvörös színű csizmákat (ld. Wellmann 1984, 457. Egyébként sötét- vagy meggyvörös bőrről – amelyet égerfa- és nyírfahéjjal készítettek – még a közelmúltból is van adatunk pl. Moldvából, ld. Halász 2010, 159). Bél talán a sötétvörös alatt a magyar nyelvű forrásokban olykor előforduló *szederjes* névvel illetett színű csizmát érthette (pl. Kőváry 1861, 52). Talán erre utal, hogy II. Rákóczi Ferenc ebben a feltehetőleg sötét árnyalatban szeretett volna „lutheránus" (azaz valószínűleg középhosszú, bő szárú, ld. Márk 1907, 313) csizmát rendelni, hiszen beleegyezett abba, hogy „ha pedig nincs" kéznél ilyen színű karmazsin, jó lesz „feketébűl" is (Thaly 1882, 758).

Ráadásul az is nagyban befolyásolhatta a csizma végleges árnyalatát, hogy az alapanyagként szolgáló szattyánt és kordován(y)t a tobak(os) mesterek nem minden történeti időszakban és területen cserezték timsóval (mivel a timsós bőr kevéssé nedvességálló, ld. Gáborján 1962, 105), hanem újabban sokszor inkább – magas tannintartamú – cserszömörcével csávázhatták. Ez utóbbi cserzésmód – a timsóssal ellentétben – egyfajta világos sárgás-zöldes színt ad a bőrnek, ez az alapszín pedig a festést/színezést követően a sárga szín irányába befolyásolhatta a végleges vizuális hatást, pl. a kermesszel pirosított csizma a sárga miatt nem vált kékespiros árnyalatúvá, csupán pirossá.[122]

[122] Torma László szíves szóbeli közlése. Ennek némileg ellentmond Nagy László véleménye, szerinte „a 18. és 19. században a hazai kordovány- és szattyánkészítők… a szömörcefélék közül… a Rhus cotinus L-t használták cserzőanyagnak", ennek a főzete pedig „más növényből (főként tölgyfak-

A végső szín élénksége, fényessége és tartóssága azonban nem csupán önmagában a cserzésmódtól, a festőanyagoktól vagy a színezékek fixálására alkalmazott pácoktól és adalékanyagoktól függ (kifejezetten a pác kapcsán vö. Regnault–Nendtvich 1854. 507), hanem ezek együttesétől, vagyis a bőrön végzett eljárások összességétől. Vagyis ahogyan a gyapjúfestésre, úgy a bőrfestésre is igaz lehet, hogy a színezékek és egyéb „komponensek arányának változtatásával" más-más színárnyalatokhoz jutottak. Ráadásul még a forgalomba kerülő természetes színezékek minősége, így színezőereje is változó volt, éppen ezért „nehéz lehetett egy megadott recepttel kétszer ugyanazt a színt elérni" (Hajnal 1981, 101, 103). Mindebből kifolyólag valóban nehéz az utókor számára megállapítani, hogy pontosan milyen árnyalathatárokon belül mozoghatott a 17–18. századi bőrök és csizmák tényleges *piros* színe.

7.1.5. Miért nem kizárólag veres/vörös a csizma?

De akkor mit kezdjünk azzal a ténnyel, hogy a *piros* szó feltűnően gyakran tűnik fel a bőr, a *karmazsin*, a *kordován(y)*, a *maroquin/marokén* stb. szavak társaságában a régi forrásokban? Ez, ill. a *Piros, mint a karmazsin* szólásunk is arra utal, hogy a *piros* szót minden bizonnyal okkal alkalmazták a *veres/vörös* helyett ebben a kontextusban. Még inkább erre következtethetünk abból, hogy – mint már szó volt róla – Kassai 19. század eleji szótára szerint a *piros* szó vizuális jelentése a „piros bőr" színével esik egybe: *Piros* = „veres színű (mint piros bőr)" (ld. Kassai 99). Hiszen ez a meghatározás talán úgy értelmezhető, hogy a *piros* szó jelentése 'olyan fajta piros, amilyen árnyalatú a piros színűre kikészített bőr' (bár az sem kizárt, hogy esetleg a piros arcbőrre gondolt a szerző). Nagyon valószínű tehát, hogy mégis a csizmák vizuális élményének sajátsága, pontosabban ezeknek a lábbeliknek a sajátos árnyalata késztethette elődeinket arra, hogy a ruházat kontextusában megszokott *veres/vörös*t ezeknek a bőrféléknek és a belőlük készült csizmáknak a vonatkozásában egy másik jelzővel cseréljék fel.

éregből) készült cserzőlével szemben… nem színezte meg a bőröket, lehetővé tette a kordovány és szattyán szép, szennyezetlen festését" (NAGY 1971, 206). Vö. a szömörce „igen alkalmas más cseranyagokkal cserzett bőrök utáncserzésére azon célból, hogy azok világosabb színűek legyenek" (HORVÁTH é. n. 42). Valószínűleg itt csupán arról van szó, hogy a cserszömörce révén sem lehetett teljesen hófehér színhez jutni, csupán világoshoz (enyhén sárgáshoz), pontosabban ahhoz képest világoshoz, mintha másféle növényi cserzőanyaggal kezelték volna a bőrt. Hiszen ez a növény nem csupán cserzőanyagként ismert, hanem mint sárga festőfa (GYÖRFFY 1983, 173), mivel „héja és fája sárgán festenek" (Rumy 324); vö. TAKÁTS 1956, 579.

Elképzelhetőnek tartom például, hogy a 18. század folyamán – a piros csizmák iránti kereslet növekedésével – egyre inkább olyan bőrkikészítési és -színezési eljárásokat kezdtek előnyben részesíteni, amelyeknek során a csizmák fényes élénkpiros (esetleg kissé kékbe hajló) árnyalatokat nyertek. Ezek talán részben a bőr felületén történő „kicsapatásos" eljárás következtében jöttek létre, szemben az olyan technikai megoldásokkal, amelyeknek eredményeként matt, kevésbé tiszta piros (pl. barnásvörös) árnyalatok keletkeztek. Esetleg – a törökök által szívesen használt – buzérral nyert barnás (vö. Timár-Balázsy 2002, 50) vagy narancsos árnyalatot sikerült egy vagy több másféle színezék hozzáadása (pl. egyes esetekben „lakkszerű nemes fényt" is biztosító amerikai kosenil révén, ld. Gombos 1976, 191), ill. valamely meghatározott pácolás/adalékanyag révén olyan irányba módosítani, hogy az eljárás végén kapott szín fokális piros árnyalat lett. (A magyar koronázó palást esetében is azt feltételezi a kutatás, hogy lengyel kosenil használata révén árnyalták szép élénkpirosra „a festőbuzérral elért narancsos színárnyalatot", ld. Timár-Balázsy 2002, 50).

Vagyis talán a szemet vonzó, lakkosan csillogó,[123] élénkpiros színhatás lehetett az, amely a pozitív – a 'szép' jelentést is hordozó – *piros* szó használatára sarkallta a csizma és a bőr szót *piros* jelzővel előszeretettel felruházó 18–19. századi embereket (először és elsősorban is talán az egyszerű köznépet, majd később az írott források művelt szerzőit is). A *piros* jelző értelme ebben a kontextusban tehát kb. 'szép, fénylő, élénk vagy telített (esetleg enyhén kékbe hajló) piros' lehetett (ld. a 24–25. fotót). Természetesen ez nem több egy hipotézisnél, a kérdés tisztázásához a hazai tobak(os)ok régi receptjeinek pontos ismeretére, ill. használatuk pontos rekonstrukciójára lenne szükség. (A régebbi korok csizmaleleteinek vegyészeti elemzése azért nem felel meg erre a célra, mert – mint már említettük – a bőrök kikészítésekor a felhasználásra kerülő cserzőanyag és pácanyag is elválaszthatatlan részét képezi a végeredményként létrejövő színnek, ami nagyon megnehezíti a festéstechnika, ill. az eredeti színtónus pontos azonosítását.)

7.2. Egy hipotézis a *piros* szó közkeletűvé válásáról

A nyelvkutatás mai álláspontja szerint a 19. század első felében egységesült a „magyar sztenderd" (Tolcsvai Nagy 2011, 263), ezt neveztem én „köznyelvnek" az eddigiek során. Ebben, legalábbis ennek írott változatában (amelyet „irodalmi

[123] Vö. „a legtöbb értékesebb [természetes színezékkel festett] szín esetében, amelynek a nyomába szegődtem… bűverejük egyik legfontosabb tényezője az, ahogyan fénylenek" – állítja a festékanyagok vizsgálatának éveket és hosszú utazásokat szentelő Finlay (2004, 372).

nyelvnek" is szokás nevezni, ld. Szemerkényi 2011, 232) – mint láttuk – a *veres/vörös* kiemelkedő fontossággal bírt. A szinonimákra vonatkozó 20. századi eleji nyelvészeti vizsgálatok már rámutattak arra is, hogy ez a 19. század második felére kiformálódott köznyelv/sztenderd szinonimaként magába olvasztott olyan szavakat, amelyet addig csupán egyes tájakon ismertek és használtak. Végh József kutatásai szerint így váltak köznyelvi szavakká a *zaj* „népi" megfelelői, a *zörej* és a *moraj*. Vagy a melléknevek közül így tűnt fel a *meztelen* mellett a *pucér*, vagy éppen a *torkos* mellett a *falánk* és a *mohó* is (Végh 1935, 59, 61). A *piros csizmá*ra vonatkozó kutatásaim felvetik azt a lehetőséget, hogy talán a *piros* szó esetében is valami hasonló történhetett. Bár – mint láthattuk – már a kódexirodalomban szerepelt egy korlátozott értelmű *piros* színnév, elképzelhető, hogy a *vörös*sel azonos értelemben használt *piros* először egy (esetleg párhuzamosan több) tájnyelvi dialektusban tűnt fel, aztán csak később terjedt el szélesebb körben, mint a *vörös* szinonimája. Előfordulhat, hogy a 19. században már elsősorban néhány archaikus nyelvsziget és az egységes köznyelv kialakításáért küzdő értelmiség ragaszkodott ahhoz, hogy (a korábbi írott források nyelvezetéhez hűen) a régibb, eredetibb *vörös/veres* színnevet használja az egyes tájak élőnyelvében már gyakoribb *piros*sal szemben. Ugyanakkor ez a kérdés még messze nem eldöntött, további kutatásokat igényel.

A *piros* felértékelődésének táji/paraszti gyökere mellett szólhat, hogy ez a jelző már viszonylag korán feltűnik a ráolvasásokban is. Míg pl. Bornemissza Péter csúz elleni formulájában még a *veres* szerepel („ki siessen és eloszoljon hetvenhétféle csúz, *veres* csúz, kék csúz […] ez emberből", ld. Thury 1913, 200), addig egy 1656-ból való, tályog elleni „imátság" szövegében már a *piros* tűnik fel („Feier tale, kík tale, sederges tale, *piros* tale […] hetvenhet fele tale stb." (Magyary-Kossa 1929, 311). Kutatásaim szerint ráadásul a falusi rétegek folklórjában kifejezetten magas a *piros* színnév *vörös/veres*hez képesti gyakorisága (ld. a 10. táblázatot). Voigt Vilmos ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a folklór nem hű forrása a dialektusoknak, szerinte folklórműfajonként változik az, hogy mennyit fogadnak be az élő nyelvjárásokból, pl. a ballada és a népmese hősei „emelkedettebb nyelven" beszélnek, míg a proverbiumok meglehetősen távol állnak az élőnyelvtől (hiszen ezek „szentencia-jellegű szintakszisa irigylésre méltóan jól megkonstruált"), a hiedelemtörténetek viszont meglehetősen jól visszaadják a beszélt nyelvet (Voigt 2010, 154).

10. táblázat

Szövegtípus	Forrás	A *piros* előfordulása	A *veres/vörös* előfordulása	A *piros* aránya
találós kérdések	19. században lejegyzett szövegek korpusza (ld. Vargha 2010)	53	70	43%
gyermekjátékok	19. század végén írt gyűjtemény (ld. Kiss 1984)	86	10	89,5%
ún. régi stílusú népdalok	A Magyar Népzene Tára X. és XI. kötet, ld. Domokos 2011 és Paksa 2011[124]	71	17	80%
ún. új stílusú népdalok	4 kötetes gyűjtemény, ld. Bereczky 2013	238	16	94%

A 10. táblázatból világosan kitetszik, hogy valóban más a találós kérdések nyelvezete, mint a népdaloké, hiszen az utóbbiban jóval magasabb a *piros* aránya. Elképzelhető, hogy az új stílusú népdalok jobban befogadták a táji dialektusokban a *veres/vörös*sel szemben amúgy is jobban preferált *piros*t, de természetesen az is lehetséges, hogy a *piros* ezekben a lírai alkotásokban elsősorban pozitív konnotációi, szimbolikája miatt került túlsúlyba (vö. Huszka 1885, 246; Bartha 1937, 14). Ami pedig a találós kérdéseket illeti, a *veres/vörös* magas aránya itt azzal állhat összefüggésben, hogy ezeknek egy része – kötött szerkezetükből adódóan – a 19. századnál korábban kialakított, régies formát őriz, azaz egy korábbi, egyhangúan a *vörös*t előnyben részesítő nyelvállapotot tükröz. Ennek valószínűségét erősíti, hogy pl. az egyik magyar dialektust alaposan feldolgozó szótárunkban (SzamSz) a *veres* szóval (amely az összes *piros* és *veres* előfordulásnak csupán a 34%-át teszi ki) kizárólag rögzült tulajdonnevekben *(vereshagyma, Vereshegy),* ill. régi gyökerű szólásokban találkozhatunk (pl. *Vé lúra veres hám* – élénk ruhába öltözött idős személyre mondták, ld. SzamSz I. 356; vö. *Nem illet szamarat vörös nyereg*, ld. Erdélyi J. 1851, 6960. közmondás). Így voltaképpen tehát arra jutunk, hogy a *veres/vörös* használata egyes élőnyelvi dialektusokban már a 20. század elején erősen leszűkülhetett az állandósult nyelvi szerkezetekre, terminológiai kifejezésekre,

[124] Azért csak a sorozat utolsó két kötete szerepel itt, mert csupán ezek álltak rendelkezésemre digitálisan kereshető formában. Mivel egyazon népdalsor szövege szó szerint (vagy kis eltéréssel) többféle népdalban szerepel, ebben az előfordulás rubrikájánál feltüntetett számban nem az összes előfordulás szerepel, hanem azon különböző népdalsorok száma, amelyekben azonban egyszer vagy egynél is többször szerepelt a *piros*. Ugyanez vonatkozik az új stílusú dalokra a táblázat következő sorában.

átvitt értelmű szókapcsolatokra, annak ellenére, hogy ekkoriban még a művelt férfiak – legalábbis írásaik nagy részében – szinte csak ezt a színnevet használták.

8. A *VÖRÖS* MA ÉS NÉHÁNY PÁRHUZAM MÁS NYELVEKBŐL

Az általam vizsgált közösségek hétköznapi nyelvében is kevés szerep jut a *vörös* színnévnek, amit jól jelez, hogy a színmintás kísérletek során el sem hangzott ez a szó a színminták színének kifejezésére. De pl. Barratt és Kontra (1996) 128 magyar adatközlővel végzett írásbeli színmegneveztetési kísérlete sem tesz említést a *vörös* használatáról. Akad azért egy olyan terület, amelynek vonatkozásában a *piros* (még) nem tudta kiszorítani a *vörös* szót, ez pedig a haj- és szőrszín, amelyet a köznyelv máig a *vörös* szóval fejez ki (erről ld. még De Bie-Kerékjártó 2003, 71). Tereptapasztalataim szerint azonban egyes táji dialektusokban, pl. a gyimesközéplokiak élőbeszédében alkalmilag előfordul: a *piros-szőke* a vörös haj színének meghatározására,[125] a *„piros hagyma"* jelzős szerkezet a vöröshagyma megkülönböztetésére, ill. olykor akár a *piros* és a *medve* szó alkalmi összekapcsolása az erdélyi barnamedve kontextusában. De több, általam vizsgált településen is használják a *piros tehén* és/vagy *piros tyúk* kifejezéseket. A haj és szőrszín tekintetében azonban érdemes utalni a francia nyelv két barna színnevére.

A Kiss társszerzőjeként már említett Forbes a francia *brun* és *marron* gyakoriságát és kontextusait vizsgálva arra jutott, hogy bár mindkettő kiugró/szaliens, létezik egy olyan tendencia, hogy a régibb gyökerű *brun* színnevet felváltja a – Balzac irodalmi fellépése óta nemcsak 'gesztenye (növény)' jelentésben, hanem színnévként is ismert – *marron*. Utóbbi színnév ugyanis jelenleg már olyan tárgyak színjelzőjeként is használatos, amelyet eddig csupán a *brun* jelölhetett, így pl. a haj és a bőr tónusát is kifejezheti. Kézenfekvőnek tűnik, hogy párhuzamba állítsuk a magyar *vörös* színnevet a francia *brun* szóval. Mindkettő évszázadokon át jelölt hajszínt, és ahogyan a francia nyelvben a *marron* lassacskán kiszorítani látszik ezen az „ez idáig tiltott területen" a *brun* használatát (Forbes 1979, 302), úgy a magyarban – mint utaltunk rá – néhol már a *piros* is kezdi kiszorítani a *vörös*t még a hajszín jelölésében

[125] Vö. „Szölkét në végy, mer beteges, sárga recece,
*Piros*t së végy, mert részëgës, sárga recece,
Barnát végy, az igën kedves,
pici szája csolkra termett,
Ihajrá, de tyuhajrá, sárga rececececece, sárga recece" (BERECZKY 2015, II. 1248). Benedek Elek a *veres* hajú lányról írja azt, hogy az a nép szemében részeges (ld. 1898, 190).

is. Ez a köz- és az írott nyelvben azonban eddig még nem tapasztalható, legfeljebb egyes dialektusokban, ill. az előbeszédben (ld. Gyimesközéplok).

Ugyanakkor arra a folyamatra, hogy a színnevek felváltják egymást a kognitív színkategória jelölésében, mint ahogyan a *piros* felváltotta a *vörös*t a 20. század folyamán, kifejezetten a piros szín kapcsán is akadnak párhuzamok. Mint már utaltunk rá, Szeverényi szerint (2017) a színfogalmak esetében nehezen lehet nyomon követni az őket kifejező elnevezések kicserélődését, a piros esetében azonban több ilyen kicserélődést lelepleztek már a kutatók. Az orosz nyelvben a régibb pirost: a червлёный-t az eredetileg 'szép, díszes' jelentésű красный váltotta fel a 15. század folyamán (Herne 1954, 53), amely azonban a népköltészetben fennmaradt eredeti értelemében is (pl. Красная девича 'szép leány').[126] Bár az oroszban a красный teljesen kiszorította elődjét, a червлёный-t, a portugál *vermelho* és *roxo* esetében ez másképp zajlott. Az erre vonatkozó kutatások szerint ugyanis míg a *vermelho* a 13. században a piros kategória elsődleges elnevezésévé (kategóriajelölőjévé) vált, addig a színtartomány korábbi elnevezése: a *roxo* „szemantikai evolúción" átesve a – mentálisan később kiformálódó – lila kategória alapszínnevévé alakult át (ld. Swearingen 2014). Hasonló fejlődést azonban a finn nyelvből is ki lehet mutatni. A finn *ruskea* 'barna' szó jelentése a többségi finn nyelvekben 'piros'; a mai finn piros színnévnek *(punainen)* korábban viszont 'szőrös' jelentése volt. Hakulinen megfigyelései szerint a finnek legfontosabb háziállata a tehén, és „egyes finn nyelvjárásokban még ma is a hazai közönséges tehénfajta színét mondják *punainen*nek", éppen ezért úgy véli, hogy „a 'piros' ősi *ruskea* neve […] kitért a *punainen* útjából, áthúzódva a 'barna' jelentésbe" (Hakulinen 1956, 342–343). Vagyis szerinte az történt, hogy a *punainen* szó eredeti 'szőr, barnaszőrű' jelentését elvesztve a kognitív piros kategóriajelölőjévé alakult, miközben a régi 'piros' (a *ruskea*) részben felvette a *punainen* korábbi jelentését: 'barnás (szőr)', részben pedig egy másik – a pirosnál fiatalabb – kognitív színkategória: a barna alapszínnevévé formálódott.

A szláv nyelvekből egymás mellett párhuzamosan használt 'piros' jelentésű színnevekre is vannak adataink. Ezeket gyűjtöttük össze a következő (11.) táblázatban, méghozzá aszerint elrendezve, hogy – Herne (1954) etimológiai kutatásai szerint – mely ősszláv szóból származtathatóak.

[126] Vö. a következő fordított folyamattal: a finn *ihana* „eredetileg 'jóbőrűt, pirospozsgást' jelentett, s ebből fejlődött az (általában) 'szép' jelentés" (HAKULINEN 1956, 338).

11. táblázat

NYELV	**ősszláv *rudu* indg. *reudh-***	**ősszláv *rumenu* indg. *reudh***	**ősszláv *rusu* indg. *reudh-***	**ősszláv *rydii* indg. *reudh-***	**ősszláv *criv-lienu***
orosz	(dialektusokban: *рудой, рудый* 'vöröses')	*румяный* 'piros'[127] 'piros-pozsgás' 'vöröses (égbolt)'	*русый* 'szőkésbarna (haj)' Vö. *русеть* '(meg)szőkül'	*рыжий* 'sárgásvörös' (haj, szőrzet) 1. 'vörösessárga, vörhenyes, rőt' 2. kifakult/elvirágzott vm-re: 'vörösesbarna'	(elavult: *червлёный*[128]) Nem ez, hanem a *красный* használatos!
bolgár	(folklórban: *руд* 'göndör, szép')	*румян* 'piros'	*рус* 'szőkésbarna'	*рижд* 'vörös (haj)'	*червен* 'piros'
belorusz	*рўдый* 'vörösbarna szennyes-vörös (ló)' Vö. ruszin *рудый* 'rézvörös, tűzvörös' (ld. Boksay et al. 1928, 379, 468)	–	*рўсы* 'szőkésbarna'	*рыжы* 'vörösesszőke (haj, szőrzet)	*чырвоны* 'piros' (lengyel átv.)
ukrán	***рудúй*** 'vörös (haj, ~ szőrű kutya/egér)'	*рум'яний* 'piros (arc)' Vö. ruszin *румяный* 'piros-pozsgás'; 'vörös' (ld. Boksay et al. 1928, 361, 509. Vö. még *ружовый* 'vörös' (uo.)	*рўсий* 'szőkésbarna'	*рйжий* 'vörösesszőke (haj)' Vö. ruszin *рижий* 'rókavörös' (ld. Boksay et al. 1928, 381)	(elavult: *черлéний' черлéний*) (dialektusokban *червéний)* *червóний* 'piros' (hajra ritkán) (lengyel átvétel)
lengyel	***rudy*** 'vörös (haj, szőrzet)'	*rumiany* 'piros (arc)'	(elavult: *rusy* 'barnásvörös')	(elavult: *rydzy* 'vörös-szőke') *ryzy* 'tűzszín, rókavörös' (ukrán átvétel)	*czerwony* 'piros' (hajra ritkán)
cseh	***rudý*** 'sötétpiros; baloldali'	*ruměný* *rumený* 'piros (arc)'	*rusý* 'aranyszőke, vörösesszőke'	*ryzí* 'színtiszta (arany)' másod. jelentésfejl.	*červený* 'piros' (hajra ritkán)
szlovák	***rudý*** 'piros, sötétpiros'	*rumenný* 'piros (arc)'	*rusý* 'aranyszőke, vörös-szőke'	*rydzí* 'színtiszta (arany)' másod. jel. fejl.	*červený* 'piros' (hajra ritkán)

[127] „Gyakran használatos bőr-, arc-, illetve ajakszín jelölésére" (RÉPÁSI–SZÉKELY 2018, 250).

[128] Vö. *червлёный „rég* sötétvörös, bíborvörös, mélyvörös <pl mint virágszín>" (HADROVICS–GÁLDI 1971, 928). A „piros ász" orosz fordításában is feltűnik ennek a színnévnek az egyik alakja, ld. RÉPÁSI–SZÉKELY 2018, 251.

NYELV	**ősszláv _rudu_ indg. *reudh-***	**ősszláv _rumenu_ indg. *reudh***	**ősszláv _rusu_ indg. *reudh-***	**ősszláv _rydii_ indg. *reudh-***	**ősszláv _criv-lienu_**
szerb-horvát	(elavult: *rȗd* 'göndör')	*rùmen* 'piros (bor, tehén)'	*rȗs* 'vörös, szőke'	*rȋđ* 'rókavörös (haj, szőrzet)'[129]	*crven* 'piros' (hajra is)
szlovén	(elavult: *rȗd* 'piros, barna')	*rumèn* 'sárga' másod. jelentésfejl.	*rȗs* 'vörös, barnásvörös'	*ríjan* 'vörös (szőrzet)' *ríjast* 'rozsdaszín' *rȋjnat* 'rozsdás, tűzfoltos' *rȋdž* 'vörösesszőke (szőrzet)'	*čŕljèn* 'piros' (horvát átvétel) Nem ez, hanem a *rdèč* használatos a piros színre!

A táblázatnak egyébként talán az a legfőbb tanulsága, hogy egyes szláv nyelvekben (az ukránban, a lengyelben és a csehben bizonyosan) egy sajátos, régi, indogermán gyökerekkel rendelkező színnév használatos a vörös haj kontextusában, nem pedig az az ősszláv származék, amelyből a piros széles körű neve származik. Hasonló ez ahhoz, ahogy nyelvünkben is a nagyobb múltú színnév társul az ilyen árnyalatú hajhoz *(vörös)*, nem pedig a (ma már) minden más vonatkozásban gyakoribb, ill. helytállóbb színnév *(piros)*.

De nem kizárólag a szláv nyelvcsaládból hozható párhuzam egymás melletti 'piros' értelmű színnevekre, hanem az indoeurópaiból is. A katalánban például a közhasználatú *vermell* 'piros' mellett szintén létezik egy másik piros színnév: a *roig* 'vörös, piros'. Utóbbit a magyar *vörös*höz hasonlóan elsősorban a „hajszín, a szakáll és az állati szőrzet jelölésére" alkalmazzák (de a *roig* használatos 'kommunista, baloldali' szimbolikus jelentésben, ill. ez tűnik fel egyes rögzült tulajdonnevekben is: *Mar Roja* 'Vörös-tenger', *Creu Roja* „Vöröskereszt" stb., ld. Grossmann 2016, 139). Ezek az analógiák igen érdekesek, hiszen arra utalnak, hogy más nyelvekben is a haj, a szőrzet színéhez kötődnek az archaikusabb színmegjelölések, mindazonáltal saját vizsgálataim során ebben a kérdésben ennél jobban még nem mélyedtem el.

[129] A *rȋđ* színnéven kívül az ősszláv *rydii* tő származéka lehet a szerb *rujan/rujna/rujno* melléknév is (vö. a táblázat következő sorának hasonló szlovén színneveivel), amely a lírai szövegekben a bor és a hajnal jelzője: „*rujno vino* 'piros/vörös bor'; rujna zora 'bíbor/piros hajnal'" (ANDRIĆ 2018, 285).

9. TANULSÁGOK

Megcáfolja-e a magyar eset azt a B&K által felállított szabályt, hogy egyazon időperiódusban egy kognitív színkategóriához egyetlenegy alapszínnév tartozhat? Nem. A *piros–vörös* kettős múltjára vonatkozó kutatásaim szerint ugyanis egy adott időintervallumban csak egyetlenegy színnév jelölheti a kognitív színkategóriát, vagyis a nyelv szintjén visszatérően mindig ugyanazon színnév képviseli az adott mentális színosztályt. Vizsgálataim szerint a kognitív színkategóriákat kifejező színnevek minden időben gyűjtőfogalomként viselkednek, ami voltaképpen annyit jelent, hogy használhatóságuk tág körével, továbbá széles jelentésükkel képesek lefedni az adott színosztályhoz tartozó összes árnyalatot, bármilyen vizuális formában, ill. bármilyen tárgyon/jelenségen tűnjenek is azok fel. Vagyis a színkategóriához tartozó tónusok együttesen csupán egyetlenegy, az általam „kategóriajelölő színnév" terminussal illetett, valójában tehát gyűjtőfogalom funkciót betöltő színnévvel fejezhetők ki.

A magyar *veres/vörös* szóról nemcsak az derült ki, hogy (legalábbis az írott nyelvben) a 19. század végéig bizonyosan semleges kategóriajelölő volt, ill. hogy a kognitív piroshoz tartozó összes színárnyalat beletartozott a jelentésébe, hanem az is, hogy a *veres* mellett az elsősorban pozitív konnotációkkal rendelkező és sokáig csupán meghatározott kontextusokban előforduló *piros*nak csupán másodlagos színjelző szerep jutott. A szöveges történeti források ugyanis leginkább arról tanúskodnak, hogy *piros* színnév jelentése egészen a 19. század harmadáig beletartozott a *veres/vörös* szemantikájába (ld. ehhez Bod Péter már említett *Leksikon*ának a *piros* verességként való meghatározását, Bod: Leks 222; vagy a szintén már említett „*Piros* = *veres* színű (mint piros bőr)" definíciót, Kassai 99).

A *piros–vörös* színpáros esete ugyanakkor arra is rámutat, hogy olykor úgy alakulnak ki az egyazon színkategóriát jelző, egyaránt elsődlegesnek mutatkozó színnévkettősök (így talán a cseh: *cerveny–rudý*, az orosz: синий–голубой, az olasz: *blu–azzuro/celeste*, a spanyol: *azul–celeste*, a görög: μπλε–γαλάζιο, a török: *mavi–lacivert*, a japán: *ao–mizu* stb.), hogy egy újabb/másik színnevet kezdenek el használni az adott kognitív kategória jelölésére, miközben a korábbi kategóriajelölő sem felejtődik el. Hiszen a magyar *piros-vörös* esetében is tulajdonképpen egyfajta szerepváltás/helycsere történt: a *piros*, amely régóta a *vörös* párja volt, csak éppen az utóbbinál jelentéktelenebb pozíciót töltött be, egy – eddig még ismeretlen eredetű – fordulat (másképpen: a nyelvhasználatban bekövetkező változás) következtében a magyar színnevek rendszerében a *vörös* helyére lépett, magának követelve annak addigi kategóriajelölő státuszát. Ennek a nyelvtörténeti változásnak a következtében napjainkra a *vörös* egyes közösségek élőnyelvében másodlagos színnévvé degradálódott (egyes nyelvváltozatokban és dialektusokban azonban részben megtartotta

korábbi szerepét), és ahhoz hasonló pozícióba került, mint amilyenben a *piros* volt egészen addig, amíg a *veres/vörös* töltött be kategóriajelölő szerepet.

A váltás nyilvánvalóan nem egyik napról a másikra zajlott le, a 19. századi források tanúsága szerint ebben az időben a *piros* és a *vörös* még egyenrangú fél volt (legalábbis erre utal, hogy sok esetben szinonimaként használták a kettőt). Ekkortájt tehát a *vörös* jelentősége legfeljebb egyes táji dialektusokban csökkenhetett, és ez a folyamat csupán akkor teljesedett ki, amikor a 20. század első felében a *piros* alkalmazása begyűrűzött az írott nyelvbe, ill. a különféle tudományos nyelvváltozatokba is. (Földvári is felveti annak lehetőségét, hogy a 20. század első fele talán ilyesfajta fordulópont lehetett, ld. Földvári 2015b.) Ekkor már ugyanis – az írott szövegek tanúsága szerint – a köznapi szóhasználatot követve a művelt rétegek is többé-kevésbé elfogadták a *piros* szót kategóriajelölőként. Napjainkban azonban – mind az írott, mind a beszélt nyelvben – már elenyésző azoknak a szerzőknek/beszélőknek a száma, akik még a *vörös* szóhoz ragaszkodnak akkor is, amikor adott „entitások külső (szín) tulajdonságát" szeretnék kifejezni (Tóth-Czifra–Benczes 2016, 60). Ez alól csupán azon dolgok képezhetnek kivételt, amelyhez csak a *vörös* társul, vagy amely kapcsán mind a *vörös*, mind a *piros* színjelző alkalmazása elfogadottá vált (pl. *vörös naplemente, piros/vörös rúzs*).

Nem tekinthetünk el attól sem, hogy miután a politikai szóhasználatban a *vörös* a baloldali, szocialista-kommunista ideológiával azonosult, ez szintén abba az irányba hatott, hogy egyre inkább háttérbe szoruljon ez a szó, mint valós színtartományt jelölő elnevezés. Napjainkra viszont talán épp azért nem felejtődött el, ill. azért nem vesztette el teljesen kulturális és nyelvi szerepét, mert különböző jelentéseket/funkciókat tartott meg és szerzett:

a) új másodlagos értelemmel telítődött (*vörös* 'forradalmi, baloldali, kommunista, szocialista' stb.');

b) megmaradt bizonyos tárgyak kizárólagos színjelzőjének, azaz – legalábbis a köznyelvben – tárgyhoz kötötté vált (*vörös haj; vörös róka;* de pl. az élőnyelvben a *vörös kakas* mellett a *piros kakas* is elfogadott);

c) fontos maradt rögzült nyelvi szerkezetekben: tulajdonnevekben, szókapcsolatokban, idiómákban, frazémákban: *Vörös-tenger, Vörösmarty, Vöröskereszt, vörösbor, vörös barátok, vörös fonálként húzódik végig valamin* (vö. or. проходит красной нитью) stb. (vö. Bogatkin 2005, 129, idézi: Lesznicskova 2015, 428);

d) néhány nyelvrétegben még mindig kategóriajelölőként viselkedik (méghozzá leginkább a műszaki és természettudományok nyelvváltozataiban, ill. azok állandósult szakszavaiban: *infravörös, vörös okker, vörösbegy* stb.).

Ha elfogadjuk, hogy a mai magyar kategóriajelölő: a *piros* és az egykori kategóriajelölő: a *vörös* között jelentőségbeli változás, ill. helycsere zajlott le kb. a 20.

század első felében, akkor számos megfigyelés magyarázatot nyer. Így például az, hogy miért csökevényesedett a *vörös* egy átvitt jelentésű vagy szimbolikával telített színnévvé (Maclaury et al. 1997, 75). Vagy hogy a színnévi szóösszetételekben miért háromszor gyakoribb a *vörös* elő- és utótag, mint a *piros* (Földvári 2015b). Illetve hogy a heraldikában miért nem használatos egyáltalán a *piros* név (De Bie-Kerékjártó 2003, 74; ill. hogy a heraldikai *vörös* miért azonos az élénkpirossal, ld. Bárczay 1897, 60). De érthetővé válik az is, hogy a MNSz-ban miért csupán három tárgyhoz kapcsolódik kizárólagosan a *piros* jelző (ld. Benczes–Tóth-Czifra 2014, 140. A *piros lámpa,* a *piros pont* és a *piros lap* ugyanis a *vörös* színnév hanyatlásának/ jelentésmódosulásának az időszakában váltak általánosan ismertté. Pontosan emiatt társult inkább a *piros* szó a közlekedési jelzőrendszer tilos-pirosához,[130] az általános iskolák első osztályában a teljesítményértékelésre kialakított pontozási rendszerben a jó ponthoz, ill. a futballban a játékosok kiállítását jelző laphoz). Világossá vált továbbá, hogy a „politikai értelmű használati mód" miért a *vörös*höz kapcsolódik már a „kezdetektől fogva" (De Bie-Kerékjártó 2003, 75).. Illetve hogy a két színnév közül miért csupán a *vörös* szerepel az egykori budapesti fogadók, kocsmák, boltok neveiben (Földvári 2015b). A sor még sokáig folytatható lenne, itt azonban lezárom, és áttérek a következő fejezetre.

[130] A *vörös lámpa* már csak azért sem lehetett jó alternatíva, mert az – mint azt Földvári kimutatta – akkoriban már a *vöröslámpás ház/negyed* szókapcsolatban foglalt volt (FÖLDVÁRI 2015b).

IV. A *VÖRÖS/VERES* JELENTÉSRÉTEGEI

A régi kategóriajelölő szemantikája

A magyar nyelv különleges helyzetben van abból a szempontból, hogy két fontos színnévvel is rendelkezik a színspektrum pirosas színtartományának kifejezésére: a *piros*sal és a *vörös*sel. Mint az előző fejezetben láttuk, bár kulturális és nyelvi jelentőségük látszólag hasonló, mégsem tekinthetők egyenrangúaknak. A 19. század második feléig a piros színtartomány kifejezésére a *veres/vörös* volt az elsődleges, és csak a 20. század folyamán vált a *piros* színnév a kognitív piros köznyelvi megfelelőjévé, háttérbe szorítva a *piros* szónál évszázadokon át fontosabb, sőt – sok kontextusban – egyeduralkodó *vörös*t. Bár napjainkban az általam vizsgált közösségek köznapi élőbeszédében a látott színek megnevezésére (legalábbis olyan színazonosítási szituációban, amikor kontextus nélküli, homogén színlapok színét kell meghatározni) kizárólag a *piros* használatos, a *vörös* még itt is meg tudta őrizni egy szeletét korábbi fontos pozíciójának. Máig is többnyire a *vörös* szót alkalmazzuk ugyanis a haj- és szőrszín kifejezésére, ill. ez a színnév szerepel számtalan rögzült nyelvi szerkezetben (tulajdonnevekben, növénynevekben, frazémákban stb., ill. számos *terminus technicus*ban).

Jelen fejezetben a vizsgálat korábbi irányvonalát követve arra a kérdésre keressük a választ, hogy ma milyen jelentéstartalom kapcsolódik az egyre ritkábban alkalmazott *vörös/veres* színnévhez, ill. hogy milyen értelme volt akkor, amikor az – írott források által elénk tárt – magyar nyelvben ez volt a piros színkategória elsődleges kategóriajelölője. Jelentés alatt jelen esetben a színtartományra vonatkozó elsődleges szemantikai mezőt, azaz a *vörös/veres* vizuális tartalmát értem, és eltekintek a színnév másodlagos és konnotatív jelentéseitől (politikai használati mód, negatív asszociációk).

1. ELLENTMONDÓ VÉLEMÉNYEK

Először is nézzük meg, hogy a *piros* és a *vörös* közötti különbségről szóló legkorábbi tudományos dolgozatokban mely piros árnyalatok jelölését tulajdonították egyik, ill. másik szónak. Már csak azért is érdemes ebből kiindulni, mert jelentős átfedést

találunk az ebben a kérdésben állást foglaló szerzők nézetei között, mint ahogyan azt a 12. táblázat is mutatja:

12. táblázat

Kutató[131]	Vörös	Piros
CSAPODI (1898, 1899)	sárgába hajló	kékes
KENEDY (1921)	–	kékkel vagy ibolyával kevert
BARTHA (1937)	sárgába hajló	kékes
SELÉNYI (1948)	a vörös és a sárga határán	(élénk, tüzes)
ERDÉLYI Zs. (1961)	sárgás, rőtes tónusú	(élénk, derűs)

A táblázatba foglalt nevek a legkülönbözőbb szakterületek képviselőit takarják, mindegyikükről feltételezhető azonban, hogy saját véleményüket fogalmazták meg, amikor állást foglaltak a *vörös* és a *piros* szavak által lefedett tónusok jellemzőivel kapcsolatban. Kivételt ez alól csupán Erdélyi Zsuzsanna néprajzkutató képez, ő ugyanis a népköltészet színszimbolikájáról szóló tanulmányában azt is megemlíti, hogy vidéki gyűjtőútjain gyakran kérdezte adatközlőit a két szín közti különbségről (Erdélyi Zs. 1961, 406). Tehát Erdélyi, elődeivel ellentétben, azt a feltételezést, miszerint a *vörös* által lefedett piros színtartomány a sárga színnel állhat közelebbi rokonságban, valószínűleg nem csupán saját tudása, hanem a megkérdezettek felfogása alapján alakította ki.

Míg azonban a 20. század derekáig a *vörös* színt a sárga színnel is összefüggésbe hozták, az 1970-es évektől kezdve a *piros* és a *vörös* szó közötti jelentéskülönbséget vizsgáló kutatók a *vörös* szónak a piroson kívül további színtartományhoz való kötődését már nem tudták kimutatni. Ugyanakkor máig sincs egyetértés a nyelvészek között abban, hogy ezeknek a színneveknek mi a modern köznyelvi jelentésük. Ebben a kérdésben a kutatók kétféle álláspontot képviselnek, az első szerint a *piros* és a *vörös* „általában ugyanazt a színt jelölik" (Kicsi Sándor 1988a, 44). Ennek a felfogásnak a hívei a két színnév között csupán használatbeli, ill. kontextuális eltérést látnak. Kiefer Ferenc (1983, 86) szerint például a *vörös* és a *piros* szónak „nagyjából ugyanaz a kognitív jelentése", abban viszont különböznek, hogy „általában mire vonatkoztatva használjuk őket". Vagyis voltaképpen úgy véli, hogy „csupán kollokációs különbségről" beszélhetünk (Kiefer 2005, 135; vö. Kicsi Sándor 1991, 52). De Bie-Kerékjártó (2003, 76) is úgy véli, hogy mindig „adott

[131] A sorból csupán Gárdonyi József hiányzik, mert szerinte nincs vizuális különbség a kettő között. Mint írja: „a *vörös* és *piros* színmegnevezés nem annyira technikai színjelölés, mint inkább érzelmi" (1920, 84). Vö. MÓSER 2015, 28.

denotátumra vonatkoztatva [...] döntjük el, hogy a *vörös* vagy a *piros* színnév-e a megfelelő nyelvi minősítés", azaz mindig az adott tárgy határozza meg, hogy azt *vörös*nek vagy *piros*nak mondjuk-e. A színek és az érzelmek viszonyát tanulmányozó Csillag Andrea (2005) szerint a *piros* és *vörös* közötti különbség szintén nem az elsődleges színjelentésben rejlik, hanem a járulékos szemantikai elemekben:

> „*It seems that the meanings of piros and vörös are very difficult to distinguish, however, the connotations and associations that go with them show significant differences, especially in the case of emotions.*" (Úgy tűnik, a piros és vörös színnevek jelentése alig különböztethető meg egymástól, viszont a hozzájuk társuló konnotációk és asszociációk jelentős eltéréseket mutatnak, főként az érzelmek terén.)[132]

A másik álláspont szerint viszont „a *vörös* a legtöbb magyar beszélőnél a *piros*nál sötétebb árnyalatot jelöl" (Sipőcz 1994, 39; vö. Gadányi 1983, 109; Bihari 1992, 18). Újabban Benczes és Tóth-Czifra (2016, 64) MacLaury tanulmányára (ld. MacLaury et al. 1997) és a „sztenderd nyelvhasználatot tükröző" *Magyar Értelmező Kéziszótár*ra hivatkozva állítják, hogy „a piros hagyományosan a világosabb, míg a vörös sötétebb színárnyalatot jelöli". Tehát a magyar nyelvészeknek ez utóbbi csoportja is úgy gondolja, hogy mindkét színnév egyaránt ugyanazt a piros színt jelöli, szerintük azonban a két szó által lefedett színtartomány világosság vagy sötétség tekintetében bizonyosan nem azonos egymással. Hogy az utóbbi feltételezés, amely – mint már szó volt róla – B&K a színkutatásokban korszakalkotó munkájában (a *Basic Color Terms* című műben) is szerepel (ld. 1991, 35–36), helytálló-e vagy sem, annak empirikus bizonyítására hazai nyelvészek máig sem vállalkoztak.

Robert MacLaury magyar munkatársai (1997) segítségével mindösszesen kilenc adatközlő bevonásával végzett színmintás kísérletei az utóbbi felfogás helyességét látszanak alátámasztani, azt találták ugyanis, hogy a *piros* központi árnyalata középtónusú, a *vörös* fókuszszíne viszont sötét. Mari Uusküla (2011) széles körű vizsgálatai azonban más eredményt hoztak. Hat különböző magyar településen összesen 125 magyar ajkú személy piros színre vonatkozó tudását mérte fel színminták segítségével. Ennek eredményeképpen szerinte B&K tévesen feltételezi, hogy a magyarok a *piros* szóval a 'világospiros', a *vörös* színnévvel pedig a 'sötétpiros' árnyalatokat

[132] Az azonban már más kérdés, hogy Csillag saját kutatásai viszont nem támasztják alá, hogy valóban lényeges különbség lenne egyrészt a *piros*, másrészt a *vörös* szóval asszociált érzelmek között, ugyanis az általa egyetemi hallgatók körében végzett felmérés szerint mindkettő kapcsolatba hozható a szerelemmel, a szenvedéllyel, a szégyennel és a haraggal, igaz, utóbbival inkább a *vörös* hozható összefüggésbe, mint a *piros* (CSILLAG 2005, 58–61, ld. még uő 1999, 252–254).

jelölik, mivel kutatásai szerint a *piros* és a *vörös* egyaránt jelentheti mindkettőt. Ráadásul a megkérdezettek többsége úgy véli, hogy a *vörös* tulajdonképpen nem különbözik a *piros* színtől, Uusküla adatai így tehát a magyar nyelvészeknek a *piros* és a *vörös* azonos vizuális értelméről szóló nézetét támasztják alá.

2. A *VERES/VÖRÖS* HÁROM JELENTÉSRÉTEGE

Vajon ezen feltételezések közül melyik felel meg jobban a valóságnak? A *vörös* tényleg ugyanazon árnyalatokat jelöli, mint a *piros*, és mindeközben sötétebb is, sőt még sárgásvörös tónusokat is kifejez? Hogy képes egyszerre különbözni és mégsem különbözni a *piros* és a *vörös* szó alatt értett színtartomány? Véleményem szerint a megoldás kulcsa a két szó szemantikájának történeti értelmezésében rejlik. A diakrón szempont figyelembevétele során azonban érdemes különválasztani a *veres/vörös* színnév jelentésének három, részben időben is elkülönülő rétegét:

1. az egykori kategóriajelölő *veres/vörös* 'makropiros' jelentése a 20. század első harmadáig;
2. a mai *vörös* 'piros' jelentése a legtöbb tudományos nyelvváltozatban, ill. részben az írott nyelvben;
3. a mai *veres/vörös* – legalább kétféle, de egymással összefüggő – jelentése az általam empirikusan vizsgált táji dialektusokban.

Az 1. szemantika voltaképpen a *veres/vörös* 20. század előtti jelentése, amely szokatlanul széles színskálát ölelt fel (lefedett jó néhány narancsos, lilás és barnás árnyalatot, ill. az összes rózsaszínt). A 2. szemantikai mező, amely csupán a mai színfelfogásunk értelmében pirosnak tekinthető árnyalatokra terjed ki, kizárólag a *vörös* szóalakhoz kapcsolódik, ill. körülbelül 20. században született. Ez utóbbi jelentés természetesen összefügg az 1-es számú szemantikával, hiszen a *vörös* mai 'mindenféle piros' jelentése az egykori kategóriajelölő *veres/vörös* tág szemantikai mezejének mai lenyomataként vagy egyfajta (a múltbeli 'makropiros' jelentésből táplálkozó) maradványként értelmezhető. Az 1. és 2. számmal jelölt szemantikára egyazon alfejezet keretében a 3-as számmal jelzett jelentésmező elemzése után térek majd vissza. Mielőtt azonban szemügyre venném a *vörös* bizonyos települések meghatározott korú és nemű tagjainak a körében általam felfedett – voltaképpen egy bizonyos „kortárs" élőnyelvi – szemantikáját, felvázolom, hogy általában mit tapasztaltam a terepmunkáim során ennek a színnévnek a használatával kapcsolatban.

2.1. A színjelentését vesztett régi kategóriajelölő

Saját színmintával végzett empirikus vizsgálataim mindenekelőtt arra derítettek fényt, hogy egyes dialektusok mindennapi nyelvében a *vörös* ritkán alkalmazott színnév, aminek köszönhetően elenyésző volt azoknak az interjúalanyoknak a száma, akik az eléjük tett színmintákon azonosítani tudták ezt a színelnevezést. Annak illusztrálására, hogy mennyire igaz ez, említhető az az eset, amikor egy adatközlőt a *piros* és a *vörös* közötti különbségről faggattam, azt válaszolta, hogy „én a *vörös*et [értsd: a szót] nem szoktam használni, azért nem tudok rá felelni". Az általam tanulmányozott településeken rendszerint elsősorban az idősebbek ismerték és említették a *vörös*t/*veres*t, és mivel ez a színnév – legalábbis ma már – erősen tárgyfüggő, a megkérdezettek többsége kulturális kontextusától elválasztva nem tudta megmutatni a *vörös* színt az eléjük tett homogén színmintákon.

Kutatásaim eredménye szerint a *vörös* alkalmazása nemcsak ritka, de az interjúalanyok a kontextus nélküli, steril színmintákon legfeljebb ugyanazt tartották *vörös* színűnek, amelyet korábban már a *piros* névvel jelöltek. Ha viszont konkrét dolgokhoz kötötten beszéltek róla (róka bundája, hagyma héja stb.), akkor ezzel a színnévvel semmiképpen sem egy tiszta vagy tipikus piros színt jelöltek, hanem valami kevert árnyalatot, amelyre más kontextusokban (hasonló tónusú, de másféle tárgyak esetében) viszont inkább a *sárga* vagy éppen a *barna* színnevet használták. Éppen ezért úgy vélem, hogy a mai *vörös* az élőnyelvi dialektusok egy részében, azon belül is elsősorban az idősebb generációk körében, a sárga vagy a barna, esetleg mindkettő színnel szoros összefüggésben áll. Ugyanakkor ez a használati mód csupán egy másodlagos, torzult (vagy „csökevényesedett") szemantikát fed. Feltételezéseim szerint ugyanis abban az időben, amikor még a *veres/vörös* kategóriajelölő volt, a jelentése felölelt olyan periférikus árnyalatokat is (a sárga és a piros, ill. a barna és a piros színek határán lévő tónusokat), amelyekre a mai *piros* jelentése – legalábbis a köznyelvben, ill. a népi dialektusok nagy részében – nem terjed ki. Mivel ezeknek a vegyes színárnyalatoknak a jelölését a *piros* nem – vagy csak néhány nyelvjárásban – „örökölte meg" a korábbi kategóriajelölőtől, az megmaradhatott a *vörös* szó szemantikájában. A *vörös* szót azonban, miután elvesztette eredeti jelentésmezejének legnagyobb, méghozzá központi elemeit (a tipikus piros, ill. a kékbe-lilába hajló piros változatokat), ma már több helyütt csak ezeknek a két színkomponenst tartalmazó, éppen ezért meglehetősen bizonytalan megítélésű árnyalatoknak az esetében alkalmazzák, ha egyáltalán alkalmazzák. Az általam vizsgált közösségek (általam megkérdezett) tagjainak többsége ugyanis ezt a – lényegi színjelentését és korábbi funkcióját elvesztő – kategóriajelölőt szinte teljesen száműzte a nyelvéből (legalábbis színt

jelölő melléknévként, mert pl. a *vörösödik* igét Szilágyin egy kiszáradó, elsárguló bokor kontextusában hallottam említeni).[133]

De nézzük, milyen terepen gyűjtött adatok szólnak amellett, hogy a mai, élőnyelvi *vörös* színnévnek létezhet egyrészt egy 'sárgába hajló', másrészt egy 'barnába hajló piros' jelentése is. Kezdjük először a *vörös* 'sárgásvörös' értelmével.

2.2. A *vörös* mint sárgába hajló piros

Ezt a jelentéstartalmat, amely voltaképpen megegyezik azzal, amit a 20. század első felében több kutató a *vörös*nek tulajdonított (ld. a 12. táblázatot), főleg két, Nyugat-Bácska területén található – egymáshoz közel fekvő, ill. egymással azonos házasodási körbe tartozó – magyar faluban, Szilágyin (Svilojevo) és Kupuszinán (Kupusina) élő idős asszonyok emlékezetéből sikerült rekonstruálnom. Mivel – mint már említettem – a *vörös*t csak nagyon kevesen kapcsolták össze az általam mutatott színminták árnyalataival, két egymástól eltérő adatcsoportból tudtam a *vörös* szónak ezt a jelentését kibogozni: egyrészt az interjúkból, pontosabban a *vörös* és a *piros* közötti színbeli eltérésekről verbálisan megfogalmazott véleményekből, másrészt azoknak a dolgoknak a leltárából, amelyeknek színét *vörös* színűként határozták meg az adatközlők. Szilágyin az adatközlők a következőképpen nyilatkoztak arról, hogy a *piros*hoz képest milyen színt takar a *vörös:*

„*A* vörös *szölidebb szín, a* piros *égőbb*" (szül. 1937).
„*A* vörös *a* piros*nál világosabb, sárgásabb*" (szül. 1939).
„*A* vörös *a narancssárgába húz*" (szül. 1954).
„*A* vörös *az olyan* lángszínű" (szül. 1936).

Úgy vélem, hogy a tűz lángjára utaló utolsó hasonlat miatt érdemes elgondolkodni a tűz és a vörös szín kapcsolatáról.

2.2.1. A tűz színe

Nem csupán a legutolsónak idézett, Szilágyin elhangzott vélemény utal arra, hogy a *vörös* szó színjelentésének köze lehet a tűz színéhez. Ezt kupuszinai adataim is

[133] Vö. „a kalászok sokasága természetes *veresedés*sel egyformán *sárgul*" – írta Bél Mátyás *Tractatus*ának magyar nyelvre fordítója (ld. HADIK 1927, 80).

megerősítik, mivel ott az egyik olyan dolog, amelynek színét gyakran *vörös*nek vagy *veres*nek mondták, az éppen a tűz lángjának a színe:

„*Hogy milyen színű a tűz?* Vörös, *mer lángol.*"
„*A tűz?* Vörös, veres. *Azt mondja a nóta, hogy* tűzpiros *virág, de a tűz nem* piros, *az is csak* veres."
„*A tűz* […] *Nem* piros, *hanem* lángveres."

Hogy a tűz színének a múltban is köze volt a *veres/vörös* színnévhez (egy korai példa: „Mint az tűz úgy el veresedik" Baranyai Decsi János: *Adagia,* 1598, ld. NySz 1076), nem meglepő, hiszen évszázadokon át ez a színelnevezés volt a kategóriajelölő. Ezenfelül azonban számításba kell venni azt is, hogy a tűz egyes kutatók szerint univerzálisan a piros szín és kategória természetbeni forrása vagy legfontosabb megtestesülése (Wierzbicka 1996, 316). A kutatók többsége azonban a vért tartja a piros kategória ilyen jellegű prototípusának, hiszen sok (egyebek mellett a legtöbb indoeurópai, a türk és a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó) nyelvben a vérre vezethető vissza a piros szín elnevezése.[134] Tehát voltaképpen mind a vér, mind a tűz összefonódik a piros színnel, de maga a *vörös* színnév is kapcsolatba hozható mindkét szimbólummal. Nyilvánvaló, hogy etimológiai szempontból a *vörös/veres* szó a vérrel hozható összefüggésbe. Ha azonban csupán a fenti faluközösségekben kirajzolódó szemantikáját vesszük figyelembe, sokkal inkább a tűz színét fejezi ki ez a színnév, semmint a vérét. (Érdekes, hogy míg költői nyelvben a *vér* állandó jelzője a *piros*, addig a szépirodalomban, de általában is az írott nyelvben a *tűz* szó előtt alig használatos színre vonatkozó melléknév.)

A tűz és a vér kapcsán azonban szempontunkból nem az a kérdés, hogy melyiknek van több köze univerzálisan vagy akár a magyar nyelvben a piros kategóriához,[135] vagy hogy ezek az egyetemesen előforduló piros jelenségek mennyiben magyarázzák meg a piros kategória univerzális létezését (ezt a problémát pl. Van Brakel veti fel, ld. 1993, 115). A megfejtésre váró probléma inkább az, hogy miért éppen a tűznek vagy a lángnak a színe az, amit *vörös*nek tartanak az általam vizsgált közösség egy részében. Erre a kérdésre ugyanakkor talán egyszerűbb a válasz, mint az első hallásra tűnhet. Feltételezéseim szerint ugyanis a tűz lángját sárgába hajló, vilá-

[134] Természetesen olyan nyelvek is léteznek, amelyekben nem a vérre, hanem a tűzre vezethető vissza a piros színt jelölő színnév, és persze olyanok is akadnak, amelyekben teljesen más dolog játssza ugyanezt a szerepet. Pl. egy kis pápua új-guineai nyelvben egy „startling crimson" színű papagájfajról kapta a nevét a piros kategória (KAY–MAFFI 1999, 752).

[135] Véleményem szerint kultúránkban mind a vér, mind a tűz szoros összefüggésben van ezzel a színnel, de pl. a délszlávok és a törökök is szintén mindkettőt a pirossal asszociálják (ld. SCHUBERT 1989, 347).

gos, de voltaképpen heterogén színezete miatt azonosíthatják a *vörös* jelentésével. A tűz színe ugyanis – legalábbis normális esetben – a fehértől a sárgán át pirosig bezárólag többféle világos árnyalat között váltakozik. Hogy a fényt adó tűz színe világos, ez közismert és kétségbevonhatatlan tapasztalati tény. Az viszont, hogy a tűz nemcsak pirosas árnyalatokat tartalmaz, hanem sárgásakat is, már nem ilyen egyértelmű, de mint az a 13. táblázatból is kiderül, az általam vizsgált közösségek tagjai mindenképpen így gondolják.

13. táblázat

	A tűz színe leggyakrabban	**A tűz színe ritkán lehet még**	**Tűz színe elvétve**
Szilágyi	*lángszín* 'élénk sárgáspiros és/vagy sárgás rózsaszín' *láng**vörös**/láng**veres**,* *(lángpiros, lángsárga)*	*Sárgáspiros* ***Vörös*** *Sárga* *Piros*	*Narancssárga*
Kupuszina	***vörös***	*Sárga* *Narancssárga* *Piros*	*Lángveres*
Kazár	*piros*	*Tűzszín* 'élénk narancssárga'[136] *Sárga*	***Vörös***, *Lángszín*
Mezőkövesd	vagy *piros*, vagy *sárga*	*Tűzpiros*	*Tüzessárga* 'narancssárga'[137]
Kalocsa	egyszerre *piros* és *sárga* *lángszín* 'élénk sárgáspiros és/vagy sárgás rózsaszín'[138]	*piros* *sárga* ***vörös***	*tűzpiros*
Báta	*piros*	–	*sárga* *tűzpiros* ***vörös***
Klézse	***Veres***	*sárig*	*langveres*

[136] FÜLEMILE–STEFÁNY 1989, 143; vö. *tűzszínű* (JÓKAI–MÉRY 1998, 125)

[137] Vö. DAJASZÁSZY 1961, 5; VARGA 2003, 26; „tüzes sárga" (narancsszín), ld. ZUPKÓ 1982, 19. A színnév régiségére mutat, hogy már Veszelszki Antalnál (1798) feltűnik ez a színjelző, a cserszömörcéről írja: „tüzes sárgára festenek véle" (167).

[138] Varga Marianna a kalocsai népviselet vonatkozásában a *lángszínű* értelmét egyszerűen a 'piros' szóval adja meg, de saját kutatásaim szerint ez így pontatlan (1982, 28).

Wierzbicka is hasonló eredményekre jutott, amikor angolajkúakat faggatott ki egyrészt arról, hogy milyen színű a tűz, másrészt arról, hogy milyen szín jut eszükbe a tűzről. Bár a két kérdés hasonló, az ezekre adott feleletek mégis eltértek egymástól, ugyanis az angol válaszadók szemében a tűz narancs/narancssárga színű (vö. „narancsos piros, vagyis tűzvörös", Fáy 1941, 97), ugyanakkor mégsem a sárga, hanem inkább a piros színt társítják hozzá. Wierzbicka szerint az lehet erre a magyarázat, hogy az első kérdés kapcsán a tűzláng jut az emberek eszébe, viszont a második kapcsán az égés teljes folyamata a tűztől az izzó piros parázsig (1996, 315). Véleményem szerint az izzó parázs árnyalata sem sokban tér el a lángétól. A különbség hátterében inkább az állhat, hogy a narancsszín kategóriájának egyetemesen késői elkülönülése előtt a tüzet valóban pirosnak vélték, pontosabban a tűz árnyalatát (vagy inkább árnyalatait) többnyire a makropiros kategóriába sorolhatták. A B&K-hipotézis Kay által továbbfejlesztett – az univerzalisták körében jórészt ma is elfogadott – változata szerint viszonylag későn következik be az összetett meleg kategória kettéválása külön sárga és külön piros kategóriává (Kay 1975, 260). Eszerint amíg az európai nyelvek még nem érték el a színosztályozásnak ezt a fokát, addig bizonyosan a *red/rot/rouge* stb. értelme ölelte fel mindazon színtartományt, amely a tüzet jellemzi. Mivel pedig ezeket a – ma már csupán 'piros' jelentésű – színneveket évszázadokon keresztül szoros kötelék fűzte a tűzhöz, nem csoda, ha az európai kultúrákban még manapság is a – valóságban tehát nem kizárólag piros árnyalatú – tűz a piros kategória egyik legfontosabb szimbóluma. Emellett sok igazság lehet abban is, amit Pastoureau állít (ld. 2017, 22–23). Szerinte bár a piros és a tűz közti asszociáció nem annyira nyilvánvaló (hiszen a láng ténylegesen ritkán piros), ez az őselem azért fonódhatott mégis olyan szorosan össze az életet szimbolizáló pirossal, mivel az ókori emberek élő dolognak vélték a tüzet (és mint már utaltunk rá, a színek közül pedig ősidőktől fogva a piros az élet szimbóluma).

De visszatérve a magyar adatokhoz, a tűz színéről szóló, általam lejegyzett vélemények összesítésével arra is fény derült, hogy nem minden általam vizsgált településen tartják *vörös* színűnek a tüzet (vö. *pirosmári* 'tűz', ld. ÚMTSz IV. 503). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy minden általam kutatott közösségben akadtak olyan személyek, akik *vörös*ként határozták meg a tűz színét. (A 13. táblázatban többször szereplő – a magyar folklórban is felbukkanó – nagy múltú színnév: a *lángszín* összetett, dialektusonként kissé eltérő jelentéstartalmára itt most – mivel nem tartozik szorosan a témánkhoz – nem térek ki, csak annyit említek, hogy a tűz tónusának *lángszínű*ként való meghatározása szintén összhangban van a *vörös* szó 'sárgásvörös' jelentésével.)

2.2.2. Vörös szőrű állatok

A *vörös* színnévnek a sárga színhez fűződő viszonya azonban másféle adatokkal is alátámasztható. A *vörös* szót ugyanis már használatának kezdete óta a *vörös* színű haj, szőrzet, valamint tollazat jelölésére is alkalmazzák: *vörös róka*, *vörös-tarka tehén*, *vörös kakas* stb. (Utóbbi állatnak egyébként a tűzhöz is köze van, ugyanis korábban a vörös színű kakas a „tűz népies jelképe" volt, ld. PalLex XVI. 952.)[139] Míg azonban a vizsgált települések idősebb lakói közül még manapság is többen gondolják a tűz színét *vörös*nek, ugyanezeken a helyeken a – mindenkori magyar köznyelvi műveltség szerint – *vörös* színűnek mondott állatokat nem törvényszerűen tartják *vörös*nek. Vegyük például a sárgás-vöröses tyúkok és macskák színének meghatározását (ld. a 14. táblázatot).

14. táblázat

Település	a (vörös) Tyúk színe	a (vörös) Macska színe
Szilágyi	*vörös*	*vörös* (ritkábban: *sárga*)
Kupuszina	*vörös*	*vörös* (ritkábban: *sárga*)
Kazár	*vörös / piros*	*vörös*
Mezőkövesd	*sárga*	*sárga* (ritkábban: *vörös*)
Kalocsa	*sárga*	*sárga*
Báta	*sárga / vörös*	*vörös*

Mint azt a táblázat mutatja, Mezőkövesden, Kalocsán, Bátán ebben a kontextusban – a *vörös* helyett vagy a *vörös* mellett – a *sárga* szót használják. Arról azonban, hogy az ezeken a helyeken a házaknál tartott tyúkok színe ténylegesen sárgásabb-e, mint a többi helyen, vagy ez az eredmény inkább a *vörös* szó közösségenként változó alkalmazásainak tudható be, nem tudok bizonyosat (mivel a helyiek által korábban tartott tyúkok színeinek felsoroltatása révén jutottam erre az eredményre).[140]

139 Vö. „*Vörös kakas száll a házra* – mondja a magyar nép, ha tűz üt ki valahol" (ERDÉLYI Zs. 1961, 406. Kiemelés az eredetiben). „Vörös kakas. (Tüz. Ha vörös kakassal álmodnak, tűzvész lesz.) Rászállott a vörös kakas a portájára. (Tűzvész.)" (MARGALITS 1897, 392 és 767. Kiemelés – B. B.) „Vörös kakast röpit a házára" (Fölgyujtja a házát)" (SIRISAKA 1890). Vö. még: a lengyelben a *czerwony kur* 'vörös kakas' szintén a tűz szinonimája (WIERZBICKA 1996, 315); ill. a mordvinban: *Kudodo kudos jakstire afaks cijne* 'Házról házra *veres kakas* fut = tűzvész' (BARNA 1904, 206).

140 Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy nem érhetek célt úgy, ha közvetlen módon kérdezek rá arra, ami engem ténylegesen érdekel. Tehát ebben az esetben arra, hogy az adott közösségben milyen színűnek mondják a vörös tyúkoknak a színét. Éppen ezért inkább a következő kérdést

Az mégis árulkodó, hogy ugyanazokon a településeken mondták a tyúkokat sárgának, ahol a többség a vörös macskát is ilyen színűnek gondolja. Ráadásul talán az sem véletlen, hogy a vizsgált közösségek közül éppen ezek azok, ahol a *vörös/veres* szó szemantikájába a 'barnásvörös' is beletartozik az eddig tárgyalt sárgás jelentésével párhuzamosan.

De nem csupán a tyúk és a macska olyan állat, amelynek köze van a sárga színhez. Ilyen állat az európai *vörös róka (Vulpes vulpes vulpes)* is, amely a magyarok között általánosan ismert szólás szerint: *Vörös, mint a róka* (vö. *„Ojan veres, mint a róuka:* nagyon vörös", ld. DCSz 708). A 20. század elején a magyar színnevekről készített két monográfia (Mátray 1910; Bartha 1937) szerint azonban:

rókaszínű 'vörhenyeges sárgaszínű';

róka 'sárga'.

Ezekre az adatokra egy 18. századi szómagyarázati jegyzékben leírt meghatározás is rímel, eszerint ugyanis a „Verhenyeges Verhenyös, verhenyö" jelentése: „sárga-veress, mint a' Róka" (Baróti: PaM). Mivel a kategóriajelölő *veres/vörös* jelentése ebben a korban még felölelte a teljes piros kategóriát (köztük a kékbe hajló piros és a bíbor árnyalatokat is), érthető Baróti igyekezete, hogy a róka szőrének színét pontosan kívánta megfogalmazni, és nem elégedett meg pusztán annyival, hogy *„veres, mint a róka"*.[141] Viszont mivel ma már a *vörös* tényleges színjelentése (legalábbis az élőnyelvi dialektusok egy részében) csupán a sárgába, ill. barnába hajló piros tartomány, senki sem érzi annak szükségét, hogy pontosítsa a *vörös* jelentését, így nem csoda, hogy a *róka* színére vonatkozó kérdés kapcsán főként csupán a *veres/vörös* színnevet, ill. a *Vörös, mint a róka* szólást említették az adatközlők. Egyetlen kivétel akadt ez alól, egy idős gyimesközéploki adatközlő a róka színe kapcsán, mivel épp nem jutott eszébe a *vörös* szó, spontán módon megalkotta a *„rókabarna"* színnevet, hasonló módon ahhoz, ahogyan Nyugat-Bácskában olykor a *„rókavörös"* színnév is elhangzott. Lehetséges azonban, hogy az utóbbi nem az interjúk folyamán született, mert Erdély egyes vidékein bevett színnévnek számít a *rókaveres*. E szóalakot a 20. század elején pl. Tordában is feljegyezték, ott és akkor ezt tyúkszínként, ill. a vörös hajú ember gúnyneveként alkalmazták (Viski 1906, 58). Gúnynévként való használata nyilvánvalóan abból ered, hogy az emberek általában nem szívlelik a vörös hajat, ahogyan a rókát sem: *„Veres róka*, fekete, / Nem szereti senki se" (Szende 1991, 65, kiemelés – B. B.).

tettem fel: „Milyen színű tyúkokat tartottak régen errefelé?" (A macskánál úgyszintén: „Milyen színű macskák voltak régen a házaknál?")

[141] Vö. egy 19. század végi féltudományos értekezésben a róka színének pontos meghatározására a *sárga*, a *vörös* és a *vörhenyes*, sőt még a *barna* színnév is feltűnik (ld. Hőnig 1895, 43).

Mivel a Barótitól idézett *verhenyeges, verhenyös, verhenyö* színnevek szintén a *vörös* szó 'sárgába hajló' jelentését igazolják, a következőkben röviden ki kell térnem ezeknek a szavaknak a jelentésére és használatukra is.

2.2.3. A nyelvünkből mára kiveszett ver(he)ny(eg)es

A *ver(he)ny(eg)es / vör(he)ny(eg)es*, valamint a vele egy szócsaládba tartozó *vörhenyő/ verhenyő* színnevek a *vörös* szó rokonai mind etimológiailag (szintén a *vér* szóból származnak), mind értelmükben (jelentésük szintén 'pirosas'), viszont mára már a mindennapi nyelvhasználatból szinte teljesen kivesztek (TESz III. 1177–1178. A *vörhenyő* szó írott nyelvemlékekbeli első előfordulása a 15. század, a *vörhenyeges* színnévé pedig a 16. század). Ez alól csupán a *vörheny* főnév,[142] ill. a *vörhenyes* melléknév képez némi kivételt, ezeket még ma is alkalmazzák, igaz, utóbbit nem a közbeszédben, hanem egyes állatok és növények biológiai elnevezéseiben: *vörhenyes gödény (Pelecanus rufescens)* vagy *vörhenyes őzlábgomba (Lepiota helveola).*[143] A *vörhenyes/verhenyes* jelentését a NySz (III. 1077) a legkorábbi latin–magyar szótáraink alapján egyszerűen a *veres/vereses* szóval adja meg. A RSzSz (456.) viszont elkülöníti egyrészt a *verhenyes/vörhenyes*, másrészt a *verhenyeges/vör(he)nyeges* jelentését, míg az előbbi e szótár szerint csupán 'vöröses, vörösbe hajló színt' jelöl, addig az utóbbi színnév kapcsán a 'vöröses' jelentés mellett feltünteti a következőt is: 'élénken vöröses színű'. Véleményem szerint azonban ez a kétféle meghatározás nem logikus. Nehéz elképzelni ugyanis, hogy ezek a szólakok egyszerre fejeztek ki „vöröses, vörösbe hajló" (azaz voltaképpen csak *kissé* vörös színű), ill. „élénken vörös" (azaz *erősen* vörös) tónusokat. Ellentmond ennek Baróti Szabó Dávid 18. század végi szótára is, melyben ez áll:

> „Vörhönyeges: *vernyeges, vörhenyeges, gesztenye színü p. o. ló* [...] *Vörhönyös sárga: arany színü*" (Baróti: KisdSz 277).

Ráadásul kutatásaim szerint ezeknek a szóalakoknak a használata hasonló egymáshoz, és jórészt megegyezik a *veres/vörös* színnévével is. Hiszen ezekkel is kifejezhették a vöröses haj és szőrzet színét:

---

[142] A *vörhenyő, vörhenyeges* színnévből a nyelvújítás korában mesterségesen, elvonással alkották meg a *vörheny* szót, melynek jelentése eredetileg 'skarlát (betegség)' volt (ESz 924).

[143] Csokonai összes művében csupán egyetlenegy helyen fordul elő ez a színnév, ott a vargányagombához hasonlítja ezt a színt: „ezt náthás on mondja ollyan nagy lesz tőlle az ór[r]a, mint a sós ugorka, osztán *verhenyeges* mint a vergánya" (*Cultura.* Vígjáték, 1799).

1531: *„Vagyon az Crystwsnak* [s]*zakalaban nyolcz* [s]*zalak, kyk kewesse lattatnak* verhönyösne*k lenny" (NySz III. 1077)*

1532: *„Az boriuknak es az keczkeknek vyret elw veuen vyzel es* verhenyw (verews *sabaso) gyapiuual es isopual" (*Komjáthy Benedek: *Szt Pál levelei* 1532. 443. (Idézi: Hermann 1914, 356).

1586: „Vörhöniös *ló: equus rufus"* (Félegyházi Tamás Bibliája II. Debrecen, 1586. 170. ld. NySz III. 1077.)

1590: „vörhönieges *lo = equus spadiceus"* (Sziksz 41)[144]

1594: „Vörhenyeges" *marha* (Szabó K. 1937, 88)

1643: *„A* verhenyös *hajuac hamar öszülnec"* (Comenius, Joh(annes) Amos: *Janua linguae...* Kolozsvár, 1643. 53. ld. NySz III. 1077)

1660: *„ollyan* verhenyő *színű, mint az oroszlánnak az bőre"* (Ballagi 1884, 268)

1702: *„A teve* verhenyes *szinű kemény bőrű állat"* (Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vadkert Irta Franzius F.* Lőcse, 1702. 37. ld. NySz III. 1077)[145]

1757: „Vernyeges *és Ritka Szakalu és vékony abrazatu Ember"* (Tanúvallomás részlet, közli: Morvay 1957, 286)

1799: *„Tsótánoknak hívják azokat az útálatos* [...] *állatotskákat, mellyek* [...] verhenyeges *vagy fehér színűek"; „Majd minden rákok* verhenyő *zöldek" (?) „Törpe-pésma* [...] Verhenyő barna *szőrei vagynak"* (Fábián 100. 224. 536)

1836: *„Ha angolt akarsz látni* [...] *nézd Master Bloomot; a hosszas arc, a kiálló hólyagos, igen világos szemek,* verhenyeges *haj"* (Jósika Miklós: *Abafi*. Budapest, 1990)

---

[144] Később, a 18. században már a *vörös* és a *vörhenyeges* sem gyakori a ló színének kifejezésére. Legalábbis a kecskeméti jegyzőkönyveink tanúsága szerint ezek helyett a *pej*, a *sárga* (és a *barna*) használatos inkább (SZABÓ K. 1936, 222). De Sárrétudvariban 1920-1950 között lovakra használták a „verhenyes szürke" körülírást (CS. SZABÓ 2002, 445).

[145] Vö. *„1697:* Egy oláh *veres* teveszőr eo [öv]" (SzT IX. 1013).

> 1867: „*szőke képü, vastag,* vörhenyeges, *kusza bajuszu, rongyos* […] *ember volt*" (Tolnai Lajos: *Életképek*. Pest, 1867. 88)
>
> 1872: „*Patagónia déli vidékein* [a puma] *színe fakóbarna, míg Argentinben* verhenyes" (Nyilas: Egy még ősvadász nép között. *Vadász és Versenylap* 1872. jún. 5. 174)
>
> 1881: „*hegyes* verhenyes *szakállú svédek*" (Schwarz Gyula: *Amerikai levél Esztergom és vidéke* 17. sz)
>
> 1884: „*subrufus,* mn. *egy kissé verhenyes,* homo, *vereses hajú*" (LatSz)

Az 1790–1819 közti körözőlevelekben – azok személyleírás részében – nem csupán a katonaszökevények hajszínéről, hanem bajusz- és szakállviseletükről írt jellemzésben is többször találkozunk a *verhenyes/ver(he)nyeges* színnévvel. Érdekes módon azonban az utóbbi kontextusban a *vörös* szó egyszer sem fordul elő (Schram 1964, 12–15). Ugyanitt az emberi arcszín vonatkozásában is gyakran használták ezt a színnevet, olykor a „himlős/himlőhelyes" jelzővel kiegészítve, így részben igaza lehet Berzsenyinek, szerinte ugyanis:

> „*A'* verhenyeg, verhenyeges, *pirhonyag, pirholag 's pirholagos, annyit jelent nálunk, mint piros hólagos, vagy habos, melly nem egészen annyi mint:* vereses *és pirosas, hanem a' pirossasnak különös speciese, mellynek természet szerint különös nevezetének is kell lenni*" (Berzsenyi 1825, 106).

Az emberi bőr vonatkozásában ugyanis ez a színnév valóban jelölhette a varas, hólyagos bőrt, pontosabban az arc nagy részét borító bőrhibákat (vö. RSzSz 456; ill. CzF a *bőrvöreg, bőrvörhenyeg* szócikkével, ld. I. 806). Erre utal a *vörheny* szó mai használata is ('kiütések a testen').

Ugyanakkor nem csupán az állatok és az emberek külső testfelszíne, szőrzete, haja, hanem a növények *haja* 'héja' (pl. a *vörös*fenyőé, ld. Fábián 61.), magja, gyökere, levele, sőt még a virága (pl. Melius: Herb 184.) is megkaphatta ezt a jelzőt a 16–19. században (pl. *verhenyes* borsóról, *verhenyő-barna* vaníliarúdról stb. is találtam adatokat). Mint ezekből az adatokból is kiderül, a *verhenyes* használata nagyon hasonlít a *vörös*éhez, mégsem teljesen egyezik meg azzal, abban pl. különböznek, hogy az előbbivel csak ritkán találkozunk a textilek/szövetek, ill. az öltözet vonatkozásában (egy pl. 1755-ből: Takács 1975, 399). A régi forrásokban azonban elvétve még az is előfordult, hogy a kategóriajelölő *veres*hez/*vörös*höz hasonlóan a *verhenyes/vörhenyes* szót alkalmazták a piros szín gyűjtőfogalmaként. Ennek szép példáját nyújtja Jeney

György 1791-ben kiadott csillagászati műve, amelyben ezt olvashatjuk: „7 szinek látztzanak [ti. a spektrumban], ilj rendel *verhenyeges*, arany szin, sárga, zöld, kék, bársony, és viola szin" (27). A szivárvány valós színeiből kiindulva a *verhenyeges* a szivárvány kezdőszínét, a piros színt takarta. Ha a RSzSz erre a használati módra utal a *verhenyeges* jelentései kapcsán korábban már említett „élénken vöröses színű" meghatározással, akkor mégis helytállónak tekinthetjük a két – egymásnak voltaképpen ellentmondó – jelentés megkülönböztetését. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy míg ezzel a jelentéssel csak ritkán találkozhatunk a történeti szöveganyagban, addig a szócsalád 'vöröses, vörösbe hajló' értelme rengeteg forrásból igazolható.

A *verheny/vörheny*- kezdetű színnevek tehát többnyire valamiféle kissé pirosba hajló, erősen kevert – éppen ezért koszosnak tűnő (vö. „verhenyes, vagy feketés motskokkal fótos", ld. Schuster 71.) – sárgás/barnás/szürkés/feketésvöröses árnyalatot jelölhettek (vö. a *verhenyesszürke* lószínnévvel, ld. Pusztainé 1976, 456), tehát részben ahhoz hasonlót, amit az élőbeszédbeli *vörös* jelöl az általam vizsgált közösségekben. Ezt igazolja pl. a következő, 19. századi meghatározás: „*Verhenyős* szín, vereses szin, vas rozsda szin (TSz 383). Hiszen – ahogyan erről még a későbbiekben is szó esik – a rozsda egyszerre lehet sárgás- és barnásvörös is. De emellett szól az is, hogy a *verheny(eg)es* gyakran áll együtt a *sárga* színnévvel. Már Calepinus tíznyelvű szótárában is előfordult ez a két szó egymás mellett, pl. a *rufus* szó fordításánál, ahol (mai átírásban) a *vörhönyö* után rögtön – mintegy magyarázatképpen – a „*vörös sárga színű vörös*" színmeghatározás tűnik fel (Cal 278).[146] A későbbi forrásokban is gyakran áll a *vörhenyes* szó a *sárga* előtt, annak mintegy értelemmagyarázó előtagjaként (pl. *verhenyő sárga* föld, ld. NySz III. 1077; *verhenyeges sárga* salátamagok, ld. Lippay: PosK II. 105; *verhenyő sárga* köles, ld. Diat II. 149; *verhenyeges-sárga* jácintkő, ld. Fábián 655; stb.). Bár még a 19. században is gyakori ennek a két színnévnek a párosítása, ekkortájt azonban már a *vörhenyes barna / vörhenybarna* is legalább olyan sokszor szerepel a különböző szövegekben (különösen az állat- és növénytani leírásokban). A vizsgált színnév mindkét színnel, vagyis a sárgával és a barnával való párosítása számtalanszor előfordul pl. a PalLex

[146] Egy, a Calepinus-szótár magyar adatait átmásoló és részben megváltoztató prédikátor azonban (1607 körül) megelégedett ugyanennél a színnél a „Verhenyős Veres sárga színű" meghatározással (BÜKY 1967, 96), tehát a *színű* szó mögül elhagyta az újra megismétlődő *vöröst*, valószínűleg azért, mert felesleges ismétlésnek tartotta. Viszont a *rufeo* fordításánál betoldott egy *veres* szót oda, ahol az eredeti magyar szövegben nem volt, így nála nem csupán annyi szerepel, hogy „vörhönyös sárga színü vagyok", hanem a következő: „Verhenyös Sarga szinü *veres* vagyok" (97). A *verhenyes* színnév egyébként Calepinus szótárában több helyütt is feltűnik, vagyis nemcsak a *rufus/rufulus/rufeo*, hanem még a *rubidus, fulvus, luteus* és *helvus* fordításaként is szerepel, így jelentése bizonyosan 'sárgás' és nem csupán 'sötétebb vörös' lehetett, annak ellenére, hogy az orvosi szóanyagra koncentráló Büky csak utóbbi értelmét tünteti fel dolgozatában (120).

szócikkeiben (ahol egyébként a *sárgás-* és *barnásvörös* is gyakori), sőt itt már az a *vörhenyes szőke* összetétel is szerepel,[147] amely még a 20. század második felében is használatos (akár szakirodalmi szövegben is, ld. Erdélyi Zs. 1961, 199).

2.2.4. Milyen színű a „magyar paprika"?

A *vörös* és a *verheny(eg)es / vör(he)ny(eg)es* 'sárgás' jelentése kapcsán érdemes kitérni egy rövid gondolat erejéig a címben jelzett kérdésre, mivel ezzel kapcsolatban a 19. század közepéről különösen figyelemreméltó adatra bukkantam. Egy észak-amerikai útleírásban ugyanis a magyar fűszerpaprika színének vonatkozásában a *verhenyeges sárga* kifejezés tűnik fel:

> „*ez semmi* [ti. az erős kapadohány] *az indiánok dohánynemüjéhez képest, mellyet kinikkiniknek hivnak s egy fanem gyökerének héjából készitenek* […] *napon megszárítva porrá törik és ugy szivják. Erejére nézve hasonló a paprikához s szine is olly* verhenyeges sárga" (Mocskai Haraszthy 1850, 174).

A fenti idézet igazi értékét az adja, hogy a szerző, Haraszthy Ágoston – aki később a kaliforniai szőlészet-borászat megalapítója lett – annak a „magyar paprikának" a színét határozta meg *verhenyeges sárga*ként, melynek színét a száz évvel később élők már bizonyosan nem a sárga színosztályba, sokkal inkább a kognitív pirosba sorolták. Hiszen az 1940-es években már inkább abban volt nézeteltérés a magyar nyelvet beszélő személyek között, hogy a paprika színe kapcsán a *veres* vagy a *piros* szót megfelelőbb-e használni. Egy 1948-as – kémikus szakemberek körében tartott – felolvasó ülésen ugyanis a fűszerpaprika színével és minőségével kapcsolatos tudományos előadás után valaki felvetette, hogy a paprikaőrlemény színe voltaképpen nem *piros*, hanem *veres*, a felszólaló nézetét azonban senki sem osztotta, sőt hevesen támadták. A vita elmérgesedésének az ülés elnöke végül „avval a tréfás megjegyzéssel vette elejét, hogy próbáljon meg csak valaki a szegedi piacon *veres* paprikát kérni, majd meglátja, milyen választ kap rá" (Selényi 1948, 12). (Összevetésül megemlíthető, hogy a 19. századi szövegekből, ill. a 20. századi tájnyelvekből is ismert *vörös mint a paprika* szólás ma kétféleképpen is használatos: „*vörös* <vki> v. <vmi>, *mint a paprika*"; ill. „*piros* <vmi,> *mint a paprika*", ld. Bárdosi 2012.)

---

[147] Ld. a *Bernhardt* szócikket. A *verhenyeges szőke* kifejezést a szarvasmarhák szőrszínének azonosítására is alkalmazták, Szabó pl. egy 1821-es kecskeméti jegyzőkönyvben találta meg ilyen kontextusban (SZABÓ K. 1937, 88). Hermann szerint *szőke* színűnek egykor azt a szarvasmarhát nevezték, amelyiknek „világos vörösessárga" volt a színe (HERMANN 1914, 450).

Véleményem szerint a fenti adat és az említett szóváltás a fenti színnevek vonatkozásában háromféle tanulságot is hordoz. Egyrészt rávilágít a *verheny(eg) es* és a *sárga* korábbiakban is hangsúlyozott kapcsolatára, másrészt felfedi a *veres/vörös* és a *verhenyeges* szemantikai mezejében fellelhető hasonlóságokat is, hiszen ezek szerint mindkettő lehetett 'sárgásvörös' jelentésű (is). Harmadrészt további bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy először a népnyelvekben szélesedhetett ki a *piros* használata és jelentése, hiszen az üléselnök szavai arra utalnak, hogy a *piros* színnévhez – valószínűleg már hosszabb ideje óta – ragaszkodó szegedi dialektus ekkortájt (már) nem alkalmazta a *veres/vörös*t ebben a kontextusban. (Fogalmazásmódja ugyanis arra utal, hogy aki a szegediek körében a paprikára az utóbbi színnevet használná, bizonyosan nevetség tárgya lenne.) Ezt igazolja az is, hogy az erre vonatkozó vizsgálatok szerint a szegedi tájnyelv a paprika, ill. annak őrleménye tekintetében csupán a *piros* és a *barna* szót – egymással, ill. más jelzőkkel – variáló színneveket használ (*barna, barnapiros, apróbarna, nagybarna, piros, pirosédös, aprópiros, puhapiros, nagypiros,* ld. SzegSz II. 271).

2.3. A vörös 'barnás' jelentése

Kutatásaim eredménye szerint Mezőkövesd, Báta, valamint a Kalocsához tartozó szállások (Homokmégy, Szakmár, Drágszél, Öregcsertő) lakóinak egyik része a *vörös* szó 'sárgás', a másik része pedig 'barnás' jelentéstartalmát ismeri. Leginkább a kalocsai, ill. a Kalocsa környéki és emellett a bátai adatközlők közül kerültek ki azok is, akik az egyik, a többség által *barna* (vagy kisebb mértékben *bordó*) színűként azonosított sötét színmintát (Munsell-kódszám: 7.5 R 3/6 M) a *vörös* névvel, vagy – különösen Kalocsán – a *vörös*höz hasonló értelmű színnevekkel illették *(rozsdavörös/rozsdabarna).* Az a tény, hogy az általam megkérdezettek között akadtak olyanok, akik ezt a sötét színlapot *vörös*ként határozták meg, jól mutatja, hogy egyes mai dialektusokban a *vörös* nemcsak a tűz lángjához hasonló világos árnyalatokat jelölhet, hanem a sötétbarnához hasonló mély árnyalatokat is. A *vörös* szónak ezt a 'barnába hajló sötétpiros' jelentését az általam gyűjtött szóbeli megnyilatkozások is alátámasztják:

> *„Az egyik mondom olyan élénkpiros szín, a* piros, *a másik meg olyan* barnás, *és akkor az olyan* vörösses" (szül. 1931-ben Homokmégyen).
>
> *„A* vörös *a barnáhó hasonlít, a* piros *meg piros, mer a* vörös *az, az inkább ulyan* vörösbarna" (szül. 1941-ben Homokmégyen).
>
> *„A* piros *lágyabb, élénkebb, a* vörös *erősebb, sötétebb, olyan, mind az alvadt vér színe"* (szül. 1938-ban Mezőkövesden).

2.3.1. A véralvadék színe

De milyen színű is az utóbbi – egy mezőkövesdi asszonytól származó – hasonlatban említett alvadt vér? Mi magyarok a *vér* szó hallatán leginkább talán valamiféle tiszta piros árnyalatra gondolunk (nyilvánvalóan nem kismértékben a középkorban rögzült *piros vér* kifejezés hatására), ezzel szemben más nemzetek e szó említésekor másféle tónust asszociálnak, pl. Kosztolányi szerint a német *Blut* 'vér' szóban „a rőt, a rozsdaszín lappang" (Kosztolányi 1999, 110). A magyar színfelfogás szerint viszont a *rozsdaszín* legfeljebb az alvadt vér tónusával hozható összefüggésbe. Korábban ugyanis határozottan elkülönítették a friss vér színét a megalvadt vérétől, legalábbis erre utal a *piros, mint a cseppentett vér* szólás (ld. Margalits 1896, 616. Ennek korai, de még színjelző nélküli előképét Koháry István a *Vasban vert rabnak bús elmével...* című 1685-ös versében találjuk, ld. a 94. strófát), amely még a népdalokban is feltűnik:

> „*A gyalaki biró kiskertjébe*
> *Lehullott a ropogós cseresznye,*
> *Olyan* piros *mint a* kicseppent vér
> *Meghalok a kedves galambomért*" (Illyés 1935, 508; vö. A „Diósadi bíró kiskertjébe..." kezdetű népdallal, ld. Borsi 2003, 45).

Szépirodalmi forrásaink az alvadt vérrel általában valamilyen barnásvörös színt, ritkábban – részben költői túlzásként, részben mert az ténylegesen nagyon sötét is lehet – a feketét kapcsolják össze. Nézzünk az alvadt vér előtt álló színjelzőkre három példát a 20. század első feléből a *Nyugat* folyóiratból:

> 1922: „*Hirtelen kidülledtek a szemei: a mellény balfelén – a szíve táján – kerek,* rozsdabarna *folt sötétlett! Komor, nagy ijesztő folt. Hát – tegnap éjjel – ezt* [...] *ezt nem vette észre? Ezt a rémséget? Mert ez, óh igen, ez* [...] *ez vér!*" (Kürti Pál: Vallomás. *Nyugat* 1922. 3. sz.)[148]

> 1929: „*Fonott kosarakban erdei gyümölcsök leve erjedt* fekete-vörösen *mint az alvadt vér.*" (Sziráky Judith: Egyszerű levél. *Nyugat* 1929. 3 sz.)

[148] Vö. „A havon itt-ott *rozsdavörös* foltok: megalvadt vér" (Illés Béla: *A vígszínházi csata* Budapest, 1950. 45).

> 1939: *„Az október nemrégiben még elképesztően szép, megkergültek a kőrisfák, szemérmetlen tarkán vetkőztek:* rozsdaszín*ben,* vörösbarná*n, mint az alvadt vér.* (Kádár Erzsébet: Az utolsó őzbak. *Nyugat* 1939. 3. sz.)

De ha a költői hasonlatokon túl tudományos szövegeket is bevonunk a vizsgálatba, azokban az alvadt vér színének leírására szintén a *vörös* szóval alkotott színnevek szerepelnek. Bár ez annak fényében nem meglepő, hogy a tudomány előszeretettel használja a *vörös* szót a *piros*sal szemben, mégis tanulságos beleolvasni a következő, 19. századi élettani leírásba:

> *„A vér* meggyszínű *szerves, alakos elemekből álló folyadék. Magában véve, mint folyadék, tulajdonképpen se nem* meggyszínű *se nem* piros, *hanem színtelen* [...] *és színesnek csak azért látszik, mert benne* [...] *vérsejtek úszkálnak, melyeknek nagy része* piros. [...] *Ha a magára hagyott vért megalvása után tekintjük meg* [...] *csaknem egész állományában kocsonyanemű* vörös *tömeggé szilárdult* [...] *E piros vérsejtek állománya a haematin nevezetű, vastartalmú vérfestéktől* vörösre *színezett fehérnyéből, az ú. n. globulinból áll* [...] *E haematin és globulin vegyületét ennélfogva közös névvel haemoglobinnak nevezik, vagy, mivel a kettő együtt* bíbor-piros, [...] *haematokrystallin nevet is visel.* [...] *A vér az üterekben* piros, *a visszerekben* sötét, *mondhatni* kék [...] *konyhasóoldattal keverve* élénk világosvörös *színt vesz fel* [...] *a haemoglobin élenyt felvéve, élenyülve, ha szabad úgy szólanunk* rozsdásodva, vörösebbé *lesz, s mivel az üteres vérben az éleny sokkal nagyobb mennyiségben van, mint a visszeres érben, amaz sokkal* pirosabb *lesz, mint emez"* (Thanhoffer 1875, 177–178).

Jóllehet a szövegben meglehetősen kuszának tűnik a különböző pirosas jelentésű színnevek használata, az talán mégsem lehet véletlen, hogy az alvadt vér mellett a *vörös* szó áll, nem pedig a *piros*, ill. nem is az – egy korábbi mondatban előforduló – *élénk világosvörös* szószerkezet. Ebből ugyanis az következik, hogy az alvadt vér *vörös*e se nem világos, se nem élénk. Ezt igazolja, hogy szintén a *vörös* színnév szerepel ugyanennek a szerzőnek egy korábbi közleményében a ruhákon található esetlegesen vértől eredő, megszáradt *„vöröses* vagy *sárgás"* foltokkal kapcsolatban, amikor arról ír, miként lehet megállapítani az ilyen foltokról, hogy azok ténylegesen *„piros* vérsejtektől" származnak-e. Ugyanakkor ebben az esetben a *vörös* korábban tárgyalt 'sárgába hajló' jelentése is felmerülhet, hiszen a textilre rászáradt sárgás vérmaradvány csupán az általa leírt kémiai beavatkozás után színeződik (újra?) *vörös barnává* vagy feketévé (Thanhoffer 1873, 104).

Érdemes ezt összevetni egy vérről szóló, szintén tudományos, olykor azonban lírai hangvételű írás részleteivel:

„*A vért szép* piros *folyadéknak ismerjük valamennyien. Színe a viruló élet szimbóluma. Ez adja az arc mosolygó rózsás színét, a kicsattanó piros ajkak bíborát. Mikor valaki fülig pirul és lángvörös lesz, arcbőrében hirtelen kitágulnak az erek (vasodilatatio) és teleszaladnak vérrel* [...]

Nevezetesek a hemoglobin kémiai sajátságai: ha oxigénnel egyesül, színe élénk piros, *ha elvesszük tőle az oxigént,* sötét szederjes *külsejű. Ha főzzük a hemoglobint, szétesik, elbomlik és színe* barnára *változik; ennek a barnaszínű anyagnak már nem hemoglobin a neve, hanem hematinnak mondjuk. A főtt marhahús barna színét a hematin adja; a roastbeef barnás szélében már elbomlott a hemoglobin, véres középső részén még nem.* [...] *Az alvadt vér* sötétpiros, szinte fekete [...] *darabos kocsonyához hasonló* [...]

így alakul át a [...] sötét, szinte fekete-piros, szederjes, vénás vér *szénsavban szegényebb, de viszont oxigénben gazdagabb, élénk,* mosolygó-piros, artériás *vérré*" (Alexander–Lenhossék [1905], 199–200, 206, 207, 216).

Ha alaposan összehasonlítjuk az iménti két idézetet, azt látjuk, hogy az előbbi leírás, amikor általánosságban ír a vér árnyalatáról, a *meggyszínű* színnevet alkalmazza, utóbbi viszont *szép piros*ként határozza meg ugyanezt. A korábbi írás a vénás/ütőeres vér sötétebb színét egyenesen *kék*nek írja le, az iménti szöveg „*fekete-piros, szederjes*" színűnek állítja be ugyanezt (vö. Goethe 2010, 76). Ami pedig a minket most leginkább érdeklő alvadt vér színét illeti, az előbbi forrás a *vörös* jelzőt használja, az utóbbi viszont a *sötétpiros*at és a *feketé*t. Véleményem szerint ez a két forrás nem mond ellent egymásnak. A *meggyszín* jelenthet ugyanis *szép piros* színt, a *kék* pedig *szederjes*t (legalábbis a következő értelemben: 'szederkék'). Ha ezt elfogadjuk, abból annak kell következnie, hogy az alvadt vér színét azért lehet a *vörös* jelzővel is illetni, mert tulajdonképpen az szinte feketébe hajló, sötétpiros árnyalatú (vö. „aludt feketéllő vér", ld. Sitkey: HGy 251. Érdekes, hogy az alvadt vér tónusát régóta asszociálják a cékla sötét színével is, pl. Pethe: Mgazd 172; vö. Gárdonyi 1920, 85).

A véralvadék azonban nem mindig sötétpiros, hiszen a színe hő, nedvesség és más körülmények hatására könnyen módosulhat. Legalábbis ez derül ki egy 1905-ből származó írásból, amelyben különféle szívsérüléseket szenvedő személyek kórtani eseteinek orvosi elemzése szerepel. Ebben ugyanis a következő jelzők szerepelnek a szívburokban, ill. a tüdőben talált véralvadékok színének meghatározására:

szennyes vörös, helyenként rozsdás vagy sárgás színű;
barnás vörös;
rozsdás barnás;
fekete-vörös (Kenyeres 1905).

E forrás szerint tehát az alvadt vér olykor sárgás színezetű is lehet, árnyalata azonban legtöbbször inkább olyan barnásvöröses árnyalatok felé mutat, mint amelyet a – korábbi szövegek némelyikében szintén említett – textilekre száradt vérfoltok is mutatnak. Mindezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy az általam megkérdezettek sötét, ill. sokszor barnába hajló árnyalata miatt említették az alvadt vért a *vörös* színnévvel összefüggésben, valamint sokak szemében az alvadt vér éppen sötét színezete miatt képes a *vörös* 'barnába hajló piros' értelmét reprezentálni.

Amikor az „akadémiai állásfoglalást" megfogalmazó, ill. osztó magyar nyelvészek (ld. Benczes–Czifra-Tóth 2016, 64), továbbá interjúalanyaim egy csoportja azt állítja, hogy a *vörös* sötétebb a *piros*nál, elképzelhető, hogy a *vörös* szónak erre a – véralvadék tónusával rokon – 'sötét barnásvörös' értelmére gondolnak (pl. „a vörös melléknév az alvadóban levő vér színével azonos", ld. Simigné 2004, 34). Ha a *vörös* színnévnek csupán ezt a jelentését vesszük figyelembe, vagyis ha eltekintünk a korábban elemzett 'sárgásvörös' értelmétől, részben helyesnek tekinthető, hogy B&K (1991, 36) a *Basic Color Terms*ben a *vörös*et úgy fordította le angolra, hogy 'dark red' ('sötétpiros'). Azért csak részben, mert a magyar nyelvben van még egy olyan színnév, amelynek 'sötétpiros' értelme van. Ez pedig a *bordó* színnév (angolul: *wine-red, bordeaux, bourdon*).

2.3.2. A bordó

A magyar nyelv értelmező szótára a *bordó* színnév értelmét a vörösbor színével hozza összefüggésbe: „sötétvörös, olyan, amilyen a vörösbor színe". (Ugyanitt a *bordóvörös* értelme viszont: „Olyan vörös, amelynek sötétlila árnyalata van.") Etimológiáját tekintve ez a színelnevezés bizonyosan kapcsolatban áll a borral, mivel alapját a 'bordói bor' jelentésű francia *bordeaux* szó adja „a Bordeaux vidékén termelt híres borfajta jellegzetes színe alapján" (TESz 344). Eleinte összetett szerkezetben használták ezt a színnevet: *bordeaux-vörös/veres, bordó-vörös* vagy ritkábban *bordeaux piros* alakban (ld. Arcanum), a fonetikusan írt *bordó* alak csak később önállósult. Egy hazai folyóiratunk 20. század elején írt véleménycikke (amelynek szerzője egyébként nem sötétvörösként, hanem a szederjes és a bíbor szín egy változataként hivatkozik erre az árnyalatra) még arra kéri az olvasókat, hogy *bordeaux* helyett írjanak nyugodtan „*bordó*-t".[149]

[149] Sz. Müller, *Új Idők* 1913. 19. vf. 520. A bordói a borra vonatkoztatva ugyanakkor már a 19. század elején is előfordult fonetikus formában, pl. „két pohár Bordói vagy édes bort inni" (*Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1816. 1. félév, 2. sz.).

A *bordó* tehát új kölcsönszava a nyelvünknek (a TESz csak 1876-ból hozza első példáját a *bordeaux-vörös*re, az Arcanumban viszont már 1868-as előfordulással is találkozhatunk, ld. *Nefelejts,* 10. évf. 42. sz.); tulajdonképpen csak a 19. század derekán kezdett ez a szín és színnév a polgári ruházkodásban tért hódítani, minden bizonnyal a *„Vin de Bordeaux"* fantázianevet viselő korabeli párizsi divatszín hatására. (Utóbbit a magyar sajtó olykor a „sötét meggyszínnel" azonosította, ld. pl. *Fővárosi Lapok,* 1868. 91. sz. 363; 216. sz. 864). Ezek szerint a *bordó* viszonylag lassan tett szert szélesebb használatra, viszont – mint arra korábban utaltunk – ma már bizonyítottan gyakoribb színnévnek számít a nyelvünkben, mint a *vörös*. Vagyis napjainkra olyannyira fontossá vált, hogy felvetődhet a bordó árnyalatok önálló kognitív kategória volta (Papp Eszter szerint pl. „a *bordó* csoportosítása a pirosak közé" vitatható, ld. Papp 2012, 94). Az általam megkérdezett adatközlők véleménye, ill. a terepen végzett színmintás kísérleteim eredményei szerint ugyanakkor a *bordó* szó által jelölt színtartomány még mindig beletartozhat a piros színek csoportjába, vagyis besorolható a kognitív pirosba. Megerősítheti ezt pl. az a szaknyelvi szöveg, amely egy, a karikásostorhoz kötődő, lokálisan ismert színelnevezésnek: a *bordórózsaszín* névnek az értelmét a pirossal színnel azonosítja (ld. Kiss 1930, 144). Valószínűleg azonban nemcsak az utóbbi különleges színnevet lejegyző kutató vélte pirosnak az ostor „bordórózsaszínű" színét, hanem azok is, akik használták ezt a szót, hiszen népdalaink szintén a *piros* színnevet használják ebben a kontextusban (ld. pl. a *„Piros* az ostorom nyele" című népdalt, Paksa 2011, 459).

De a bordó és a piros színek összetartozásáról vall az is, hogy amikor kutatásom helyszínein arra kértem az interjúalanyokat, hogy szín szerint rendezzék csoportokba az eléjük tett 35 színlapot, az előzőleg *piros* és *bordó* színűként meghatározott mintákat sok esetben gyűjtötték egy halmazba. Egy kupuszinai asszony pl. a piros csoport összeállításakor a következőt is megjegyezte a színlapok összeválogatásánál: „Ez bordó, ideteszem a piroshó." (Akik mégis külön halmazt alkottak az általuk *bordó*nak tartott színlapokból, gyakran külön csoportosítottak azonos névvel illetett mintákat is, pl. külön kupacba gyűjtötték a világos- és sötétzöldeket, a világos- és sötétkéket stb.) Miután pedig – kézzel történő mutogatás útján – rákérdeztem, hogy milyen színek kerültek be a szóban forgó csoportba, szóban ki is fejezték, hogy oda egyaránt *piros* és *bordó* mintákat is beválogattak (vö. *bordópiros*).[150]

Bár az általam megkérdezettek a pirosas és a bordós árnyalatokat összetartozóknak gondolják, a *bordó* színnév fokális színét általánosan jóval sötétebbnek tartják,

[150] A *bordópiros* színnevet az általam kutatott falvak közül elsősorban Kazáron ismerik, de bizonyosan más magyar településeken is használják, hiszen a viselet kontextusában az Ipoly alsó folyásánál található falvakban is feljegyezték (ld. JÓKAI–MÉRY 1998, 224).

mint a *piros*t. Szilágyin pl. a következőképpen magyarázták el nekem, hogy a *piros* szóval jelölt színhez képest milyen is az általuk *bordó*nak tartott árnyalat:

„*A* bordó *nagyon sötét, a* piros *meg világos*" (szül. 1937-ben).
„*A* bordó *az sötétpiros, feketét teszünk a* piros*ba*" (szül. 1950-ben).
„*A* bordó *több feketét tartalmaz*" (szül. 1959-ben).

De nemcsak Szilágyin vélekednek így. Klézse kivételével (ahol ismeretlen a *bordó* szó, hasonló értelemben használatos viszont a *terzsenyi*[151]) az összes általam tanulmányozott településen többnyire a feketével kevert piros színek elnevezésére alkalmazták a megjelölést. Kisebb részben pedig kissé kékes árnyalatba hajló, sötétpiros színt jelöltek ezzel a szóval. (Ilyennek írja le egy 20. század eleji, festékekről szóló munka is: „A violás árnyalatú vörös festékek, mint a Bordeaux vörös", ld. Fuchs 1903, 16). Ez utóbbi jelentés tulajdonképpen egy lilába (piros+kék=lila) hajló sötétpiros árnyalatot takar, kutatásaim szerint a 10 RP 4/12 Munsell-kódú mintához hasonlót, de annál többnyire sötétebbet. Ezt az értelmét talán attól a *karmazsinvörös/-piros* színnévtől örökölte, amelyet valószínűleg éppen ennek a színtartománynak a jelölésére használhattak egészen addig, míg szinte teljesen ki nem kopott a köznapi nyelvből. Általában feketével kevert pirosként értelmezik a bordó színt az írott források szerzői is, úgymint a következő 20. század eleji szöveg:

„*Egy kevés feketével törve és fehérrel kissé világosítva a kékespiros* karmazsinvörös, *a piros* bordeauxvörös [...] *színt adja*" (Kner 1909, 44).

Sőt, a néprajzi szakirodalomban arra vonatkozó adatokkal is találkozhatunk, hogy egyes vidékeken a bordót vagy a sötétbordót egyenesen a *feketepiros* névvel jelölték (ld. pl. Szabó L. 1963, 532). Vagy ha az adatokban a *fekete* szó nem is kerül elő mindig a bordó szín jellemzése kapcsán a *sötét*, ill. a régen 'sötét' jelentésben is ismert *barna* jelző már annál inkább (pl. Szeremley 1906, 110; Toró 2000, 74).

Véleményem szerint Anthony Moss tévesen gondolja, hogy a magyar nyelv két piros jelentésű színneve közül a *vörös* olyan újabb eredetű másodlagos kategória lehet, amely a piros és a fekete színtartomány „metszetéből" keletkezett (Moss 1989, 315). Hiszen a nyelvünkben, vagy legalábbis a fentiek alapján, számos dialektusban az – alapszínnévnek nem tekinthető – *bordó* színnév jelentése felel meg a piros és

[151] A *terzsenyi* vagy *terzsenyű* szó etimológiáját eddigi ismereteim szerint még nem vizsgálták a kutatók. Vö. a Klézsén használt *törzsönyös* (SZENTIMREI 1981, 304), ill. a *terzsin* 'bordó' színnévvel (uo. 274). Az általam is megismert *terzsenyi* szóalak 'sötétpiros' jelentését adják meg itt: DUMA-ISTVÁN 2007, 38.

a fekete színtartomány keverékének. (Egyes kutatások szerint a hazai parasztság hagyományos viseletében ez a szín pontosan a piros és a fekete „helyetteseként" viselkedik, ld. Lackovits 1983, 424.) A *vörös* legfőképpen azért nem lehet az elsődleges piros és a szintén elsődleges fekete kategóriából származó másodlagos kategória, mivel a *piros* színnévnél régibb eredetű. Ráadásul kutatásaim szerint a mai *vörös* – a bordó színhez némiképp hasonló – 'sötétpiros' jelentésének legalább annyi köze van a bordóhoz hasonlóan szintén származtatott kategóriák közé sorolt barna színhez, mint az alapszínnek tekintett feketéhez.[152] Tévesnek vélem Moss azon elgondolását is, hogy a nyelvfejlődés egyik korai szakaszában a *vörös* megfeleltethető a liláspirosnak („purplish red or crimson", ld. Moss 1989, 169), hiszen a kategóriajelölő *vörös* jelentésébe egykor nemcsak a bíborpiros, hanem – mint azt már az előző fejezetben is érintettük – az összes piros árnyalat beletartozott.

De nem értek egyet Uusküla és Sutrop (2007) elképzelésével sem, miszerint a magyar színrendszerben a *bordó* átveszi azt a helyet, amelyet korábban a *vörös* foglalt el. Ennek az állításnak Uusküla saját színmintás eredményei is ellentmondanak, mivel kísérletei szerint a *vörös* névvel leggyakrabban megnevezett színminta éppen ugyanaz, amelyet legtöbben *piros* színnévvel is illettek (Uusküla–Sutrop 2009, 363). Ez az egymást átfedő színtartomány a két színnév vizuális jelentésében csakis a fentebb már bizonyított ténnyel magyarázható, vagyis hogy a *vörös/veres* volt a kognitív piros korábbi kategóriajelölője. Sőt, a mai *vörös* bizonyos magyar nyelvű közösségekre jellemző élőnyelvbeli jelentésébe – mint azt jelen fejezet bizonyítani kívánja – régtől fogva, ill. még napjainkban is beletartoznak olyan sárgával és barnával kevert pirosas árnyalatok, amelyekre a *bordó* szó szemantikai mezeje bizonyosan nem terjed ki. Éppen ezért a *bordó* nem alkalmas arra, hogy a *vörös* helyét átvegye a mai magyar nyelvben, még annak ellenére sem, hogy az erre vonatkozó kutatások (ld. Kiss–Forbes 2001, 194; Uusküla–Sutrop 2009, 362), ill. saját kutatásom szerint is a *bordó*t sokkal gyakrabban alkalmazzuk kötetlen színazonosítási szituációban (vagyis kontextus nélküli színlapok színének leírására), mint a *vörös*t. Csupán amiatt azonban, hogy a *bordó* színmegjelölést az általam megkérdezett női adatközlők gyakran emlegették, nem szükségszerű a bordó színt önálló kognitív kategóriaként számításba venni, hiszen – mint már említettem – interjúalanyaim legtöbbször a pirossal együtt csoportosították a bordóként azonosított színmintákat. Ebben a tekintetben egyetértek Földvári Melindával, aki szerint ez a szín eddig még

[152] Egyes feltételezések szerint a látás fiziológiájából eredő alapszínek (fekete–fehér, piros–zöld, kék–sárga) ún. metszetei adják a származtatott *(derived)* kategóriákat: a fehér és a fekete metszete a szürke, a piros és a fehéré a rózsaszín, a piros és a sárgáé a narancs, a piros és a kéké a lila, a sárga és a feketéé a barna (Kay–McDaniel 1978, 632). Moss ebből kiindulva feltételezi azt, hogy a *vörös* nem más, mint a piros és a fekete szín metszete.

nem mutatott – vagy legfeljebb csupán az általam nem vizsgált nyelvváltozatokban mutathat – „önállósodási törekvéseket" (Földvári 2009, 390).

2.3.3. „Szennyes" vörös

A *vörös*nek az a 'barnás' értelme, amellyel a fentiekben foglalkoztam, egy dologban mindenképpen eltér a *bordó* értelmétől. A *bordó* – amely tehát az eddigiek alapján fekete színnel kevert pirosat jelöl – megörökölte a pirostól annak tisztaságát, szépségét, hiszen ebben a színben mindösszesen csak két színkomponens keveredik (egy kromatikus/színes: piros és egy akromatikus/színtelen: fekete).[153] Ezzel szemben napjaink – részben 'barnásvörös, sárgásvörös' jelentésű – *vörös* szava az általam vizsgált közösségekben (de legalábbis az ottani idős nők felfogása szerint) olyan többszörösen kevert színt jelöl, amelyben legalább három tónus vegyül: ti. a piros, a sárga és a fekete, ebből kifolyólag zavarosnak és „koszosnak" tűnik. Ez a szennyesség érzését keltő vizuális benyomás ugyanakkor abban is közrejátszik, hogy a *vörös* vizuális jelentése szerint sötétebb, vagy sötétebbnek tetszik, a fokális *piros*nál, ahogyan a nyelvészek és az adatközlők egy része is ezt állítja. Hiszen minél kevertebb és kétesebb egy szín, annál sötétebb – mindezekből kifolyólag baljósabb – benyomást kelt. (Szubsztraktív színkeverési tény: minél többfajta festékpigmentet keverünk egymással, annál szürkésebb és sötétebb lesz a kapott szín.)

Amikor a *piros–vörös* problémával legelőször foglalkozó Csapodi javaslatot tesz a különféle pirosas árnyalatokat jelölő színnevek – az általa tudományos kategóriákként kezelt – *vörös* és *piros* színosztályba történő besorolására, a következőket jegyzi meg:

> *„Természetesen a különféle szennyes, barnás színek megnevezésére is* [ti. a *piros*sal szemben] *csupán a* vörös *jelző rokon alakjait lehet fölhasználni, pl.* vörhenyes *(fulvescens), b*arnás vörös *(rufus),* barna-vörös *(russus),* vörhenyes barna *(rufescens),* szennyes vörös *(helvus, vaccinus)"* (Csapodi 1899, 204).

Csapodinak azt a javaslatát, hogy a „különféle szennyes, barnás színekre" is kiterjeszti a *vörös* szó értelmét, valószínűleg nem (vagy nem csupán) saját egyéni

[153] Érdekes, hogy a 19. század végén a CzF a *barná*t tartja e két szín vegyülékének: „Általán, többé- kevesbbé sötétes szín, a vörös és fekete szín vegyüléke" (I. 441). Ugyanakkor egyes magyar falvakban a *bordó* jelentése sem feltétlenül egyszerűen feketével kevert piros, hanem olykor barnába hajló, a Bagon használt *bordó* pl. „barnásabb árnyalatú a *meggyszín*nél; néha [a bagiak] ezt mondják meggyszínnek" (ld. HORVÁTH 1995, 139).

felfogása diktálja, legalábbis erről vall a fenti mondat fogalmazásmódja, hiszen azt írja, hogy az emberek számára „természetes" az, hogy az ilyen „szennyes" árnyalatok „csupán" a *vörös* jelentése alatt férnek meg. A *vörös* szó vizuális szemantikájának ezekre az ellenszenves árnyalatokra vonatkozó részét egy Csapodival kortárs festőművésznek a véleménye is igazolja, a barnával vegyített *vörös* árnyalatokat ugyanis Mednyánszky László (1852–1919) is piszkosnak és zavarosnak tartja. A következőképpen vall erről Naplójában:

> „*A rozsdavörös és barnásvörös. Van egy rozsdavörös, barnás piszkosvörös, amely a* legnagyobb mértékben izgatja az idegeket. *Van ebben a színben valami fenyegető, kivált, ha más piszkosszürke és meleg színek veszik körül. Ezek a színek* zavarosak. *Önkéntelenül a legismertebb állati anyagokra emlékeztetnek, éspedig olyanokra, amelyek az erjedés első stádiumában vannak. (Míg a tiszta vörös, mint egészséges életelv, nem hat ilyen egyoldalúnak.) A rozsdavörös és megszáradt vagy alvadt vér szinte lángra gyújtja a már erjedő érzelmeket. A legtöbb ragadozó állatnak ez a színe. A vörös és sárga keverékei tiszta állapotban a legizgatóbbak. Piszkos állapotban határozottan a* durván, érzékien ható színek prototípusának *tekinthetjük őket.*" (Idézi Deák 1991, 25, kiemelés az eredetiben. Az idézet folytatásához ld. Turóczi 1986, 23.)

2.4. A mai *vörös:* egyszerre sárgás- és barnásvörös?

Mindent összevetve tehát a *vörös* szónak az általam megkérdezett asszonyok használatában lévő mai jelentését nem elegendő sötétpirosként leírni (ez a jelentés így önmagában inkább a *bordó* színnévre jellemző), mint ahogy azt B&K, valamint őket követve vagy tőlük függetlenül sokan mások is teszik. Vizsgálataim szerint, ha egzakt meghatározást szeretnénk adni, azt mondhatjuk, hogy a *vörös* szó egyes dialektusokban feltehetően régtől fogva és még ma is a sárgás és/vagy barnás színnel vegyített, és emiatt sokszor piszkosnak tűnő – ezzel összefüggésben többnyire ellenszenves – pirosas árnyalatoknak a gyűjtőneve, tehát:

vörös '*sárgával (sárgás-barnával)*[154] *és/vagy barnával tört, gyakran szennyes piros*'.

[154] Azért fontos ez az utóbbi kitétel, mert önmagában a *sárgásvörös* voltaképpen a narancsszínt is jelentheti (piros+sárga=narancssárga). A mai *vörös* azonban nem ezt a tiszta színt jelöli, hanem a világos sárgásbarnával vagy okkerrel kevert pirost.

2.4.1. *A rozsda színe és a rozsdaszín*

Hogy a fenti definícióban valóban indokolt az *és* szócska, vagyis hogy a *vörös* szó eddig külön tárgyalt jelentéstartalmai talán összefügghetnek egymással, arra – az alvadt vér, ill. a Mednyánszky-idézet kapcsán is már felbukkanó – *rozsdaszín*, *rozsdavörös*, *rozsdabarna*, *rozsdasárig* színneveknek részben területekhez kötött, részben egymással párhuzamos használata szolgáltat bizonyítékot.[155] A 15. táblázatból, amelybe egyébként azokat az összetett szerkezetű színelnevezéseket gyűjtöttem össze, amelyekben a *vörös* és/vagy a *piros* szó (mint utótag) szerepel, jól látszik, hogy a *rozsda* szót – elsődleges jelentésén túl – minden általam vizsgált közösségben színnévként is alkalmazzák. A táblázatból az is kiderül, hogy a *rozsdavörös* és a *rozsdabarna* színnév egyazon közösségekben egymás mellett is él, valamint az is, hogy az archaikus dialektusairól ismert Moldvában helyettük viszont csupán a *rozsdasárig* forma használatos (a *sárig* a *sárga* színnév alakváltozata csakúgy, mint a *sárog*, *sarik*, ld. Bartha 1937, 42). Moldván kívül a *rozsdasárga* színnevet az általam megkérdezettek nem említették, ugyanakkor Földvári Melinda (a nevéhez köthető szintan.hu honlapon) ezt is számon tartja a *rozsdavörös* egyik névváltozataként (ld. http://www.szintan.hu/lista/r/r27.htm). Ez az összetétel valóban létezik, igaz nem túl gyakori (előfordul pl. botanikai elnevezésben: „rozsdasárga tölcsérgomba", *Lepista flaccida/inversa*).

De milyen színű valójában a rozsda? Vörös, barna vagy esetleg sárga? Az általam megkérdezett klézsei személyek szerint a rozsda sárga színű (*rozsdasárig* vagy *feketeszeg sárig* 'sötét sárga'), a többi általam vizsgált település lakói – lakóhelyüktől függetlenül – kétféle véleményen vannak: egyik részük azt gondolja, hogy vörös, a másik részük viszont azt, hogy barna színű. A rozsdának valójában azonban többféle színe is lehet, egyik adatközlőm szerint aktuális színezete mindig „attól függ, mi rozsdál be" (vö. *rozsdazöld*, ld. Cz V. 625). Legtöbb embernek a *rozsda* szó hallatán azonban mégis a vason keletkező rozsda és annak színe ugrik be:

„– *Mondják errefelé, hogy* rozsdaszín?
– *Azt is mondják, az is olyan érdekes* […] *se nem piros, se nem narancssárga, se nem barna, hanem annak egy olyan valami olyan különlegesebb valamije"* (szül. 1942-ben Kazáron).

[155] Ezek közül a színnevek közül a *rozsdaszín* rendelkezik a legnagyobb múlttal. Ezt Csapodi is igazolja, hiszen éppen amiatt fejezi ki sajnálkozását, hogy német hatásra – egyebek mellett – a *„rozsdaszín vörös"* helyett egyre inkább a *„rozsdavörös"* alak kezd terjedni a 19. század végén. Ennek megfelelően a *rozsdaszín* szemben a *rozsdavörös/rozsdaveres*, ill. a *rozsdabarna* összetételekkel a *TörtK*-ban is többször és korábbi szövegekben fordul elő.

15. táblázat

	rozsdavörös (vagy ***rozsdabarna***)	***téglavörös*** (vagy ***téglapiros***)	***tűzpiros*** vagy ***lángvörös***	***paprikapiros*** vagy (***paprikavörös***)	***vérpiros*** (vagy ***vér-vörös***)	***bordó*** (vagy ***bordópiros***)	***bíbor*** vagy ***bíborvörös***	***piros-veres***
Szilágyi	gyakori: *rozsdavörös* ritkán: *rozsdabarna*	ritkán: *téglavörös*	ritkán: *lángvörös* gyakori: *lángszín* *(lángpiros lángsárga)*	gyakori: *paprikapiros*	elvétve: *vérpiros*	gyakori: *bordó* *(meggybordó)*	–	–
Kupuszina	gyakori: *rozsdaveres* *rozsdavörös* ritkán: *rozsdabarna*	ritkán: *téglavörös*	ritkán: *tűzpiros* *(lángveres)*	gyakori: *paprikapiros* *(paprikavörös)*	elvétve: *vérpiros*	gyakori: *bordó* *(meggybordó)*	ritkán: *bíborvörös*	–
Kazár	mind a kettő gyakori	gyakori: *téglapiros* elvétve: *téglavörös*	ritkán: *tűzpiros* gyakori: *lángszín* *tűzszín*	elvétve: *paprikapiros*	gyakori: *vérpiros*	mind a kettő gyakori	–	–
Kalocsa	mind a kettő gyakori	elvétve: *téglavörös*	gyakori: *lángszín* (*lángvörös*)	gyakori: *paprikapiros*	–	gyakori: *bordó*	–	–
Mezőkövesd	ritkán: *rozsdavörös* *rozsdaszín*	elvétve: *téglavörös*	– gyakori: *tüzes sárga*	– (*paprikavörös*)	–	gyakori: *bordó* (*bordóvörös*)	–	–
Báta	– ritkán: *rozsdaszín*	ritkán: *téglavörös* *(téglaszín)*	ritkán: *tűzpiros*	ritkán: *paprikapiros*	*(vérvörös)*	gyakori: *bordó*	–	–
Klézse	– gyakori: *rozsdasárig*	gyakori: *keremidaszín* *keremidasárig*[156]	– ritkán: *langveres* *langas veres*	–	–	–	–	ritkán

A 19. századi „tudós" vélemény nem sokban különbözött a fenti adatközlő által adott jellemzéstől. *A magyar nyelv szótárá*ban ugyanis pontosan ez a három szín szerepel, csak akkor még a *piros* helyett a kategóriajelölő *vörös*, a *narancssárga* helyett pedig egyszerűen csak a *sárga* áll:

156 A román *cărămidă* jelentése 'tégla', a moldvai csángó *keremida* színnévként téglaszínt jelent. Használatához ld. HALÁSZ 2010, 349.

„*állati vagy növényi testek fölszínén támadó majd* vörös, *majd* sárga, *majd* barna *foltok, milyen a rosz* [sic!], *vagy tisztátalan fogakat lepő rozsda, a növényeket rongáló ragya stb.*" (CzF V. 623.)

(Az idézet azonban arra mutat, hogy a *rozsda* és a *rozsdásodás* értelme korábban tágabb volt, mint ma, ami nem változtat semmit azon a tényen, hogy mint ugyanitt írják, „a rozsdásodásnak kiváltképen [sic!] a vas van kitéve, s hogy ennek rozsdája *vörnyeges*".) A rozsda árnyalatának sokféleségére utal, hogy maga a *rozsda* szó a legkülönfélébb összetett szerkezetű színneveknek képezheti a részét. Ennek illusztrálására elég felsorolni azokat a *rozsda* szót felhasználó összetett szerkezetű színneveket, amelyek egy, a 19. század végén kiadott, madarakról szóló monográfiában – színre vonatkozó jelzőként – szerepelnek:

rozsdavörös / rozsdásvörös
rozsdabarna / rozsdásbarna
rozsdasárga / rozsdássárga
rozsdásfehér
rozsdásfekete
rozsdaszürke / rozsdásszürke
rozsdasárgabarna / rozsdássárgásbarna
rozsdásvörösbarna
szürkésrozsdásbarna
rozsdás sárgásbarna / sárgás rozsdabarna
rozsdás világosbarna
rozsdás gesztenyevörös
rozsdás sárgásfehér
rozsdás narancssárga
rozsdás agyagsárga
rozsdabarnás rókaszínű (Chernelházi Chernel 1899).

Korábban az alvadt vér kapcsán állapítottuk meg, hogy az is lehet néha sárgába hajló (ill. sárgás lehet a ruhán megszáradt vérfolt is), többnyire azonban mégis inkább sötét. Ezzel szemben a rozsda legalább olyan gyakran sárgás, mint barnás, valamint egyformán lehet világos, ill. sötét is. Éppen ebből kifolyólag nem lehet véletlen az, hogy több interjúalanyom a *rozsdá*hoz, ill. a *rozsdaszín*hez tartja hasonlónak a *vörös* szó értelmét. A rozsda tehát (az alvadt vérrel szemben), mint mindennapos, mindenki számára jól ismert dolog, sajátos és – esetektől függően – kissé változó

színezetével a *vörös* színelnevezésnek mind a barnába, mind a sárgába hajló piros jelentését jól reprezentálhatja:

> *„Hát a* vörös *az, az, a* rozsdaszín*hő hasonlít, nem a piroshó"* (szül. 1930-ban Öregtényen).
> *„A szép piros az szép élénk szín, de hát a* vörös *az má lehet* rozsdavörös *is, és az má nem annyira szép* [...] *a* vörös [az inkább] *rozsdaszerű már"* (szül. 1941-ben Alsómégyen).

Sőt a *rozsda* nyilvánvalóan a *vörös* szó 'koszos' értelmét is jól reprezentálja, amint ezt a *rozsdaszín/-vörös/-barna* színnevek elé tett *piszkos, szennyes* jelzők is mutatják (pl. *rozsdavörös = barnás piszkosvörös* a korábban idézett Mednyánszky-szövegben is).

2.4.2. A rőt mint az őszi erdő színe

A *rozsdaszín* 'sárgás és barnásvörös' jelentése után mindenképpen meg kell emlékezni – a szintén az őszi levelek színével asszociált – *rőt* színnévről is. Ez a középfelnémet bajor-osztrák *röt* 'piros' szóra vezethető vissza, a magyarban elsősorban a vörös és barnásvörös színű haj és szőr színének jelölésére használták már feltehetőleg a 14. századtól. Legújabb etimológiai szótárunk szerint „a választékos társalgási nyelv szava" (Esz 711). A 17. századi forrásokban az ökör színével kapcsolatban gyakori (ld. Takáts 1915, 290–291; vö. Szabó K. 1965, 55), majd a 18–19. századi szépirodalmi szövegekben legtöbbször a haj, a szakáll, a bajusz, a szemöldök színének leírásakor szerepel, de előfordul az arcszín, a róka, egyes ruhadarabok (pl. kalap), sőt a szamóca árnyalatának jelölésére is (ld. a *TörtK*-t. De pl. Rumy Károly 1846-ban *„rőt* bort" is említ, idézi: Kemendi 1989, 16).

Egyes adatközlőim szintén a róka színének meghatározásakor említették, de a magyar népköltészetben is állatszínként szerepel. A regösénekek refrénjében legalábbis a *rőt* szó, ill. ennek további alakjai „elhomályosult jelentéstartalommal" ugyan, de valószínűleg az ökör szőrének árnyalatát jelölik. (*„Rőt* ökör, régi törvény, Haj, regö rejtem..." Vikár Bélának azonban az volt a meggyőződése, hogy a *rőt* színnév másodlagos, „újabb alak", az eredetibb a révülésre utaló *rejt* ige egy másik formája: a *röjt* lehetett, ld. Vikár 1907, 24.) A *rőt* – a *vörhenyeges, vörhenyes* színnévhez hasonlóan, olykor azzal együtt (ld. pl. *„vörhönyös rőt* szőrüek", ld. Frivaldszky 1869, 70) – hajszín jelölésére, ill. különböző házi- és vadállatok színének kifejezésére sokkal népszerűbb színnév lehetett korábban, mint azt pl. a mára elavult *rőtvad* elnevezés is igazolja (vö. 19. századi német nyelv *Rothwild* szavával).[157] Bár ma már

[157] „A szarvas- és őzfélék vadászneve, mert szőrük nyáron rőt, vörös szinü" (PalLex XIV. 729). Vö. „Némely vadászok és vadhúsárusok nyelvén: *vörösvad* vagy *rőtvad*, azonban e név alatt

– legalábbis a köznapi nyelvben – szinte kizárólag a *vörös* színnevet használjuk az emberek és az állatok szőrzetével kapcsolatban, akkoriban viszont, amikor a *vörös/veres* színnév töltötte be a pirosas színek gyűjtőkategóriájának szerepét, a *rőt* – de ugyanez igaz a *vörheny/verheny-* kezdetű színnevek családjára – bizonyosan sokkal megfelelőbb lehetett ebben a kontextusban. A *rőt* szó ugyanakkor nem feltétlenül lehetett semleges jelző a haj és a szőrzet színének a jelölésében, legalábbis Berzsenyi a következőket írja (egy kritikai dolgozatában):

> „*lángok* rőt *fénye. – A* rőt *csak gúnyszó, és illy komoly képhez nem illik. Mondjuk: Rőt Kata, rőt tehén, rőt haju, de csak úgy mint midőn gunyolva a szőkét kesének mondjuk*" (Berzsenyi 1968, 257).

A *rőt* színelnevezés azonban a 20. századra bizonyosan elvesztette negatív felhangját. Ezt a szót – a *verhenyes/vörhenyes* színnévvel ellentétben – ekkortájt még gyakran használták az írott nyelvben, ekkor azonban már nem elsősorban haj- és szőrszín jelöltek vele, hanem egy tárgytól független önálló színezetet. Így pl. festményeken szereplő tónusok leírására is alkalmazták, mint ahogyan azt Ybl Ervin (1890–1965) művészettörténész tette 1938-ban kiadott, műelemzéseket tartalmazó monográfiájában. Ybl ezt a szót közel negyedszáz alkalommal használta a következő formákban:

> rőt,
> barnássárga-rőt,
> sárgás-rőt,
> barnás-rőt,
> sárga-aranyosbarna-rőt,
> rőt (terracotta)[158] (Ybl 1938, 91, 182, 269, 297, 400).

Hogy manapság sem elsősorban az emberi haj és az állati szőrzet kontextusában ismeretes ez a színnév, jól mutatja, hogy a *rőt* szót emlegető néhány adatközlőm egyike az ősszel asszociált színek között sorolta fel ezt a színelnevezést. Miután rákérdeztem, hogy milyen színt is takar ez a szó, a következőket felelte:

---

szabatosabban nemcsak a szarvast, hanem a dámvadat, őzt és zergét is értik, különböztetésül a feketevad-tól, azaz, vaddisznótól" – áll *A magyar nyelv szótár*ának „szarvas" szócikkénél (CzF V. 1079). Az állatszínekhez ld. még a *rőt*, ill. a *vörhenyeges* és a *vörhenyes* szócikket az UMTSz-ban (IV. 782–783; V. 2010, 772).

[158] Az olaszból átvett *terrakotta/terrakottavörös* a mai magyar nyelvben az égetett agyag színére utal (LACZIK 1990, 108). Jelentését azonban nem lehet teljesen elhatárolni az általam gyűjtött *téglaszín* vagy *keremidaszín* értelmétől sem (ld. a 15. táblázatot; vö. CSAPODI 1898, 640; SZEREMLEY 1906, 110).

> *„Hát a* rőt *szín, amikor az ember az* [őszi] *erdőbe jár és látja azt a különböző gyönyörű színeket a fákon, nem tudja megnevezni* [...] *énszerintem csak a* rozsdaszínek*be megy át, csak a* vörös *színekbe, ezek a* rőt *színek"* (szül. 1945-ben Mezőkövesden).

Utóbbi idézet, valamint a *barnás-rőt*, *sárgás-rőt* stb. szóalakok imént említett előfordulása azt igazolja, hogy a *rőt* és a *rozsdaszín,* ill. a *vör(he)ny(eg)es* tulajdonképpen rokon értelmű szavak. Egyrészt azért, mert jelentésük kapcsolatban áll a sárga és a barna színnel (talán éppen emiatt – vagyis a közelebbi meghatározás/pontosítás céljából – szükséges eléjük tenni a *sárga* vagy a *barna* színnevet, mert különben nem lenne világos, hogy a kétféle jelentés közül éppen melyikről esik szó!), másrészt azért, mert hasonló kontextusokban használatosak.

Ugyanakkor míg a 19. században főként inkább a haj, a szakáll és az állatok szőrzetének kontextusában alkalmazták a *rőt* szót (ebben az esetben a *rőt* többnyire a mai *vörös* szinonimája), valamint ennek pl. a *sárga* szóval alkotott összetételét, addig a 20. században már egyre inkább azon őszi lombozattal kapcsolatban találkozunk ezzel, amelyre az iménti adatközlő is asszociált e színnév hallatán. Álljon itt két példa két különböző korból a *rőt* és *sárga* szavak összevonására, ill. a kontextus megváltozására:

> 1860: *„a szőrük* [ti. a gazelláknak] *ép olly* rőt sárga, *mint azon vidékek fövenye, mellyeken tartózkodnak"* (*Vadász- és Versenylap* IV. 1860. 10. sz. 146).[159]

> 1969: *„Ősz. Szőlőt érlelő, cukorral ízesítő, gyengén-meleg napsugár. Fátyolos kék ég, sötétbe hajló meleg színek: barnásarany,* rőtsárga, *rozsdabarna"* (*Békés Megyei Népújság* XXIV. 1969. 230. sz. 6).[160]

A 19. század utolsó harmadától egészen napjainkig a *rőt* – de ugyanígy a *rozsdaszín* – szónak az ősz színeivel való összekapcsolására a szépirodalomból is számos példát lehet említeni:

> 1872: *„A szőlők* [...] *összegubancolódva tüskés,* rőt *folyondárokkal* [...]
> *A gyümölcsfák másodlombja rézzöld vagy* rozsdavörös; *búcsúzik a jövő kikelettől"* (Jókai Mór: *Az aranyember*)

159 Vö. „felült a Mókus nevű *rőtsárga* kancájára (*Pesti Hírlap XVI.* 1894. 46. sz). Ill. „az oroszlánnak *rőtsárga* színe" (*Népszava XXXVI.* 1908. 296. sz).

160 Vö. „a *rőt sárga* viruló őszi lombokat" (*Népszabadság IXXX.* 1971. 203. sz). Ill. „sétáltam a *rőt sárga* őszi avarban" (*Ludas Matyi XXVIII.* 1972. 43. sz).

1883: *„mogyoró-, galagonyabokor csenevészik a hasadékok között: azokon is* rőt *a levél"* (Jókai Mór: *Bálványosvár*)

1894: *„vakító fehéren világított a szeptemberi nap, behatolva a meggyérült erdő* rozsdavörös *homályába"* (Herczeg Ferenc: *Simon Zsuzsa*)

1904: *„Őszi harmat után az erdőn*
Zörögni kezd a rőt *avar"* (Sassy Csaba: Miskolczy Simon In *Borsod-Miskolci Közműv. Múzeum Egy. Évk. 1903/4.* 201)

1906: *„várom alkonyban a halált Bábel alatt* rőt, *őszi erdőn"* (Ady Endre: Halál a síneken)

1906: *„S hervadt levéllel takarózva hervad Őszök ködében a* rőt *avaron"* (Juhász Gyula: *Haza…*)

1917: *„A szemben lévő erdő* rozsdavörös *októberi színeket mutat. Őszi délután"* (Herczeg Ferenc: *Kék róka*. Budapest, 1917. 65)

1918: *„Őszre járt az idő. Az erdők bársonyos, zöld,* rozsdavörös, *sárga és lila színfoltokkal borították el a hegyoldalakat* (Surányi Miklós: *Kantate-Noé bárkája*. Budapest, 1918)

1925: *„Szembetalálkozott velem az ősz* […] *a vizes sárban* rőt, *sárga és dohányszín falevelek légiója permetezett alá"* (h. r.: Szembetalálkozott. *Békésmegyei Közlöny* 52. 216 sz. 2)

1935: *„A folyóparti fák ágain* rozsdavörös *és élénksárga falevelek várták az első szél halálbasodró érintését"* (Czinczár Miklós: *Menekülés*. Kolozsvár)

1946: *„Nyomunkat rendre belepi* rőt *lombjával az őszi szél"* (Wass Albert: *Sóhaj*)

1960: *„Már bús ökörnyál leng az őszi levélen* […]
Mint tépett rongy táncol a rőt *lomb a szélben"* (Ásguthy Erzsébet: Szüret után. *Irodalmi Szemle* 3. sz. 360)

1966: *„Nézd, már az ősz ecsetje a tájat* rőtre *kente"* (Jóba Tibor: Három őszi vers *Petőfi Népe 21.* 227. sz.)

Az eddigiek során azt hangsúlyoztam, hogy az olyan, egyaránt sárgába és barnába hajló színnevek jelentése, mint a *rozsdaszín*, a *rőt* vagy a korábban már tárgyalt

rókaszín, vörheny(eg)es, mind összekapcsolódnak a *vörös* színnév értelmével. Arról sem szabad elfelejtkeznünk azonban, hogy ezek a színelnevezések – részben a *vörös* egykori 'makropiros' jelentése révén, részben e szónak az általam vizsgált közösségekben felfedett mai (de feltehetően régi eredetű) szemantikája következtében – egymás rokonainak is tekinthetők. Ez az írott történeti források mellett egyrészt a néprajzi szakirodalomban szórványosan előforduló megjegyzésekből, másrészt saját gyűjtéseimből is igazolható. Ha mondjuk, kiválasztom a *rozsdabarna* színnevet, annak jelentéstartalmát könnyedén összefüggésbe tudom hozni mondjuk a rókáról elnevezett színnel, vagy éppen – a 15. táblázatban feltüntetett, de az eddigiek során még nem tárgyalt – *téglaszín*nel is. Hiszen pl. a húsvéti tojások mintáival foglalkozó kutató szerint Vámosorosziban viasszal rajzolnak jeleket a tojásra, „amit aztán *[vörös]*hagymahéjjal festenek rozsdabarnára, [azaz a helyiek szerint] *rókára*" (Makoldi 1997, 11).[161] Vagy, hogy hozzak egy másik példát is, míg egy 19. század végén élt tanító szerint a téglapor *„rőtveres"* színű (ld. N. n. 1893), addig egy általam megkérdezett asszony a *rozsdabarna* értelmét hozta összefüggésbe a tégla színével:

„– *Mondják azt, hogy* rozsdaszín?
– Rozsdabarna [...] *azt mondták.*
– *A* rozsdabarna *az milyen?*
– *Olyan* vöröses, *mind a tégla*" (szül. 1931-ben Kazáron).

A tégla vörössége egyébként annyira közhelyszerű, hogy a *Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak gyűjtői, azért, hogy megismerjék a *veres/vörös* különböző szóalakjait, a következő kérdést tették fel mind a 164 gyűjtőponton (egzaktabb meghatározással: szóföldrajzi kutatópontokon): „A téglának milyen a színe?" (MNyA 4. 714. térkép). Ennek ellenére ma már a *téglapiros* színnév is használatos (ld. a 15. táblázatot).

[161] A következő színneveket jegyezték le hagymahéjban főtt tojás kapcsán: *se nem piros, se nem barna* (DCSz 354); *rozsdaszín* (MALONYAI 1909, 260); „szép *sárga* [...] mint a sárga virág" (MALONYAI 1911, 253); *okkersárga, barna* (Lónya, BABUS 1976, 105); *sárga* (BENEDEK H. 1997, 162). A NéprLex-ban a *sárgásbarna* szerepel (GUNDA 1979, 156). Moldvában „megoszlanak a vélemények a hagymahéjjal festett tojás színét illetően [...] általánosan úgy tudták, hogy a [tyúkmonyok] *rozsdabarna* színt kaptak. Volt ahol sárgára festették a tojást, de akkor a hagymahéjon kívül tettek bele timsót, gálicot is" (HALÁSZ 2010, 216). Valószínű, hogy sárga és rozsdabarna közti színárnyalatok egész skáláját eredményezhette ez a festésmód, mivel egy, a természetes színezékekkel kísérletező kutatónak saját bevallása szerint a „hagymahéj levével több mint 30 féle színárnyalatot sikerült" előállítania (ld. LŐRINCZI 1995).

2.5. A *VERHENY(EG)ES / VÖRHENY(EG)ES* ÉS A *RŐT* HELYETT A *VÖRÖS*

A 16. táblázat a *vörös* színnév általam – bizonyos közösségek bizonyos tagjainak körében – tetten ért mai jelentéséről, ill. a két, a *vörös* szó mellett szintén haj- és szőrszínre használt régi gyökerű, de ma már csak ritkán használt színnév szemantikájáról eddig elmondottakat foglalja össze. Tüzetesebb szemügyre vétele után arra a következtetésre juthatunk, hogy napjainkban, legalábbis a ma beszélt dialektusok/nyelvváltozatok egy részében éppen azokra az árnyalatokra szűkült le a *vörös* értelme, amelyek a 20. század előtt a *verheny(eg)es / vörheny(eg)es* és a *rőt* legfontosabb jelentései voltak. Vagyis az élőlények, ill. részben más „organikus anyagok" sárgás- és/vagy barnásvöröses külső felszínét jellemző szennyes-pirosas árnyalatainak a kifejezésére.[162]

16. táblázat

Időszak	Nyelvréteg	*veres/ vörös*	*verheny(eg)es v. vörheny(eg)es*	*rőt*	*piros*
20. sz. előtti jelentés	élőnyelvi dialektusok	'piros'	? talán 'sárgás és/vagy barnásvörös'	? talán 'sárgás és/vagy barnásvörös'	?
	írott nyelv	'piros'	1. élőlények növények 'sárgás és/vagy barnás színezete' 2. emberi szőr/haj 'vöröses' színe 3. 'piros'	1. emberi szőr/haj 'vöröses' színe,[163] ill. olykor tárgyak, anyagok színe 2. 'piros'	1. naptól megpirult étel/bőr/gyümölcs színezete 2. rózsaszíntől bíborszínig 3. 'piros(as)'[164]
20. sz. utáni jelentés	élőnyelvi dialektusok egy része	'sárgás és/vagy barnásvörös' (haj, szőrszín stb.)	–	–	'piros'
	írott nyelv	'vörös haj és szőrszín' 'piros' 'sötétpiros' (?)	Kizárólag tudományosan rögzült elnevezésekben: 'barnás- és/vagy sárgásvörös'	Főként a szépirodalomban: 'barnás- és/vagy sárgásvörös'	'piros'

[162] Voltaképpen nem kizárólag az élőlények „kültakarója" (arcbőr, haj, szőrzet, héj) vonatkozásában, hanem olykor a test egyes belső „tartozékaira" is alkalmazták ezeket a színneveket. Pl. az *Ars Medica*-ban a kóros vizelet színét jelöli a *vörhönyös* (VARJAS 1943, 11. 232). Vagy Lippay *verhenyéges* jelzővel illeti a sült liba csontját ld. PosK IV. 59).

[163] Olykor bőrszíné is: „Vannak még *rőt,* rézszinű emberek is" (Peregriny: F 52). Vö. Mikszáth Kálmán *Lapaj a híres dudás* (1881) című elbeszélésének egyik alakja *rőt* arcú volt.

[164] Ezekről az általam feltételezett jelentésekről a következő fejezetekben lesz szó.

Az utóbbi mondat „organikus anyag" kifejezését Benczes és Czifra-Tóth (2016) tanulmányából kölcsönöztem, akik a *vörös* mai jelentését vizsgálva arra jutottak, hogy a vörös – a *piros* szóval ellentétben – gyakran fordul elő „természetes, organikus anyagokkal (mint a *bor, hús, föld, iszap, homok, agyag, réz* stb.)" együtt (vö. De Bie-Kerékjártó 2003, 72. A sort mindenképpen ki kell egészíteni a *téglá*val és *cserép*pel is! Vö. Ferenczy 1973, 11; Grossmann 2016, 138; vö. még: a máz nélküli edényeket országszerte „veresnek" mondták, „főleg ha vörösszínű vastartalmú agyagból égették" őket, ld. Kresz 1960, 368). Ezekhez a dolgokhoz napjainkban a *vörös* valóban jól illeszkedik, mert tökéletesen alkalmas annak kifejezésére, hogy a tónusuk nem tipikus piros. Ugyanakkor a *vörös* ezekhez az anyagokhoz nem vagy nem elsősorban a mai periférikus piros tartományra vonatkozó jelentése révén kapcsolódik, hanem azért, mert eredetileg/kezdetektől is ez a szó fejezte ki a színezetüket (ahogy más elvont fogalmakét is: pl. *vörös forradalom, vöröskereszt, vörös ördögök,*[165] *vörös szőnyeg, vöröslámpás ház*). Ugyanez a helyzet a botanikai növénynevekkel is („*vöröskáposzta, vörös áfonya, vörösfenyő, vöröshagyma* vagy *vöröshere*", ld. Benczes–Czifra-Tóth 2016, 62). Amikor ugyanis a *veres/vörös* volt a piros színtartomány elsődleges vagy kategóriajelölő elnevezése, akkor mindezen dolgoknak és fogalmaknak a színét, amely – akkori megítélés szerint – pirosas volt, elsősorban a *vörös*sel fejezték ki.

Nagy valószínűséggel azonban egykor sokkal több árnyalatot soroltak a – *veres/vörös* névvel jelölt – kognitív piroshoz, mint ami a mai *piros* szavunk szemantikai mezejébe tartozik (erre alább még kitérek). Ezt igazolja az is, hogy a ma *vörös* szóval jelölt állatok tónusa nem igazi piros (hanem „a valóságban vagy inkább narancsos, vagy pedig barnás színű"), ill. a *vörös* előtaggal jelölt növények tónusa is távol áll a piros kategória fokális színétől (a *vöröshagyma* „narancssárgás-barnás", a *vöröskáposzta* pedig „lilásabb" a fokális pirosnál, ld. Benczes–Czifra-Tóth 2016, 62, 63).[166] Eszerint tehát az egykori *veres/vörös* értelme kiterjedt a mai piros kategória periférikus árnyalataira is (sárgába- és lilába hajló pirosas színekre). Úgy vélem, hogy azért a *veres/vörös* lett pl. a hagyma állandósult színjelzője, mert a középkorban a narancssárga és a barna sem volt elkülönült kategória (a narancssárga talán még ma sem az), a káposztáé pedig azért, mert akkoriban még a lilára sem tekintettek önálló színként (vö. Bálizs 2013). Így – megfelelőbb kategória híján – a *veres/vörös*

[165] Az első világháborúban a piros nadrágos magyar huszárok elnevezése volt, napjainkban a belga labdarúgó válogatott tagjaira vagy a Manchester United futballklub játékosaira vonatkoztatva használják (BÁRDOSI 2012; vö. FERENCZY 1973, 11).

[166] A vöröskáposzta kékbe hajló vörös színét elődeink is észlelték, éppen ezért nem is minden esetben nevezték *vörös* káposztának: „A *kék* káposztát törje meg, annak kifacsart levét nádmézzel főzze össze, s azt nyalogassa" – áll pl. Pápai Páriz egyik 17. századi orvosi receptjében (SZABLYÁR 1984, 131). Vö. „*szederjes káposzta* vöröses kék káposzta" (CzF V. 1102).

névvel jelölt piros színosztályba sorolták a barnás-, ill. a lilásvörös árnyalatokat, pontosabban azok egy részét.

A korábbi századok emberei minden bizonnyal kevesebb kognitív színosztályba osztották a színeket, mint mi, a korábbi mentális színkategóriák azonban többféle színt magukba foglalhattak. Bár ezek az egykori szélesebb színtartományt felölelő kategóriák a nyelv szintjén szintén tágabb jelentésű kategóriajelölőkkel voltak megnevezve, mégsem okozhatott problémát egy konkrét tónus pontosabb/közelebbi meghatározása. Egyrészt a széles vizuális mezőt jelölő elsődleges kategóriajelölő színnevek helyett használhattak hasonlatokat (pl. „madárka orra *veres*, mint a piros rózsa"),[167] ill. tárgy+*szín* szerkezetű összetételeket (ld. a korábban tárgyalt *róka[szín], rozsdaszín, téglaszín* stb. másodlagos fontosságú 'piros' elnevezéseket). A periférikus *veres/vörös* árnyalatok kifejezésére pedig kéznél volt: a *verheny(eg)es / vörheny(eg)es* vagy a *rőt*.

Azzal, hogy a *piros* szó a pirosas színtartomány kategóriajelölő elnevezésévé, ill. gyűjtőfogalommá vált a nyelvünkben, a *vörös* eredeti színjelentésének központi magját vesztette el, hiszen napjainkban az élénk és tiszta piros árnyalatok kifejezésére főként – egyes közösségek hétköznapi élőnyelvében pedig kizárólag – a *piros* használatos. Épp emiatt lehet még manapság is visszaszorulóban a *vörös* (vö. Benczes–Czifra-Tóth 2014, 131). Ugyanakkor mégsem fenyegeti a felejtés, vagyis a magyar nyelvből való teljes kikopás veszélye, mivel „életben tartják" azok a rögzült nyelvi szerkezetek (*vöröshagyma, vörösréz, vörösbegy* stb.), amelyekbe eredetileg is periférikus szemantikai elemei révén került, és amelyekben ma sem a piros kategória központi árnyalatát fejezi ki. Ezzel párhuzamosan (és talán ezzel kölcsönhatásban) az általam megkérdezettek mindennapi kommunikációjában a mai *vörös* szó elsődleges színjelentése összeszűkült a szennyes sárgás- és barnásvörös árnyalatokra, átvéve ezzel a mára elavult *verheny(eg)es / vörheny(eg)es*, ill. az elsősorban szépirodalmi *rőt* színnév helyét, főleg az élőlények bőr- és szőrszínének jelölésében.[168] Az pedig, hogy a *vörös* napjainkban szinte csupán az emberek, állatok és növények külsejére használatos, részben magyarázattal szolgál arra, hogy miért tapasztaltam az általam vizsgált közösségekben azt, hogy ennek a színnévnek erősen kontextusfüggő, ill. ritka az alkalmazása, legalábbis az élőbeszéd olyan szituációiban, amikor egy tárgytól független (pontosabban másféle színekben is létező tárgyakon – pl. autókon, épületeken – fellelhető) színtónust kell szóban kifejezni.

---

[167] Ez a mondat az Érdy-kódexben (1526 k.) szerepel, sok kutató hivatkozik rá.

[168] Néhol azonban a *piros* vette át ezek helyét, hiszen mint már korábban tárgyaltuk, *piros-tarka tehén, piros kakas* stb. is elfogadott egyes dialektusokban. (Az arcszőrzet vonatkozásában hasonlóra már 19. századi példa is akad: „1826: [...] fekete hajú, szemöldökű *piros* barkoju", ld. SzT I. 589.)

A *piros* színnév kategóriajelölővé formálódásával tehát a mai *vörös* színnév értelme feltehetően több magyar közösség nyelvhasználatában is az egykori *veres/vörös* színnév periférikus jelentéselemeire „csökevényesedhetett", hiszen napjaink *vörös*e az általam megkérdezettek nyelvhasználata szerint olyan „rozsdás" árnyalatokat jelöl, amelyre az írott források tanúsága szerint már korábban is kiterjedt az értelme. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az általunk megkérdezettek *vörös* szava által jelölt sárgásbarnás-szennyesvörös árnyalatok régi kategóriajelölőnk jelentésének olyan periférikus elemeit alkották, melyek viszont – legalábbis az írott források nyelvhasználata szerint – a *verheny(eg)es / vör(he)ny(eg)es* és *rőt* szó értelmének képezhették központi elemeit egészen a 20. századig.

2.6. A *veres/vörös* 20. század előtti 'makropiros' jelentése

Papp Kornélia (2009) kutatásai szerint napjainkban a magyar „alapszínnevek" egymással alkotott összetételei között gyakorinak számít mind a *barnásvörös*, mind a *sárgásvörös*. A MNSz-ban a legáltalánosabb „alapszínnév-összetételek" közül első helyen éppen a *vörös(es)barna* áll (a harmadik a *sárgásbarna*). A *sárgásvörös* száma nyilvánvalóan azért elenyésző (ahogyan egyébként a *pirosassárga* is), mert erre külön elnevezés használatos nyelvünkben: a *narancssárga*. Ugyanakkor felmerülhet a kérdés, miért szükséges a *barna* színnevet a *vörös* elé tenni, ha az utóbbi jelentése részben amúgy is 'barnába hajló piros'. A vizsgált színnév szemantikájában bekövetkezett történeti változás fényében egyszerű erre a felelet. Nyilvánvalóan azért, mert a 20. század előtt a *vörös/veres* szemantikájába még általánosan beletartozott a teljes piros színtartomány (lévén hogy ez volt a kategóriajelölő).

De vajon a történelem során változatlanul mindig ugyanazon árnyalatokat osztályozták a kognitív piros színosztályba? Vagyis elődeink már a kezdetektől a 19. század végéig ugyanolyan szélességű színtartományt, ill. ugyanazt fejezték ki a *veres/vörös* névvel, amit mi manapság a *piros* szóval jelölünk?

Földvári Melinda (2015b), aki vizsgálataiban a mai köznyelvben *vörös* névvel megnevezett dolgok listájából indul ki, azt állítja, hogy azok napjainkban is „lehetnek narancs- és bíbor árnyalatúak, sötétek és világosak, telítettek és kevéssé telítettek". Illetve szerinte „a vörös kategóriába beletartoznak a – percepcionálisan – bíboras, barnás, és narancsas színek is". Ez a megállapítás ebben a formában azonban elsősorban az írott nyelvre, de még inkább egyes tudományokban használt nyelvváltozatokra igaz. Hiszen mint azt bemutattam, az általam megkérdezettek *vörös* szavának vizuális jelentése ennél sokkal szűkebb. Kutatásaim szerint a *veres/vörös*t a fentiekben körvonalazott széles szemantika mindenekelőtt akkor jellemezte,

amikor még – minden nyelvváltozatban, ill. kommunikációs helyzetben – kategóriajelölő funkciót töltött be. Sőt, minél korábbra megyünk vissza az időben, annál nagyobb, annál több árnyalatot magába foglaló színosztálynak feltételezhetjük a piros kategóriát. Méghozzá azért, mert a színosztályozás története bizonyítottan a színek differenciálódásának a története is. Amíg például – saját kutatásaim szerint – ma már önálló kategóriának gondoljuk a *rózsaszín*t, addig az a múltban sokáig csupán egy volt a piros színosztályba tartozó többi színárnyalat közül. (Vö. a középfelnémet *rot* színnévnek a következő színek felé terjedt ki az értelme: rózsaszín, kék, sárga és barna, ld. Jones 2013, 322. De rózsaszín alapkategória híján a középkori angol *red* színnév értelme is felölelhette a rózsaszín tónusokat, ld. Biggam 2012, 134.)

Álljon itt egy – ábécésorrendbe rendezett – lista azokról a színnevekről, amelyeknek jelentését korábban a *veres/vörös* névvel illetett kognitív kategóriába sorolták (a lista természetesen nem teljes):

barackvirágszín, *barackszín*
bársonyszín '~bíbor'
bíbor (e három színnév jelentéséről a későbbiekben esik szó)
bordó(veres)[169]
borszín
cinóber 'egyfajta festék' (ld. II. melléklet); 'kissé sárgába hajló piros'
cseres(z)nyeszín/cseresznyepiros[170]
csigavérszín '~bíbor' (ld. a későbbiekben)
gránátszín 'sötét kékespiros'[171]
hajnalszín (jelentéséről a V. fejezet 4. alfejezetében lesz szó)

169 Ennek jelentéséről már korábban szó esett. Előfordulásához ld. még: S. LACKOVITS 1999, 478.

170 Ennek a színnévnek a 18–19. századi jelentése talán a rózsaszínhez állhatott közel, mivel gyakran fordul elő a rózsák színének jelölésére. Erősíti ezt a feltételezést, hogy egy 19. század közepéről való forrás egy kalap alá veszi ezt a színt a *testszin*nel és a *rózsaszin*nel (KUBINYI 1856, 402).

171 A *gránát* szó (a gránátalmán és a kézigránáton kívül) egykor részben egy drágakő, ill. másrészt egy – többféle színben is használt – posztóféle nevét takarta. Egyes feltételezések szerint 'bizonyos posztóanyag' jelentése abból adódik, hogy korábban több szín alá is tettek kermeszalapozást, ezt a festőanyagot pedig *graine (grana)* néven is ismerték, ebből alakult ki a francia *escarlate en graine* kifejezés, amely a kermesszel előfestett posztó „fantázianeveként" később *gránát*tá rövidült (ENDREI 1989, 126). A 16. században gyakori ruhaszín volt (TOMPOS 2004, 167). Ami pedig a szó vizuális jelentését illeti, a 17. században hazánkba behozott török gránátanyag a kék és a zöld színen kívül csupán meggyszínben készült (NAGY J. 1993, 30–31), éppen ezért talán a *meggyszín* jelentése is hatással lehetett a *gránátszín* szemantikájára. Egyes vélemények szerint a *gránát* szó korábban két különböző színnévben is feltűnt, a „*gránátszín* (v. sötét vörös)" elnevezésen túl a „*gránátvirágszín*" alak is ismert lehetett (SZEREMLEY 1906, 110). Vö. „*Gránátszínű* – borvörös szín" (MÁTRAY 1910, 36).

hússzín '~testszín'[172]
karmazsin (jelentéseihez ld. III. fejezet 6.1.3. alfejezetét)
királyszín '~bíbor'[173]
klárisszín '~rózsaszínes, pirosas'[174]
lazacszín '~sárgás rózsaszín'[175]
lángszín
mákszín '?'[176]
(*májszín* '~barnás- vagy bordópiros')
meggyszín[177]
míniumszín/miniomszín[178]
nacra[179]
narancsszín
parázsszín[180]
piros
pipacsszín

---

172 Vö. „Hús-szin, az a szín, mellyel az emberi testnek, azaz a bőrnek színét a festészet utánozza. E kifejezés a latin *caro* (hús) szóból származó *carnatio* szónak a fordítása" (RévLex X. 406). E színnévről a későbbiekben is szó lesz még.

173 Vö. „*király-szín* (color Tyrius, purpurfarbe)" (SZEREMLEY 1906, 109). Ennek a színnévnek a jelentéséről a későbbiek folyamán még bővebben esik szó.

174 Ld. ehhez a VI. fejezet 1.5. alfejezetét. Vö. a latin „†corallinus, *mn.* kláris-színű veres vagy piros" szóval (LatSz).

175 Vö. „*lazacszín* (v. sárgás rózsaszín v. halvány vörös)" (SZEREMLEY 1906, 110).

176 A ruházat kontextusában szerepel a régi forrásokban. Nem a mákszemek fekete színét jelöli (ez tévesen olvasható itt: KEREKES 1940, 159), hiszen Kazinczy *mákszín-veres* frakkról ír (ld. a 6. táblázatot). Talán a mák lilás virágához hasonló árnyalatot érthettek alatta, amely azonban nem teljesen azonos a *szederjes* szóval jelölt színnel, ld. „1634: (...) *makszin* kamukaual bellet *szederjes* granat mentemet" (idézi: NAGY J. 1993, 16). Ugyanakkor a pipacsot korábban *veres mák*nak is nevezték, éppen ezért a *mákszín* akár a pipacs virágának élénk színére is utalhatott.

177 Előfordulásához ld. SzT IX. 22–23. (*meggyszín, meggyszínes, meggyszínű* szócikkek). A piros színtartomány alá sorolásához ld. a következő adatot: „*1596:* Egy *veres megy zin* chionka vyw skarlát menthe" (idézi: NAGY J. 1993, 15).

178 Előfordulásához ld. SzT IX. 278 *mínium-szín* szócikkét. Lippay János pl. a gránátalma (Punica granatum) virágáról írta azt, hogy az „igen szép *miniumszinü veres*", egy másikról pedig azt, hogy „igen szép *vörös minium szinü*" (PosK I. 109. 91).

179 E szó használatához ld. TOMPOS 2004, 168. Tompos szerint egyébként egyfajta testszínt jelöl, tulajdonképpen arra a festékszínre utal, amelyet a koseniltetű adott választóvíz felhasználásával (ld. uo. 173, 7. lábj.). Talán köze lehet a sp. por. *nacarado* 'naracspiros' színelnevezéshez is (a *nacarat* 18. századi előfordulását ld. MOLLON 2003, 8). Vö. a német *nacarat* jelentésével, ld. itt JONES 2013, 142.

180 Ritka, a 19. században *parázsvörös* formában is előforduló színnév. Csupán néhány táji dialektusban lehetett fontosabb szerepe (pl. Kiskőrösön, ld. FILUS 2016, 212).

pompadur/pimpadur '~bíbor'[181]
ponceau 'pipacsvörös?'[182]
purpiánszín '~ bíbor'
rozsdaszín (jelentéséhez ld. jelen fejezet 2.4.1. alfejezetét)
rókaszín (jelentéséhez ld. jelen fejezet a 2.2.2. alfejezetét)
rózsaszín
rőt (jelentéséhez ld. jelen fejezet 2.4.2. alfejezetét)
(seprőszín '?')[183]
skarlátszín[184]
szederjes '~lila vagy liláspiros'[185]

---

[181] Ennek a szónak a jelentése a 18. századi ruhaleírásokban Nagy Jenő szerint 'bíborpiros' (1993, 27), a csizmák kontextusában azonban az eredeti francia szó sötétpiros színt jelölt (NAGY L. 1971, 217). Vö. „*Pompadour*, fr. (pompádúr), XV. Lajos francia király kéjhölgye; kötőerszény [?]; délamerikai *biborpiros* madár, evező tollakkal" KöMSz 252).

[182] Egy 20. század eleji színtankönyv a következőképpen határozza meg: „*Ponceau* (ponszó) (erős vörös) = Cinóber, Kárminnal átfestve" (ZSITVAY 1903, 91). Talán ez a színnév fordul elő a következő 18. századi versben is: „Ám legyen szép a *pontzjon* s karmazsin" (Ráday Gedeon: *A róka és a holló*). Vö. 1697-ből: „lészen a menyasszony illyen *Puizonnak* nevezett színben" (MAGYARY-KOSSA 1929, 125). ill. szintén a 17. századból: „*Ponsson* farb" (ENDREI–HAJNAL 1958, 454). A francia nyelvből átkerült a német nyelvbe is (JONES 2013, 142). A 19. században különböző (sárgára és vörösre színező) festékek neve volt a *ponceau* (Koós 306). Napjainkban különböző piros ételszínezékek nevében használatos: *ponszó 4R* (E 124), *ponszó 6R* (E 126), *ponszó SX* (E 125). Vö. a román *rosu ponceau* 'ponszó piros' színévvel (NAGY S. 2018, 271).

[183] Ez a színnév a régi forrásokban elsősorban a viselet kontextusában tűnik fel (pl. „Szeprő Szin", ld. ENDREI 1993, 129), jómagam Bátán jegyeztem fel, ott a vörösbor seprűjének/seprőjének színét értették alatta.

[184] Bár a *skarlát* 19–20. századi és mai jelentése élénkpiros (ld. pl. ZELENYÁK 1908, 79) vagy sárgába hajló piros (ld. pl. KöMSz 280; *Az Athenaeum kézi lexikona II.* Budapest, [1893], 1565), számos forrás utal arra, hogy évszázadokkal ezelőtt hasonló jelentésben használták, mint a *bíbor*t vagy a *karmazsin*t. Pl. már Pápai Páriznál a *cocceus* jelentésénél a bíborszínnel együtt szerepel a skarlátszín (PAIS 1953, 77). Bod Péter pedig nyilvánvalóan a bíborruhákra utalva írta, hogy „A' *Skárlát* vólt festéknek neme, […] illyen színü festékkel festett Palástot viseltek a' Római Imperátorok" (idézi: CSŰRY 1922, 170; vö. VocSz. 69). Sőt még egy 19. század végi szótár szerint is kékbe hajló színt jelöl: „*Coccineus* – skárlátpiros, karmazsinpiros; kevés *kék*kel kevert, szép, sötétpiros szín" (DADAY 1894, 16). A *skarlát* a 18. század után egy betegség elnevezésévé is vált (TESz 3. 553; ESz 737; vö. „Bibor vagy Skárlátláz" betegségnév szerepel itt: Sitkey: HGy 205). A *skarlát* szó etimológiáját tekintve a bíborcsigából készült festékanyaghoz kötődik, „majd főként az ezzel a festékkel festett speciális szövetfajta elnevezésére szolgált" (TESz III. 553), így az *(i)skarlát* jelentése forrásainkban általában 'finom gyapjúanyag'. Deák (2012) kutatásai szerint pl. a 17. századi Magyarországon a *veres* skarlát volt a legértékesebb posztó. (Előfordulásához ld. még: SzT XI. 826 *skarlát* szócikkét.) A nyugati nyelvek azonos megfelelőinek: fra. *escarlate*, ném. *scharlach*, ol. *scarlatto* stb. részben hasonló használatához ld. JONES 2013, 338–340; PASTOUREAU 2017, 90.

[185] Bár egy korábbi tanulmányomban a *lila* elődjeként definiáltam a *szederjes* szót (ld. BÁLIZS 2013; vö. Sziksz 56; „SZEREMLEY 1906, 110; KEREKES 1940, 159; ill. http://www.szintan.hu/nev33.htm), vannak arra utaló adatok, hogy korábban (önálló rózsaszín-bíbor-lila kategória híján) a *vörös*

szegfűszín/szekfűszín 'élénk bíbor?'[186]
(*szitaszín* '?')[187]
testszín (tetszin, tettzin, teczin, tecczin, teczén stb. alakokban is!)[188]
téglaszín[189]
tüdőszín[190]
tűzszín[191]
verheny(eg)es/vör(he)ny(eg)es

---

névvel jelölt színosztály alá tartozónak vélték: „Also ruhaia vala sem igen feiér, sem igen vörös azaz *zödöries* (TihC. 106)" (SZEREMLEY 1906, 117). Vö. három 17. századi adattal: „Roszas [rózsás színű?] szederyes Nagydragh" (SzT XI. 559); „veres szederjes karasia" (idézi: DEÁK 2012a, 385); „veres szederjes bokály" (KRESZ 1972, 224). Egy 19. század végi vélemény szerint ez a színnév „a viola és a vörös színek közé eső árnyalatokat" jelöli (CZOBOR 1885, 46). Mindenesetre elsősorban a viselettel kapcsolatban szerepel a forrásokban, pl. „a magyar gyalogtiszteknek […] *szederjes*, rókatorkos mentéjek" volt (1774-ből idézi: NAGY J. 1993, 23). (Az írott forrásokban egyébként szederjes posztó, gránát, angliai, fejtő, lajbli, dolmány, kaftán stb. is szerepel, Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* műve szerint „szederjes és violaszín" ruhákat használtak a főúri temetéseken). Előfordul azonban másféle kontextusban is, pl. betegség elleni ráolvasásokban, ahol valószínűleg az emberi bőr kóros liláskék színét jelöli, csakúgy, mint az orvostani munkákban (pl. Sitkey: HGy 79; 197).

186 Tompos Lilla szerint ez a színnév a 17. században a ruházat kontextusában pirosas árnyalatot takarhatott (2004, 167), Endrei Walter egyfajta rózsaszínt sejt az értelmén (1993, 129). Egy 19. századi vélemény szerint a miseruhák kontextusában szereplő *szegfűszín* „csupán tüzes vörös", esetleg 'égszínkék' értelmű lehet (BUNYITAY 1884, 79), a CzF ugyanakkor csupán a – barnás szirmú szegfűvirág (?) tónusaként értelmezett – *szegfűbarna* nevet tünteti fel (V. 1114). A kérdéssel legtöbbet foglalkozó Endrődi József szerint a török szegfű *(Dianthus barbatus)* „élénk bíbor színével kapcsolatban keletkezett" ez a színnév, erre utal, hogy az angol *pink* a rózsaszín mellett ezt a Dél-Európából származó növényt is jelöli (ENDRŐDI 1938, 19–20). Hazánkban évszázadokon keresztül hordtak ilyen színű öltözeteket. Olyannyira szerették, hogy a főúri temetések kellékein is találkozunk ezzel a tónussal. (Ld. pl. a Kemény János felesége temetésével kapcsolatos 1655-ös költségjegyzéket: KOVÁCS KISS 2006. A főúri temetéseken használt színekről ld. bővebben: SZABÓ P. 1989, 59–60.)

187 Használatához ld. a következő forrásközlést: S. LACKOVITS 1999, 478.

188 Az elmúlt századokban nagyon gyakran jegyezték le a ruházat kontextusában. (Ld. előfordulásait pl. a SzT I. 331 *anglia nadrág* szócikkénél). Zoltai Lajos a 16–18. századi debreceni viseletet tanulmányozva legtöbbször *teccin* alakkal találkozott. Egyébként bár a debreceni polgárok ebben az időben főleg kék színű szövetruhákban jártak, a fenti listában felsorolt árnyalatok közül – a seprű- és szegfűszín mellett – éppen a testszínt viselték még valamelyest (ld. ZOLTAI 1938, 96). További szóalakjai: *„~ téczszín ~ tecén ~ tecin ~ tecény"* (NAGY J. 1993, 27).

189 A *téglaszín* nagy múltú színelnevezés, a kora újkortól kezdve már bizonyosan használták, hiszen már egy 1529-es végrendeletben is szerepel szoknyaszín meghatározására (ld. RADVÁNSZKY 1879, 5. Kalotaszegi használatához ld. PÉNTEK 1979, 39).

190 Főleg a viselettel kapcsolatban használták, és bizonyosan a *vörös* egy árnyalatát értették alatta, pl. „*1761:* egy nyestél premezett *veres tüdő szin* bársony mente" (idézi: NAGY J. 1993, 22).

191 Vö. a latin „burrus, *mn.* = rufus vörös, tűzszin piros, lángvörös" szóval (LatSz). Kazáron a hagyományos viselettel kapcsolatban használták, ld. FÜLEMILE–STEFÁNY 1989, 143.

vérszín

Ezeknek a színneveknek a piros kategóriával való kapcsolatát a korai forrásokban egyebek mellett az is igazolja, hogy a különböző írott emlékekben gyakran tűnnek fel a *veres/vörös*sel együtt, de olykor a *piros* színnévvel is összevontan, pl. *bíborpiros/bíborveres* vagy éppen „*lazaczpiros*"/„*lazaczvörös*" (az előbbihez ld. Kelényi 1899, 208; az utóbbihoz N. n. 1892, 164), vagy egymás közvetlen szomszédságában pl. *veres* vagy *piros testszín*. (Míg Bethlen Miklós 1704-ből származó önéletírásában *veres testszín* köntösről olvashatunk, ld. V. Windisch 2000, addig Bornemissza Péter 1567-es költeményében *piros testszín* oszlop szerepel, ld. Tompos 2004, 172–173).

A fenti listában szereplő színnevek pontos, feltételezhetően időben és térben valamelyest eltérő jelentéseit nem ismerjük. Abból azonban, hogy egykor mindegyikre valamiféle *vörös* színárnyalatként gondoltak, arra kell következtetnünk, hogy a *veres/vörös* névvel kifejezett kognitív színkategória a sötét (pirosas) lilától a sárgába és barnába hajló pirosokon át valószínűleg a világos rózsaszínig bezárólag többféle színt magában foglalhatott. Köztük tehát olyanokat is, amelyeket mai színosztályozásunk alapján nem feltétlenül tartunk már pirosnak. Ezt igazolja egy 19. század eleji forrás is, amely a „veres színnek" a következő végpontjait adja meg: „a' karmasin vagy kárlát (Ponceau) verestől egészen a' halaván rózsa színig" (Némethy 1830, 64; vö. „1885: a halvány rózsaszíntől a bordeauxig", TESz I. 344). Egy másik pl. Paap János 1796-ban megjelent könyvének „Beszélgetés a posztóssal…" című részében a „veress színű" posztók közé sorolja a *scárlát*, a *bársony szín*, a *hús szín*, a *karmazsin vörös* és a *rózsa szín* kifejezésekkel megadott anyagokat (Paap 189). A tudományos nyelvben amikor általánosságban esik szó a piros színtartományról, leginkább ebben a tág jelentésében használják a *veres/vörös*t, álljon itt erre két példa a 19. század első feléből:

> „*Egy példa reá a'* vörös *szín,* […] *de vágynák fajtái:* rósa vörös, skarlátvörös, bíborvörös, vérvörös, karmasinvörös *'s a' t. mellyekről egy Ásvány tudósnak (Mineralogus) világos felfogásának kell lennie*" (Tóth 1817, 113).
>
> „*Így a' színek közt is p. o. a'* király-, bíbor-, rózsa-, tégla-szín *mind tsak az egy* veres *fő szín alá tartoznak, mellynek ők tsekély változásai vagy módosításai (varietates, nuances)*" (Szilágyi 1833, 23).

Az imént felsorolt elnevezések közül a mai nyelvbeszélők a rózsaszínt – legalábbis az általam vizsgált közösségekben – már mindenképpen önálló színnek tekintik, és nem (a kognitív pirosba tartozó) alárendelt vagy valami mellékes színárnyalatként gondolnak rá. A mai tudományos művekben – főleg színtani és művészettörténeti munkákban – azonban ritkán esik szó erről a színről. Ez azonban nem azért van, mert azok szerzői nem ismerik el a rózsaszín önálló voltát. Talán sokkal inkább

azért, mert nem tartják tudományos tekintetben vett alapszínnek: sem fénytani-fizikai (az összefüggő és telített színspektrumban legfeljebb csupán egy vékony sáv feleltethető meg e kategóriának[192]), sem pszichofiziológiai (fekete–fehér, piros–zöld, kék–sárga színekből képzett ellentétpárokkal magyarázzák a színlátást), sem művészi/festészeti szempontból (a kevert színek közé sorolják, amely egy kromatikus: piros és egy akromatikus szín: fehér vegyüléke).

A rózsaszínhez hasonlóan ma már a lilát is önálló kognitív kategóriaként fogjuk fel, jóllehet – mint láttuk – a *vörös/veres* jelentése egykor minden bizonnyal lefedte a pirosaslila tónusokat is. Erre utal a fenti idézetekben szereplő *bíborvörös*nek és *szederjes*nek a *veres/vörös* kategóriába való besorolása is. A lilás színeket ugyanakkor a magyarok ma már inkább a *lila* szóval vagy részben néhány lokális jelentőségű, sajátos 'lilás' értelmű színnévvel jelölik vagy jelölték még a közelmúltban is (*borszín,*[193] *orgonaszín, barnalila,*[194] ld. Bálizs 2013).

Mint már említettük, Moldvában még napjainkban is a *veres* a kognitív piros legfontosabb megnevezése. Ugyanakkor itt ma már – talán egyszerűen modern kulturális befolyás, esetleg különféle román nyelvi-kulturális hatások nyomán – nem lehet tetten érni azt a nagyon széles jelentésű *veres/vörös*t, amelyet a történeti források elénk tárnak. A klézsei *veres* jelentése ugyanis – legalábbis mai szemantikáját tekintve – a Kárpát-medencében használt kategóriajelölő *piros* színnévéhez hasonló, vagyis a sárga (vö. *rozsdasárig*), a rózsaszín (helyi neve: *ruzsinka*), ill. a lila szín (helyi neve: *kékszínű ruzsinka* vagy *movkék/mofkék*) irányába nem terjed ki az értelme. Legfeljebb a barnásvörös tartomány egy részét foglalhatja magában a jelentése, azzal összefüggésben, hogy a *barna* szó hiányzik ebből a dialektusból (legalábbis 'barna színű' jelentésben), ill. átvették a barna szín román elnevezését: *káfenyi*, románul: *cafeniu* (vö. Ipolyszalkán, Ipolykeszin stb. egykor „*veres* (barna) bundát" viseltek, ld.

[192] A rózsaszínt fizikailag három külön színcsoport alkotja. Egyrészt egy olyan árnyalatcsoport, amely a spektrum piros és kék színének összemosódó (lilás) határáról való, másrészt egy olyan csoport, amely a spektrális színek közül hiányzó bíborhoz sorolható, harmadrészt egy olyan tónushalmaz, amely a pirosak közül származik, de annak telítetlen, ill. világos árnyalatai közül kerül ki. Egyébiránt a szubsztraktív színkeverés egyik alapszíne: az ún. *magenta* is beletartozhat a rózsaszín kategóriába. Hiszen a nyomdai négyszínnyomásban használt – CMYK mozaikszóban is megörökített – *cyan/cián, magenta/magenta, yellow/sárga, black/fekete* szavak közül a *magenta* magyar megfelelője még a 20. század második felében is a „*rózsa*", a „*rózsaszín*" vagy a „*ciklámen*" volt (pl. itt: GULYÁS 1979, 204). De pl. R. Arnheim magyarul ugyanebben az évben publikált híres (eredetileg az „Art and Visual Perception" címet viselő) kötetében a magenta helyén viszont a „*bíborvörös*" szót találjuk (ld. ARNHEIM 1979, 375).

[193] Az általam vizsgált közösségek közül Kupuszinán használatos színnév, kb. 10 P5/12 M; 2.5 RP 6/12 M, 5 RP 5/12 M Munsell-kódú színmintákhoz hasonló tónusok elnevezése.

[194] Ezt a kettőt egykor Kazáron használták. Az első jelentését színmintáim közül 10 PB 4/10 M reprezentálja legjobban, a másodikat pedig talán a 10 P 5/12 M kódú színlap.

Jókai–Méry 1998, 225). A Kárpát-medencén belül is létezik azonban olyan dialektus (ilyen a Zoborvidékhez tartozó koloni nyelvjárás), amelyben a piros színek kognitív kategóriáját jelölő színnévnek: a *piros*nak az értelme egykor kapcsolatot mutatott a barnás színek (a barnásvörös) irányába, annak ellenére, hogy ott viszont jól ismert színnév a barna. (Sándor Anna a „*piros* fazekacska" szerkezetet hozza példának, ld. 2016, 216; vö. egy mezőtúri adattal: Kresz 1960, 345). A – Kazinczy levelezése kapcsán már tárgyalt – *piros pej* ló és a klézseihez vagy a kolonihoz hasonló adatok miatt úgy tűnik, hogy a *piros* és a *veres/vörös* színnév (és általában a kognitív piros) barna színkategóriához, ill. a *barna* színnévhez való viszonya (vö. a *vörös[es]barna* gyakoriságáról korábban írtakkal) további vizsgálatokra érdemes téma.

3. A LÁTOTT PIROS ÉS A 'PIROS' JELENTÉSŰ SZÍNNEVEK VISZONYA

A *vörös* szó 'makropiros', ill. 'piros' értelme kapcsán elkerülhetetlennek látszik feltenni a következő kérdést is. Megfeleltethető-e a vizuálisan látott szín a verbálisan kimondott színnek? Nem csupán azért fontos kérdés, mert tereptapasztalataim szerint napjainkban a pirosas színminták látványa nem hívja elő a nyelvbeszélők szókincséből a *vörös* színnevet, hanem abból a képletből kifolyólag is, amelyet Sarapik (1997) közöl a piros színről írt dolgozatában. Szerinte a látott és a kimondott szín a következő átalakuláson megy át:

szín1 – percepció – megjelölés/szó – asszociáció – szín2

Véleménye szerint a folyamat két végpontján elhelyezkedő szín nem feltétlenül esik egybe, azaz a látott/észlelt szín és a kommunikációs folyamat során elhangzó színnév nyomán megjelenő színbenyomás közt különbség lehet. Méghozzá azért, mert amikor megemlítünk egy absztrakt színnevet (pl. a *kék*et, az *égszín* nem jó, mert az nem elvont színmegjelölés), akkor általában annak fokális színére asszociálunk. A *piros* említése esetén egy tipikus piros tónusra, pl. a paradicsom vagy a pipacs színére (az eredeti példa a *red* kapcsán a „crimson or the colour of blood"). Éppen ezért Sarapik szerint a szín2 halmaza mindig szűkebb, mint a szín1-é. (Ez utóbbi érvelés ugyanakkor támadható, hiszen egy tárgyon általában egy színt: egyféle pirost vagy egyféle kéket látunk, mint ahogyan az elhangzó színnév hatására gondolatban előjövő tipikus piros, a tipikus kék is nagyjából egyféle, ez alapján a szín2 nem szűkebb szín1-nél, csupán nem feltétlenül esik egybe). Sarapik ugyan-

akkor arra is felhívja a figyelmet, hogy „nehezen gondolna bárki a fokális pirosra, amikor azt mondják, hogy *„egy piros tehén legelészik a mezőn"*.

A funkcionális kognitív nyelvkutatások mai állásfoglalása szerint[195] az *„Egy piros tehén legelészik a mezőn"* mondatban a *piros* színnév jelentését a következőképpen lehet tudományosan leírni: a *piros*, mint relációs szerkezetű melléknév, szemantikailag függésben áll az. ún. sematikus figurával, vagyis esetünkben a tehénnel (amely a színtulajdonság hordozója), éppen ezért ennek az állatnak jellemző színeként a *piros* melléknév legfeljebb a *tehén* szó jelentésével összefüggésében ismert (voltaképpen annak szemantikájába is beépült) barnásvöröses tónusként hívódik elő: „profilálódik". Vagyis a „piros tehén" szókapcsolat voltaképpen kiemel a tehenek típusából egyet (a barnásvörös színűt), azaz a típusból egy konkrét példányt (vö. Tolcsvai Nagy 2012, 293). Ebből a nézőpontból magától értetődő, hogy azokban az esetekben, amikor önmagában áll a *piros*, akkor a fokális/prototipikus színt jelöli azzal a megfigyeléssel összefüggésben, hogy „a nyelvi kifejezések elsődlegesen, szövegkörnyezet nélkül a típust nevezik meg" (Tolcsvai Nagy 2017c, 222).

E példamondat kapcsán jómagam főként arra hívnám fel a figyelmet, hogy egy adott színnévnek meglehetősen szituációfüggő a szűkebben körülhatárolt vizuális jelentése. A „szituációfüggőség" jelen esetben egyrészt a nyelvhasználók (a közlő és a befogadó) kulturális hátterére vonatkozik, másrészt a szövegkörnyezeti kontextusra. A nyelvhasználók szűkebben vett szociális-kulturális hovatartozásának meghatározó volta kapcsán megemlíthetjük, hogy pl. ha egy városban élő (tehenet a maga valóságos látványában nem vagy alig ismerő) kisgyermek „piros tehénről" hall, korántsem biztos, hogy egy barnás tehén képe fog felvillanni az elméjében, előfordulhat, hogy ebben az esetben is a fokális pirosra fog gondolni.[196] De a szövegkörnyezet is jelentős mértékben meghatározza, hogy a színnév kimondása (vagy elolvasása) után milyen tónus jelenik meg a befogadó „lelki szemei" előtt.[197] A *piros tehén* szókapcsolat említése után ugyanis feltehetően inkább barnás vagy esetleg fakóbb *zsemleszín* (e színnévnek a szarvasmarhák kontextusban való előfordulásához ld. Szunyogh 1897, 339), a *piros tűz* esetében inkább sárgás tónus jut az emberek többségének az eszébe, a *piros labda* esetén általában – éppen úgy, mint amikor önmagában halljuk a *piros* szót – a paradicsom/alma stb. fokális piros színére gondolunk. Ettől függetlenül azonban a *piros* szó alkalmazása megfelelő

[195] Legalábbis a magyar nyelv grammatikáját funkcionális kognitív nézőpontból leíró „Nyelvtan" (2017) alapján. (A melléknevekről írt részt ld. itt: TOLCSVAI NAGY 2017c, 362–366.)

[196] Köszönöm Tamás Ildikónak, hogy erre a példára felhívta a figyelmemet.

[197] Nemcsak a színnévre, hanem általában mindenféle szóra igaz, hogy annak közvetlen szövegkörnyezete egyrészt gazdagító, hiszen „egy jelentésszerkezetet részletez […] kidolgoz", másrészt szűkítő is, azzal összefüggésben, hogy „a teljes jelentésszerkezetből csak bizonyos tulajdonságot hív elő" (TOLCSVAI NAGY 2017c, 224).

lehet mindhárom kontextusban, hiszen a *piros* jelentése (bár nem annyira széles, mint az egykori *veres/vörös* jelentése, ám mégis) teljes egészében lefedi a fizikai színspektrum pirosas színmezőjét.

Érdekes tisztán elméleti szempontból megvizsgálni, hogy nyelvünk különféle 'vöröses' jelentésű absztrakt színnevei megállják-e a helyüket az iménti példamondatban:

piros tehén legelészik a mezőn (vö. Gárdonyi 1920, 84)
vörös tehén legelészik a mezőn
rőt tehén legelészik a mezőn
vörhenyes tehén legelészik a mezőn.

Voltaképpen mind a négy helyénvaló mondat lehet, de természetesen a színnevek cserélődésével más hangulatúak és értelműek lesznek ezek a kijelentések. Egyes vélemények szerint a *piros* és a *vörös* „kontextusbeli előfordulását", vagyis azt, hogy aktuálisan melyik alkalmazása mellett döntünk, elsősorban „konnotatív jelentésük határozza meg" (Répási–Székely 2018, 251). A valóság azonban ennél bonyolultabb, hiszen létezhetnek olyan szövegek/mondatok, amelyekben nem dönthetünk szabadon bármelyik fenti színnév mellett. Így pl. az emberi haj kontextusában helytálló kijelentés lehet, hogy:

Áginak szeplős az arca, és *vörös* a haja.
Áginak szeplős az arca, és *rőt* a haja.
(esetleg: Áginak szeplős az arca és *vörhenyes* a haja).

Az viszont meglehetősen ritkán hangzik el, hogy:

Áginak szeplős az arca, és *piros* a haja.

Hacsak nem kifejezetten gúnyos éllel mondják, akkor viszont természetesen más csúfolódó jelző is megfelelő lehet, így pl. a *paradicsomszőke*, a *répa*, a *rozsda*, a *róka(fejű)*, a *tégla(hajú)*, a *tűzpiros* stb. (Ezeket a kifejezéseket a diáknyelv használja, ld. Hoffmann 1996.)

Nem is beszélve arról, hogy az utóbbi szövegkörnyezetben mind a *vörös,* mind a *rőt* (vagy a *piros* is, ha éppen azt alkalmazzák), valamelyest másféle tónus, legalábbis sötétségében, intenzitásában eltérő pirosas szín benyomását idézheti fel az emberekben. Ez azonban csak részben írandó annak a számlájára, hogy valamennyire eltérő szemantikai mezővel, ill. konnotációval rendelkeznek a szóban forgó színnevek, részben ugyanis annak köszönhető, hogy – mint azt már többször hangsúlyoztuk – valamelyest szubjektíve is változhat, amit a fenti melléknevek színjelentésén értünk.

Sok esetben tehát nem cserélhető fel szabadon a *vörös* és a *piros*. Például a *piros tűz* mellett a *vörös tűz* még helytálló, de a *vörös labda* már nem (ehelyett csupán a *piros labda* használatos), ugyanígy nincs *vörös zokni, vörös pohár* stb., tehát azon, gyárilag előállított tárgyak kapcsán, amelyek más színűek is lehetnek, inkább a *piros*

használatos a mai magyar köznyelvben. (Az is igaz azonban, hogy a *vörös* sokféle kontextusban előfordulhat még ma is főként egyes tudományok szaknyelvében, pl. a festészetében: „*Vörös* pigmentek – Cinóber, mínium-, kadmium-, króm-, krapp-, alizarin-, sárkányvérvörös", ld. Földvári 2018a).

Mindebből az következik, hogy ugyanaz a színtartomány egyazon időben nem rendelkezhet két absztrakt kategóriajelölővel? A mindennapi élőbeszédben valóban létezhet egy olyan tendencia, hogy – a kommunikáció gördülékenységét és egymás zavartalan megértését elősegítendő – egy adott kognitív kategóriát következetesen egyetlen színnévvel, természetesen legtöbb esetben a kategóriajelölő színnévvel jelölik. Ez megmagyarázná, miért nem hallottam a Kárpát-medencén belül vizsgált közösségekben – steril minták színazonosítási szituációjában – spontán módon elhangozni a *vörös* szót, ill. hogy Klézsén – ahol a *veres* a kategóriajelölő – az interjúalanyok miért emlegették ritkán a *piros* szót. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az írott nyelv sok szegmensére már nem jellemző ugyanez az egyértelműsítő igyekezet, pl. egyes kulturális-szórakoztató, de ugyanígy tudományos folyóiratokban is (már a 19. század második felétől kezdve![198]) a *piros* és *vörös* szó szinonimaszerű használatával találkozhatunk. (Vö. a következő 19. század végi véleménnyel: „a költői nyelv, de a közélet nyelve is folyton cserélgeti a vöröset a pirossal", ld. N. n. 1899, 222).

Ez egyes nyelvváltozatokban ma sincs másképp. Jól mutatják ezt az optikával vagy színtannal foglalkozó ismeretterjesztő könyvek szövegei (vö. Grossmann 2016, 138, 140). Például a Nemzeti Tankönyvkiadó által a 2010-es években kiadott *Fénytan, színdinamika* című munka egy helyütt „hosszú *(piros)*, közepes (zöld) vagy rövid (kék) hullámhosszúságú" fényről, néhány sorral lejjebb viszont „*vörös* és zöld fénysugarakról" értekezik. Ugyanennek a kötetnek a színek asszociációiról szóló fejezetében valamivel a *vörös* színről szóló rész után a narancsról a következőt olvassuk: „*Piros* árnyalat, a *vörös*höz hasonló asszociációkat kelt" (Macsuga et al. 2011, 101, 131). Nyilvánvalóan közrejátszik ebben az is, hogy a választékos nyelvben igyekeznek kerülni a felesleges szóismétléseket, éppen ezért halmozzák a szinonimákat. Ugyanakkor bizonyosan nem használnák a *vörös* szót, ha nem tartanák a pirossal egyenértékű, ill. ahhoz nagyon hasonló jelentésű színmegjelölésnek.

Visszatekintve Sarapik képletére, a magyar nyelvben tehát nemcsak a vizuális és a verbális piros közt lehet eltérés. Szemantikai, hangulati stb. ellentét is feszülhet két vagy több absztrakt 'piros vagy pirosas' értelmű színmegjelölés (pl. a *vörös* / a *rőt* / a *piros*) között még abban az esetben is, ha a színpercepció (pl. a tehén pirosba hajló barnás szőrének a látványa) azonos. Sőt, ezenfelül létezhet egy olyan tendencia, hogy a mindennapi verbális kommunikáció a színes tárgyakhoz visszatérően

[198] Elég ehhez megnézni a *Természettudományi Közlöny* első évfolyamainak szóhasználatát.

szinte kizárólag egyazon kategóriajelölő színnevet rendeli (a *piros* szót), az írott nyelvváltozatok nagy része viszont kettőt, mivel egyaránt alkalmazzák a régi és a mai kategóriajelölőt. (Vagy úgy, hogy az egyik szövegben csupán az egyikhez, a másikban pedig a másikhoz ragaszkodnak többnyire következetesen, számos írásban viszont váltakozva használják a *piros* és a *vörös* szót). Vagyis a piros szín esetében hazánkban ellentmondások, ill. különbségek többféle tengely mentén is tapasztalhatók:

– a látott szín, szemben a verbális színnel;
– az észlelt szín azonossága, szemben a megnevezésére választható absztrakt/elvont színnevek (és azok szemantikájának) sokféleségével;
– a látott árnyalat besorolására alkalmas egyetlen élőnyelvi kategóriajelölő, szemben az írott nyelvváltozatok két különböző (mégis sok esetben szinonimaszerűen használt) kategóriajelölő elnevezésével.

Ezek a különbségek ugyanakkor nem feltétlenül ennyire élesek, hiszen a mai kutatások szerint nyelv egyik fontos jellemzője, hogy a kommunikálni kívánt információhoz (esetünkben egy adott színhez) többféle kifejező formát is kínál, vagyis természetes, hogy ugyanazt a jelenséget/mondanivalót „többféleképpen is meg lehet konstruálni fogalmi és szemantikai szerkezetben". Ebből a nézőpontból szükségszerűnek tekinthető az is, hogy a rokon értelmű szavak, így tehát a piros szín egymással rokon megnevezései ugyanazt a jelenséget „kisebb-nagyobb mértékben eltérő értelemmel konceptualizálják" (Tolcsvai Nagy 2017a, 224). Mindehhez természetesen az is hozzájön, hogy a különböző pirosas értelmű színnevek közül szakmánként eltérőeket preferálhatnak, vagyis az egyes szakmák képviselői akár más és más színekre vonatkozó szókincs révén kommunikálhatnak egymással, ráadásul még az is előfordulhat, hogy az általuk preferált színneveket legtöbbször a szakmájuk kimunkálta jelentésben alkalmazzák. De voltaképpen az egyén neme, életkora, foglalkozása stb. is jelentős befolyással bírhat a színnevekhez fűződő szemantikai tudásra és ezzel összefüggésben a színnevek használatára.

Ha ezektől el is tekintünk, a *piros* és a *vörös* szónak akkor is legalább három különböző – az aktuális kommunikációban történő – szemantikai megvalósulásával számolhatunk:

a) egyrészt egyetlenegy árnyalatra utalnak említésükkel: vagy a fokális/prototipikus pirost jelölik vele, vagy egy másik – a piros kategóriába tartozó – árnyalatot (pl. a meggyszínt, vagy mint a tehenes példában: a barnásvöröst);

b) másrészt azon színtartomány egészére is utalhatnak, amelyet a modern nyugati színfelfogás értelmében a piros színkategóriát alkotja (ez természetesen nyelvenként, ill. akár közösségenként is valamelyest eltérő lehet);

c) harmadrészt (igaz az előbbieknél ritkábban) egy ennél is szélesebb szín-

tartományt is kifejezhetnek, amely felöleli a spektrum tiszta piros színe mellett a piroshoz tartozó átmeneti színeket (*nyelvészetileg* kifejezve: a legkevésbé prototipikus példákat, *festészetileg* kifejezve: minden – az emberi szem/agy számára jól érzékelhető arányban – piros komponenst tartalmazó tónust) is. Vagyis mindkét színnév jelölheti a narancssárgát, a rózsaszínt, a bíbort, ill. a barna színek egy részét is magába olvasztó makropirost is.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

A fenti fejezetben leírtakat összegezve azt mondhatom, hogy mindenképpen érdemes elkülöníteni a kategóriajelölő *veres/vörös* 20. század előtti jelentését egyrészt a *vörös* szó egyes mai dialektusokban élő 'szennyes', 'sárgás- és barnásvörös', 'rozsdás színű' szemantikai elemekkel felruházott vizuális tartalmától, másrészt egyes tudományok nyelvváltozataiban gyakran alkalmazott *vörös* színnév – kb. a 19. századtól részben napjainkig érvényes – 'makropiros' értelmétől. Ráadásul a 19. század előtti kategóriajelölő *veres/vörös* (mainál jelentősen szélesebb) szemantikájába egykor olyan sárgás-, barnás-, lilásvörös árnyalatok is beletartoztak, amelyek a mai *piros*, ill. részben egyes 20. század végi, ill. 21. századi írott nyelvváltozatokban – a *piros* szó szinonimájaként is – alkalmazott *vörös* színnév jelentése nem feltétlenül terjed ki. Vagyis a hazai nyelvészek korábbi, a problémát túlságosan leegyszerűsítő feltételezéseit, melynek értelmében a *vörös* színjelentése ugyanaz lenne, mint a *piros*é, vagy esetleg annál sötétebb ('sötétpiros'), színmintákat alkalmazó saját empirikus kutatásaim, ill. a vizsgálatba bevont történeti források jelentősen árnyalni tudták.

Vizsgálataim ugyanis rámutattak arra, hogy az élőnyelvben, pontosabban az általam vizsgált közösségek (meghatározott korú és nemű) tagjainak a körében a *vörös* egy nagyon ritkán használatos színnév. Az általam megkérdezettek ezt a színnevet a velem folytatott kommunikációjuk során leginkább még a sárgába és/vagy (sárgás)barnába hajló periférikus piros árnyalatok (a tűz, az alvadt vér, a rozsda, az őszi falevelek) jellemzésére, továbbá egyes rögzült nyelvi szerkezetekben (pl. *vöröshagyma, Vörös, mint a róka*) alkalmazták. (Ez a kétféle használat pedig talán kölcsönösen kiegészíti és megerősíti egymást.)

Az archaikus dialektusaikról híres moldvai csángók – közülük is elsősorban a klézseiek – körében azonban máig a *veres* az egyetlen kategóriajelölő színnév a pirosra. A Klézsén általam megismert *veres* jelentése azonban nagyjából a modern felfogás szerint pirosnak tartott árnyalatokat összefogó piros kategóriát öleli fel, azzal összefüggésben, hogy a történeti forrásokból rekonstruálható makropiros ka-

tegória (a kognitív piros) a jelenhez közeledve fokozatosan összeszűkült, olyannyira, hogy napjainkra számos – ma már önálló színkategóriát alkotó, egykor azonban a pirosak közé sorolt – árnyalatot elvesztett. (Így a rózsaszínt, a pirosaslilát stb.)

De ahogyan a moldvai *veres*, úgy az általam megvizsgált Kárpát-medencében fekvő településeken alkalmazott *vörös* sem hasonlít a korábbi kategóriajelölő *veres/vörös*re. Ez a saját színmintás gyűjtéseim során felfedett, korlátozott ismeretségű és alkalmazású élőnyelvi *vörös* ugyanis egy szűk, a korábbi széles szemantikához képest „csökevényesedett" színmezőt takar, hiszen kizárólag a piros és a sárga/sárgásbarna, ill. a piros és a barna határán lévő kétes, koszosnak ható piros árnyalatokat fogja össze. Mindezen jellemzők okán ez a szó ma már egyértelműen nem definiálható gyűjtőfogalomként, ebből kifolyólag pedig nyilvánvalóan nem veheti fel a versenyt a nála szélesebb körben és gyakrabban alkalmazott *piros*sal, amely viszont – legalábbis a legtöbb mai magyar nyelvváltozat vonatkozásában – a kognitív pirosra használt egyetlen kategóriajelölővé vált. A következő fejezet éppen ennek, a mai élőnyelvi használat szempontjából fontos *piros* színnévnek a történeti jelentésváltozásait igyekszik nyomon követni.

V. *A PIROS/RÓZSÁS* ARC, A *PIROS* RÓZSA ÉS A *RÓZSASZÍN*

BEVEZETÉS

Azt már korábban leszögeztük, ill. a 2. táblázat adataival is igazoltuk (ld. III. fejezet, 2.5. rész), hogy a *piros* eredetileg élesen körülhatárolt, szűk körű használattal bírt. Éppen ezért, mielőtt rátérnénk a *piros* szemantikájával kapcsolatos kérdések tárgyalására, közelebbről szemügyre vesszük ennek a színnévnek a legfőbb – már a kódexirodalomban is tetten érhető – kontextusait, ill. megpróbáljuk kideríteni, hogy ezekkel a tárgyakkal, jelenségekkel kapcsolatban (vagyis közelebbről: az archoz, a rózsához és részben a hajnalhoz kötötten) milyen árnyalatot takarhatott ez a pozitív konnotációkkal rendelkező színelnevezés. A *piros rózsa* témája ugyanakkor elválaszthatatlan *rózsaszín* szavunk történeti kiformálódásától, így jelen fejezet elsősorban ez utóbbi színnévnek a szemantikájára, továbbá a rózsaszín árnyalatcsoport kognitív pirosból való kiválására koncentrál majd. Mivel pedig a *piros* és a *rózsaszín* szó korábbi vizuális jelentéselemeinek tekintetében fontos adalékokkal, ill. részben bizonyítékokkal szolgálhat az általuk jelölt színtartományhoz és a rózsa virágához kapcsolódó szimbolika, a következőkben erre is hosszabban ki fogunk térni.

1. AZ EGÉSZSÉGES *PIROS* ARC ÉS BŐR

Az ember testrészei közül a fej a legfontosabb, a fej legfontosabb része pedig nyilvánvalóan az arc, amely vonásai révén „a leggazdagabb jelentést hordozó" az összes testrész közül (Verebélyi 2005, 80). Az arc színjelzője a mai nyelvben általában a *piros*, de ez a színnév már a kódexirodalomban is nagyon gyakran fordul elő az ember bőrének és arcának jellemzésére (vö. Csapodi 1899, 203). Az általam talált legkorábbi adat a *piros* szóval jellemzett arc előfordulására a 15. század második feléből való, az ún. László-énekben ugyanis – mai átírással – a következő sor szerepel: „Te arcul tellyes, szép *piros* valál" (ld. Gerézdi 1962, 163). A *piros* szintén pozitív jelzőnek mutatkozik a magyar Árpádházi Boldog Margit életéről szóló – 1510-ben Ráskai Lea által magyarra fordított – legendában is, itt ugyanis azon szövegrészben találkozunk a *piros* szóval, amikor Margitról – szent voltát bizonyítandó – túlzóan azt írja a legenda szerzője, hogy holt állapotában még szebb volt, mint halála előtt:

„Gyakorta a szororok mennek vala Szent Margit asszonynak [ti. holt] *testéhez és megnézék vala és látják vala, hogy szebb,* pirosbb *vala, hogynem éltében"* (Érszegi 1983, 140).

A *piros* bőrszín az ember elevenségét jelöli, egy 1592-es forrásban pl. már a következő jellemzést olvashatjuk (mai átírással): „eleven piros színű, jó termetű" (ld. NySz II. 1598). A *piros* szó a bőr kontextusában még napjainkban is elsősorban az egészségről alkotott képzetekkel fonódik össze (ld. MacLaury et al. 1997; Kiss 2004; Benczes–Czifra-Tóth 2014), ahogyan azzal kapcsolta össze a hagyományos paraszti szemlélet is („Ojam piros vóut az orcája, maj kicsattant" – írja Csűry Bálint a Szamosháti szótárban [I. 494], majd két okot ad meg zárójelesen, amitől *piros* lesz az arcbőr, közülük az egyik a hideg, a másik viszont éppen az egészség. Vö. a hazai német nemzetiségnél a piros szintén egészségjegy, ld. Schőn 2009, 420.) Az arc egészséges színével kapcsolatban megemlíthető, hogy az eredetileg önálló, 'egészséges (színű), telt' jelentésű *pozsgás* melléknév a 17–18. század folyamán forrt össze a *piros* színnévvel olyannyira, hogy ma már kizárólag a „*pirospozsgás*" összetételben alkalmazzuk (RSzSz 332; TESz III. 208, 208–209; ESz 644).

A szép és kívánatos *piros* arcszínt hazánkban minden időben és társadalmi rétegben nagyon fontosnak tartották, a paraszti szépségideál szerint „az arcbőr kívánatos színe az enyhén pirosas, mérsékelt arcpírral színezett árnyalat volt" (Juhász 2006, 107). Az ilyen arcszínért és így az egészséges kinézet, de egyben természetesen az egészség eléréséért különféle praktikákhoz folyamodtak. Egyik interjúalanyom szerint neki gyermekkorában – nyilvánvalóan a színanalógián alapuló mágia hatásában bízva – *pirosra sült* kenyérhéjat kellett fogyasztania saját pirosságát biztosítandó:

„Édesanyám mindig azt mondta, hogy edd meg a kenyér haját, mer attú leszel szép piros" (szül. 1934-ben Kazáron)

A néprajzi szakirodalomban máshonnan is előfordul ugyanennek a szokásnak az említése:

„A gyerekeket avval bisztogatták, hogy egyík meg a kenyírhajat, mert a kenyírhajtul piros, *egíssíges lessz az ember arca"* (DCSz 431; vö. SzamSz I. 475; Juhász 2006, 109).

A szép piros orcát korábban úgy is megpróbálták kicsikarni a természettől, hogy pl. a várandós anya – a születendő gyermeke egészséges arcszíne érdekében – piros almába „harapdált" (Ujváry 2002, 694), vagy az újszülött arcára – közvetlenül megszületése után – édesanyja méhlepény körüli vérét kenték (Vajkai 1943, 56), esetleg

néhány csepp vöröshagymába öntött vörös borral itatták meg (Nagy R. 1942, 284), vagy egyszerűen egy piros almát dörzsöltek az arcához (Vakarcs 1908, 208; vö. Kéky 1917, 63). Az eladósorba kerülő lányok ugyanebből a célból bizonyos alkalmakkor, leginkább újévkor piros almáról mosakodtak (Dankó 2001, 34), vagy csak egyszerűen megcsipkedték egymás arcát (Fügedi 1988, 79; vö. Juhász 2006, 109) stb.

Történeti forrásaink szerint a *piros* szót akkor is használták az arc kontextusában, ha annak egészségességét,[199] ill. akkor is, ha a szépségét akarták e jelzővel kifejezni. A szépséghez azonban nem csak a piros szín kötődik, hanem a fehér is. Mint azt már előttem mások kimutatták, a középkortól kezdődően áthatja az irodalmat a női szépség piros-fehér ideálja (Pleij 2004, 51–52; Pastoureau 2017, 81–82). Sőt, az ókori rómaiak még úgy vélték, hogy a szép arcot három szín jellemzi, fehér a homlok és az arc, fekete a szempilla és szem környéke, a piros tónus viszont nemcsak a szájon, hanem a fehér arcon: az arccsonton is kívánatos (Pastoureau 2017, 47). A középkori szépségeszmény sem térhetett el sokban ettől, hiszen Temesvári Pelbárt (1435–1504) ferences rendi szerzetes Szűz Mária szépségét (latinul) szintén e három színnel írta le: a fehér és a piros keverékének tartja a Szent Szűz bőrének színét,[200] a szemét és a haját pedig feketének. (Utóbbit azért, mert „ha feltételezzük, hogy a Szűznek fehér és rózsás bőre volt, [ahhoz] szépségesebb a sötét haj, amint az tapasztalatból nyilvánvaló", ld. V. Kovács 1982, 154–155, Vásárhelyi Judit fordítása.) Ezek után nem meglepő tehát, ha az általam megvizsgált magyar nyelvű szövegekben az emberi testről pozitívan nyilatkozó szerzőknél a *vörös* helyett a szépséggel asszociálódó *piros* jelző tűnik fel a *fehér* mellett. A *piros* szóval találkozunk a Vizsolyi (vagy másképpen: Károli) Bibliában az Énekek Éneke 5. részének 10. versében („Az én szerelmesem *fejér* és *piros*, tízezer közül is kitetszik"). Bár itt nyíltan nincs kimondva, hogy ezek a színjelzők pontosan mire is vonatkoznak, ennek ellenére valószínű, hogy a szeretett személy külsejét, talán épp az arcát dicséri az énekíró. Annak a szónak, amely az eredeti héber szövegben a *fejér* helyén áll, a következő a jelentése: 'világos, kápráztató, izzó' (a *piros* helyén viszont ugyanaz a szó áll, amelyből a föld porából teremtett és abba visszatérő első ember, Ádám is

[199] A betegek arctónusának a leírásra mindenkor gyakoribb volt a *piros* helyett a *veres/vörös*: „a *vörös*… a láz, *lázvörös*, mikor az ember lázas és vörös, mi inkább annak szokjuk azt a vöröset [értsd: a szót] nevezni [értsd: használni]" (saját gyűjtés, az adatközlő 1935-ben született Kalocsán). A láz esetén feltűnhet azonban a *piros* is: „arczán egyre hő *lázpirosság* 's halál-haloványság váltakozott" (ld. N. n. 1833a, 238).

[200] Bogáthy Fazekas Miklós 16. században megjelent művében is feltűnik a piros-fehér: „Szine mint Rosánac, kiért… Az az, *piros feyér*: ayaka mind *piros*, bőre szine mind *gyenge*" (Bogáti Fazekas Miklós: *Aspasia aszszony dolga és az io erkölczü…* 1591). A *gyenge* 'halvány rózsaszín' jelentésére majd későbbiekben még bővebben kitérünk.

nyerte a nevét, és amelynek jelentései: 'föld, talaj, ember, vörös'[201]). A *fehér* ebben a kontextusban mindenképpen pozitív, hiszen a revideált Károli-fordításban[202] nem is ez a színjelző, hanem a *„ragyogó"* áll helyette.

A fehér, ill. annak megfelelői (pl. a „hószín") általában az emberi bőr, az arc, sokszor a női nyak (ld. pl. az aludttej színéhez hasonlított nyakat: Dugonics: MPéld II. 261.) kontextusában fordulnak elő a forrásokban. De a minket most jobban érdeklő pirosságot az európai kultúrkörben legtöbbször a rózsa színével hozzák összefüggésbe, pl. az újszülött Noé testéről írja azt Hénoch apokalipszise: „fehér volt, mint a hó, és piros, mint a rózsavirág" (Géczi 2006, 256). Péter apokalipszisében (Kr. u. 1. sz.) az Úr színe elé jutott két férfiről írták: „testük hónál fehérebb volt és a rózsánál is pirosabb" (uo.).

[A hó még számos forrásban feltűnik később is, pl. „Arcszíned nem hótetőn piruló hajnal", Gyulai Pál: *Nők a tükör előtt*, ld. Mikszáth 1911, 217. Temesvári Pelbártnál a havat viszont a tej képe váltja fel az – imént már idézett – Mária szépségéről szóló szövegben, ld. V. Kovács 1982, 156–157. A tej – amit egyébként a paraszti gyakorlatban olykor arcfehérítésre is használtak (ld. Sinkovics 1958, 99) – és a *rózsa* képével együtt a magyar folklórban, ill. a modern kori szépirodalomban is találkozunk: „Tündér arcod tejben úszó rózsája" (ld. Bereczky 2013, I. 685). ill. „kitelt arcúnak, ilyen enyhe pirosnak, mint a tejbeesett rózsa" (Dsida Jenő: *Krisztus*, 1928).]

A magyar nyelvű kódexirodalomban is együtt szerepel a *piros* és a *fehér* szín, előbbi szintén a rózsával, utóbbi azonban egy másik növénnyel, a keresztények másik fontos virágjelképével, a liliommal társítva:[203]

> *„Istennek szeretetes anyja, lépesméznél édesb, rózsánál* pirosságosb, *liliomnál* fejérb"[204] (Lobkowitz kódex 1514, ld. Géczi 2008, 29–30).

[201] Ezúton köszönöm Zsizsmann Endre református lelkésznek, hogy erre felhívta a figyelmemet (vö. TURÓCZI 1986, 11; GREENFIELD 2006, 34).

[202] Az újonnan revideált Károli-fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és átdolgozta a Protestáns Média Alapítvány által létrehozott szakbizottság, 2011-ben adta ki a Veritas Kiadó.

[203] A rózsa és a liliom képe egyébként egy moldvai csángó archaikus imákban összevontan is feltűnik: „rózsaliliomszál szép virág (Újfalu)" (TÁNCZOS 2000, 315). Vö. *„Szép mint liliomok köz(öt)t a piros rózsa"* (Dugonics: MPéld II. 261; MARGALITS 1896, 506).

[204] Későbbi szépirodalmi előfordulása pl. „kellemes orcáin liliommal rózsa virágzik" (Kis János: *A leánykor,* 1809 körül). Erdélyi Pál szerint a magyar folklórszövegekben is gyakran felbukkan a rózsa–liliom virágkettős: „a leánynak *liliom* a karja, teste… *rózsa* az arcza" (ERDÉLYI P. 1899, 266). Vö. „a' költőktől olly gyakran használt, *rózsá*val elegyített *liliom* nagyon illik [az arc vagy a bőr] szinének lefestésére" (*Athenaeum* 1841/1. 64. 1023).

Egy majdnem száz évvel később született vallási szövegben viszont már nem Máriát, hanem Jézus Krisztust jellemzi ez a két szín:

> „*VRAM Iesus Christus tiztasagnak kutfeie* […] *ki szep* feier *és* piros *vagy*" (Kürti István: *Az élő Istenhez…* 1611).[205]

Eddig tehát a hó, a tej és a liliom színével asszociált *fehér* bőrről és a piros rózsával azonosított *piros* arcról (és szájról) volt szó a régi hazai (latin és magyar) források kapcsán. Természetesen ezekre a nemzetközi irodalomból is idézhetnék rengeteg példát. Ehelyett azonban most csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a nyugati népeknél a fenti képek sora gyakran a bíborral is kiegészül:

> „*Uram, szépsége, ó, mely előtt leborulnak*
> Tej *és* bíborszövet, *s a* rózsa, liliom
> *Bűvölő színei, kik játsztak arcodon…*" (részlet egy francia ferences rendi szerzetes által írt versből, ld. Géczi 2003, 160–161).

A *fehér* a liliommal társítva közismerten a tisztaságot szimbolizálja (vö. *szűzvirág* 'fehér liliom' CzF V. 1506). Ha azonban csupán a bőrszín kontextusában szerepel, egyszerűen 'világos' jelentésű lehet, ahogyan a *fehér ember* is voltaképpen világos bőrszínéről kapta ezt a jelzőt, amit önmagában az azonos kontextusokban szereplő *halovány/halvány* jelző is igazolhat. (Pl. „Attúl kezd gyakorta orczád hol pirúlni, / Hol pedig *halovány* szinekkel borúlni", Aki régen fegyvert fogott a hazájáért… 1683, ld. Thaly 1872, I. 120; „Volt egy szőke asszony, halvány mint a rózsa…", ld. Horváth 1980, 247.) De erre utalnak azok a Zrínyitől származó sorok is, amelyben a *fejér* és a *fekete* arc és virág: a fagyalfa *fejér*, az ibolya *fekete*, vagyis 'sötét(lila)' virága a világos–sötét/jó–rossz fogalompár megtestesüléseként tűnik fel:

> „*Elbiztad magadat* szép fejér *orcádban,*
> *Engemet semminek vélsz kevély vóltodban;*

[205] Vö. „Csuda *fejér-piros* orczája vala" (ld. NySz II. 1511); „Ariadné vagyon legszebb ruhájában, *Fejérség* s *pirosság* lángol orcájában" (Gyöngyösi: CuV V. 2. vers). Ill. ld. a következő példákat a 18–19. századból: „szép, tiszta, *fejér-piros* ábrázatú" (Rettegi 404); „Szép arcája *fejér*, 's *pirosos* rózsákkal is harcolt" (Faludi: Udv); „a' képe *fejér*, és *piros*" (SZIRMAY 1809, 121); „A *piros-fehér* arcz rózsahalmai közt itt-ott liliomvölgyek terülnek el" (VAHOT 1851, 53); „*fehér-piros* ábrázatú ifjú nők" (LEHOCZKY 1907, 148).

Mert hogy fekete *vagyok ábrázatomban,*
Azt tudod, vadember csinált Libyában.

Tudod-é, fagyalfának fejér *virága*
Lehúll az földre, s nem lesz semmi haszonra?
De noha fekete az szagos viola,
Felszedik és tészik süvegkarimába" (Idilium II. 1651).

A költői írások után a régi magyar orvosi irodalmat is szemügyre véve, azt találjuk, hogy nyelvünkben már az újkortól kezdve mind a *piros*, mind a *fehér* szín pozitív, egyszersmind óhajtott árnyalatot jelöl az arc kontextusában. Az *Ars Medicá*ban pl. mindkét arcszín elérését célzó receptek is szerepelnek (*Orcza hogy Fejer legyön; Orcza hogy Pyros legyön* címmel). Sőt a nem kívánatos „fekete" és a rút orcát vagy épp a sebhelyes bőrt „megfehérítő" tanácsokat is szép számmal találunk ebben a terjedelmes kéziratos gyűjteményben (ld. Varjas 1943, 453–454, 456, 463). Ugyanitt azonban a beteges szín jelzője is lehet a *fehér* (ld. Varjas 1943, 418), ebben az esetben azonban sápadtságra utal, vagyis ugyanúgy negatív a jelentése, ahogyan általában a *fehér/sápadt* almának a népköltészetben. (Azért „általában", mert a fehér alma pl. egyszerűen a női kebellel is azonosulhatott, ld. Dankó 2001, 22, 39.)

Mindenesetre a fehér a pirossal együtt mindenképpen valami esztétikus külső értéket sugall. Mint az ókori és a középkori szépségideál kapcsán utaltunk rá, a női szépség kontextusában ez a két szín legfeljebb még a feketével egészülhetett ki. A 16. századi hazai világi irodalomban is összekötik ezt a három színt a vonzó külsővel, pl. a *Megcsal az Cupido…* kezdetű, 1591-ből származó költemény az arcot pirosnak, a bőrszínt fehérnek („szép fejír szénő"), a szemöldököt pedig feketének („fekete szemöldő") énekli meg (ld. Jankovics et al. 2000, 148; vö. a piros orcát és a fekete szemöldököt és szemeket emlegető verssel, uo. 450. Más versek viszont csak a szemekhez társítják a fekete színt, ld. uo. 329, 364). Mindenesetre még a 19. századi folyóiratok is ezt a három színt emlegetik hasonló kontextusban (N. n. 1825, 161; N. n. 1832). A fehérrel és a feketével ellentétben azonban a *piros* kizárólag pozitív jelzőnek mutatkozik. Ezt igazolja az az 1825-ben publikált rejtvény is, amely a következőképpen írja körül a *piros* szóval jelölt szín értelmét:

„Öt betűm kettővel Tsirkét édesgeti [*pi-*],
Hármával a' földet Jó termővé teszi. [*pir-* mint *pirhanyós*]
Az egész tsupa szín, [*piros*]
Mellyben leány büszke, [értsd: szépségére/egészségére]

Míg bele nem tsaphat
A' betegség üszke" (Rejtett Szó, *HasznM* 1825, 23. sz. 184).

Feltételezéseim szerint azonban míg a *piros* szónak a valós színre utaló értelménél sokszor fontosabb volt másodlagos (azaz 'egészséges/szépséges') jelentése, addig a *fehér* szóval mindenekelőtt a korábbi színosztályozás szerinti valós bőrtónust fejezhették ki: jóllehet mai felfogásunk szerint az emberi bőr színe *rózsaszínű* vagy *testszínű*, napjaink hétköznapi beszédében mi is inkább *fehérebb* (vagy *világosabb*), ill. *barnább* (vagy *sötétebb*) bőrű embereket különböztetünk meg. Elképzelhető azonban, hogy olykor a tényleges színt jelölő *fehér* szót is átvitt értelemben alkalmazták, utalva vele az arc bőrhibáktól mentes tisztaságára (vö. Vajkai 1943, 15) és/vagy fiatalos üdeségére, esetleg szűzies „ragyogására" is (pl. „fölfeküdt az új asszony az ágyra, / felhajlott a rózsaszín szoknyája, / meglátszott a fehér lábaszára", ld. Avas 1998, 62). Ezek szerint tehát mind a *fehér*, mind a *piros* értelmezhető átvitt értékekkel telített jelzőként, ill. egyszerű, színre utaló melléknévként is a bőr kontextusában, de sok esetben a *fehér* inkább csupán a testfelszín semleges (voltaképpen testszínű) tónusával függhetett össze. Ugyanakkor az arc valószínűleg talán azért tartott igényt – a *fehér* és a *piros* szó alakjában – kétféle színjelzőre, mert a valóságban sem csupán fehér vagy piros színű, hanem egyszerre mindkettő, hiszen a homlok világosabb, mint a pofacsont környéke (az ehhez viszonyuló „népi" esztétikához ld. Nagy Z. 1975, 461). Éppen ezért nem véletlen, hogy a költészetben gyakrabban kapcsolódik a *fehér* a homlokhoz, mint a *piros*: pl. „Kiterjedt, *fejér*, szép sima ő homloka, Két fekete szeme, szép *piros* orcája" (ld. Jankovics et al. 2000, 410; vö. „*Rózsa orca. Liliom homlok*", Dugonics: MPéld II. 261).

Az arc kontextusában a *piros* színnév már kezdetektől fogva elsősorban az arc vérbőségből származó élénkségére, voltaképpen tehát egy élénk rózsaszínes árnyalatra utalhatott, nem a bőr homogén – leggyakrabban a *fehér* szó révén megnevezett – árnyalatára. Ezt igazolja az is, hogy későbbi forrásokban a sötétebb bőrtónust kifejező színjelzők mellett is feltűnik a *piros* (pl. 1759-ből: „Ábrázatom teljes és *piros*, kerek, *barnaszeg*", NySz III. 164; „artzája tellyes, *barna*, 's kedvesen *piross*", ld. *Magyar Hírmondó,* Bécs, 1793, 280). A népköltészetben is gyakran előforduló *barnapiros* jelző talán éppen azért alakult ki, hogy kifejezze az egészséget sugárzó élénk, kreolos arcszínt (vö. Móser 2015, 31).[206] Erről vall a következő, Budapest második szépségversenyéről szóló 19. századi tudósítás is:

[206] Vö. „A pecsenye íros-piros, a menyasszony *barna-piros!*" (AVAS 1998, 63). A *barnapiros* ellentéte a világos alaptónusú bőrhöz tartozó pirosság, amelyet a következőképpen is kifejezhettek elődeink: „1807: [...] *szőke piros* ábrázatú" (SzT VII. 121). Vagy: „1843: [...] kerek *fejér piros* tőt ábrázatú" (SzT X. 36).

> *„Nincs Magyarországnak az a nemzetisége, a melynek tipusát* […] *meg ne találtuk volna e csoportban* [ti. a versenyzőkében] […] *Az arcbőr különböző szine, az északi* rózsapiros*tól a japáni nők* sárgás porcellán szin*éig, az alföldi menyecskék* barnapiros *arcától a keleti* hófehér*ig meg volt benne minden árnyalat"* (N. n. 1887, 12).

Az idézet *sárgás porcelánszíne* talán a japánokra jellemző púder/arcfesték természetellenesen matt fehér tónusát,[207] a *rózsapiros* az üde (és életteli) rózsaszínű arcszínt jelölte (vö. „rózsásfehér svéd", Alexander–Lenhossék [1905], 317), míg a *barnapiros* ugyanilyet, csupán sötétebb alaptónussal (vö. *„barna* Olaszné, vagy *setétes* Spanyolné", Böhm 1834, 62), a *hófehér* pedig esetleg az arisztokratikus, halvány arcot fejezhette ki. Az arc egynemű fehérsége ugyanis köztudottan és szinte világszerte a magas rangú hölgyek kiváltsága és megkülönböztető jegye a kétkezi fizikai munkából élő, szabadban dolgozó, napsütötte nőkkel szemben (vö. Pleij 2004, 53. A fehér bőr még a 19. században is általános elvárás volt a nemesi származásúak körében, ld. Wohl 1885, 104). Sőt egyes vidékeken még a paraszti ízlés is a fehér arcot tartotta szebbnek (pl. a hódmezővásárhelyi pusztán), ill. egyes vélemények szerint „az örökbefogadó magyar szülők […] szőke, fehér bőrű, kékszemű gyerekeket keresnek maguknak" napjainkban is (Szenti 2009, 404, 405).

Ugyanabban az időben, amikor a *barnapiros* a kreol alaptónusú, vérdús arcszín jelzője lehetett, a sötétebb árnyalatú, de egészségtelen arcszínre általában a következő körülírásokat alkalmazták: *fekete-sárga, sárga-barna, sárga-feketés, fekete-sárgás* (e színnevek előfordulásához ld. Schram 1964, 9–10. A *fekete-sárga* jelző kialakulásában jelentős szerepe lehetett a sárga és fekete epéről szóló képzeteknek, ld. Bálizs 2016b). De a már túlságosan, kórosan (vagy ellenszenvesen) piros arcszín jelzésére a régi magyar nyelvben a *vörös* is alkalmas lehetett,[208] a szeplőkkel, bőrhibákkal elegyes vöröses arc kontextusában emellett pedig a *ver(he)nyeges* is helyénvaló volt, ahogyan arról már a korábbi fejezetben szó esett.

[A *szederjes* szóval egykor szintén jellemezhettek arctónust (is). Ez a jelző az orvosi munkákban többnyire az elkékült arcot vagy bőrt jelezte (vö. „Szederjesség, elkékülés, elhalás", ld. VocSz 72; vö. még a 185. lábjegyzetben írtakkal). Kazinczy pl. egy festményen ábrázolt arc vonatkozásában írta: „a' lelketlen arcz, az a' *szederjes piros*, az a' barnában feketébe tsapó fehér, bántja a' szemet" (egy 1812-es cikkéből idézi Bódi Katalin 2017, 94). De nem mindig negatív kontextusban tűnik fel, pl.: „fejér az ábrázatja mint a' patyolat liliom, piros az orczája mint a' szederjes rózsa" (Szentjóbi Szabó 1839, 85).]

[207] Ezúton is köszönöm Vargyas Gábornak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

[208] Vö. „Rózsaszínnek se mondd *vereses* pofádat: Mert én veresebbnek láttam egy kutyádat" (Csokonai V. Mihály: *Rút ábrázat, szép ész*, 1796).

Az írott történeti szöveganyagban tehát a szép és egészséges arc előtt szinte kivétel nélkül a *piros* szó áll, ugyanakkor a *piros*on (és részben a *fehér*en) kívül is akad még további – a *piros*hoz hasonlóan – elsősorban átvitt értelme okán használatos – pozitív jelző, amely ebben a kontextusban is feltűnhet. A *rózsaszín* ugyanis szintén régóta fontos jelzője az ember legfontosabb érzelemkifejező testrészének.

2. *RÓZSASZÍNŰ* VAGY *RÓZSÁS* ARC

Már Csűry (1922) megállapította a *rózsaszín* színnévről, hogy az az írott emlékanyagban gyakran tűnik fel a ruházat kontextusában. Kutatásaim szerint azonban az imént már vizsgált arcszín kapcsán is többször előfordul, bár tény, hogy ezt a jelzőt sokkal ritkábban alkalmazták az arcra, mint a *piros* szót. Ráadásul szinte kizárólag a szépirodalmi vagy „közköltészeti" alkotásokban, valamint a folklórban (pl. a hagyományos gyermekjátékok szövegeiben) szerepel a *rózsaszín* színnév a bőr jelzőjeként:[209]

„*Orra szép egyenes, teljes* rózsa színű piros *orcája vala*" (Pataki Névtelen: Euryalusnak és Lucretiának szép históriája [1577], ld. Jankovics et al. 2000, 364).

„*Álmélkodván csodálám az te* rózsaszínő *orcád*" (Balassi Bálint: Huszonharmadik Keserítette sok bú… [1577], ld. uo. 90).

„*Kegyes vidám szemű,* piros rózsa színű, *én édes fejér hölgyem*" (Balassi Bálint: Ötvenhatodik kiben csak azon könyörög… ld. uo. 124).

„Rózsaszinü *szép* orczádat *elfordítád tűlem*" (Jaj, ki keservesen… kezdetű szerelmi ének az [1670-ből származó] Mátray kódexből, ld. Erdélyi P. 1903, 33).

„*Ne tiltsd tőlem* rózsaszin *orczácskádat*" (Az én árva fejem… 17. századi szerelmi ének, ld. uo. 28).

„*'S Arra Szemöldöke hajlott és görbedett Két jádzó Szemére frissen kerekedett "S Ott ortzája* Ró'sa színnel *elegyedett*" (Szathmári, o. n.).

---

[209] Vö. a ném. „*Rosenwange, die,* rózsaszín ortza" (OsLex 357), ill. *Rózsaszínű ajak, arcz* (CzF V. 623). Vö. még: „a tősgyökeres magyar ember nem is ismer *tejszín fehér* arcot, hanem csak *tejszín* v. *tejszínű* arcot […] feleségének az arca is csak *rózsaszínű*" (BARTHA 1896, 516–517).

„A gyenge orcáknak rózsaszín *fedele, Forró szeretetet sok szívben nevele"* (Csokonai V. Mihály: *A rózsa,* 1785 körül)

„Láttam rózsaszín *orcáját, Édesden mosolygó száját"* (Csokonai V. Mihály: *Az édes érzékenység az…* 1791.)

„Áll előttem szép violám.
Rózsaszínű *szép Ilonám;*
[…]
Akkor lészen vígasságom,
Rózsa *orcádat ha látom"* (Thaly 1864, II. 184–185; Erdélyi P. 1903, 22; vö. Ujváry 1980, 412).

„Felkele jó reggel szép léján Zsuzsanna,
Kisétála vala a rózsamezőre,
Lefeküvék oda a rózsatövire;
Borzogatni kezdé aranyszínű haját,
Mosogatni kezdé rózsaszín *orcáját…"* (*Szép Zsuzsanna* c. ballada, ld. Domokos 1959, 17).

„Kérők: Dekturam, dekturam küldött maga leányáért.
Anya: Melyikért, melyikért?
Kérők: Legszebbikért, legjobbikért
Rózsaszínű *arczájúért"* (Dekturam nevű gyermekjáték szövege, ld. Kiss 1984, 342).

A *rózsaszín* színelnevezés alapja ugyanakkor egy virág: a *rózsa*, amellyel kapcsolatban azonban azt is figyelembe kell venni, hogy nem csupán egy növényt jelöl. A *rózsa* ugyanis nyelvünkben kedvest/szeretőt becéző név (vö. Faragó 2003), ill. keresztnév *(Rózsa)* is, ráadásul *rózsás* alakban – részben színt is jelölni képes – pozitív jelzőként is használatos. A *rózsás* melléknév e helyütt való említése már csak azért is elkerülhetetlen, mert ez a jelző 19. században szintén gyakran kapcsolódott össze a bőrrel. (A *rózsás* jelző és az arc és az ajkak kapcsolata a *TörtK* – itt nem idézett – 1815 és 1878 közötti példáival egyértelműen igazolható.)

A rózsa és a *piros* színnév kutatásaim szerint elválaszthatatlan egymástól, de már Benedek Elek is azt írta, hogy „a népnek a piros a legkedvesebb szine s valahányszor rózsáról beszél, rózsához hasonlítja a kedvesét, *piros* rózsát kell értenünk" e virág neve alatt (1898, 190).[210] Ráadásul a rózsa, az arcbőr és ezek színjelzője (ami

[210] Vö. a Rúzsa nevet a tehenek közül is csak a „piros" színű kaphatta, ld. Novák 1913, 46; vö. *rózsaszőrű,* ÚMTSz IV. 775.

a magyarban elsődlegesen a *piros*) már régtől fogva összefonódik a költészetben. Géczi (2000) kutatásai szerint azonban „az arc rózsaként való látása, rózsaként való leírása a muszlim irodalomban" is „népszerű toposz" volt, ill. – szintén az ő megfigyelései szerint – a keresztény Európában a lovagkori trubadúrok leggyakoribb hasonlatai ugyancsak a rózsához hasonlított orcáról – ritkábban szájról és homlokról – szóltak (Géczi 2008, 53). Az emberi arc a magyarok szerint is *rózsás*, amikor szép/egészséges/fiatal,[211] és *hervadt*, amikor csúnya/beteg/öreg,[212] ahogyan azt a 17. táblázat mutatja (lásd a következő oldalon).

„A virágmetafora a milyen természetes, épen olyan gyakori és általános minden nép felfogásában, tehát nyelvében és költészetében is" – írta Erdélyi Pál már a 19. században (Erdélyi P. 1899, 264–265; vö. Imre 1880, 11). Megfigyeléseim szerint a 16. században még a *virág* szó igei alakját is metaforaként alkalmazták, amikor az emberi test virulásáról („virágoskodásáról") és hervadásáról írtak:

> *„Az Testh* [...] *Nehez es erötelen, s nem eleven szinnel* viragoskodik, *hanem vagy herwadoth, vagy megh kekült szinü"* (Varjas 1943, 229).

Utóbbi idézet a már többször hivatkozott *Ars Medicá*ban szerepel, ahol – nem mellesleg – a *hervadás* szó önmagában egy sápadtsággal járó betegséget is jelöl (ld. Varjas 1943, 378). Mégsem a *virágos*, hanem a – kódexirodalomban *rózsálló/rózsai* alakban is szereplő – *rózsás* jelző terjedt el szélesebb körben az arcszín jelzésére. Előképként idézhető erre, hogy már az ókori görögök is felhasználták a maguk 'rózsa' szavát a „száj, arcz, újjak, kezek s általában egyes testrészek leirására" (Lájer 1887, 20), minden bizonnyal összefüggésben azzal, hogy „a rózsát jelölő semlegesnemű görög szó, a *rodon* értelme" lefedte mind a virágot, mind annak színét is (ld. Géczi 2007, 22). Éppúgy, ahogyan a magyar nyelvben a *rózsa* jelölheti magát a virágot, ill. annak színét is.

---

211 A rózsa fiatalsággal való összekapcsolására ld. *A' rózsa is addig szép, még fiatal; Le szedi az üdő az orcákrúl is a' rózsát* (Dugonics: MPéld II. 260). Vö. *Akkor szakitik a rózsát, amikor virit,* Akkor kérik a lányt, amikor szép és fiatal" (Rétközberencs, ÚMTSz IV. 773). Vö. még: „a rózsapiros feslő [rózsa]bimbó életünk legszebb szakát, a röpke ifjúság éveit szimbolizálja előttünk" (SÓLYOM 1909, 53).

212 A magyar folklórban is összefüggésben állnak ezek a jelzők az életkorral. Erdélyi Pál szerint a népköltészetben ugyanis „a vén leány meghervadt (elhervadt), aszott, szárazkóró, [ellenben] a kis leány bimbó" (1899, 340). Vö. ERDÉLYI Zs. 1961, 413. Vö. még: „Elfutott orcájáról a' fiatal piros és hervadni, az után sárgulni is látszatott" (Dugonics Andrástól idézi: SZEREMLEY 1906, 119); „Piros Ortzám' meg fonnyasztá, rózsa színem' el hervasztá" (Szent-Mihályi 178); „Piros arcám, hová levél? Hervadsz mint az őszi levél" (CzF II. 1543).

17. táblázat

Az (arc)bőr jelzője	Pozitív	Negatív
szín	*fehér* *piros* *rózsaszín*	*sápadt/halvány*[213] *sárga* *fekete* *barna*[214]
növény-/virág-/rózsa-metafora (Vö. *Fű, fa szárad, a legszebb* [arc]*szin fonnyad* (Almásy 1890, 367).	*rózsás*	*hervatag(os)*[215] *hervadt*[216]
gyümölcs-metafora	*hamvas*	*aszott* (vö. „Most siralommal zokogok, bútól/búval *aszok*, epedek" Ómagyar Mária-siralom)

A régi magyar nyelv azonban nem csupán szépirodalmi alkotásokban használta a *rózsás* jelzőt, hanem tudományos szövegekben is, pl. egyes népcsoportok (fizikai) antropológiai leírása során az arctónusok jellemzésére (pl. *rózsás barna* és *rózsás fehér* alakban Semayer 1901, 43; vö. Alexander–Lenhossék [1905], 445). Sőt, az élőnyelvben akár még szitkozódásokban is feltűnhetett ez a különben pozitív jelző (ld. „a' te *rósás* valagú" kezdetű, 1618-ból származó becsmérlést itt: SzT XI. 559). Egyébként a *rózsás* ellentéteként a *rózsátlan* melléknév is szerepel itt-ott egyes 19. századi költői szövegekben, igaz, nem az arc kapcsán, hanem pl. a reménytelen, bús időszakok jelzőjeként: „tán ad egy csendes lakot, egy háborítatlan rejteket e' puszta vidék a' vándoroknak, hol leélhetjük *rozsatlan* napjainkat" (Katona 1837, 162). Manapság azonban már csupán a következő szólásokban alkalmazzuk: *rózsás kedvében van, rózsás színben látja a világot, rózsás színben tűntet fel valamit/valakit,*

213 Vö. „Ej hugom, beh *halovány* vagy, Féltelek, hogy el ne hervadj" (Vörösmarty Mihály: *Gábor diák*, 1830).

214 Egy 19. sz. végi, ill. egy másik 20. sz. eleji forrás szerint a kevéssé esztétikus sárga és barna női arc az öltözet jól megválasztott színével „üde rózsaszínné" tehető (TAFFERNER 1884, 61; MÁTRAI 1906, 13).

215 „látom te szent orcádat, ki vala szép piros színnel megékesülvén, halálos sárgával *meghervadottnak* lenni" (az 1506-ból való Winkler-kódexből idézi: HORVÁTH 1899, 108). Használatára további példákat találunk itt: SZEREMLEY 1906, 119.

216 „Meg-is mondák Néki, mellyen fel-gyúlada, Meg-pirúla színe, ismét *meg-hervada*" (Verestói 15); „*Hervadj, rózsa hervadj*, / Már az enyém nem vagy. / Míg az enyém voltál, / Piros rózsa voltál" (UJVÁRY 1980, 417); „*Hervasszák* el csak a könnyek arcodnak fehér, vagy piros rózsáit" (SZÁSZ 1888, 17); „arczunknak vissza kivánjuk adni azt a pirosságot, melyet *lehervasztott* róla a bánat" (ld. MIKSZÁTH 1911, 162).

ld. Bárdosi 2012). (Vö. a német: *rosa sehen / etw. durch eine rosa[rote] Brille [an]sehen*, ill. az orosz: *vsë v rozovom cvete / smotret' skvoz' rozovye očki*, Földes 1991, 79.)

A *piros* és a *rózsás arc* kapcsán érdemes néhány szót ejtenünk egyik régi szólásunkról, amely a *piros* szóval jelölt szín és a rózsavirág közt fennálló szoros kapcsolatot örökíti meg: *Piros, mint a rózsa*. Ez a hasonlat O. Nagy Gábor közmondásgyűjteménye szerint ugyanis elsősorban az arcbőr színére vonatkozik: „szép, egészségesen piros <főleg arc>".[217] Szemerkényi Ágnes (2009) olyan ismert, dicsérő népnyelvi szóláshasonlatnak tartja, amelyet egykor egészséges, szép piros arcú lánygyermekekről vagy fiatal lányokról, asszonyokról mondtak. Hogy ennek a mondásnak valóban köze volt az egészséghez, ill. az arc kicsattanó színéhez, azoknak az átányiaknak a véleménye is megerősíti, akik bár gyerekkorukban kedvük szerint szabadon ihattak mézes bort, ennek ellenére – mint mondták – „mégse lett semmi bajunk, úgy virultunk akar a piros rózsa" (Fél–Hofer 1997, 243). Emellett a „szépségre" is utalhattak a piros rózsával („aki álmában piros rózsát kap, annak szép szeretője lesz", Szendrey 1936, 221), ill. önmagában a rózsával (pl. „a menyecske is szép piros vót, mint a nyiló rózsa", ld. Malonyai 1907, 97). Vagy ami még meglepőbb, akár köznapi dolgok színét is kifejezhették ezzel a hasonlattal, néhol pl. a sült húsra is mondták (ld. SzamSz II. 279), de alkalmilag akár a tűzben izzó kövek színe kapcsán is elhangozhatott (ld. Nagy J. 1938, 33).

Mindent összevetve a szövegkorpuszok vizsgálata során az arcnak két fontos 'pirosas' értelmű színjelzőjére bukkantam. Ezek közül az egyik egy elvont vagy absztrakt színnév: a *piros*, a másik pedig egy szerkezetében hasonlítást, méghozzá egy közmondásosan is *piros*nak mondott virághoz való hasonlítást kifejező színnév: a *rózsaszínű/rózsás*. Az a tény, hogy mindkettővel kifejezhették a szép és egészséges (ill. voltaképpen a test megfelelő működéséről tanúskodó, vérbő) arcszínt, a két színnév vizuális szemantikájának hasonlósága mellett szól. Még inkább ezt

[217] A szólás egy másik variánsa: „*Szép, mint a piros [pünkösdi] rózsa* = ragyogó szépségű <nő>" (O. NAGY 1985, 583). Mint az utóbbi adat is mutatja, a rózsa mellett a pünkösdi rózsa vagy másként: a bazsarózsa is feltűnhetett hasonló kontextusban: *Úgy nyitik az orcája, mint a bazsaróuzsa*: olyan piros, majd kicsattan (DCSz 631). Vö. „A deli juhász […] vidor, egészséges arcza kipiroslik a kalap árnyékából, mint egy hizott basarózsa" (Kuthy Lajos: *Hazai rejtelmek*. Pest, 1846, ld. KRESZ 1956, 177). Vö. még: a következő, románból fordított irodalmi kifejezéssel: „bazsarózsa szinü lány" (ÁCS 1858, 10). Egyébként a Távol-Keleten ősidők óta nagy becsben tartott bazsarózsa (vagy pünkösdi rózsa, *Paeonia officinalis*) a középkorban még nem jutott nagy szerephez Európában, viszont már „a lovagkertekben… a rózsákhoz számították" ezt a virágot (RÁCZ 2010, 99). Hazánkban csupán a késő barokk korban válik divatos növénnyé (S. LACKOVITS 1986, 38), és míg a rózsa (mint „a középkor kedvelt Mária-virága") elsősorban „a katolikusok lakta területeken" terjedt el (legalábbis a 16–17. századi Erdélyben, ld. CSOMA-TÜDŐSNÉ 2010), addig a bazsarózsa főleg a „református vallású vidékek kertjeit" díszítette (ZELLES 1906, 46).

bizonyítja azonban további két összetett szerkezetű színnévnek a jelentése. Ezek közül az egyik a nagy múlttal rendelkező *hajnalszín*, a másik pedig a csupán a 19. századi írott nyelvben divatos *rózsapiros* elnevezés. Kezdjük az utóbbival.

3. A *RÓZSAPIROS* SZÍNNÉV

Mint már utaltunk rá, Csapodi volt az, aki elsőként hívta fel a figyelmet a *piros* szó arcpírral való összefonódására, de ezenfelül még a rózsavirággal való szoros kapcsolatát is elsőként ő hangsúlyozta:

> *„habár a* vörös, veres *szavunk mindenek szerint a vér származéka, a nyelvszokás épen a vér élénkebb tódulásából eredő kékes vörösséget mondja orczapirulás-nak, meg a Rosa centifolia ugyancsak kékesbe hajló színéről vallja, hogy* piros rózsa" (Csapodi 1898, 639).

Amellett, hogy az utóbb említett *piros rózsa* szerkezet gyakori az írott forrásokban, ebből a két szóból a 19. század folyamán – valószínűleg német nyelvi hatásra (ld. Imre 1873, 120; vö. N. n. 1897, 7) – egy összetett szerkezetű színelnevezés is született, amely úgy hangzik, hogy *rózsapiros* (vö. a 19. századi német nyelv *Rosenroth* 'ua' szavával). Ez a jelző a *TörtK*-ban legelőször egy 1834-ben kiadott elbeszélésben tűnik fel, az Arcanum viszont már egy 1825-ből származó találatot is ad rá. Később olyan neves írók is használják, mint Jókai, Mikszáth vagy Kosztolányi (vö. Bartha 1937, 87). Ez az egykor leginkább az arc,[218] de sokféle más kontextusban (pl. növények, ásványok, ruhák vagy akár éppen a kenyér, ill. a vér kapcsán) is használt színnév egyike azoknak, amelyeket Csapodi magyartalan hangzásuk miatt kritizál. Azt írja, hogy szebb, ha a *„szín"* szót ragasztjuk össze a tárgyak nevével, vagyis a *rózsapiros* színnevet is helyesebb lenne úgy használni, hogy *rózsaszín piros* (Csapodi 1896, 227). Szerinte tehát a *rózsapiros* szóösszetétel alatt ugyanazt kell érteni, mint a *rózsaszín* alatt. Hogy ezt ténylegesen így gondolhatták Csapodi és kortársai, azt a következő, *A magyar nyelv szótárá*ban szereplő mondat is igazolhatja:

> *„Rózsaszínpiros. Piros ajak. Piros arcz, melynek fenékszíne és háttere fehér"* (CzF V. 244).

[218] A folklórban is így találkozunk vele: „Itt a rétes, zsíros, *piros*, Menyasszonyunk *rózsapiros!* Tyuhaj!" (ÁCS–ÁCS 1974, 111). A 19. században ebben a kontextusban a *„rózsapír"* főnév is ismeretes volt: „kedves magyar hölgyeink arcán a *rózsapír* bájos színe élénkebbé változik királynénk említésére" (HAJTOGATÓ [1886], 69).

Továbbá szintén erről vall, hogy egyrészt egy, a rózsavirágról szóló terjedelmes 19. századi értekezésben a *piros* szín hatásainak leírása után a „*halvány* vagyis *rózsapiros* [színbenyomás] hatásának" a számbavétele következik (Lájer 1887, 6). Másrészt az, hogy az 1894-es megjelenésű *Rovartani Műszótár*ban a latin *roseus* 'rózsaszín' magyar fordításaként szintén a *rózsapiros* színnév olvasható (Daday 1894, 34). Sokatmondó ebből a szempontból az is, hogy a *vérpiros-vérvörös, tűzpiros-tűzvörös, paprikapiros-paprikavörös* stb. alakzatokkal szemben a *rózsapiros* szónak csupán nagyon elenyésző mértékben használták *rózsavörös* párját. Bár az utóbbi színnév a mai fül számára különösen idegenül hangzik (annak ellenére, hogy a *vörös rózsa* napjainkban is bevett kifejezés), a régi idők költőinek tollából olykor még a következőhöz hasonló verssorokat is idézhetünk: „De festi már ösvénnyét a' Hajnal friss *rósaveres*sel" (Verseghy 1825, 135). Illetve a tudományos nyelv is használta ezt a színnevet (pl. „rózsa-veres" testű cinegéről olvashatunk itt: N. n. 1834, 69, ill. ugyanilyen „gránit-kőről" itt: N. n. 1828a, 363).

4. A *HAJNALSZÍN/HAJNALPIROS*

Érdemes elidőzni néhány gondolat erejéig az imént említett hajnali égbolt színénél is. Egyrészt azért, mert – mint említettük – a *hajnal* színét már régtől fogva a *piros* szóval fejezi ki a nyelvünk, ill. „a »szép piros hajnal« közismert folklórkép" (Tánczos 2006, 144; vö. *Piros, mint a hajnal,* Dugonics: MPéld I. 228; Margalits 1896, 298). Másrészt azért is, mert a napfelkelte kapcsán szokás használni a *piros* szóval rokon *pirkad* 'hajnalodik' igét (ld. még: *pirkadat* 'hajnal', sőt *pirkadt* szín, erről a jelzőről a későbbiekben, a borok színének tárgyalásakor lesz szó).

Már korai keletkezésű szövegekben feltűnik a *piros* jelzővel illetett ég (pl. „A fényes nap az égben hogyha *piroskodva* láczanek, más napra az égh fel derül szépen", ld. Nagyszombati-kódex, NySz II. 1293; „Tyzta ídő lezen, mert *pyross* az egh", ld. Jordánszky-kódex, uo.; „Az reggeli *piros* égh, hadat és gonosz üdőt ielent", ld. Cisio [1592], NySz I. 563; vö. „Eső lesz […] ha *piros*an megy le a hajnal a Tiszára", ld. Fludorovics 1913, 245). Míg Homérosz *Íliász*ában a hajnal *(Éosz)* szó előtt a „rózsaujjú" *(rododaktilon)* jelző áll (Géczi 2007, 22), addig a történeti magyar szöveganyagban és a népköltészetben a hajnal kontextusában nemcsak a *piros* tűnik fel, hanem olykor a *rózsapiros* színnév is (pl. „Üdvözlégy Szűz Mária, *rózsapiros hajnal*"[219]).

[219] Egy közismert ének kezdősora ez, amelynek a dallamára a 19. században halottas énekeket énekeltek (előfordul említése pl. Bucsánszky 1865-ös ponyvájában, 139. számmal). Bálint Sándor a *rózsapiros* helyett *rúzsapiros*sal közli ugyanezt a sort, és azt a megjegyzést fűzi ehhez

Ebből kiindulva úgy vélem, hogy a korábbi századok költői nyelvének egy másik fontos színneve: a *hajnalszín/hajnalpiros* (ném. *Aurorafarb,* ld. Tompos 2004, 167; ill. *Aurora-Roth, morgenrot,* ld. Jones 2013, 234, 322) szintén a *rózsaszín*hez hasonló értelemmel bírt. A *piros*, az *arc*, a *hajnal(szín/-piros)* és a *rózsa(szín/-piros)* szavak által felidézett képek, amelyek a különböző magyar írók-költők tollából születtek, szintén erre utalnak:

1664: *„Az üdő éjjeli gyászát levetette,*
Piros hajnalszín*ben magát öltöztette"* (Gyöngyösi: MásT I. 1–2).

1683: *„Szóláshoz készülő ajaka nyilása ugy tetszik, hogy* piros hajnal *hasadása"* (Ismeretlen szerző: „Aki régen fegyvert fogott a hazájáért…" (ld. THALY 1872, I. 122).

1772: *„Piros ortzá*d*nak-is* hajnalló rózsá*ja, / Lön szívemnek törbe vezetö próbája"* (Verestói 196).

1785: *„Sárgult* arc*ulatod elhányta* rózsáit; */ Halál vonja rajta kékes barázdáit* […]
Elmúlt arc*áinak* hajnalpirossága; */ Kemény vad szívet is meghat halványsága"* (Batsányi János: Báró Orczi István halálára. In *Összes művei I.* Budapest, 1953. 8. 9).

1787: *„hasad a'* piros hajnal, *láng szín festi nagy részét a' fellegeknek"* (*Istenes jóságra és szerentsés bóldog életre oktatott Nemes Aszszony…* Pozsony–Kassa, 1787. 153).

1788: „Rózsa-piros *s szűz-hóba-vegyült* arcája" (Batsányi János: Gróf Andrásy Mária kisasszony halálára. In *Összes művei…* 16.)

1791: *„Auróra* Rózsa szín *szekerét indíttya…"* (Gvadányi: OrszGy 210).

1792: *„Hol a'* rosás Hajnal *szokta fel emelni Sátorát"* (Gáti: MásJ 2).

---

a színnévhez, hogy „inkább nótában, énekben" használatos (SzegSz II. 377). Egy Szent Annát dicsőítő népszerű búcsúénekben is szerepel („Üdvözölt légy, rózsapiros szép hajnal"), nevezetesen a „Dicsőült Szent Anna, mennyei virág…" kezdetű szent énekben (P. Gyulai Illés: *Szent Anna tisztelete.* Vác, 1944. 26. Ezúton is köszönöm Fülemile Ágnesnek, hogy erre felhívta a figyelmemet). A „rózsapiros hajnal" jelzős szerkezet ismertségére utal a következő – egy 19. századi hetilap tárcájában megjelent – írás is: „Most maga a *rózsapiros hajnal* tűnik elő egy kecses lény képében. Csak a pacsirtának kellene még megszólalnia: üdvöz légy hajnal […] s szép hölgyünk felé fordulunk hajnali imánkkal" (*Békésmegyei Közl.* 1877. IV. évf. 1. sz. 71).

1793: „*Már a* hajnal *lobogtatván alól* rózsaszín *fáklyát*" (Csokonai V. Mihály: Egy szerencsétlen léleknek az égig való felemelkedése)

1796: „*Szőkűl a'* Hajnalnak rózsa pirossága" (A' reggel Péteri 26).

1803: „*Kinyíltak a* hajnal rózsáji" (Baróti Szabó Dávid: *A Magyarság Virági*. Komárom, 201. Idézi: NySz II. 1040).

1803: „*A* hajnal *piros* orcái" (Kis János: Leányom halálára, 803).

1804: „*Hát a'* hajnal' *láng jairúl/Lemásolt szent* rózsa szín'*/Bársonya többé nem* pirúl*/Az* orczák' *nyílt tavaszin?*" (Kováts József: Dafné' keserve)

1811: „*Az ő* ortzájának pirossága *terül Széljel, óh mely szépen ama* Hajnal *derül!*" (SzT X. 734).

1815: „*'S mint tavaszi* hajnal' rózsáji, */ Ugy lángoltak teljes* orczáji" (Kis János: Elégia. In *Versei I.* Pest 121).

1822: „*O puszta tájnak* hajnala*! Hűs szelek Lengnek ki nyílt* rózsás *öledből, 'S víg öröm ül* piros arczaidban" (Vörösmarty Mihály: A hajnalhoz).

1823: „*A' kit óhajt, Lilla'* hajnal arczát" (Vörösmarty Mihály: A bátortalan szerelem).

1830: „*A' mig a* hajnal rózsásoda" (Szőke József: Az álmatlan szerelmes. In *Poetai munkái 1.* Marosvásárhely 24).

1831: „*Nem derül most* hajnal rózsaszínben"[220] (Kölcsey Ferenc: Könnycsepp) stb.

(Összevetésül megemlítjük, hogy pl. az „Óh hajnal, hajnal, *rózsaszínű* szép *piros* hajnal..." kezdetű archaikus imádságban ugyancsak együtt szerepel *piros* és a *rózsaszín* szó, ld. Erdélyi Zs. 1999. 103; ill. egy inkább közköltészeti, de népinek feltüntetett dalban a *hajnalpiros* is feltűnik, méghozzá az arc kontextusában: „én rózsám [...] *Hajnalpiros* az orcája / Illik a csókom reája", ld. Abafi 1875, 12).

A *hajnalszín* 'rózsaszín' értelmét erősíti továbbá, hogy az írott források között olyan is akad, amely a – táplálkozásából adódóan rózsaszínű árnyalatú – flamingó

[220] Vö. a CzF példamondata a rózsaszín szónál a következő: Rózsaszinben megjelenő hajnal (V. 622).

színének jelzőjéül használja ezt a színelnevezést: „A kék eget *hajnalszin* flamingók' szárnya hasitja" (Kemény 1847, 151). Egy későbbi útleírás viszont *rózsapiros* flamingókról számol be (Hasburg 1883, 20). A *hajnalpiros* szónak az utóbbi színnévvel azonos jelentésére szintén egy madár szolgálhat bizonyítékkal: a récefélék családjába tartozó „nagy bukó" 19. század végi leírásában ugyanis az áll, hogy: „az alsótest és nyak (életben) *hajnalpirosan* fehér, mely szín halál után mindinkább fehér lesz s elveszti *rózsás* árnyalatát" (Chernelházi Chernel 1899, 83). E helyütt tehát a *hajnalpiros* és a *rózsás* melléknév szinonim alkalmazásával találkozunk. De hogy ne csak az állatok, hanem a növények kapcsán is hozzunk egy példát, megemlítjük, hogy a *hajnaltök* egykor egy olyan sütőtökféle elnevezéséül szolgált, melynek héja rózsaszínű vagy piros volt (SzamSz I. 351). Sőt még a rózsáról szóló népi találóskérdésben is előkerül ez a színnév:

> „*Van egy virág, jól ismerem,*
> *Szúrós tövis között terem,*
> Hajnalpiros *a levele – (mondd meg gyorsan mi a neve?!)"* (Mándoki 1978, 335).

A *hajnalszín* szó eredeti jelentésének tehát – a *rózsapiros*hoz hasonlóan – a rózsaszínhez lehetett köze, vagy esetleg még a sárgához, mivel egy forrásunkban ilyen hajú szászokról olvashatunk (Dugonics: E I. 114, itt talán 'szőke' vagy 'szőkésvörös' jelentésben szerepel ez a jelző, ld. SzegSz I. 548).

Összegezve jelen fejezet eddigi gondolatmenetét, azt mondhatjuk, hogy amennyiben a színnevek írott nyelvre jellemző használatából, leggyakoribb, ill. szinte minden más előfordulást kizáró kontextusaiból indulunk ki, a *piros* szó eredeti szemantikája nagy átfedést mutat a *rózsaszín* értelmével. Legalábbis emellett szól:

1. a mai színosztályozásunk szerint rózsaszínű (*rózsás, rózsaszín* stb. jelzőkkel is illetett) arc *piros*ként való meghatározása;
2. a mai színfelfogás szerint rózsaszínű (*rózsás, rózsaszín* stb. jelzőkkel is illetett) hajnal állandósult *piros* jelzője;
3. a *rózsapiros* színnév értelme;
4. a *hajnalszín/hajnalpiros* értelme.

Ilyen alapon a *piros* színnév legkorábbi jelentéséhez talán éppen a *rózsaszín* eredeti jelentése vihet közelebb bennünket. A következőkben ezért áttérünk a *rózsaszín* szó és szín körüli kérdések tárgyalására.

5. A *RÓZSASZÍN*

A *rózsaszín* kapcsán eddigiekben a következőket állapítottam meg: a források szóhasználata szerint a rózsaszín tartomány a *veres/vörös* névvel jelölt kognitív (makro) pirosba tartozónak mutatkozik. Ezenfelül gyakran kapcsolódik a szép archoz/bőrszínhez, ill. a ruházat kapcsán is sokszor előfordul a régi szövegekben (főként a végrendeletekben és árszabályzatokban). Tulajdonképpen tehát ez a színnév a *piros* jelzővel is gyakran előforduló dolgok kontextusában (arc, hajnal, ill. részben a rózsa), de ezenfelül még a különböző kelmék kapcsán is használatos volt, ahogyan azt egy – álnéven megírt – 19. század végi újságcikk is kitűnően példázza:

„Rózsaszín *fényárban fürödnek a »Nemzeti Szálloda« termei.* Rózsaszín *köd előttem,* rózsaszín *köd utánam! Es a mint megitasodott szemeim mámoros gyönyörrel belebámulnak ebbe a fel- és alá-hullámzó, nyüzsgő és forrongó emberbolyba* […] *lelkem az ábránd himes szárnyain elrepül az illúziók* rózsaszínre *festett világába* […] *Mit is nekem ma az elméletek bántó szürkesége? csillogó* rózsaszín selyem, *suttógó* rózsaszín szatin *kell nekem, a* rózsa *diskrét színe, a* hajnal *pirkadó fénye, egy szűzies szeméremben piruló* leányarcz *bársonyos tükre, ma az én kábult szivemnek édes gyönyörűsége"* (Masque 1898, 10, kiemelés – B. B.).

A következőkben megkísérlem áttekinteni a rózsaszín színtartomány és elnevezés történetét. Elsőként a *rózsaszín* összetétel eredetére vonatkozó kutatásokat vázolom.

5.1 A szó etimológiája

Először a *„rózsa színű"* alakkal találkozunk az írott forrásokban, a Bécsi Kódexben (1450 k.) ugyanis a következők olvashatók (mai átírással): „rosa zino zemellel (?) megotoztetuen". 1513-ból, a Nagyszombati kódexből adatolható először a *„rózsaszín"* alak (TESz III. 453). A 'rózsa' és a 'szín' jelentésű szavakból képzett összetétel számos más európai nyelvben is megvan. A magyar színelnevezés történetével már a 20. század elején foglalkozó Csűry Bálint (1922) is felfigyelt arra, hogy a rózsavirágot milyen gyakran illetik *piros* jelzővel. Azt is észreveszi, hogy néhány forrásban a rózsaszínt egyes pirosasra színező festőanyagok árnyalatával azonosítják (elsősorban a bíborcsigáéval), és ebből arra – a későbbiek során általam részben vitatott – következtetésre jut, hogy „a *rózsaszín* piros színt, vagy piros színt is jelentett a nyelvújítás előtt" (Csűry 1922, 170; vö. Bartha 1937, 20–21). Két mai etimológiai szótárunk is osztja ezt a nézetet, ugyanakkor mindkettő azt is állítja, hogy a *rózsaszín* „elnevezés alapjául a vadrózsa színe szolgálhatott" (ld. TESz III.

453; ESz 709). Mint Lőrincze Lajos írja, „régen valószínűleg sokkal több volt a vadrózsa színéhez hasonló rózsa, s erről kapta a *rózsaszínű* szó a jelentését”, majd ez a szó – ezzel a szemantikával – megőrződött akkor is, amikor más színű rózsák (mai megítélésünk szerint élénkpiros és bordó árnyalatúak) is általánossá váltak. Párhuzamba állítja ezzel a színnévvel a *galambősz* szót is, amely „nyilván a szürke vadgalambra utal, s nem a később nemesítéssel kitenyésztett, sokféle színű házigalambra” (Lőrincze 1968, 182).

Újabb etimológiai szótárunk ugyanakkor azt is felveti, hogy az olasz *color rosa* hatására keletkezett a *rózsaszín*, ráadásul „mindkét szín a piros rokon értelmű szava volt” (ESz 709). Véleményem szerint utóbbi nézet azon a feltételezésen alapul, miszerint az ókori rómaiak idejében nem létezett ‘rózsaszín’, a lat. *roseus* ekkor ugyanis olyasféle pirosat jelölt, mint amilyen a nők sminkjét és a kermesszel festett textilek árnyalatát jellemezte[221] (ld. a II. melléklet *Kermesz* szócikkét). A középkori latin *roseus/rosaceus* színnév a korábbi kutatások szerint szintén ‘élénkpiros’ értelmű lehetett. Leginkább abból következtetnek erre, hogy gyakran alkalmazták ezt a jelzőt az ajkak, az arc és a smink kapcsán (pl. Pastoureau 2017, 146). Véleményem szerint azonban a kermesszel festett tónusok jelentős hányada távol áll a fokális pirostól, ill. a nők természetes száj- és arcszíne sem élénkpiros, pontosabban nem a mai színfelfogásunk szerinti tipikus piros. A rózsával kapcsolatos régi jelzők (köztük a latin *roseus*) sajátos értelméről/használatáról vallhat például az, hogy – egyes kutatások szerint – az ófrancia nyelvben csupán elvétve alkalmazott *rose/rosé* melléknév a holdfény, a kikészített (de festetlen) bőr és az állatok bundájának halvány – a mai modern színosztályozás értelmében – sárgás tónusát fejezhette ki (ld. uo.). Persze lehetetlenség bármit is teljes bizonyossággal állítani. (A legrégibb korok színnevei nehezen fordíthatók le a mai nyelvekre, ill. nehezen feleltethetők meg konkrét színtartományoknak. Ebből adódik az is, hogy pl. viták folynak arról, hogy a latin *luteus* sárgát jelölt-e az ókorban vagy inkább rózsaszínt, ld. Edgeworth 1985).

Arról, hogy miként különült el a rózsaszín tartomány a pirostól, Pastoureau a piros színről írt kultúrtörténeti monográfiájában a következőket állapította meg: csupán a 15. századtól beszélhetünk egyáltalán erről a színről, a dél-indiai és szumátrai vörösfák (ld. a II. melléklet *Vörösfák* szócikkét) ugyanis ekkortájt törnek be

[221] PASTOUREAU 2017, 144. Ugyanitt Pastoureau egy 19. századi forrásra hivatkozva azt is állítja, hogy az antikvitás rózsái sohasem rózsaszínűek, hanem többnyire pirosak, fehérek és sárgák. Nem lehet azonban pontosan kideríteni, hogy az antik „piros rózsák” között mely árnyalat volt az általánosabb: a piros, a bíbor- vagy a világosrózsaszínű, hiszen a lat. *alba* ‘fehér’ és *ruber* ‘piros’ jelzőkkel feltehetően ezekre is utalhattak, a halványrózsaszínekre az előbbivel, a sötétebbekre/élénkebbekre pedig az utóbbival.

a velencei festékpiacra,[222] aminek következtében a ruházkodásban és a festészetben is egyfajta „rózsaszín őrület” alakul ki. Ennek az új árnyalatnak a megnevezésére a *roseus* helyett azonban az *incarnato* ‘testszín’ vált felkapottá (Pastoureau 2017, 146–147, utóbbi színnévre majd a későbbiekben térek vissza). Úgy véli továbbá, hogy a mai értelemben vett rózsaszín – vagyis voltaképpen a modern rózsaszín kategória – még később, körülbelül a 18–19. században született, ennek jelölésére a nyelvek egy része visszatért a „rózsa” szóhoz (fr. *rose*, sp. *rosa*, port. *cor de rosa*, ném. *rosa*), az angolban viszont a vörösfák festékanyagának a nevét, vagyis a *pink* szót kezdték el alkalmazni e színtartomány kifejezésére (Pastoureau 2017, 148–149). A magyar nyelvészek szerint a *rózsaszín* mai jelentése körülbelül ugyanebben az időben, pontosabban a nyelvújítás korában rögzült, „megszilárdulását a német *rosenfarbig, rosenfarben* ‘rózsaszínű’ melléknevek is elősegíthették” (ESz 709; vö. TESz III. 453).

5.2. A rózsaszín mint későn önállósuló színosztály

Napjaink rózsaszínjét saját színmintás vizsgálataim egy szűk színkategóriának mutatták. Az általam megkérdezett személyek ugyanis a lila és a rózsaszín tartomány határát képező árnyalatokra inkább a – széles árnyalatskálát jelölni képes – *lilá*t, ill. egyéb lokális jelentőségű elnevezéseket (pl. *ciklámen/ciklamer,*[223] *meggyszín,*[224] *borszín,*[225] *püspöklila/répaszín*[226] stb.) használták, a rózsaszín és a piros közti szín-

[222] A vörösfákból készített rózsaszín a festőművészek vásznain ugyanakkor már a 13. században is jelen lehetett, hiszen egy ebben a korban készült kötetben fennmaradt már egy brazilfából készíthető *„rosa color”* recept. Cennino Cennini *Il libro dell'arte* (Könyv a művészetről, 1390–1400) című munkájában pedig az áll, hogy a vörösfából igen szép *rosetta* ‘rózsaszín’ készíthető. Egy 15. század eleji kézirat szerint viszont ugyanebből a festőanyagból *color rosaceó*t ‘rózsaszín’, vagy másképpen: *rosectá*t ‘berzsenyszín(?)’ lehet készíteni (ld. HEITLER 2012, 37, 253, 83).

[223] A Vajdaságban főleg a fiatalabb asszonyok körében használatos színnév, alkalmazására nyilvánvalóan a szerb nyelv *ciklama* ‘ciklámenszín’ szava is hatással lehet. (Vö. az érsekvadkerti *ciklámenszín*nel, ld. LENGYEL 2007, 235; ill. a kalotaszegi *ciklámen*nel, ld. SZENTIMREI 1981, 304.)

[224] Mezőkövesden fontos színnév, itt azonban nem a meggy valós árnyalatát fejezik ki vele, hanem egy világosabb tónust, amelyet leginkább a tejföllel/tejjel kevert meggymártás tónusához lehet hasonlítani (vö. „meggyszín (piroslila)”, ld. ZUPKÓ 1982, 19).

[225] Ennek a Kupuszinán használt színnévnek az értelme szintén nem a vörösbor sötét tónusára utal (ahogyan pl. Érsekvadkerten ld. LENGYEL 2007, 235), hanem az élénk parasztrózsaszínt jelöli, a vele egyazon házasodási körbe tartozó szilágyiak (Svilojevo) éppen ezért csak úgy nevezik, hogy *„kupuszini rózsaszín”* (szemükben ugyanis az „igazi” rózsaszín ennél halványabb szín).

[226] Kísérleteim során Kalocsán és a környékbeli falvakban főleg a 10 P 5/12 M kódú árnyalatnál hangzott el legtöbbször ez a két színnév. A *répa* alatt az ún. *marharépá*t értik, amely egy bizonyos lilás héjú takarmányrépa-fajta, de ma már egyesek a cékla színére gondolnak, amikor ezt a színnevet kimondják.

tartományt pedig sokszor inkább a *piros* szóval jelölték, mintsem a *rózsaszín*nel. Arról nem is beszélve, hogy helyenként a *rózsaszín* rovására hasonló jelentésű színneveket is használnak/használtak, így pl. Kalocsán a *lángszín*t, Bátán a *pezsgőszín*t, Mezőkövesden a *frézszín*t.

[Utóbbi színnév kapcsán megjegyezzük, hogy bár vannak, akik ezt a szót a *frézia* virágnévből eredeztetik (ld. pl. Nógrád 1989. 45. évf. 246), a 20. század elején készült magyar színnévgyűjtemények szerint a *fréz* vagy *fríz* francia átvétel, eredetileg 'eperszín' jelentéssel (fr. *fraise* 'eper'), Magyarországon azonban inkább „sárgába átmenő rózsaszín" értelemben használták (ld. Mátray 1910, 35; Bartha 1937, 13). E jelentést saját tereptapasztalataim is igazolják, ill. az is, hogy a kiskőrösi viselet kapcsán „lazacrózsaszínként" írható le ugyanennek a színnévnek az értelme (ld. Filus 2016, 212). Ez talán azzal függ össze, hogy az eredeti francia divatszín sem az eper felszínére utalt, hanem annak villával összepréselt sárgás-rózsaszínes pépjére, ahogyan arra egy divatcikkből következtethetünk: „a most divatos halványpiros színben, a melyet a francia leleményesség a *fraise ecrassée*-nak keresztelt, amennyiben a szétnyomott epernek a színéhez hasonlít leginkább" (P. E. 1883, 319).]

A *rózsaszín*t azonban ettől függetlenül ma már bizonyosan kategóriajelölő elnevezésnek tekinthetjük, mivel ez a melléknév – legalábbis az olyan árnyalatnevekkel szemben, mint az imént említett *lángszín*, *pezsgőszín* és *frézszín* – általánosan ismertnek számít. (Egyedüli kivétel ez alól Moldva, Klézsén ugyanis – mint már szó volt róla – nem ezt a szót, hanem kizárólag a hasonló jelentésű és hangzású *ruzsika/ruzsinka* szót ismerik.) Ráadásul ma többesszámban is használjuk ezt a szót, de már a 19. század elején a rózsaszín „különféle nemeiről" írtak (ld. pl. N. n. 1835a, 300). Vizuális szemantikája is stabilnak tekinthető, arról nem is beszélve, hogy a magyar színnevek közül talán a *rózsaszín* az egyetlen olyan kéttagú (és nem absztrakt) elnevezés, amely összetett szerkezete ellenére is további sajátos, lokális jelentőségű színnevek alapját képezheti, ill. képezhette már a közelmúltban is. Szegeden, differenciálására hagyományosan különböző pontosító színmegjelöléseket is alkalmaztak, Bálint Sándor – a viselet kontextusában – háromféle formában is feljegyezte a kategóriajelölő *rózsaszín* színnevet (Bálint 1977, 403): lilába játszó *tápai rózsaszín*, *ceriz rózsaszín* (az anilinbíbor egyik neve volt a *ceriz*, ld. később) és *laksz-rózsaszín*[227] (valószínűleg ~lazacszín, a lazac német nevéből: *Lachs*, ld. Kner 1909, 44).

Mint utaltam rá, a történeti szöveganyagban a *rózsaszín* és a *piros/vörös* színelnevezés jelentését nehéz elhatárolni egymástól. A *piros* ráadásul abban a tulajdonságban is osztozik a *rózsaszín* szóval, hogy egyiket sem használták bizonyos

227 Saját gyűjtéseim során Kalocsán *lagsz* formában találkoztam ezzel a színnévvel, jelentése ehelyütt azonban összeolvadt a *lángszín* szóéval.

tárgyak leírására. Míg forrásainkban pl. *piros/rózsaszínű* márvány, oszlop stb. említése elő-előfordul, addig *piros/rózsaszínű* festék, kréta, tinta, csupor, korsó, bögre stb. nem vagy alig. Véleményem szerint azonban ebből még nem feltétlenül következik, hogy a *rózsaszín* egy az egyben 'piros' jelentésű volt korábban, mint ahogyan azt Csűry is állítja. Hiszen a *rózsaszín* és *vörös/piros* közti átfedés önmagában abból a tényből is adódhat, hogy a magyarok színosztályozásában (hasonlóan más népek színrendszeréhez) a rózsaszínű árnyalatok sokáig nem rendeződtek a pirostól elkülönült kognitív kategóriába, ill. ezzel összefüggésben a rózsaszín nem is kapott önálló szimbolikai szerepet. Hiányzik ez a szín pl. a heraldikai színek közül,[228] napjaink nemzeti lobogóin sem találkozunk vele (annak ellenére, hogy pl. a narancsszín bár ritkán, de előfordul pl. az ír vagy éppen az indiai zászlóban, bár utóbbiban „sáfrányszínnek nevezik", ld. Földvári 2015d; vö. Eco 1985, 173). De a lovagkori színszimbolikában is csupán a hat alapszínhez, ill. ezenfelül még a barnához társítottak jelentést, a rózsaszínhez nem (Ráth-Végh 1936, 170. Erről bővebben ld. még: Pleij 2004, 29–30; Pastoureau 2017, 78–79).

A rózsaszín önálló színkategóriaként való elismerése kapcsán bizonyosan fontos mérföldkőnek számított az, amikor az egyház hivatalosan is elismerte a rózsaszínt, mint – meghatározott római katolikus szertartásokhoz kötődő, a ceremóniákon sajátos szerepet betöltő – ún. liturgikus színt. (Köszönöm Flórián Máriának, hogy felhívta erre a figyelmemet.) Éppen ezért a következő alfejezetben röviden felvázolom a liturgikus színek kialakulásának a történetét.

5.2.1. A liturgikus rózsaszín

Az egyházi szertartásokon alkalmazott terítőkön, liturgikus kellékeken, ill. a pap öltözetén előforduló színek már a 12. században igen változatosak voltak, de ekkor még nem alakult ki kötelező színkánon. Elsőként III. Ince (1198–1216) pápa rendelkezett a liturgiák alkalmával használható színek milyensége felől, az addig bevett gyakorlatot szentesítve[229] négy fő színt téve meg az ünnepnapok jelzésére: a fehéret *(albus)*, a pirosat *(rubeus)*, a feketét *(niger)* és a zöldet *(viridis)*. Ugyanakkor kánonjában úgy fogalmaz, hogy „ehhez a négy színhez még másokat rendelünk.

[228] Érdekes, hogy a 20. század elején akadt olyan tudós, aki a középkori címertanból – csakúgy, mint az egyház vonatkozásában – csupán a narancssárgát és a barnát hiányolja (ld. VIDÉKY 1934, 134), pedig a rózsaszín sem heraldikai szín.

[229] Dr. Varga Lajos (váci segédpüspök, OKGyK-igazgató) 2016. március 8-iki előadásának (ld. http://www.magyarkurir.hu/hirek/varga-lajos-puspok-eloadasa-liturgikus-szinek-kialakulasarol-es-hasznalatarol) pdf-változata szerint, amit ezúton is köszönök neki (VARGA 2016, 4).

A vörös színhez a skarlátszínűt *[coccineus]*, a feketéhez a lilát *[violaceus]*, a zöldhöz a sáfrányszínt *[croceus]* (sárgát)" (Varga 2016, 4. A 20. században általában úgy értelmezik e színeket, mint a fő színekhez tartozó „mellékszíneket", ld. pl. Várnagy 1993, 321). Hogy pontosan mit értettek az utóbbi három szín alatt, nehéz lenne pontosan megfejteni, mivel „a középkori latin sajátosan sok fogalmat vezet be a színezésre vonatkozóan", ezeket viszont egyáltalán „nem könnyű átfordítani egyik nyelvből a másikba", sőt még az is nehézségekbe ütközik, hogy az egyik egyházban használt színekre vonatkozó latin elnevezéseket megfeleltessük egy másik egyházban használt latin kifejezéseknek (Varga 2016, 2). Például nehezen fejthetők meg a magyar ordináriuskönyvek következő, liturgikus színekre vonatkozó elnevezései is: „color glaucus, flaveus" (ld. Földváry 2007, 74, utóbbi talán valamiféle sárgás színt jelölhetett, azzal összefüggésben, hogy ezt – a többi sárga árnyalathoz hasonlóan – az angyalokhoz kötődő ünnepnapokon alkalmazták, ld. Bock 1866, 252). Elképzelhetőnek tartom, hogy III. Ince a vörös, a fekete és a zöld mellé ezek rokonának tekintett árnyalatokat írt elő, vagyis talán a *coccineus* valamiféle kékespiros bíbor színre, a *violaceus* pedig sötét kékeslilára, a *croceus* pedig esetleg sötétsárgára utalt. (A sárga és zöld ugyanis egyértelműen egymás vizuális rokonai, hiszen sok nyelv egyazon színnévvel jelöli mindkettőt, ld. Bálizs 2016b, 57.) Mindenesetre III. Ince rendelkezése nem vált általános érvényűvé (az angol kánonok pl. még a 13–14. században is csupán az egyetemesen fontos színtriász: a fehér-piros-fekete elsőrendűségét ismerték el), ami talán azzal is összefüggésben áll, hogy a középkorban a textilek anyaga fontosabb lehetett, mint azok színe (Révész 1944, 403. 404). A 13. században már – ahogyan arról Durandus színekre vonatkozó rendszerezése tanúskodik[230] – a violaszín használata is nagy népszerűségnek örvendett: eleinte még különféle ünnepekhez társították, de már korán alkalmazták Laetare vasárnapon („örvendező" vasárnap; nagyböjt negyedik vasárnapja). A lila a böjt teljes időszakában a fekete helyét vette át, így a fekete ezután elsősorban a gyászszertartások színévé vált.

Véglegesen csupán a 16. században rendeződött a liturgikus színek listája, ill. azok egyházi ünnepekhez való rendelése. Az V. Pius által életbe léptetett *Missale Romanum* (1570) már öt színt iktatott törvénybe: a fehéret, a pirosat, a zöldet, a fekete mellett a böjti violát is (amelyet olykor a kék színnel is helyettesíthettek, ld.

[230] Wilhelmus Durandus híres, *Rationale divinorum officiorum* című művében a keresztény liturgia és a hozzá kapcsolódó szimbólumok mellett a színekkel is hangsúlyosan foglalkozik, a lilát pl. a testfelszínt ért sérülések után fennmaradó véraláfutás árnyalataként értelmezi, éppen ezért teológiailag a Krisztust ért ütésekkel, ill. az ember saját bűnei miatti önsanyargatásával kapcsolja össze. Talán éppen ez lehet az oka, hogy ez az árnyalat böjti színné vált (RÉVÉSZ 1944, 403). Hogy pontosan milyen lilára gondolt Durandus, nem tudjuk, bizonyos azonban, hogy a püspöki lábviselet kapcsán a jácint *(iacinthini)* színét emlegeti (ld. BOCK 1866, 8).

Varga 2016, 4; vö. Baranyai 1965, 50. Ezt általában a ma *viola* vagy *lila* szóval szokás kifejezni, elvétve azonban az *ibolyakék* névvel is jelölik, pl. Propszt–Újváry 1997, 435). Ezen öt szín előírt liturgikus használata azonban sokáig nem vált mindenütt elfogadottá a nyugati kereszténységben, pl. „a francia katolikus egyház még a 19. században sem alkalmazkodott V. Pius színszabályzatához" (Révész 1944, 404). Ráadásul ezekhez az árnyalatokhoz a helyi egyházi gyakorlatokban újabb színek is csatlakozhattak, mint pl. a kék, amelyet feltehetően a Szent „Szűz (Regina Caeli) ünnepein használhattak" már a középkorban is (Bunyitai 1884, 82). De mi a helyzet a rózsaszínnel?

A rózsaszín a középkorban még bizonyosan nem volt bevett liturgikus szín,[231] ahogyan Varga Lajos is fogalmaz, „például az esztergomi rítusban [...] a rózsaszínt nem ismerték" (Varga 2016, 5). Rómában legkorábban 1582-ből adatolható ennek a színnek bizonyos szertartásokon való alkalmazása,[232] de csak sokkal később, a *Ceremoniale Episcoporum* XIV. Benedikt pápa uralkodása alatt átdolgozott, 1752-es kiadásában tűnik fel először, mint hivatalos liturgikus szín. Ez a rendelkezés azonban valószínűleg a korábbi gyakorlatot szentesíthette, hiszen már egy 1721-es kiadású német nyelvű lexikon is beszámol a *„rosen-farb"* évi két napra korlátozódó használatáról (ld. Jones 2013, 359, 113. lábj.). A rózsaszínt ugyanis „a Püspökök Szertartáskönyve két vasárnapra, Advent III. (Gaudete) és Nagyböjt (Laetare) vasárnapjára írja elő a székesegyházak ünnepélyes miséire", ill. a *Sacra Rituum Congregatio* (S. R. C. – a liturgiáért felelős korábbi vatikáni bizottság, rítuskongregáció) az ún. „csendes" miséken is engedélyezte ezt a színt ezen a két vasárnapon (Mihályfi 1916, 255). Méghozzá elsősorban a viola csereszíneként, vagyis ha a helyi egyházmegyékben igény volt rá, ezzel helyettesíthették a lilát. Hazánkban sokáig megmaradt a rózsaszín ebben a másodlagos vagy helyettes pozícióban, ezért írhatta pl. az 1932-as kiadású *Katolikus Lexikon*, hogy ezt a színt „rendesen violaszínnel pótolják" (Scheidl 1932, 205; vö. Várnagy 1993, 321). Sőt Mihalik Gyula – aki 20. század elején írt egy rövid cikket a miseruhákról – egyenesen az állítja, hogy az a liturgikus rózsaszín, amely a fent említett vasárnapokon alkalmazható, voltaképpen nem is igazi rózsaszín, csupán „egy rózsaszínnek nevezett világos ibolyaszín" (1912, 378).

---

[231] Egyes egyházfők díszes tárgyainak színeként azonban már a középkorban is feltűnt a rózsaszín. Legalábbis amikor Desiderius (1058–1087) megszerezte a bencés rend anyakolostora (Montecassino) számára II. Viktor pápa „majdnem minden felszerelését", a következő két dolgot is megvásárolta: „egy *rózsaszínű* selyemből való pluviále [palást] az egész mindenütt arannyal átszőve", ill. „faldistoriumhoz [összecsukható szék] való *rózsaszínű* kelme, körben arany levelekkel" (MAROSI 1997, 41).

[232] Ld. *Caeremoniale Episcoporum Le Cérémonial des Évêques* (Traduction intégrale du texte selons'édition de 1752), 235. lábj. https://www.ceremoniaire.net/print/caer_ep/Caeremoniale_Ep-francais.pdf.

Véleményem szerint a rózsaszín és a lila egymástól való elkülönítésében jelentkező zavar nem csupán a két szín liturgikus felcserélhetőségéből következik. B&K sémája szerint is általános jelenség, hogy ez a két (festészeti szempontból) kevert árnyalat csak későn önállósul: későn rendeződnek önálló kognitív színosztályba, ill. későn alakul ki a jelölésükre alapszínnév. Késői önállósodásuk pedig elsősorban azzal állhat összefüggésben, hogy a rózsaszín és a lila színtartomány – mind objektíve, mind szubjektíve – átfedésben van egymással. Arról nem beszélve, hogy mindkettőt szoros kötelék fűzi egy-egy náluk percepcionálisan feltűnőbb, kulturálisan jelentősebb színkategóriához: a rózsaszínt a piroshoz, a lilát pedig részben a piroshoz, de főleg a kék színhez (a rózsaszín születése úgy is értelmezhető, mintha a piros kategóriából „nőtt volna ki", vö. Harkness 1973, 192). Még a színtanban járatlan emberek is könnyen beláthatják, hogy a rózsaszín és piros között vizuálisan sokkal nagyobb a hasonlóság, mint mondjuk a piros és a kék, vagy éppen a sárga és a kék között.

5.2.2. A rózsaszín szó és szín használatában bekövetkező változások

A rózsaszínt tehát a nyugati egyház csupán a 18. században ismerte el hivatalosan liturgikus színként, bár a gyakorlatban még ezután is csak csekély szerep jutott neki, hiszen a különféle ceremóniákon leginkább a régóta elismert violaszínnel azonos funkcióban tűnt fel (legalábbis ott, ahol ténylegesen is alkalmazták). Vagyis meglehetősen nehezen nyerte el a helyét a liturgikus színek szimbólumrendszerében, főleg ahhoz viszonyítva, hogy milyen régtől fogva ismert ez az árnyalat. Hiszen a középkorban a rózsaszín – mint festékszín – bizonyosan létezett, pl. Theophilus 10. század végén keletkezett, a festészeti technikákat is összefoglaló művében *(Theophilus presbyter könyve a különféle művészetekről)* már kétféle „rózsaszín" – voltaképpen az emberi alakok festésénél alkalmazható testszín – kikeverését említi (Marosi 1997, 60). Élénkebb rózsaszín tűnik fel viszont a Heracliusnak tulajdonított *A rómaiak festékeiről* című gyűjtemény 12. században keletkezett részében, amely a *vermiculum* (nevéből kiindulva ez valamilyen kermeszfesték) és az ólomfehér keverékét jelöli rózsaszínként (ld. uo. 169). Sőt már a főszínek között szerepel egy – csupán 2011-ben felfedezett – 15. század eleji latin nyelvű kéziratban (*De arte illuminandi* 'Az illuminálás művészetéről'), amely a festészet gyakorlásához nélkülözhetetlen nyolc szín közé sorolja a rózsaszínt is (Heitler 2012, 67). Az erre vonatkozó művészettörténeti kutatások szerint különösen a trecento időszakát jellemezte a festékek „nagyfokú gazdagsága és minősége" (ld. Varga 2016), ezzel összefüggésben, ill. ekkor kezd el pl. a festészetben ténylegesen előtérbe kerülni a rózsaszín (a különböző korok

művészetének színkedveléséről ld. bővebben R. Török 2014; Nemcsics 1990). De a reneszánsz korszakra tehető az is, hogy – a pirossal és a sötétkékkel együtt – a ruházkodásban is jelentős helyet kapott ez a tónus (Zsolt 2007, 38).

Ekkor azonban még bizonyosan nem tekintettek erre a színtartományra a pirossal, kékkel stb. egyenértékű színosztályként. Például a 17. században, amikor „behatóbb színtani vizsgálódások" veszik kezdetüket, még azt a – festészetileg (a rózsaszínhez hasonlóan) kevert színnek számító – zöldet sem ismerik el alapvetően fontos színként, ami az embert a természeti környezetben a növények színe révén körülveszi. Ekkortájt ugyanis még csak három alapszínt tartottak számon: a sárgát, a pirosat és a kéket, elsősorban is azért, mert ezeket más színekből nem lehet előállítani.[233] Ráadásul e három közül talán nem is a piros rokonának tekintették a rózsaszínt, Pastoureau kutatásai szerint ugyanis a 15–17. században ezt a színt még csupán egyfajta sárgaként gondolták el (ld. 2017, 147). Sőt még Chevreul híres, 1839-es színköre is csak három másodlagos/kevert színt tartalmaz: a zöldet, a narancsot, ill. az ibolyát, a rózsaszínt azonban nem (Altmann 2006, 524, *Színkör* szócikk; Chevreul személyéről, munkájáról és annak hatásáról ld. Schiller 2004, 80–81). Mindezek, ill. ezenfelül az a tény, hogy utóbbi színt csupán későn ismerte el az egyház liturgikus színként, megerősíti azon feltételezésünket, miszerint a rózsaszín a 18. századnál előbb nem tehetett szert szélesebb kulturális, szimbolikai stb. jelentőségre.

Kutatásaim szerint hazánkban szintén a 18. század második felében kezdett a *rózsaszín* jelző nagyobb figyelemre és használatra szert tenni. Pontosan akkor, amikor a német nyelvben is szélesebb használatot nyer a *rosa*, ill. a *rosafarben* (az olyan középfelnémet 'rózsaszínes' értelmű színnevekkel szemben, amilyen az *incarnat*, a *leibfarb*, a *rosenrot*, a *rosig* stb. (Jones 2013, 364. 372). Ekkor a magyar *rózsaszín* már nem csupán a ruházat kapcsán tűnik fel, hanem megtaláljuk pl. orvosló könyvekben (az ürömről: „rósa szinü az essentia", 1798-ból idézi: Novák 1982, 502), sőt tudományos szakkifejezésekben is (pl. *rósaszín savany,* Pethe: FöldK

[233] ALTMANN 2006, 525 (*Színtan* szócikk); MOLLON 2003, 5–6. Pl. a 17–18. század fordulóján élt jezsuita szerzetes, Lois Bertrand Castel is úgy tartotta, hogy ugyanebből a háromból származik az összes többi szín (híres, *Optique des Couleurs* című, 1740-ben megjelent munkájában ír erről, MOLLON 2003, 8). Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy 19. században a pszichológiában is ismert volt egy ún. *háromszínelmélet*. E „Young–Helmholtz-elmélet" néven is ismert teória szerint szemünk háromféle érzékelő „rosttal" ('receptor') rendelkezik, és ezeket három eltérő (rövid–közepes–hosszú) hullámhosszú sugárzás hozza működésbe, oly módon, hogy a tárgyakról visszaverődő fénysugarak ezt a háromféle ingerfelvevőt más-más módon ingerlik, és voltaképpen „a három receptor aktivitásának sajátos aránya vezet egy adott szín érzékeléséhez" (JAKAB 2006, 125; ATKINSON–HILGARD 2005, 148). Ugyanakkor ez az elmélet a fények (additív) keverését tekintetbe véve nem a sárgát, hanem a (közép hullámhosszú) zöldet tekintette alapszínnek.

268). Ugyanebben az időben sajátos feminin szimbolikával is telítődik, mivel egyre inkább nőket illető, ill. nőkhöz illő színként kezdik számon tartani.

A 17. században azonban még a férfiaktól sem állt távol ez a szín. Ebben az időben ugyanis még „a vidéki, egyszerű nemesek, sőt polgárok" is többnyire élénk színeket viseltek (ld. pl. Dümmerth 1982, 233), de a főurak a 18. században is „kedvelték a vörös színárnyalatokat [...] a rózsa és a szegfű színét" (Tompos Lillától idézi: Kocsis 2011, 72; vö. Tompos 2004, 173). Így pl. nem kell meglepődnünk azon, hogy Bethlen Miklós büszkén meséli önéletírásában, hogy egy török pasa neki „mint praesentáló követnek tiz sing *rózsaszín* szép angliai posztót [...] ajándékozott", ld. V. Windisch 2000). Tompos Lilla kutatásai szerint hazánkban elsőként „II. Rákóczi Ferenc fejedelem, a Károlyi és Ráday grófi család férfitagjai" mondtak le a pirosas árnyalatokról elsősorban is a kék javára (ld. Kocsis 2011, 72).

Majd a 18. század második felétől a magyar arisztokraták körében is valamelyest érvényesülni kezdett a nyugati divat, mindenekelőtt a „francia módi" (F. Dózsa 1983, 357). A francia udvarban azonban 1770 táján (a copf művészeti stílus idején) a férfiak és a nők egyaránt „világoskékben, világoszöldben, rózsaszínben" jártak (F. Dózsa 1982, 75). Nyilvánvalóan ezzel összefüggésben ugyanettől az időtől a német *rosa* szót (amely – mint már érintettük – a nyelvészek szerint a mi *rózsaszín* szavunk mai jelentésére is erősen hathatott) finom ruhaanyagok: atlasz, krepp, taft jelzőjeként kezdik használni (Jones 2013, 322). Ezek a drága anyagok ezekben a halvány árnyalatokban azonban szerte Európában fokozatosan a – magasabb társadalmi státuszú – nők öltözetére korlátozódtak. Méghozzá főként az alkalmakon viselt női ruházatra, hiszen hazánkban a halvány rózsaszín az 1830-as években kifejezetten báli ruhaszín (N. n. 1835b, 44), de a különböző „tánczestélyeken"– polgári-úri körökben – még e század végén is fontos szerepet játszik.[234] Sőt, a bécsi császári udvarban nem egyszerűen nőket, hanem kifejezetten menyasszonyokat illető szín lehetett ez az ártatlanságot tükröző árnyalat, legalábbis erről vall, hogy az udvari bálon részt venni kívánó menyasszonyok ruhaszíne kizárólag ilyen árnyalatú lehetett (F. Dózsa 1989, 204. Sőt, a 20. század eleji menyasszonyok kelengyéjében rózsaszín szalaggal voltak átkötve a fehérneműk is, ld. uő 1975, 104).

---

[234] Pl. az 1893-as egri „jogász-tánczestélyen" is ez volt a „domináló szín". Az estélyről készült beszámoló szerint ennek oka csak részben az, hogy „ezen szín a legkedveltebb, s általában báli öltözetre legalkalmasabb". Szerepet játszhatott ebben az a közkeletű nézet, miszerint a barna hajhoz ez a szín áll jól, míg a szőkéhez a kék, hiszen ezen a bálon jóval több barna hölgy vett részt, mint szőke (*Eger* hetilap, 3. sz. 1893, 19–20). Hosszú életű sztereotípia lehetett ez, ami ellen negyven évvel később a *Színházi Élet* (1936. 9. sz. 102) hasábjain Máthé Klári így emelte fel a szavát (ugyanígy dőlt betűkkel kiemelve): *„Nem igaz, hogy szőkének világoskék és barnának rózsaszín áll csak jól!"*

Ezzel összefüggésben a 19. század elején Magyarországon is kimondottan női színné válik ez a nevében – már régtől fogva a nők szépségét és erényeit kifejezni hivatott – virágra: a rózsára utaló árnyalat (az általam terepen fotózott tárgyak egy része arról vall, hogy a hagyományos paraszti szemlélet is női színként tekintett a rózsaszínre, annak mind élénkebb [ld. 26. fotó], mind halványabb [ld. 27. fotó] tónusaira). A feminin szimbolikát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy a kassai Landerer kiadó egy kifejezetten nőknek szánt regénysorozata címéül a *„Rózsa Szín Gyűjtemény”* (1798–1803) nevet választotta, sőt „stílusosan rózsaszín papírra nyomta az előfizetési felhívást” erre a sorozatára (Borsa 1998). (Ekkortájt már bizonyosan használtak ilyen színű könyvkötést – ld. „rózsa színű borítékba” [értsd: borítóba] öltöztetett verseskötet, N. n. 1801, 168; vö. N. n. 1794, 303 –, ill. íróeszközt, ld. „rózsaszín plajbász”, Orbán 2009, 34 is.)

Ugyanebben az időben a művelt férfiak levelezésében a *rózsaszín* szó sajátos, pozitív konnotációkat vett fel. Ez a réteg ugyanis legtöbbször nem egy konkrét színtartomány meghatározására, hanem átvitt tartalmú jelzőként alkalmazta a *rózsaszín(ű)* szót, méghozzá ‘jó/szép/szépreményű/szerelmes’ értelemben, ahogyan az a következő kifejezésekben is tetten érhető:

„rózsa színű érzés” (Kazinczy B. Prónay Lászlónak, 1790. Váczy 1891, 81)
„rózsaszínű melanchólia” (Toldy 1827, 88)
„rózsaszínű humor” (Kazinczy Gr. Ráday Pálnak, 1808. Váczy 1894, 304)
„rózsaszín jövő” (Karacs 1838, 12, itt nő a szerző!) vagy: „rózsás jövendő” (Vajda János: Kell-é hivatal?, 1848)
„rózsaszinű jókedv” (Brassai 1858, 584; vö. B. Wesselényi 1831)
„rosaszínű szép remény” (egy 1862-es erdélyi végrendeletből közli: SzT XI. 559) stb.

Mint már elemeztük, a rózsaszín kategória voltaképpen a kognitív pirosból vált ki és önállósult. A rózsaszínből azonban hiányzik „a vörös szín izgató hatása”, éppen ezért pszichológiailag is más érzetet kelt, mint a piros, ahogyan ezzel a tudósok is régóta tisztában vannak. A 20. század elején pl. úgy fogalmazták ezt meg, hogy a rózsaszín – legalábbis a piroshoz képest – a „szelidebb öröm érzelmét kelti fel” az emberekben (Pauer 1903, 55). Ennek is köze lehet ahhoz, hogy a rózsaszínnel a következő pozitív fogalmakat asszociálták a 19. században: *szerelem, egészség, ifjúság, humor* (ld. Vahot: Elmefutattás a színről [1844], közli: Szigeth 1981, 262–263. Ez a szín egyébként a magyar parasztság viseletének kontextusában is megmarad „erősen pozitív színnek”, pontosan olyan szimbolikai jelentésekkel, amilyen a piroshoz vagy a fehérhez kapcsolódik, ld. Lackovits 1983, 425).

A 19. század folyamán önmagában a – néha színjelzőként is alkalmazott – *rózsa* szó is egyre fontosabb nyelvi szerepben tűnik fel. Ekkoriban már a szép női arcokat és ajkakat nem csupán bonyolult hasonlatok révén vetik össze ezzel a virággal (szépségével és/vagy színével, ill. – ahogyan erről még szó esik – átvitt értelemben: tisztaságával/szemérmességével), hanem néhány egyszerűsített, a *rózsa* nevét felhasználó összevont szóalakzat formájában is. Egyes, a széles nagyközönségnek szánt írásokban ugyanis a *„rózsaarcz"* vagy a *„rózsaajk/rózsaajak"* is gyakori kifejezéssé vált (ld. ehhez a *Rajz* novelláit és rövid elbeszéléseit). Sőt, az arc kontextusában olykor a mai fül számára meglehetősen szokatlanul hangzó, sőt furcsa képzavarral élő szavakat és mondatokat is lejegyeztek, pl. hogy egy hölgynek *„rózsaláng* futotta-el arcza' tejét" (Tóth L. 1835, 273; a *rózsaláng*ra még egy példa: Kovács P. 1832, 143). De a *rózsa* szóval korábban nem csupán az arccal kapcsolatban alkottak összetett szerkezetű szavakat, hanem sok más vonatkozásban is. Előszeretettel használták pl. a *rózsaláncz* 'a szerelemnek gyöngéd köteléke', a *rózsakor* 'öröm, ifjúság ideje' kifejezéseket (CzF V. 621; vö. RSzSz 354), Kölcsey pedig pl. „rózsapályától" búcsúzott egyik 1813-ban írt versében, ekképpen: „Isten hozzád eltűnt *rózsapálya*, Isten hozzád elsírt nyúgalom!"[235]

Emellett a 18. század végére vagy a 19. század elejére az előkelők anyagi kultúrájában – nyugati hatásra – fellendült a későbbi időkben szélesebb társadalmi rétegek vonatkozásában is nagy karriert befutó rózsaszín–világoskék színpárosítás. Pastoureau (2017) kutatásai szerint ezt a két színt együtt elsőként Madame de Pompadour (1721–1764) alkalmazta előszeretettel, méghozzá elsősorban a bútorain és lakosztályának díszítésében, majd ez a két tónus – szintén párban – gyorsan meghódította egész Európát. Mint már említettük, a ruházkodásban viszont később, a copf stílus (1770–1780) idején hódíthatott teret ez a két szín mindkét nem öltözködésében. [Ugyanakkor a korabeli magyar adatok főleg a női öltözet kapcsán említik a rózsaszínt: pl. Széchenyi Ferenc 1790-es évek elején tett nápolyi látogatásakor „a' Hertzeg – Alfzonyok, *rósa – szinü* magyar ruhában voltak" – legalábbis a *Magyar Hírmondó* értesülései szerint (ld. I. évf. 1792, 319); ill. egy 1775-ös leltár szerint két jómódú eperjesi fiatalasszony vásárlásai közt szereplő tétel: „Czipő: rózsaszín, brüsszeli" (ld. Tóth S. 1912, 379).]

A rózsaszínnel és a halványkékkel hazánkban ekkor még főleg külön-külön, de egyazon célra használt tárgyakon találkozunk, úgymint szalagokon (ld. Orbán 2009, 497), ruhabéléseken (uo. 631, ugyanilyen funkcióban még 19. század első felében is megtaláljuk ezeket a különben más női öltözetdarabokon, ill. kiegészítőkön is divattá váló árnyalatokat, ld. a *Rajz* „Divatlap" címet viselő oldalait).

[235] A *Rajz* című újságban „rózsapapirosra" írt szerelmes levélről (1937. II. 72. sz. 570), a férfiak fantáziáját „rózsaszárnyakon" ideálhonba vezérlő női szépségről is olvashatunk (1838. I. 35. 270).

Ez a két szín olykor azonban már közvetlenül egymás mellett is előfordul pl. drága anyagú paplanokon (ennek igazolásához a különféle inventáriumi forrásokat ld. itt: Bencsik 1993, 94, 97, 98). Sőt, ez a két árnyalat egyazon tónusú textilen is feltűnik majd később (a 19. században), méghozzá a „világos kék de rózsa szinben jádszó Crocren színű" (?) ruhaszöveten (ld. Vendel 1941, 164; vö. az ilyen tónusokat játszó kelmék későbbi népviseletbeli előfordulásáról ld. S. Lackovits, 1973, 207; Horváth 2009, 62).

1808-ban jelenik meg Kazinczy Marmontel-fordításai között „A' négy palaczk" című történet is, amely négyféle színű palackról szól, pontosabban arról, hogy az ezekből való ivás a főszereplőben teljesen különböző érzelmi állapotokat idéz elő. A bűvös folyadékokkal teli üvegek egyike pedig éppen *rózsaszínű:* „A' *piros*ból akkor iszol, ha forró hévvel fogsz szeretni akarni; ha csak múlatkozni akarsz, nyúlj a' *rózsaszín*'hez…" (ld. Bodrogi–Borbély 2009, 457). Különösen figyelemreméltó, hogy itt a *rózsaszín* a *piros* színnévvel együtt jelenik meg. Valószínű, hogy Kazinczy a nagy piros kategória (a *„veres"*) két árnyalataként alkalmazta a *piros* 'élénk [bíbor] pirosas' mellett a *rózsaszín* 'halvány [testszín]pirosas' szót. Az eredeti műben (*Les quatre flacons*, 1761) ugyanis a piros palack színét nem a kategóriajelölő *rouge* 'piros' színnév, hanem a *pourpre* 'bíbor' jelöli. A *rózsaszín* helyén az eredeti szövegben az annak formailag teljesen megfeleltethető *couleur de rose* kifejezés áll. Valószínű tehát, hogy ebben a 18. századi irodalmi alkotásban az utóbbi, rózsáról elnevezett árnyalat még mindig nem teljes értékű színként tűnt fel.

A 19. század folyamán azonban a rózsaszín színtartomány már bizonyosan megindul a kognitív pirostól való elkülönülés, vagyis az önálló kognitív színkategóriává válás útján. Ez az elkülönülés azonban nyilvánvalóan nem egyik pillanatról a másikra történhetett. Ebben talán az is közrejátszott, hogy a férfiak sokáig úgy tekintettek erre a tónusra, mint valamiféle könnyed, bájos női árnyalatra és/vagy a piros szín egy jelentéktelen alosztályára. Erre példa Csapodi István véleménye, amiből egyenesen következik, hogy bár korábban gyakran sorolhatták a rózsaszínt a piros kategóriához, az ő idejében (a 19. század végén) viszont már „szinte fölségsértés számba megy, ha a durvább színérzékű férfi ember a *rózsaszínre* rámondja, hogy *vörös*" (1899, 202, kiemelés az eredetiben).

A piros és a rózsaszín egymástól való elhatárolását ugyanakkor nagyban megnehezíti, hogy – más nyelvekkel ellentétben – a magyarban bevett volt *halványvörös (világosvörös),* ill. napjaikban is elfogadott *halványpiros (világospiros)* színről beszélni,[236] holott a *rózsaszín* színnév mai értelme is éppen így írható le. (A *halvány-* és a

[236] Az angolban pl. nem használatos a *pale red* 'halványpiros' szerkezet, „helyette van a *pink* 'rózsaszín', ugyanígy a „*light red* 'világos piros' is alig-alig" fordul elő, leginkább még „a pink szótári definiálására" alkalmazzák (KICSI SÁNDOR 1988a, 44).

világos- előtag helyett korábban a *fehér* is megfelelő lehetett, ld. Arányi 1864, 340.) A rózsaszín és a többi, kifejezetten halványpirosas színárnyalat egymástól való elkülönítésének nehézségére már a 19. század végén felfigyeltek, pl. az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében viselt egyenruhák 28 különböző színben előírt hajtókája kapcsán jegyezték le:

> *„bizony jó emlékezetre és színkülönbözetek iránt jól kifejlett érzékre van szükség, hogy az ember például a* halványpiros, rózsaszín *és a még ezen kívül létező nyolczféle piros és vörös színeket emlékezetében tartsa és megkülönböztetni tudja"* (Danczer 1889, 172, kiemelés az eredetiben).

Miután tisztáztuk, hogy körülbelül mikortól számolhatunk a kognitív rózsaszín kategória önállósodásával, rátérhetünk arra a – *piros* szemantikája kapcsán is – fontos kérdésre, hogy eredetileg milyen színt jelölhetett a *rózsaszín* szó.

5.3. A rózsa virág és a *rózsaszín* kapcsolata

Az teljesen evidens, hogy a *rózsaszín* összetétel verbális használata összefügg a rózsavirág kulturális nagyra becsültségével és szimbolikus jelentőségével. Ezenfelül, mint már érintettük, a nyelvészek egyhangú véleménye szerint e szó legkorábbi jelentésének a vadrózsa színéhez lehetett köze. Nézzük meg tehát, hogy a rózsáknak a szirmai milyen színhatárokon belül mozognak, hogy közelebb kerülhessünk azon kérdés megoldásához, hogy eredetileg milyen jelentésmezeje lehetett a „virágok királynőjének" is tartott rózsáról elnevezett színnek.

5.3.1. A vadrózsafajok

Dr. Facsar Géza rózsaszakértő botanikussal beszélgetve a vadrózsa színéről,[237] rá kellett eszmélnem, hogy ez korántsem olyan egyszerű kérdés, mint amilyennek talán elsőre gondolnánk. Egyrészt a rózsa egy nagyon változékony növény, állandó változásban van a klíma alakulása, ill. az ember környezetalakító tevékenysége miatt. Nem szükséges nemesítés, hogy módosuljanak a tulajdonságai, elég az is, ha gondozza az ember, máris megváltozhat egy jellemvonása (vö. Lájer 1887, 61). A rózsa alakulása a történelem folyamán éppen ezért beláthatatlan folyamat, sok

[237] Ezúton is szeretném újra megköszönni a vele folytatott konzultációt.

a nehezen besorolható hibridfaj, sőt még abban sincs egyetértés a tudósok között, hogy voltaképpen hányféle vadrózsa létezik. Másrészt a rózsa rosszul őrződik meg a régészeti leletekben, csupán a magok maradnak fenn, azokból pedig nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy melyik fajhoz tartozhattak, a rózsák múltjára vonatkozó forrásként így csupán a művészet és a leírások használhatóak. Harmadrészt a vadrózsa színét többféle tényező is befolyásolja. Aktuális színezete függ:

1. a fajtól (a *Canina* fajok általában világosabbak, ld. a 28. fotót, mint a *Gallica* fajok, ld. a 29. fotót, előbbiek színe a fehértől a rózsaszínig terjed, utóbbiaké a világos rózsaszíntől az élénk bíborig, vö. Géczi 2008, 170; ill. a Gallica vagy parlagi rózsa sötétebb tónusához ld. uő 2006, 213; Dejtéri 1900, 159);
2. az égtájtól (észak felé csökken a fajok száma, a szín viszont sötétedik a napsugárzás csökkenő intenzitásának következtében, vö. Kaufmann 1900, 11–12);
3. a mikrokörnyezettől és a klímától (ugyanannak a fajnak a példányai más színűek, ha hegyen/ködben vagy ha síkságon/napfényben nőnek);
4. a virágzás aktuális periódusától (a bimbó színe a legerősebb, a kinyílt rózsa pedig napról napra veszít az intenzitásából, abból kifolyólag, hogy szirmai növekednek és vékonyodnak).

Ráadásul – a fajállomány variabilitása és intenzív változásai miatt – nemcsak azt lehetetlen rekonstruálni, hogy Magyarországon milyen rózsafajok voltak korábban,[238] hanem abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a *rózsa* név alatt csupán a rózsákat értették-e elődeink, mivel számos jel utal arra, hogy a rózsa a „virág" általános fogalmával azonosult a középkorban. Erre utal, hogy Luther a Biblia eredeti szövegéből számára ismeretlen virágokat többnyire rózsaként fordította le (vö. Rapaics 1932, 52), ill. hogy a címertanban a rózsát egy olyan ötszirmú forma jelzi, amely bármelyik másik kétszikű virágnak is megfeleltetethető. (Érdekes, hogy egy, az 1950-es évekbeli széles körű kutatás szerint az akkori 7–18 éves magyar lányok egy részének a piros színről a piros virág vagy a piros rózsa – mindkettő egyes számban! – jutott eszébe, ld. Turóczi 1986, 57.)

Ugyanakkor az is tény, hogy a „botanikai rózsák 80%-ban rózsaszínűek" (Márk 2004), ill. hogy a régi – fehér–rózsaszín–bíbor skálán mozgó – ún. hazai kultúrtaxonok *(Alba, Turbinata/Francofurtana, Centifolia, Damascena)* a 17. századig egyeduralkodók voltak, és csak később, ill. más földrészekről kerülnek be azok a

[238] Az ember hosszú idők óta vonzódik a rózsához, beleavatkozik a világukba, kertjébe ülteti, gondozza, nemesíti. Aztán a történelem viharaiban magára hagyja, visszakerül a természetbe, ahol azonban önmagától is kereszteződik más fajokkal, ill. a klíma változásával is alakul, formálódik. Majd az emberek újra párfogásukba veszik, vándoroltatják (kereskedők, szerzetesek, keresztes lovagok stb. viszik magukkal), újabb és újabb helyeken honosítják meg, különböző helyeken másképpen nemesítik tovább. És így tovább. Ez egy végeláthatatlan és éppen ezért rekonstruálhatatlan folyamat.

dekoratívabb rózsafajok (tearózsák, illatos rózsák), melyek már „számtalan színben pompáznak" (Kerényi-Nagy 2012, 30). Ezzel összhangban Bél Mátyás a 18. század elején már – a kétféle fehér mellett ('fehér', 'fehérlő') – kétféle pirosas rózsát is említ latinul, amiket a szöveg magyar fordítója a *piros* és a *bíborvörös* színnevekkel fejez ki (ld. Wellmann 1984, 260). Hogy pontosan milyen tónusokra gondolt Bél, nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy még a 19. század második felében is főként a rózsaszínű rózsákat kedvelték, ill. ültették hazánkban. Legalábbis erre utal, hogy pl. a *Nyírvidék* folyóirat 1885-ös évfolyamában szereplő kertészeti árjegyzékben[239] szereplő rózsáknak (összesen 62 olyan faj, amelynek a színét is meghatározzák) 44%-a *rózsaszín* (ebből 1x *testszín*),[240] és csupán 25%-a *-vörös* vagy *-vörös* utótagú színnévvel jelölt árnyalatú (*kármin-, bíbor-, király-, tűz-, láng-, cseresznye-* stb.) fajta. (A fennmaradók között előfordul egy-egy *karmasin*, *karmin*, *bíboros*, *viola* névvel jelölt is.) *A Kert* című folyóirat 1895-ös évfolyamában közölt, összesen 187 fajtát felsoroló rózsalistában (ld. Mühle 1895), pontosabban a nemesítőkről elnevezett fajtanevek után szereplő magyar leírásban legtöbbször szintén a *rózsaszín* szó bukkan fel (60x),[241] ezenfelül is előfordulnak azonban olyan színnevek, amelyek valószínűleg szintén rózsaszínes árnyalatú fajtákra utaltak (*lazacz, világos bibor, gyengéd cseresnye szinü,*[242] *őszibaraczkszin, rózsakarmin,* összesen kb. 6x). A *piros* és a *vörös* nevet tartalmazó színjellemzések száma együttesen sem éri el azonban a *rózsaszín* szó előfordulásának a számát (előbbiek összesen csupán 47x szerepelnek). Ezek az arányeloszlások ugyanakkor már arra is rámutatnak, hogy a kertekbe ültetett pirosas rózsák (vagyis azok, melyek nem fehérek vagy sárgák) színét a 19. század végén Bél kétféle csoportjához hasonlóan szintén két nagy színosztályba sorolták, egyrészt a *rózsaszín* névvel, másrészt a *vörös* vagy *piros* névvel jelölt színekre, ahogyan ez a következő idézetből is világosan kitetszik:

„a tökéletes látószervű emberek jelentékeny része sem taglalja az egyes színeket pontosan, hanem az eget például egyszerűen kéknek, a füvet, falevelet zöldnek, a földet barnának

---

239 Árjegyzéke a gazdasági egylet kertészetében eladásra szánt azon készleteknek… *Nyírvidék* 1885. 6. évf. 52. sz.

240 A *rózsaszín* minden esetben módosító jelzőkkel van ellátva, pl. *világos, sötét, fénylő, üde, friss, gyenge, fehéres, lilás, hússzínű* stb.

241 Előtagjai: *gyengéd, selyem, satin, fénylő, karmin, lila, ezüst, réz-, hus-* stb.

242 Érdekes, hogy a *cseresznye* szó összesen négyszer szerepel a listában, de mindig más színnévvel társítva: a *gyengéd* jelzőn kívül a *piros*, a *rózsaszín*, sőt még a *kármin* szóval együtt is előfordul. E színfelfogás értelmében tehát a cseresznyék színe sokféleképpen jellemezhető, csak épp a *vörös* szóval nem! Vö. egy színasszociációs kísérlet szerint a fiataloknak a *bíborpiros* szín éppúgy eszükbe juttatja a cseresznyét, mint a rózsát (TURÓCZI 1986, 62).

vagy szürkének, a rózsát vörös*nek vagy* rózsaszínű*nek nézi, minden árnyalati megkülömböztetés* [sic!] *nélkül*" (Fuchs 1903, 4.)

5.3.2. A középkori rózsavirág

Bár a rózsaszínnek nevet adó középkori rózsák színét a fentiek értelmében lehetetlen pontosan körvonalazni, az azonban bizonyosra vehető, hogy a történetileg is nagy hagyományokkal rendelkező legtöbb rózsafaj (így a *Rosa Canina,* a *Rosa Gallica* és az utóbbinak már korán létrejött hibridjei: a *Rosa Centifolia*, a *Rosa Damascena* stb.) virágszirmai napjainkban a rózsaszín és a bíbor skálán mozognak. Mint Géczi is írja: „a régi európai rózsákra többnyire igaz az a megállapítás, hogy virágaik a rózsaszín és a fehér megannyi változatai" (2008, 170). Az is bizonyos, hogy napjainkban a mai szemmel nézve fokális piros színben virító rózsák felmenői között az Európában és Közel-Keleten honos vadrózsafajokon túl más fajok is megtalálhatók (anélkül ugyanis semmiképpen sem nyerhetnének tipikusan piros árnyalatot, ld. uo. 171). Ezeken a nem európai fajokon pedig – mint már utaltunk rá – voltaképpen azokat a távol-keleti rózsákat kell érteni, amelyek viszont későn, kb. csupán a 18. század végén honosodtak meg Nyugat-Európában (ezek európai rózsákkal történő keresztezéseiből erednek a „nemes rózsák", Rapaics 1932, 66).

Annyit tehát biztosra vehetünk, hogy a *rózsaszín* szó használatának kezdetekor, vagyis a 15. században még a paradicsom pirosához hasonló rózsák nem léteztek hazánkban. (Az igazi rózsakultusz hazánkban egyébként is csupán a 17. századtól kezd kibontakozni, ld. Ujváry 1980, 384; vö. a rózsaültetés mecseki hagyományáról Hantos Gyula által írtakkal, idézi: Gunda 1988, 469.) A magyarok a középkor végén, ill. az újkor elején tehát a fehér rózsák mellett kizárólag rózsaszínbe-bíborszínbe hajló pirosasakat ismertek, vagyis ekkortájt a sziromszínek skálája a fehérnek tűnő halvány rózsaszíntől kb. az élénk liláspirosasig terjedhetett (vö. Géczi 2008, 170).

Hogy pontosan hányféle színárnyalat jellemezhette hazánkban a *piros* vagy *veres* rózsákat, lehetetlen megállapítani, mindenesetre Lippay János a 17. században már megkülönböztet négy-öt féle pirosas rózsafajt (Lippay: PosK I. 110). Közönségesnek nevezi a „barackvirág-[243] avagy testszínű" rózsát, de egy másikról, amit „olaszorszá-

[243] Hazánkban ez a színnév a ruházat színjelzőjeként, de az arc kontextusában is előfordul (vö. RÁCZ 2010, 94). Ugyanakkor a népdalokban a leány arcához hasonlóan a barackfavirág is *piros:* „A barackfa (szép) *pirosat* virágzik" (DOMOKOS 1995, 658). Másutt: „A baraczkfa *pirossal* virágzik" (Hódmezővásárhely, 1863, ld. SCHRAM 1962b, 164). Vö. „minden fa virágzott: a szilvafák sápadt fehéren, a barackfák *pirosan*" (Gárdonyi Ferenc: *Dávidkáné* 1899). Csak Klézsén nem, ahol *veres:* „Ez barackim *veres*et virágzik / A rozsmarin zöldet leveledzik…" (MÓSER 2015, 23).

ginak" mond, szintén azt írja, hogy ennek „színe, mint a közönségesnek" (Géczi szerint ez a R. damascena egyik változata lehet). Lippay az utóbbinál „egy kevéssé pirosabb" rózsát is említ („százlevelű"), valamint ismertet egy annál „még veresebbet" is („hollandiai"; Géczi szerint ez „a R. centifolia, amelyet káposztarózsának, Provence-rózsának is neveznek, és a 16. század környékén keletkezett s terjedt el"). Két rózsát pedig „igen szép veresként" határoz meg (ezek közül a „bársonyrózsa" Géczi szerint a R. Gallica, a másik a „paraszt", ld. Géczi 2010. A többi pirosas rózsát nem lehet pontosan azonosítani). [Megjegyezhető, hogy a *piros* és a *veres* mellett a *rózsaszín* szó is feltűnik Lippay köteteiben mind „*veres* rósa színű" (PosK I. 141), mind pedig „*piros* rósa színű" (III. 2) formában. Sőt még színfelsorolásban is alkalmazza, pl. a *vörös* tulipánok jellemzésénél találkozunk a *rósa színü* jelzővel a *test színü*, *bársony színü*, *karmasin színü* stb. mellett (ld. I. 49).]

Lippay kortársának, Nadányi Jánosnak az 1669-es *Kerti dolgok leírása* című munkája nem tartalmazza sem a *piros*, sem a *testszín/barackvirágszín* szót, szövegében viszont a „*lángszínű*", ill. a „*veresszabású fejér*" összetételek bizonyosan – a szövegkörnyezet egyértelműen elárulja ezt – 'rózsaszín' értelműek (ld. Géczi–Stirling 1999, 113). A lángszínű fajról Nadányi azt írja, hogy azok „elsőben fejérek, s aztán megveresülnek", ill. azt, hogy ezek neve „megtestesült Rosák". Utóbbi név a latin *incarnat* szó fordítása. Nadányi megtestesült rózsája azonban nem feltétlenül egyezik meg Lippay „barackvirág- avagy testszínű" rózsájával, mert míg Nadányinál ez a legsötétebb tónusú és egyben a „legböcsösebb" rózsa (ennél a veresszabású és a tiszta fehérek is „alább valók"), addig Lippay szövegében a *testszínű* nem a legsötétebb rózsákat jelöli, ennek ellenére Lippay mégis ezeket állítja be „közönségesnek".

Az, hogy ebben a korban a fehérből „lángszínűvé" alakuló rózsafajt sokra tartották, vagy éppen az, hogy a legátlagosabb rózsák színe az emberi test tónusához hasonlítják, fontos információk ugyan, ezekkel sem kerülünk egy kicsivel sem közelebb a *rózsaszín* szó egykori jelentéséhez. Hiszen korántsem biztos, hogy ekkortájt a közönségesnek vagy éppen legbecsesebbnek vélt rózsafajok színére gondoltak úgy, mint tipikus rózsaszínre. A rózsák kultúrtörténetének nagy ismerője, ill. erről a virágról terjedelmes műveket publikáló Géczi János (2007, 244) az élénkebb – olykor egészen sötét – bíborszínben is pompázó *Gallicá*t tekinti az ókort és a középkort leginkább jellemző „vörös rózsának". Éppen ezért elképzelhető, hogy a *Gallica*, előfordulhat azonban, hogy Lippay-féle parasztrózsa „igen szép veres" színét tartották a *rózsaszín* szó központi/fokális jelentésének (a *rózsaszín* szóval jelölt árnyalathalmaz tipikus képviselőjének), de ugyanígy az sem zárható ki, hogy a Lippay által „közönségesnek" vagy éppen a Nadányi által „legböcsösebbnek" mondott rózsafaj(ok) árnyalatát gondolták ekkortájt az igazi vagy prototipikus rózsaszínnek.

A Lippay által említett *barackvirág-* és *testszín* elnevezések egyébként leggyakrabban a ruházat kontextusában tűnnek fel a régi írott forrásokban (ld. pl. a SzT I. 332, az *angliai* szócikknél, de együtt találkozunk velük Bethlen Ferenc első feleségének hozományjegyzékében is, ld. Lukinich 1927, 150). Mindkét összetétel valamilyen rózsaszínes árnyalatot takar. A *barackvirágszín* 'rózsaszín-bíbor' jelentéséről vall pl. az, hogy a lat. *ostrinus* 18. századi értelmét így határozzák meg: „bársony-színü, veres, *baratzk virág-szín*" (PPBl 438). De ezt igazolhatja a későbbi *baraczkpiros* névváltozat is (pl. Pólya 1836, 67; CzF I. 427; főleg, ha elfogadjuk a *piros* 'rózsaszín-bíbor' jelentését, amelyről a későbbiekben lesz szó). Arra vonatkozóan, hogy melyik barackfajta virágára gondolhattak e színnév kimondásakor, két egymásnak ellentmondó adatot találtam. A korábbi szerint a kobalt „ollyan szinre változik, mint a' kajszi baratzk' virága" (Varga 1808, 559). A későbbi szöveg, amely egy új „báli kelméről" tudósít, „*őszi baraczkvirág szin*"-ről ír (N. n. 1860, 503; vö. a Goethe színtanának magyar fordításában szereplő *őszibarackvirágszín*nel, ld. 2010, 429). Érdekes, és talán éppen e színnév használatához lehet köze annak, hogy Molnár Albert szótárában a *Kayzin baraszk* mellett a következő, színre utaló idegen szavak sorakoznak: *sanguinem, Pfirsingfarb/rot/blutrot* (MA 244; vö. Pápai Páriznál: *Kajszin baratzk:* Persicum rubrum, ld. Beke 1960, 402). Egyes mai vélemények szerint a *kajszin/kazin* szót kifejezetten színt jelölő melléknévként használhatták korábban, de mivel ezt a „jelzőt mára már csak a kajszibarack előtagjában használjuk", napjainkban ezt a sárgás tónust „az utótag felhasználásával barackszínnek mondjuk" (Fülöp 2012, 47). Ellentmond ennek az elképzelésnek azonban a szó eredete. Etimológiáját tekintve ugyanis az oszmán-török eredetű *kajszi* nem színre, hanem magára a sárgabarackra utal (ESz 365). Tény azonban, hogy létezik a „*kajszín* alakváltozat" is, ez azonban a nyelvészek szerint a „népetimológia eredménye" (TESz II. 309). Vagyis az emberek mivel a *barack* – színt jelölő – „jelzőjének érezték" a *kajszi* szót, utólag a *kajszi*ból *kaj+szín*t formáltak. Ezzel magyarázható, hogy „Udvarhely m.-ben még *kajszén katrincát* is mondanak" (Beke 1936, 162). Ez utóbbi, lokálisan használt árnyalatnévtől függetlenül azonban a *barack* szóhoz kötődően két, szélesebb körben is ismert színnév is használatos (volt) a magyar nyelvben: az egyik tehát a barackfa virágához,[244] a másik a kajszi- vagy sárgabarack sárgás színéhez kötődő

[244] Annak ellenére, hogy a barackfa virágának színe a valóságban rózsaszínű, akadnak olyan adatok is, amelyek a *barackvirágszín* jelentését a sárga színnel rokonítják, pl. „1700: egy Baraczk virág szin vagy *napszin* Angliai mente" (SzT I. 333); és akadnak olyanok is, amelyek azt a lila színnel hozzák kapcsolatba: „Lepidolit oder Lilatit: Baratzk-virág v. Lilaszin-kö" (TESz II. 770). Az idézetben emlegetett *lepidolit* kőnek a színét azonban sokféleképpen határozzák meg a különféle források: a PalLex szerint „barackvirág szinü vörös" (11. 441), a RévLex szerint egyszerűen „rózsaszínű" (XII. 667), az *Új idők Lexikona* (1940) szerint viszont „ibolyás rózsaszínű" (ld. 4179). A 1700-as „baratzk virág szín" adat talán egyszerű (vagy sárgába hajló) rózsaszínre utal,

(vö. a kalocsai „sütétlángszín vagy baracksárga" színnévvel, ld. Romsics 1998, 409, 411).[245] Megerősíti ezt, hogy számos adatközlőm a barackfa gyümölcsének (vagyis a kajszibaracknak a) színére, nem pedig a virágára asszociált, amikor a *barackszín* milyensége felől érdeklődtem.

A *testszín* a rózsák kontextusában már a humanista botanikai művekben is feltűnik, pl. Johannes Bauhinus (1541–1613) *Historia plantarum universalis* című munkájának „A rózsa orvosi hasznáról" című fejezetében a fehér és a piros rózsákon felül már megkülönbözteti az ún. *inkarnát* színű rózsát:

> *„a szép, piros színűek, amelyeket »Megtestesültnek« (Incarnata) neveznek* [...] *Ferrarában az úgynevezett* »Megtestesült«*-eket (Incarnatae), vagyis a halványpiros*[246] *rózsákat használják, amelyek kétségkívül, akár Ferrarában, akár pedig Anconában, Nápolyban, vagy Itália egyéb vidékein teremnek"* (Bauhinus 2003, 54–55).

Az eredeti latin szöveget magyar nyelvre átültető Magyar László András ugyanakkor nincs tisztában azzal, hogy jelen esetben az általa zárójelben feltüntetett *Incarnatae* nem 'megtestesülés', hanem sokkal inkább 'testszín' értelmű lehet (ld. Csapodi 1898, 640; vö. a fr. *Incarnadin*, ill. a ném. *Incarnat-Roth* szóval ld. Jones 2013, 127, 129; vö. a portugál *encarnado* szónak két jelentése van: 1. megtestesült/megszemélyesített, 2. piros), mivel ez a – művészettörténetben *inkarnát* alakban is használt – latin szó hazánkban *testszín*ként terjedt el a rózsák kontextusában is (és csak nagy ritkán fordul elő úgy, mint ahogyan Nadányi 1669-ben használja: „megtestesült Rósák", ld. Géczi–Stirling 1999, 113). Bár voltaképpen „a latin *caro* (hús) szóból származó *carnatio* szónak" a szó szerinti fordítása az, hogy *hússzín* (ld. PalLex IX. 496; vö. *carneus* mint 'hússzín/húspiros' Csapodi 1898, 640; Daday 1894, 13; ill. „hússzín (carniscolor, carneus, carnation, Fleischfarb)", ld. Bárczay 1897, 57), a *testszín* mégis sokkal nagyobb jelentőségre tesz szert a nyelvünkben, mint a *hússzín*. Például Márton József 19. század eleji *Természethistóriai*

---

a későbbi Lilalit adat viszont olyan rózsaszínre, amely kissé kékbe hajló, azzal összefüggésben, hogy ez az ásvány a valóságban lehet lilás- és sárgásrózsaszín is.

245 A sárgával rokonítja 17. századi jelképi jelentése is: „Sárga jelent bolondot, Baratzk szín együgyűt" (Beniczky). Vö. „baraczkszín (ú. n. sárgás-rózsaszín)", N. n. 1899, 222.); ill. „halvány sárga barackszín" (*Esztergom és Vidéke* 1914. 25. sz. 5). Valószínű azonban, hogy korábban a kajszibarackok közt is akadhatott rózsaszínesebb árnyalatú, legalábbis erre utal a *rózsabarack* fajtanév (ld. KÓSA 1979, 706).

246 „A szöveg szerint pontosan a fehér és piros közötti, átmeneti színűeket: ezt fordítottam itt halványpirosnak" – írja lábjegyzetben a fordító. Talán ez az átmeneti szín jelenhet meg Shakespeare egyik szonettjében: „A riadt rózsák tüskéken szorongtak, / Ez szégyenpír, az fehér rémület: / Egy harmadik, se *piros* [red], se *fehér* [white]" (XCIX. szonett, Szabó Lőrinc fordítása).

*képeskönyv*ében többféle rózsafaj elnevezésében is szerepel ez a színjelző: *testszín rózsa* (R. Centifolia cv.), *nagy testszín rózsa* (R. alba cv. Celeste), *testszín bokrétarózsa* (R. Damascena, ld. Vörös–Priszter 1997). Illetve „a *Magyar Füvészkönyv* is *testtzín*nek jelzi a csipkerózsa [azaz a R. Canina] virágát" (Csűry 1922, 170).

[Ez persze nem jelenti azt, hogy maga az *incarnatae* (vagy annak valamely más nyelvekben használt változata) ne kerülhetett volna át nyelvünkbe, hiszen a régi magyar szövegekben pl. a külföldről vásárolt szövetek színének jelölésénél is találkozhatunk ezzel a szóval. Egy 17. századi számadásban olvasható pl.:

> „*Kassetitől vásárlottam:* [...]
> *36 sing* rosa incarnado szín *sima atlaczot* [...]
> *108 sing puplican szín* [azaz: papagájszín 'sárgászöld'] *sima atlaczot* [...]
> *36 sing ezüst szín sima atlaczot* [...]
> *36 sing* rózsa szín *atlaczot*" (Számadáskönyv Bethlen Gábor fejedelem vásárlásairól 1615–1627, ld. Radvánszky 1888, 71).

(E sorokból egyébként arra kell következtetnünk, hogy az *inkarnát/testszínű* rózsáról elnevezett szín és a *rózsaszín* név alatt megbújó árnyalat nem lehetett hajszálra azonos, de hogy pontosan mi különbség lehetett köztük, az talán örök rejtély marad.) Mindenesetre az „*incarnata/carnat* rózsaszín" összetételt részben még a 19. századi botanikai nyelv is használja a rózsák leírásában (ld. pl. Mühle 1895, 730; Zelles 1906, 46).]

De a következőkben koncentráljunk kizárólag a testszínű rózsavirágra. Míg a középkori kereszténység a szimbolikus tartalmú és sokféle jelentésű rózsák közül csupán a fehér színűeket különítette el a pirosaktól (ezzel párhuzamosan azonban – ne feledjük! – az arcszín kapcsán már érintett, a piros–fehér színkettőst tükröző rózsa–liliom virágszimbólum-pár is ismert volt), addig tehát az újkori tudományosság már legalább három (!) különböző színben pompázó rózsát is számon tartott. Így Tabernaemontanus 1731-ben kiadott német nyelvű növénytanában is három nagy rózsacsoportot különít el: a *fehér*, a *piros* és a *testszínű* fajtákat (Lájer 1887, 54). Visszafelé haladva az időben: Rosenberg 1631-ben szintén három eltérő színű rózsát (ugyanígy: fehéret, pirosat és testszínűt) említ, amelyeket egyébként – három napon keresztül a szív felett hordva, majd három napon át borban áztatva – hatásosnak gondolt a szerelmi varázslásban. A 16. században élt padovai orvos, P. A. Mattioli/Matthiolus „egy gyomrot kíméletesen hajtó rózsagyógyszer kapcsán megemlíti, hogy halványpiros, tehát nem piros és nem fehér rózsából készül" (Géczi 2008, 162). Az ugyanebben a században élt flamand orvos, Dodoneus három rózsacsoportja: a fehér, a halványabb piros és a damaszkuszi vagy moschata (ld. Bauhinus

2003, 56). Utóbbi adat értelmezéséhez tudnunk kell azonban, hogy ekkortáj a „damaszkuszi" jelző részben tónust is jelölt. Sőt, e jelző színre vonatkozó jelentését még Shakespeare is felhasználta költészetében: bár a CXXX. szonett Szabó Lőrinc-féle magyar fordításában csupán két szín szerepel („Láttam rózsát, *fehér*et s *piros*at, / De az ő arcán bizony sohase"), az eredeti verssorban három: „I have seen roses *damask'd, red* and *white*". A *damask* szó voltaképpen tehát többjelentésű volt: „sötét rózsaszínt éppúgy" jelölt, mint azt, hogy „Damaszkusz városából való" (Géczi azon, a 16. századból származó angol nyelvű gyógynövénykönyv kapcsán állapítja ezt meg, amely szintén kétféle piros rózsát különböztet meg, méghozzá oly módon, hogy az egyiket épp ezzel a szóval jelöli, ld. 2008, 173. Vö. damask 'the pink color of the damask rose' [damask rose = R. Damascena]. http://www.dictionary.com/browse/damask).

Vagyis mindezen adatokból úgy tűnik, hogy ez a hármas rendszer két eltérő: egy világosabb és egy sötétebb pirosas színt is megkülönböztetett. Ezt a különbséget magyarban legtöbbször a *testszín* és a *piros/veres* színnévvel elkülönített tónuscsoport révén fejezték ki. De mindkét árnyalatcsoportot képviselő rózsák voltaképpen a piros színű rózsák nagy csoportjába tartoztak, függetlenül attól, hogy a test színéhez hasonlított rózsák ténylegesen halványak lehettek. A testszínű rózsák világos tónusát igazolhatja pl. az, hogy Tiziano is sok halvány rózsaszínű rózsát festett nőalakjai mellé (Géczi 2008, 110), de pl. a fontainebleau-i iskolához tartozó művész *Hölgy toalettje* című (1590 körül készített) festményén is hasonló árnyalata van a női alak bőrének és a három világosabb rózsának (ld. Géczi 2008-as könyvének 21. képét, 58. o.). Utóbbi festmény rózsáinak halványsága hasonlít a budapesti Szépművészeti Múzeum 1645 körül készült csendéletének (Jan van den Hecke: *Csendélet gyümölcsökkel, homárral és rózsákkal,* Régi Képtár) üvegvázában megfestett rózsájához (ld. https://www.szepmuveszeti.hu/mutargyak/csendelet-gyumolcsokkel-homarral-es-rozsakkal/), de pl. Jean-Daniel Welper 1750 körül festett miniatúrájának a halványabb színű rózsáihoz is (ld. a 30–31. fotót). Ugyanakkor a sötétebb virágoknak sem lehettek túlságosan mély színük, talán inkább élénk bíbor-rózsaszínűek lehettek (legalábbis Közép- és Dél-Európában). Annyi bizonyos, hogy ezeken sem a fokális piros szín jellemezte, hiszen Géczi (2008, 309) is azt állapította meg, hogy az itáliai reneszánsz festményeken „a rózsák a bíbor-rózsaszín és a fehér színváltozatok közötti árnyalatokban pompáztak".

5.4. A *rózsaszín* eredeti szemantikája

De térjünk vissza azokhoz a rózsákhoz, amelyek egykor a Kárpát-medencében nyíltak! Ha elfogadjuk, hogy ezeknek a virágoknak a színe hazánkban – ahogyan másutt Európában – már a középkorban is a halvány rózsaszíntől az élénkbíborig terjedt, felmerül a kérdés, hogy mit jelölhetett a 15–16. században a magyar *rózsaszín* elnevezés. Két, egymással ellentétes válasz is elképzelhető. Ha a *rózsaszín* szóval a rózsák valós árnyalatait fejezték ki – ahogyan azt a nyelvészek feltételezik –, akkor ez a szó minden bizonnyal egyszerre jelölt halvány és élénkebb rózsaszínű, ill. sötétebb bíborpiros tónusokat is. (Ezt igazolja, hogy néhány forrás kifejezetten megkülönbözteti egymástól a halvány és a sötétebb rózsaszínt. Például a posztó kontextusában egy ilyen 1669-es adatot Tompos idéz, ld. 2004, 173.) Ellenben ha a *rózsa* szó a 'virág' fogalmával volt azonos, akkor a *rózsaszín* talán inkább a *vörös/veres* szinonimája lehetett, annak mintegy költőibb neve. Hiszen a rózsa heraldikai színe is a piros, nem pedig a rózsaszín! Másrészt a virág, mint a növények legdekoratívabbika, az összes szín közül bizonyosan a legélénkebbel és legfeltűnőbbel, azaz a pirossal (pontosabban a piros kategória fokális színével azonosulhatott), amellyel a természetben leggyakrabban éppen egyes növények virágszirmain lehetett találkozni. (Igaz, a régi időkben az átlagember „csak a nyár és az ősz kiváltságos napjain" szembesülhetett a fokális pirossal, vö. N. n. 1928, 252. összefüggésben azzal, hogy a festékiparnak mesterséges úton – így már nem csupán a gazdagok, hanem a szélesebb tömegek számára is elérhető – élénk árnyalatokat csak későn sikerült létrehoznia.)

A kettő közül bármelyik feltételezés helytálló lehet, azonban van egy fontos különbség köztük. A második esetben valószínű, hogy a *rózsaszín* a *veres/vörös* szóval jelölt kategórián belül csupán a vonzó árnyalatok szűkebb halmazát jelölhette (hiszen – ne feledjük! – a rózsa pozitív szimbólum), sőt még az is előfordulhat, hogy egyenesen a legpirosabb piros színt fejezte ki. Ha ez a helyzet állt fenn, akkor ebben az esetben nyilvánvalóan azért használták ezt a színnevet, hogy ezzel különítsék el a fokális pirost a többi, még szintén *veres/vörös* névvel jelölt színtől. Ha azonban a rózsák valós színezetéből indulunk ki, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a *rózsaszín* szó nem csupán egy-két árnyalatnak felelhetett meg, hanem jóval szélesebb vizuális jelentésű lehetett, hiszen – mint azt már a korábbiakban igazoltuk – a középkori rózsák számos, az emberi érzékelés számára jól elkülöníthető rózsaszínű és bíbor, halvány és élénk árnyalatban virágoztak. De – harmadik lehetőségként – előfordulhat, hogy a *rózsaszín* tényleg egy bizonyos (Lippay szavával élve) „közönségesnek" vagy éppen (Nadányi kifejezését idézve) a „legböcsösebbnek" tekinthető rózsafaj jellemző színére utalt. A rózsa változékonyságának tényéből kiindulva kérdéses

azonban, hogy létez(het)ett-e hazánkban olyan – a rózsák esetében természetes fajok közti kereszteződéseknek huzamosabban ellenálló – rózsafaj, amelynek színezete a halvány rózsaszíntől a sötét bíborpirosig tartó színskálához képest lényegesen kisebb és tartósan egyazon színtartományon belül variálódott csupán.

Létezik azonban még egy érv, ami amellett szól, hogy a *rózsaszín*t egykor esetleg a kategóriajelölő *vörös/veres* szóval tekintették hasonló értelműnek, nem pedig a rózsák tényleges tónusával. Mint már szó volt róla, a piros rózsa, mint jelkép, egy tőle eltérő színű virággal, a fehér liliommal állt párban. E tény ismeretében nem nehéz elképzelni azt sem, hogy a *rózsaszín* nem a rózsaszirmok átlagos vagy valós színére utalt, hanem a fehér-vörös kettősből a vörös színnek virág alakban „megtestesülő" (vagyis egy konkrét, kézzel fogható alakot öltő) jelképe volt. A fehér liliom (vagy a fehér rózsa) pedig ugyanígy a fehér szín növényi „megfelelője" lehetett a – kifejezetten a színük miatt sajátos jelentésekkel felruházott – virágszimbólumok között. Hiszen a piros–fehér tulajdonképpen nem más, mint az univerzálisan kiemelkedő jelentőségű színhármas, a fehér–vörös/piros–fekete triász[247] színkettősbe, „bináris oppozícióba" vagy poláris ellentétbe rendezett változata. Hiszen a piros a fehérrel (a fekete–fehér és a fekete–piros színkettősökkel párhuzamosan) szintén széles szimbolikus, rituális stb. jelentőségre tett szert a történelem folyamán. (Korábban ugyanis a fehér ellentétét nem a fekete, hanem pontosan a piros szín jelentette, ld. Pleij 2004, 17, legalábbis az ókori rómaiakhoz köthető időktől kb. a Kr. u. 1000-ig tartó időszakig mindenképp, ld. Pastoureau 2017, 52).[248]

Mint már érintettük, a középkori kereszténység számára a piros és a fehér szín együttesen, legalábbis bizonyos kontextusokban (pl. az arc vonatkozásában) a testi szépséget vagy éppen – mint arról az alábbiakban még szó lesz – a tiszta erkölcsöt szimbolizálta. A két szín összekapcsolódására számos további példát lehetne hozni az európai népek mitológiájából, kultúrájából, mivel azonban számunkra most a *rózsaszín* jelentése az elsődleges, ettől eltekinthetünk. Így épp csak felvetem annak lehetőségét, hogy a múlt homályába vesző piros–fehér polaritás akár megelőzhette a piros rózsa–fehér liliom szimbolikai kettős feltűnését, vagyis elképzelhető, hogy

[247] Hogy milyen széles körben terjedt el ez a színhármas, és miként tehetett szert univerzális szimbolikai jelentőségre, ezt taglalja Victor Turner egyik híres tanulmánya (TURNER 1966). Vö. FÖLDVÁRI 2015c

[248] Mi csak két példát említünk a piros és fehér párba állítására, de a sort akár a végtelenségig is bővíthetnénk: Pl. az antik nemzéstan szerint akkor keletkezik élet, amikor a piros menstruációs vér és a fehér sperma egyesül (HUNGERBÜHLER 2007, 32). De együtt jelenik meg a két szín a 16. századi alkímiában is: „Az alkimista szimbolikában a vörös ifjú egybekel a fehérruhás lánnyal […] Egy alkimista parabolában […] a vándor megöli az oroszlánt és elveszi vörös vérét és fehér csontjait. Később vörös és fehér rózsákat talál […] Kétféle tinktúra van, vörös és fehér…" stb. (FÓNAGY 1943, 178–180).

ehhez a kiemelkedő jelentőségű színpárhoz csupán utólag, a középkor folyamán társult még virágszimbólum is (a többféleképpen variálódó *piros rózsa–fehér liliom/rózsa* alakjában). Ha ez a hipotézis a későbbi kutatások során igazolást nyerne, az azt a feltételezésünket erősítené, hogy a *rózsaszín* szemantikája kezdetben általában a piros színre terjedt ki (vagy még inkább annak központi árnyalatára), éppúgy, mint ahogyan a – szöveges forrásaink némelyikében a liliomok jelzőjeként is alkalmazott – *hószín* szavunk is általában fehér színt, de még inkább annak fokális színét jelöli. Természetesen azzal a különbséggel, hogy a *hófehér/hószín* nem formálódott napjainkra sem egy elkülönült színosztály kategóriajelölő elnevezésévé, ellentétben a *rózsaszín* szóval.

Ugyanakkor – csak hogy tovább bonyolítsuk ezt az amúgy is igen-igen komplikált képet – létezik egy harmadik lehetőség is. Már Csilléry Klárának is feltűnt, hogy a 15–16. századi nyelvemlékekben valamilyen „közismert fogalomhoz hasonlítva volt szokás egyes színeket, színárnyalatokat meghatározni". Ő példaként az *égszín* és a *fűszín* szót említi (K. Csilléry 1982, 162). Nyilvánvaló, hogy formáját tekintve a *rózsaszín* is ezeknek a „szemléletes, képi jellegű meghatározásokként" is definiálható színneveknek a sorába illeszkedik (ld. Király 1987, 42). Ha abból indulunk ki, hogy a középkorban a kategóriajelölő *kék* és *zöld,* ill. a *veres/vörös* még sokkal tágabb jelentésű volt, mint manapság (a *vörös* esetében ezt már bizonyítottuk az előző fejezetben), akkor könnyen elképzelhető az is, hogy ezek az összetett szerkezetű színnevek nem csupán arra szolgáltak, hogy ugyanazt a széles vizuális mezőt fejezzék ki, csak éppen más – voltaképpen képszerűbb, szimbolikusabb – formában. Logikusabbnak tűnik az a feltevés, hogy pl. az *égszín* a nagy kék kategórián belül (amely minden bizonnyal a lila és szürke színárnyalatok bizonyos részét is magában foglalta[249]) csupán azokat az árnyalatokat jelölte, amelyek ténylegesen közel álltak a (napos) égbolt színéhez. Talán a többi összetett szerkezetű színnévvel is ez lehet a helyzet. Ez viszont a *rózsaszín* 'piros' jelentése ellen szól, ill. arra mutathat, hogy mégis a középkori rózsákat a valóságban is jellemző rózsaszín-bíbor árnyalatok között kell keresni a *rózsaszín* szó eredeti vizuális jelentését. Valamelyest jobban hajlom arra, hogy ez utóbbi feltételezést fogadjam el, talán leginkább azért, mert

[249] A lila kapcsán ezt már részben bizonyítottam (ld. BÁLIZS 2013), a szürke kapcsán viszont nem igényel különösebb igazolást, hiszen – más nyelvekhez, pl. az oroszhoz (ld. GADÁNYI 1978, 168) hasonlóan – a régi magyar nyelvben a kékesszürke állatok színére is általános volt a *kék* színnév használata. Ld. pl. „*kék* tarcsa babos, *kék* tarcsa kajla [...] *kék* tarcsa daruszőrű ökör [...] (mindannyi 1594-ből), *kék* forma szőke pörge tehén [...] (1689.)" Vagy: „vércse *kék* kancza ló (1591)", ill. „*kék* kabla ló (1594.), *szürkekék* ló (1594.)" (TAKÁTS 1915, 293). Sőt a kurucvilágban állítólag „széltére divatozott" a lovak kékre festésének szokása is (HARMATTA 1946, 33). Zárójelesen azt is megjegyezzük, hogy akad olyan nyelv is (ilyen a szerb), amelyben nem a kék, hanem a zöld szín kapcsolódik a szürkés lovakhoz (ld. ANDRIĆ 2018, 286).

a forrásokban a rózsával jellemzett, rózsához hasonlított arc és hajnal színe vizuálisan meglehetősen távol áll a – mai színfelfogás szerinti – fokális pirostól. Ha napjainkban az „igazi" pirost mondjuk a Coca-Cola vagy a Ferrari pirosa testesíti meg, akkor korábban sokkal inkább a vér és/vagy a tűz színe képviselhette ugyanezt, semmint a már feltehetően régtől fogva elképesztően nagy változatosságban pompázó *piros/veres* rózsáké.

5.5. A mai rózsaszín mint egyszerre „gyenge" és rikítóan élénk szín

A *rózsaszín* szó „napjainkban használatos jelentése, mely világosabb, pirosas színárnyalatot jelöl", legkésőbb a nyelvújítás korából már bizonyosan kimutatható (Esz 709). Az általam áttekintett írott forrásokból szintén kiviláglik, hogy ez a színnév a 19. század második felétől főként 'halványpiros' jelentésben élt, bár valójában ennél jóval korábbi időktől fogva kapcsolatba hozható az egészen világospiros árnyalatokkal, főleg ha az arccal és a hajnallal való – a korábbiak során bizonyított – gyakori összekapcsolására gondolunk. A 19. század végén már egyértelműen világos színként tartják számon, így definiálta pl. a CzF *rózsaszín* szócikke (ld. V. 622) vagy a népköltészetet elemző Wasylkiewicz is, aki a *rózsaszín* jelentésének szintén az arc tónusához hasonló 'gyenge piros színt' tartja, szerinte ugyanis a magyar folklórban:

> *„a legszebb szín a piros, akár virág az, akár a szép leány arca. A leány, az asszony kivált akkor szép, ha gyenge piros,* [azaz] *rózsaszín. »Megcsókolom gyenge piros orczáját«"* (Wasylkiewicz 1900, 77).

Az utóbbi idézetben előforduló *gyengepiros* jelző értelmét Novák József (1913, 63) a bényi viselet kapcsán szintén a rózsaszínnel azonosítja, az *Erdélyi Szótörténeti Tár* készítői viszont 'halványpiros' jelentést tulajdonítanak neki. Mindenesetre a rózsaszín és a *gyenge* (azaz 'halvány') *piros* szín vizuális hasonlósága nehezen vitatható, sőt már egészen korai források alapján is igazolni lehet. Egy feltehetőleg 17. századi dal szövegében pl. mindkettő a szép arc jellemzője:

> *„Mosolygó szép ajakidat*
> Rózsa színű *szép orczádat*
> *Fordíts(d) hozzám, hadd csókoljam,*
> Gyenge piros *két orczádat"* (*Ám úgy légyen*… közli: Thaly 1867, II. 278).

Ebből a szempontból az is sokatmondó, hogy önmagában a *gyenge* jelzőt korábban nem csupán 'világos' értelemben használták, hanem egyenesen '(világos) rózsaszín' jelentésben is. Ez a szó ugyanis egykor Debrecenben, a Csallóközben azonban még a közelmúltban is a *(halvány) rózsaszín* szinonimája volt (DCSz 315; Mátray 1910, 36; a *gyenge* 'rózsaszínű szín' főnév 17- 18. századi használatához ld. *Aki régen fegyvert fogott a hazájáért…* 1683, Thaly 1972, I. 145; ill. Gvadányi: MaDá).

Az is bizonyos azonban, hogy a közelmúltban még egyes táji dialektusokban nem világos tónusokat értettek a *rózsaszín* alatt, hanem a polgári ízlés számára már-már bántóan élénk, pirosba vagy lilába hajló rózsaszínű árnyalatokat. Hiszen számos közösség nyelvhasználata szerint a vegyészet és a festékipar 19. századi fejlődésének eredményeképpen a paraszti rétegek ruházatában is elterjedő élénk, kissé lilába hajló a néprajzi szakirodalomban az ún. *parasztrózsaszín* szóval jelölt árnyalatokat is *rózsaszín*nek mondták. Például egy, a baranyai fejviseletekről szóló leírásban olvassuk:

> *„A pirosból a kékbe volt egy átmeneti színű, a rózsaszín, – bár ez többször inkább piroslila volt, de általános neve:* rózsaszín fékötő" (Zentai 1974, 239).

Egyes vidékeken viszont ugyanezt az árnyalatot – valószínűleg épp élénkségéből kifolyólag – nem is a *rózsaszín* szóval, hanem különféle más (vagyis a *rózsa* szót és a rózsavirág képét teljesen mellőző) nevekkel jelölték, pl. a *tüdőszín* vagy éppen a *borszín* szóval (ld. a 32–33. fotót). A kutatók véleménye is ingadozik abban, hogy hova sorolják ezt az élénkanilines színt. Flórián Mária felfogása szerint ez a lila egyik „átütő változata" (ld. 1994, 353; vö. „tüdőszín vagy piroslila", Szentimrei 1978, 176); Gergely Katalin szerint viszont – aki a varsányi *tüdőszín* kapcsán írt erről – ez egy „erősen rózsaszín" árnyalat (1978, 242). Sőt, abban, hogy miként írható körül helyesen ez az árnyalat, olykor még azok is bizonytalankodnak, akik egykor viseltek parasztrózsaszínű ruhákat. Egy parasztasszony önéletírásában olvasható: „A felső szoknya lila posztó volt. Azaz erős rózsaszín, inkább püspöklila" (ld. I. Sándor 1976, 206; vö. a kazári lila körüli problémával, ld. Bálizs 2013).

Ez az élénk ruhaszín egyébként (amelynek intenzitásától a természetes színezékekhez szokott 19. századi emberek teljesen el voltak ragadtatva) a szintetikus festékek, pontosabban az anilinfestékek felfedezésének köszönheti létét.[250] A legkorábbi „mesterséges festőanyagokat anilin-festékeknek vagy kátrány-festékeknek is nevezik, mert ezek jelentékeny részének kiindulási anyagát a kőszénkátrányban

[250] Kiérződik a csodálkozás a következő véleményből is: „e színek intensivitása bámulatos" (*Fővárosi Lapok* 1876, 289. sz. 1357). Vö. „A fuchsin festőképessége valóban a csodával határos" (N. n. 1937, 4).

is előforduló olajszerű folyadék, az anilin képezi" (Széki 1940). A négy különböző kutató által felfedezett anilinból többféle festéket készítettek a 19. század második felében (Inzelt 2003, 101), elsőként 1856-ban egy igen élénk rózsaszínes-bíborpirosas árnyalatot fedeztek fel, az ún. „anilinbíbort" (de pl. „anilinviola" név alatt találjuk meg itt: Koós 24). E szín feltalálója, W. H. Perkin az anilin krómsavas oxidációja révén jutott ehhez az árnyalathoz, amit később a mályváról neveztek el (*Mauveine*, mai írásmóddal: *mavein*, ld. erről bővebben: Pellew 1918; Makkay 1995; Inzelt 2003; Biggam 2012). Ennek az intenzív tónusnak a kifejezésére nehezen találtak megfelelő szavakat a 19. végi és 20. század eleji hazai források. Például a következőképpen határozták meg: „pompás piros" (Hankó: Ch 131. ill. Gerster 1888, 168); „vörös violás" (Koós 24); „lilásvörös" (Márkus 1928, 806); „gyönyörű karmazsinvörös" (Bartal 1915, 540); „rubinveres" (PalLex VII. 682). De erre az árnyalatra vonatkozhatott a 20. század elején felkapott *újvörös/újveres/újpiros* színnév is.

[Az *újvörös/újveres/újpiros* színnévről és annak jelentéséről csupán ellentmondásos adatok állnak a rendelkezésünkre. „Magam is emlékszem fiatal koromból, hogy az újvörös szín megkülönböztetése úttörő újdonság volt" – írta Vidéky Emil (1879–1960), a műszaki tudományok doktora, a Fővárosi Iparrajziskola igazgatóhelyettese (1934, 134). Valójában azonban már Vidéky születése előtt is használták ezt a színnevet. Az első – általam talált – adat az *újvörös* színnévre 1864-ből való: „*ujvörös* régi magyar ruhában" (*Nefelejts*, 5. évf. 42. sz.), ill. ugyanebben a folyóiratban szerepel először az *ujpiros* alak is: „*ujpiros* atlasz görög tunika" (1866, 8. évf. 6. sz.). A *NéprÉrt*-ben Fábián Gyula is említi az Ipolyvidék népművészetének színhasználatát elemezve: „újpiros (a karmin és czinóber közt)" (1910, 82). Ugyanebben a szakfolyóiratban tojásfestékként is említik (Móra 1913, 82), ill. az oláh viselet kapcsán Cs. Sebestyén Gyula az *újvörös* színnévnek megadja a német *(Neuroth)* és román megfelelőit is (*viorin, rosu nou*, ld. 1914, 298). Udvarhely megyében nemcsak az „újveresst", hanem annak párját is emlegették: a „régi pirost", mindkettő névvel anilinfestéket fejeztek ki, előbbivel a darabos fukszint, utóbbival a por állagút jelölték (N. Bartha 1932, 20). Pilinyben és Kapuváron egyszerűen *újszín*nek ismerték ugyanezt a – Horváth Terézia szerint rikító rózsaszínű, a pilinyi viseletről a 20. század elején publikáló Nyáry báró szerint korábban „fraise szin" néven is ismert – árnyalatot (Horváth T. 1972, 47; Nyáry 1909, 130). Az „újvöröst" nem a rózsaszínek közé, hanem lilákhoz sorolják viszont a *Színházi Élet* 1932-es évfolyamában: „A legtöbb közülük lila: *ujvörös* vagy lilásvörös árnyalatú" (49. sz. 66). Ezen adatok fényében úgy tűnik, hogy az ezen megnevezések alatt értett színtartomány koronként és tájanként variálódott. Ez talán azzal is összefüggésben állhat, hogy különféle anilinfestékek, ill. különböző anilines árnyalatok lehettek forgalomban már közvetlenül e festékek feltalálása után is. (Időrendben egyébként

a következő anilinfestékeket fedezték fel, 1856-ból származik a *mavein;* 1858-ból a *fuchsin;* 1859-ből a *coralline;* 1860-ból a *lyon blue;* 1861-ből a *methyl violet;* stb., ld. Timár-Balázsy 1988, 234; Brunello 1973, 301; vö. Makkay 1995, 18).]

A könnyebb átláthatóság kedvéért táblázatba szedtem a szóban forgó színtartományhoz, ill. az anilinhoz köthető festékneveket és színneveket, ill. azt is, hogy ezek miről kapták elnevezéseiket (lásd a következő oldalon).

A táblázatból az derül ki, hogy nemcsak a különböző táji dialektusokban jelölték ezt az árnyalatcsoportot különféle nevekkel, hanem az is, hogy korábban milyen sok „hivatalos név" volt használatban. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a vegyészet viszonylag későn oldotta meg ezeknek a festékeknek a „rejtélyét". Csupán egy szabadalmijog-sértés ügyében indított bírósági per kapcsán derült fény ugyanis arra, hogy a *fukszin*, a *magenta*, a *solferino*, az *azalein/azaline*, a *rosine* stb. neveken forgalmazott 19. századi színezékek „mind ugyanannak a szerves bázisnak a sói". Vagyis ezekről az eltérő nevekkel jelölt festékekről, amelyeket különböző anyagoknak is hittek, voltaképpen csupán utólag derült ki, hogy mind rozanilinszármazékok, melyek a nevükön kívül legfeljebb még abban tértek el egymástól, hogy különböző mértékben tartalmaztak „szennyező anyagokat" (Bloor 2002, 148; vö. Ch– 1879, 1114; Sz. Szathmáry 1907, 405). Ez persze nem azt jelenti, hogy árnyalatbeli különbség ne lett volna köztük, sőt valószínűleg volt is, hiszen pl. Zsitvay a vízfestékek között háromféle anilines „ibolya" színt különböztetett meg: 1. „Mauvé (Anilinibolya)" = ez az elnevezés az elsőként felfedezett anilinfesték: a *mavein* nevéből jön; 2. „Kékes anilinibolya" = solferino-szín?; 3. „Vöröses anilinibolya" (1903, 86). De már a 19. századi forrásaink szerint is legalább három eltérő pirosas-lilás anilinszín lehetett ismert hazánkban. Például 1868-ban a *Gyógyszerészeti Hetilap* (45. sz. 897.) a következő „amilinvöröseket" említi: „carmoisin, ibolya vagy lila"; ill. egy évvel később az *Anyagi Érdekeink* című folyóirat (17. sz. 135) az anilinvörösnek szintén „3 fokozatáról" tesz említést: „Coraline (sötétvörös), Amaranth és Carmoisin" (utóbbiak közül az első név az 1859-ben felfedezett anilinfesték, vagyis a *coralline* nevéből jön, az utolsó a karmazsinnal azonos, a középső pedig azon *amarántszín*nek feleltethető meg, melyről a későbbiekben ejtünk majd szót).

18. táblázat

Név	Eredet	Kik használták/használják?
rosanilin (magyarul: *rozanilin*)	*rosa* 'rózsaszín' + *anilin* (A. W. Hofmann kémikus nevezte el így)	vegyészet
aniline red (magyarul: *anilinvörös,* MLex 2. 337; ill. Koós 24. *anilinpiros,* ld. Gerster 1888, 168; N. n. 1937, 3)	*aniline* 'anilin = nitrogéntarttalmú szénvegyület' + *red* 'piros'	19. század végi, 20. század eleji angol nyelvű szakkönyvek (pl. Pellew 1918)
fukszin	fukszia (ném. *Fuchsie*) virág neve	németek *(Fuchsin)* magyarok (*fukszin, fuxin, fukszin-szín* stb.) (vö. ang. *fuchsine*)
cerise (magyarul: *ceriz, cerizvörös*)[251]	fra. 'cseresznye' szó	20. század eleji magyar kereskedelmi nyelv
magenta (magyarul: *magentavörös/-piros, magenta*)	egy olasz város neve (az 1859. jún. 4-i magentai csata emlékére, ld. Pellew 1918, 108–109)	a francia, a mai angol és a magyar nyelv, a nyomdaipar stb.
solferino (magyarul: *Solferino-veres/-vörös* 'fukszin', PalLex VII. 682; RévLex XVII. 10)	egy olasz város neve (az 1859. jún. 24-i solferinói csata emlékére) Talán a fukszinnál valamivel kékesebb színnek egy francia festékgyár által adott neve (Földvári 2015e)	?[252]
újszín, újpiros, újveres/újvörös	*új* + *szín* szó, vagy a *piros/veres* színnév összetétele	értelmiségiek és egyes tájak dialektusában is
tüdőszín	régi magyar színnév, néhol ilyen jelentésben	egyes tájakon, pl. Varsányban (Gergely 1978, 242)
rózsaszín	régi magyar színnév, néhol ilyen jelentésben	egyes tájakon, pl. Baranyában (Zentai 1974, 239)

[251] A *cerise* 'cseresznye' szót a francia nyelv a 17. század vége óta használja színnévként is, az angol nyelv szintén színelnevezésként vette át a 19. században (KERTTULA 2002, 138). Horváth Terézia szerint hazánkan a *ceriz* kereskedelmi szó, mivel az anilinbíbort (vagy annak egy változatát) az üzletek e név alatt forgalmazták az 1920-as évektől Kapuváron (HORVÁTH T. 1972, 47). A *ceriz* szót két különböző jelentésben találtam meg az általam vizsgált forrásanyagban. A magyar heti- és napilapokban az 1920-as években egy – közelebbről beazonosíthatatlan – textilanyagot, az 1930-as években pedig divatszínt jelölt ez a szó (pl. „ceriz piros", ld. *Keleti Ujság* 1937. 128. sz.).

[252] Egy első alkalommal 1958-ban kiadott portugál–angol szótárban a port. *solferino* angol megfelelőjeként „*fuschsine* [!], *solferino red*" szerepel. Eszerint tehát a portugál nyelvben bizonyosan ismert (volt). (Ld. *A Portuguese–English Dictionary. Revised James L. Taylor.* Stanford, 1970. 587.)

Név	Eredet	Kik használták/használják?
lila	nyelvünkben a 18. század végétől használt színnév, néhol ilyen jelentésben	egyes tájakon, pl. Kazáron (Fülemile–Stefány 1989, 143)
borszín	lokálisan használt magyar színnév	egyes tájakon, pl. Kupuszinán (saját gyűjtés)
parasztrózsaszín	*paraszt* 'parasztos viseletben használt' + *rózsaszín* színnév	néprajzosok

Szempontunkból most csupán az a lényeges, hogy kutatásaim szerint néhol (pl. a gyimesiek nyelvében) a szóban forgó „anilinvörös" egyik élénk változata vált a *rózsaszín* kategória fokális színévé, központi árnyalatává. Összefüggésben a paraszti rétegek élénk színek iránti vonzalmával (erről bővebben ld. Bálizs 2012), a szintetikus festékek feltalálása tehát néhány tájegységen erős nyomokat hagyott a *rózsaszín* szó szemantikájában is. Vagyis az anilinbíbor és a többi élénk szín megjelenése után a *rózsaszín* sem feltétlenül ugyanazt a színt jelölte a polgári ízlésvilághoz igazodó közösségekben, mint másutt. Valószínűleg éppen azon falvakban kerestek ennek az élénk árnyalatnak a megkülönböztetésére sajátos neveket *(tüdőszín, borszín, lila),* ahol a tipikus rózsaszínt ennél szolidabbnak, pasztellesebbnek gondolták, és ezért a *rózsaszín* jelzőt sem találták megfelelőnek annak kifejezésére.

Bizonyos azonban, hogy a polgári pasztellrózsaszínt az élénk színeket kedvelő paraszti ízlés eleinte mindenütt túl fakónak (vagy éppen csúnyán fakulónak, ld. Nagy Gy. 1975, 356) vélte. Ennek ellenére ez utóbbi halvány szín – természetesen polgári hatásra – a 20. század folyamán hazánk legtöbb vidékén beépült a falusi közösségek anyagi kultúrájába (ld. a 34–35. fotókon azokat a rózsaszín díszpárnákat, amelyeket színes hímzésekkel is elláttak). Sok helyütt még a hagyományos viseletekbe is bekerült a rózsaszín (a Zoborvidéken pl. a világoskékkel együtt a mellényt díszítő szalagdísz tónusaként jelent meg az 1940-es években, ld. Jókai–Méry 1998, 72). Gyakran sajátos korjelölő szerepet is kapott az öltözködésben, a nagylányoknak járó piros pántlika mellett a rózsaszínű a kislányokat illette. Voltak helyek, ahol „pünkösdre a lányok rózsaszínbe", míg „a menyecskék, asszonyok piros, bordószínű ruhákba öltöztek", ahogyan az Tápén volt egykor szokásban (Varga 1982, 24).

[Érdekes, hogy a piros szín és a menstruációs vér közti szimbolikai összefüggés is felsejlik néhány hazai néprajzi adatból, pl. – Fél Edit gyűjtése szerint – voltak vidékek, ahol csupán akkor tűzhetett a leány a hajába piros pántlikát, ha már megindult a havivérzése (Fülemile Ágnes szíves szóbeli közlése. Flórián Mária általános szokásként írta le ugyanezt, ld. 1997, 763). E viseletelem történeti előzményét az a már a 13–14. századtól ismert hajnyomtató pánt jelenti, amelyre pl. a moldvai csángó kislányok piros homlokkötője is visszavezethető. De talán a középkori

homlokkötők emlékét őrzik a párták alatt viselt piros szálak is, egykor Torockón ugyanis piros selyemszálakat, Pécs környékén piros selyemszalagot viseltek pártájuk alatt a nagylányok (Flórián Mária szíves szóbeli közlése). De nem csupán a hajban viselt szalag színe lehet érdekes a nemi érés szempontjából, hanem a piros szoknyák is. Bagról tudjuk, hogy ott „ahogy nőnek a lányok, úgy kapnak újabb és újabb különböző színű posztószoknyákat" (Horváth 1996, 165). Az első szoknyának, amelyet 10–11 éves korukban, vagyis a nemi érésük idején kaptak, bizonyosan nem véletlenül, mindenképpen pirosnak kellett lennie. (E színről pedig közismert, hogy hangsúlyosan termékenységjelző szimbolikát is hordozott.) A piros szoknya viselésének azonban ahhoz is köze lehet, hogy volt idő, amikor még ez a ruhadarab volt hivatott elrejteni a menstruációs vért, sőt, „még a két világháború között is, egyes vidékek cselédlányai havi vérzésükkor a piros színű szoknyára, kötényre bízták a nedvek" elleplezését (Szenti 2009, 644). A parasztasszonyok viszont – a szoknya alatt viselt – „piros keszkenyőt" használtak ugyanebből a célból (Jókai 2008, 87)].

Ezzel a témával azonban el is érkeztünk a piros szín, a rózsavirág és a rózsaszín szimbolikájához. Fő témánkhoz, a *piros* szó jelentéséhez képest ugyan ez mellékes problémának tűnik, de mivel fontos tanulságokkal szolgálhat a minket érdeklő vizuális szemantikára vonatkozóan is, erről a kérdéskörről is bővebben szót ejtek.

5.6. A rózsa, a rózsaszín és a *piros* színnév szimbolikája (Második kitérő)

Mivel mind a *rózsaszín* szó, mind – a „*piros* rózsa" jelzős szerkezetben fellelhető – *piros* színnév eredeti szemantikájához segíthet közelebb férkőzni az, hogy hazánkban a rózsa virághoz és a róla elnevezett színtartományhoz milyen szimbolikus vagy átvitt jelentések kapcsolódnak, a következő alfejezetekben megkísérelek felvázolni néhányat a szóban forgó *piros* virág, ill. az erről a virágról elnevezett szín szimbolikai vonatkozásaiból.

5.6.1. A piros rózsa és a fehér liliom/rózsa

Térjünk vissza a legrégebbi írott nyelvemlékekhez és a már említett piros–fehér ellentétpárhoz. A rózsa kultúrtörténetével foglalkozó Géczi János kutatásai szerint már az ókori költészetben feltűnik a „virágzás–elnyíltság" ellentétpár és ugyanígy a *fehér* és *piros* szín együttese vagy „ellentétezése" is. Sőt, Géczi egyenesen úgy véli, hogy ez a színpár voltaképpen „a rózsa botanikai sajátosságain alapuló" szimbó-

lum (2006, 104), vagyis azért tett szert jelentőségre/jelentésre az antik lírában és epikában, mert a virágok királynője, a rózsa szintén kétféle színű (piros és fehér), ill. annak (is) jellemzője, hogy előbb kinyílik/virágzik, majd pedig elhervad.

Saját kutatásaim szerint a magyar szöveganyagban a piros és fehér színpáros valóban kapcsolatban áll ilyen színű virágokkal, és emellett még a *fehér* és a *piros* jelzővel egyaránt illetett fiatal és szép arccal, amely a virágokhoz hasonlóan *virulhat* vagy éppen *hervadhat*. Ugyanakkor a magyarok korábban a fehér színhez többnyire nem a fehér rózsa képét asszociálták, hanem egy másik, hazánkban talán az előbbinél is szélesebb kulturális jelentőséggel bíró jelképet, a – már érintett – fehér liliomot. Dugonics *Etelka* című művében pl. a következő sorok olvashatók:

> *„Bátor ugrálással futkosott a' virgancz Vér minden Élet-ereiben. Meg-előzte a' hulló havaknak fehérségeket a' gyenge, testet bé-födöző hártya, Orczáját nem más pirossággal fel-váltván; hanem mellyeket a'* fehér Liliomok *között tapasztalunk, midőn a' Pünkösdi piros Rózsákkal öszve-vegyesednek. E' fiatal Pirost el-nem-nyütte, el-se-hervasztotta a' koslató Szeretet. El-se-sáppasztották ama kaczéros Indulatok"* (Dugonics: E. I. 41).[253]

Mint ahogy a legkorábbi magyar vallásos vagy világi költeményekben a rózsa színe szinte csak *piros* lehet, úgy a fehér színhez is sokkal inkább a már említett tisztaságot jelképező liliom társul, semmint a fehér színű rózsa. Ráadásul ez a két virágszimbólum nem is csupán a már elemzett arcbőr kontextusában fordul elő. Egy 18. századi útleírásban pl. a Krisztus-követő hívek kapcsán olvassuk azt, hogy Jeruzsálemben „úgy virágoztak […] a jó keresztények, mint az kertben a jó illató *fejér liliom*ok, vagy *piros rósa* szálok" (Páter Kiss István: Jeruzsálemi Utazás 1796. ld. *A Dunánál* 2003. 2. évf. 4. sz. 27). Ez a két növény egyébként Rapaics szerint „a magyarságnak legkedveltebb virága […] az ezeréves magyar történelem egész folyamán" (1932, 45). Sőt a liliom olyannyira kiemelkedő szimbólum, hogy a *Magyar Katolikus Lexikon* írói szerint a piros és fehér színek együttese a Biblia bizonyos helyein egyenesen ilyen árnyalatú liliomokra (vadvirágokra)[254] utalhat. Mint írják, az Énekek Énekében

> *„a leggyakrabban használt jelkép a (fehér és piros) liliom: az 5,13 a menyasszony piros ajkait hasonlítja liliomhoz (a piros liliom esetleg a görög liliom, a hegyi tulipán, a keleti*

[253] Ugyanennek a műnek a legelső kiadásában (1788) a következő olvasható: „Fehér színének liliomа-is merő piros rózsába öltözött." Érdekes azonban, hogy az 1791-es kiadásban már a *„piros rózsába"* helyett egyszerűen csupán a *„pirosba"* kifejezés szerepel (Dugonics: E. új kiadás, 366).

[254] Hiszen „a Bibliában megjelenő liliom különböző vadvirágok gyűjtőneve (nárcisz, tulipán, nőszirom/írisz, gyöngyvirág stb.)" (PROPSZT 1997b, 307).

császárkorona, s a tömegesen vöröslő koronás szellőrózsa is lehet). »Az én szerelmesem fehér és piros« (5,10) a szüzesség és szeretet, ill. az áldozat tisztasága és a szeretetből vállalt szenvedés jelképe; ezért van olykor a fehér és piros liliom együtt Mária kezében" (KatLex. Kereszty Zoltán és Stirling János „liliom" szócikke).

Hogy az imént idézett bibliai szövegrész eredetijében szereplő héber *sósan* szó, vagy többes számban *sosanah* szóalak (amelyet Kereszty és Stirling szerint a rabbinikus irodalom a rózsára használ) a rózsát vagy más virágot takarja-e, nem tisztem eldönteni. Viszont figyelemre méltónak tartom, hogy a nyugati egyháznak a „liliom" ezek szerint annyira szent jelképe, hogy olvasatukban felmerül az – ősidők óta minden nép kultúrájában fellelhető és sok esetben lényeges kultikus vagy rituális pozíciót betöltő – piros–fehér színpárosnak kizárólag a liliomból, ill. annak szimbolikájából kiinduló értelmezése is. (Ezzel szemben a rózsakutató Géczi – mint láttuk – épp a rózsa jellemzőiből, méghozzá annak botanikai tulajdonságaiból vezeti le a piros és fehér színkettős szimbolikai szerepét. A két nézőpont abban tehát megegyezik, hogy egyetlenegy virágot tesz a középpontba, és a színpáros jelképi szerepben való feltűnését, ill. egyáltalán összepárosításukat ezeknek a virágszimbólumoknak mintegy „járulékos hozadékaként" magyarázza, csakhogy ez egy tipikusan olyan kérdés, mint az, hogy vajon a tyúk volt-e előbb, vagy a tojás…)

Rátérve immár ezeknek a szimbólumoknak a jelentésére, míg a korai forrásokban a *fehér* liliom csupán a szüzesség jelképe,[255] addig a *piros* rózsa többféle jelentéssel is bírt: a vértanúság mellett pl. a szemérem kifejezője is lehetett (e szimbolika szerint a rózsa Mária „bűnnélküliségének" a kifejezője, ld. Lengyel 1987, 49). És mivel a fehér szín a valóságban a rózsát is jellemezheti, természetszerű, hogy idővel a két virág jelentése összekeveredett (vö. Géczi 2003, 148), és a rózsa is jelölhette az érintetlenséget. Ez természetesen azért következhetett be, mert mindenekelőtt a tárgyak valós tulajdonságaira telepednek rá a szimbolikus jelentések, amelyek akár más, hasonló jeggyel rendelkező dologra is átterjedhetnek. A híres kultúrtörténész, Huizinga véleménye erről a 20. század elején az volt, hogy ez a közös tulajdonság a középkori emberek felfogásában „lényeges vonás", sőt maga a „lényeg". Így vallott erről pontosan a minket is érdeklő fehér és piros rózsákat hozva példának:

[255] A fehér liliom ugyanakkor nem feltétlenül pozitív jelkép, pl. „sápatt képü liliomok, sirom éjjébe", „Sárga szinü liliomok arci képemnek" (ABAFI 1875, 88, 98). Ennek hátterében részben a sápadt-fehér szín elmúláshoz kötődő szimbolikája állhat, ill. ez lehet a magyarázata annak is, miért vált a fehér liliom (sőt a fehér rózsa is) egyes középkori német legendákban bizonyos egyházi személyek számára közeli halálukat tudtukra adó „előhirnökké" (LÁJER 1887, 29). (A teljes képhez ugyanakkor az is hozzátartozik, hogy a liliom a görög mitológiában az alvilág jelképe volt, ld. PROPSZT 1997b, 307.)

„A közös tulajdonságokon alapuló szimbolikus összehasonlítás feltételezi azt a felfogást, hogy ezek a tulajdonságok lényeges részei a dolgoknak. Ha a középkori ember fehér és piros rózsákat lát virágozni tövisek közt, rögtön egy szimbolikus hasonlóság jut eszébe: pl. szüzekre és mártírokra gondol, akik glóriásan fénylenek üldözőik között. A hasonlatot az hozta létre, hogy a tulajdonságok azonosak: a rózsák szépek, gyengék, tiszták, a szüzek is azok, a rózsák pirosak, a mártírok vére is az. De ez a hasonlóság csak akkor lehet misztikus értelemmel teljes, ha a tertium comparationis, vagyis a tulajdonság, ami összeköti a szimbolikus egyenlet két tagját, mindkettejükben közös lényeges *vonást tartalmaz: más szavakkal, ha pirosság és fehérség több, mint minőségen alapuló fizikai különbséget jelölő név, ha fehérség és pirosság lényeg, realitás"* (Huizinga [1938], 192).

Hazánkban először talán a Karthauzi Névtelen írta le a rózsavirágokat „a tisztaság és a szeplőtelen szüzesség jegyeként", de – egyebek mellett – „a tiszta szüzességgel" kapcsolja össze ezt a virágot a Cornides-kódex Szent Dorottya-legendája is (Géczi 2003, 147; vö. a következő festmény címével: Ismeretlen mester: *Szűz, rózsával*, Kassa, 1500 körül, Nemzeti Múzeum, Budapest). Középkori eredetű folklórműfajunk, az archaikus imádságok gyakori kezdő formulája szerint Szűz Mária olyan, mint a fehér színű rózsa: *„Fehér rózsa, Mária"*,[256] de pl. Balassi Bálint is „fényes fehér rózsának" nevezi szerelmét, Júliát (ld. Horváth C. 1899, 465). Ugyanakkor „az ellenreformáció erkölcsi virágnyelve" szerint a rózsa általában is, vagyis az őt jellemző színtől függetlenül is szintén a szemérmesség fogalmát képviselte, hiszen Lukas Martini szimbolikai rendszerében is ez a fogalom társul hozzá. (Martini műve magyarul 1591-ben, Pécsi Lukács fordításában jelent meg, melyből Rapaics idéz: 1932, 127–128, 357. Egyébként a leányok testi érintetlenségét Martininál a liliom helyett a rozmaring képviseli, talán éppen ezért válhatott a magyar paraszti lakodalmak egyik fontos kellékévé ez utóbbi növény). A szemérmet azonban még később is a rózsával asszociálják. Legalábbis erről vall, hogy egy 18. századi költeményünkben „a szemérmetesség' piruló ró'sájáról" olvasunk (Verestói 219). A „szemérem" fogalma természetesen összefüggésben van a testi érintetlenség képzetével, vagyis a „szüzesség" fogalmával is, ahogyan azt a következő, szintén a rózsát emlegető közmondásunk is megörökíti: *Mint rózsához az illat, úgy szűzhöz*

[256] A Peer-kódex bűn nélkül fogant „szép, tiszta rózsá"-nak mondja Máriát, az óbudai klarisszák Nádor-kódexének (1508) *Farkasseb ellen* fohászkodója pedig a „szízeknek rózsájaként" definiálja Krisztus anyját (GÉCZI 2003, 148). A rózsajelképek hagyományának „legerőteljesebb fenntartója a középkor második szakaszában" pontosan az „a Mária-kultusz" volt, amelynek részeként a rózsa Mária-virággá, azaz Mária-attribútummá formálódott (uo. 163). De nem csupán mellé társult a rózsa, hanem egyenesen azonosult vele *(rosa mystica)*, hiszen úgy tekintettek Jézus anyjára, mint a teremtéskori rózsára, „amely megőrizte eredeti, paradicsombeli ártatlan – tövis/tüske nélküli – állapotát" (REUSS 1997, 395).

a' szemérem hozzá terem (Dugonics: MPéld I. 211). Éppen ezért egyes források a rózsával együtt nem a *szemérem* szót emlegetik, hanem az *ártatlanság* szót, amint egy másik 18. századi költemény a – színjelző nélküli – rózsát dicsőíti: „Rózsa! Képe vagy te az *ártatlanság*nak" (Péteri 61).

Talán a rózsa szemérmetesség/szüzesség jelentésével függ össze az is, hogy a rózsa a hagyományos paraszti társadalom elképzelései szerint (legalábbis egyes tájegységeken) a női nemi szervet, ill. annak valamely részét (ÚMTSz IV. 773), másutt a szűzhártyát jelölte[257] (SzegSz II. 376. A női nemi szerv [...] rózsának, bimbónak nevezése" egyébként az arab irodalomból is ismert, ld. Géczi 2000). A magyar folklórban a virág (vagy gyümölcs) leszakítása „a testi szerelem élvezését", a „szerelem beteljesülését" jelzi, kifejezetten a rózsa letépése ezek szerint pedig azt fejezi ki, hogy „vége a leányságnak", azaz a test érintetlenségének (Tánczos 2006, 281; Dankó 2001, 22; vö. *Szép rózsát szakít* 'Szép lányt vesz feleségül', ÚMTSz IV. 773; Abafi 1875, 23). A rózsaleszakítás motívumának azonban régi irodalmi előzményei is vannak: egy „13. századi francia allegorikus verses regényben, A Rózsa regényében *(Roman de la Rose)* a Rózsa a szeretett nő szimbóluma. A költő sok viszontagság után leszakítja a Rózsát, azaz elnyeri a szeretett nőt" (Kemény 2002, 171). De nemcsak a rózsa, hanem önmagában a piros is összekapcsolódott a szeméremmel, ill. a női szeméremtesttel. Kéri Katalin (2003) kutatásai szerint pl. a középkori iszlám irodalomban ez a szín nem csupán a szerelmet szimbolizálhatta, de kifejezhette „a nő szemérmetességét, az epekedő szerelmesével kacérkodó szűzlányt", sőt még a nők ágyékára *(vulva)* is utalhattak vele. Ha figyelembe vesszük a magyar „*szemérem*" szó egyik régies, ill. az irodalmi nyelvben is használatos jelentését: 'férfi vagy női szeméremtest és közvetlen környéke' (ld. a *Magyar Értelmező Kéziszótár* „szemérem" szócikkének 3. számmal feltüntetett jelentését), még inkább érthetővé válik, miért kapcsolódhatott össze a „*piros* rózsa" és a női ágyék: azonos, méghozzá leginkább rózsaszínű tónusok jellemzik mindkettőt.

[257] Talán a szűzhártya rózsaként való értelmezéséhez lehet köze, hogy egy 16. századi recept egy porrá tört „piros rózsa"-adalékkal készített (méhbe öntendő) szert ajánl a nők elvesztett ártatlanságának „visszaállításához", pontosabban ahhoz, hogy a lányok fenn tudják tartani szüzességük látszatát. (Ld. a „Hogy egy asszony olyan legyen, mintha szűz lenne" elnevezést viselő receptet, itt: Fónagy 1943, 297.) Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de a *piros* feltűnik a terhességmegszakítás kapcsán is, egy 19. századi adat szerint ugyanis előfordult, hogy méhbe szúrt „*piros* tollszárat" használtak a vetélés előidézésre (Gémes 1987, 98). Talán utóbbi esetben a menstruációs vér tónusának analógiája okán választottak éppen *piros* színű tollszárat.

5.6.2. Piros szemérem, piros szégyen

Az arc és a rózsa kapcsolata egymással (vö. „Rózsa arc", Margalits 1896, 22), ill. a pozitív *piros* színjelzővel vitán felül álló tény. Magából az arcot elöntő pírból, pontosabban az elpirulás mögött álló érzelmekből viszont a *piros* szóval jelölt színhez társított szimbolika egy része is értelmet nyerhet. A szemérmesség és az elpiruló arc asszociációs sor vonalán könnyedén megmagyarázhatóvá válik a Dugonics „jeles mondásai" közt szereplő szólás: *Piros, mint a szűz* (MPéld I. 228; vö. *„piros* szűz", Bánovich 1832, 215). Az arc *piros* jelzővel illetett színe és a szemérmesség közötti kapcsolat igazolására sok szöveget említhetnénk, ezek közül azonban most csupán Pécsi Lukács 1580-ból való *Az keresztyen szvzeknec…* című munkájából idézünk egyet:

> *„chac hamar ki ielenti magat az feier emberekbe, es orczaiokba az* pirossag, *mely az szemermessegnec* leg közelb valo köuete*"* (Péchi).

De ha csupán a *piros* szóból és ennek a színnévnek az arcbőr kontextusában képviselt pozitív jelentéseiből indulunk ki, akkor is természetesnek tűnik az összefüggés egyrészt – a rózsához hasonlított – szép *piros* orcák, a fiatalos üde arcbőr, másrészt pedig a költői nyelvben a bimbózó vagy viruló rózsaszálakhoz hasonlított fiatal leányok (vö. a *rózsa* 'bájos, üde fiatal lány' jelentésével, RSzSz 354.) – szintén a rózsa jelképben megtestesülő – szüzessége között. Sőt, már a 19. században is akadt olyan szerző, aki – saját elgondolásomhoz hasonlóan – szintén az elpiruló arcból igyekezett levezetni a piros szín 'szemérem' jelentését:

> *„A piros szín különben jelve volt a szeméremnek is. Alapját abban lelte, hogy a szemérem érzet az arczot pirosra festi. E jelképiség nagyon réginek látszik, mert már Diogénes is a piros szint az erény szinének nevezi"* (H. Fejér 1898, 459).

Véleményünk szerint három különböző, de egymással többféle szálon is összefonódó szimbólum is képviselhette egykor a testi-lelki ártatlanság erényét:

1. a szemérmesen elpiruló (sokszor a rózsához hasonlított: *rózsaszínű/rózsás*) arc,
2. maga a rózsavirág,
3. az a *piros*nak mondott szín, amely általában az archoz és a rózsavirághoz kötődik.

Hogy a piros szín az elpiruló arc vagy az ártatlanságot szimbolizáló rózsa árnyalata révén került-e összefüggésbe a szüzesség egykor igen nagyra becsült erényével (vagy éppen a rózsához hasonlított szeméremtest valós színezete kapcsán),

esetleg egyaránt mindezek hozzájárultak ehhez, utólag már nehezen kibogozható problémának tűnik.

Mindenesetre az bizonyos, hogy hazánkban a *piros* névvel illetett szín önmagában, vagyis a rózsa jelkép nélkül is összefonódik a szemérmességgel és a tisztességgel. Jó példa erre az a 17. század tájáról származó csúfoló ének, amely a cölibátusban élő papokhoz társítja ezt a színt:

> „*Isten vetne vendéget:* papoknak pirossát [értsd: szemérmes/szűz, esetleg – gúnyos éllel – szemérmeskedő fajtáját],
> *Deákoknak nyakassát, tótoknak talpassát* stb." (Szencsey György 1704-ben befejezett dalkönyvéből származó *Lakodalmi gajd* című dalt közli: Thaly 1864, I. 345).

A *piros* azonban korábban természetesen nem elsősorban az önmegtartóztatást fogadó szerzetesek jelzője volt, hanem sokkal inkább a női tisztesség kifejezője lehetett (arról, hogy milyen fontos erény is volt egykor a szüzesség, ld. Vajda 1996). A megesett a lányok egyes helyeken még a közelmúltban sem viselhettek piros vagy rózsaszínű kendőt (pl. Gömörben ld. Ujváry 2002, 692), hiszen nem társadalmilag elfogadott módon, hanem épp ellenkezőleg: házasságon kívül lettek gyermekükkel várandósak. Sok helyütt kizárólag az ártatlan leányok kiváltsága lehetett az is, hogy a hajukba piros szalagot kössenek. Legalábbis erre utalnak azok a Halásziban lejegyzett, balladaszerűen megénekelt sorok, amelyek egy gyermekgyilkos leányanyáról szólnak:

> „*Bereg Náni* piros *pántlikája,*
> *Nem köti már többet a hajába*
> *Tedd el anyám, láda fiókjába,*
> *Jó lesz majd a szüz-lányok hajába!*" (Schram 1962b, 135).

Valószínű, hogy a 18. század elején Mikes Kelemen sem testi szépsége miatt nevezte egyik levelében a lakodalmára készülő Köszeghy Zsuzsannát „piros leánynak" (*Törökországi levelek*, 22. levél, 1718-ból), hiszen – mint később írja – „a kis Zsuzsinak igen fösvényen osztogatták a szépséget". Sokkal inkább azért, mert úgy vélte, hogy „rendes, tisztességes személy és tiszta jóság" (24. levél, 1719-ből, vö. Horváth C. 1899, 673). Eszerint tehát a *piros* jelző egymagában is kifejezhette a rózsa szimbólumában is megtestesülő női tisztességet. A rózsa és a piros szín külön-külön jelezte ezt az erkölcsi értéket a következő, 18. század végi vagy 19. század eleji vásári nyomtatványon szereplő, *Az anyját eldaraboló Igacs Ruzsi nótája* címet viselő költeményben is:

> *„Vén anyádnak haláláért*
> *Holtig vasra verettél.*
>
> *Ökörfarkkórónak a szára*
> *Elhervadt a sárga virágja* […]
> *Oda hát Ruzsinak a* rózsá*ja.*
> Piros *volt Ruzsi még lány volt*
> *Még rabokkal lakossal nem volt.*
> *Áll ajtóján három strázsa* […]
> *Hadd szenvedjen*
> *Huszonötöt a farára*
> *Bestelélek kurvanyjára!"* (Thaly 1864, II. 391. A kipontozott részeket obszcén voltuk miatt Thaly cenzúrázta.)

Eddig amellett érveltem, hogy a *piros* szóval jelölt szín 'szemérem, tisztesség' jelentése egyrészt az ártatlanságot szimbolizáló rózsára jellemző (*piros*nak mondott) színben, másrészt pedig egyszerűen csupán az (általában a *piros* jelzővel illetett) arcon jelentkező szűzies elpirulásban gyökerezhet. El kell ismerni azonban, hogy az utóbbi, vagyis az elpirosodó arc nem csupán az ember ártatlanságáról vallhat, hanem éppen ellenkezőleg, bűnösségét is leleplezheti (vö. *A megpirulás festéke a jó erkölcsnek,*[258] ill. *Aki pirul, vétett,* ld. Almásy 1890, 91, 66). Erre utal a következő, a szemérem fogalmának megfejtésére váró 18. századi „találós mese" is:

> *„A' hajnalnak pirosságát*
> *Az enyim fellyűl múlja,*
> *Az ember' ártatlanságát,*
> *'S bünét is el árúlja"* (Péteri 117).

A „piros szemérem" fogalmához tehát közel áll a bűn, továbbá a bűntudat okozta (negatív töltetű) szégyenérzet éppúgy, mint a szeméremből/tisztességből fakadó (pozitív töltetű) szégyenlősség. Ez utóbbit is jelölheti azonban a *szégyen* szó, mivel a *szégyenpír* (vagy éppen a hasonló értelmű, de mára elavult *pirongság*) kifejezés mögött sem feltétlenül valami helytelen viselkedés vagy szégyenletes cselekedet bújik meg, hiszen ez a főnév a régi magyar nyelvben egyszerűen ártatlan elpirulást is jelölhetett. (Pl. „A' nyájas, szelíd erkölcsű leányok arczát *szégyen-pirosság* futá-el

[258] Vö. a kínai színészeken a piros arcfestés a szereplő hűségét és becsületességét jelzi, mivel csupán a tisztességes ember pirul el, „ha füllent egyet, vagy rosszat cselekszik" (RAUGUL é. n. 7).

's zavarba jöttek", ld. Novák 1834, 190.) De ez megfordítva is igaz, a *szemérem* szó is jelölhetett korábban bűnt és szégyent (pl. „Nagy *szömérem* ez az embereknek, hogy olyan nagy háládatlanság találtatik őbennek", ld. Heltai Gáspár: *Az Agg lóról és az agg agárról,* 22. fabula). Éppen ezért úgy véljük, hogy szüzességükből fakadó tisztességük jelének tekinthető a turai menyasszonyok piros fejdísze is, ott ugyanis „a menyasszonyi koszorúra elöl két piros *szégyönpántlikát* varrtak", amelyek „régi szokás szerint a szemet takarták" (Varga 1982, 68). Nyilvánvalóan ehhez a képzetkörhöz kapcsolódik a Kalocsán használt *szégyönpiros* és a *mönyasszonypiros* színmegjelölés is (Gábor 1938, 31). A *szégyönpiros* szónak egyébként a német nyelvben is megvan a megfelelője: a középfelnémet *schame(de)rot* (Jones 2013, 322). Már csak azért is meg kell emlékezni az utóbbi színnévről, mert ez az idegen szó újabb bizonyítékkal szolgál számunkra a magyar *piros* színelnevezés és a szemérmesség fogalmának a kapcsolatára. Egy 18. századi szótár ugyanis a *Schaamroth* színnevet a következőképpen fordítja: „Piros, Szemérmes Színű" (Jambressich 808).

Nyelvünk ugyanakkor a *szégyenpiros* mellett *szégyenvirág/szeméremvirág*ot is ismer. Erről a növényről jómagam csupán a vajdasági Szilágyin hallottam, de történetét Moldva sok településén ismerik és a hozzá fűződő hagyományt egyebek mellett Kolozs és Baranya megyéből is feljegyezték (Nagy R. 1942, 303). Ez virág, vagyis a vadmurok *(Daucus carota),* amelyet a moldvai településeken *fehér virág*nak, *lányok szemérmé*nek, *szégyenburján*nak, *szeméremburján*nak, a Baranya megyei Nagyvátyon *szégyömvërág*nak és *szömérömvërág*nak neveznek, „a hiedelem szerint" a leányok szemérmét, szégyenérzetét fejezi ki, „ami – a világ általános hanyatlásával együtt – természetesen rohamosan csökken" (Halász 2010, 450). A vadmurok ernyős virágának a közepe néha pirosassá válik, amiről azt gondolják, hogy „ez a piros folt valamikor sokkal nagyobb volt" (Nagy R. 1942, 303). Amíg a leányok tisztességesek voltak, a virágszirmok piros színben virítottak, de ahogyan csökkent bennük a szemérem, úgy terjedt szét a fehér szín. Napjainkban már a szirmokon csupán „kicsi [a] veresség […] fejér [az] egészen. Szégyen nincsen" – állapította meg sommásan Halász Péter egyik pusztinai adatközlője (2010, 450). Vagyis e növénynek a kontextusában szintén – a tisztasággal asszociálódó fehérrel ellentétben – a piros szín az, amely a szemérem és a női tisztesség kifejezője. Ahogyan egy somoskai asszony mondta: lánykorában még ez a virág „mind *veres* volt, olyan szemérmes volt a világ" (uo. 451).

Ha a piros szín szeméremmel, ill. szüzességgel való kapcsolatából indulunk ki, könnyedén megmagyarázhatóvá válik, miért piros Szűz Mária öltözéke a képi ábrázolásokon. Az efézusi zsinat (5. század) előírása szerint Máriát és édesanyját, Annát kizárólag piros színű ruhában szabad ábrázolni (a keleti egyházi ikonográfiában ez máig is így van, ld. Wunderlin 2007, 172). Bár Lübeckben pl. „az özvegyen maradt

asszonyok között" még az újkor elején is „szokás volt skarlátpiros felsőkabátjaik kifejezetten olyan céllal való adományozása", hogy abból a templomi Mária-szobroknak „palástot készítsenek" (Frauhammer 2014, 84), a 16. századtól már érvényben volt az az – V. Pius nevéhez fűződő – rendelet, miszerint Szűz Máriát piros ruhában, de immár kék színű palástban kell megfesteni (Földvári 2015b). Ennek megfelelően Temesvári Pelbárt már Mária égszínkék köpenyéről írt (ld. V. Kovács 1982, 157), de „Ég színű selyem" palástban írja le a felékesített Máriát a *Makula nélkül való tükör* is (ld. MakN 61). Vizsgálataim szerint az idős asszonyok most már kizárólag ezt a színt tartják a Szűzanya színének (vö. Flórián 1997, 763; Lengyel 1991, 289).[259]

Szűz Máriának az ábrázolásokon elvárt piros ruhaszíne nyilvánvalóan mindenekelőtt testi szépségét hirdette, valószínű azonban, hogy szemérmes voltát is kifejezte, hiszen a keresztény teológusok egy része a piros színt szintén összekapcsolta a szeméremmel, pl. Tertullianus (Kr. u. 160–220 k.) a következő tanácsot adta a híveknek:

> *„Álljatok elő tehát a próféták és az apostolok kenőcseivel és díszével ékesen, gyűjtsetek csillogó fehérséget az egyszerűségből,* piros szín*t a* szemérem*ből"* (Tertullianus művéből idézi: Klaniczay 1990, 170).[260]

Sőt, önmagában már a Szent Szűz „pirosságára" való utalás, ill. fenséges kinézetének egyszerűen a „szép" jelzővel való hangsúlyozása is magában hordozhatta a testi érintetlenség képzetét. Hiszen – mint arra Tánczos Vilmos rámutat – a *szép* szó (a lat. *pulchra* szóhoz hasonlóan) a régi magyar nyelvben a következőket jelölte: 'szent', 'szűz', 'tiszta' (ld. 2006, 90, 144–145, 190).

Mellékesen jegyezzük meg, hogy más népek körében nem csupán a rózsa, hanem a vér (nyelvünkben szintén a *piros* szóval jelölt) színe is kapcsolatba került a női ártatlanság fogalmával. Például az örményeknél egykor a nászéjszaka után a férjhez adott lány szülei piros almák osztogatásával jelezték az összegyűlt rokonság számára azt, hogy a menyasszony a házasságra lépése előtt még szűz volt: a szülők „büszkén kínálgatták az almát", ezzel hozva mindenki tudomására, hogy lányuk

[259] A magyar falvak 20. századi szakrális gyakorlatában azonban Máriához nemcsak a kék, hanem az ártatlanságot szimbolizáló rózsaszín is társult, úgymint a Nógrád megyei Szandán (Limbacher 1994, 149), vagy Gánton, ahol a Christkindl-játék Máriát megszemélyesítő szereplői olyan koronát viseltek, amelyre „rózsaszín vagy világoskék szalagot" tűztek (Gelencsér–Lukács 1991, 143).

[260] Hogy Tertullianusnál ez a szeméremből táplálkozó szín nem feltétlenül az egyszerű piros, hanem inkább a bíbor lehet, azt a következő, szintén tőle származó idézet igazolhatja: „Vestite nos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiae" (Idézi: Maeder 2017, 507). Jelentése az itteni angol fordítás alapján: Öltözzétek magatokra a selyem becsületességét, a byssus [a szó jelentéséről később a bíbor alfejezetetben esik majd szó] szentségét és a bíbor erényességét.

„megőrizte a tisztaságát. Az almák *vérvörösek* voltak" (Romuald Korastól idézi: Szenti 1993, 96). A házasság elhálása után körbehordozott véres lepedő/fehérnemű régi hazai – egyes magyar nyelvterületeken néhol még a 20. században is élő – szokására (erről bővebben ld. Vajda 1996, 339–440) emlékeztet az iménti örmény hagyomány. Éppen ezért az almák színét is talán inkább az elhálással együtt járó női vérrel asszociálták, semmint a szemérmes arcpírral. Már csak azért is, mert a rózsás arc halványpiros, a vér tónusa viszont élénk, éppúgy, ahogyan a szajhasághoz asszociált pirosé, amelyről a következőkben lesz szó.

5.63. A rosszféle nők és a piros

A szenvedélyes tüzes piros szín erőteljes erotikus asszociációkkal is bír, éppen ezért a történelem folyamán szerte Európában a szüzesség ellenpólusát képező szabados nemi élet kifejezőjévé is vált. Például Németországban és Olaszországban a szajháknak piros ruhát kellett viselniük megkülönböztetésül, Bernben pedig piros sapkát kellett hordaniuk ugyanezen okból, végeredményben pedig a bordélyházak pirosa, vagyis a vöröslámpás házak piros jelzéssel való elkülönítése is e szín megbélyegező funkciójára vezethető vissza (Leimgruber 2007, 25). A keresztény tanokban a 13. században rögzült hét főbűn közül a piros szintén a paráznaság, ill. emellett még a gőg mellé társul (Pastoureau 2012, 65). A 'gőg' jelentése abból adódik, hogy a drága anyagokkal társuló és magas előállítási költséggel járó élénkpiros ruhaszínt a hiúság bűnére csábítónak vélték, éppen azért a IV. laterání zsinat meg is tiltotta annak a viselését a klérus közönséges tagjai számára (Pleij 2004, 67). Ez szín, vagyis a *„skarlátvörös"* a reformáció idején aztán még inkább negatív státuszba süllyed, azzal összefüggésben, hogy Luther „a nagy babiloni parázna módjára pirosra pomádézott pápista Róma emblematikus színét" látta meg ebben a luxust – és ezzel együtt a bűn képét is – megidéző élénk színben (Pastoureau 2012, 174; vö. Kuszmann 1997, 383).

A közelmúlt paraszti gyakorlatában szintén elsősorban a romlott erkölcsöt jelképezte ennek a színnek a felöltése, pl. saját gyűjtésem szerint egykor néhol „kurvásnak" tartották a piros fejkendőt, de Györgyfalva viselete kapcsán is lejegyezték, hogy ott korábban a menyecskét már akkor is megszólták, ha „csak fekete alapon pirosbabos keszkenőt talált venni", és fejkendőjét azonnal „kurva keszkenőnek" csúfolták (Pap Jánossy 1971, 504).[261] Csíkszentdomokoson a lakodalmi fenyők kapcsán a piros színt szintén a testi szerelem beteljesülésével azonosították:

[261] Vö. „az én barátnőm Debrecenbe szógált, oszt eljött a [falusi] bálba, de a legínyek nem kérték fel [táncolni], mer *piros* cipő vót a lábán, mer hát ű mán divatozott" (VAJDA 1978, 8). Mint

„a menyasszonyos ház elötti fenyőket, vagy a tornác oszlopait fenyőgirlanddal kötik össze vízszintesen, amelybe fehér virágot fonnak. Ennek szüzkoszorú *a neve, és a menyasszony tisztaságát jelképezi.* […]. *Ma is, amikor fonják* […] *megkérdezik a menyasszonytól:* ne kössünk-e belé vaegy pirosat es? *Met, vigyájz, ha úgy vagy* [ti. állapotos], *a* koszorú megmozdul *a fejeden!*"[262]

A házasságon kívüli nemi élet összekötése a *piros* szóval és színnel egyes, a folklóralkotások jegyeit is részben magukon viselő költeményekben, ill. a történeti forrásanyagban is felfedezhető. Például a feleségét a szajha szeretője kedvéért megfojtó férfi tragédiáját megéneklő dalban az akasztófa színe egyszerre lehet az erőszakos-véres cselekedet, ill. a nő ledérségének szimbóluma:

„Az erdőbe most faragják azt a fát,
Mékre gonosz Gyuri Bandit akasztják.
Félódala pirosra *van befestve*
Az a szajha jajszóva' sír mellette" (Schram 1962b, 201).

Ebből a szempontból tanulságos az az 1814-ben feljegyzett erdélyi per is, melyben egy rossz hírű asszony csúfneveként a „*Piros Kurva*" jelzős szerkezettel találkozunk (ld. SzT I. 580; III. 281; IV. 985; V. 1034). A *piros* ebben a kontextusban való használata azonban véleményem szerint nem feltétlenül „a szajhasággal asszociálódott skarlátvörös színre" utal (Finlay 2004, 152), hanem sokkal inkább a rózsaszínű arc mesterséges úton történő élénkebbé tételére: vagyis az *arcpirosítás*ra (másképpen az arc „mázolására"), pontosabban annak túlzásba vitt mértékére. Méghozzá leginkább azért, mert a magyar nyelv már az írott források megjelenésétől fogva nem csupán a természet adta élénk, hanem a növényi, ill. egyéb pirosítószerek révén pirossá tett arcszín kifejezésére is a *piros* szót alkalmazta:

látjuk az esetről megemlékező személy mással magyarázza, ugyanakkor a cipő színének ilyesféle asszociációja is meghúzódhat a történés hátterében.

262 BALÁZS 1994. Vö. a következő népdalban a fehér rózsa a hajadon leány, a piros rózsa pedig a szerelemben jártas édesanya jelképe: „Túlsó soron a mi házunk, / *Fejér* rózsa nyílik nálunk, / Ha fejér kell, azt is adok, / Ha *piros* kell, magam vagyok" (ERDÉLYI Zs. 1961, 179; vö. ABAFI 1875, 20). A parasztság élőbeszédében azonban a fehér és a piros rózsa egyszerűen csupán az arcszínnel is azonosulhatott, pl. egy fehér arcú leányt intett így az édesanyja: „hát te azt gondolod, hogy mindenki a piros rózsát szereti? Tudd meg kislyányom, van olyan is sok, aki a fehér rózsát szakítja le, mert neki az a legszebb" (BALOGH–FÜLEMILE–STEFÁNY 2004, 22).

„1573: „*…az kato leány p(rae)dicatiora latta hogi pirossak voltak archul kerdette az kissebiket my lelte azt Monta hogi az Annya kente Meg*" (SzT I. 414).

Utóbbi idézetben érdekes módon pontosan az a „kenni" ige szerepel (korabeli használatához ld. még: NySz I. 835), amelyet a moldvai csángók még ma is használnak az arcpirosítás kifejezésére: Klézsén pl. a terjőke kígyószisz (Echium vulgare) virágról mondták, hogy „a fejérnépek az orcájukat kenték vele" (Halász 2010, 277). Az arc pirosításának vagy régebbi nevén „kendőzésének"[263] szokására fókuszálva a következőkben arra is megpróbálunk magyarázatot keresni, hogy miért jelölheti a *piros* szó a szüzesség/tisztesség mellett ennek ellenkezőjét, azaz a nemi szabadosságot is.

5.6.4. A kipirosított céda

Fierz kutatásai szerint (2007) míg a sminkelés az ókori Egyiptomban a felső réteg kiváltságaként a társadalmi hatalom jele volt, addig az antik görögöknél a hetérák piros ajkai a vonzóság és az öntudatosság pozitív jelképeként értelmezhetők. Jóllehet a középkorban a prostituáltakon (nőkön és férfiakon egyaránt) és a színészeken kívül senki sem használt sminkszereket, a női szépségideál és az egészségességről vallott nézetek mégis megkövetelték a természettől való szép piros arcot és ajkakat. A sminkhasználat társadalmilag csak a 18. században szélesedett valamelyest, amikor Nyugat-Európában a barokk és a rokokó stílus révén a piros ajkakat és orcákat előnyben részesítő udvari elegancia jött divatba. Ekkortájt a smink a ruhával együtt az udvari körhöz való tartozást, azon belül is rangsort jelzett. Egészen addig így is maradt ez, míg a polgári értékrend kialakulásával és terjedésével párhuzamosan a kipirosított arc és a kifestett száj a homoszexuális dandyk és a hírhedt kurtizánok világába szorult vissza. Ekkor a polgári erkölcsiség által elvárt „nemi viselkedés" a sminkelést immár végérvényesen a női nemmel kapcsolta össze, ill. a szexuális vonzerő tárgyává tette.

[263] A német „Schminke" fordítása „Kenet, *kendőzet*, ábrázat festék, pirosító" (itt: OsLex 373). A „kendőzés" szót használja pl. Faludi Ferenc is: „leszedvén arcájokrul a fiatal pirost, csuda *kendőzés*sel s titkos mesterséggel", ill. „Oktatják… mutatják a *kendőzés*nek eszközeit, mennyire légyen szabad nevelni az arcákon a *piros*t, hogy meg ne sokallják a szemek; s mint kellessék elejét venni, hogy a veríték le ne mossa és el ne árulja a vendégszínt" (ld. Faludi: Ist). Különösen figyelemreméltó utóbbi idézet *vendégszín* kifejezése az arcpirosítóra, amely ma már egyáltalán nem használatos, szemben a hasonló felépítésű – 'paróka' értelmű – *vendéghaj* összetétellel.

Bár az imént azt írtuk, hogy a középkorra még nem volt jellemző a sminkhasználat, kivételek azonban bizonyosan akadtak, hiszen az illembe néhol még beleférhetett némi arcpirosítás, a száj festése azonban ténylegesen a rossz nőszemélyek (boszorkányok vagy cédák) ismertetőjegyének számított. Bár az egyházfők és a moralisták rosszallták a sminkelést, lehettek olyanok, akik megpróbálták mesterséges úton fokozni a Teremtőtől kapott természetes szépségüket. Legalábbis erről vallanak egyes – különféle sminkszerek készítésmódját tartalmazó – receptek, amelyek máig fennmaradtak (Pastoureau 2017, 81–82).

Hazánkban a 18. században bizonyosan elterjedt volt az arcfestés a nemesi hölgyek körében. A nemesurak, az értelmiségiek és az egyházi személyek azonban általában nem nézték ezt jó szemmel, így az úri dámák sminkelési szokásai ebben az időben, de még később is sokszor csúfolódások céltáblájává vagy éppen erkölcsi tanmesék tárgyaivá váltak. Ezt igazolja a következőkben elemzendő két szöveg is.

Elsőként lássunk Csokonai Vitéz Mihály *Dorottya, vagyis A dámák diadalma a fársángon* (1799) című regényéből egy részletet, amely egy úri nők közt zajló hangos perpatvarról szól. Az ábrázolt jelenet szerint az egyre inkább elfajuló csata hevében egy bizonyos Johanna nevű szereplőről ledörzsölődik az arcfestéke:

„*De Johanna, kinek rózsákba mártatott*
Orcája született hajnalszínt[264] *mutatott,*
Johanna újonnan Ecsét megtámadta:
De orcáját Ecse addig cirolgatta,
Míg mind elenyészett a Johanna vére,
S hajnalszíne maradt az Ecse kezére.
Iromba lett a szép cerussza s míniom,
Ollyan lett a rózsa, mint a sásliliom. –
Így halnak el gyakran egy orcafogásra
Sokan, kik rászoktak a képmázolásra,
Azok, akik nappal angyali bálványok,
Éjtszaka lüdércek s merő boszorkányok" (Csokonai: D 64).

Az „Iromba lett…" kezdetű sorhoz Csokonai magyarázó lábjegyzetet fűz, amelyben rámutat arra, hogy a *„cerussa"* szó alatt voltaképpen „fejér festéket, fejér kendőzőt", vagyis arcra felvihető szépítőszert, egyfajta fehér alapozót/púdert kell érte-

[264] Ez a színnév – mint azt korábban kimutattam – 'rózsaszín' jelentést hordozott, ahogyan ezt a fenti mondat is igazolja. Érdekes módon a *hajnalszín* jelzővel az arcpirosítás kontextusában még a 20. század elején is találkozhatunk: „használtak-e ők [ti. a török háremhölgyek] pirositot? Vajon… adtak-e *hajnalszin*t hofehér arcuknak is?" (EÖTVÖS 1908, 3).

nünk (vö. lat. *cerusa* 'ólomfehér'),[265] a *miniom* pedig „egy neme a piros festéknek". Az utóbbi kapcsán még azt is megjegyzi, hogy „a jóféle orcafestő piros színnek a neve carmin". Ezt a koseniltetűből (ld. II. melléklet) készülő pirosítót talán azért nevezi Csokonai „jófélének", mert az egészségre ártalmatlan, szemben a míniummal és a cinóberrel, amelyek viszont mérgezőek (vö. Alexander–Lenhossék [1905], 490).

A fenti versszak értelme tehát voltaképpen az, hogy Johanna arcán összemaszatolódik a fehér és a piros kendőző/arcfesték. Bár ez a két szín explicit módon nem szerepel ebben a mondatban, mégis nyilvánvaló, hogy ezekről van szó (vö. *Piros, fehér orczafesték,* CzF IV. 1171). Vagyis úgy tűnik, hogy a festett/kendőzött női arctónus esetében is pontosan az a két szín kerül elő, amely a szép női arc leírásakor is párban tűnik fel a szépirodalomban (ld. pl. „*fehérítő* vagy *pirosító* szerek", Vahot 1851, 55; „ki volt az festve *piros*ra, *fehér*re", Jókai Mór: *A mi lengyelünk,* 1903).[266] Ennél is fontosabb azonban, hogy a szöveg egyértelműen elítéli a „képmázoláshoz", vagyis az arcfestéshez szokott nőket, azt állítva róluk, hogy bár nappal mennyei („angyali") jelenségnek mutatkoznak, éjjel azonban úgy viselkednek, mint az alvilág női démonai (vagyis a „lüdércek" és a boszorkányok).

Rossz színben tünteti fel az arcpirosítást Péteri Takáts József 1796-ban publikált verse is, amely az árulkodó *A' festett rózsa* címet viseli (Péteri 67–68). Ez az egyébként németből fordított költemény arról szól, hogy egy ablakban virító fehér rózsa megirigyeli a „Képiró" által festett piros rózsa szépséges „bibor szinét", és megkéri a festőt, hogy őt is fesse ilyen színűre. ('S ne szánd tőlem is szép szinedet; Másként ollyan vagyok mint a' holt.") Az „eszes" piktor szót is fogad a „hetyke Bohó rózsának", a festék mérge azonban a fehér rózsát elszárítja, megöli, végül gazdája a „holt halavány sárgává" vált rózsát, amely bár „ugy mond, a' szépség' példája" volt, most már viszont „a' dög' büzét" árasztja, tövestől kitépi és kihajítja. A történet végén az író következőképpen figyelmezteti a hajadonokat:

„Leányok! e' mesét el értsétek:
'S a' fejér rózsát ne fessétek".

A „mese" tehát burkoltan természetes pirosságuk, szépségük (és ezzel összefüggésben talán testi tisztaságuk) megőrzésére szólítja fel a fiatal lányokat. A kor erkölcsi megítélése szerint a női arcok Isten adta szépségű („fejér") rózsáinak megfestése, művi *pirosítása* tehát egyenértékű a romlott erkölcsű személlyé válással. Péteri

[265] Az ásványtanban használt *cerussit* jelentése 'ólom-karbonát' (GESZTELYI 2001, 221).

[266] Ugyanebben a kontextusban olykor még a *veres* is feltűnhetett: „Még a' közönségesebb Leányoknál, és Asszonyoknál-is [...] mértékletlen hajlandóság uralkodik ára, hogy magokat [...] *fejér,* és *veres* festékekkel czifrázzák" (RÁCZ 1825, 40).

Takáts egy másik költeményéből az is kiderül, hogy egyedül a szeméremtől piruló arc lehet az, amely – életkortól függetlenül – esztétikussá teszi a külsőt:

„El szökik az Ifjusággal
Ortzádról is a' szépség:
Egyedűl a' Jámborsággal
Marad egy olly ékesség,
Melly addig tart, míg képedet
Rózsa színbe borítja
A' szemérem…" (*A' hervadt rózsa*, Péteri 61).

Az arc pirosítása ellenben akár – legalábbis a festett rózsáról szóló tanmese végkifejlete erre utal – teljes társadalmi elutasításhoz vezethet. Az arcát pirosító hölgy színes külseje „színtelen", azaz értéktelen belsőt takar egy 19. századi folyóiratunkban megjelent cikk értelmében is:

„Egy leány ha sok szín van rajta semmi szín sincs benne. A' melly leány kalapja mellé vagy hajfürtjei közé egy lángpiros rózsát tűz, kijátsza, kigunyolja arczajának rózsáját" (N. n. 1839, 239).[267]

(Az arcpirosítás gyakorlatáról sok szöveg elítélő hangvételben emlékezik meg később is, méghozzá leginkább azért, mert a tetszeni vágyással, ill. a hivalkodással kötik össze azt, ld. pl. Zelenyák 1908, 118; Eötvös 1908, 3).

Ami pedig a magyar parasztság sminkelési szokásait illeti, a legtöbb vidéken elítélték az arc fehérítőkkel és pirosítókkal való „mázolását". A Kiskunságon pl. az arcát festő, illatos szappannal mosdó nőt „puccos dámának" csúfolták (Tálasi 1977, 266).[268] A 20. század közepétől azonban „a parasztlányok valamivel merészebbek lettek az arcfestés terén", ekkortájt pl. megvizesített, színét engedő krepp-papírt is

[267] Egyébként e helyütt a rózsa *lángpiros* jelzője valószínűleg csupán a nyelvünkben 'arcpír' értelemben is emlegetett *„láng"* miatt tűnik fel. 'Pír' jelentésű a *láng* szó pl. a következő mondatban: „arcza a' rózsa *lángjával* vetélkedők" (N. n. 1833b, 260), ill. még itt is: „a' szemérem' rózsa *lángja* futotta be angyali arczát" (SZABÓ R. 1838, 276).

[268] Bár a közösségi vélemény bírálta az arcpirosítást, a gyakorlatban – sokszor titokban – mégis sokféle pirosítószert alkalmaztak, a matyó lányok a cikóriakávé vízben áztatott papírját dörzsölték az arcukhoz (ld. FÜGEDI 1988, 79). Kalotaszegen arcfestékként „veszélyes mérgező növényeket" is használtak, ami súlyos következményekkel is járthatott: „nem volt ritka, hogy az arc megduzzadt az ilyen szerektől, s teljesen lehámlott" (PÉNTEK–SZABÓ 1985, 155). Arról, hogy mivel festették arcukat a lányok, ld. KEMENDI 2011, 10; GRYNAEUS 2008, 173.

használtak arc és szájpirosításra (Juhász 2006, 110). De akadtak olyan tájegységek, ahol már korábban is elfogadott, sőt egyenesen elvárt volt az arc „kikészítése":

> „*Ez utóbbit* [értsd: a „tejfehér gyenge-piros orczát"], *ha a természet nem adja önként, kizsarolják tőle egy kis* pireétó*val (pirosító).* [...] *a magyar ember tisztességérzete nem szereti a rosszat nevén nevezni* [...] *De az ormánsági nép minden mást felyülhalad ezen tisztességtudásban. Az ő nyelvén nincs »festék«, csak „píreétő«; a nő nem* festi *magát, csak* píreéti, *a mi egészen más. Hisz az nem is szégyen az ő nézete szerint, mert a fehér-népnek kötelessége kifogástalan tisztán járni; de, ha egész héten sütteti magát a nappal, hogyan hozza hármóniába* [ti. lebarnult] *orczáját az ünneplő* [ti. fehér] *ruhájával? Erre való a píreétő, nem csábaságból, hanem ízlésből. És ha valaki ezt elhanyagolja, van neki mit hallani: »A czéda! annyira se bir menni, hogy egy kicsit* kikészítse magát, *ha ember elé megy!« De, a mi e tekintetben az ormánságban illő, ugyanaz egyébütt s főként az egész nagy alföldön tisztességtelen"* (Baksay Sándor, ld. Kéky 1917, 29).

Méghozzá azért tisztességtelen, mert a mesterséges arcpirosítást hazánkban régtől fogva a hiúság jegyének tartották, ill. összekötötték a rossz hírű nőkkel. Véleményem szerint a piros szín talán részben szexuális értelemben kihívó, ill. tisztességtelen viselkedésre – mégpedig főleg házasságtörésre – csábító volta[269] miatt nem maradt csupán a szűzi ártatlanságukban pironkodó leányok kizárólagos ismérve. Hiszen úgy tűnik, hogy korábban az istenadta – sokszor az ártatlan rózsához hasonlított – arcpír szemben a mesterkélt, élénkpiros arccal homlokegyenest ellenkező asszociációkat keltett. Az előbbivel a testi-lelki tisztaságot, az utóbbival (vagyis a művileg létrehozott piros arcszínnel) viszont a kihívó nemi viselkedést, ill. általában a rossz erkölcsöt kapcsolták össze (vö. Kuszmann 1997, 383).

Ráadásul legkésőbb a 19. században a *piros* a szexualitással is összefonódott, ahogyan azt a következő idézetek is mutatják:

[269] Az erre vonatkozó kutatások szerint már az óvilági majmok rendkívül élénk, pirosas színű nemzőszervekkel rendelkeztek (LEIMGRUBER 2007, 229), ill. az emberek erogén zónáira is jellemző, hogy szexuális izgalom hatására élénkebb tónusúvá válnak. A piros szín tehát az emberek állati ösztöneire hat, felkorbácsolja a nemi vágyat, sőt – egyes vélemények szerint – már egészen a csecsemőkortól kezdve izgalomba hozza az embert (HERMANN 1984, 293). A piros tehát izgalomba hoz, az izgalom hatására viszont pirosság alakul ki, ez egy kétoldalú folyamat (LEIMGRUBER 2006, 25). Krúdy Gyula *Álmoskönyve* szerint, ha álmunkban „valamely testrészünk volna igen *piros*", annak jelentése: „szerelmi vágy" (ld. BARTA 1983).

„Piros *vagy most te kis kaczérkodó*
Ijedtedben halvány lészsz, mint a hó" (Vörösmarty: Mese a rózsabimbórul)

„*Többet ér hát forró tsókja*
Egy piros *ajknak, azt mondja*
Védlője a' piros *szinnek*
Mert balzsama az a' szívnek;
[...]
'S minthogy egész kéjjel teli
Kedvét tsak pirosba leli:
Légyen piros *Annak ajka*
Légyen piros *szeme, nyaka,*
Pirosodjék *úgy mindene*
Mint a' piros *skárlát' színe*" (Bánovich 1832, 215).

„*ajkai a vágynak* pirosságával *nyíltak a szerencsés férfi felé*" (Gaal 1843, 325–326).

Ugyanakkor úgy vélem, hogy a korábban már említett „Piros Kurva" csúfnévben a *piros* nem feltétlenül átvitt értelemben szerepel. Vagyis a *piros* a szóban forgó megbélyegzésre használt (élőnyelvi) jelzős szerkezetbe bizonyosan nem 'szép, egészséges' – az pedig teljességgel kizárt, hogy 'szemérmes' – jelentése miatt került volna. De nem is feltétlenül amiatt, mert a piros színt a vágy és a kacérság színének vélték (elsősorban is az írott források művelt szerzői), hanem inkább azért, mert a *piros*sal már régtől fogva a festett/pirosított arcot is kifejezték, így a „*piros kurva*" jelzős szerkezet egyszerűen csupán annyit jelenthetett, hogy 'kipirosított (arcával magát kellető) céda'.

5.6.5. *Piros szeméremből rózsaszín szüzesség*

A *piros* szóval jelölt szín tulajdonképpen tehát sohasem volt kizárólag és nem is maradt csupán szüzesség- vagy szeméremjelkép. (E szimbolikus jelentés talán legkésőbbi emléke a már említett, 19. század elején lejegyzett *Piros, mint a szűz* szólás.) Ezt a 19–20. század folyamán a piros halványabb, gyengédebb változata, a rózsaszín vette át, de immár nem általában a női, hanem a gyermekek, pontosabban a kislányok ártatlanságának jelképeként. A rózsaszínek közül – legalábbis napjaink színhasználata szerint – elsősorban a halványabb rózsaszínre, azaz a *babarózsaszín*nek nevezett árnyalatra kell itt gondolnunk (ld. ehhez a gyermek Szűz Máriát fehéres-rózsaszínes öltözetben ábrázoló festményt a 36–37. fotón).

A *rózsa*–szüzesség kapcsolat tehát szívósabbnak bizonyult a *piros*-szemérmesség társításnál, aminek következtében éppen ezért a rózsáról elnevezett szín: a *rózsaszín* (vagy ahogyan a „jó erkölcs" és az „ártatlanság" kontextusában a költői nyelv néha még hivatkozik rá: a *rózsaszín piros,* ld. pl. Ferge 1838.) vált az szüzesség színbeli kifejezőjévé. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ha elfogadjuk azt a következő fejezetben igazolni kívánt hipotézist, hogy a *piros* szóval eredetileg nem tipikusan piros színt fejeztek ki, hanem csupán az arc és a rózsa valós rózsaszín-bíbor színét, akkor logikussá válik, hogy az írott történeti forrásokban a *piros*hoz kapcsolódott a fent elemzett 'ártatlanság–szemérmesség' konnotáció. Hiszen feltehető, hogy a szüzesség már eredetileg is a rózsaszínű árnyalatokhoz kötődött, nem a – *veres/vörös* névvel jelölt – nagy piros színosztályhoz, ill. annak fokális színéhez. Természetszerű változásnak tűnik az is, hogy a *piros* szó jelentésének átalakulása (voltaképpen kitágulása) után ezt a jelképi tartalmat egyre inkább a rózsaszín színtartományt lefedő *rózsaszín* szóval kötötték össze. Vagyis tökéletes magyarázatot nyer, hogy az eredetileg rózsaszín-bíbor színtartományt jelölő *piros* színnév helyét napjainkra miért a rózsaszín színtartomány mai kategóriajelölője, a *rózsaszín* vette át a szüzesség/szemérmesség szimbolikai jelölésére.

A lánycsecsemőkhöz és lánygyermekekhez társított rózsaszínnek annak ellenére lehet ártatlanság konnotációja, hogy a modern korra a rózsa/rózsaszín és a szüzesség közti jelképi kapcsolat már teljesen elfelejtődött. A kettő között fennálló szimbolikus viszony azonban nyilvánvaló lehetett annak a 19. századi orvosnak a számára, aki a bírósági ügyek szempontjából írta le a szüzesség ismérveit. Sitkey Manó kéziratban fennmaradt törvényszéki orvostana szerint ugyanis a szűz nők testét a valóságban is jellemzi a *rózsaszín:*

> „*A szüzesség bélyegei a nőknél ezek: 1. a nyak* […] *2. a csecsek udvarkája* rozsa szinü[270] […] *4. a szemérem kis ajkai* rozsaszinü*ek, nem kidülök* […] *9. a szemerem ajkak belsö felülete* rozsaszínü*ek"* (Sitkey: Törv 44–45).

Sitkey a fenti kontextusokban a *rózsaszín* szót választja, jóllehet más, hasonló jelentésű színnevet is használhatott volna, pl. a *testszín*t, a kifejlett magzat bőréről ugyanis ugyanebben a műben írta azt, hogy az „nem igen vörös, hanem *test szinü*"

270 A női mellbimbó rózsaszínűként való leírása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a rózsabimbót már régóta alkalmazzák ennek a testrésznek a jelölésére: pl. „jobban szeretlek, ha az előbbeni egyszerűségnél megállasz 's nem követed azokat, kiknek rózsa bimbók kukucsálnak ki nálunk hattyú kebelekből. Ezen pontot többször el olvasd mert egy keveset homályos, vigyázz, a' rózsa bimbók egészen mást jelentenek" (Kiss 1837). Vö. a rózsa „levelének [szirmának] széllyel terjesztvén pompáját, Ékesite sok szép Asszony keble táját" (N. n. 1880 k. 219); „kebled rózsái még alig fakadók" (ÁCS 1928, 18).

(uo. 133). Ez egyértelműen arra mutat, hogy a rózsa a női ártatlanság fogalmának ekkoriban még magától értetődő asszociációja volt.

Érdemes azonban összevetni ezt az adatot egy hajadon lány lehetséges szülésének kérdése körül zajló 1770-es szegedi perszöveggel (közli Szenti 2009, 315–318), amelyben a női mellbimbóudvar *(areola mammae)* színváltozásáról esik szó. A bűnper egyik szereplője, egy bábaasszony ugyanis azt állította, hogy:

> *„ha hogy pedig az Aszonyi, avagy Léányi Személyek Gyermeket szűlnek, a szűlés után nem marad a Csőcse bimbojuk kőrűlete fejér, ámbátor magok Testiben fejérek legyenek is, hanem mindék barnáb lészen"* (uo. 317.)

E vélemény szerint tehát a sötét mellbimbó-udvar a gyermekszülés – azaz az ártatlanság elvesztésének – velejárója és egyben igazolója. A másik bába is egyetért ezzel: ő szintén nem tapasztalta, hogy „Szűz Léányakon [...] az Csőcsűk bimboja Kőrűl valo bűre barnás volna", sőt, egyenesen azt állítja, hogy az inkább „*piroskás* szokott lenni" (uo. 318). Egy másik perszövegben viszont azt olvassuk, hogy *fekete* lett a szülését letagadó leány „mellye bimbójának kerülete" (Tóth 1994b, 134). Utóbbi véleményekben tehát egyszerűen a *világos–sötét* ellentétpárnak megfeleltethető *fejér* és *barna/fekete* jelenik meg, egy forrásban azonban a fehér helyén egy sokkal konkrétabb színnév: a *piroskás* tűnik fel. Tanulságos, hogy a világosabb mellbimbóudvar jelölésére nem a *veres/vörös* (vagy annak rokona: a *verhenyes/vörhenyes* 'kissé veresbe hajló') hangzik el, hanem a rózsaszínbe hajló tónusokat felidéző *piroskás*. (Utóbbi jelző további használatához ld. SzT *piroska* szócikkét X. 734; vö. Balassi hasonló, *pirosocska* melléknevével, ld. BalassiSz). A szűz lányok halványnak tartott mellét elődeink tehát legfeljebb *fejér*nek (azaz 'világosnak'), *rózsaszínű*nek (ahogyan fentebb Sitkey) vagy éppen a művi arcpirosítás kapcsán negatív szimbolikával is terhelt – *piros* színnevet kicsinyítő, becéző képzővel ellátva: *piroskás*nak tartották. Vagyis korábbi forrásainkban az ártatlan lányok érintetlenségét igazoló testrészek (keblek, szeméremtájék) valós színezetének a meghatározása során a szép/egészséges bőr jelzőivel, vagy ami még fontosabb: a szemérmességgel, ill. a szüzességgel társított színnevekkel találkozunk.

Az eddigiekből világosan kitetszik, hogy nem általában a piros kategória vagy a fokális piros, hanem csupán egy pirosba hajló, „*piroskás*" árnyalat, azaz – a rózsavirághoz társított elvont értékeket is magába olvasztó – rózsaszín tónus az, amely a legbecsesebb női erénnyel: a szüzességgel összeforrt. Ez pedig közvetett bizonyítékkal szolgál arra, hogy az írott magyar emlékanyagban a *szemérmet* (szemérmetességet, de konkrétan akár a szeméremtestet is) jelképező *piros* színnév nem csupán az ártatlanság szimbolikus kifejezésében, hanem vizuális tartalmában is rokonságban áll a *rózsaszín* szóval.

5.6.6. A rózsaszín jelképi jelentései a magyar parasztságnál

Mielőtt azonban rátérnék arra a kérdésre, hogy eredetileg milyen színmezőt fejezhettek ki a *piros* színnévvel, néhány szót ejtek a rózsaszínnek a magyar parasztság hagyományos kultúrájában betöltött szimbolikai jelentéseiről. Mint már szó volt róla, a tradicionális magyar falusi társadalomban polgári hatásra jelenik meg a világos rózsaszínű öltözet, ill. a városi kultúra befolyását mutatja az a szokás is, hogy ezzel a színnel különböztetik meg a lányújszülötteket a fiúcsecsemőktől.[271] Tipikusan a lány csecsemők színe ugyanis a pasztellrózsaszín, a fiúké viszont a világoskék (vö. *babarózsaszín*, *babakék*).

E halvány színek kapcsán nem feltétlenül ismert tény, de szimbolikai összekapcsolásukat, ill. nemet jelölő funkciójukat eredetileg egy másik színpárostól örökölték, méghozzá „sötétebb/élénkebb" testvéreiktől: a pirostól és a kéktől. Ezek közül a piros, amely (mint már utaltunk rá, elsősorban Szűz Máriához kapcsolódik, vagyis) „Mária színe" és a kék, amely részben Jézus színe, „mint egyházi színpár" a „profán használatban" is helyet kapott, méghozzá eleinte a felnőttek öltözködésében jelent meg, majd olyannyira elterjedt, hogy végül „a női és férfi öltözet jellemző színe lett" (Flórián 1994, 352).

Knézy Judit kutatásai szerint pl. Somogyban, ahol a paraszti ruházatban sokáig a fehér házivászon dominált, a fehér mellett elsőként, annak kiegészítőszíneként a fekete jelent meg. A 19. század közepétől „a másik még fontosabbá váló szín" viszont pontosan a piros („a vörös, sötétvörös, meggyszín") lett, ilyen színű ruhaanyagokat örökítenek meg a korabeli források *törökös*, *törökbécsi*, *bécsi*, *pirosbécsi* és *bécsi piros* nevei is. Ugyanitt a 20. század elejére a sötétebb ruházat divatja terjedt el, piros árnyalatok közül pl. a bordó vált kedveltté, miközben az élénkpiros „a fiatalság színévé" alakult, méghozzá „főképp az ingek hímzésében, és a pántlikák esetében, esetleg jegykendőknél és fejkendőknél is" (Knézy 2000, 347–348). De általában is elmondható, hogy a hagyományos magyar „népviseletben" a pirost jellegzetesen a nők viselték, ill. „fiatalos színnek" számított, legfeljebb a – még gyermektelen – menyecskék korosztályának illett viselnie. (A kivetkőzés után azonban a fiatalos színek „viselési korhatárai későbbre tolódnak", ld. Fülemile 1991, 65.) A magyarok lakta vidéken mindenhol jellemző volt, hogy a fiatalasszonyok és természetesen az eladósorban lévő (és termékeny) lányok „színes – legtöbb helyen piros, illetőleg

[271] Pl. a két világháború közti időszakban a városi polgárok lakásában is hangsúlyosan jelen volt ez a két szín. Ismerünk egy olyan budapesti házat, ahol ekkortájt a gyerekszoba díszpárnái kék és rózsaszín kínai selyemből készültek, de e szoba falainak „váltakozó kék-rózsaszín színezése" is a „nemi jelleget" tükrözte „a korszakos színdivatnak megfelelően" (Peterdi 2002, 131).

sok pirossal tarka –, vagy fehér viseletben jártak" (Domanovszky 1981, 127).[272] A hazánkban élő cigányok körében is elsősorban a termékeny fiatal lányok és nők körében volt szerepe a romák viseletében amúgy is domináló pirosnak (ld. Fábiánné 2015, 98). A cifra viseletű vidékeken, így pl. Kalotaszegen is, az esküvőn is hangsúlyos szerepe volt a pirosnak (Lackovits 1983, 421). De ez a szín pl. olyan falvakban is része lehetett az esküvői viseletnek, ahol különben teljesen feketébe öltözött a menyasszony. Így pl. a dunaharaszti sváb menyasszony fekete ruhájának bélése és alsószoknyája általában piros volt (Kovács Bence szíves szóbeli közlése). Egyes kutatók szerint egykor egész Európában ez a szín jellemezte a menyasszonyi ruhákat, ezt váltotta fel később számos vidéken a piros-fehér kombináció (Leimgruber 2007, 26). [Egyébként Japánban és Kínában a menyasszony hagyományos öltözete szintén a piros (Shepherd–Shepherd 2004, 343). De pl. a hagyományos nepáli bráhman esküvőn is hangsúlyos ez a szín, a férjhez menő lány piros ruhát visel a ceremónián, melynek részeként „a vőlegény cinóbervörös tikát [azaz rituális célból festett jelet, általában pöttyöt] rajzol a menyasszony homlokára" (Enslin 2017, 178).]

Ami viszont a hazai polgári öltözködést illeti, ott már viszonylag korán kislányos színként kezdtek tekinteni a pirosra. Hazánkban a 19. században, hozzávetőlegesen a „hatvanas-hetvenes években a fiúk számára a sötétkék, a lányoknak a vörös" vált elfogadott ruhaszínné (F. Dózsa 1989, 191). De ugyanezt a szimbolikai megfeleltetést: „kék=fiú és piros=lány" látjuk viszont később egyes tájak hagyományos gyermekviseletében is (Flórián 1997, 763–764), pl. az 1920-as évekbeli Kapuváron (Horváth 1972, 166; vö. a baba nemét jelző piros vagy kék szalaggal a Sárkeresztes környékén születettek csuklóján, ld. Gelencsér–Lukács 1991, 386).

Ugyanakkor szintén polgári hatásra ezt a két élénk színt – amelyet egyébként maguk a gyermekek is kifejezetten kedvelnek (ld. Nemcsics 1990, 148) – egyre inkább a náluk szolidabb színhatást képviselő rózsaszínnel és világoskékkel helyettesítették. A magyar parasztság körében azonban nem vált általánossá e két – olykor már pasztellvilágosságú – tónus, mégis igen széles használati szférában megtaláljuk őket ilyesfajta, vagyis az újszülöttek nemét jelző jelentésben. Többek között pólyakötő/párnakötő szalagoknál alkalmazták (Jókai–Méry 1998, 24; Zólyomi 1979, 204; Luby 2002, 156), keresztelői takaróknál (Takács 1986, 20; Schőn 2009, 399), halottas lepedőknél (Lackovits, 1990, 43), ill. az elhunyt kisgyermekek koporsóját letakaró textilnél (Luby 2002, 184) vagy a számukra faragott és festett

[272] A piros és a fehér – a nemzeti trikolórhoz igazodva olykor a zölddel is kiegészítve – ment át a 19. század végén divatossá vált, „a »magyar ruhának« nevezett nemzeti öltözetbe" is, amely voltaképpen egy „piros-fehér pártás, pruszlikos, csizmás, kötényes" női viselet volt (FÜLEMILE 2011, 187).

fejfáknál (Kunt 1983, 50).[273] Mindenesetre a hagyományos viseletekben ez a két szín együttesen különösebb szimbolikai tartalom nélkül is megjelenhetett. Így néhol a baba nemére való utalás nélkül tűnt fel a csecsemők öltözékén (pl. a főkötőjükön, ld. Jókai–Méry 1998, 161; ill. Kapros 1986, 290).

Ennek a két halvány színnek a divatja egyes vidékeken azonban a felnőttek viseletét is elérte. Felfedezhetjük pl. a terényi nők rózsaszínű és kék selyemből készült templomi öltözékén (amelyet elsősorban farsangi időszakban vettek fel, ld. Lengyel 1991, 289), vagy a szakályi fehér felsőruhák lyukacsos mintáiba belehúzott szalagdíszítéseken (G. Vámos 1979, 243), ill. olykor még a háztartásban használt vagy díszítő funkciót betöltő textileken is (pl. Szilágyin a fehér párnahuzat áttört csipkés része alá illesztett textildarabon[274]). A gyári készítményeknek a hagyományos viseletben való felhasználásával azonban még nagyobb tért hódított ez a két szín, pl. az ún. „margitvarrás"/„margitdísz" (gyárilag hímzett, díszítésre használt szegőszalag) is fehér alapon rózsaszín vagy világoskék cérnával készített díszítéssel készült. Sőt, néhol még manapság is felfedezhető ezt a két tónus az öltözködésben. Érsekvadkerten pl. – ahol egyébként a pirosat kifejezetten „fölnőtt színnek" tartják – a tíz és tizennégy év közötti lányok az egykori hagyományos viseleti formákat megidézve, „világoskék vagy halványrózsaszín »paplanselyem«-ből készült szoknyát és felsőt" hordanak (mintegy jelmezként) egyes ünnepi alkalmakon (Lengyel 2007, 241).

Külön-külön jelent meg ez a két szín a 20. században a koszorúslányruhák színeként is egyes falvakban. Míg pl. Emődön és Székesfehérvár Palotaváros elnevezésű részén a nyoszolyólányok kizárólag rózsaszínű ruhát viseltek, ill. ugyanilyen árnyalatú koszorút (Simon 1966, 343; Gelencsér–Lukács 1991, 67), addig az Őrségben – egy, az 1980-as évek viseletéről szóló leírás szerint – „a koszorúslányokon [...] rózsaszín vagy világoskék selyemruha díszlett. A fejükön ugyanolyan színű művirág-koszorú, karjukon ugyanolyan színű művirágcsokor" volt (Avas 1998, 59; vö. Marx et al. 2007, 65). Saját megfigyeléseim szerint Baranya megyében, Mattyon, Gordisán, Drávaszabolcson még az 1980-as és 90-es években is főleg ebben a két színben kölcsönöztek vagy varrattak koszorúslányruhát a fiatal lányok (ld. 38. fotó).[275] Arra vonatkozó adatokkal, hogy a koszorúslányruhák rózsaszínű vagy világoskék színe mit szimbolizált, vagy egyáltalán jelentett-e valamit, ez idáig

---

273 Utóbbi kontextusban volt, ahol a rózsaszín helyett a fehér tűnt fel kislányokat jelző szerepben, pl. a Duna–Tisza közében található Makádon (NOVÁK 1984, 97).

274 Saját gyűjtés. Összevetésül megemlítjük, hogy Makón a keresztelői takaró kapcsán jegyezték le, hogy a – csecsemőt templomi keresztelésre vivő – bába „a csipke vagy hímzés alá kék vagy rózsaszín betétet tett, attól függően, hogy fiú vagy lány volt az újszülött" (MARKOS 1984, 82).

275 Csömörön még a menyasszony ruháján is viszontlátjuk ezt a két színt, ehelyütt ugyanis „kék virágokkal vagy rózsaszín virágokkal" díszített „tiszta fehér" ruhát viseltek (K. HAJDU 1955, 61).

nem találkoztam. Viszont az bizonyos, hogy korábban voltak olyan magyar falvak, ahol a szóban forgó két színt jelzőszerepben használták a viselet kontextusában. Például „amikor Zsitvabesenyőn udvarolni kezdett a legény, a *lajbi*jára rózsaszín vagy égszínkék szalagot kötött, ami azt jelentette, hogy elkötelezte magát, *szeretője* van. A szalagot bálok alkalmával viselte, amíg meg nem nősült" (Jókai–Méry 1998, 153, kiemelés az eredetiben).

A továbbiakban azonban szorítkozzunk kizárólag a rózsaszínre és annak szimbolikájára. Egykor ugyanis még az is előfordulhatott, hogy ezt a színt egészen elvont fogalmakkal társították. Míg Beniczky Péternek a különféle színek jelentéséről szóló 17. századi versében a *„rózsa"* az akkor még – a patriarchális társadalmak értékrendjét tükrözve – leginkább női erénynek számító „engedelmesség" jelképe volt (ld. Beniczky), addig a közelmúlt falusi gyakorlatában ugyanehhez a színhez egy ennél sokkal férfiasabb tulajdonságot/erényt asszociáltak: a sályiak pünkösdi szokásának kontextusában a „bátorságot" fejezte ki. Ez a sályiak ún. *pünkösdkosara* vonatkozásában mégsem valamiféle hősies harciasságot jelölt,[276] hanem a férjhez menő lány „bátorságát" (amely talán a gazdaasszonnyá válásához szükséges „tettre készségének" vagy talpraesettségének felelt meg). Ezen a településen ugyanis, amikor a legény fejkendőt, ill. inganyagot tartalmazó *pünkösdkosarát* elküldte a jövendőbelijének, a fiú édesanyja a következő kísérőszavakkal adta át leendő menyének ezt a fehér, rózsaszín és piros papírvirágokkal, ill. zöld rozmaringággal feldíszített jegyajándékot:

> *„Ezt a kosárt édes lelkem, fijam küldte, mert ő szeret. Ki benne van, mind a tied. Fogadd, viseld egészséggel. A fehér mályva tisztaságod, a* rózsaszín *a bátorságod, a piros az örömöd, a zöld rozmaring reményed. Szeressétek tovább egymást, míg eljön a várva-várt nász"* (Barsi 1965, 146).

Véleményem szerint a rózsaszínnek a paraszti anyagi kultúrában betöltött szerepe, ill. a piros színtől független szimbolikai tartalmakkal való megtöltése arról tanúskodik, hogy a 20. századra már mindenképpen önállósult kognitív kategóriaként fogták fel ezt a színtartományt. Saját színmintás vizsgálataim szintén azt igazolják, hogy manapság a rózsaszín önálló – pirostól független – kategória volta (szemben pl. a narancssárgával) nem kérdés.

[276] Egy 19. század végén íródott címertani leírás szerint a heraldikai vörös viszont pontosan a „katonai bátorságot" jelezte, míg a vizuálisan a rózsaszín rokonának tekinthető bíbor a – rózsavirág és a *piros* kapcsán már tárgyalt – „szemérem" kifejezője (DEÁK 1883, 110). A mai kutatások szerint az európai heraldikában a vörös szín valóban a bátorságot jelölte, a bíbor viszont leggyakrabban a méltóságot jelezte (RESZLER 2018, 33).

6. A „*PIROS* RÓZSA", ILLETVE *RÓZSASZÍN* PROBLEMATIKA ÖSSZEFOGLALÁSA

A *piros* szó legkorábbi használatából: az arccal, a hajnallal és a rózsával való összekapcsolásából és ugyanezen dolgoknak a rózsával, ill. a rózsáról elnevezett színnel *(rózsaszín)* való kapcsolatából kiindulva elfogadható az a nyelvész berkekből, nevezetesen Csűry Bálinttól (1922) származó feltételezés, miszerint a *piros* és a *rózsaszín* elnevezés jelentése egykor összefügghetett egymással. Sajnálatos módon azonban csupán írott forrásokra támaszkodva szinte lehetetlen feladatnak tűnik annak pontos kiderítése, hogy eredetileg milyen szemantikával rendelkezett ez utóbbi összetett színnév.

Két elképzelést vázoltam fel a 16. századtól használt *rózsaszín* színmegjelölés legkorábbi jelentésére nézve. Egyik szerint a rózsa a liliommal párban talán az ókortól fogva kulturálisan kiemelkedő színpárnak: a piros és a fehér együttesének lehet virágalakban képet öltő szimbóluma. Ha pedig ez így van, a *rózsaszín* szó eredeti szemantikájának a piros kategóriát jelölő *veres* színnév jelentésével kell megegyeznie, pontosabban a piros kognitív kategória egy szemet gyönyörködtető, élénk árnyalatával (talán a mai fokális piroshoz közelítő tónussal), amely a vizsgált időszakban nagy valószínűséggel a kategóriajelölő *veres* jelentésmezejének is központi magját adta. (Ezt a feltételezést esetleg alátámaszthatják – a következő fejezetben tárgyalandó – „*rózsaszínű* vérről" szóló adatok, bár, mint majd látni fogjuk, ezek a rózsa rendkívül összetett szimbolikája által befolyásolt költői képekként is értelmezhetők.) A *rózsaszín* 'fokális piros' jelentésének ellentmond azonban, hogy a középkori rózsafajok szirmai – feltehetően a rózsaszín-bíbor árnyalatok széles skáláján – többféle tónusban is pompázhattak. Ráadásul e színek kapcsán kérdéses, hogy közülük melyiket tartották a rózsa tipikus árnyalatának (ha egyáltalán volt olyan szín, amelyiket e színnév kialakulásakor általánosan annak tartottak). Ha a középkorban, ill. kora újkorban a rózsát esetleg a „virág" általános fogalmával azonosították, mint ahogyan az a korábbi kutatásokban felmerült, akkor az sem elképzelhetetlen, hogy valóban a fokális piros színt jelölte a *rózsaszín*.

A másik – e fejezetben felvázolt – elképzelés szerint a rózsaszín-bíbor színmezőt jelölték a *rózsaszín* összetétellel, azaz a nagy piros kategórián belül ténylegesen csupán a rózsákat a valóságban is jellemző – főleg intenzitásukban – vegyes árnyalatokat fejezte ki ez a színnév. (Méghozzá oly módon, hogy vagy a piros rózsák összes létező tónusát ezzel a jelölték, vagy úgy, hogy a rózsaszirmok különböző pirosas árnyalatai közül csupán némelyekre mondták azt, hogy *rózsaszín*. Ez utóbbit azonban valószínűtlenebbnek tartom.)

A jelenre vonatkozó színmintás vizsgálataim szerint a *rózsaszín* színnév napjainkban a pasztellrózsaszíntől a sárgás-rózsaszínes tónusokon át egészen az élénkbíborba hajló rózsaszínig terjedő színmezőhöz tartozó – közösségenként, de akár személyenként kissé eltérő, inkább kisebb, mint nagyobb – árnyalatcsoportnak a neve. Diakrón kutatásaim révén arra is fény derült, hogy ez a hosszú évszázadokon keresztül a – *veres/vörös* névvel jelölt – kognitív piroshoz sorolt színtartomány a 18. századnál előbb nem válhatott önálló kategóriává. Az írott forrásokból az is kiderült, hogy a rózsaszínű árnyalatok családját még a 19. században sem tekintette mindenki összetartozó, a piros színtartománytól független színosztálynak, részint azzal összefüggésben, hogy önálló kognitív kategóriává válásának folyamata párhuzamosan zajlott ezen árnyalatcsoport feminin jellegének kialakulásával.

Ehhez a színhez a 20. század folyamán széles körben meghonosodott az újszülöttek/kislányok nemét jelző szimbolika is társult, amely eredetét tekintve szorosan kapcsolódik az – általam áttekintett szövegekből meggyőzően igazolható – szüzességhez/ártatlansághoz társított *(piros/fehér)* rózsa, a rózsa szépségét és pirosságát tükröző, ill. az erényességből fakadóan olykor elpiruló arc, valamint a „*piros* szemérem" (amely valójában talán 'rózsaszín szemérem') képzetköréhez. Ez a tény pedig szintén alátámasztja a *piros* és a *rózsaszín* szín és szó közti szoros történeti kapcsolatot.

VI. A *PIROS* MINT SAJÁTOS SZÍN ÉS POZITÍV JELZŐ

A *piros* színnév szemantikájáról két különböző – de akár egymás mellett is megférő – hipotézist fogalmazok meg. Az egyik szerint a *piros*t eredetileg a mainál szűkebb jelentésben használhatták, legalábbis azokban az esetekben, amikor egy konkrét színtartományt akartak vele kifejezni: elsősorban olyan rokon árnyalatokat jelölhettek vele, amelyek az előző fejezetben tárgyalt arc, rózsa és hajnal tónusát is jellemzi. A másik feltételezés szerint viszont bizonyos kontextusokban a *piros* vizuális vonatkozásainál fontosabbak lehettek a szó – előző fejezetben már tárgyalt – pozitív konnotációi: sok esetben azért használták, hogy a *pirosodás* folyamatának végeredményeképpen létrejött árnyalatra utaljanak, vagy azért, hogy a színes (pirosas) tárgyat vagy jelenséget (vagy akár egy, a színek és a vizualitás dimenzióját teljesen nélkülöző fogalmat) pozitív színben tüntessenek fel.

Mint azt látni fogjuk, e két hipotézis kifejtése nem azonos hosszúságú és súlyú. A szövegkorpuszok vizsgálata során ugyanis elsősorban a *piros* vizuális jelentéstartalma szempontjából lényeges adatokra koncentráltam, aminek eredményeképpen számos közvetett és néhány közvetlen bizonyítékra akadtam arra nézve, hogy milyen színmezőt illethettek elődeink a *piros* szóval. Az átvitt értelmű alkalmazásmód problémájához képest tehát sokkal terjedelmesebb összegzését nyújtom az elsődleges színjelentésre vonatkozó – a megközelítés és a hozzáférés tekintetében sajnos igen bonyolult – kérdéskörnek.

1. ELSŐ HIPOTÉZIS: A *PIROS* 'RÓZSASZÍN, KÉKBE HAJLÓ PIROS' JELENTÉSE

Napjainkban leginkább a rózsaszínű/bíbor árnyalatok színosztályába sorolnánk annak a három dolognak a színét, amelyeket az írott nyelvű forrásainkban a kezdetektől fogva gyakran a *piros* színnévvel jelöltek, azaz

1. a (*piros* szóval jellemzett vad, ill. kerti) rózsa,
2. a („*rózsás*" vagy *piros*) arc,
3. a („*rózsás*" vagy *piros*) hajnal tónusát.

Abból kiindulva, hogy – mint azt már kimutattam – a *rózsapiros*, a *hajnalszín/hajnalpiros* az írott nyelvben rózsaszínű árnyalatot jelölt, ill. hogy a *piros* rózsák, az arc és a hajnal valós színe voltaképpen egymáshoz hasonló, adódhat egy logikus következtetés. Nevezetesen, hogy a *vörös*nél szűkebb használattal bíró *piros* eredetileg elsősorban a ma *rózsaszín*nek és *bíbor*nak (ill. részben *lilá*nak és *bordó*nak) mondott tónusok elnevezése lehetett. Voltaképpen a *piros* szó szemantikája – legalábbis e színnév kontextusait feltáró vizsgálatok erre mutatnak – egykor kb. három különböző, vizuálisan mégis összefüggő területet ölelhetett fel:

1. (napjainkban *babarózsaszín*ként is emlegetett) világos- és emellett középrózsaszínű,
2. (néprajzi szaknyelvben *parasztrózsaszín*ként ismert[277]) élénk-(lilás)rózsaszínű,
3. a sötétebb, kissé kékbe vagy lilába hajló pirost (ha úgy tetszik: *bíbor*t vagy *kármin*t,[278] ill. akár ezek feketével kevert mély változatait).

Ezek az árnyalatok azonban nem csupán vizuálisan függnek össze egymással, hanem bizonyos értelemben festéktechnikai „eredetük" is közös. Hiszen a szintetikus festékek feltalálása előtt a természetes színezőanyagok közül a bíbortetvek, az orseille-zuzmók és a vörösfák (mindháromhoz ld. a II. mellékletet) a különféle kelmefestési eljárások során pontosan ezen a színtartományon belüli árnyalatokat eredményeztek. Vegyük például az amerikai kosenilt (másképpen kármint). A mapucse indiánok ezzel festett ágytakaróinak napjainkban is az a legszembetűnőbb jellemzője, hogy rajtuk „a pasztellrózsaszíntől a mélybíborig különböző árnyalatú vörös csíkok futnak keresztbe", méghozzá csupán azért, mert „mindegyiket kicsit eltérő bíbortetű-fémsó recept szerint" készítették – állítja Finlay (2004, 147; vö. Redfern 2001). Sőt – egyes feltételezések szerint – ez az újvilági festőanyag a 16. századi Európában a velencei, a milánói, a firenzei, a luccai és az antwerpeni textiliparban egyebek mellett pontosan azért tudott olyan nagy sikert aratni, mert ezzel – a mély kékespiros mellett – olyan halvány rózsaszínű árnyalatokat is el lehetett érni, amelyek bár első pillantásra „törékenynek" tűntek, mégis igen színtartónak bizonyultak (Greenfield 2006, 103).

[Annak, hogy a bíbortetvek, az orseille-zuzmók és a vörösfák segítségével egykor többnyire rózsaszínes és liláspiros színeket festettek, az sem mond ellent, amiről pl. Goethe írt, hogy a kermeszből és a kosenilből készíthető piros szín „savakkal és alkáliákkal történő kezeléssel" egyaránt „billenthető" a sárga és a kék szín felé

[277] A *parasztrózsaszín* elnevezésről ld. bővebben BÁLIZS 2012. Előfordul említése pl. a következő szakirodalmi helyeken: ZUPKÓ 1982, 19; SZABADFALVI 1987, 193; VERES 1997, 314; KERTÉSZ 2006, 217; KNOTIK 2015, 334.

[278] A *bíbor* szóról a későbbiekben még hosszabban esik majd szó, a *kármin*nal kapcsolatban ld. a II. melléklet *Kosenil* szócikkét.

is (Goethe 2010, 93). A pácok természete a fenti színezékkel festhető textilszínek tekintetében valóban meghatározó. Bár a kosenilből már timsós páccal is gyönyörű piros árnyalatot tudtak elérni, Drebbel 17. századi receptjével (ld. a II. melléklet *Kosenil* szócikkénél) olyan pirost szín született, amilyent – legalábbis Greenfield szerint – még senki sem látott korábban (Greenfield 2006, 180). Ki tudja? Talán valóban ekkor tűnt fel a ruházkodás történetében először az a telitett, kiegyensúlyozott (vagy kissé sárgába hajló) élénkpiros, melyet mai felfogásunk szerint fokális pirosnak vélünk. Voltaképpen tehát sokáig kellett arra várni, hogy a mai megítélés szerinti „igazi piros" a természet élénkpiros alkotásain (virágokon/drágaköveken stb.) túl kézzel foghatóvá váljon a festett ruhák kelméiben is. (Természetes festékekből kétszer ugyanazt az árnyalatot egyébként csak ritkán lehetett előállítani még egyazon bevált receptből is, főleg a színezékanyagok koncentráltságának eltérései, ill. a festési körülmények kiküszöbölhetetlen változásai miatt. Az indonéziai iban dajakoknál pl. máig szigorú tabuk övezik a textilek pirosra festésének műveletét, mivel könnyen félresikerülhet a kapott szín: rózsaszín vagy barnás lehet a végeredmény. Hogy milyen nehéz dolguk is van a textilfestéssel a nőknek, azt jól kifejezi az általuk használt „az asszonyok háborús ösvénye" metafora, ld. Nabholz-Kartaschoff 2007, 57).

Egy 1770-es évekbeli hazai összeírásból fennmaradt jelentés szerint a Zólyom megyei Radványon dolgozó „posztófestő, úgynevezett *SchönFärber*" legdrágábban festett színeit kosenillel készítette, ill. ezzel a színezékkel festett „szép Pompadour, karmazsin vagy Ponso színre" (K. Karlovszky 1896, 15). De ugyanezen árjegyzékben közvetlenül e tétel után látjuk az ibolyaszínt és a rózsaszínt is, és csak az utóbbiak említése után következnek a közepes minőségű, végül pedig a „közönséges festékkel" festett tónusok nevei. Feltételezhető, hogy a radványi festőmester a legdrágább árnyalatok után szereplő, de azokhoz hasonlóan költséges ibolyaszínű és a rózsaszínű tónust szintén kosenillel festhette, már csak azért is, mert a közönséges festékkel festett olcsó színek között is szerepel néhány pirosas és lilás árnyalat, így (újra) a karmazsin, a Pompadour és az ibolyaszín is, ezek azonban nyilvánvalóan már más (olcsóbb) festőanyaggal készültek. Vagyis ez a hazai ipartörténeti dokumentum szintén a rózsaszín–lila/bíbor–piros színek festéktechnikai összetartozásáról árulkodik.

Hipotézisem szerint a *piros* színnév eredeti szemantikája szerint nem különíti el ezeket a vizuálisan és festéstechnikailag is összefüggő árnyalatokat, ez viszont nem jelenti egyben azt is, hogy nyelvünkben korábban a *piros* szót alkalmazták a kosenillel festett szövetekre, hiszen – mint már szó volt róla – az öltözködéssel kapcsolatban szinte kizárólag a *veres/vörös* jelzővel találkozhatunk más egyéb, főként tárgy+szín szerkezetű színelnevezések, pl. *rózsaszín*, *testszín*, *meggyszín* stb. mellett.

Azt a nézetet, miszerint a *piros* színnévvel a kissé kékbe hajló pirosas tónusok családját kapcsolom össze, nem egyedül képviselem. Mint már idéztük, Csapodi a 19. század végén is ezt az – arc kontextusában „kékes vörösségnek" hívott – árnyalatcsoportot tekintette a *piros* jelentéséhez tartozónak. Arra is utaltunk már, hogy Kenedy szintén az állította, hogy „a piros szín a vörösnek legtöbbnyire kékkel, vagy ibolyaszínűvel való vegyüléke" (1921, 33). Megemlíthető e helyütt az is, hogy Ferenczy Géza nyelvész (1973) állandósult szókapcsolatnak tartja egyrészről a „*vörös* cinóber", ill. a „*vörös* míniom", másrészről a „*piros* kármin" szerkezetet. Ha elfogadjuk a megállapítását, akkor ez szintén azt igazolja, hogy egykor a *piros* vizuálisan a kékbe hajló pirosakat (pl. a kosenilhoz kötődő kármint) fejezte ki, ellenben a sárgáspirosak (pl. a cinóber[279] és a mínium) inkább a *vörös* szemantikájába tartoztak. Saját hipotézisem ezzel teljesen összhangban áll, mivel azt feltételezem, hogy eredetileg nem tartozhattak a *piros* jelentéséhez azok a sárgába és barnába hajló árnyalatok, amelyek – színmintás vizsgálataim szerint – ma is a *piros* periférikus jelentéseit képezik (ill. amelyek a mai *vörös* jelentésének képezik a lényegi részét egyes élőnyelvi dialektusokban). Sőt – sokak számára talán meglepő módon – korábban még a ma tipikus piros színűnek tartott tónusokra (pl. a pipacs pirosára) sem feltétlenül mondták azt, hogy *piros*.

Tehát míg Csűry Bálint (1922) amellett érvelt, hogy a *rózsaszín* szó egykor pirosas színeket is jelölt, addig én ennek pont az ellenkezőjét tartom valószínűnek. Hipotézisem szerint ugyanis a *piros* színnévnek volt korábban – a 'bíbor vagy liláspiros' mellett – 'rózsaszín' értelme, nem pedig a rózsaszínnek 'piros' jelentése.[280] Véleményem szerint amikor Csapodi a 19. század legvégén azt javasolta, hogy „a vörös szín kékes színezeteire, a *bíbor-rózsaszín csoport* megjelölésére foglaljuk le

[279] A cinóbert egyébként már a 19. században is kis részben sárgával kevert pirosnak vélték a művészethez értő szakemberek (ld. TAFFERNER 1884, 87; FUCHS 1903, 8; vö. KENEDY 1921, 33).

[280] Az *Erdélyi Szótörténeti Tár* szerzői a *piros* szó hetedik jelentéseként szintén a 'rózsaszínt' adják meg, ehhez azonban csupán egyetlenegy adatot csatolnak: „*1765:* Piros kotza" (SzT VII. 17). Ugyanakkor ez a forrás önmagában semmit sem bizonyít, hiszen nem csupán fehér (voltaképpen rózsaszínű), hanem vöröses szőrű disznót is takarhat ez a 18. századi feljegyzés. (Bél Mátyás – fehér és fekete mellett – barna és vörös sertést említ a 18. század elejéről. Ld. WELLMANN 1984, 81. Ugyanennek a századnak a vége felé a bakonyi disznók színei közt is csak a *veres* tűnik fel. Ld. TÁLASI 1939, 14. A korábbi századokban a Kárpát-medence északkeleti részében is a „*veres sertés*" tekinthető általánosnak. Ld. BALASSA 1973, 54. Utóbbi adatokban szereplő *veres* színű disznó valószínűleg az ún. „szalontai" sertésfajjal azonos, ld. D. Balogh J.: *A' magyarországi szikes*… i. m. 90–91; ZILAHI 2011, 297; SCHRAM 1962a, 10.) Másrészről viszont, ha figyelembe vesszük, hogy a *piros* nagyon ritkán jelölt szőrszínt, akkor talán mégis helyes, hogy a SzT szerzői a *piros kotza* szerkezetet 'rózsaszínű koca'-ként fordítják. Még inkább annak tűnik, ha idevesszük, hogy a MNyA a fehér disznó nyelvjárási megfelelőit jelölő térképén egy erdélyi – név szerint a mai Máramaros megyében található Domokos – községben nem csupán az *ánglius*, hanem – ritkán, de – a *pirozsbőrü* névvel is illették ezt a sertésfajt (ld. a II. kötet 352. térképét).

a tudományban a magyar nyelv *piros* szavát" (1899, 203, kiemelés az eredetiben), csupán ennek a színnévnek a 19. század előtti szemantikáját próbálta újra feleleveníteni. Csapodi javaslatát egyébként egyik kortársa még a következő érvekkel is igyekezett megtámogatni:

> *„Ha azonban meggondoljuk, hogy a vörös színek sorozatában tulajdonképen két színsorozat van, a sárgás-vöröseké, meg a kékes-vöröseké, arra a gondolatra kell jutnunk, hogy nyelvünk két szavát* [a vörös*t* és a piros*t*] *e két csoportra alkalmazzuk. Hisz a nyugati nyelvek is iparkodnak úgy a hogy, segíteni nyelvük szegénységén (német:* roth *és* purpur, *franczia:* rogue *és* rose, *angol:* red *és* purple-colored *v.* rosy*)"* (N. n. 1899, 222).

Saját kutatásaim szerint a *piros* vizuális jelentése már korábban is a fenti idézetben emlegetett 'bíbor' és 'rózsa' jelentésű német, francia és angol színnevek értelmével lehetett rokon. Nézzük sorra, mi bizonyítja ezt a feltételezést.

1.1. A *piros* mint 'bíbor' és/vagy 'rózsaszín' – Vitathatatlan bizonyítékok

A legfontosabb bizonyítékokat a *piros* szó 'rózsaszín és bíbor' jelentésére különböző 19. századi folyóiratokban találtam. Az első a címerek színeit és azok fekete-fehér ábrázolását megéneklő versike, amely a *Hasznos Mulatságok*ban látott napvilágot. Ebben mind a *veres*, mind pedig a *piros* színnév feltűnik, méghozzá egyértelmű jelentésmegoszlásban: a *veres* felel meg a latin *rubrum* 'piros', a *piros* pedig az először magyarul a *bíbor*nak, majd latinul a *purpura* 'bíbor' szóval megnevezett színnek:

> *„A' Vértnek hét színe lehet: vagy arany, vagy ezüstszín,*
> *Vagy* veres, *a'vagy kék, zöld,* piros *és fekete.*
> *A' színek külömböztetéséről.*
> *Pontok aranyt tesznek, 's a' jegy kihagyása ezüstöt;*
> *Állva* veres*t, kék színt fekve vonása jelent.*
> *A' zöld balra ledül, a'* bíbor *balra megyen fel;*
> *Kotzkázott négyszeg bús feketére mutat.*
> *Mellyek deák nyelven így isméretesek:*
> *Aurum puncta notant, argentum absentia signi;*
> *Linea stans* rubrum, *caeruleumqve jacens.*
> *Descendit viride in laevam, quo* purpura *surgit,*
> *Cumqve jacens stanti linea mixta nigra est"* (Horváth I. 1823, 11).

Mint láthatjuk, *veres* = 'egyszerű/közönséges piros', *piros* = 'bíbor' megfeleltetés rajzolódik ki ebből a két, „emlékeztetésre" szolgáló mnemotechnikai versikéből. Az első versben a *piros* mellett külön jelenik meg a kategóriajelölő *veres*, jelezve azt, hogy a *piros* szó szemantikai mezejébe tartozó színárnyalat vizuálisan ténylegesen különbözik a *veres* szóval jelzett színtől. A második versike a különbség okát is megvilágítja, hiszen itt a *piros* helyén megint másik színnév tűnik fel: a *bíbor* (lat. *purpura*), egyértelművé téve azt, hogy a piros és a bíbor szín voltaképpen egy és ugyanaz.[281]

Ahogyan azt már korábban elemeztünk, a *piros* szót a bíbor színre alkalmazta már Kazinczy is 1808-ból származó Marmontel-fordításában, melyben a *piros* színnév a fr. *pourpre* 'bíbor' fordításának feleltethető meg. E fordításművet követő évben azonban megjelent egy olyan könyv is, amelyben a Kaliforniai-öbölnek az eredeti nevét szintén ezzel a szóval fordították le magyarra: „Mare vernejo vagy *piros* tenger" (Ferenczy 1809, 260). Minden valószínűség ebben a kontextusban is azért esett – a *veres/vörös* helyett – a *piros* színnévre a fordító választása, mivel a szóban forgó öböl korabeli neveiben a *purpura* 'bíbor' is megtalálható (ld. ehhez pl. „Mare Vermejo, La mer vermeille, Mare Purpureum" neveket itt: Herrn von Buffons: *Allgemeine Naturgeschichte II.* Troppau, 1785, 302). Sőt, a későbbiekben már maga a *bíbor* szó is feltűnik ugyanezen öböl kapcsán, pl. Németh Imre Xantus János életútját megörökítő, 1959-es kiadású regényének címében már a *Bíbor-tenger* megjelöléssel találkozunk („A Bíbor-tenger partján", ld. Földvári 2018b).

De térjünk vissza a 19. századi folyóiratokhoz. Egy a *Vasárnapi Ujság* hasábjain megjelent, színszimbolikával foglalkozó cikkben viszont nem 'bíbor', hanem kifejezetten 'rózsaszín' értelemben tűnt fel a *piros*. Ebben a cikkben a *veres* és a *piros* egyaránt szerepel, sőt különböző jelképi jelentések sorolódnak az egyik és a másik alá (ld. S. J. 1859). Míg a *veres* szimbolikája kapcsán a tűzzel és a vérrel, addig a *piros* kapcsán – amelyet nem mellesleg a *veres* és *fejér* keverékének tart a cikk ismeretlen szerzője! – nem mással találkozunk, mint a rózsával. A *piros* 'rózsaszínű' értelmére tehát nem csupán abból következtethetünk, hogy a szerző megadja az ezzel a szóval jelölt szín kikeverésének a módját. Hanem abból is, hogy bár ebben az összeállításban számos jelentéktelen/másodlagos színnév is feltűnik (pl. a *jáczint*, a *bíbor* és a *skarlátszín*, az e nevekkel jelölt árnyalatokat a *veres* és *kék*

---

281 Magyarázatra szorul ugyanakkor, hogy miért került bele a bíbor szín ezekbe a versikékbe, Bárczay Oszkár szerint ugyanis a bíbor voltaképpen nem is heraldikai szín „mint a paizs mezejének szine a spanyol és angol heraldikában előfordul, de nálunk nem" (BÁRCZAY 1897, 57). Való igaz, hogy a bíbor csupán későn került a heraldikai színek közé, azonban mégis beletartozik „a 7 fő címerszínbe" (FÖLDVÁRI 2015d).

keverékének tartja a szerző), a *rózsaszín* mégsem szerepel. E helyütt tehát a *piros* színnév 'rózsaszínű' jelentése vitán felül áll.

Hasonló jelentésben találjuk meg a *piros* szót egy korábbi, szintén a színek szimbolikájával foglalkozó cikkben is, amely különféle jelentéseket társít a *veres* különféle tónusaihoz:

– „*Veres – világos:* vadságot, zabolátlan pajzán örömet.
– *Bibor veres:* uraságot, fenséget.
– *Mély vagy setétveres:* boszú-vágyat, dühösséget, háborúságot.
– *Szederjszin veres:* haragot.
– *Piros* vagy *rózsaveres:* szerelmet, örömet, éledést és boldogságot.
– *Sápadt rózsa veres:* epedést" (K – th W. Pr. 1834, 192).

Az idézetből egyértelműen kiderül, hogy a szerző szerint a *piros* jelentése a rózsaszínnel, méghozzá annak élénkebb tónusával egyezik meg (hiszen itt a halványabbat a „sápadt rózsa veres" név jelöli). Ugyanakkor az már kérdés, hogy a fent idézett cikkeket író személyek (akikről feltételezhető, hogy mind tanult férfiak voltak) felfogása mennyiben egyezik meg e kor, vagyis a 19. század első felének általános vélekedésével, ill. hogy létezett-e egyáltalán a *piros* szónak egyöntetű vizuális szemantikája.

Még ha nem is feltétlenül beszélhetünk ilyenről, akkor is úgy tűnik, hogy ezt a színnevet ekkortájt (de ennél már korábban is) egyesek a rózsaszín és/vagy a bíbor árnyalatokra alkalmazták. Ennek igazolására további érvként megemlíthető, hogy – mint már szó volt róla – Kazinczy színfelfogása szerint is különbség lehet a *veres* és a *piros* által takart vizuális mező között. Egy, a korábbiak során még nem tárgyalt adat fényében ráadásul úgy tűnik, hogy Kazinczy *piros* szó alatt (a bíborszín mellett) a cékla színével megegyező árnyalatot értett. Legalábbis erre következtethetünk Kazinczynak egy és ugyanazon eseményről, az 1792-es koronázási ceremóniáról szóló,[282] de különböző időpontokban készült önéletrajzi feljegyzéseiből. Egymásra vetítve a három némileg eltérő írást, azzal szembesülünk, hogy I. Ferenc királynak az egy alkalommal „piros-színű" jelzővel leírt nadrágja, vagy Kazinczy szavait pontosan idézve: „harisnyája" vagy „strimflije" voltaképpen liláspiros árnyalatú lehetett, a két másik leírásban ugyanis a *„czéklaszín"* színmegjelölést használta ugyanennek

[282] Habsburg–Lotaringiai Ferenc József Károly II. Lipót és Bourbon Mária Ludovika második gyermeke 24 éves korában lett magyar király (I. Ferenc néven), koronázása díszes ünnepi keretek között a budai várban zajlott.

a ruhadarabnak a megnevezésére.[283] Naplója szerint egyébként neki is volt hasonló tónusú nadrágja. Budai fogsága idején Kazinczy cellájába zártak egy legényt, aki egy bizonyos Kassai Ferencnek igyekezett üzenetet átadni, de nem találta meg az illetőt. Kazinczy sejtvén, hogy talán neki szól az üzenet, alaposabban kifaggatta a legényt. Kiderült, hogy ez a futár azt a személyleírást kapta, hogy annak a bizonyos Kassainak „czékla szinű a nadrágja". Kazinczy ebből azonnal rájött, hogy ez a jelző az ő „karmazsinszinű magyar nadrágjára" illett (ld. Kazinczy Ferenc naplója budai fogságában, *VasU* 1869, 146). Úgy tűnik tehát, hogy Kazinczy a korabeli céklaszínű nadrágok – általa „karmazsinszínűnek" tartott, sőt még a „berzseny" színéhez is hasonlított (ld. Orbán 2009, 1001) – tónusának a kifejezésére a *piros* színmegjelölést is találónak vélte, annak ellenére, hogy – mint azt már bizonyítottam – a 19. század elején a *piros* szót még csak elvétve használták a ruházat kontextusában.

Sokkal korábbi nyomai is léteznek azonban a *piros* 'rózsaszín és liláspiros' szemantikájának. Kezdjük a legkorábbi forrásokkal.

1.2. A *piros* előfordulása a latin–magyar szótárakban

Fontos eligazítást nyújtanak a *piros* mainál szűkebb vizuális értelmére legrégibb latin nyelvű szótáraink, amelyekben a *piros* gyakran tűnik fel a bíbor-rózsaszín árnyalatok magyar megfelelőjeként. Annak ellenére, hogy első látásra kuszának tűnik bennük a *piros* és a *veres/vörös* használata, ha alaposabban vesszük szemügyre őket, mégis találni bennük a *piros* vizuális szemantikájára vonatkozó támpontokat. Calepinus szótárában például négy latin színnév esetében a legtöbbször önmagában álló *veres* a *piros*sal együtt szerepel (pl. *rubeo* „Veres vagiok, piros vagiok", Cal 278). Sőt két latin szó fordításánál kizárólag a *piros* szót találjuk: a *blatteus* és a *subrutilus* magyar megfelelőjeként (uo. 28, 302). Ezek közül előbbi jelentése egyértelműen: 'bíbor', erről vall, hogy Calepinus ugyanitt a bársonyszínt is feltünteti, de (Szenczi) Molnár Albert *Dictionarium*ában (1604) szintén a következő olvasható a *blatteus* mellett: „*Piros* barson szinö", az ún. *bársonyszín* ugyanis a bíborral egyenlő (*purpureus* Barsonszinö, ld. MA 202. 1080), ahogyan erről még a későbbiekben bővebben esik majd szó. A *subrutilus* jelentéséről (amelynek *sub-* előtagja talán valamibe hajló jelentéssel is bír, az 'al-' mellett) azonban csak annyit tudunk bizonyosan, hogy Comeniusnál is „pirosszínű" árnyalatot jelöl (NySz III. 250), ill. egy 19. századi

[283] Ld. ORBÁN 2009, 1063. A *céklaszín* egyes tájakon sajátos, a hagyományos ruházat kapcsán jelentőséggel bíró színnév lehetett, vö. a gímesi női viseletet ábrázoló fotó magyarázatával: „Vállkendője *cviklaszínű* (céklaszín) kasmír" (JÓKAI–MÉRY 1998, 47; vö. PETROVSZKI 1992, 112); ill. a terényi *céklaszín* színnévvel (LENGYEL 1991, 289).

latin szótár szerint a jelentése szintén 'pirosló'.[284] (Molnár Albert szótára szerint jelentése viszont „Pirossárga", ld. MA 1241, ez tehát nem egyezik az előzőekkel a megadott vizuális árnyalat tekintetében, csupán abban, hogy szintén nem a *veres/vörös* szót alkalmazza magyar fordítás gyanánt, hanem a *piros*t.)

Ugyanakkor nem csupán a 'bíbor' jelentésű *blatteus*, és a *subrutilus* '?' mellett tűnik fel a *piros* színnév a régi szótárainkban. Comenius szótárában a két *piros* szóval alkotott összetétel bizonyosan halványrózsaszínt jelöl:

Candidus: „A fejér festéc piros fejér *szinü, tiszta fejér szinü, viz szinü".*
Russus: „A fejér festéc piros fejér *szin, test szin, tej szin"* (NySz III. 218).

A *fejér* itt bizonyosan tágabb értelemben vett 'világos' értelmet takar, alá tartozik a minket érdeklő *piros fejér*, vagyis egy, a *piros* és a *fehér* színnevek összevonásával kifejezett árnyalat. A „piros fejér" összetételben a *piros* szó valószínűleg halvány-pirosas-rózsaszínes tónusra utalhat, hiszen a hozzá csapódó *fehér* is nyilvánvalóan a szóban forgó szín csekély intenzitását hivatott kifejezni. Ezt támasztja alá az is, hogy Pápai Páriz 17. században kiadott szótárában a következőt olvassuk:

„Candicans eruso: Test-szín, Tetzin".

Bár Pápainál a *candidus* mellett csupán a 'fejér' és a 'világos' jelentés szerepel, sokatmondó azonban, hogy a *candicans erusó*t a fehér ember bőrszínéhez hasonlító színként írja le, azaz hogy ezt a latin kifejezést a *testszín* értelmével azonosítja. Fontos, szintén a *piros* 'rózsaszín' jelentésére utaló adat, hogy míg Comeniusnál a *roseus* fordításaként csupán a *rózsaszín* szerepel, addig Pápai Páriznál ugyanennél a színnévnél feltűnik a *piros* is, hiszen ő *piros-rózsaszín*ként fordítja ugyanezt.

Pápai Páriz latin–magyar szótárában (1708) a *piros* többféle latin színnév fordításánál is megjelenik, a *veres*hez képest azonban így is (és itt is) elenyésző az aránya. Ráadásul sohasem önmagában tűnik fel, hanem mindig a *veres*sel együtt. Ez arra utal, hogy a magyar nyelv akkori állapotában az alább felsorolandó latin szavakat csak bizonyos kontextusokban lehetett a *piros* szóval fordítani:

Rubeo: Veres-vagyok, Piros-vagyok.
Ferrum rubet igne: Meg-veresedik a' tűzben a' vas
Ruber: Veres, Piros

[284] Egy fedél és címlap nélkül fennmaradt szótárról van szó, amely az újvidéki Matica srpska könyvtárában fedeztem fel, és amelyet egyelőre nem tudok beazonosítani.

Ruber crine: Veres-hajú
Rubesco, scere: Meg-veresedem, Pirosodom
Aurora rubescit: Piros-hajnal hasad[285]
Rubrisceta […] *Kendőző, Ortza pirosító* (PPl. 507).

Tehát a tűzben hevített vas színváltozására, ill. a vörös haj kapcsán (ahogyan még számtalan más esetben: ld. *Rubellianus, Rubeus, Rubricosus, Burrus, Rufesco, Russus* stb.) a *veres* volt a helyénvaló magyar fordítás, a hajnal kapcsán viszont – a korábbiakban tárgyaltak alapján nem meglepő módon – a *piros* lehetett a megfelelő. Sokatmondó az is, hogy a *„Rubor, oris"* mellett nem csupán az szerepel, hogy „Veresség, Pirosság", hanem a következő példa is: *„Virgineus rubor"*, és mellette a következő fordítás: „Leányi szemérmesség" (PPl 508). Ezzel rögtön fel is fedi, hogy e latin szónak milyen vonatkozásban van köze a *piros* szóhoz, méghozzá az arcpirulással és a *piros* szóval asszociált szemérmetesség/szüzesség/tisztesség kontextusában – ahogyan ezt már a korábbiakban bemutattam.

Azt, hogy a *piros* szó vizuális jelentésébe viszont semmiképpen sem tartozhattak bele a sárgásvörös árnyalatok, az mutatja legjobban, hogy a *piros* – a *veres*sel ellentétben – csupán egyetlenegy esetben tűnik fel olyan latin szó mellett, amelynél a *verhenyő* is megjelenik: *„Rubidus*, a, um: Verhenyő, Fekete-piros" (PPl 508). Véleményem szerint a *verhenyő* azért kerülhetett a *fekete-piros* elé, mivel korábban akkor is ezt a színnevet alkalmazták, amikor csupán arra akartak utalni, hogy az árnyalat nem igazi *veres* 'piros', hanem kissé vörösbe hajló. E helyütt a *piros* szó *fekete* előtagja szintén arra utal, hogy a szóban forgó tónus voltaképpen az átlagosnál jóval sötétebb, esetleg zavarosabb. A *rubidus* 'sötétpiros' jelentését igazolja, hogy a már említett, beazonosítatlan 19. századi latin szótár szerint 'sötétveres' színt fejez ki, ill. a *NySz* a „meggy-szín" jelentése gyanánt tünteti fel ugyanezt a latin szót (III. 250; vö. *rubedo* Vörösseg Posgo pirossag, MA 1137). 'Zavaros' értelmét támaszthatja alá viszont Baróti Szabó Dávid „Kisded Szó-tárának" *Vörhönyeges* szócikke, amelyben egyebek mellett a következő is olvasható: *„Vörhönyő":* fekete-piros, kástélyos p. o. [példának okáért] bor" (Baróti: KisdSz 277). Egykor ugyanis az a bor kapta a *kástélyos* jelzőt, amely nem volt igazi mélyvörös, csupán rózsaszínbe hajló, készítési módjánál fogva azonban nem színtiszta rózsaszínű, hanem inkább valamilyen kevert színt vagy esetleg „zavaros fakó" tónust (ld. Mátray 1910, 39.) mutatott, ahogyan erről még a későbbiekben is szó lesz majd.

Úgy vélem tehát, hogy a fent bemutatott latin színnevek mellett nem véletlenül jelenik meg a *piros* színnév. Kutatásaim szerint az a tény, hogy a latin szótárak-

285 Vö. „Piruló hajnal. Aurora rubescens" (MagySz II. 133).

ban az összes magyar színelnevezés közül csupán a *fejér*, a *rózsaszín*, a *veres/vörös* társaságában tűnik fel a *piros*, és csak ritkán szerepel egymagában (!), ennek a szónak eredeti vizuális jelentésével függ össze: leginkább a világos rózsaszíntől a sötétbíborig terjedő színtartományhoz lehet köze.

1.2. A *bíbor* jelentése, a *bársonyszín* és a *királyszín* fényében

További érv a *piros* színnév 'rózsaszín-bíbor' értelmére, hogy a bíborcsigával festett anyagok valószínűleg többé-kevésbé kékbe hajló piros színének[286] vonatkozásában mind a *rózsaszín*, mind a *piros* gyakran feltűnik a legkorábbi forrásoktól kezdve. Calepinus szótárában a *blatteus* fordításaként a következőt olvassuk: „Piros szino, bárson szinw", ami egyértelműen arra utal, hogy a *piros* jelentése egybeesett a később is használt *bársonyszín* jelentésével (Büky 1967, 93, 119). Ahogyan ezt már előttem mások is megállapították, a *bársonyszín* jelentése azonban már a korai forrásoktól kezdve (ld. az *ostrinus* szót itt: Sziksz 56., ill. a PPBl *bársonyszín* fordítását), ill. későbbi szövegek szerint sem (vö. CzF I. 449; OsLex 342; vö. Diat I. 358; ill. Török 1843, 396) a mai *piros* szóéval egyezik meg, hanem a *bíbor* szóéval. (Ezért használhatták ezt a színnevet többször a bőrön áttetsző vér kékespirosas tónusának a leírásánál, ld. pl. Szaltky 1983, 236; Rácz 1825, 203). Mint Lőrincze írja, „a *bársonyszínű*-t […] talán feketének gondolná [ti. a mai ember],[287] pedig – bíborpiros volt […] s azért öltöztek a régi gazdagok *bíborba-bársonyba*" (1968, 181–182). Hadrovics László is amellett érvel, hogy a *bársony* szó „a legrégibb nyelvemlékeinkben" 'purpur' jelentésű, „ennek megfelelően az ugyancsak régi *bársonyszínű* jelentése 'purpurfarbig', amint azt a NySz példái kétségtelenül bizonyítják" (1954, 161).

Sőt, a Sárköziek viseletét tanulmányozó Kovách Aladár már a 20. század elején felismerte, hogy „a mit mi mai nap biborpirosnak mondunk […] Őseink bársonypirosnak [saját kutatásaim szerint inkább *bársonyszín*nek] ismertek" (1907, 218). Ugyanakkor Kovách valószínűleg már pirosas színt értett a *bíborpiros* szón. Ekkorra ugyanis bizonytalanná vált a *bíbor* jelentése, valószínűleg épp abból kifolyólag, hogy azzal a *piros*sal asszociálták, amelynek szemantikája jelentős változáson esett át: egy szűkebb, 'rózsaszín-bíbor' jelentésű színnévből a kognitív piros kategóriajelölőjévé vált.

[286] Erre még a későbbiekben visszatérek.

[287] A *bársony* szót önmagában fekete lovak elnevezésére is használták, pl. Abonyi Lajos *Bogár és Bársony* című novellájában a címben szereplő két név egy-egy „szép fényes fekete szőrű" lovat takart (Budapest, 1882, 229); a sárrétudvariak egyik lószínelnevezése pedig a *bársonyfekete* volt (PUSZTAINÉ 1976, 456). Vö. „Bárzsonyfekete: holosericeus" (PÓLYA 1836, 67).

A *bíbor* szemantikája is részben hasonló folyamaton eshetett át, ugyanakkor máig sem rögzült hozzá egy mindenki által jól ismert és elfogadott szemantikai mező, hiszen – mint azt Papp Eszter meggyőzően bizonyítja – napjainkban „a bíbor használata és jelentése […] nagyon bizonytalan" (2012, 176). Színjelölésre ma ez a színnév ritka, legalábbis terepkutatásom alkalmával csak elvétve hangzott el, ráadásul „az önálló *bíbor* jelzős használatát a Magyar Értelmező Kéziszótár irodalminak minősíti" (Koutny 2007, 231). Éppen ezért megalapozatlannak tartjuk Földvári Melinda (2018) azon felvetését, miszerint a *bíbor* alapszínnévnek tekinthető a mai magyar nyelvben.

A *bíbor* vizuális értelme körüli bizonytalanság azonban nem új keletű. A színeknek önálló könyvet szentelő rajztanár már a 20. század elején a következő megjegyzést fűzte ehhez a színhez: „bíborvörös alatt nagyon eltérő fokozatokat értenek" (Zsitvay 1901, 29). Zsitvay nagy valószínűséggel arra célzott, hogy a hozzá hasonló értelmiségiek már akkoriban is két különböző jelentésben használták ezt a szót, míg egyesek megítélésében 'lilás', addig másokéban 'pirosas' jelentéssel rendelkezhetett. Ezt igazolja a 19. számú táblázat is.

19. táblázat

Szerző neve	**A könyv/cikk megjelenésének évszáma**	**A *bíbor* szín meghatározása (o. = oldalszám)**
Kriesch János	1864	„carmin" (133. o.)
Gebhart Lajos	1869	vörös + „viola" (230. o.)
Tafferner Béla	1884	kármin + kék („ultramarin") (32. o.)
Czobor Béla	1885	rikító piros (46. o.)
Schultz János	1898	karmazsinlakk („carmoisinlakk") + kék = „helyes biborszín" karmazsinlakk + kobaltkék = „legszebb és legtüzesebb biborszín" (188. o.)
Zsitvay János	1901	kármin, ahhoz esetleg kevés kék tehető (29. o.)
Fuschs Zsigmond	1903	vörös + „ibolya" (8. o.)
Butovszky Bertalan	1906	kármin + kék („ultramarin") (86. o.)
Mátrai Rudolf	1906	ibolya és a kárminvörös között (18. o)
Fáy Aladár	1941	„ibolyás-piros" (97. o.)

A *bíbor* a 20. század eleji nyelvészek nézőpontjából viszont az *ibolyaszínű*, a *lila* és a *kékesvörös* szavak rokona (vagyis nem a táblázatban sokszor szereplő *kármin* szóé), legalábbis Póra Ferenc (1907) szinonimaszótára mindezeket a *bíbor* rokonértelmű

kifejezéseinek tekinti. Manapság e szónak utóbbi 'kékesvörös' jelentése főként a fizikában van jelen (Papp 2012, 118), a köznyelvben azonban inkább 'élénkpiros' jelentéssel használatos (ESz 98).[288] Erre mutat az is, hogy az 1978-as megjelenésű magyar szinonimaszótárban kizárólag összetett *bíborpiros* alak szerepel szócikként. Megfelelői: *bíbor(vörös), bíborszín(ű),* a választékos nyelvben: *skarlát(piros), skarlátszín(ű),* az élénkebb változaté: *vérpiros, kármin(piros), karmazsinpiros*, a régi nyelvben: *karmazsin*, a sötétebb változaté: *karmazsinvörös, bordó* (O. Nagy – Ruzsiczky 1978, 55). Ugyanitt a *bordó* élénkebb, világosabb változatára alkalmas szinonima ennek megfelelően a *bíborpiros* (ld. 59).

1.2.1. A bíbor etimológiája és eredeti jelentésének bársonnyal való kapcsolata

A nyelvtudomány máig bizonytalan eredetűnek tartja a *bíbor* szót, azt viszont biztosan tudjuk, hogy a 16. század közepéig „értékes textíliák megnevezésére szolgált" (Futaky 1996, 335). Pais Dezső (1953) szerint ez a színnév a *búb* szóra visszavezethető belső fejlődésű szó, Futaky István (1996) viszont különféle középkori forrásokra hivatkozva ezt kizártnak tartja, szerinte nem „bizonytalan", hanem „ismeretlen" eredetű szóként kellene a *bíbor*t nyilvántartanunk. Ha az eredetét nem is, korai szemantikáját azonban mára sikerült tisztázniuk a nyelvkutatásoknak.

bíbor
1. 'festetlen, fehéres-sárgás finom lenszövet';
2. 'festett vagy színezett ruhaanyag, bársony';
3. 'bíborszín' (TESz I. 295; Futaky 1996, 335–337; vö. Kovách 1907, 217).

Az egyes számmal jelölt jelentés voltaképpen a latin *byssus* szó értelmét fedi, amelyen a középkorban még kizárólag vékony, fátyolszerű egyiptomi lenvásznat értettek („kagylószál-, kagylóselyem-byssus"-t még nem, ez jelentést ugyanis csupán a 16. században vette fel, ld. Maeder 2017, 506. Vagyis Futaky tévesen feltételezte ennek ellenkezőjét, ld. 1996, 336).

Hazánk leghíresebb byssus szövete a pannonhalmi palást, amely a magyar koronázási palást késői, feltehetőleg 17. századi másolata. Futaky szerint ennek színe bíborvörös, más források szerint azonban a „liláspiros taftselyem" csak egy alap, amelyre a rossz állapotú fehér (vagy „sárgásfehér", ld. Lovag 2002, 11) alapszínű palástot csupán utólag erősítették rá (Kovács 1956, 25). A byssus szövetek sokáig

[288] Vö. „létrejön a tiszta vörös, amit magas méltósága miatt *bíbor*nak nevezünk" (GOETHE 2010, 83).

festetlenek voltak, ahogyan arra a *Fehér, mint a bibor* szólásunk is utal (Dugonics MPld I. 218, 234, 236).[289] Korai latin szótáraink pontosan ennek a fehéres byssusnak a fordításaként tüntetik fel a *bibor* szót, ahogyan azt Pais (1953) igazolja. Ezt a jelentést bizonyítja továbbá, hogy a közelmúltbeli táji dialektusokban ez a szó szintén színezetlen anyagra vonatkozott, pl. az egykori sárközi menyecske öltözetéhez tartozó ún. *tekerődző bíbor* „a legfinomabb erősen sodrott fonalból szőtt, áttetsző fodorvászonból készült" festetlen kendő volt, amelyet a menyecske esküvője után néhányszor – meghatározott alkalmakkor – a fejkötőjére borított (ld. Andrásfalvy 1977, 283).[290] A *bíbor* jelentése a közelmúltban szintén 'fehér fátyol' volt a Zenta vidéki Bácsadorjánon, ill. Torontál megyében is (Pais 1953, 79).

De mikor és miért lett a *bíbor* szóból színt jelölő név is? Pais Dezső szerint a *bíbor* 'vörös' jelentése a 16. századnál korábbról nem mutatható ki, színjelentésének eredete kapcsán azt írja, hogy:

> *„mivel a megelőzőleg a 'purpura, ostrum: vörös brokát' jelentéshez jutott török jövevény* bársony *szóval együtt forgott* [a *bíbor* szó], *azért tapadt rá a magyar nyelvközösség egyes részeiben a* bársony-*nak 'purpura: vörös szövetanyag' majd 'vörös szín' jelentése"* (Pais 1953, 80).[291]

Ez természetesen azonban nem több egy feltételezésnél. Amit biztosan tudunk, hogy a középkori írott forrásainkban még a *bíbor* a lat. *byssus* megfelelője, a lat. *purpura* megfelelője akkor még elsősorban a *bárson(y)* szó (ahogyan arra már korán felfigyeltek, ld. Sándor: Sf VIII. 104). A *bársony*ról viszont biztosan tudjuk, hogy honfoglalás előtti ótörök szavunk (TESz I. 255), ill. hogy eredetileg valamiféle – a Kazár Birodalomba és környékére a kereskedelem révén eljutó vagy a nomád vezetők részére ajándékozott – „(brokát) selyemre" alkalmazták (Ligeti 1986, 301). Tehát a *bársony*t eredetileg nem a ma is ismert 'puha tapintású bolyhos szövet' jelentésében használták,[292] ahogyan a *bíbor* is csak utólag vette fel a 'bíbor/vörös

[289] Ugyanitt szerepel még: *Tiszta mint a bibor, Vékony mint a bibor.* Egyes 18. századi források azonban már színes bíborra is utalnak: Újcsalános 1759-es templomi leltára: égszín és veres bíbor „selyemfátyol" úrasztali terítőt említ (TAKÁCS 1986, 19). Vö. „1732: […] Mente Viola Szin bíborból való rövid Angliai Nyul béléssel" (idézi: NAGY J. 1993, 20).

[290] Palotay egy 17. század eleji „sargah bybor" adat kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a szádaszerű (török, de alkalmasint balkáni közvetítésű) vékony vászonkelmét" nevezték egykor bíbornak (ld. 1940, 12. lábj.).

[291] A két szó jelentésének keveredését mutatja pl. a következő adat is: „*Bibor*: bébor, bársony" (Baróti: KisdSz 20).

[292] A brokátszövés és a bársonyszövés technikája nem azonos, ráadásul utóbbi később fejlődött ki. A „legrégebbi bársonytechnikájú anyag a koptok sírjaiból került elő", de a „bársonyszövés igazi művészi tökélyre csak a XV. században emelkedik" (CSERNYÁNSZKY 1933, 6–7).

színű bársony' jelentését ('világosvörös bársony' jelentést társítanak hozzá pl. itt: MLex III. 149).

A *bársony* névvel fordított latin *purpura* a középkori forrásokban valószínűleg egy festett szövetfajtát jelölt, hogy pontosan milyet, nem tudjuk, mindenesetre ez a luxuskelme értékesebb mutatkozott a többi korabeli textilfajtánál (Futaky 1996, 337). A hazánkba főként keletről érkező *purpura* szöveteknek egy része talán bíborcsigával festett lehetett, de nem feltétlenül, hiszen – legalábbis Endrei Walter véleménye szerint – „a görög császár gineceumain (manufaktúráin) kívül a bíborcsiga színezék használata tilos volt, ezért az ott készült drága selyemszöveteket akkor is purpurának nevezték, ha nem azzal készültek" (1989, 157).[293] Ráadásul a 12. század után a bíborcsigával való festés már erősen leáldozóban volt (ld. a II. melléklet *Bíbor* címszavát). Például a Bizáncból való magyar koronázási palástot sem bíborcsigával, hanem – mint már utaltunk rá – festőbuzérral és részben lengyel kermesszel színezték. (Pontosabban annak a 11. századi szövetrétegnek a fő festőanyaga volt a buzér, amely mára teljesen kifakult, a később ráerősített, 17. század eleji mintás – sötétlila láncfonallal, mályva/világoslila és világoszöld vetülékkel készített, E. Nagy 2002, 30, 33 – itáliai selyemszövet festőanyaga viszont már a kosenil volt, ld. E. Nagy 1983).

Egy hazai, 1264-ből való udvari számadáskönyvben a *purpura* néven szereplő kelmék fajtáinak latin nevéből arra lehet következtetni, hogy ezek többféle helyről származtak (többségük keleti eredetű lehet, de akadt köztük itáliai – esetleg itáliai közvetítésű – termék is, ld. Futaky 1996, 337). Az összetett értelmű latin *purpura* ('bíborcsiga, bíborfesték, bíborszín, bíborszövet') színre vonatkozó jelentése szintén erősen kérdőjeles, sőt egyes vélemények szerint már az ókorban is ingadozott e jelző értelme: használták kékes-lilás tónusokra, de alkalmazták egyszerűen a *rubeus*, *rutilus* vagy *ruber* ('piros') szinonimájaként is (Forbes 1964, I. 120). Mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy a 13. században hazánk udvari-főúri köreibe importált *purpurá*k különböző vöröses árnyalatot mutathattak, hiszen egyrészt különféle műhelyekből (ezzel összefüggésben különféle színezékeket felhasználó, vagy legalábbis különféle pácokkal és segédanyagokkal, ill. mindezeknek különféle arányaival dolgozó festéssel) érkeztek, másrészt a középkorból másutt fennmaradt püspöki miseöltözetek, kazulák is különféle pirosas és mélylilás tónust mutatnak. (A magyar koronázó palástja is miseruha volt eredetileg!) Nyilvánvaló, hogy ezeknek a régi nyugat-európai textilmaradványoknak a színe az idők folyamán akár jelentősen is módosulhatott, ennek ellenére mégis feltételezhető, hogy

[293] Ezeket a bizánci selyemszöveteket részben a bíbor, részben „egy mély piros" szín jellemezhette a zöld és a sáfránysárga árnyalaton kívül (PAYRNÉ 1935, 118).

már eredetileg sem hajszálra azonos árnyalatban pompázhattak. Bock, az egyházi textíliák első nagy kutatója híres monográfiájában pl. eltérő tónusokat említ három olyan püspöki ruhalelet kapcsán, amelyek mind a 10. századból származnak: 1. *dunkelviolette Kaiserpurpur* 'sötétibolya császári bíbor'; 2. *rötliche Purpufarbe* 'pirosas bíborszín'; 3. *bläulich-violetten Purpurstoffe* 'kékes-ibolyaszínű bíboranyag' (1866, 103). Érdekes, hogy az iménti „császári bíbor" a fentebb említett hazai számadásban is szerepel, e latin nyelvű jegyzékünkben a legdrágább kelme pontosan a *purpura imperalis* nevet viseli. Sőt, a magyar nyelvben is létezett egy hasonló elnevezés: a „királi bíbor", ami már a Döbrentei-kódexben is feltűnik (DöbrK 481, idézi Pais 1953, 78).

1.2.2. Az egyházi ruhák bíbora

A hazai latin összeírásokban a papi öltözékek kapcsán a *ruber* színnév a leggyakoribb, éppen ezért elképzelhetőnek tartom, hogy ez a jelző talán többféle árnyalatot is felölelhetett ebben a kontextusban. Erről vall, hogy egy 15. század első feléből származó egyházi jegyzékünk a *rubei coloris* mellett egy alkalommal a *subrubei coloris* '?' árnyalatról is megemlékezik (ld. Fejérpataky 1887). Ugyanitt „egy nagyon ünnepi miseruha" kapcsán pedig azt olvassuk, hogy annak *purpura* nevű anyaga (bársonya) „rubea granata" tónusú, azaz gránátszínű vagy „biborszinü".[294] De nézzük meg közelebbről egyházi összeírásaink latin színneveit, ill. azok előfordulási arányát! (Ld. ehhez a 20. táblázatot, amelyben az egyszerűség kedvéért csupán az általunk elemzett forrás keletkezési dátumát tüntettük fel.)

Mint az az összevetésből látszik, kimagaslóan sok kazula lehetett pirosas tónusú, ráadásul e latin forrásokban a *purpura* szó egy kivétellel kizárólag szövetnévként szerepel. Tudnunk kell azonban, hogy ez a textilfajta nem kizárólag piros volt, a *purpura* szó mellett ugyanis a *blaveo*, *nigri*, *viridi*, *violacei*, *celesti* stb. is többször feltűnt. A fenti források közül az 1557-es összeírás (A pozsonyi társas káptalani egyház leltára, ld. PÓR 1885) külön érdekessége, hogy ebben kifejezetten szín szerinti csoportosításban találjuk meg a különböző öltözetdarabokat. E jegyzékben a *rubi coloris* névvel jelölt után rögtön a *celestini coloris* csoport következik (majd a *nigri* 'fekete', azután pedig a *viridis* 'zöld'). A *celestini* név alatt ugyanakkor csak néhány ruhadarab szerepel, ráadásul ezek közül kettő *violacei* névvel jelölt tónusú.

294 Az „Item una casula solennis valde de purpura rubea granata" fordítása: „egy nagyon ünnepi miseruha vöröses gránátszínű bársonyból" (BÉKEFI 1907, 33). A „rubea granata" kifejezést e kazula kapcsán Bartal Antal viszont egyszerűen „biborszinünek" fordítja (BARTAL 1901, 297). *A magyarországi középkori latinság szótárában* viszont csak a 'piros' szerepel e színjelző jelentéseként (http://clph.elte.hu/llmaeh/mklsz/).

20. táblázat

	rubeo/rubri stb.	*purpurei* (szín)	*purpura* (szövet)	*violacei/ violaceo*	*blaveo/ blavei*	*c(o)elesti*	*c(a)erulei/ caeruleo*
1437	70-nél több + 1x *subruber*	–	35x	–	46x + 6x *subbl-aveo*	–	–
1526	4x	1x	3x	1x	–	–	–
1527	9x	–	–	2x	–	–	–
1557	20-nál több	–	19x	2x	–	5x	–
1591	20x	–	6x	5x	–	5x	–
16. sz.	10-nél több	–	10-nél több	1x	–	1x	–
1600	6x	–	3x	2x	–	–	1x
1605; 1617	30-nál több	–	6x	6x	–	6x	4x
1617[295]	80-nál több	–	–	15x	–	–	52x

Ez a felosztás tehát arra utal, hogy nem kizárólag a *ruber* színnév alatt bújhatnak meg a bíbor öltözékek, hiszen ha azt feltételezzük, hogy a *violaceli* lilás jelentésű, akkor nem elképzelhetetlen, hogy e források *blaveo/blavei*, ill. a *c(o)elesti* és a *cerulei* jelzői is többször inkább pirosas- és/vagy kékeslila ruhákat takarhattak, mint kéket. Megerősítheti ezt a feltevést az a tény, hogy voltaképpen a kék nem is számít igazi liturgikus színnek (ld. a liturgikus színekről szóló fejezetet), ebben a leltárban mégis – rögtön a rubi coloris után – másodikként szerepel a *celestini* csoport.

Érdemes összevetni ezeket a forrásokat azon magyar nyelvű lajstrommal is, amely 1615-ből maradt fenn (ld. Bunyitay 1884, 76–93). Ebben a nagyszámú *veres* mellett a következő pirosas értelmű színnevek sorakoznak még: *szederjes* (12x), *szek fü szin* (6x), *test szin* (1x), emellett feltűnik a *kék* (7x), ill. az *ég szin* (1x) is. Feltételezéseim szerint a bíborlilás tónusokat e jegyzékben a *szederjes,* a *szegfűszín* és esetleg a *kék* színnév (‘kékes ibolyaszín’ értelemben) alatt kell keresnünk, a „kamsa” kontextusában előforduló *testszín* és *égszín* viszont, mint azt egyszeri előfordulásuk is tanúsítja, kevésbé képviselhetnek jellegzetes egyházi ruhaszínt. Nehéz azonban ennél közelebbit kiolvasni e forráscsoportból a minket érdeklő bíborra vonatkozóan. A korábbi kutatások szerint a 12. századra már körvonalazódott az a rendszer, hogy a fehér öltözetszín a pápát, a piros vagy a lila (vagyis a „bíbor”) a bíborosokat, a violaszín a püspököket, a fekete pedig a papokat illette (Davenport 1948, 94).

295 A források lelőhelye sorrendben: (1437-es) FEJÉRPATAKY 1887.; (1526-os) BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI 1902.; (1527-es) MIKÓ 1993.; (1557-es) PÓR 1885.; (1591-es) ERDÉLYI Gy. 1913.; (16. századi) ESZTERHÁZY 1866.; (1600-as) KNAUZ 1863.; (1605-ös, 1617-es kiegészítéssel) PÓR 1885.; 1617-es KNAUZ 1864.

Azonban az, hogy a piroshoz vagy inkább a kékhez közelítő bíbor/lila miseruhák *(pluviale, casula)* lehettek-e többségben, valamint az, hogy fokális piros mellett a lilás tónusok milyen mértékben lehettek ténylegesen jelen, valószínűleg koronként, sőt akár káptalanságonként is változhatott.

1.2.3. A „veres bársony" tónusai és a királyszín

Mindenesetre, ha valóban a *bársony/purpura* szövet vörös színe miatt ragadt (a 15–16. század folyamán) a *bíbor* szóhoz a 'vörös' színjelentés, ahogyan azt Paizs Dezső feltételezte, akkor mindenképpen figyelembe kell venni azt is, hogy még a *„veres bársony"* sem feltétlenül egyazon árnyalatban készült. Legalábbis az újkor elejének értékes kelméi, köztük a bársonyok[296] szintén többféle piros színben készültek. Már egy 1602-ben kelt végrendeletben *veres, szederjes* és *meggyszín* bársony ruhadarabokról esik szó (Tüdős S. 2008, 39), egy korabeli árszabályzat pedig a következő színű bársonyokat sorolja: „Velencei, Tetszín [értsd: testszín], veres királyszin, szederjes, megyszin" (Nagy I. 1871, 207. Ezek közül a velenceit valószínűleg kermesszel festették, ld. a II. melléklet *Kermesz* címszavát). A 17. század elején az imént említett tónusok, vagyis a „testszín, veres királyszín, szeder- és meggyszín" közös árkategóriába tartoztak, méghozzá ezek voltak a legdrágább színek (Deák 2012a, 391). Ebből következően a 'vörös bársony' jelentést felvevő *bíbor* szavunkhoz sem feltétlenül egyszerűen valamiféle általános 'piros' jelentés társult. Vagyis talán a *bíbor* szóval asszociált szín már eredetileg sem a fokális vagy mindenféle piros volt, hanem egy meghatározott pirosas árnyalat vagy árnyalatcsoport. Méghozzá talán éppen az, amely az akkori átlagember szemében a királyi-egyházi hatalomhoz, vagyis voltaképpen a legdrágább „királyi bíborhoz" kapcsolódott: a másképpen *királyszín* névvel is jelölt lilás árnyalat. A *királyszín* és a *bársony*, ill. a *bársonyszín* közti kapcsolatot igazolhatja pl. egy 19. század eleji forrás, mely bizonyíthatóan 'pirosaslila, bíbor' értelemben használja a „királyi bársony színű" körülírást, amikor a zöld kiegészítőszínét a következőképpen határozza meg:

296 A bársonyból különböző minőségű és drágaságú fajták készültek már a 17. században is (ld. NAGY J. 1993, 30). Egy lőcsei nagykereskedő pl. (1652-es leltára szerint) vörös „bárzsonyból" luccai (luckeser; ebből 3 féle árnyalatút: karmazsint, vöröst és királyszínt), „génuai" és „modéniai" árut is forgalmazott (DEMKÓ 1882, 52–53). A „luckeser" esetében a *karmazsin* szó nem feltétlenül színre, hanem esetleg arra utalhat, hogy a festés bíbortetűvel történt. Egyébként a következő nevek alatt is találkozhatunk luccai kelmékkel: „veres karmazsin lukezer dupla bársony […] veres karmazsin lükezer virágos kamuka" (1624, ld. RADVÁNSZKY 1888, 74).

„Az igen fekete posztó mellé egy darab vörösset helyheztetsz, és igen sokáig nézed egy húzomban, elfordítván hamar szemedet a' fejér papirosra, ezt nem fogod fejérnek látni, hanem zöldnek. Ha sárgát nézet így, a' fejér papiros kéknek fog tetszeni, ha zöldet királyi bársony szinű*nek"* (Varga 1808, 56).

A piros kiegészítő színe ugyanis a zöld (pontosabban a zöldeskék, azaz a türkiz), a sárgáé a kék, a zöldé pedig a pirosaslila, vagy másként: a „bíbor" (Ábrahám et al. 2014; vö. PalLex XI. 274).

A „királyi bársony színű" szerkezettel azonban más forrásban nem találkoztam, annál gyakoribb viszont a régi leltárakban *veres,* elvétve *kék* vagy *szederjes* előtaggal is felbukkanó *királyszín,*[297] amely eredetileg valószínűleg nagyméltóságú személyek (királyok, érsekek stb.) által hordott kiváltságos színre utal: „Király szín méltóság, Ezüst szín uraság..." – így kezdi pl. Beniczky Péter színekről szóló versét a 17. században (ld. Beniczky). E színnévnek a legkorábbi jelentése a bíboréhoz hasonlóan bizonytalan: egyfelől 'kékespiros', másfelől 'vegyítetlen élénkpiros' jelentése is felmerülhet. Mindenesetre valószínű, hogy ez a régtől fogva használt, ill. még a közelmúlt egyes táji dialektusaiból is ismert színnév (ld. a kapuváriak „királszünü selemkendő" kifejezését[298]) a korábbi századokban sajátos, csak rá jellemző szemantikával bírt, amely minden valószínűség szerint a *bíbor* jelentésével hozható összefüggésbe. De ezt igazolhatja az is, hogy a PPBl szerint a *királyszín* jelentése *color Tyrius,* azaz 'türoszi szín', Türosz pedig az ókorban a bíborfesték előállításának legfontosabb városa volt. Továbbá erre utalhat az is, hogy a bíbor kapcsán említik a *Königsfarbe* ('királyszín') színnevet egyes 17. századi német források (Jones 2013, 358).

Annál is inkább erre kell következtetnünk, mivel a *bíbor* és a *királyszín* együtt

[297] „Kék királyszín" tűnik fel pl. itt: „I. Rákóczy György és Brandenburgi Katalin között folyt tárgyalások iratai az özvegy fejedelem asszonyt illető ingóságokról" (ld. RADVÁNSZKY 1888, 283). Ebben az 1633-as keltezésű forrásban egyébként a következő pirosas értelmű színnevek fordulnak elő: *veres, szegfü szin / szekfűszin, szederjes, tüdőszín, meggy szinü / meggyszin / megyszin, királyszín / király szin, kék királyszín, testszin, baraczk szinő, barack virágszin, bársony szinő.* Valószínű, hogy a *királyszín* és a *kék királyszín* nem egyforma árnyalatot takart, kérdéses azonban, hogy miként viszonyulhattak ezek egymáshoz, ill. a hasonló jelentésűnek vélt, itt is lejegyzett *bársonyszín* és *szederjes* árnyalatokhoz. A *szederjes* ugyanakkor a királyszín előtt is feltűnhetett: „13 réf *szederjes király színű,* elegy virágos azonféle atlaczot" (1615-ből, ld. RADVÁNSZKY 1888, 5). Ez a két színnév viszont külön színt jelöl itt: „1651: Edgj *Szederjes* Csemeljet Mente *Király szin* kamukaval bellet" (idézi: NAGY J. 1993, 16). Vö. egy 17. század elején készült női suba, amely „szederjes bársony királyszínű bársonnyal bélelt" (J. ÚJVÁRY 1994, 45).

[298] „olyan kendő, aminek cinóberpiros *(királszünü)* az alapszine, szélein pedig széles fehér csikok futnak" (HORVÁTH 1972, 401). Mellékesen megjegyezhető, hogy ez a színnév a néprajzi szakirodalomban még a 20. sz. elején is előfordul a szaknyelvi leírás részeként: „vörös szín uralkodik a bihari szűrön... 3-4 árnyalatát találjuk... a cinóberpirosat, meggyszínpirosat, sötétebb carminvöröset és világos *királyvörös*et" (GYÖRFFY 1930, 102).

sohasem fordul elő az írott forrásokban, ráadásul a ruházat összefüggésében a kettő közül az utóbbi az uralkodó. Előfordulhat, hogy pontosan a *bíbor* helyett használták az öltözet kapcsán a *királyszín*t, hiszen az előbbi szó alkalmazását – mivel jelentésébe sokáig a 'byssus', majd a 'vörös bársony' is beletartozott – szándékosan elkerülhették ebben a kontextusban. Mindenesetre a *királyszín* összetétel által jelölt színtartomány bizonyosan különbözött a nagy *veres* kategória alá sorolt többi árnyalattól. Esterházy Jánosnak és az ő fiának a „hadi fölszereléseit és ládabéli egyéb portékáit" számba vevő 17. század eleji jegyzék pl. „jól megkülönbözteti" a karmazsinszín, a testszín és a meggyszín árnyalatú ruhák mellett a királyszín tónusúakat is (ld. Tompos 2004, 173). A *királyszín* jelentése nem esett egybe a *szegfű szín* értelmével sem (ld. Bethlen Gábor özvegyét Brandenburgi Katalint illető [...] drágaságok jegyzékét 1634-ből, közli: Radvánszky 1888, 336).

A *királyszín* és a *bíbor* rokonságáról vall, hogy a *bíbor* szó átvitt értelemben sokáig „fejedelmi jelmezt, méltóságot" is jelölt (*Bíborba öltözni, Bíborban járni;* vö. a bolgár Пурпурно jelentéseivel, ld. Lesznicskova 2015, 429. Érdekes módon a paraszti felfogásban a „bíborban születés" a rózsaszínes-lilás tónusú magzatburokban világra jött gyermekekre vonatkozott, ld. ÚMTSz I. 473). Vagyis véleményem szerint a fentebb említett „királyi bársony szín" megegyezhet a *királyszín* korábbi századokra jellemző vizuális értelmével, ezzel a színnévvel is elsősorban kékbe hajló piros tónusokat jelölhettek. (Nyilvánvalóan ezért kaphatta meg olykor a *szederjes* – esetleg a *kék* előtagot is – a *királyszín*.[299]) Ez megmagyarázná azt a 20. századi tudományos véleményt is, miszerint „minél jobban közelít a piros [...] a kékhez, annál *méltóságteljesebbé* válik" (Skodnik 1988, 319–320; vö. Pauer 1903, 55. más vélemények szerint kifejezetten a lila, sötétlila kelti fel a méltóság benyomását H. Frieling és X. Auer erre vonatkozó megállapítását idézi: Réti 1962, 57). A képlet egyszerű: mivel egykor a királyokhoz kapcsolódott a kékbe hajló piros, vagyis a *királyszín*, így az összes árnyalat közül leginkább a (sötét) liláspiros az, amely még ma is a tekintély érzését kelti fel az emberekben, vagy legalábbis azokban, akik megfogalmazták ezt a véleményt. (A zárójelbe tett „sötét" kitétel azért szükséges, mert 19. századi kutatások a mélypiroshoz/liláspiroshoz kapcsolták a méltóságot, ld. pl. Pauer 1903, 55, ill. egészen sötétnek gondolták a *bíbor/purpura* szó jelentését, így pl. egy 19. századi szótárunk szerint a lat. *purpureus* jelentése: „biborszinű, meggyszinű", ld. Nagy Nep. 1845, 342.)

[299] Az sem zárható ki, hogy a *kék* királyszín valóban kék színt jelölt, mivel egy forrás az évszázadokon keresztül csupán a drága lazúrkőből *(lapis lazuli)* előállítható művészfestékre jellemző színnel: az ultramarinnal azonosítja a *királyszín*t: „1767: égj Királly, vagyis Lazur Szin Bársony Szoknya" (SzT VI. 950). Vö. „az ultramarin, a színek királynője" (VARGA SÁNDOR 1940, 302). Emellett szólhat az is, hogy a *királykék* napjainkban gyakoribb összetétel, mint a *királypiros* vagy a *királyvörös* (DEÁK 2012b, 204).

1.2.4. *Az ókori bíbor változatossága és a bíbor szó 'lilás' értelme*

De visszatérve a *bíbor* szóval jelölt színtartományra, feltétlenül tisztában kell lenni azzal is, hogy az ókorban nem csupán egyféle árnyalatot állítottak elő a bíborcsigák színezékéből. Plinius pl. 13 különböző bíborszínről számolt be (vö. Szeoke 2003, 23–24; Baskai 1944, 150), ő maga azt a bársonyos feketés bíbor tónust tartotta a legszebbnek,[300] amelyet „két különböző puhatestű együttes használatával" érték el. De azt is „megjegyzi, hogy az ő idejében szemlátomást már egy világosabb bíborárnyalat van divatban" (Finlay 2004, 428–429). Vagyis a bíborcsigával vagy utánzatképpen kermesztetűvel és különböző növényi festőanyagokkal (festőbuzérral, orseille-jel) színezett[301] ruhaanyagok színe változó volt, rengeteg tényező befolyásolta az aktuális bíborszínt: a felhasznált bíborcsigafaj, a festésmód vagy éppen az, hogy mennyiszer festették a textilt. (Kétszeri festés emlékét őrzi pl. a latin *dibapha* szó, ld. Cal. 87, sőt talán a türoszi bíbort is a kétszer festették, ld. Reicher 1937, 3.) Ezenfelül természetesen a vásárlói ízlés sem feltétlenül csak egyfajta tónust kívánt a különböző területeken, ill. időszakokban (ld. mindehhez a II. melléklet *Bíbor* szócikkét). A bíborkelmék árnyalataiban fellelhető különbségek egyik fő okát azonban – csakúgy, mint napjainkban – már az ókorban is a bíborfestéket szolgáltató tengeri csigafajok eltéréseiben látták. Mint Vitruvius híres – építészetről szóló – munkájában olvashatjuk, a bíborcsiga

> *„festéke nem mindenütt egyazon fajta, mert a Nap pályája természetesen megváltoztatja. Így az, amit Pontuszban és Galliában gyűjtenek, mivel ezek a vidékek közelebb vannak északhoz,* fekete. *Ha észak és nyugat között előrehaladunk,* barnás. *Amit pedig a napéjegyenlőségi kelet és nyugat között gyűjtenek, azt* ibolyaszínű*nek találjuk. Amit viszont a déli tájakon halásznak ki,* vörös *színt ad, és ezért ilyen terem Rhodosz szigetén is és más hasonló vidékeken, amelyek a Nap pályájához legközelebb vannak"* (Gulyás–Hajnóczi 2009, 162).

---

[300] Egyes vélemények szerint az antik világ jelszava a színekkel kapcsolatban általában az volt, hogy „minél sötétebb, annál előkelőbb" (ld. VÁRNAGY 1993, 321).

[301] Pl. a római korban úgy is készítették a tunicák bíbor sávját (*latus clavus,* ld. BÁRCZAY 1897, 489.), hogy a drága bíborfesték helyett „először *indigó*tartalmú festő csüllenggel (Isatis tinctoria) *kék*re színezték a gyapjút, majd erre ráfestettek a *piros* színt adó festőbuzérral" (P. SZEOKE 2003, 24. Kiemelés tőlem). De indigó alapon kermesszel, festőbuzérral, alkannával vagy orseille-jel is készítettek lilás színt, pl. a görög eredetű Papyrus Holmiensis több ilyen bíborfestést utánzó receptet tartalmaz (HAJNAL 1964, 193; TÍMÁRNÉ BALÁZSY 2002, 51). Orseille-jel – vasacetáttal előpácolt anyagra – festett bíborszín készítését írja le viszont egy másik, az ún. stockholmi papirusz (REICHER 1937, 3).

A mai kutatás két fontosabb bíborcsigafajt tart számon, amelyből bíborfestéket: elsősorban ruha-, de arcfestéket is készítettek (Finlay 2004, 366; Wagner 1934, 29. Ld. a két fajt a II. mellékletben). Valóban igaz, hogy közülük az egyikből pirosabb, a másikból inkább kékesebb szín nyerhető, pontosabban az egyik többet tartalmaz az ún. *6.6' dibrom-* szóval kezdődő anyagokból, a másik viszont többet a – kék színű! – indigóból (Cooksey 2001, 751). Ez voltaképpen azt jelenti, hogy a bíborban és az indigóban fellelhető színezék „közvetlen kémiai rokonságban áll" egymással (Finlay 2004, 369). Ehhez lehet köze, hogy a *bíbor* és a *kék* szóból a 20. század elején megalkották a *bíborkék* színelnevezést, mellyel nem csupán egy színárnyalatot jelöltek (e színnév jelentéséhez ld. a KatLex „bíborkék" szócikkét, ill. a „sötét biborkék vagy ibolyakék" megfeleltetést a rózsák kontextusában: N. n. 1910, 68), hanem egyfajta indigószármazékot is (ld. PalLex III. 265). A két anyag közti vegyi összefüggés okán máig vitatott, hogy pontosan milyen színűek lehettek eredetileg a bíborral festett ruhaanyagok. A legvalószínűbb, hogy a kék és a piros közti tartományban változott a színezetük. Emiatt nem kell meglepődni azon sem, hogy a Károli Bibliában előforduló „bíborruhák", ill. a „bíborból csinált ruhák" jelzője nem csupán a *piros* volt, hanem – igaz, csupán egyetlen helyen – a *kék* is. (A 20. századi, Szent István Társulat-féle fordításban viszont a *kék* helyén már a *viola* tűnik fel, valószínűleg azzal összefüggésben, hogy ebben a kontextusban a *kék* szót 'ibolyaszín' jelentésűnek vélik, vö. Teichmann 1939, 226).

A *bíbor* szó – mint már szó volt róla – ma sokak szemében fokális pirost jelöl, éppen ezért a 19. század végi tudományos kutatások rendre felhívják a figyelmet arra, hogy az antik és a középkori bíbor inkább kékes (pontosabban „violaszínű") volt (MLex IV 24; vö. Goethe 2010, 92; Fél 1935, 9; Varga Sándor 1940, 302). Feltételezéseim szerint a régi forrásaink *bíbor* szava (színnévként) szintén kékespiros árnyalatra utalhatott. Méghozzá úgy vélem, hogy ez a jelentés elsősorban a *bársonyszín* (ill. a *királyszín*) színelnevezés eredeti 'kékespiros' jelentéséből következik, hiszen – mint már érintettük – a *bíbor* szóval már régóta nagyon szoros kapcsolatban áll a *bársony* szó. Ezt nemcsak a – nagyon korai forrásokból kimutatható (ld. Pais 1953, 78) – *bíborban-bársonyban* kifejezés, hanem pl. a bíborcsigák *bársonycsiga* elnevezése is igazolja (Mátray 1910, 30, vö. Fábián 153). Az is bizonyos, hogy a *bársonycsiga* elnevezés a „bársonyt festő csiga" rövidüléseként keletkezett, hiszen még a Pápai Páriz-szótár egyik latin színnevének *(conchyliatus)* fordításánál is ilyen meghatározás szerepel: *„Bársony-festö tsigából való, veres bársony szinü"* (PPBl, ld. NySz I. 420).

Ennek alapján, és mivel az újkor hajnalán a bársonyanyagokat nem egyszerűen *veres*re, hanem sokszor *királyszínű veres*re festették (ill. még *szederjes*re, *meggyszín*re, és mivel mindezek jelentése: 'kékespiros' vagy 'lila'), felvethető, hogy a *bíbor*

színnévnek már a legkorábbi időktől ezekhez hasonló többé-kevésbé kékbe hajló piros színt kellett jelölnie, csakúgy, mint a *bársonyszín*nek. (Utóbbi színnévnek 'kékbe hajló piros' jelentését egyértelműen bizonyítja az a két szivárványleírás is, melyet majd a következő alfejezetben mutatok be.) Ha ezt elfogadjuk, érthetővé válik az is, hogy a *lila* szónak a magyar nyelvben való meghonosodása után (18. század vége, 19. század eleje) miért bukkan fel a *bársonylila* összetétel is (előfordul pl. PalLex I. 498), ill. hogy a 19. végén és a 20. század folyamán keletkezett szövegekben miért fordul elő olykor – a *bíborpiros* mellett – a *bíborlila* színnév is (pl. PalLex IX. 738). A *bíbor* 'lila' jelentését szépen illusztrálja pl. az is, hogy míg a MLex (1879–1885) a *biborszinü* szóval írta le a bojtorján *(Arctium)* virágának az árnyalatát (11. kötet, 202, *Lappa* szócikk), addig a mai *Növényenciklopédiá*ban már a következő meghatározás áll ugyanennél a növénynél: „*lila*, fészkes virágzatú gyomnövény" (Rácz 2010, 113).

Ennél bizonyosan meglepőbbnek tűnhet azonban az a tény, hogy nem csupán a *bíbor* helyett jelenhet meg a mai botanikai művekben a *lila* szó, hanem olykor a *piros* helyett is. Az amerikai alkörmösről (ld. a II. melléklet *Alkörmös* szócikkét) napjainkban azt olvashatjuk, hogy annak termése „fényes *sötétlila*" (Balogh–Juhász 2012, 32; korábban még azt írták ugyanerről a termésről, hogy „fénylő *feketésviola*", Koós 217[302]). A PalLex szerint azonban ennek a növénynek „eleinte fehér, azután piros, végre csaknem fekete" bogyója „*lila-piros* levelet ereszt" (I. 382). A 20. század elején pedig szintén az alkörmös kapcsán jegyezték fel, hogy „bogyójának *fekete-piros* levével a bort, czukorsüteményt *pirosítják*" (Dejtéri 1900, 401). Ezzel azonban már vissza is érkeztünk kiinduló hipotézisünkhöz, a *piros* színnév eredeti 'rózsaszín-bíbor, ill. enyhén kékbe hajló piros' jelentéséhez.

De mielőtt a *piros* szemantikájával folytatnám, érdemes összegezni a most tárgyalt színnevekre vonatkozó nyelvi tényeket. A *bíbor*, a *bársonyszín* és a – talán a „királyi bársony szín" rövidüléseként keletkezett – *királyszín* vizuális szemantikája korábban nagyon hasonló lehetett, az írott forrásaink ugyanis arról vallanak, hogy egykor mindhárom színnév többé-kevésbé 'liláspiros' jelentéssel rendelkezhetett. A 19. századra azonban az előbbi két színnév jelentése valamelyest módosult, méghozzá a fokális piros irányába tolódott el. Ami pedig e színnevek mai jelentését illeti, a *bíbor* csupán a fénytan területén maradt meg a liláspiros színtartomány nevének, azon a kevés területen, ahol napjainkban az optikán kívül még használják (pl. az írott nyelvben, szépirodalomban), 'fokális piros' értelművé vált. A *bársonyszín* viszont ma már elavult színnévnek számít, a *királyszín* (összefüggésben a királyság politikai intézményének hazai megszűnésével) szintén kikopott a használatból.

302 A „fekete áfonyáról" írták a 19. században, hogy ennek „bogyója borsó nagyságú, violaszínfekete, hamvas; *vérpiros*-violaszinü [...] nedvvel van telve" (WAGNER 1844, 8).

1.3. A *piros*, a *rózsa*(szín), a *bíbor*(szín) és a *bársony*(szín) együtt

Úgy vélem, hogy a korábbiakban részletesen elemzett szavak: 1. a *piros*, 2. a *rózsa(szín)*, 3. a *bársony(szín)*, 4. a *bíbor(szín/piros/vörös)* közti szoros szemantikai összefüggésből, ill. gyakori együtt említésükből világlik ki legjobban a *piros* korábbi vizuális jelentése. Nézzük meg hát közelebbről, hogy miként kapcsolódnak össze a történeti szöveganyagban.

1.3.1. Piros bársony(szín)

A *bársony* szó előtt a korai forrásokban gyakori a *veres* jelző, pl. „*veres* bársonyt" emleget Bod Péter egyik fordításművében (Bod: SztH 169), ill. a *TörtK* 18. század végi szövegeiben is kizárólag a *veres/vörös* színnév szerepel a *bárson(y)* szó előtt és után is (összesen 12x), azzal összhangban, hogy a ruhaneműk kontextusában a *veres/vörös* a 19. századig szinte kizárólagos volt. Viszont pontosan a bársony az egyetlen olyan textil, amellyel kapcsolatban már a korai írott forrásoktól kezdve olykor a *piros* is feltűnik. Például Melius a *piros* szót alig említő Herbáriumában (1578) a bársonyvirág (mai neve: *Amaranthus caudatus* – bókoló disznóparéj, ld. Vörös 2008, 77) nevéhez magyarázatképp hozzáfűzi, hogy „mint egy *piros bársony* [olyan] a levele" (ld. Melius: Herb 145–146. E növény későbbi neveiben szintén ott a *piros:* „taréjos bársonyvirág, *piros* bársony, *piros* bársonyka", PalLex XV. 941; vö. Csapó 25). Melius miért pont a bársonyhoz hasonlítja ennek a növénynek a levelét? Valószínű, hogy nem vagy nem csupán bársonyos tapintású felszíne okán, mert akkor annyi is elég lett volna, ha azt írja, hogy „mint egy bársony [olyan] a levele". Minden bizonnyal nem egyszerűen 'piros' jelentéssel szerepel itt a *piros* jelző, hiszen akkor önmagában annyit is elegendő lett volna megjegyeznie, mint ahogyan a többi esetben is, hogy „a levele *veres*". Éppen ezért gondolom, hogy a *piros bársony* kifejezésnek egy sajátos árnyalatot kellett felidéznie. A virág pedig épp erről a színről kaphatta a nevét, ahogyan arra Vörös Éva is utal („a névadás magyarázata a bíborszínű, bársonyos virágokból álló bugavirágzat", ld. 2008, 78), nem pedig vagy nem elsősorban azért, mert bársonyos simaságú.[303]

Ami mármost a „*piros* bársony" kép által felidézett pontos tónust illeti, az valószínűleg liláspiros lehetett, hiszen a bársonyvirág latin megfelelője Szikszai

[303] A *bársony(os)* előtag más, bíborszínű virágok nevében is feltűnik, pl. bársonyos kakukkszegfű *(Lychnis Coronaria)*. Vö. „*Bársony-kerep* [...] Virága sötét *bársonyszín*,'s azért is mondatik bársonyborsónak" (TudGy 1841. IX. 68).

szójegyzékében (1590) egyszerűen: *Purpureum* (Sziksz 26). Ráadásul a bársonyvirág minden bizonnyal megfeleltethető az „Amarántnak" (ennek egyik latin neve: *Amarantus purpureus*, ld. SzegSz I. 117; de önmagában az *Amaranthus* név is jelölhette a szóban forgó „*bíborszínű* tarajos virágot", Bárczay 1897, 558), hiszen Calepinusnál az olvassuk, hogy: „*Amaranthus* Bársony virág" (Cal 12; vö. OsLex 24). Pontosan ennek a növénynek az egyik fajtájáról állapította azt meg Kassai József, hogy – mint már idéztük – annak virága „*piros veres*", pontosabban azt írta, hogy a „Három színű Amarántnak egy része *piros veres*" színű (ld. Kassai 264). Ez a színmeghatározás a fentiekből következőleg azt jelentheti, hogy 'bíbor árnyalatú/-féle piros' (hiszen *piros* = 'bíbor', *veres* = 'piros'). Nagyban erősíti feltételezésünket, hogy a Bárczay-féle *Heraldikai Szótár*ban a *bíbor* szó fordításaként az *ostrinus*, *purpureus* stb. mellett éppen erre a növényre utaló színelnevezések is feltűnnek: *amaranthus*, *amarantfarben* (1897, 513). De megemlíthető itt az a forrás is, amelyben a szerző (név szerint Gergelyffi András erdélyi vegyész és orvos) egy bizonyos – latinul szintén a *purpureum* jelzővel illetett – rézfajtát „Piros Réz" névvel jelöl, ennek közelebbi színéről pedig azt írja, hogy voltaképpen „veres, vagy kék színű" (Gergelyffi 166–167). Talán a szóban forgó „*Piros*" rézféle valós árnyalata a szerző által megjelölt két szín: a *veres* és a *kék* közé esik, vagyis a *piros* szó e fém kapcsán – akárcsak a bársonyvirág/amaránt esetében – szintén bíborszínre utalhat.

Érdekes, hogy a Herbáriummal azonos korban keletkező Károli Bibliában (1590) csupán egyszer fordul elő a *bársony* szó, ráadásul nem is a *piros* (de nem is a *veres/vörös*) kapcsolódik hozzá, hanem a *bíbor* („Márdokeus pedig kiméne a király elől [...] nagy arany koronával, és *bíborbársony* palástban", Eszt 8, 15). A *bíbor* a Szentírás más részein is színjelzőként szerepel, igaz egyszer sem önmagában, hanem – bizonyosan nem véletlenül – a *piros* szóval való összetételben: *bíborpiros* (vö. „purpur piros"[304]). Nehezen értelmezhető viszont, hogy ugyanebben a fordításban a *bíborpiros* szóval pontosan azonos számban előforduló *karmazsin* utótagja nem egy színnév, mint a *bíbor*nak, hanem csupán a *szín* szó. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a *karmazsinszín* 27 említése közül 26 esetben a *bíborpiros* színmegjelöléssel együtt tűnik fel, méghozzá kizárólag textilek kapcsán („*bíborpiros* és *karmazsinszínű* fonal/lepel/öve/kárpit/függöny" stb.). Ez talán azt jelzi, hogy a két név által jelölt szín közül az egyik bizonyosan nem esett közel a fokális piroshoz, az pedig, hogy *bíbor* szóhoz utótagként nem a kategóriajelölő *veres* terminus (de nem is a *szín* szó) kapcsolódik, esetleg arra utalhat, hogy a két színnév közül inkább a *bíborpiros*

[304] Ez egy alkalmilag alkotott színnév: „A' pergamentnek színe fejér, sárga és *purpur piros* [értsd: 'bíbor'] volt, de ez utolsó szín leginkább a' császárok okleveleire és a' szent könyvekre használtatott" (FARKAS 1834, 275). Az idézetben a bizánci bíborlapú kódexekről van szó (ld. FÖLDVÁRI 2018b).

szóval fejezhettek ki egy, a tipikus pirostól távolabb eső árnyalatot. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy ezzel a két színnévvel elsődlegesen a textilfestés különbségeire utaltak, vagyis a *bíborpiros* egyszerűen annyit jelöl: bíborral festett, a *karmazsinszín* pedig azt: kermesszel festett.[305] Már csak azért is felvethető ez, mivel egyes vélemények szerint korábban a színeket a színezékük eredete vagy kulturális jelentősége után nevezték meg, nem pedig tényleges tónusuk szerint, így történhetett, hogy a Jézusra gúnyból rátett palást színe Márk és János evangéliuma szerint bíbor *(porfura),* Máté szerint viszont karmazsin *(kokkino)* volt (Zentgraf et al. 2000). Ha valóban a festőanyag volt a fontos a színek megnevezésekor, akkor a *bíborpiros* összetétel kapcsán azt érdemes hangsúlyozni, hogy Károli bizonyosan okkal választotta a *piros* színnevet a – ruházat kontextusában egyeduralkodó – *veres*sel szemben, amikor a bíborcsigákkal festett öltözethez keresett jelzőt.

A *piros*nak a *bíbor* szóhoz hasonló vizuális jelentését mindemellett az is valószínűsíti, hogy a *piros* színnév a kezdetben 'kékespiros' értelemmel bíró *bársonyszín* előtt és után is többször feltűnik egészen a 19. század elejéig. (Pl. „Némelly Tsigákból ez előtt inkább mint most a' *piros bársonyszín* vétetett", ld. Földi: TermH 374; „Nagy gömbölyű, szép *bársony-szín piros*, fejér húsu" barack, ld. Pethe: MGazd 270; „Violaszín [!] bakszakál […] virágai nagyok, *piros bársony szinű*ek", ld. Károlyi 1841, 13). Amikor pedig már a *piros* szót (az addig ebben a kontextusban egyeduralkodó *veres/vörös* mellett) alkalmazni kezdik ruhaneműk színének jelölésére is, megalkotják a – már tárgyalt *rózsapiros*hoz hasonlóan szintén németes hangzású – *bársonypiros* összetételt is, amely jelenlegi ismereteim szerint legkorábban egy 19. századi folyóiratban fordul elő (ld. „bársony piros s kék szőnyegekkel", *Erdélyi Híradó,* 1833. 16. sz. 126). E jelzőt azonban egyes tájnyelvekben is használhatták, legalábbis Kiss Géza *Ormánysági szótárá*ban is szerepel *bársompiros* alakban (1952, 31), ill. Homokmégyen az egyik falpingálásra használt szín szintén a *bársonypiros* nevet viselte egykor (Novák 1909, 157; vö. a Rosa chinensis Jacq. egyik kalotaszegi nevével: „bársonypiros rózsa", ld. Péntek–Szabó 1985, 281).

Míg azonban a *piros* színnevet amúgy is halmozó folklórban a „bársony" minden időben *piros* volt (pl. „Végigmentem a gyulai nagy utcán, / Elvesztettem *piros bársony* keszkenőm. / *Piros bársony* keszkenőmet nem bánom, / Hogy igazán szerettelek, azt bánom", Móser 2015, 30; a *piros* bársony folklórbeli példáihoz ld. még: Mándoki

[305] A református Károli egyébként a *karmazsin* helyett a *skarlát* szót is választhatta volna, hiszen ekkoriban a *skarlát* is jelölhetett kermesszel festett textilt (vö. Jakab ősevangéliuma szerint „a jeruzsálemi templom kárpitját […] bíbor- és *skarlát*fonallal" készítették, ld. PROPSZT 1997a, 75), de a protestánsok szemléletében ez a szó negatív felhanggal bírt, ahogyan arra már „A rosszféle nő és a piros" című alfejezetben utaltunk.

1978, 327; Dömötör 1984, 312; Kilián 1966, 423), addig a szépirodalom ebből a szempontból vegyes képet mutat.

A luxust idéző bársony képét előszeretettel megidéző Csokonai Vitéz Mihálynál (1773–1805) a „bársony" jelzője többnyire a *veres*,[306] a *bársonyszín*hez azonban nála is a *piros* tartozik:

> *„Pirosló vérei, amelyeket töltnek*
> *Tagjai, széjjel a levegőn süvöltnek.*
> *És mikor ennek a fecskendező vérnek*
> *Cseppjei a fának ágaihoz érnek,*
> *Mely gyümölcsöt a vércseppek megmosnak,*
> *Tetszenek tírusi* bársony-szín piros*nak"* („Piramis és Thisbé históriájának lefordítása", 1785–88 között).

Petőfi Sándor verseiben kizárólag *piros* a „bársony" (pl. „Jött az ifju hajnal, az ékes levente […] S vállán újdonat-új *piros bársony* mente", Szécsi Mária, 1847; vagy: „Vér rajtad a *piros bársony*, Süssenek meg tüzes nyárson!", Kont és társai, 1848). Arany János költészetében csupán egyetlenegy előfordulásra lelhetünk: a „nagy *vörös* bársony szék" képében (*Daliás idők*, Toldi szerelmének első dolgozata, Második ének, 7. vsz.). Vörösmarty műveiben ritkán (összesen csupán háromszor) jelenik meg a „bársony", és ezek közül csak egyhez kapcsolódik szín, méghozzá éppen azon, *Piros száj* című versében, amelyben egyébként az ajkak, a szamóca, a bor és a hajnal jelzőjeként is a *piros* szót alkalmazza, a bársonyhoz mégis inkább a *veres* szót társítja.[307] (A székelyudvarhelyi laikus költő, Magyarósi Szőke József költeményeiben – ld. ezekhez még a IV. rész 2.3. alfejezetét – a „bársony" jelzője a hozományjegyzékekben, végrendeletekben a bársony és egyéb textilek kapcsán is gyakori *szederjes*, ld. a *Pünköst' hava* című verset Magyarósi: PoM I. 116).

Véleményünk szerint az eddig leírtak hátterében az állhat, hogy a „*veres* bársony" és a „*piros/veres bársonyszín* vagy *bársonyszín piros/veres*" (Kiss Bálint lelkésznél pl. „*veres* bárson szin", ld. Kiss: MaR 109, 110; Dugonicsnál pedig: „*vörös* bárson-szín", ld. Dugonics: Sz II. 401) jelzős szerkezetek tulajdonképpen két különböző színre utalnak. Előbbi a fokális (vagy általában mindenféle pirosra), utóbbiak viszont egy különleges árnyalatra: a drága türoszi színre, vagyis a kékespiros bíborra. Erre utal

306 „Így sokszor a tengert embervér nagyítja, / És kék színét *veres* bársony pirosítja" *(Szomorú hallgatók…)*; „Rajtok királyságot mutogatni akar / A *veres* bársonyba kevélykedő bakar" *(Ősz)*.

307 „Oh szűz ajak! Mi haszna vagy *piros*, Ha meg nem csókolhatlak? […] Szamócza is *piros* […] *Piroslik* a' bor is […] *Pirúl* a' hajnal is […] Van vérszín drágakő, Van bársony is *veres*, Mit embercsontokon Sok büszke szív keres" (Vörösmarty: *Piros száj*, 1839).

Kecskeméti W. Péter ötvöskönyvének „szederjes bársonyszínü" szókapcsolata (ld. Ballagi 1884, 279), ill. ezt bizonyítja az is, hogy Márton József a lat. *purpur* jelentését egyrészt a „veres bársonyszínnel", ill. másrészt a bíborral azonos „tsiga vérszínnel" azonosítja (OsLex 342; vö. a 18. század végén az ókori görögökről írták, hogy „veres bársony szinnel festett köntösökben" jártak, ld. Parn I. 9). Mint már szó volt róla, idővel azonban a *bársonyszín* elnevezés szemantikai mezeje is közeledett a fokális piros felé, talán éppen a „veres bársony" jelzős szerkezet hatására (vagy esetleg azzal összefüggésben, hogy a 19. századi bársonyszövetek tipikus színévé a fokális piros árnyalatok léphettek elő, ezt azonban nem vizsgáltam).

De hogy korábban a *bársonyszín* jelentésén valóban valamilyen lilás színt értettek, az több 18. századi adattal is igazolható. Például egy 1770-ben megjelenő könyvben az ibolyavirág a következő meghatározással szerepel: „Bársony színű Viola" (JóE LXIV. fejezet, vö. Gyöngyösi költeményében „a' tellyes Violákat" jellemzi a „Bársony" csakúgy, mint a „Skárlát" és „Karmasin szin", ld. PorMF I. könyv, IV. rész, 26. vers). Egy másik korabeli forrásban pedig világosan elkülönül egymástól az akkor még 'élénkpiros és mindenféle más piros' értelmű *veres* és a *bársonyszín:*

> *„ez a' Látomány* […] *veres, zöld, kék és* Bársony-szín*ekkel mint eggy Szívárvány lángol"* (Kármán 223).

Megingathatatlan bizonyítékot nyújt az a – már korábban is említett – tudományos szivárványleírás, amelyben a *bársony* szóval jelölt szín (a violaszínnel együtt) a bíborszín/lila helyén szerepel: „7 szinek látztzanak, ilj rendel verhenyeges, arany szin, sárga, zöld, kék, *bársony*, és *viola* szin" (Jeney 27). Egy másik – 19. század eleji – leírásban ez a szín még pontosabb meghatározást kap:

> *„a' színeket egymásután illyen rendel látjuk; úgymint: először a' veres, azután a 'narants, sárga, zöld, kék,* setét veres bársony, *és a' viola színt"* (Peterka 1824, 13).

Itt már a *bársony* mellé kerül a *veres* szó is (talán azért, nehogy véletlenül kék színű bársonyra gondoljon az olvasó, hiszen Newton leírása szerint az indigószín áll ezen a helyen, éppen ezért pl. több 19. század végi szerző a newtoni indigót „sötétkéknek" fordítja,[308] így pl. Thanhoffer 1883, 487; vagy Felméri 1875, 400). A színeknek a szivárványban való tényleges elhelyezkedése viszont egyértelműen

[308] Ugyanakkor, ahogyan azt ma már tudjuk, amit Newton indigónak *(indigo)* hívott, az a mai angolban az ibolyaszínnek *(violet)* felel meg, amit pedig ibolyaszínnek *(violet)* nevezett, az viszont a bíbornak/lilának *(purple)* (ld. BIERNSON 1972).

arra mutat, hogy a *setét veres bársonyszín* különbözik attól a *veres*től, amely a szivárvány kezdő színét képezi. Méghozzá éppen abban, hogy a kék (vagy lila) szín irányába mutat jelentős vizuális eltolódást.

Összefoglalva a fentebb elmondottakat, a *piros* jelző minden bizonnyal azért kapcsolódott a – konkrét ruházat kapcsán *testszín, királyszín, szederjes, meggyszín* stb. jelzőkkel is illetett – bársonyhoz vagy még inkább a bizonyíthatóan 'lilás-piros' értelmű *bársonyszín*hez, mert a *piros* ennek a szövetnek a kontextusában egy bizonyos – a Károli-féle Bibliában *bíborpiros* névvel is jelölt – kékespiros árnyalatot fejezett ki. A 19. század végére azonban a *bársony* szó és az – eredetileg lilás értelmű – *bársonyszín* jelző is inkább a *veres/vörös* szóval, ill. az annak a jelentését képező fokális pirossal kezdett összefonódni (éppúgy, ahogyan – mint már korábban bizonyítottuk – részben a *bíbor* szavunk is).

1.3.2. A bársonyrózsa

A *piros rózsa* jelzős szerkezetről már a korábbi fejezetben szó esett. Arról viszont még nem, hogy a *R. Gallica* fajt Rapaics szerint „*piros* szirmairól", voltaképpen azonban „*bársonypiros*" színéről *bársonyrózsá*nak is nevezték (1932, 63; vö. PalLex I. 775; a Gallica fajt „bíborszínűnek", ill. „bíboros árnyalatúnak" határozzák meg: Wagner 1902, 103; vö. Géczi 2006, 213). A *R. Gallicá*k – vagy éppen annak adott alfajai – tehát pontosan azon árnyalatuk miatt kapták ezt a jelzőt, ami miatt a bíborcsiga is megkapta a „bársonycsiga" elnevezést. Míg azonban a bíborcsiga „*bársonycsiga*" elnevezése részben a „bársonyt festő csiga" rövidüléseként is értelmezhető, addig ebben a bíborszínű rózsafajt jelölő névben a „bársony" kizárólag színre, a „*piros bársonyszín*" névvel is illetett bíbor tónusra utal.

Géczi szerint a rózsákhoz már a görög költők kétféle pirosas színt társítottak, az egyik 'piros', a másik viszont 'bíbor' jelentéssel bírt (2006, 82). A korai keresztény irodalomban is megjelenik a bíborszínnel jellemzett rózsa, leginkább Máriával és az ő szépségével kapcsolatban: „rózsaszirommnál bíborabb", olvashatjuk róla pl. egy 5–6. század körül keletkezett latin nyelvű írásban (Géczi 2007, 101). A hazai Döbrentei-kódex (1508) viszont pontosan a *bársonyszínű* rózsához hasonlítja a Szent Szüzet (mai átírásban):

> „*Úr Istennek boldog szüleje szűz Mária* [...] *Te vagy* bársony színű rózsa *Jerikóban...*" (Abaffy – T. Szabó 1995, 883).

Egy, évszázadokkal későbbi vallásos népénekben viszont már nem a *bársonyszín*, hanem a *bíborpiros* jelző tűnik fel, ill. nem Mária, hanem Jézus azonosul az ilyen árnyalatú rózsával:

> „Bíborpiros *szép rózsa nyílik a Golgotán,*
> *Ott áll a fájdalmas Szűz, mint a liliomszál.*
> *Nézi, hogy szent fia, szenved a keresztfán*
> *Ó, ne hagyj, légy velünk, fájdalmas Szűzanyánk*" (Ág 1996).

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a költői nyelv önkényes, ill. nem kell messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy a lírai nyelvben milyen színnév társul a rózsához vagy éppen a korábban elemzett hajnalhoz. Hiszen már Arisztotelész is a különböző jelentésű kifejezések közti választás lehetőségét ecseteli, amikor *Rétorika* című művében azt írja, hogy a szónoknak/költőknek:

> *„szebb azt mondani, hogy* rózsaujjú *hajnal, mint* bíborujjú; *de a* piros *ujjú még csúnyább volna*" (idézi Géczi 2006, 61).

1.3.3. A költői nyelv: rózsaszínű és bíbor színű vér

Éppen a költői nyelv imént említett önkényességéből kifolyólag vélem úgy, hogy nem a vizuális egyenértékűség játssza a főszerepet akkor, amikor egyes magyar szövegekben a *vér* kontextusában nem a *piros*, hanem éppen a *rózsaszínű* szerepel. Míg pl. a bíborfesték és – mint már láttuk – a bíborszínbe hajló rózsák színezete közti valós összefüggés fogalmazódhat meg akkor, amikor Bod Péter „ró'sa színű veres" festékként határozza meg a bíborcsigából származó színezőanyagot (idézi Csűry 1922, 170), addig a kódexekben a vér jelzőjeként fellelhető *rózsai* és *rózsálló* melléknevek inkább szimbolikus, semmint valós vizuális élményre építenek:

> *„Mosgyal meg en* rosay *vérömben*" (Nagyszombati-kódex 1512–13 k. NySz II. 1469).
> *„ő* rosalo *verewel mynd meg wereswitettek valla*" (Érsekújvári-kódex, 1531. NySz II. 1470).
> *„Kinek a keresztfa oltárán Megsült szentségő testét Ő* rózsáló *vérével Kóstolván élünk Istennek*" (az Apor-kódexben talált Szent Ambrus-himnusz 15. századi magyar nyelvű változata, idézi: Géczi 2008, 255).

Hiszen – mint azt már bizonyítottuk a fokális piroshoz vagy éppen a meggy sötétségéhez közelítő rózsák akkoriban ritkaságnak számíthattak. Ugyanígy önkényes

lírai megnyilvánulásként értékelhető az is, amikor Gyöngyösi István egyik költeményében a földet „Rosa szinnel" pirosító vér képe jelenik meg:

> *„Az sebek meg nyilnak jobban,*
> *Véred meg- indúl ujobban,*
> *S folyását szaporittya:*
> *Meg pirosittya az földet,*
> *Nem enged ott lenni zöldet,*
> Rosa szin*nel borittya"* (Gyöngyösi: RóK III. 601. vers).[309]

Vagy álljon itt még egy példa a 18. századi költészetből:

> „Rosa *szinű vérem már ki is botsassátok"* (a 18. század közepéről való torockói verseskönyvből idézi: Bartha 1937, 21).

Ugyanez a lírai kép a magyar folklórban is megjelenik:

> *„Édesanyám, mossa ki az ingemet,*
> *Mossa ki a* rózsaszinű vér*emet.*
> *Meg az éjjel csendőrökkel verekedni akarok,*
> *Nem bánom en / Azt se bánom, ha reggelig meghalok"* (Bereczky 2013, II. 1300).

A rózsával, ill. annak színével összekombinált vér hátterében ókori előzmények sejlenek fel. A görög mitológia szerint ugyanis Aphrodité vagy Adonis vérétől nyerték a színüket az eredetileg fehér rózsák. Sőt, míg a muszlimok „a próféta vérével hozzák összefüggésbe" a rózsa pirosságát (Lájer 1887, 10, 17), addig a keresztények Krisztussal (Rapaics 1932, 51), az ő keresztfán kiontott, valamint a kereszténységükért vértanúhalált halt mártírok vérével kapcsolják össze azt:[310]

---

309 Ugyanennek a műnek egy korábbi versében azonban a *veres* színnel azonosul a vér:
„Meny Pilátus Udvarában
Onnét, s 'ostorozásában
Nőtt *vér*e tengerébül
Származott Rosákot kereſs,
Van is ott sok, de mind *veres*,
Mert eredett *vé*rébül" (206. vers).

310 Vö. a német mondák szerint „a rozsdáslevelű rózsa […] ágainak vörös foltjai az Üdvözítő vércseppjeitől származnak […] a mohrózsa […] szintén az Üdvözítőnek mohára lehulló vércseppjeiből" keletkezett (Lájer 1887, 11). Vö. még: szerb és román hatásra néhány magyar nyelvű

„a piros rózsa a vér, a fájdalom jele, szent Bernát szerint a szenvedés szimbóluma, a mártíromság jelképe, de összefüggésbe hozzák Krisztus stigmáival is" (Soós 2009; vö. Reuss 1997, 395).[311] Mint ahogyan Cornides-kódex szerzője fogalmaz: „A rózsának *pirosságán* jegyeztetik a mártíromság" (ld. NySz 1293). Az előző fejezetben tárgyalt fehér–piros színpáros jelentése ebben a szimbolikai összefüggésben a következő: Jézus Krisztus „fehér a szüzességben, vörös a halálban" (Stirling 1991, 191), vagy ahogyan Bod Péter fogalmazott a 18. században: az eklézsiát „ábrázoló" rózsa „Krisztus' sok szenvedései által piros; Szentsége és Ártatlansága által fejér" (Bod: Leks 234).

Ugyanakkor Aquinói Szent Tamás tanítása szerint a mártíromsággal a bíborszín fonódik össze, az ő rendszerében ugyanis az egyszerű piros (vagy esetleg a *karmazsin*, ld. Propszt–Újváry 1997, 435) a szeretet jelképe (Pleij 2004, 16; vö. „rosay pyrosságnak zeretety", NySz II. 1469; Temesvári Pelbárt szeretettel szóló piros nyelvről ír, ld. V. Kovács 1982, 250; ill. vö. még: „*Fehér* rózsa: Tiszta lélek – *Piros* rózsa: Szeretteljes sziv"[312]). De itt természetesen arról van szó, hogy *veres/vörös* névvel jelölt osztatlan kognitív piros az, amely kettős értelmet hordoz. Így fordulhatott elő, hogy egy 1751-ben kiadott prédikáció szerint a pap egy felöltöztetett szoborra mutatva azt mondta: „Szent FELIX Mártyr itten eltölttetek az óltáron, öltöztetve vagyon vörös bársonyba; de talán ez a vörös bársony az ő égö szeretetit, avagy pedig a Kristus Jesusért ki-öntött piros Vérét fogja jelenteni" (Knapp–Tüskés 1987, 30). De ha a piros színkategórián belül elsősorban is a bíbor árnyalatok fonódtak jobban össze a mártíromsággal, könnyedén megmagyarázható, miért lehet *rózsai/rózsálló* a vértanúk és a legfőbb vértanú (Krisztus) vére, hiszen – mint már szó volt róla – a középkori rózsák is inkább rózsaszín-bíbor színűek voltak, semmint igazi pirosak. Ennek ellenére mégis úgy vélem, hogy mindenekelőtt a piros/bíbor színnek a mártírok vérével való szimbolikus összekapcsolása, nem pedig a vér és a rózsa színének vizuális hasonlósága állhat a hátterében egyrészt a „rózsálló vér" költői képnek, másrészt annak, hogy egykor a rózsát *vérszínű*nek vagy később *vérpiros*nak mondták:

archaikus ima ún. grál-motívuma a következőképpen alakult: a kosárba hulló szent „vércsepp helyibe piros rózsák nyíltak" (ERDÉLYI Zs. 1999, 523), más folklóralkotások szerint a keresztfa tövébe hulló vércseppek változtak rózsává (TÁNCZOS 2006, 207).

311 „A 16. századi kódexeinkben, a Czech- (1513 körül) és a Gömöry-kódexben (1516 körül) a rózsafüzér egységeiként említett" örvendetes, fájdalmas és dicsőséges olvasók közül a fájdalmas neve/színe a „veres (piros)" volt (GÉCZI 2003, 182). Ugyanakkor a fájdalmas olvasóhoz a *veres* szó társítását a vérrel járó krisztusi áldozat is indokolja, így ebben a kontextusban a *veres* szó egyaránt jelenthette azt, hogy 'véres (szín)', ill. azt, hogy 'piros'. Ettől függetlenül „szemiotikailag a fekete rózsafüzér a gyászt; a piros/vörös a szenvedést" jelöli (LENGYEL 2008, 376).

312 Egy 19. század végén megjelent egyházi könyv (Steinitzer Ede: *Szűz Mária virágos kertje, vagyis…*) tartalomjegyzékéből idézik itt: *Kalocsai Főegyházmegyei Körlevelek* 1898, 81.

„*Köszöntünk tégedet fájdalmaknak Anyja, Golgota csúcsának* vérpiros *rózsája*" (Babik József 19. századi versét idézi: Sóos 2009).

Továbbá a keresztény szimbolika lehet az oka annak is, hogy a – leggyakrabban *piros* jelzővel illetett – vér színét a rózsa *pirosságához* (pl. „Foly te véred […] *piros*, oly mint most nyílt rózsa" (Czech-kódex, 1513, 25, ld. NyTSz II. 1469.) vagy esetleg egyszerűen a – természetesen szintén a rózsát jelentő – „piros virághoz" (pl. „drága Vérének *piros* virága", ld. Gyöngyösi: RóK II. 210. vers) hasonlították sok helyütt a vallásos és szépirodalomban. Vagyis, bár minden bizonnyal a kódexírók is észlelték a rózsaszínű–bíbor rózsák és az ettől eltérő tónusú vér közötti színkülönbséget, ettől függetlenül a keresztény szimbolika vezérelte őket, amikor a nagyra becsült mártírvér színének kifejezésére kerestek megfelelő jelzőket.

Arról, nem is beszélve, hogy a világi költészet képviselői számtalanszor egybefonták a vér képével a – rózsához hasonlóan pozitív szimbolikájú – bíbort is. Bár nem tartozik szorosan ide, de tény az is, hogy a tudomány kezdetben magát a bíborfestéket is vérnek, méghozzá a bíborcsiga vérének tekintette (Pruzsinszky 1902; vö. a „csigavérszín", ill. a „vérszínbársony" szavakkal itt: Nagy-Váradi 1814, 53, 180. A *csigavérszín* színnévről ld. még: Szeremley 1906, 109; Mátray 1910, 33).

1.3.4. A piros ‘bíbor’ rózsa

Az, hogy Damaszkuszi Szent János a 7. században az ibolyát és a rózsát egyaránt „a bíborral azonos színűnek" vélte (Géczi 2006, 15), szintén arról vall, hogy a rózsa tényleges színe a középkorban kékbe hajló piros árnyalatú lehetett.[313] A magyar nyelv (csakúgy, mint pl. a szerb) az ibolyához a kék, a rózsához a piros színt társítja,[314] annak ellenére, hogy pl. már a rómaiak is „bíbor viola *(viola purpurea)* néven különböztették meg az ibolyát" a többi, szintén a violák csoportjába sorolt növénytől (Rapaics 1932, 54). De ahogyan egykor a *kék ibolya* kifejezés *kék*jébe beletartozott (a kékek mellett) a kékeslila szín is, úgy tartozhatott bele a *piros rózsa* szókapcsolatban szereplő szín jelentésébe a pirosba hajló lila mellett a halványrózsaszín (azaz a *testszín* szóval is jelölt árnyalat) is. Szent János fent idézett

[313] A rózsa- és az ibolyavirág párosítása egyébként egészen a rómaiakig nyúlik vissza, ott ugyanis mindkettő halotti virág (is) volt, pl. a *rosatio* és a *violatio* szavak is halotti rítusokat jelöltek (Tóth Anna Judit szíves szóbeli közlése). Ugyanakkor az ókorban elsősorban még a piros és a fehér színű virágokat emlegették együtt halotti kontextusban is (ld. THOMAS 1979).

[314] Különösen érdekes, hogy a szerb nyelvben az ibolya attól függetlenül szintén ‘kék’ jelzőt kap, hogy a lila szín legfontosabb elnevezése ugyanitt az ‘ibolyaszín’ jelentésű *ljubičast* (ld. ANDRIĆ 2018, 293).

véleménye azonban nem biztos, hogy általános volt, hiszen a toposzokhoz jobban ragaszkodó késő középkori szerzők már szinte csak *piroslό rózsák*ról és *bíborszínű violák*ról írtak (Géczi 2007, 72).[315] Szent János iménti véleménye ugyanakkor nem feltétlenül vall vizuális hasonlóságról, hiszen a *bíbor*t (a festékanyagot) és a *rózsá*t egykor pompájukban és kulturális jelentőségükben is hasonlónak ítélték, pl. egy 9. századi verses kertészeti munka szerzője a rózsa színét szintén „a Karolingok számára olyan fontos, a Római Birodalomban, illetve a kortárs bizánci császárságban reprezentációs szerephez jutott bíbor színével találta összevethetőnek" (uo. 46).

A kora újkorban azonban már egyes kertészeti munkákban is feltűnik a *bíbor* a rózsák színének jellemzésére, pl. Lonitzer – 16. században megjelent – híres latin nyelvű füveskönyvében[316] a rózsafajokat a következő színjelzőkkel különbözteti meg: 1. *cadidus,* 2. *purpureus,* 3. *puniceus,* 4. *pallidus,* 5. *luteus* (Lonitzer 45b). E színnevek értelme Molnár Albert és Pápai Páriz szótára szerint 1. 'halvány' (másutt: „tiszta tündöklő feier", ld. Sziksz 56), 2. bársonyszínű (azaz bíbor), 3. MA szerint 'bíborszínű, vereses' (viszont a *punicans* jelentése 'piros, pirosacska');[317] Pápainál viszont 'királyszín, gesztenyeszín', 4. 'sárga', 5. 'verhenyő sárga'. Mint láthatjuk, a fenti színnevek közül a *puniceus* jelentése tűnik a leginkább kérdésesnek, hiszen többféle színmegjelölést is társítottak hozzá, a fent említett *bíborszín, piros, királyszín* és *gesztenyeszín* mellett még a *rózsaszín*t is, mivel Szikszai (1590-ben) pl. „Rosa szinnek" fordítja ugyanezt a latin szót (Sziksz 56). Sőt, egy 1579-es keltezésű, latinul és magyarul is fennmaradt iratban a „punicei coloris" fordításának a *szederjes* felel meg (Bunyitay 1884, 78. 9). De akár még a gránátszínhez is köze lehet e színnévnek, mivel a „gránátszín" összetétel alapját is adó gránátkőnek a latin neve egy hazai forrás szerint: „lapis *punicei* coloris, carbunculus" (Bartal 1901, 297). Mindenesetre a 19. században ezt a színt már – Molnár Alberthez hasonlóan – elsősorban *bíborszín* jelentésűnek tartják.[318] Látszólag furcsának tűnhet az is, hogy

---

315 Ha a magyar nyelvet vesszük, ott kezdetben csak a rózsa és a liliom előtt áll színjelző, az ibolyát jelentő *viola* előtt nem. Pl. „pyros rosac [...] feyer liliomok, es zepplő nelkivalo vyolak" (Nagysz. kódex, ld. VARGHA 1909, 484). Vagy: „Edesz szép violyat piros rusaiat egyben kötue nekem ata ö bucretaiat" (RITOÓKNÉ 1981, 439). Később viszont már kaphatott színjelzőt, a 17. századi székelyföldi gazdaságok kertjeinek leírásaiban pl. a *szederjes* szó szerepel a *viola* neve előtt (ld. CSOMA–TÜDŐSNÉ 2010). Vö. „szép szederjes kék, mint az ivolya" (1660 körül írta Kecskeméti W. Péter, ld. BALLAGI 1884, 277).

316 Adam Lonitzer vagy másképpen: Lonicerus (1526–1586) leghíresebb műve a *Kreuterbuch,* amely 1557-ben jelent meg először, Melius Herbáriumának is egyik fő forrása is volt (GÉCZI–STIRLING 1999, 88).

317 Vö. a „*piros* pomagranát" növény latinul: *punica* granatum, itt: Wagner 217. Vö. még „Barnapiros [sötétpiros?]: puniceus" (PÓLYA 1836, 67).

318 Pl. abban a szótárban, amelyről a 284. lábjegyzetben írtam, ill. a LatSz-ban. Vö. „Bársony-szín – *Puniceus, purpureus color*" (SIMAI 1809, 90).

mit keres a sorban a *gesztenyeszín*, ezen elnevezés alatt azonban ebben a korban még talán inkább talán pirosas árnyalatot érthettek, mint barnásat, hiszen pl. Lippay „gesztenye színű almáról" ír (PosK III. 75), de még egyes 19. századi rózsalistákban is előfordul ilyen árnyalatú rózsák említése. (Az sem elképzelhetetlen, hogy a lat. *castanei coloris* 'gesztenyeszín' szintén pirosas vagy lilás színt jelölt, hiszen ez a meghatározás a 10–11. századi miseruhák korai latin nyelvű leírásaiban a bíborral festett anyagok kapcsán tűnik fel, ld. Bock 1866, 103-104.)

Mindenesetre valószínű, hogy mind a *puniceus*, mind a *purpureus* valamely liláspiros, vagyis bíbor árnyalatot jelölt. Az itáliai képzőművész, Leon Battista Alberti festészetről szóló könyve szerint mindenesetre a rózsák között csupán egyféle élénk bíbor van, de hasonlatok révén megkülönbözteti tőlük a világos rózsaszínűeket és a fehéreket is:

> *„A rózsák némelyike élénk* bíbor [*porpora* 'bíbor'] *színű, másik hasonlít a lányok orcájához,*[319] *ismét másik az elefántcsonthoz"* (Alberti 9).

Tehát Lonitzer és Alberti is kétféle pirosas árnyalatot említ (előbbi a *purpureus* és a *puniceus* névvel jelöltet, utóbbi a *porpora* tónusút és az archoz hasonló színűt), korántsem biztos azonban, hogy az általuk használt színmegjelölések egy az egyben megfeleltethetők egymásnak, vagyis a *puniceus* nem feltétlenül azonos a bőr valós színével, azaz a testszínnel. Nem csupán azért, mert a képzőművész könyvének megjelenése majdnem százhúsz évvel megelőzte a híres füveskönyv első kiadását, hanem már csak azért sem, mert Németországban és Itáliában bizonyosan másféle rózsák voltak elterjedve, sőt másféle színben pompáztak még az azonos fajú rózsák is (hiszen mint már szó volt róla, a rózsák színe észak felé sötétedik). Ugyanakkor mindkét szöveg – és véleményem szerint ez a leglényegesebb momentum! – a tipikus vagy tiszta piros (latinul: *ruber*) színnel ellentétben kizárólag bíbor (vagyis talán kékbe hajló pirosas) színű rózsák létét igazolja. Ezáltal pedig a magyar *piros rózsa* kifejezésben szereplő *piros* színnév 'bíbor, élénk rózsaszín' értelmét is alátámasztja – szemben a *veres/vörös rózsa* összetételekben[320] is szereplő *veres/vörös* szóval, amely viszont bizonyosan 'tipikus piros és mindenféle pirosba hajló árnyalat' jelentéssel rendelkezik.

---

319 Vö. az inkarnátról és a testszínről korábban elmondottakkal.

320 Bár eddig a *piros rózsa* jelzős szerkezetről esett csak szó, nem szabad elfeledni, hogy a *veres/vörös* is feltűnt a rózsa kontextusában már a legkorábbi forrásokban is, pl. Melius Herbáriumában „csak *veres rosát* említ" (NATTER-NÁD 1962, 314). De éppen amiatt, hogy csupán ezt említi, vehetjük bizonyosra, hogy nála *veres* értelme a rózsaszínűt is lefedte, hiszen a rózsaszínes és a sötétebb rózsákat is *veres rosá*nak nevezte.

1.3.5. Bíbor hajnal, bíbor arc

A *piros* eredeti 'rózsaszín-bíbor' jelentésének tekintetében további bizonyítékként szolgál, hogy az *arc* és a *hajnal* a magyar szépirodalomban gyakran szerepel együtt az eredetileg 'lilás' értelmű *bíbor* színmegjelöléssel is (vö. Földvári 2018).[321] A bíbort emlegető költeményekben ugyanakkor sokszor kombinálják össze egymással a hajnal és az arc, sőt még a rózsa képét is:

1793: *„S most, midőn az éjtszakának*
Gyász-palástja szétterűl,
És a hajnal asszonyának
Új pirossa felderűl:
Illy pirost ád szeg hajadnak
Bíbor *orcád hajnala"* (Csokonai V. Mihály: [Nincs tavasszal])

1799: *„pitymallott* [...] *A' mint a' harmatos rózsákba öltözött Hajnal már feltetszett* [...] *Játszott a'* bíbor*ba borúltt Ég' aljával"* (Csokonai V. Mihály: D 93).

1826: *„tövis közt nyilik a' Piros Rózsák' hajnali* bíbora" (Ángyán Mihály: c. n. ld. TudGy 1826. VII. 126).

1837: *„most hajnalpiros* bibor*arczczal, hófejér köntösbe öltözetten, egy karcsú, könnyen lejtő szűz lebeg elébe"* (Aggfi 1837b, 3).

1838: *„Bár a' piros hajnal* bíborát *most rózsa-színeddel Meghaladod…"* (N. n. Mik tetszenek nekem leginkább? *Rajz* I. 28. 212).

1839: *„holt utczákra derült a' hajnal'* bíbora" (Császár Ferenc: Útazás a' quarneroi szigeteken. *Tudománytár* 5. kötet, 357).

„Arczát gyenge rózsa szín biborozta" (Szabó Richard: Első szerelmem. *Rajz* 1839. 7. sz. 51).

---

[321] A magyar nyelvben létező „estbíbor" (ld. FÖLDVÁRI 2018b) költői kép ellenére nyelvünkben a *bíbor* többnyire mégis a hajnallal kapcsolódik össze. Másutt ez épp fordítva van, pl. az orosz *purpúrnyj* 'bíbor', a bolgár *purpuren* 'bíbor' inkább az esti égbolt színjelzője, mintsem a hajnalé (ld. SCHUBERT 1991, 212). Ettől függetlenül természetesen a *bíbor* nálunk is összekapcsolódhatott a feljövő és lemenő nappal egyaránt, pl.: *„Bíborszinbe* kél a' nap, *bíborszinbe* nyugszik, csak a' »boldogtalan szerelem' képét« nem derítheti-fel *biborpirosa*" (AGGFI 1837a, 380).

„tekintete az ifjúéval találkozott, ‘s akkor arczának bibor *rózsái, mint hajnal-pír égtek”* (Bárány Gusztáv Adolf: Béla ‘s Ida. (Elbeszélés). *Rajz* 1839. 45. sz. 354).

1846: *„arcán a szemérem futó* bibor*a hajnallik fel”* (Arany János: Hermina).

1853: *„hajnalodott, az ég keleti kárpitja* bíbor, *és rózsa karmazsin és sáfrán színeiben égett”* (Jókai Mór: Egy magyar nábob).

1878: *„a hajnal* bibor*a kezdett piroslani az arcokon”* (Csepeli Pál: Böngészet. Protestáns *Egyházi és Iskolai Lapok* 21. évf. 6. sz. 174).

1882: *„két csillag égett örök fénnyel aranyszegélyű felhők mögött a rózsaszín hajnal lehelletszerű* bibor*ában”* (Halász Ferenc: Csillagok szerelme. *Esztergom és Vidéke* 99. sz.).

1883: „Bibor*ban ékesen közeleg a hajnal, tükrödbe pillant s arcza pirban ég”* (Sziklay János: Ünnepi költemény. *Pápai Lapok* 10. évf. 37. sz.).

1886: *„Mosolygó égnek rózsa-fénye / Nem mindig a hajnal-*bibor” (Kardoss Iván: Teréznek. *Eger, Hetilap,* 350.)

1896: *„Oh e hajnal szépséges* bíbor*át ott látom pirkadni, kedves ifjak gyenge orczáitok feslő rózsáin”* (Lenner Emil főreáliskolai igazgató ünnepi záró beszéde. In *Szőgyi győri naptára az 1897-es évre,* 74).

1902: *„Légy üdvözölve csoda dolgaiddal, lánglelkesedéseddel,* bibor *hajnalod rózsás egével!”* (N. n: Márczius 15. *Nagybánya és vidéke* 28. évf. 11. sz.)

1907: „bibor *szint öltenek a hajnali szellő szülte magasan szálló bárányfellegek. Itt a hajnal. Rózsapirjával beragyogja a láp rengetegét…”* (N. n: Éjjel a Kisbalatonon. *Balatonvidék* 11. évf. 19. sz. 3.)

1910: *„Az angyal* […] *szemében egy darabja a mennynek, az orcáján pedig egy sugara a* bibor*képű hajnalnak ült”* (H. Szederkényi Anna: Sodoma. *Nagybánya* 8. évf. 30. sz.)

1913: *„üde leányka-felé egy vak hit, az éden, a boldog jövő hite integet s csalja hamvas arcocskájára a hajnal* bibor *pírját”* (N. I. : A vak hit *A vármegye.* 1. évf. 15. sz. 1.)

„másnap hajnalban bibor *ruhában, ragyogó arccal kelt föl a nap"* (Török Teofil: A viharban. *Nagybányai Hírlap* 1913. 6. évf. 42. sz. 3.)

1924: *„Minden májusi* bíbor *rózsái, Hol hűs szirmon sírt gyöngyöt a hajnal"* (Kilényi Zoltán: Évfordulón. *Nyírvidék* 45. évf. 144. sz. 4.)

A *bíbor* az arc vonatkozásában az orcák színe, ill. a száj színeként is gyakori. Az ajkak kapcsán tűnik fel pl. a következő, a *piros*t és a *hajnalszín*t egyaránt emlegető sorokban: „Hajnal szint mútató ortzád' kedvessége, Piros ajakidnak *bíbor* színessége" (Verestói 196–197; vö. *Bíborpiros ajak Bíborszín ajkak,* CzF I. 648). A *bíbor* színnév az arcszín jellemzésére nemcsak a költői nyelvben fordult elő korábban, hanem pl. néprajzi leírásban is:

„Persze, hogy piros csizma az öltözék kiegészitő része, csak kár, hogy a mesterkélt piros szint arczukra is kenik, pedig itt a nélkül is a friss havasi lég rózsákat lehel az arczokra, de ők a gyenge rózsapirt nem itélik elég szépnek, s biborszinr*e mázolva rutitják el szép arczaikat"* (Orbán 1868. Csík-szék XXVIII. Átrándulás Gyergyó-Topliczára).

Utóbbi idézet a *Székelyföld leírásá*ból származik, és annak is bizonyítéka, hogy a bíborszínt és a rózsaszínt a 19. században még bizonyosan egymás rokonának vélték. Orbán Balázs megfogalmazása szerint ugyanis a halvány(rózsaszín) arcszínnel ellentétpárba állítható élénk(rózsaszín) arctónust legjobban éppen az általa említett *biborszin* jelentése adja vissza (vö. „arczpirjának *bíborvörös*sé fokozásával", Kiss 1839, 657).[322] Arra nézve, hogy ebben a korban nemcsak a pirosas arcszín, de a – 19. század végén már bizonyosan halványpiros jelentésben használt – *rózsaszín* szó értelme is kapcsolatba hozható a bíborszínnel, Pékár Károly 19. század végén publikált esztétikai indíttatású dolgozata szolgál egyértelmű bizonyítékkal, amiben a *rózsaszín* névvel jelölt szín a fehér és a bíbor színű festék vegyülékeként tűnik fel:

„A teltség legnagyobb a tiszta színképi színeknél, a fehér hozzávegyültével csökken: rózsaszín *(fehér-*bibor*), hús-vörös (fehér-vörhenyvörös) stb…"* (Pékár 1896, 295).

[322] Orbán kortársa viszont a 'bíbor' értelmű *királyveres* szót használja ugyanebben a kontextusban: „az arcz-szin természetes, azaz: sem egészen halvány, sem kiáltó-veres *(királyveres)*" (MÁTRAY 1861, 79).

1.4. A RÓZSASZÍN-BÍBOR FOKOZATOK 19. SZÁZADI NEVEI

Ez utóbbi idézetből az is kiderül, hogy a 19. század végén a rózsaszínnek már sokféle fajtáját megkülönböztették, ezzel összefüggésben pedig több színelnevezést alkalmaztak e színtartomány differenciálására. A *rózsaszín* szó mellett használatban lehetett még az iménti *húsvörös/hússzín*, amelyet tereptapasztalataim szerint részben még ma is ismernek, pl. Kupuszinán (itt ugyanis a hagyományos kupuszinai viselet részét képezte az ún. „*hússzínű* harisnya"). Továbbá emlegették még a *hússzín*nel rokon jelentéssel bíró *testszín* szót (amelyet pl. már Csapodi is a *hússzín* szinonimájának tartott, ld. 1898, 640), ill. az előző fejezetben részletesen elemezett *barack(virág)szín*t. A *hússzín* jelző kivételével közkeletű vagy legalábbis többé-kevésbé ismertnek mondható színnevek lehetettek ezek már a 17. században is, hiszen Beniczky Péter *Az különböző színfestékeknek értelme és magyarázatja* című, a különböző színneveket és azok jelentéseit megéneklő költeményében a *piros, veres, lángszín, meggyszín, királyszín* mellett szintén feltűnik már a „*rózsa*", a „*test szín*" és a „*barack szín*" is (ld. Beniczky). Vizuális jelentésükről azonban sokáig nem értesülünk, legfeljebb csak következtethetünk rájuk. Így pl. a *testszín* – legalábbis a ruhaszövetek kontextusában – talán a test valós színénél élénkebb tónusra utalhatott. Egyrészt erre utal, hogy Szikszai (1590) a latin *sandicinus* szót kétféleképpen fordítja le magyarra, egyrészt a „test szín", a másrészt a bíbornak megfelelő „purpiá(n) szín" elnevezéssel.[323] Hiszen a *sandicinus* szó azon *Sandyx* tőre vezethető vissza, aminek jelentése: vörös fénylő festék (MA 1154), esetleg „miniom v. legalább egy ahhoz hasonló mesterséges vörös ásványfesték" (LatSz, az ókorban egyébként egy ásványi festéket, egy míniumkeveréket, a középkorban pedig már a festőbuzért értették a *Sandyx* szó alatt, ld. a II. melléklet *Mínium* címszavánál). A *testszín* jelzővel illetett ruhaneműk élénk tónusára utal továbbá az is, hogy 1725-ben annak az Iparművészeti Múzeumban őrzött dolmánynak a színét határozták meg *testszínű*ként, amelyet a későbbi leltározók már a *cinóberpiros* (1858-ban), majd pedig a *téglavörös* (1923) szóval jellemeztek. (Természetesen időközben ennek a ruhadarabnak ténylegesen is megváltozhatott a színe, mert ma már csupán barnás árnyalatúnak tűnik, ld. Tompos 2004, 174, 35. lábj.) De ugyanerre mutat az is, hogy Rákóczi egyik generálisának hagyatéki leltárában a végben álló szövetek színei között (a *rózsaszín* és a *barackvirágszínű* mellett) a *testszín* nem önmagában, hanem a következőképpen szerepel: „*testszín-skarlát*" (Gyulai 1988, 396).

---

[323] Sziksz 56. Vö. Babos Kálmán a 19. század közepén „kiáltó pirosnak" fordította a latin *incarnat* 'testszín' szót (ld. KöMSz 165).

A 19. század végén azonban már a rózsaszín árnyalatok elnevezéseinek a szemantikájáról is értesülünk. Például az 1.3.5. alfejezet végén idézett mondatban Pékár Károly azt fogalmazza meg, hogy milyen különbséget lát a *rózsaszín* és a *húsvörös* színnév jelentése között. Színfelfogása szerint az előbbi a kékespiros értelmű bíbornak fehérrel kevert árnyalatát jelöli (vö. Zsitvay 1903, 91), míg az utóbbi a sárga vagy barna színbe hajló *vörhenyvörös* szín telítetlen, fehéres változatát fejezi ki. A húsvörös a fentiek értelmében nem a (marha- vagy sertés)hús valós árnyalatához, hanem sokkal inkább az emberi bőr színéhez hasonlít, azaz számára ez voltaképpen az emberi testfelszín valós színét jelölhette. (A hússzínnek hasonló kikeverésmódját adja meg: Zsitvay 1903, 90; ill. Skodnik 1988, 319.) Hasonló felosztás szerepel már egy korábbi művészeti munkában is, annyi különbséggel, hogy abban a *rózsaszín* alkotórészeként feltüntetett kékespirosas árnyalat neve nem a *bíbor*, hanem a *„kármin”*, ill. a *vörhenyvörös* helyett is más színnév áll, nevezetesen a – *vörhenyvörös*höz hasonlóan szintén sárgáspirosba hajló jelentésű – *„czinóber”* (Tafferner 1884, 32; vö. Butovszky 1906, 86). Összevetésül megemlítjük, hogy napjainkban a kalocsai hímzéseknél használt „pamukszínek” között a *rúzsaszín* névvel illetett tónus szintén a fehér és a kármin keverékeként definiálható (Romsics 1998, 410).

A rózsaszín tónusok neveivel kapcsolatban érdekes megvizsgálni azt is, hogy milyen színneveket használtak rá azokban a szövegekben, amelyekben a *rózsaszín* szó ritkán fordult elő: pl. a rózsák színének kontextusában. E virág színének jellemzésénél ugyanis valószínűleg szándékosan kerülték a *rózsaszín* jelző használatát, hiszen meglehetősen ellentmondásosan hangzott volna, hogy *„rózsaszínű rózsa”*. A 18. század végén Csapó József csupán *piros rosa* fajokról ír (kerti rosa, parlagi rosa, basal rosa[324]), többféle színnév szerepel viszont Diószegi Sámuel *Magyar füvész könyv* című 1807-ben kiadott munkájában, amelyben 20 különböző rózsafaj van felsorolva (Diószegi 302). Bár Diószegi nem mindegyik fajnak adja meg a közelebbi színét, munkája mégis fontos abból a szempontból, hogy háromféle színnevet is használ a pirosas szirmú fajok jellemzésére. Az egyik a Lippaynál is már előforduló *testszín*, a másik a *veres*, a harmadik a *piros*. Hogy e helyütt mi a különbség, vagy van-e egyáltalán különbség a *vörös* és a *piros* szóval jelölt rózsák között, nem lehet bizonyosat mondani. (De talán nem véletlenszerű ezeknek a színneveknek a használata, hiszen a *piros* szó pl. önmagában tűnik fel – a gyakran bíborszínű árnyalatot mutató – *bársonyrózsával* rokon *R. Damascena* fajnál, ld. uo. 303). Az is elképzelhető, hogy Diószeginél a *„testtzín”*, a *„piros”* és a *„veres”* világossági – és esetlegesen árnyalatbeli – fokozatokat jelöltek, méghozzá oly módon, hogy a

[324] A bazsarózsa, ill. még az általa említett *tuba* és *kassai rosa* voltaképpen nem rózsa, csak a nevében (Csapó 30).

testszín világos rózsaszínnek felel meg, a *piros* az élénkebb/sötétebb rózsaszínnek, a *veres* a még sötétebb rózsaszínes-bíbornak és/vagy a bordópirosnak. A kizárólag *R. Canina* (csipkerózsa) kapcsán alkalmazott *testszín* jelentése nem kérdéses, azt viszont, hogy a másik két színnévvel (a *piros* és a *veres*) pontosan mit jelöl, lehetetlen pontosan megfejteni. Említést érdemel az is, hogy voltaképpen nem a rózsákról szóló fejezetben Diószegi a *tüdőszín*t is használja egy bizonyos rózsafajta kapcsán, nevezetesen a „fejér és piros, vagy tüdőszín Százlevelű Ró'sáról" írva (246). Ha utóbbi meghatározásban a „vagy" kötőszó esetleg arra utal, hogy a *piros* azonosítható a *tüdőszín* névvel jelölt árnyalattal, az szintén a *piros* szó 'rózsaszínes-lilás' jelentését igazolhatja. Ugyanakkor természetesen nem vehetjük biztosra, hogy Diószeginél a *tüdőszín* a tüdő valós tónusát jelölte.

Peregriny Elek 1847-ben publikált *Természettörténet*ében viszont a *piros* már nem, csupán a *vörös* és a *testszín* szerepel a rózsák jellemzésére. Az előbbi nem önmagában, vagy mint „szép vörös" áll, ahogyan a csipkebogyó színének leírásánál, hanem valamilyen előtaggal szerepel, így kétszer találkozhatunk a *halványvörös* színmeghatározással, míg a Gallica fajnál – összefüggésben azzal, hogy ez a legsötétebb vadrózsafaj – a *sötétvörös* jelző szerepel. A rózsákról szóló szövegrészben ugyanakkor feltűnik a *piros* szó is, de érdekes módon a sárga rózsáról szóló jellemzésben: „sárga, többnyire egyszerü virága belől gyakran *piros bársonynemű*" (Peregriny: TermT 342). Nem egyértelmű, mit akar mondani ezzel a szerző, ugyanakkor szóhasználata újabb bizonyítékkal szolgál a *piros* és a *bársony* szavak közti szoros kapcsolatra. Éppenséggel azonban magáról a bársonyról elnevezett szín is megjelenik egy másik, kevésbé tudományos leírásra törekvő rózsaleírásban, a Grevill Ró'sájáról szóló (1828-as) ismertetésben:

> *„Egyetlen egy virág tsomó valóságos bokrétát formál, mellyben a' természet a' fejér,* piros, skarlát, *és* bársony-színű *Rósákat a' színeknek minden változásaival felpiperézve állítja elő"* (N. n. 1828b, 46).

Feltételezhető, hogy a *skarlát* és a *bársonyszín* előtt szereplő *piros* – e szó pozitív konnotációin túl – éppenséggel pont az előbbi színnevek 'kékbe hajló piros' jelentése révén került be a sorba.

Térjünk rá azonban azokra az esetekre, amikor a *rózsaszín* is feltűnik a pirosas színfokozatok leírásainál. Például egy háziasszonyok számára készített gyakorlati útmutató a „hiátzint" virág[325] rózsaszínes árnyalatai kapcsán a következő színneve-

[325] Természetesen a *hiátzint* szó, a ma is *jácint* névvel jelölt „erős illatú, lila, fehér, rózsaszín stb. fürtös virágzatú hagymás dísznövényt" jelöli (RÁCZ 2010, 269). Ezt a növényt – a rózsához hasonlóan – színnévként is használták a 18–19. században: *Hiátzint-színű* (ld. TESz II. 256);

ket sorakoztatja fel: *testszín, rózsaszin, setét vagy király piros* (Nagyváthy 1830, 275). Ha megérzésünk nem csal, e forrásunk szerzője három rokon árnyalatot kívánt kifejezni (az általa jelzett fehér, kétfajta *kék* 'lila' és sárga árnyalatún túl), amelyek főként sötétségükben vagy esetleg még élénkségükben is különböztek egymástól. Ezek feltételezésem szerint a következők:

testszin 'legvilágosabb rózsaszín'

rózsaszin 'közép- (vagy élénk)rózsaszín'

setét vagy király piros 'sötét- (vagy lilás)rózsaszín ~ bíbor'

Az utóbbi, *setét* szín megnevezésében a szélesebb értelmű *veres/vörös* helyett a *piros* áll, jóllehet ebben az útmutatóban többször feltűnik a *veres* is (pl. a hagyma, a répa, a bor, a föld színének jellemzésére). Valószínű, hogy éppen az általam feltételezett 'rózsaszín-bíbor' jelentése miatt esett a *piros*ra a választás.

Még inkább megerősíti a rózsaszín-bíbor színtartomány utóbbi felosztását az a *bakator/bakar/bákor* szőlőfajtát[326] színek alapján alfajokba csoportosító, *A' Szőllő fajtákról* címet viselő dolgozat, amelyben szintén egymás mellé kerül a *rózsaszín* és a *piros* szóval jelölt árnyalat:

1. Fekete
2. Fejér
3. Gránát szín
4. Megygy-szín
5. Piros
6. Ró'sa szín
7. Sárga
8. Tégla vagy Tüdő szin (Fazekas 1836, 69–71).

E színnevek lejegyzője, Fazekas György nagykállói református lelkész a *gránátszínű* bakator közelebbi színtónusát nem ismerteti, a *meggyszín*ről viszont azt írja: „nagyon setét és kékkel elegyült veres Bakar faj ez", az utána következő *piros*t a meggyszínnél világosabb veresként definiálja, az azutáni rózsaszínről viszont azt írja, hogy az meg a *piros* színűnél világosabb. A legutolsó színről szintén nem tudunk meg semmit, abból kifolyólag azonban, hogy a *téglás* jelző ennél a szőlőfajtánál más forrásban 'halványrózsaszínt' jelöl (pl. „u. m. téglás bakator, azaz világos rózsaszinü", MLex II. 1879, 533), azt kell feltételeznünk, hogy ez még a „Ró'sa szín" szóval jelöltnél is világosabb színt képviselhet. Véleményem szerint

vö. „*hiaczint színű* hosszú ruhába" (Nagy I. 1868, 98). A jácint tipikus színe tudvalevőleg a lila, amit sokáig – az ibolyához hasonlóan – a *kék* szóval jelöltek. (Vö. a *kékibolya* nevet a *kékjácint* növénynévvel itt: RÁCZ 2010, 269.) Ugyanakkor a 18. században „a fehér és kék jácinton kívül ismerték […] a félig telt, *rózsapiros* fajtát, melyet nagy becsben tartottak" (N. n. 1909, 24).

[326] Erről a középkorig visszavezethető szőlőfajtáról az alábbiakban még többször esik majd szó.

azért a *piros* szerepel ebben a sorban, és nem a *veres/vörös*, mivel a kettő közül az előbbi szónak a vizuális szemantikája függ szorosabban össze a rózsaszín és a bíbor színtartománnyal.

Ugyanakkor az is valószínű, hogy a *piros* ebben a korban, a 19. század első felében már nem rendelkezik egyértelmű vizuális jelentéssel, hiszen amikor Fazekas általánosságban ír a *„veress"* szőlők csoportjába sorolt fajok színéről, mellőzi ennek a színnévnek a használatát, feltételezéseim szerint éppen azért, mert ekkorra a *piros* már sokak szemében (egyre szélesedő jelentéséből adódóan) a kategóriajelölő *veres/vörös* szinonimájává vált. Az általa felsorolt árnyalatnevek ugyanis a következők:

1. Kesely
2. Téglaszín v. Tüdőszín
3. Rózsa szín
4. Szilva szín
5. Gránát szín
6. Meggy szín
7. Konkoly virág szín
8. Viola szín
9. Vér szín (Fazekas 1836, 77).

Ebben a sorban szintén érvényesülni látszik valamiféle sötétség szerinti elrendezés. Márpedig ha ez így van, akkor a *szilva* képezi a *gránát* szóval jelölt piros szőlők kékes párját, éppúgy, ahogyan a *konkolyszín* a *meggyszín*ét. (A konkoly, amelynek virága liláspiros, nem azonos a kék búzavirággal, annak ellenére, hogy mindkettő gyakori a búzatáblákban, ld. Rácz 2010, 128.) A legsötétebb tónusok esetében a – számos forrásból igazolhatóan 'mélylila' értelmű – *violaszín* képviselheti a sorban a *vérszín* 'kékes' értelmű társát (a *vérszín* ebben az esetben talán a sötét vénás vér színére utal). Hipotézisem szerint a pirosas értelmű színnevek vizuális jelentése tehát:

kesely = enyhén rózsaszínbe hajló világos szín
tégla- v. tüdőszín = világos rózsaszín
rózsa szín = középrózsaszín és/vagy élénkrózsaszín
gránátszín = sötétebb rózsaszín ~ lilába hajló pirosas/bíbor[327]
meggyszín = sötét lilás-piros/bíbor[328]
vérszín = feketébe hajló pirosas

[327] Ma a francia borászok szemében a *gránátszín* képviseli a legvilágosabb vörösbort, a sorrend náluk a következő: *gránátszín, téglavörös, bíborvörös, rubinvörös, sötétvörös* (PRIEWE 2015, 50–51).

[328] Utóbbi három színnév, vagyis a *rózsa-*, *gránát-* és *meggyszín* sötétségi átmenetet jelölhet a pokolvaras beteg arcán jelentkező pirosság kontextusában is a következő, 19. századi forrásban: „a' vörösség eleinte a' *rózsa-*, azután *gránát-*, vagy *meggy-színig* különbféle" lehet (CSORBA 1837, 115).

(Ugyanígy a kékes héjú szőlők színárnyalatait a halványtól a sötét liláskék felé a *szilva,* a *konkoly* és a *viola* növény nevével jelzett színek jelölhetik.)

A fentiekből az a leglényegesebb számunkra, hogy Fazekas a *piros baka(to) r*nak nevezett szőlőfajt úgy jellemezte (ld. a 39. fotót), hogy annak tónusa a sötét kékesvörösként meghatározott *meggyszín*nél „világosabb veres", ami a *piros* szó egykori 'bíbor-rózsaszín' értelmét valószínűsíti. Méghozzá oly módon, hogy a kékes meggyszínnel való rokonítás a 'bíbor', a halványabb vörösként való azonosítása pedig a 'rózsaszín' jelentését igazolhatja.

Mielőtt továbblépnénk, feltétlenül szólom kell az imént említett bíbor szirmú konkolyról (vetési konkoly, *Agrostemma githago*) is. Méghozzá azért, mert éppen erre a virágra kérdeztek rá a *Magyar Nyelvjárási Atlasz* szóanyagának lejegyzői is, méghozzá következőképpen: „Mi az a *lila* gyomvirág, aminek a fekete magja a cséplésko a búzában szokott maradni?" A *konkoly* szóalakjaira kíváncsi gyűjtők tehát egy lila szirmú gyomnövény után érdeklődtek, a válaszok egy részében azonban egy másik színnév bukkant fel: a – feltételezésünk szerint egykor még a konkoly pirosaslila árnyalatának kifejezésére is alkalmas – *piros*. Zala megyében és néhány északnyugat-dunántúli gyűjtőponton ugyanis a következőképp nevezték ezt a virágot: *piros konkó, piros konka* (ld. MNyA 1. köt. 15. térkép).[329]

1.5. *Piros* rubin és piros *kláris*

A drágakőtudomány (gemmológia) sok esetben értékes segítséget adhat a színnevek történeti szemantikájának vizsgálatához. Biggam a középkori angol *rede* színnév jelentését vizsgálva ugyanakkor rámutat arra, hogy bizonyos hasonlatok az ókortól a középkor végéig, sőt akár még tovább is fennmaradhattak a drágakövek színének tudományos leírásaiban. Például Sevillai Szent Izidor az ametiszt ragyogását a rózsáéhoz hasonlítja, de ugyanez a hasonlat a késő 15. századi, *Peterborough Lapidary* címen ismert műben is megtalálható (bár ugyanott már közelebbi tónusát is meghatározzák, ld. Biggam 2012, 134–135). Ha a hasonlatok különböző korokra jellemző értelmét nehezen is tudjuk egymásnak megfeleltetni, a drágakövek színének leírására választott színnevek sok esetben mégis szolgálhatnak fontos információkkal a vizuális szemantikáról, főleg amiatt, hogy a drágakövek ma is ugyanúgy néznek ki, mint ahogyan korábban. Így a *piros* színnévnek a rózsaszín-bíbor színtartománnyal való szoros kapcsolatáról vallhat az a tény, hogy számos rubin drágakőről, ill.

[329] Ld. MNyA 1. köt. 15. térkép. Vö. a szerb nyelvben a lilaakác jelzője a piros (*cvreni bagrem* 'lilaakác' szó szerint 'piros akác', ld. ANDRIĆ 2018, 285).

klárisról/kalárisról, azaz eredetileg korallból készített nyakláncról[330] szóló forrásban is feltűnik a *piros* szó. Kezdjük rögtön három rubinról szóló idézettel:

> „*Smaragdnak hűsége hiácintkövekkel, Ragyagnak rubintok* piros *szép színekkel*" (*Theagenes és Chariclia*, 17. század elejéről kéziratban fennmaradt verses regény, 342. vsz., ld. Jankovics et al. 2000, 728).
> „*Fénylenek rubintok szép* piros *szemekkel, és fejér gyémántok egyeleg ezekkel*" (Gyöngyösi: ÚjÉ 85, ld. NySz I. 582).
> „*A több drága kövek között a kedves rubintnak* piros *színe vagyon* […] *nem vala-e az* piros *rubint?*" (Illyés István: *Drága gyémánt* [1708], ld. Lukácsy 2004).

A második szövegben a piros rubin és fehér gyémánt együttes említése egyáltalán nem véletlenszerű (Balassi Bálint írta: „szép gyűrőt […] ki rubinttal mind rakva, Egy szép drága gyémánt kellő kezéparánt vagyon közte foglalva", ill. „mert olyan szép színe, Mint rubint gyémánttal miként illik egybe", ld. Jankovics et al. 2000, 74, 67). Az arc, a rózsa-liliom szimbolika kapcsán már tárgyalt piros és fehér ugyanis számos 17–18. századi erdélyi ötvösművészeti alkotást, elsősorban is öveket, boglárokat, násfákat, karpereceket és nyakláncokat együtt ékesít. Ezeken a fényűző ékszereken a piros rubin (vagy helyette a gránát/almandin,[331] korall, ill. egyéb pirosas ékkövek) és a fehér gyémánt (vagy helyette/mellette fehér gyöngyök[332]) képviselik ezt a színpárt.[333]

Ennél témánk szempontjából fontosabb azonban, hogy ezek és az ezekhez hasonló „*piros* rubint" emlegető sorok azért igazolhatják, hogy a *piros* egykor 'rózsaszínű' jelentést is hordozott, mivel ennek a drágakőnek a színe nem egyféle. Egy mai ismeretterjesztő kiadvány szerint „ez a kristályos szerkezetű ásvány a természetben a világos rózsaszíntől a barnás bordóig sokféle színárnyalatban előfordul" (Gál 1987, 50; vö. Lukács 1995, 505). Nem csoda hát, hogy más forrásokban a *halvány*,

---

330 Később bármiféle gyöngy alakú golyóbisokból fűzött nyakékre is rámondták, pl. az üvegből készült igazgyöngyutánzatokra is (ld. Gárdonyi Géza: *Hogyan készül a kaláris?*).

331 A gránátok csoportjába tartozik (a lilába hajló pirosos) tónusú almadin vagy „vörös gránát", amely pl. a magyar szent koronát is díszíti.

332 Pl. 1627-ből: „Egy arany kereszt, hat gyémánt s öt rubint benne, kilencz öreg gyöngyszem rajta" (Lukinich 1927, 152).

333 Köszönöm Fülemile Ágnesnek, hogy erre felhívta a figyelmemet. Húsz különböző ékszeren tűnik fel a két szín párosítása pl. itt: Végh 1931. A rózsa és a liliom, ill. a rubin és a gyöngy együtt kerül elő a női szépség kapcsán a következő, 19. századi elbeszélésben: „Láttatok-e már hajnalban tiszta liliomot piros rózsával egybeölelkezni, s szinöket mintegy összeolvadni? Ez az ő arcza volt. […] – S láttatok-e égő rubin mellé fehér gyöngyöt foglalva? Akkor tudjátok millyen volt gyöngéd mosolyra elnyíló szája" (Obernyik 1846, 525).

a *rózsa(szín)* (vö. PalLex V. 488), sőt még a *bársony*, a *bíbor* és a *kármin/karmazsin* szóval alkotott jelzők is előfordulnak ennek a drágakőnek a kontextusában:

„*az rubint olyan* veres *karbunkulus* […] *színe az rubintnak valamentűl szebb* bársony színű *annál szebb*" (Ballagi 1884, 265.)

„Rosa színű *draga Rubintokkal fénlik*" (ez a sor Szőnyi Nagy István 1727-ben kiadott művének címében szerepel, ld. Bartha 1937, 21).

„*Napk. Drága Rubin* […] *a' legmagasabb* karma'sin szinü […] *Balassus* […] Tettzszin, *keveset kékeslö*" (Benkő 47).

„*A Rubint* […] vörössége *nem egyféle* […] *Mert némely igen vörös, 's ez a legritkább 's legdrágább.* […] *Némely* halovány-vörös *vagyis* rózsa szinü, *'s ennek a neve Balassus. Némely ismét* fejér-vörös" (Sándor: Sf V. 130).

„piros *színét a tűzben sem változtatja meg.* […] *színéhez képest, így osztják fel: 1) A' tulajdonképen való Rubint, melly* világos vörös, *és a'* bíbor *színhez hajlik; 2) Spinel,* fehéres vörös; *3) Ballasz, melly-nek színe halavány vörös, vagy is* incarnat *színű; 4) Rubiczell, melly sárgás vörös. – Ez legtsekélyebb bötsü, és a' tűzben a' színét el változtatja*" (Rubint *HasznM* 1825/1. 391).

„balais, fr. *(bálé), v.* balas, *(bálá),* halvány v. rózsapiros *rubin, igy neveztetik Balasia kelet-indiai helytől, hol föltaláltatott*" (KöMSz 45).

„*Rubis balais* = halvány piros rubint, *vagy balész gyémánt* […] *mely* halvány vörös, *nem ritkán* fehéres *gyémánt faj, nevét kelet-indiai Balaszám városától vette*" (Koncz 1878, 34. Vö. CzF balaszgyémánt szócikkével I. 395).

„karmazsin piros *keleti rubin kövekkel kirakott arany gyürük*" (Hamary 1879, 8).

„*Szine a* kármin *és jáczintvörös között váltakozik, minél sötétebb annál értékesebb*" (Koós 316. Rubin szócikk).

„*A* piros *rubin; szine néha cochenill-karmoisin* [kosenil-karmazsin] *vagy* rózsapiros" (Cserey [1903], 23).

Mint az az idézetekből is kitetszik, főleg az ún. *balais rubin* („magyarosan balázs, balézs, balast stb.", Deák 1879, 564, de ezt jelöli a *pallás* vagy a *török rubint* is, ld. Ballagi 1884, 168) színe volt halványabb (Ballagi szerint ennek neve „igen gyakran *rózsa rubint*", uo.). Ez azonban ásványtanilag voltaképp nem is rubin, hanem egy spinell. Ettől függetlenül azonban sokáig ezt is rubinnak tartották, és előszeretettel viselték (pl. a 16–17. században az előkelő lányok pártáit is szívesen díszítettek ezzel, ld. Deák 1879, 564).

Földvári Melinda interneten található – a szintan.hu oldalon elérhető – színnév-adatbázisa szerint a napjainkban használt *rubinvörös* (ahogyan valószínűleg az egykor felkapott *rubin[t]piros*[334]) színelnevezéssel jelölt tónus a bíbor színek tartományába sorolható. Ha ez így van, akkor azon megfigyelés, hogy a régi forrásokban gyakran a *piros* színjelzőt kapta a rubinkő (és csak ritkán a *veres/vörös* jelzőt, ld. pl. Holéczy 1836, 13), szintén a *piros* színnév 'bíbor' jelentését erősítheti. Ettől függetlenül tény, hogy a rubin és a *piros*nak mondott szín egykor szorosan összetartozott, ahhoz hasonlóan, hogy a *vörös* szót is – mint arról már a korábbi fejezetben szó esett – gyakran társították a tűz színével. A *piros* színű *rubin* és a *vörös* színű *láng* kerül említésre pl. a következő 19. századi szövegben is:

> *„Flórenczben a két leghiresebb képtár az Uffizi és Pitti galeria* […] *Feltalálható itt minden szín* […] *a legköltőibb drágakőig, melyben a smaragd zöld szine; a láng* vörös, *– az arany sárga, – a rubin* piros, *– a zaphir kék szine a szemérem tüzével élénkítve egyesülten tündöklik"* (Felméri 1875, 401).

Bár a régi nyelvhasználat szerint a rubin színét elsődlegesen a *piros* színnév jelzi, számunkra a *rubinvörös* színnév sem hangzik idegenül (szemben a korábban már érintett *rózsavörös* összetétellel), napjainkban – mint már szó volt róla – főleg a vörösborok színét szokás ezzel a jelzővel illetni. (De önmagában a *rubintos* jelző is gyakori volt korábban.[335]) Az, hogy ma a *rubinvörös*t a vörösborok tónusához hasonló mélyebb árnyalatokra használják, talán azzal állhat összefüggésben, hogy már régóta a sötét, közülük is az ún. *galambvérszínű* („sötét kárminpiros") rubinokat tartják a legértékesebbnek (Dudichné-Vendl–Koch 1935; vö. „vérvörös rubin", Vahot 1851, 44). Itt kell megemlíteni azt is, hogy a *rubinveres/-vörös*t viszont egykor – a

334 A *rubin(t)piros* többféle kontextusban előfordult a 19. és 20. században, leginkább a szépirodalomban használták, de néha még a tudományos nyelvben is.

335 A 20. század elején ez a jelző a következő dolgokhoz társult: a női szájhoz (*rubintos ajkak,* vö. „e' kedves Rubintajak csókot kér", Berzsenyi: *Egy szilaj leánykához,* 1797–1799 között), a csillagokhoz, a vérhez és a borhoz. Ld. még az Arcanum adatbázis idevonatkozó *rubintos* találatait. A közköltészetben a szeretett nő kifejezésére előfordult a „rubintos virág" jelzős szerkezet is: „Szólalj meg hát *rubintos* virágom" (HORVÁTH 1980, 326).

bor mellett – a vér színének kontextusában is alkalmazták (ld. pl. Csorba 1837, 114; Korányi 1908, 4).

Régen azonban a ma már szinte ismeretlen *k(a)láris* színéhez is hasonlíthatták a vörösborok színét. Például egy 1821-es, Arad városáról szóló leírás szerint itt a fehér mellett háromféle színű vörösbor készül, a „közönséges veres, törtt vér-színű Bor" mellett megtalálható a „Ménési édes *piros* bor" és a „*barna Kaláris színű* bor" is (Peretsenyi 1821, 77–78).[336] Véleményem szerint az utóbbi két színmegnevezés világos színű borokat takarhat, míg a „tört" (alvadt) vér sötétségű jelzővel inkább a mélyvöröset fejezhették ki. Bár e helyütt a „Kaláris" szó előtt a *barna* színnév áll, mivel a k(a)láris, azaz a korall valójában nem barna, itt biztosan nem színre utal ez a jelző, hanem inkább 'sötét' értelmű. A kaláris nyakékek alapanyagául használt korallok ugyanis pirosasak. Így tehát a fent említett „barna Kaláris szín" jelentése talán 'sötét pirosas' lehet, ezt igazolja az is, hogy ugyanez a szerző a kifakult ménesi bort viszont világos kláris színűnek véli (ld. Schram 1963, 171).

De milyen árnyalatú lehetett pontosan a *k(a)láris?* Ami az üvegből készített népi ékszereket illeti, azok valószínűleg főleg a fokális piroshoz hasonlítottak, a valódi korallból készült drága nyakláncok, karkötők és gyűrűk azonban valószínűleg sajátos árnyalatot mutattak, ezt jelölhette a korallról elnevezett *klárisszín(ű)* melléknév. Az ún. *nemes korall* (Corallium rubrum) színezete az élénkpirostól a halványabb, rózsaszínes és narancsospirosas árnyalatokig terjed, méghozzá egyazon példányon belül is (vö. MLex X. 389). Ha hihetünk annak, amit egy 20. század elején készült lexikon ír a korallokról, Európában – Dél-Európán kívül, ahol mindenkor inkább az élénk színű klárist kedvelték – leginkább a „rózsaszínű" korallokat tartották nagy becsben. Ilyen szín a nemes korallok közt is előfordul, viszont kizárólag ilyen árnyalatú azon „japáni korall", amelyből Európában szintén régóta csiszolnak ékszereket (*Tolnai Új Világlexikona 9.* 1927. 97, „Korallok" szócikk). Megerősíti ezt a *Pallas Nagylexikona* is, ebben ugyanis az áll, hogy régen a legértékesebb „piros kalárisok" világos rózsaszínűek voltak (PalLex X. 620). Napjaink valódi korallból készült ékszereinek szintén változatos a színük: az egész halványrózsaszíntől a legélénkebb pirosig sokféle árnyalatban vásárolhatóak.[337]

Az angol nyelvben ma a „*coral color*" egészen világos rózsaszínes árnyalatokra is vonatkozhat,[338] a 16. századtól adatolható „coral", és a 17. századtól használt „co-

[336] Vö. „a' hegyallyai után nyomban következik a' ménesi, mellyet gyönyörü *piros* szine, kellemes, füszeres édessége egyiránt ajánlanak" (KöEsT VII. 558); ill. „a' híres Ménesi jó izü *veres* aszszúszőlő bor" (ZÁDOR 1831, 247).

[337] Attól függ, melyik tenger partján készülnek, legalábbis ezt írják az egyik magyar nyelvű internetes oldalon: https://www.csaladinet.hu/hirek/eletmod/egeszseg/1217/a_magikus_korall.

[338] Erről könnyen meggyőződhetünk, ha valamelyik internetes keresőprogram segítségével képeket keresünk ehhez a színnévhez.

ralline" múltbeli jelentése azonban bizonytalan (Kerttula 2002, 136),[339] ahogyan a régi magyar nyelv *klárisszín* elnevezésének szemantikája is. Valószínű, hogy a *klárisszín* jelölt tónus a pirosba hajló narancssárga, és/vagy a (barnás) rózsaszín közti határvonalon mozgott. Tompos Lilla szerint a 17. századi leltárakban a *klárisszín* a legvilágosabb, „rendszerint narancsos árnyalatú" piros árnyalat (Tompos 2004, 167–168). Sárgába hajló értelmét igazolhatja pl. a kalotaszegi *„korálszín"*. Az így nevezett tónust ugyanis még Kalotaszegen belül sem mindenütt illették a *korálszín* megjelöléssel, Kiskapuson ugyanis a *sárga* színnévvel fejezték ki ugyanezt (Péntek 1979, 39). A *kláris/korál* árnyalatának a narancsszínnel való rokonságára utal az is, hogy Kiskőrösön a jómódúak feltehetőleg a valódi korall árnyalatát megidézni kívánó, ún. „parázsköves gyűrűt" viseltek. A helyiek visszaemlékezései szerint ugyanis a *parászszín* jelző egykor a sötét narancssárgát jelölte (Filus 2016, 212). A narancsszínnel való kapcsolatáról vallhat továbbá a lampionvirág *(Physalis alkekengi) kláris-* vagy *korallcseresznye* neve. Valószínű ugyanis, hogy ez a növény azért kapta ezt a nevet, mert a lampionszerű termésben lévő narancspiros bogyók a kláris gyöngysor (vagy olvasó, hiszen a kláris egyik jelentése „olvasó, rózsafüzér", RSzSz 211.) szemeire emlékeztetnek (Wagner–Hoffmann 1902, 40). De ugyanez lehet a helyzet a *klárisfű* (vagy tűlevelű aszparágusz, *Asparagus Densiflorus*), bogyóival, amelyről egy botanikai internetes oldalon a következők olvashatók: „érésükkor ragyogó élénkpiros gyöngyszemek (kláris) módjára látványosan díszlenek" (http://novenytar.krp.hu/novenytar/aszparagusz-klarisfu/19).

Véleményem szerint bár a régi *klárisszín* és a 19. századi *korálszín* szemantikájának nem kell feltétlenül egybeesnie, valószínű, hogy mindkettő szoros kapcsolatban állt a rózsaszínnel és a narancsszínnel egyaránt. A rózsaszínnel/bíborral való rokonságukra utal, a nagy becsben tartott rózsaszín korallok létezésén kívül az is, hogy az az 1859-ben feltalált anilinfesték kapta meg *korallin (coralline)* elnevezést (ld. Brunello 1973, 301), amelynek nemcsak a narancspiros színhez van köze, hanem a bíborhoz: ez a festékanyag ugyanis „borszeszben sárgásvörös, lúgokban bíborvörös színnel oldódik" (RévLex XII. 26). A *klárispiros* színnév jelentésének „halványpiros színként" való meghatározása szintén erre mutat (Ball 89). De pl. a következő idézet is a rózsaszín és korallszín rokonsága mellett szól: „a teljes napfogyatkozáskor elsötétített napkorong szélein mutatkozni szokott *protuberacziák* – halvány *rózsa veres* vagy *korall-szinü* kidudorodások..." (Stolczek 1875, 49). Kérdés azonban, hogy az iménti cikk szerzője szerint miként viszonyulhatott egymáshoz a halvány rózsaszín és a korallhoz hasonlított árnyalat. Vitathatatlan azonban, hogy

339 Kerttula (2002, 136) élénkpiros/skarlát jelentést tulajdonít a *coral/coralline* színnévnek, de nem bizonyítja, hogy erre milyen adatokból következtet.

valamiféle sajátos kevert árnyalatra utalhattak a *kláris-* és a *korallszín* jelzőkkel, talán épp olyan kevert árnyalatra, amely sok Nyugat-Európában készült 18–19. századi korallékszerre jellemző (ld. 41–42. fotó). Érdekességként megemlíthető, hogy utóbbi ékszerek színéhez nagyon hasonló volt az egyik, a 20. század derekán divatos autószín: a „*korallszín*" (ld. 43. fotó).

Úgy vélem, hogy a korallokból készült gyöngyök és ékkövek sajátos rózsaszínes és/vagy narancsos színezete lehetett az oka egyrészt annak, hogy a *k(a)láris* szó legkésőbb a 17. századtól színnévként is elterjedt a nyelvünkben: *klárisszín* (vö. Kerekes 1940, 158; Szeremley 1906, 110). Másrészt annak is, hogy a 19. századtól egyre többször állt (a *veres/vörös* helyett) a *piros* jelző a korall és az abból – vagy annak utánzataként – készült nyaklánc neve előtt.[340] Például egy 19. század elejéről való forrásban az áll: „A' Kláris külömbféle rendű, a' *piros* színű legbetsesebb" (Gergelyffi 44), holott mint az imént már említettük, más források szerint a legdrágább kalárisok tónusa a *rózsaszín* névvel illetett színtartományba tartozik. De ugyanebben az időben került feljegyzésre a *klárispiros* színnév egy magyar–német szótárban (ld. MNZs 413; vö. CzF III. 308). A 19. század második felében pedig a nemes korall fajnak a következő, régies állattani elnevezése is lejegyzése kerül: „*piros* burány" (Pokorny 1856, 171, ugyanitt a leírás részben pedig „piros korallról" esik szó, ld. 172). De az 1873-as kiadású Ballagi Mór-féle nyelvszótár *kláris* szócikkében szintén a *piros* színjelző szerepel (Ball 89). Különösen figyelemreméltó, hogy Tafferner Béla színekről szóló könyvében, amelyben a *piros* és a *vörös* színnév közül kizárólag a *vörös* szerepel, a *piros* színnév pedig csak egyszer tűnik fel, pontosan – és bizonyosan nem véletlenül – a „*piros* kláris" jelzős szerkezetben (1884, 9). Sokatmondó az is, hogy Zsitvay János *vörös* színcsoportba sorolt színelnevezései között a számos *vörös* szóval meghatározott árnyalat mellett (*császárvörös, rubinvörös, gránátvörös* stb.) csupán egyetlenegy olyan színnevet találunk, amelynek a *piros* képezi az utótagját, ez pedig éppen – a kláris nyaklánc alapanyagát képező – korallról elnevezett árnyalat, azaz a *korallpiros* (1903, 90).[341] A *Néprajzi Lexikon* „gyöngysor" szócikkének írója szintén a *piros* színnevet választotta a korall színmegjelöléséül, amikor a parasztság nyakláncait tárgyalva arról írt, hogy „a nemes gyöngysor anyagokat (igazgyöngy,

[340] Korábban ennek színjelzője is inkább a *veres/vörös* volt. Pl. „*1628/1635*: …Egj *Veres* apro zemw kláris lancz" (SzT I. 384). 1640-ből: „Egy nyakra való vörös kláris"; 1661-ből: „*Veres* kláris, fejér gyöngygyel füzött, két renddel […] Apró *veres* kláris két csomóval" (GÉRESI 1887, 420, 421). Vö. Diat VI. 428; Pethe: FöldK 267; Földi: TermH 374. Vö. még: a SzT *kláris, klárisgallér* stb. szócikkének *veres* adataival.

[341] A *korallpiros* elnevezés létezése ellenére Csapodi István a „korálszínt, kláris-színt" mégsem a piros színcsoportba illeszti, hanem a vörös árnyalatok közé (1898, 640). Ennek talán a korallszín narancspirossal való rokonsága lehet az oka, mivel Csapodi szerint a sárgás árnyalatok a vörösek közé tartoznak.

piros korall, sötétvörös gránát) többnyire utánzatokban találjuk a népnél" (Horváth 1979, 372).[342]

Ugyanakkor nem lehet teljesen kizárni, hogy ez a már az ókori rómaiak számára is fontos „drágakő" csupán esztétikai értéke miatt kapta meg a *piros* jelzőt, hiszen a következő 17. századi forrásban a *piros* jelző a *kláris* szó előtt a „szép" (vagy „értékes") szavunk szinonimájaként is értelmezhető:

> *„A búárok annál mélyebben bocsátkoznak bé a tenger örvényi köziben, mennél titkosabb rejtekben találtatik a* piros *kláris"* (Landovics István: *Novus Succursus II.* Nagyszombat, 1689, ld. NySz II. 85).

A piros korallt ugyanis mágikus hatású ékszernek vélték, úgy tartották, hogy viselőjének szerelmet, egészséget és jókedvet biztosít (legalábbis ez áll Krúdy Gyula *Álmoskönyv*ében, ld. Barta 1983). Valószínű azonban, hogy a kláris éppen vonzó színe okán vált – ahogyan Krúdy fogalmaz – „babonás kővé". Szemet gyönyörködtető volta megmagyarázhatja azt is, miért gyakoriak a szépirodalomban a klárishoz hasonlított ajkak.[343] A száj és a korall pirossága ugyanakkor vizuálisan is összefügghet, méghozzá a rózsaszín tartományba sorolható tónusuk tekintetében.

342 De ahogyan a korall is inkább rózsaszínes és/vagy narancsos, mint piros, úgy a gránát sem egyszerűen „sötétvörös". Legalábbis a 17. században még a rózsa színéhez hasonlónak vélték ezt a drágakövet, vagy esetleg ennek egyik fajtáját (ld. ehhez a SzT *rózsagránátos* szócikke alatt sorolt adatokat: XI. 557.), a 18. század folyamán viszont lilába hajló színezetűnek látták: „A' Gránát *viola* szinü *pirosos*" (FoVBe 222). Mindez azt bizonyítja, hogy a – borok esetében is használt – *gránátszín* jelző egykori jelentésének is köze volt a *piros* színnévhez, ill. a liláspiroshoz, ahogyan arról a szőlőszínek kapcsán már korábban szó esett.

343 Pl. „szépen szólló *kláris* szája" (Zrínyi Miklós: *Euridikét igy siratta Orfeusz*, 1651); „Napkeleti *kláris*t látnál ajakában" (Gyöngyösi: MásT 66); „Homloka lilium, az ajaka kláris" (uő: ThZr 66. versszak); „Szívet sebesítő *kláris* ajakoknak" (Orczy 170); „Mit használ szép, aranyszín hajad, – *Kláris* forma gyenge ajakad" (SÍK–HARMAT 1944, 289). Utóbbi idézet vagy pl. Balassi „kaláris szabású" ajkakat megéneklő sorai (Keserítette sok bú… 1577) felveti annak lehetőségét, hogy a *kláris* nem elsősorban (vagy nem csupán) a színe miatt lett a női ajkak jelzője, hanem kicsinysége, ill. gyöngy(sor) alakja okán. Annál is inkább, mivel középkortól fogva a kicsi, de telt ajkakat tartották szépnek, szemben az állatiasnak és erkölcstelennek vélt nagy szájjal (PASTOUREAU 2017, 82).

1.6. A *piros* bor (Harmadik kitérő)

A *vörösbor* azért érdemli meg, hogy a tudományos színkutatások tárgyává váljon, mivel több magyar tájegységen (pl. Erdélyben [vö. Gárdonyi 1920, 86]; a Belső-Somogyban található Niklán [Tomisa Ilona szíves szóbeli közlése], a Nyitra megyei Kolonban [ld. Sándor 2016, 217]) a *bor* jelzője nem a *vörös*, hanem a *piros,* vagy legalábbis az volt.[344] (Természetesen lehetnek egyéni használatbeli különbségek is, pl. egyik kazári adatközlőm mesélte, hogy ő néha „*piros* bort" mond, de ebben az esetben a férje mindig „rászól", és kijavítja, hogy a bor az *vörös.*) Ez a megoszlás többféleképpen is magyarázható. Egyrészt ahhoz is köze lehet, hogy vörösbort nem minden tájegységen készítenek vagy isznak olyan régóta. Könnyen lehet, hogy pl. Erdély-szerte csupán azután vált fontossá, miután a kognitív piros kategóriajelölőjévé (vagy „hivatalos nevévé") már a *piros* szó vált.[345] Az sem zárható ki azonban, amit Csillag Andrea állít, hogy a magyarok egy része a *vörös bor*t, ill. a *piros bor*t külön borfajtáknak tartja, amelyek eltérnek árnyalatukban, abból kifolyólag, hogy különbözőképpen is készülnek (2005, 58). Ez a vélemény még újságírói szinten is felvetődött:

> *„Hangulatos aranyhegyi kirándulásokon sokan így éneklik a dalt:* Vörös *bort ittam az este* […] *Mások szerint a bor piros, ezért ők* piros *borról énekelnek. Kiknek van igaza? Talán azoknak, akik szerint más a vörös bor íze és más a* piros *boré, a silleré"* (T. I. 1961, 5).

Az idézetben említett *siller* név a világosabb vöröses borokra utal. Egy mai internetes borászati lexikon szerint ez „a vörös bor és fehér bor között áll a színét tekintve. A sillerbor a vörösbornál kevesebb, de a rozénál hosszabb időt ázik a héján, így színe is mélyebb, teltebb" (BorLex „Siller bor"). Tulajdonképpen a siller „olyan bor, melynek színe pirosas, de íze akár fehérbor jellegű is lehet", és amely eredetileg úgy készült, hogy vegyes szüreteléssel szedték a szőlőt, azaz „válogatás nélkül puttonyba" kerültek „a kék és piros szőlőfürtök" (Gerencsér 2008, 212). Sőt, a 19. században a *világos vörös* siller borokról azt írták, hogy nem csak kék („fekete") és piros („vörös"), hanem emellett még „fehér szőlőnek vegyületeiből" is szűrték, és még azt is hozzátették, hogy ez a borféle „törkölyön állás nélkül készítettik; (s minél jobban megkéneztetik: annál világosabb vörössé válik)" (Hudacskó 1858, 298). A „*schiller*" tehát „vegyesen megszedett és kitaposott fehér és fekete fürtök eredménye" (N. n.

---

344 „A magyar pl. a bort éppen úgy hívja *piros*nak, mint *veres*nek, bár az utóbbi [a népköltészetben] aránylag jóval ritkábban fordul elő" – állítja Erdélyi Zsuzsanna (1961, 406). Vö. „Rózsa mellett, rózsa mellett szép a piros tulipán, / *Piros* borral, *veres* borral itatott az alispán" (VARGHA [1928], 152).

345 Erre a lehetőségre Szabó Á. Töhötöm hívta fel a figyelmem, amit ezúton is köszönök neki.

1870, 457). Ugyanakkor Andrásfalvy Bertalan kutatásai szerint „tisztán vörösbort termelő vidékeken" kizárólag „kék szőlőből is készítettek sillert, amikor a vörösbor iránt elveszett az érdeklődés" (1998, 48, vagyis a 19. század elejétől, amikor divatba jöttek a félvörös, siller borok, ld. Égető 2001, 577). Ennek egyébként az a borkészítői törekvés lehetett a mozgatórugója, „hogy a lédús törkölyből minél több mustot, ill. bort nyerjenek". Ez végeredményben „a borok kivilágosodását eredményezte. Átmenetileg növényi festőanyag [...] hozzáadásával pótolták a sötét színt. A technológia változását követő ízlésváltozás" azonban később már „feleslegessé tette a borok festését", olyannyira, hogy legvégül a fehér borok váltak uralkodóvá (ld. uő 1975, 459–460).

A készítés módjától függetlenül úgy tűnik, hogy a 19. század végén a *siller* szó a kissé pirosba hajló borokat, ill. azok árnyalatát is jelölte, amint ezt a következő idézet tanúsítja:

> *„ha kadarkából vagy más fekete szőlőből akarunk fehér bort nyerni, akkor a megőrlött szőlő levét azonnal el kell választani saját héjától és csumájától, különben* vörhenyes ['kevéssé pirosas/vöröses'], *azaz* siller *színt nyer"* (D. R. 1875, 262).

Később azonban törvényileg szabályozták, hogy csupán vörösborszőlőből készülő bort lehet *siller* néven forgalomba hozni, a siller bor így napjainkban csupán abban különbözik a vörösbortól, hogy bár az is kék szőlőből készül, de azt – a vörössel ellentétben – „héjakon (törkölyön) való erjesztés nélkül szűrik" (ld. *Belügyi Közlöny,* 1924. 31. sz. 801).

De vajon korábban valóban a sillerbor kifejezésére használták a *piros* színjelzővel ellátott *bor*t, azaz a *„piros bor"* jelzős szerkezetet, az igazi vörösbort pedig a *„veres/vörös bor"* jelölte? Kutatásaim szerint ennél bonyolultabb lehet a helyzet. Kezdjük először azzal a kérdéssel, hogy milyen színnevek kapcsolódhatnak össze egyáltalán a különböző tónusú borokkal.

1.6.1. A borok színjelzői (siller, kastélyos, fukszos, fixlis, pirkadt)

A bor színére vonatkozóan első forrásunk Szikszai szójegyzéke (1590), ő azonban már ötféle bort különböztetett meg: a *tiszta fehért,* a *vöröst,* a *kastélyt,* a *világost* és az *eperjest* (Sziksz 37).[346] A *piros* szót tehát Szikszai nem használta, a többé-kevésbé silleres-pirosas színt nála talán a *világos,* a *kastély* (és talán az *eperjes*) nevek takar-

[346] Ezek közül az *eperjes* szó nem feltétlenül színt, hanem esetleg ízt jelöl, hiszen nem a színt jelölő színnevek közt szerepel, hanem később következik.

hatták. Ezek közül pl. a *kastélyos borról* az eddigi kutatások azt feltételezik, hogy „a nevét valószínűleg onnan kapta, hogy a kékszőlő mustját azonnal a kastély, udvarház pincéibe, italméréseibe szállították, így nem tudott igazi vörössé színeződni" (Marton 2005; e jelző első említése egyébként korai, 1472-ből való, ld. uő 2014, 156). Ennek megfelelően a BorL 19. századi cikkeiben a *kastélyos* a világospiros, a siller; a piros szőlőfajból készülő, színüket vesztő borok stb. jelzője.

Bár Andrásfalvy Bertalan kutatásai szerint a vörösbor a mohácsi vész előttről nem adatolható, így a 16. század előtt vörös színű bor készítése nem lehetett elterjedt hazánkban, ill. a középkorban még a kék szőlőkből is inkább fehér/világos bor szűrtek (1957, 56), addig a mai kutatások felvetik annak lehetőségét, hogy – igaz, csak kismértékben, de – már készültek vörösborok a középkorban is. Marton Szabolcs kutatásai szerint Mátyás király idejében terjedt el a vörösbor Magyarországon (2014, 157), de szerinte ehhez a sötét színű italhoz még nem a kadarkakultúrával érkezett vörösbor-technológiával (vagyis a szőlő levének hosszabb idejű törkölyön tartásával), hanem a fehérbor vörösre színezésével juthattak, ez ugyanis megmagyarázná, hogy miért találtak a korabeli régészeti leletekben kökény, bodza- és meggymagokat. Sőt Marton (2005) annak lehetőségét is felveti, hogy a kékszőlő héjától megszíneződött bort is ihattak már a középkorban, méghozzá olyat, amelyet a sötét bogyójú vadszőlőből nyertek. Még azt is feltételezi, hogy a ma három színben fellelhető „fehér, rózsaszín és sötétpiros" (egy 19. századi meghatározás szerint viszont világos rózsaszín–sötétpiros–liláskék, ld. MLex II. 533) *bakator* szőlőfajta a középkorban még bizonyosan sötétebb héjú lehetett, így aztán ebből szintén pirosas színű bort készíthettek. (Marton elfelejti azonban, hogy az utóbbi szőlőfajták esetében a színezőanyag szintén a bogyó héjában van, éppen ezért, ha a lét kevés ideig sem hagyták a törkölyön, hanem rögtön leszűrték, a bor nem tudott igazán mélyvörösre színeződni! Hiszen ő maga írta, hogy földesúr „rögtön szüretkor levette a mustból a maga tizedét, ami majd az úri pincében forrt borrá", ld. 2005).[347] Ettől függetlenül Marton számos adatot sorakoztat fel annak igazolására, hogy a középkor végén pl. a pozsonyi borvidéken – ahol később a nyugati eredetű, kékfrankos szőlőhöz kötődő, préseléses technikát alkalmazták (Égető 1982, 601) – a vörösbornak a készítése jelentősebb méreteket ölthetett.

Számunkra mindebből csupán az a fontos, hogy a Marton által is idézett középkor végi magyar nyelvű forrásokban a *vörös* szó fejezte ki a sötét bort. Temesvári Pelbárt borszínekről szóló latin leírásából ugyanakkor arra is következtethetünk,

[347] Vö. „a legtöbb vörös borszőlőfajta azonnali préselés után majdnem teljesen fehér mustot ereszt" (FÖRHÉNCI HORVÁTH 1994, 320). A champeagne-i pezsgőt, „melyekről pedig tudjuk, hogy majdnem színtelenek", szintén kékszőlőből nyerik (KOSUTÁNY 1900, 220).

hogy még a vörösborok sem voltak feltétlenül azonos tónusúak, legalábbis lehetett közöttük sötétségi különbség:

> *„színük szerint is különböznek a borok; mert egyes borok fehér színűek, mások sötétek, vannak aranyszínűek és vörösek, sőt összetett színűek is. Ezek között a* sötét bor *sűrűbb és nehezebben emészthető* […] *a* vörös bor *a sötétnél kevésbé tápláló* […] *a* fehér bor…" (V. Kovács 1982, 274. Bellus Ibolya fordítása).

Az eredeti latin szövegben a *sötét bor* helyén a *nigrum* (vö. a lat. *niger* 'sötét szinü vörös bor', LatSz), a *vörös bor* helyén a *rubeum*, a *fehér* helyén pedig az *album* szó áll.[348] Vagyis nála – mint az az idézetből is kitűnik – a 19. századi felosztáshoz hasonlóan *(fehér, siller, vörös)* háromfokú a színskála, de világosság szerint a 'fehér' után a 'vörös' következik, végül pedig a 'sötétvörös' színű bor zárja a sort. Marton szerint a rozé és siller borok a középkorban sokkal elterjedtebbek lehettek, mint napjainkban; ha ez így volt, az megmagyarázná, hogy miért bukkan elő a régi magyar forrásokban a *piros bor* (aminek jelentése talán 'rózsaszínes, silleres bor'),[349] ill. hogy a régi magyar nyelvben a miért jelölhette önmagában a *piros* szó (főnévként) a vörösbort. (A RSzSz szerint ugyanis a *piros* egyik régi jelentése 'piros színű bor; vörös bor' volt, ld. 324.) Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a bor kapcsán a latin *ruber* 'piros, vörös' és a *niger* 'fekete, sötét' jelző magyar megfelelője a kognitív piros középkori-újkori kategóriajelölője lett, vagyis ebben a kontextusban is a *vörös* vált általánossá a nyelvünkben, hiszen a *„vörösbor"* lett a bevett megnevezés, nem pedig a *„pirosbor"*.

A borok színére vonatkozó eddigi vizsgálataim szerint a 19. századtól, amikor a bor valós színéről volt szó, a *vörös* és a *piros* szót egyaránt alkalmazták,[350] akár egyazon szövegen belül is, ahogyan ez a következő idézetből is kiderül:

[348] Pelbartus de Themeswar: *Aureum Rosarium Theologiae ad Sententiarum quattuor libros pariformiter Quadripertitum, Liber secundus* (Oringaw, 1504. 535). Ezúton is köszönöm Rajhona Flórának, hogy segített a szóban forgó színnevek latin eredetijének a felkutatásában.

[349] Pl. Heltai Gáspár: *A részegségnek…* (1552) című művének egyik helyén a bornak *veresség*éről ír, de nála a bor jelzője mégsem a *veres*, hiszen kétszer is *piros bor*t említ. Szintén Heltai tollából származó műben olvasható: „szemei *pirosbac* a bornál" (ld. NySz II. 1243). Vö. Felvinczi 1693-ban írta: „Ha *piros* bort iszol felettébb, s gyakorta Haspuffadás lesz annak ártalma" (SZALTKY 1983, 331). Vö. még a következő 17–18. századi adatokkal: „*1650:* Piros O bort" (SzT X. 733); „*1693:* Uy Borok ezek… piros" (uo.); „*1721:* […] píross űrmős bor" (SzT VI. 841); „*1722:* Gyekei piros bor" (SzT X. 733). „*1731:* Kóródról hozott conficiált *piros* bor" (SzT VII. 127); „*1750:* Hozattam […] Kostolób(an) a *piros* borból" (SzT VII. 282). Ld. ehhez még az SzT *pirosbor* szócikkét is: X. 733.

[350] Sőt ekkoriban a *rózsaszín* és a *fekete* is előfordult a borok színjelzőjeként, pl. „*1843:* Fekete Muskotály Rosa-szin muskotály" (SzT XI. 559).

„*Az ólmos szerekkel meghamisított veres borok rendesen* halavány piros*sak, 's nem oly'* mély veres *színük, mint az előtt voltak*" (Schuster 137).

Bár az utóbbi idézetben a halványabb bor kontextusában szerel a *piros*, a világosabb vörösborok elnevezésre mégsem a *piros* vált általánossá a 19. században, hanem a már érintett *siller* szó, amely valószínűleg német átvétel (ld. Csoma 1998, 510). Megfigyeléseim szerint ez a név eleinte nem egyféle (vagyis nem csupán a *rozé* és a *vörös* szín közti) árnyalatra utalt, hanem a ma *rozé*nak nevezett borok halvány rózsaszínes tónusait is jelölhette, hiszen pl. Palugyai a 19. század közepén szegediek ízléséről szólva így ír:

„*az előtt a nép a vörös bort kedvelte, most leginkább az úgynevezett* schiller*t, melly vagy* világos *vagy* sötét, *az egészen fehér borok ritkák*" (Mód 2011, 95).[351]

Ugyanakkor a *siller* színosztály – amely ma viszont már kizárólag a sötétebb rozé színt jelöli – tulajdonképpen „hungarikumnak" számít, mivel ez a szín külön kategóriaként kizárólag hazánkban létezik. Külföldön a rózsaszín és a pirosas borokat nem különítik el egymástól, ahogyan mi magyarok is csak újabban választjuk el a kettőt (a világosabb: *rozé*, a sötétebb: *siller*). Míg azonban nálunk a köztes színek közös neve a 19. századra a korábbi *kastélyos*t felváltva a *siller* vált, másutt azonban a *rosé/rosato/rosado* vált a szóban forgó már nem fehér, de még nem is vörös borok/borszínek közös gyűjtőnevének.[352]

Az alföldi *siller* bor múltját Égető Melinda kutatásainak köszönhetően jól ismerjük. Itt a 18. századtól kezdve – a korábbi időszakokhoz viszonyítva – nem hagyták túl hosszú ideig a törkölyön a főként kadarkaszőlőből nyert mustot (kb. 8–14 napig), ennek ellenére mégis sötét bort szűrtek, főleg annak köszönhetően, hogy gyakran festőszőlőt is tettek a borba (1993, 161). Égető vizsgálatai szerint ugyanis – az alföldi borkészítésnél „helyenként még a múlt század végén is – jelentős szerepe volt a fekete színű, fanyar ízű, apró bogyójú *Csókaszőlőnek*.[353] E szőlőfajták bogyóinak erős festő tulajdonsága miatt a must már néhány órás

[351] Vö. Egerben (a 19. század második felében) „a lelkiismeretes kereskedők élesen elkülönítették a valóban vörös bort a sillertől, s az utóbbi ha valóban nagyobb festőanyagtartalmú volt, azt *sötét siller* néven hozták forgalomba" (SUGÁR 1976, 319. Kiemelés tőlem).

[352] http://www.holmagazin.hu/cikk/a-borkostolas-szokincse. Ezek közül „a legvilágosabbak a halvány szürke, a selyem, a pink, az őszibarack; a kicsit lilás árnyalatok a kettévágott eper, a rózsaszín, a lazac és a málna; a sárgás barnás árnyalatok a világos sárgadinnye, a kajszi barack, a hagymahéj, a korall, a narancsvörös; míg a piros színeket a rózsa, a cseresznye írja le képletesen" (uo.).

[353] A *csókaszőlő*, másképpen a *vadfekete* vagy *cigányszőlő* „régi pannon eredetű hagyaték" hazánkban (SURÁNYI 2006, 134). Ld. még: CSOMA 1998, 517.

állás után is megszíneződött" (1993, 161).[354] A 19. század végén viszont – így pl. a dél-alföldi Solt-Vidéken is – „a bor törkölyön tartása lecsökkent 1–4 napra", az ezzel a rövidebb eljárással készült „borok legnagyobb része siller *(fukszos)* volt" (Égető 1974, 150).

A *siller* szó mellett tehát másféle színjelzőket is használtak a kevésbé sötét borra. Ilyen jelző lehetett az iménti *fukszos* is, amely pl. Szankon egy adott színárnyalaton túl annak a keverékbornak az elnevezését is adta, amely a fehér és a piros szőlőből készült must összeszűréséből készült (Jánó 1999, 80). Másutt is hasonló módon készült ez a borféle:

> *„A sillerbor enyhén piros, kevesebb festékanyaggal és csersavtartalommal.* Fuxosbor *néven jelölik azt a bort, amelyet különböző szőlőfajták együttes feldolgozásakor nyernek"* (Börcsök 1975, 209).

Ha a róka német elnevezéséből *(Fuchs)* indulunk ki, és a *fuxos bor* német megfelelőjéből (*fuchsiger Wein,* ld. Kállay–Lelkes 2011, 152), ill. ha feltételezzük, hogy ezek a keverékborok valóban sárgás-barnás színnel bírtak, könnyen megmagyarázható válik a *fukszos/fuxos* név eredete: „fuxos (ti. róka) szín" (Gerencsér 2008, 199).

Ugyanakkor, ha abból indulunk ki, hogy ezek a borok talán inkább rózsaszínesek lehettek, mint sárgásak, felvetődhet az is, hogy ez a kifejezés inkább a német *fuchsin* 'fukszin' szóból eredhet. Már csak azért is, mert a német nyelvben a rókára utaló *fuchsig* jelző a bor előtt inkább ízt/szagot jelölt, mint színt,[355] és ahogyan arra Gerencsér (2008, 199) is felhívja a figyelmet, a *fuxos szín* és a *rókaíz* nem függ össze egymással, a „rókaíz" ugyanis egyes direkt termő amerikai fajták borára volt jellemző (uo. 206). Éppen ezért úgy vélem, hogy a *fuxos* szó mint színjelző akár a *fukszin/fukszia* szóból is eredhet (utóbbi bíbor-rózsaszínű virágnak a tájnyelvi elnevezései között ugyanis a *fuksz, fukszi* is szerepel, ld. Rácz 2010, 209.)

A fukszinról az anilinbíbor kapcsán alkalmazott festéknevek között már a korábbiak során megemlékeztünk (ld. 18. táblázat). Ezt az „élénkzöld, fémfényű kristályok" formájában (ld. Bartal 1915, 540) árult festékanyagot bizonyíthatóan széles körben használták hazánkban: Erdélyben például tojásfestésre[356] (uo.), cserge-

---

354 Ipacs Szabó István borász – aki volt olyan kedves, hogy jelen alfejezetet elolvassa és véleményezze, amit ezúton is köszönök neki – tapasztalati okokból kétségeinek adott hangot abban a tekintetben, hogy a csókaszőlő erős festő jellemvonással rendelkezne.

355 Ld. http://www.wein.de/de/glossar/fuchsig/. A róka íz/zamat, sőt szag említése számos helyen előfordul a 19. századi és 20. század eleji borászati folyóiratokban, míg *rókaszín*nel csupán egyetlenegy helyen találkoztam.

356 Vö. „vannak ügyes hímező asszonyok, a kik a berzsenyben főtt vagy ujabban anilinnel festett különféle színű tojásokra (…) hímeket írnak" (Móricz Zsigmond: *Szatmár vármegye népe,* ld. Borovszky [1908] 266).

festésre (N. Bartha 1932, 20), ill. szentképek színezésére (Kós 1994). Nem szeretnék merész etimológiai feltételezésekbe bocsátkozni, az viszont tény, hogy az egykori borhamisítók – egyebek mellett – fukszinnal is színezték a fehérbort, hogy vörösként tudják eladni, ill. ezzel javították a piacra szánt vörösborok színét.[357] Így a sillerborok színének „fukszos" elnevezése akár ebből a gyakorlatból is fakadhat, hiszen – legalábbis a 19. századi források szerint – már kis adag fukszin képes volt megszínezni, méghozzá rózsaszínessé tenni a folyadékok színét (a korabeli források szerint már 1 mg fukszinnal „rózsaszinre" lehetett festeni egy liter vizet, ld. PalLex VII. 682).

De természetesen az sem zárható ki teljesen, hogy 'rókaszín' értelemben használták a *fuxos* jelzőt, ill. hogy a róka német nevéből származik ez a színnév, ahogyan ez – mint már szó volt róla – a mai borászati szótárainkban áll. Már csak azért sem, mert a magyar nyelvterület nyugati csücskében a „Fuchs" valóban átkerült nyelvünkbe színnévként, igaz, az Ausztriához tartozó Középpulyán nem a bor, hanem a pej színű ló vonatkozásában használják/használták a *fuksz* szót (ld. a MNyA II. kötetének 318. térképét).

Ugyanakkor hazánkban a *fuxos/fukszos* mellett maga a – bizonyosan a festék nevéből származó – *fukszin* szó is elterjedt színnévként a 19. század folyamán (ld. a 18. táblázat 3. sorának 3. rubrikáját). Méghozzá 'lilába hajló piros, bíbor' értelemmel, pl. a *Pesti Napló*ban egy „báli toilett" leírásában is szerepel a *fukszin-szín* a következő zárójeles megjegyzéssel: „új szin violába játszó *bor*vörös" (Constance 1893, 17). Ráadásul saját terepkutatásom alkalmával még napjainkban is találkoztam hasonló színmegjelölésekkel, pl. Gyimesközéplokon egy élénk rózsaszín árnyalatra használták egyesek a *fukszpiros, fuksziarózsaszín*, ill. a *fuksziaszín* elnevezéseket.[358] A *Pesti Napló* iménti meghatározása talán esetleg a fukszinnal színezett bor képét szeretné felidézni az olvasóban, éppen ezért e helyütt újra megemlítjük azt is, hogy az anilinbíborral festett népviseleti ruhák kontextusában elterjedt kupuszinai jelzőnek szintén a (siller?) borhoz van köze. Kupuszinán ugyanis egy csupán lokális jelentőséggel bíró színnévvel: a *borszín* összetétellel jelölik a fukszinos (a szintetikus anilinbíborhoz köthető) árnyalatokat.

De lépjünk tovább. Egy 1861-ben publikált borászati szótárunk szerint „borainknak szinre nézve három főosztálya van, u. m. vörös, kástélyos (siller) és fehér" (Gyürky 1856, 14; vö. Kosutány 1900, 220). A szótár megjelenése utáni időkben

[357] Ld. *BorL* 1884. 34. sz. 268; 1891. 39. sz. 315; 1897. 52. sz. 814. Vö. Hankó: *Házi Kincstárá*nak-nak „A fuchsin fölkeresése a borban" című alfejezetével (83); ill. a 1884-es *BorL*-ban megjelent „Hogyan lehet festett vörös borban a fukszint könnyen felismerni?" című cikkel.

[358] Sajnos Munsell-féle kódját nem tudom megadni, mivel az ott végzett terepmunkám során még nem Munsell-mintákkal, hanem csupán egyszerű színes papírlapokkal dolgoztam. Mindenesetre e színnév elterjedését a román nyelv is elősegíthette, hiszen a románok is használják a *roz fuchsia* színelnevezést (ld. NAGY S. 2018, 276).

azonban újabb színjelzőket is elkezdtek használni a *siller* mellett, ill. részben helyette. Már az imént elemzett *fukszos/fuxos* is ilyen színnév volt, de megjelentek még továbbiak is. Hogy pontosan mik, ill. hogy ezek milyen jelentést hordoztak/hordoznak, azt igyekszik összefoglalni a 21. táblázat.

21. táblázat

Jelző	Jelentés (Arcanum)	Jelentés (S. Pálinkás 1942)	Jelentés *Bor és szőlő kislexikon* (Gerencsér 2008)	Jelentés *Szőlészeti és borászati szótár* (Kállay–Lelkes 2011)
fukszos, fuxos	„fuxos Sillerbor" (1929) „pirkadt, rezes" (1943) „fukszos vörhenyes színű" (1958)	*fixlis*	*pirkadt* „*fuxos* (ti. róka) szín"; színében „a sárga és a piros keveredik, ahogyan pl. a róka bundájának a színében"	*hagymaszínű*
fixlis	„vörhenyes fixlis színe" (1919) „kissé vörhenyeges fixlis szint" (1920) „fixlis-lángos- rózsásszínű" (1932) „fixlis vöröshagyma színű" (1946)	*rózsaszínes; pirkadtas*	„nevezik fuxos, ill. pirkadt bornak is"	*hagymaszínű*
pirkadt	siller (1899, 1914, 1916) „pirkadt színű borásznyelven fukszos vagyis rókaszínű" (1958)	*hagymalevél színű; rezes*	*fuxos* „amilyen az ég alján hasadó hajnal csíkjának a színe"	– ang. *light pink* fr. *gris* ném. *fuchsig*
hagymaszínű	–	*barnásba hajló téglavörös; rezes; pirkadt*	–	rókaszínű, fuxos, fixlis ang. *onion peel coloured* fr. *pelure d'oignon, roussi* ném. *zwiebelfahrig/fuchsig*

A táblázatban szereplő adatok tanulsága szerint e színnevek jelentése között nagy lehet(ett) az átfedés. De vajon a *fuxos, fixlis, pirkadt, rókaszín, hagyma(levél)szín* ténylegesen azonos színárnyalatú, részben sárgás, részben rózsaszínes borra utaltak? És ha ezek a színnevek mind valamelyest sárgába hajló tónust jelöltek, akkor az azt

is jelenti, hogy korábban nem is létezett tisztán rózsaszínű bor? Az bizonyos, hogy a mai rozé borok színárnyalataira a következő színnevek használatosak:

1. halvány hagymahéj

2. halvány narancs

3. halvány lazac

4. halvány rózsaszín

5. közepes intenzitású rózsaszín

6. mély rózsaszín (BorLex „Rozé borok színárnyalatai").

E színnevek közül az első három valószínűleg sárgás színre utal, a második három egyszerű (vagy esetleg kékes) rózsaszínre. Hogy pontosan milyenek voltak a 19. századi félvörös borok, csupán a rájuk használt – a 21. táblázatban is feltüntetett – színjelzőkből nehéz lenne megmondani. Ezek a kérdések további, más jellegű vizsgálatokat is igényelnek.

Jelenleg azonban számunkra ennél fontosabb probléma, hogy a *piros* színnév valóban a sillerborok világosabb tónusához kapcsolódik-e, míg a *vörös* jelző a mélyvörös borokhoz? Ennek a kérdésnek a tisztázásához megvizsgáltam, hogy milyen színnevekkel illették a forrásokban a kadarkaborok színét.

1.6.2. A kadarkaborok színei

Napjaink meghatározása szerint a kadarka egy „kiváló siller" (Rácz 2010, 278.) vagy egy „színanyagban nem gazdag minőségi vörösbor" (Tóth–Pernesz 2001, 130), mely *rubinvörös* árnyalatú (Hajdu 2013, 105). A 19. században kevés olyan leírás készült, ahol ennek a bornak a közelebbi tónusát is igyekeztek volna körülírni. (A szekszárdi, jórészt kadarkából nyert bor tónusát az 1850-es években a *Borászati Lapok* hasábjain pl. a *„gránátszinű"* jelzővel illették, ld. N. n. 1858a, 72.) Az általam áttekintett szövegekből ugyanakkor egyértelműnek látszik, hogy a különböző kadarkafajtákból (vörös/kék és fekete) kissé különböző tónusú, általában azonban mégis inkább világosabb tónusú vörösbort készítettek (vö. MLex 10. 1882, 25). Ezzel összefüggésben egy, a 19. század utolsó harmadából való leírásban már a *piros* színnév is feltűnik a kadarka borának tónusa kapcsán (pontosabban az áll az egyik akkori cikkben, hogy a „Nádor Isabella" szőlőfajta a kadarka borának *„halványpiros* színét" könnyedén „a legszebb *sötét-piros*ra" változtatja, mivel „oly festanyaggal [így!] bir, hogy tizszer nagyobb menyisségü bort is *bibor-piros*ra képes festeni" (Gobóczy 1883, 151). Pár évvel későbbről, szintén a *Borászati Lapok*ból való a következő, a kadarka borának *rubin* színét említő idézet is:

„A kadarka melyről a versecziek mint a nemes faju magyar szőlőről […] *beszélnek; borának* rubin *szine és kellemes zamata oly jelenségek, melyeket hasonló értékben más szőlő levében nem találunk"* (Baross 1890, 258, kiemelés az eredetiben).

Gyüre József három különböző kadarkaszőlő háromféle színéről tudósít a 20. század elején, szerinte a „nemes kadarka" bora *gránátvörös*, az „asszu kadarkáé" sötétebb, a lúdtalpú kadarka „fürtjeiből csak *kastélyos* (siller) bort lehet nyerni" (Gyüre 1921, 222).

Milyen lehetett tehát a kadarka vagy a kadarkának nevezett fajtákból szűrt bor színe? Valószínűleg nem egyféle,[359] hiszen eleve többféle kadarkafajt ismer a mai tudomány is (bár régen még egyes fehér szőlőket is kadarkának neveztek, de kérdés, hogy ezek valóban ehhez a fajhoz tartoztak-e). Ráadásul – mint már szó volt róla – nem is egyformán készültek a kadarkaborok, hiszen egyrészt volt, ahol fehérbort készítettek ebből a szőlőből, volt, ahol festőszőlővel is színezték (vö. Nagy V. 2000, 40), másrészt eltérő színt nyert a bor azáltal is, hogy a mustot eltérő ideig hagyták a törkölyön állni. A néprajzi szakirodalomból a szanki borról pl. a következőket olvashatjuk:

„A frissen ledarált és préselt kadarka bora fehér *vagy* halványpiros. *Ha azonban a mustot néhány napig állni hagyták törkölyön, csersavtartalma megemelkedett, színe erősen pirossá vált, s könnyebben eltartható volt. Színét így szabályozni tudták a fehértől a* mélypiros*ig"* (Jánó 1999, 80).

De másutt is a két végletet jelölő *halványpiros–mélypiros* jelzőpárral írták le a kadarkából az Alföldön készített borok színének lehetséges szélsőségeit:

„a frissen ledarált kadarka […] *bora* fehér *vagy* halványpiros *lesz. Ha viszont néhány napig állni hagyják a mustot a törkölyön* […] *A kadarka bora* mélypiros*sá, a bikavérhez lesz hasonlóvá. E tapasztalatok birtokában* […] erősen piros *kadar borokat szűrtek. A Szeged környéki homoki borok ekkor alapozták meg hírnevüket (Ásotthalmi vörös)"* (Börcsök 1975, 209).

359 Vö. „az 1828. évi levéltári adat" szerint „Egerben minden hegyen zömében vörös bor terem, mely átlagos világos vörös színű, de közöttük akadnak éppen olyan sötét színű borok is, mint a budaiak" (SUGÁR 1976, 297). Ezen adat szerint tehát a 19. század elején az egri borok „átlagban" világosabbak voltak, mint a budaiak. Vö. „a filoxéra utáni egri boroknak mintegy kétharmada fehér, egyharmada vörös és az annál *világosabb* színű kadarka és a siller" (PETERCSÁK 2012, 312).

Különösen figyelemreméltó, az émikus szemszöget is felvillantó adattal szolgál a kadarkabor tónusának változásáról a Zala megyei Csatáron élő gazdaember (a 20. század nyolcvanas éveiben lejegyzett) véleménye:

> *„a kadarka sohasem volt* vörös [jelentése ebben az esetben: ‘mélypiros’ lehet], *csak akkor, amikor a felvásárlás »parancsa« vöröset kívánt. Akkor tettek bele othellót, bodzát, az színt adott neki”* (*Tolna Megyei Népújság,* 1986. 36. évf. 6. sz. 3).

Az általam megvizsgált szövegek arra mutatnak, hogy ennek a valóságban is különböző színezettel bíró, mégis többnyire a vörösborok közé sorolt italnak az árnyalatát sokféle módon, változatos színjelzőkkel fejezték ki a 19–20. század során (*siller, vörös, piros, halványpiros, mélypiros, bíborpiros*, *kastélyos*, sőt *gránát-* és *rubinszín*). Függetlenül azonban a színnevek kuszaságától úgy tűnik, hogy az igazán sötét, feketébe hajló kadarkabor korábban ritka lehetett, ugyanakkor nagyon valószínű, hogy valamiféle kékes árnyalat mindenképpen felfedezhető ebben a hivatalos nevén *kék*kadarkából (táji nevei: *fekete budai, jenei fekete, kökényszőlő, törökszőlő,* ld. Rácz 278) készült borban. Feltételezéseim szerint ez a borfajta éppen világossága és enyhén bíborba hajló volta miatt érdemelhette ki a tágabb jelentésű *vörös* helyett a szűkebb értelmű *piros*, ill. emellett egyes drágakövek (gránát, rubin) nevét felhasználó jelzőt is a 19. századtól egészen napjainkig. (A *rubin* és a *gránát* jelzőhöz egyébként még napjainkban is ragaszkodik a borászati szaknyelv, pl. a „vörösborok java része fiatalon bíbor színű és intenzitásban mélyebb, a levegővel történő érintkezés [érés] hatására árnyalata melegszik, és először *rubin*, majd *gránát* színbe fordul át”, ld. BorLex „Vörösborok színárnyalatai”.[360])

A kadarkaborok pontos tónusát is meghatározó szövegek mindenesetre meggyőzően igazolják, hogy meglehetősen nehéz bármiféle kapcsolatot találni a termelt borok valós színe és a megnevezésükre használt *piros bor* vagy *vörös bor* elnevezések között, ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy nincs köztük semmiféle összefüggés. Mint már utaltam rá, előfordulhat, hogy csupán a balkáni – törkölyéről fogyasztott – borkultúrával rendelkező vidékekhez kötődik hagyományosan a *vörös-/veresbor* elnevezés, hiszen itt eleinte „a vörösbor *erős ízű*, *sűrű*, *vastag* ital volt, ezért is nevezték gyakran *bikavér*nek” vagy *kadarkaolaj*nak (Égető 2001, 582), ezzel szemben

[360] Vö. „A vörösborok színe az éréssel mindig a hűvösebb árnyalattól (ibolyakék, bíbor-lila) a melegebb árnyalatok felé tolódik el (rubin, gránát, mahagóni, tégla, narancs).” (A Borháló 2020. nov. 2-ikai „A vörös 50 árnyalat” című hírlevele, hegyvidek@borhalo.com). Egyébként napjainkban általában „a vörösborok megjelenését a málna, a cseresznye, a meggy, a téglavörös, az ibolya vörös, a rubin, a gránát vörös színekkel, majd azok intenzitását, világos vagy mély árnyalatát meghatározva” szokták leírni. (http://www.holmagazin.hu/cikk/a-borkostolas-szokincse.)

a vörösbort csak újabban vagy máig sem készítő vidékek kifejezése a *piros* bor. Ez a kérdés további vizsgálatokat igényel.

1.6.3. A piros szőlők

A vörösborokra (a 19. század folyamán) alkalmazott változatos színjelzőknél többet árulnak el a *piros* eredeti jelentéséről a szőlőfajták nevei. Fontos eligazítást ad a *piros* szó vizuális tartalmáról az, hogy a szőlőknek milyen főbb színcsoportjait különítette el a 19. századi ampelográfia. Kutatásaim szerint ugyanis ekkoriban többnyire a következő három nagy színosztályba különítették el a szőlőfajtákat:

1. FEHÉR: Idetartoztak a sárgás és zöld színű, ill. színtelenebb fajták (elvétve ide sorolhatták még a következő csoportba tartozó szőlőfajokat is).
2. PIROS: Idetartozott a *rózsa szőlő*, ill. a *veres/piros dinka* (esetleg a *„piros tramini"*[361]). Sok tájon csupán a legelsőként említett faj képviselte ezt a – másik kettőhöz képest – amúgy is szűkebb csoportot. (Ezt támasztja alá egy 1859. évi híradás Ménesről, mely szerint a legtöbbet termő kadarka a leginkább károsodott, „kevesebbet termett a rózsa, de ez ment maradt a rothadástól. A fehér fajok is elég bőven teremtek, de szinte nagyban rothadtak." Kornis 1859, 339.)
3. FEKETE vagy KÉK: Idetartozott minden sötét héjú bogyóval rendelkező faj.[362] (Olykor e kategóriába sorolták a piros színű szőlőket is, ld. pl. Kozma 1879, 199).

Vagyis – mint látjuk – a *piros* színnevet alkalmazták a rózsaszínes bogyójú szőlők összefoglaló neveként, és csak ritkán tűnt fel ebben a szerepben a *veres/vörös*.[363]

De kezdjük onnan, hogy a 19. századi *Tudományos Gyűjtemény* (1835) hasábjain a szőlő bogyóinak színeit a következőképp határozzák meg:

---

361 Az Arcanum adatbázis 781 *„piros* tramini" találatára csupán 35 *„veres/vörös* tramini" jut. A legtöbb „piros tramini" (280) találat 1880–1899 közötti időből való. (Ez a név is szerepel itt: TÓTH–PERNESZ 2001, 42.)

362 Voltak, akik a szőlők fekete és kék színét külön említették. Pl. „összeszedtek more patrio fehéret, pirosat, kéket és feketét" (LIEBBALD 1904, 110). Később azonban inkább összevonással találkoztam, pl. piros, fehér és *kékesfekete* fajtákról olvashatunk itt: BERKY 1936, 135. (A valós szín kapcsán ugyanitt: „piros, fehéreszöld vagy feketekék".)

363 Mindösszesen csupán két olyan leírást találtam, amelyben a *piros* helyett a *veres/vörös* szerepel a 2. csoport jelölésére, egyet 1828-ból (közli: SUGÁR 1976, 295), ill. egyet a század második feléből (ld. SIMON 1874, 291).

„Sárga, fehér, zöld, rózsaszín, piros, *sötét, mikor a' piros szín feketéllő. Fekete, kék, rozsdás, mikor a' sárga v. fehér bogyón rozsdaszín fötok vagynak"* (Tatai 1835, 76).

Ebben a felsorolásban tehát a *vörös* szó nem szerepel. A *veres* színnév tűnik fel azonban egy ennél korábbi forrásban. Pankl Máté 1790-ben 7-féle borkészítésre alkalmas sötét szőlőfajta nevét közölte, ezek közül négynek a tónusát a *fekete* jelzővel írta le (a bákor, a muskotály, a burgundiai, a németh), a fennmaradó három neve pedig a következő:

allemana – *Barna szőlő* – Braune Trauben
rhetica – *Veres bákor*[364] – Rothe Zierfahnler
rubella – *Rózsa szőlő* – Rothe Muschkateller (idézi: Csoma 2004, 108).

Ezek közül az első összetételben a *barna* 'sötét' jelentésű lehet, talán 'sötétpiros' értelemben, míg a *fekete* jelző inkább kékes szőlőre utalhat. A másik kettő magyar megnevezése azonban – bár német nevük alapján nem különböznek egymástól, hiszen mindkettő *rot*, azaz 'piros') – világossági, ill. talán színezeti különbséget sejtet: talán a *veres* szóval jelölt lehetett a sötétebb, míg a talán 'bíbor-rózsaszín' jelentésű *Rózsa* jelzővel illetett világosabb. E forrásból tehát a *piros* színmegjelölés még teljesen hiányzik, pontosabban a *veres* áll azon a helyen, ahol a későbbiekben általában a *piros*. (Például már egy öt évvel későbbi műben is a *piros* a bakator jelzője, ld. Gáti: TermH 61; vö. *piros bákor,* PalLex II. 492.) Szirmay Antal Szatmár vármegyéről szóló, 19. század eleji monográfiájában viszont a *veres* szóval nem találkozunk, holott sok színnevet ad meg (ld. 1809, 214): a *fejér*, a *fekete*, a *sárga*, a *zöld*, a *piros* („piros Járdován" 'bakator'), a *rózsás*, sőt még a „narancs, vagy arany szinű" is. (Az ezeken kívül még itt szereplő „Király édes" elnevezés esetleg a – már tárgyalt – *királyszín*re vonatkozhat.)[365] A *piros* tehát ebben a monográfiában is csupán egyetlenegy szőlőfajtának, a bakatornak a nevében szerepel. Egy másik, Verőcéről készült 1827-es leírásban viszont nem a szőlőfajta elnevezésében, hanem annak jellemzésénél találjuk meg a *piros* jelzőt:

„A' veres *Dinka ismét sokféle u. m. egészlen* piros *gömbölyű. 's ritka apró szemű; félig* piros, *félig zöld szemü; nagy szemű* piros…*" (Krizsány 1827, 37).*[366]

---

364 A *bákor* a MTSz szerint a bakator Balaton melléki neve (I. 85).

365 Megerősítheti ezt a feltételezést a következőkben tárgyalandó szerző, Letenyei Lajos véleménye. Nála nem szerepel a „Király édes", viszont feltűnik a „*Királyi piros* gyöngyszőlő". Ennek bogyóiról azt írja, hogy amint „a virágból kifejlenek, azonnal *piros* szint váltanak" (LETENYEI 1859, 66).

366 Vö. „Dinka *piros* muskateller" néven szerepel egy 1856-os összeírásban (ld. CSOMA 1995, 233).

Letenyei Lajos szőlészeti munkájából (1859) az is kiderül, hogy a szóban forgó *veres dinka* különböző táji neveiben szintén feltűnt egykor a *piros (piros dinka).* Szegeden ugyanennek a szőlőnek a neve *rúzsadinka* (Bálint 1976, 577). Mindebből logikusan az következik, hogy a tájtól függően a *piros* és *rózsa* jelzővel megkülönböztetett dinka a valóságban rózsaszínes-bíborba hajló színű lehetett. Az, hogy ez valóban így volt, abból is sejthető, hogy a dinkát (mai hivatalos nevén a *kövidinkát*) a mai szőlészeti könyvek is *„liláspiros”* bogyójú szőlőfajként határozzák meg (ld. pl. Hajdu 2013, 84, ld. a 40. fotót).

A *dinka* szóval jelölt szőlőfaj elnevezései között ugyanakkor a *Bakator* rövidebb alakja, a *Bakar* is feltűnik (Hajdu 2013, 82; vö. Kassai 239). A *bakator* vagy *bakar* szó már Molnár Albert latin szótárában is szerepel, méghozzá a következőképpen: „Rosaszemö Bakator szölő” (MA 487), a *rózsa* itt nyilvánvalóan a faj színére utal. Csokonai egyik költeményében a királyi bíbor árnyalatát idéző „veres bársony” (ennek jelentése valószínűleg: 'bíborszín bársony') tónusához hasonlítja ezt a szőlőfajt.[367] A 19. század végi színfelfogás értelmében a bakator szintén bíborszínű, pontosabban „kékespiros bogyójú magyar szőlőfajtát” takar (amelyből egykor fehér színű „pecsenyebort” is készítettek, PalLex II. 492). A bakator rokon nevei ugyanezt a rózsaszín-liláspiros vizuális mezőt idézik fel jelentésükkel: *meggyszínbakar, bakator piros, ménesi rózsa, rózsaszőlő* (ld. Rácz 2010, 86; vö. a bakator *„rózsaszin* pirosat játszó bogyóju szőlőfaj”, CzF I. 389). Letenyeinél a *bakator* név mellett (ill. zárójelesen utána) a *tüdőszín*, a *tulipiros* jelző is szerepel (1859, 60–61).

[A *tulipiros* egyébként egy régi magyar szőlőfajta elnevezése (Csoma 1998, 516). Ezzel a névvel *tunipiros* és *turipiros* alakban is találkozunk a forrásokban (ld. Simon 1874, 291; Csoma 1995, 236; a Csoma által idézett 1813-as forrásban „Bákor vagy Turi piros” szőlőfaj-meghatározás szerepel). A TESz 1818-ból hozza az első adatot a *tulipiros*ra: „A' Rósa szöllö […] ezt a' Balaton mellett tulipirosnak, a' Hegyajján pedig rósásnak” nevezik (III. 1000). A szót a 19. században még finnugor eredetűnek vélték (ld. Hunfalvy 1859, 394; majd: Szvorényi 1889, 51), a nyelvészek mai véleménye szerint azonban a *tuli* előtag ismeretlen eredetű, etimológiája nem függ össze sem a *Túr/Tours* helységnévvel, sem a *tulipán* szóval (TESz III. 1000). Egykor még lovak színének jelzésére is használták (ld. Hermann 1914, 355).]

Letenyei ugyanakkor a dinka és a bakator mellett külön tárgyalja a (bakator elnevezéseként is ismert) „Rózsa szőlőt” is, erről nem csupán azt írja, hogy rózsa

[367] Setétűl a setét góhér a vesszőkön, / Barna színt vér vissza a többi szőlőkön, / Amellyeknek általvilágló kristályja / A nézőt már édes nektárral kínálja. / Rajtok királyságot mutogatni akar / A *veres bársonyba* kevélykedő bakar” (Csokonai V. Mihály: *Az ősz*, 1789).

illatú, hanem azt is, hogy „bogyói átlátszó *rózsaszínű*ek" (1859, 65).[368] Minden eddigi általam felsorolt adatot összevetve logikus feltételezésnek tűnik, hogy a *dinka*, a *bakator* és *rózsaszőlő* neveken jelölt fajok ténylegesen bíbor- vagy rózsaszínűek lehettek, ill. valószínű az is, hogy ezeknek a szőlőfajtáknak a táji elnevezései éppen hasonló színezetük miatt keveredhettek egymással. Már csak azért is, mert korábban a különböző szőlőfajokat – mint arról az eddig tárgyalt szőlőfajták táji nevei is meggyőzhettek bennünket – jórészt színezetük alapján nevezték meg, ill. különítették el egymástól. Ráadásul ez megmagyarázza azt is, miért találkozunk a forrásokban a szőlőfajták megnevezésében a *piros*, a *rózsa*, a *tüdőszín* jelzőn túl további 'lilás-rózsaszín' vagy 'liláspiros' értelmű színnevekkel, úgymint: „Rubint szinű" (Prónay 60), „Bibor" (Krizsány 1827, 37; ld. még: Csoma 1995, 233), *hajnalpiros* (N. n. 1858b, 87) vagy „Veres Karmasin" (1812-ből, ld. Balanyi 1994, 540).

Ennél is fontosabb azonban, hogy a régi magyar fajtáknak tartott szőlők nevében a vörössel ellentétben gyakran szerepel a *piros* szó (Kéklő*piros*, *Piros* gránát, *Piros* kéknyelű, Tökös*piros*, Tuli*piros*, ld. Csoma 1998, 516), míg a 20. század folyamán nemesített új fajok neveiben már ritka a *piros;* legfeljebb csak olyan színre utaló kifejezéseket találunk bennük, mint a *kármin*, a *rubintos* vagy a *bíbor*. (Utóbbi pl. a „*bíborkadarka*" formában használatos.) Sőt Letenyei a rózsaszínes-bíboros színű szőlőkre egyenesen a *piros* szóval utal, nem pedig az akkori gyűjtőfogalommal: a *vörös*sel! A fekete szőlőket pedig egyértelműen a kékekkel vélte összetartozónak, egy helyen ugyanis a szőlők három nagy csoportjáról: *fehér, piros* és *fekete* szőlőfajtákról írt (1859, 68), másutt viszont ez utóbbi színosztályra a *kék* elnevezéssel utalt (uo.). A szőlők szín szerinti felosztása ugyanakkor teljesen megfelelt a korabeli felfogásnak. A szőlők korabeli német osztályozása *(weiss, roth, blau)* is hasonló volt (ld. Fazekas 1836, 59), és ha összevetjük azt a magyarral, akkor azt kapjuk, hogy nyelvünkben ebben a kontextusban tehát a *piros* felelt meg a német *roth* színnévnek, nem pedig a korabeli kategóriajelölő.

Úgy vélem, hogy bizonyosan jó okkal tették meg a *veres/vörös* színnév helyett a *piros*at a rózsaszínes szőlők gyűjtőkategóriájának. Abban, hogy a vörösborokat szolgáltató kék és fekete fajokkal ellentétben rendszeresen fehérborokat szolgáltató rózsaszínes-bíboros bogyójú szőlőkhöz, köztük is az egykor *rózsaszőlő*nek nevezett fajtákhoz kapcsolták a *piros* színnevet, minden bizonnyal elsősorban e szó vizuális jelentésének lehetett köze. Ezt ugyanis elsősorban a *piros* általunk feltételezett egykori 'rózsaszín, kékespiros' jelentésével magyarázhatjuk. A ró-

[368] A rózsaszőlő régi magyar szőlőfajta, „Facsar Géza nagyjelentőségű régészeti szőlőmag meghatározása alapján ismert, hogy a XIII. században Budán nagy valószínűséggel" egyebek mellett már ezt is termesztették (CSOMA 1998, 516).

zsaszínes/bíborszínű szőlők *piros* jelzővel való ellátása voltaképpen tehát a *piros* szavunknak a rózsaszín-bíbor színtartománnyal való összefonódására szolgálhat újabb bizonyítékkal. (Azért szükséges a feltételes mód, mivel a szőlő voltaképpen egy gyümölcs, a gyümölcsöknek pedig régtől fogva bevett jelzője a *piros*, ahogyan erről később még több szó esik.)

1.7. Nehézségek a vizuális szemantika körül

Ha a *piros* a 19. század elejéig vagy közepéig elsősorban a bíbor és/vagy a rózsaszínű árnyalatokat fedte le a nyelvhasználók többségének a szóhasználatában, akkor miért olyan körülményes ezt utólag alátámasztani, ill. miért a szőlőfajok csoportosításához vagy a drágakövekhez gyakran kapcsolódó jelzőkhöz hasonló közvetett bizonyítékok vannak túlsúlyban? Csupán azért, mert kevés olyan szöveges forrással rendelkezünk, amelyben utalnak a színnevek valós vizuális jelentésére? Vagy inkább annak a jele lehet ez, hogy a 19. században már csupán egyes művelt szerzők – egyéni vagy táji dialektusában – volt (vagy maradt) meg a *piros* szónak ez a két különböző, valójában azonban mégis egy összefüggő színtartományt képező jelentéstartalma? Nehéz lenne megmondani.

Ráadásul vannak olyan 19. századi források, amelyek egyszerűen csupán világospiros árnyalatokkal (ld. pl. az artériás vér kontextusában Bene 1812, 63; Sitkey: HGy 231, 240), sőt van, ahol a – kutatásaim szerint mindenkor inkább a *vörös* jelentésébe tartozó – sárgásvörös színtartománnyal kapcsolják össze a *piros* jelentését:

> „Skarlát*nak neveztetik kevés sárgával vegyült* veres *szín, mellyet* piros*nak mondunk; ez igen* világos veres" (KöEsT X. 488).[369]

Az ilyen jellegű adatok azonban sokszor csak látszólag mondanak ellent feltételezéseinknek. A fenti definíciót nagyban befolyásolhatta pl., hogy a *skarlát* szónak az idők folytán megváltozott a vizuális szemantikája. Mint már szó volt róla, eredetileg, ill. részben még a 19. század folyamán is egyes kékespiros jelentésű színnevek pl. a *bíbor*, a *karmazsin* szinonimájaként használták, viszont a 19. században már sokan inkább sárgába hajló, mint kékbe hajló piros tónust értettek alatta (vagy esetleg

[369] Vö. „ezen láz nemében a bőr *világos vörös*, mint a *skárlát* posztó, vagy a főtt rák" (Sitkey: HGy 205). A Goethe színtanához írt egyik lábjegyzetben a *skarlátszín* kapcsán ez olvasható: „a magyar nyelvben ezt a színt a piros szóval jelöljük, ami a tiszta vöröshöz képest kevés sárgát is tartalmaz" (GOETHE 2010, 76).

még fokális pirost). A *skarlát* ilyen irányú jelentésváltozására a német *scharlach* színnév 19. századi – sárgába hajló – értelme is hatással lehetett (ld. Jones 2013, 340). Jelen esetben az okozhatja a zavart, hogy a skarlátszínre már akkor a *piros* névvel is kifejezhető árnyalatként tekinthettek, amikor a *skarlát* szó még nem „sárgával vegyült veres színt" jelölt, hanem egyfajta bíborszínt, és ez később, a *skarlát* színnév jelentésmódosulása következtében sem változott meg.

Nagyban nehezíti a vizuális szemantika iránt érdeklődő kutató dolgát, hogy a 19. század folyamán a *piros* színnevet számos esetben 'fokális piros' jelentésben vagy a pirosas árnyalatok gyűjtőelnevezéseként használták. Így pl. a ruházat kontextusában: részben esetleg a csizma kapcsán, de apránként az öltözködésben felhasznált textilanyagok kapcsán is. Utóbbit igazolhatja, hogy a *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból* című folyóirat (1835–1839) melléklete gyanánt kiadott szószedet, amely az új vagy szokatlan értelemben használt szavakat és azok jelentését gyűjti egybe. Ebben ugyanis – egyéb színmegjelölések mellett – a *piros* is feltűnik (ld. Munkácsy 1835, 6). Bár maga a *piros* szó vitathatatlanul nem számított sem újnak, sem szokatlannak ebben a korban, viszont a kontextus, vagyis a ruházat, és az az értelem, amelyben az öltözetek kapcsán alkalmazták, vagyis a *piros* e helyütt németül megadott 'élénkpiros' [„hochroth"][370] jelentése a 19. század hajnalán még igenis újszerűnek számíthatott.

Ugyanakkor a közvetlen és a közvetett szöveges bizonyítékokon kívül olykor maguk a színnevek, pontosabban azok nyelvi megformáltsága is sokat elárul a hozzájuk tartozó vizuális jelentésmezőről. 1889-ban látott napvilágot *A mi hadseregünk. Az Osztrák-Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt* című kötet, amelyben – mint ahogyan azt már korábban is érintettük – felsorolták a hadsereg huszonnyolc ezredének megkülönböztetéséhez használt, a katonák ruházatán, az egyenruhák hajtókáján megjelenő színeket (ld. Danczer 1889, 173). Az alábbiakban táblázatba foglaltam azokat a színneveket, amelyek pirosas értelemmel bírnak. Háromféle szerkezet jellemzi ezeket: négy rendelkezik *-vörös*, ill. négy *-piros* utótaggal, kettő viszont csupán a *szín* szótagot tartalmazza (ld. a 22. táblázatot).

370 Vö. „rikító piros színt (Hochsrosa-Roth)" (CZOBOR 1885, 46). A német *hochrot* szó szerinti jelentése 'magasvörös'; ezt magyarul úgy adhatjuk vissza, hogy 'teltvörös', esetleg még úgy, hogy 'mélyvörös' (MEGYERI–SZÉKELY 2018, 225). A 18. század végén azonban még a következőképpen fordították az ilyen tónusú cinóberrel kapcsolatban: „dunkelrother: Sötét veres, hochrother: *Karmasin-szin*" (Parn 7. 59).

22. táblázat

-vörös	*-piros*	*-szín*
sötétvörös	*halványpiros*	*rózsaszín*
buzérvörös	*carmoisinpiros*	*meggyszín*[371]
rákvörös	*amaranthpiros*	
skarlátvörös	*bordeauxpiros*	

Ha jobban szemügyre vesszük, hogy milyen előtagok kapcsolódnak össze a *piros* szóval, azt találjuk, hogy kizárólag olyanok, amelyek önmagukban is többé-kevésbé kékbe/lilába hajló pirosas árnyalatot képviselnek. Így a *piros csizmák* színének leírására gyakran alkalmazott – etimológiája szerint a kermesztetű színezékére visszavezethető – *karmazsin;* a meliusi Herbáriumban már a „*piros* bársony" tónusához hasonlított, bizonyos tájakon *piros bársonyká*nak is hívott bíborszínű virág (ill. emellett egy trópusi, lilás árnyalatú faanyag) nevében is szereplő *amaránt*[372] (vö. ném. *amarantfarben*, ill. fr. *amarante*, ld. Jones 2013, 127); végül pedig az a bordó szín (*bordeauxpiros*), amely tulajdonképpen egy kékes szőlőfajtákból készített francia borról kapta a nevét. Ellenben a *vörös* utótaggal ellátott árnyalatnevek közül egyik sem jelöl kékes árnyalatot. (Pontosabban – ahogyan arról az imént szó esett – a *skarlátvörös* korábban ilyet jelölhetett, de a 19. század végére már megváltozott a jelentése.)

Érdemes összevetni a 22. táblázatot Gárdonyi Géza kéziratos szinonimagyűjteményével (ld. Korompai 1986, 39),[373] ill. Jókai Mór azon színneveivel, melyeket a noteszében jegyzett fel (N. n. 1904, 622). A 23. táblázat az imént elemzett, hajtókaszínekre vonatkozó 19. századi neveket egy 20. századi leírás azonos kontextusban alkalmazott színneveivel, ezenfelül még Jókai 'pirosas' jelentésű színneveivel, ill. Gárdonyi a *piros* és a *vörös* színnevekre adott szinonimáival veti össze.

371 Mint arra már a 37. lábjegyzetben felhívtuk a figyelmet, a „meggy" színére mind a *vörös,* mind a *piros* megfelelő nyelvünkben, talán éppen ezért szerepel itt ez a szó a *-szín* utótaggal. Mindenesetre ez az árnyalatnév általában sötét színt jelöl, ezért hasonlíthatta Balassi a női ajkat a világosabb, még éretlen meggy színéhez: „Édes ajaka *piros,* szinte oly, mint jól meg nem ért *meggy*" (BalassiSz).

372 *Amarántfa* v. *kék ébenfa* (ang. *Purpleheart, Amarante, Violet Wood*, ném. *Violettholz*, fr. *bois violet* stb.). Botanikai név: *Peltogyne paniculata*.

373 Gárdonyi után több kötetnyi titkosírásos hagyaték maradt, a legnagyobb kötetben, az ún. Főkönyvben egy szinonima-szótár található, amelyben mintegy húszezernyi magyar szó rendszerezése található.

23. táblázat

Danczer-féle színnevek 1889-ből	**szintén egyenruha-hajtókák színei egy 20. századi leírásból[374]**	**megfelelőjük Jókainál**	**megfelelőjük Gárdonyinál**
sötétvörös	*sötétvörös*	–	–
buzérvörös	*buzérvörös*	–	–
rákvörös	*rákvörös*	–	*rák* (mint *vörös*-szinonima)
skarlátvörös	*skarlátvörös*	*skárlát*	–
halványpiros	*halványpiros*	– (de van: *sápadtpiros*)	– (de van: *hamvas* mint *piros*-szinonima)
carmoisinpiros	*karmazsin***vörös** (!)	– (de van: *alkermes!*)	*karmazsin* mint *piros*-szinonima
amaranthpiros	*amarantpiros*	–	*amaránt* mint *piros*-szinonima
bordeauxpiros	– (de van: *vörösbarna*)	–	–
rózsaszín	*rózsaszín*	*rózsaszin*	*csipkerózsa* mint *piros*-szinonima (de a *testszín* és a *barackvirág* is az!)
meggyszín	– (de van: *cseresznyepiros*)	*meggyszin*	*meggy* mint *piros* szinonima

A táblázat érdekes, de nehezen értelmezhető adata, hogy hajtókaszínként a *karmazsin* szó utótagja a 20. századi katonai leírásban a *vörös*, annak ellenére, hogy Danczer kötetében még a *carmoisinpiros* szerepel, ill. Gárdonyi a *karmazsin*t szintén a *piros* színnév rokonának vélte. Jókai noteszében jórészt nem szerepelnek ezek a színnevek, ill. amelyek ezek közül mégis feltűnnek, nincsenek sem a *piros*, sem a *vörös* szóval kapcsolatban. Jókai noteszében azonban – mint azt a 24. táblázat mutatja – több olyan 'pirosas' értelmű színnév is szerepel, amelyhez a *-piros* vagy a *-vörös* utótag kapcsolódik, sőt ezek többnyire egyeznek Gárdonyi felosztásával. A fő különbség kettejük megítélésében a tűz, a láng, a vér és a bor között van, ezeket ugyanis Jókai a *veres* színek közé sorolta, Gárdonyi megítélése szerint viszont ezek inkább a *piros* rokonai. Egyetértenek azonban abban, hogy egyrészt a tégla, a róka, a rozsda, ill. a réz, a *veres*, másrészt a kármin és a rubin viszont a *piros* rokona.

374 Ld. „a Magyar Szent Korona országaiból kiegészítődő gyalogság 1914 tavaszán" című táblázatot itt: DOROMBY–REÉ 1943, 263–268.

24. táblázat

A színes dolog neve	Jókai Mór (1825–1904)	Gárdonyi Géza (1863–1922) melyik szinonimája
tűz láng	*tűzveres* *lángveres*	pirosé
vér	*vérveres*	pirosé (*vér; vércsepp*)
bor	*borveres*	pirosé (*vörösbor-szín*)
tégla	*téglaveres*	vörösé
róka	*rókaveres*	vörösé
rozsda	*rozsdaveres*	vörösé
réz	*rézveres*	vörösé
tuli-	*tulipiros*	pirosé *(tuli)*
kármin	*kárminpiros*	pirosé *(karmin)*
drágakövek: rubin korall gránát jáspis	 *rubinpiros* *korallpiros* *gránátszín* –	 pirosé – – vörösé *(jászpis)*
hajnal	*hajnalpiros*	–
bársony	*bársonypiros*	– (de van *királyszín*, pirosé)
test	*testszín*	pirosé *(testszín)*
máj	*májszín*	vörösé
virágok/növények	*pipacsszín*	pirosé: *pipacs* *paradicsom, paprika, mályva, leander, kecskerágó, papsipka, kakastaraj, barackvirág, mandulafa* vörösé: *hagyma, sáfrány, sárgarépa, cékla*
gyümölcsök	*cseresznyeszín meggyszín*	pirosé: *cseresnye* *meggy* *eper, som, ribizke, szamóca*
festékek	–	pirosé: *berzseny, cinóber*
egyéb színnév	*sápadtpiros* *barnapiros* *égőveres* *hússzín* *tüdőszín*	pirosé: *spanyolviasz, pecsétviasz, tüzes, haragos, virító, hamvas, rikító, vad, királyszín* vörösé: *hús* *pácolt nyelv, sonka*
egyéb absztrakt színnév	*bíbor* *vörhenyes* *rőt* *pej*	pirosé: *bíbor* vörösé: *vörhenyes* *rőt*

Érdekes azonosság fedezhető fel a Danczer szerkesztette könyv és Gárdonyi színnevei között is. *Piros*ként tüntetik fel a *karmazsin*, az *amaránt* szót, és bár a *bordó* Gárdonyinál hiányzik, feltűnik helyette – szintén a *piros* rokonaként – a „vörösbor-szín", amely talán ugyanerre a színre utal.

Sőt, Gárdonyinál a jelen fejezetben tárgyalt dolgok közül szintén a *piros* szinonimájaként tűnik fel a *bíbor*, a *királyszín*, a *vér*, a *rubin* és a *berzseny*, sőt még a rózsaszínnel rokon *„testszín"* és *„barackvirág"* is. Csupán két pontban találunk eltérést az általunk feltételezett jelentésmegoszláshoz képest: az egyik a *„cékla"*, ami – mint már szó volt róla – bár Kazinczy szerint a *piros* (ill. még a *berzseny* és a *karmazsin*) szinonimája, itt mégis a *vörös* rokonértelmű szavai közt szerepel. Talán a *„vörös cékla"* botanikai név lehetett befolyással Gárdonyira. A „hús" *vörös* alá sorolása talán annak véres voltához lehet köze (hiszen – mint már szó volt róla – a *hússzín* korábban 'rózsaszín' jelentésben is használatos volt), ráadásul a *„vörös"* köztudottan a sötét húsok jelzője még ma is.[375] (Nem mellesleg Gárdonyi a feldolgozott húsok, így a „sonka" és a „pácolt nyelv" színét szintén a *vörös*ek közé sorolta.)

De visszatérve még egy gondolat erejéig a 22. táblázatra, ebből az is kiderül, hogy egykor a *vörös* egyszerűen *„sötétvörös"* formában, a *piros* pedig *„halványpiros"* alakban is használatban volt (vö. a 24. táblázat *sápadtpiros* színnevével). Véleményem szerint okkal nem a *„világosvörös"* és a *„sötétpiros"* összetétel szerepel itt. Hiszen már a 19. században is létezhetett az a máig közkeletű nézet, hogy a *piros* elsősorban a világosabb színre utal, szemben a *vörös* szóval. A 20–21. századi színfelfogás értelmében sokszor kizárólag éppen e – világossági fokozatban megmutatkozó – különbséget látják a két szín közti egyetlen vizuális eltérésnek. A napjainkban is tetten érhető a (B&K híres, 1969-es munkájában is visszaköszönő) *piros*=világospiros, *vörös*=sötétpiros azonosítás véleményem szerint egyrészt talán pontosan a *piros* szó eredeti szemantikájának most tárgyalt szeletéből, vagyis a korábbi vizuális értelméből (különösen is 'világos rózsaszín vagy testszín' jelentéséből) származik, másrészt viszont abból, hogy az előbbi színnév erőteljes pozitív konnotációkkal bír. Hiszen a jó/szép dolgokhoz mindig élénk, tiszta és világos színeket társítunk, míg azokat a dolgokat, amelyeket rosszaknak vagy negatívaknak ítélünk, inkább a sötéttel és a zavarossal asszociáljuk, a *veres/vörös* jelentésébe pedig – ahogyan ezt már korábban részletesen bemutattam – a „szép *veres*" színek mellett mindenkor beletartoztak a kellemetlen, zavaros és kétes vöröses árnyalatok is.

375 A tudomány ugyanakkor nem régóta tesz különbséget *fehér* és *vörös* húsok között, legalábbis az első, ezt a kétféle húscsoportot említő cikkek az Arcanumban csupán 1930-as évekből valók. Korábban a sötét húsok jelzője nem feltétlenül a vörös volt, ld. pl. „általában jónak mondjuk a húst akkor, ha szép *piros*, pozsgás, kövér, könnyen emészthető; kevésbbé jó a halavány, rostos és sovány s nem jó a szívós, túlsovány" (Koós 175).

És ha már a nyelvhasználat által kínált bizonyítékoknál tartunk, az is felmerülhet kérdésként, hogy amennyiben a *piros* egykori vizuális jelentése a rózsaszín és a bíbor szín közti skálán mozgott, akkor azt nem ilyen jelentésben kellett volna megőriznie az archaikus csángó nyelvnek? Mint már szó volt róla, klézsei adatközlőim a *piros* szót csupán néhány alkalommal említették, akkor is a rózsaszín, vagy helyi nevén *ruzsinka,* és a *veres* szóval együtt, jóllehet a csángó népköltészetben nem ismeretlen ez a színnév:

„Gyenge piross *orczám meg*
Szem hervadt lenne
Két szemem ki nem
Szírtam lenne" (Döbrentei Gábor kérdései 's Petrás Incze feleletei a' moldovai magyarok felől, *Tudománytár,* 1842, 153).

„Piross *pünkösd napján hajnalban születtél…*" (uo.)

A néprajzi szakirodalomból sajnos csak kevés adattal rendelkezünk a moldvai *piros* vizuális jelentésére nézve, az eddig gyűjtött nyelvi adatokból az azonban egyértelműen látszik, hogy bár a *piros* mint színnév Moldvában kevéssé fontos, az itt használt *pír-* tőből képzett többi szó a – korai írott forrásokban is tetten ért – pirulási folyamatokkal: az arc pirosságával, a gyümölcsök érésével, valamint az ételek pirosra sütésével függ össze. Az itt használt *piroska/piraska* jelentései ugyanis: 1. 'pirospozsgás' (ld. Szabó T. 1956, 476); 2. 'nyári almafajta' (ld. Szabó T. 1956, 479; Halász 2010, 63); 3. 'zsírban kisütött túrós, tojásos fánk' (Halász 2010, 504). [Utóbbi jelentésnek azonban talán nincs is köze a piros színhez, sokkal inkább a *pirog*hoz: ez a szlávoknál használt szó a nagyobb és többnyire sült töltött tészta neve, a szó kicsinyített alakja: a *piroski* jelöli többnyire a főtt változatot, és ha ezt egyes számban használjuk, akkor pontosan a *piroska* alakhoz jutunk (Kisbán Eszter szíves szóbeli közlése).] Újabb moldvai tájszótárunk szerint a *piros* sajátos összetételekben is előfordul Moldvában, így pl. Lészpeden a *piroshajnal,* Magyarfaluban a *piroshús* és a *piroskenyér,* több moldvai faluban a *pirosrántás* és a *piros retek* is ismert (Péntek 2016, 248. 249, 285). Ezek közül szinte mindegyik kapcsolatba hozható a pirkadással, a pirosra sütéssel és úgy egyáltalában a „pirossá válással", éppen ezért elkerülhetetlennek tűnik, hogy részletesebben tárgyaljuk a *pír-* tőből képzett, 'pirosodást' jelző szavaink szemantikáját is.

2. Második hipotézis: a *pirulás*ból származó és a pozitív *piros*

A második hipotézis tárgyalása előtt lássuk a *piros* szó – az eddigiek során csupán részleteiben érintett, de teljes egészében még ki nem fejtett – nyelvtörténeti eredetét!

2.1. Etimológia: a *pír-* tő és származékai

A 13. századtól adatolható *piros* egy belső keletkezésű szó, amely a „végső soron hangutánzó eredetű" *pír-* tőből származik, mivel az égést, pirítást követő ropogó hangot volt hivatott kifejezni. Voltaképpen a tűz pattogásához és hő hatására jelentkező pirosodáshoz lehet köze,[376] éppen ezért a nyelvészek azt feltételezik, hogy a szó legkorábbi vizuális jelentése sütés, pirítás következtében jelentkező 'barnáspirosas' elszíneződés lehetett. Annyi bizonyos, hogy még a mai szóhasználat szerint is *piros* színűre sütjük a húst/szalonnát/halat (vö. Baróti: KisdSz 179),[377] a kenyeret/kalácsot/süteményt (vö. SzT XI. 987), a bő zsiradékban készülő ételeket (pl. fánkot, lángost), függetlenül attól, hogy ezek végleges színe változó. Ezt a szóeredeztetést támasztja alá, hogy a *pirús* szóalakot Szlavóniában még a 19. században is 'pirított' jelentésben használták (*pirús kenyér*, ld. MTSz 160). Bár a *pír-*tőhöz kapcsolható *piroska* megfelelőjének tekintik a *Mutató a Magyar Nyelvjárási Atlasz 1–6. kötetéhez* című munka szerzői a Kárpátalján lejegyzett a *perka/perki, piroka* 'derelye' szóalakokat is (Balogh et al. 1980, 127),[378] amelyeknek azonban – a moldvai *piroská*hoz hasonlóan – talán inkább a szláv *pirog* szóhoz lehet közük. Ettől

[376] A 17. századból idézzük a következő, a hő és a *piros* szó kapcsolatát jól példázó mondatot: „Melegics meg az *aczélt* az tűzön (…) aztán tedd a tűzben, *fűcs* meg szép *piros*an" (BALLAGI 1884, 300). Vö. „Hajnalszínt mutat már a vas setétsége, *Megpirosította* a tűz melegsége" (Gyöngyösi: PorMF II. könyv, III. rész 26. vers). Az egykori Gömör vármegyében fekvő Licén élő fazekasok szintén a *piros* szóból képzett igét használtak a tűz kapcsán, itt ugyanis a fazekak kiégetéskor a kemencében addig folyt a „tüzelés", amíg „az edény *átpirosodott*" (NEMCSIK 1966, 224). Ugyanakkor egyes erdélyi nyelvjárásokban ma is a *veres* használatos hasonló kontextusban: „s egy patkót úgy *veresítsen* meg a szénen, hogy legyen tiszta *veress*" (ld. ZAKARIÁS 1992); ill. Moldvában is a *veres* használatos ebben a kontextusban: „bészúr egy szirmát, kötőtűt a tűzbe, *vereseggyék* meg […] míg *megveresedik*, akkor szúrja belé a hagymába…" (HALÁSZ 2010, 217–218). Vö. „a kést beteszi a tűzbe, a míg *veres* nem lesz" (FILIMON 1913, 103).

[377] Vö. még: egy 18. század végi, 19. század eleji orvosi kéziratban (amely a „Pax Corporis – Orvos Könyvetske" címet viseli) csupán egyszer fordul elő a *piros* színnév (a *veres* viszont számtalanszor), akkor is a sült hús kapcsán: „*piros* lészen, mint a' sült" (NOVÁK 1982, 503–504).

[378] Ld. MNyA 3. köt. 406. térkép. A *Mutató* a *piroska* 'csipkebogyó' értelmét is feltünteti, de a MNyA (1. köt.) 123-as térképén csupán a megjegyzés rovatban szerepel ez a szó: „Egy megkérdőjelezett *piroska* adat." Ezt a vajdasági Péterrévén jegyezték le.

függetlenül azonban logikusnak tűnik az a feltételezés, hogy a *piros* szó eredetileg sütésre, hő hatására bekövetkező színváltozásra vezethető vissza.

A *pír-* tőből képzett további szavaink ugyanakkor nem utalnak arra, hogy valamiféle égett, barnás elszíneződéssel függne össze a *piros* szó legkorábbi jelentése. A napsütés hatására megérő gyümölcsök (alma, cseresznye, eper, málna stb.) is *pir*ulnak, az ember bőre is meg*pir*ulhat a tűző napon,[379] a nap játéka hozza létre az égbolton azt, amit *pirkadás*nak hívunk, az *arcpír* pedig elsősorban a *piros vér* – mint már szó volt róla: a szégyen vagy szemérmesség érzésétől – az emberek bőre alá áramlását fejezi ki (vö. 1616-ból: „orcza pirossító veer", NySz II. 1293). Ennek az áramlásnak Faludi Ferenc kifejező megfogalmazását adta a 18. században: „A tükörrel [...] kezdi tanácsát [...] gyűl-e vagy oszlik artzáján, ajakin a *piros*" (Faludi: Ist). Sőt, a tájnyelvi *pirók* egyik jelentése is a következő volt: 'gyermek, akinek piros, vagy valamilyen okból kipirosodott az arca' (ÚMTSz IV. 500). De korábban a rosszat cselekvő, vétke miatt elpiruló emberre is mondhatták gúnyosan: „heh, te pirók!" (TSz 298). A *pirók* másik jelentése viszont a szarvasmarhák színére vonatkozott (MagySz II. 133), a RSzSz szerint az állatok vonatkozásában: 'vörhenyes', ill. 'rőt; sárgás vöröses' jelentéssel bírt (324; vö. Horváth Zs. 1839, 47). Ennek ellentmond azonban Hermann Ottó adata, neki ugyanis az mondták az Orosi pusztán élő pásztorok, hogy akkor használják ezt a színmegjelölést, „ha a bűr színe áttetszik" a szarvasmarha szőre mögül. Vagyis akár ebben az esetben is felmerülhet a szó 'rózsaszínes' jelentése. Megerősítheti ezt, hogy a *pirók* madarak – a 19. századi ornitológiában – rózsaszínes vagy rózsaszínből karmazsinba hajló tollazatukról kapták a nevüket (Petényi 1851, 421). Itt hívom fel a figyelmet arra is, hogy nyelvújításkor a *pír-* tőből (az *-ÉK* képző hozzátoldásával) alkották meg a – rózsa-, ill. kárminszínre festő – amerikai bíbortetű (ld. a II. melléklet kosenil címszavát) magyar nevét: *pirék*, amely azonban nem lett hosszú életű (Imre 1873, 100, méghozzá talán azzal összefüggésben, hogy „az *ék* névképző csak igetőhöz járul", Fialowsky 1878, 167). Nem barnás tónust idéz tehát az elavult *pirék* szó, a *piruló* gyümölcs és a *pirkadó* hajnal sem. A lepirult emberi bőr sem barnás, hanem sokkal inkább pirosas-rózsaszínbe hajló. Az is igaz azonban, hogy a leégett ember színe csupán kezdetben pirosas (vö. a napégés KöEsT szerint „rózsaszinü gyuladást" okoz, ld. VIII. köt. 208), színe később barnássá változik.

---

379 A RSzSz szerint a *pirított* jelzőt is használták egykor a megperzselt bőrre (324). Ma már *leégett* bőrről beszélünk, de így nevezték ezt már a 19. század végén is: „megbarnúlt arczot »leégett«-nek szoktuk mondani" (WOHL 1885, 104).

2.2. Hőhatásra bekövetkező színváltozás

Ha tehát a *piros* szó etimológiájából indulunk ki, ill. a szavak történetével foglalkozó nyelvészek gondolkodását követjük, azt kell észben tartanunk, hogy a tűztől, annak hőhatására származó *pirulás/pirosodás* máig az egyik dolog, amelyet nyelvünk kizárólag a *piros* szóval jelöl. A másik, amit csak ezzel a színnévvel fejezünk ki, az a napfény melegére, azaz szintén hőhatásra bekövetkező növénykifejlődés/gyümölcsérés, amely gyakran *pirosodás*t/*pirulás*t von maga után a növények szirmain és/vagy termésén (vö. „Nem minden gyümölcs jó, mely szépen *pirosodik*. (Km.)", CzF V. 245; „Piros alma, pirosan virágzik", Almásy 1890, 361), sőt a gabonán, hiszen a *búzapirulás*t is ismeri a régi magyar nyelv (Erdélyi Zs. 1961, 408; a búza *piros* jelzőjére számos példát találunk a SzT-ban, vö. *piros* alakor ld. Péntek–Szabó 1981, 263; vö. Kassai 239).

Kazinczy egyik (korábban már részben idézett, 1818-as keltezésű) levelében szintén a meleg hatására bekövetkező színváltozásból vezeti le a *piros* szó értelmét:

> „*a*' piros. – »*Közönségesen s z é g y e l l é s t értünk rajta*«, *ezt írod. Igen is, közönségesen; de úgy hogy közönségesen ezt is mondjuk: már pirul a' galagonya bimbója A' tűz veressé (pirossá) változtatja a' mi addig nem volt az. Innen a' piros*" (Váczy 1905, 446, kiemelés az eredetiben).

Ugyanakkor Földvári Melinda (2015b) a naptól piruló gyümölcsök *piros* színjelzőjét inkább ennek a színnévnek a pozitív konnotációival hozza összefüggésbe. Mint írja:

> „*Az édes gyümölcsök színe is többnyire piros, pedig az érett alma, cseresznye (fajtától függően) gyakran sötét, vagyis* vörös [*vörös* = 'sötétpiros'] *is lehetne* [...]. *Tudjuk, hogy az édes íz rendkívül vonzó az ember számára magas energiatartalma miatt, és csak az utóbbi száz évben férünk hozzá könnyen, régebben ritkaságnak számított.*"

Az utóbbi állítás azonban részben kiegészítésre szorul, hiszen a sütésen átesett ételek színét – függetlenül az ízüktől vagy attól, hogy azokat elődeink mennyire gyakran vagy ritkán fogyasztották – szintén *piros*nak mondjuk. A sütéssel készült ételek *piros*nak mondott színe, ill. a növények, virágok pirossága ráadásul nem is ugyanazon árnyalatot fedi a valóságban (hiszen mint ő maga is írja, „a piros szőlő, málna és retek enyhén bíboros árnyalatú", ld. uo., ezzel szemben a kenyér és sült hús barnás). A köztük lévő kapocs egyedül az, hogy mind a *piros* gyümölcsök, mind a *piros*ra sült étkek csak apránként, fokozatosan nyerik el a színüket egy,

a *pír-* szótőből képzett folyamat: a gyümölcsök esetében a *pirosodás*, az ételek esetében a *pirítás / pirosra sütés* következtében.

A *piros* szó egyébiránt nem csak napjainkban, ill. nem csak a 19. századtól fordult elő a gyümölcsök vagy más növények színének jellemzésére, kizárólag ebben a kontextusban találkozunk ezzel a szóval Szikszai (1590) szójegyzékében is (mint már utaltunk rá, ez a színmegjelölés e jegyzékben nem szerepel a színelnevezések között): *Piros czeresnie, Apro piros alma, Pyros körtueli* (ld. Sziksz 56). A *piros* szó és a gyümölcsök közti szoros kapcsolat (a botanikai szaknyelven kívül, amelyben a különböző növényfajok elnevezésében sokszor inkább a *vörös* volt használatos) több viszonylag korai forrásból,[380] a szépirodalomból,[381] ill. a 19–20. századi tájnyelvekből is kimutatható. Az ÚMTSz szerint a *piros* szót önmagában is alkalmazták „gyümölcsfajta jelölésére" (IV. 501), és ha utánaszámolunk, legalább annyiszor, ha éppen nem többször használták a különböző alma-, körte-, szőlő- stb. fajok nevében, mint a *vörös/veres* színelnevezést:

kis-pirosalma, pici-pirosalma, nyári-pirosalma, lánycsecsű-pirosalma, piros-szentiváni[382]
piroskörte, piros-búzáskörte, piros makariakörte
piros-leányszőlő, pirosgyöngy, pirosnoah, pirosveltelini
piros-pattogócseresznye
pirosegres *vagy* pirosszőlő 'ribizli' („veres szőlő" egy 1717-es forrásban: SzT I. 454)
piroscsipke 'csipkebogyó'
pirosdönnye 'görögdinnye' (de verezsdinye is)
pirosbors 'őrölt paprika' (de veresbors is, ld. ÚMTSz azonos címszavait)[383]

Sőt, a *piros* olykor kifejezetten 'rózsaszín' jelentése révén kerülhetett be a gyümölcsök táji elnevezéseibe. Például a szamosháti *pirozsbélü-körte* azért kapta ezt a nevet, mert ez egy 'rózsaszín-belű körtefaj' (SzamSz II. 235; vö. *piros-körtvély,*

[380] A *piros* cseresznyéhez ld. pl. MA 63. A *piros* almához ld. MA 12; ill. „1600… piros edes almanak hinak" (SzT VII. 691). A körtéhez ld. „1606: 2 *piros* keorteouely fat" (SzT II. 523).

[381] „Ímé, az ért cseresznye/ Melly édes és *piross* is?" (Csokonai V. Mihály: *A szamóca,* 1797). „A sárgálló almák s a *piros* körtvélyek Legörbedi anyjoknak emlőjén kevélyek" (Csokonai V. Mihály: *Az ősz,* 1789).

[382] Az alma színjelzője a 17–18. században már a nép nyelvén is a *piros*. Pl. „*Tót-pirosnak* hivnak egy almát néhutt a' Felföldön; hoszúkás éppen mint-egy *feketéllő vörös:* belől-is *vörös* vonyások vannak rajta (Lippay: PosK III. 144). Vö. a következő, 1714-es keltezésű levélrészlettel: „egy felöl *pirossacska*, igen leves és puha telelö alma" (HOFFMANN 1980, 37).

[383] Összevetésül megemlítjük a champignon gomba „*piros* tsiperke" nevét is (ld. Márt: Ung 104; vö. ugyanitt „spanyol-lóhere, piros szamárhere", 160). A *piros* napjaink etnobotanikai osztályozásában is gyakori, pl. „a *piros* fenyő, azaz a vörös árnyalatú lucfenyő" (Sóvidék, ld. MÁRTON 1994).

rózsa-körtvély, NySz II. 417, ill. „*tetszín* körte: egy pirosas faj" Hermann 1914, 670). Annak, hogy a *piros* aránya a népi növénynevekben nem jelentősebb a *vörös*höz képest – a *veres/vörös* egykori kategóriajelölő voltán kívül –, az lehet az oka, hogy a'rózsaszín-lila' értelműnek mutatkozó *piros* színnév szinomimája, így voltaképpen riválisa: a *rózsa(szín)* is gyakran fordul elő az ilyen elnevezésekben: pl. a szegedi dialektusban használatos volt a *rózsabarack*, a *rózsadohány* és a *rózsaszilva* név is (SzegSz II. 376–377; utóbbit vö. a palóc *bíborszilva* névvel, ld. Tóth 2007, 56). De ha pl. kizárólag a kalotaszegi nyelvjárást vesszük, abban már igen szembetűnő a különbség a *piros* és a *veres* aránya között: negyvenkét növény helyi elnevezésében szerepel a *piros*, és csupán nyolcéban a *veres*. Ráadásul ezenfelül három növénynévben a *rózsaszín*nel találkozunk, egyben-egyben pedig a „*bársony piros*", a *bíbor* és a *tüdőszínes* is előfordul (Péntek–Szabó 1985, 188).

Már Gárdonyi József és Selényi Pál is felfigyelt arra, hogy a gyümölcsökhöz a *vörös* és a *piros* közül inkább az utóbbi kapcsolódik. Selényi ennek okát abban látja, hogy a *piros* „a *megpirosodásnak*, az érésnek az eredménye, s mint ilyen egyben a virulásnak, az életnek színe. Ezért és nem épen a színe miatt mondjuk *piros*-nak az érett, szép, nehézszemű magyar búzát" (Selényi 1948, 14). Elképzelése szerint tehát a *pirosodás/(meg)érés* életigenlő folyamata magyarázza a *piros* szó pozitív konnotációit is. A történeti szöveganyagban valóban találunk számos olyan 19. század előtti adatot, amely a *piros* és a *pirulás* folyamatának jelentéstani kapcsolatát igazolja. A *piros* az alábbi kontextusokban a *pirosodás*, a „pirossá érés" eredményét jelöli, vagy legalábbis részben ráirányítja a *pirulás* folyamatára a figyelmet:

1664: „vörös *gyümölcsök, ha* megérik [...] *szép* piros" (Lippay: PosK I. 107).

„*a vadsom „Áprilisban s' Májusban virágzik: Szeptemberben és Octoberben szép* piros, *akkor-is szokták le szedni*" (Lippay: I. 225).

1784: „*midön egy ideig a' levegö égen tartatott*, piross*á vált*" (Tolnay Sándor: *A marha-dögröl valo jegyzések*. Bécs).

1785: „Pirosodik *az idö hajnalban*" (Ld. NySz II. 1293).

1786: „*Ha a' fehér Szederj* Pirosra *változótt*" (Földi: Költ 136).

1787: „*Minél jobban meg-ért a' som, az az*, piross *színe setétes színt váltott*" (Diat II. 363).

„*A' Galagonya* [...] *midön késö öszre* meg-pirossúlt" (Diat II. 364).

„Tsipke vagy Vad ro'safa' gyümöltsök […]. *Mellyeket őszszel, mikor szépen* meg-pirossúltak" (Diat II. 364).

1788: *„De már jól hajnállik látom, Ég-széle* pirosodik" (Ravazdy András: *Pásztori játék*. Diószeg, 1791. 258).

„mellyének két emlője Fél- éréssel pirossodott *Narants*" (Ravazdy András: *Pásztori játék*. Diószeg, 1791. 263).

1790: *„Engedd, hogy a' napnak súgárai által* piros *színt őltözzenek magokra a' drága ízű körtvélyek"* (Péczeli József: *Sírhalmai és elmélkedései*. Pozsony, 193).

1792: *„az nagy Hegyen is, a' Bakator szőllőnek volt termése, de savanyu volt, mert egészszen meg-nem* pirosodott, *fejéresen maradt"* (SzT VIII. 1008).

A 19. századtól kezdődően viszont az általam áttekintett szövegekben a *pirosodik/pirosul* helyett a *piroslik* ige vált gyakorivá, ami talán azt jelzi, hogy a *piros* szóval jelzett szín ekkorra már kezdett eltávolodni a *pirosodás* folyamatától, ill. a hőhatásra bekövetkező színváltozásnak a tényétől. Hiszen – mint ahogyan arra már a 19. századi nyelvészek is felfigyeltek – a *piroslik* szónak már egyáltalán nincs köze a pirossá alakuláshoz, ill. annak folyamatához: „A *pirosodik*, és *piroslik* különböznek egymástól, amaz t. i. a szinnek fejlődésére, emez már készen levő látszatára vonatkozik" (CzF V. 245).

Mivel azonban a 19. századnál korábbi adatok kapcsán szoros összefüggés mutatkozik a *piros* szó használata és a *pirossá* alakulás folyamata között, nem érdektelen, ha bármiféle *pírral* (vagyis pirosas színezettel való) „telítődés" szempontjából vizsgáljuk meg azoknak a dolgoknak a listáját, amelyeket már régtől fogva a *piros* jelzővel illettek. Ezek között ugyanis több olyan akad, amely nem eredendően ilyen színű, hanem csupán ilyenné szokott válni:

piros kenyér/hús stb.: a tűzön sütés következményeként megjelenő színváltozás
piros arc: az elpirulásra/kipirulásra hajlamos arcbőr vagy testfelszín
piros hajnal: a felkelő nap következtében pirkadó reggeli égbolt
piros rózsa: a bimbóból kinyíló, élénken pompázó szirmok
piros alma/szőlő: stb. a megérő alma/szőlő stb.
piros búza: a megérő búza[384]

[384] A következő szövegben kifejezetten a 'pirulás' értelemben használták a *piros* szót ennek a gabonának a kontextusában: „hazánk déliesb, melegebb éghajlata alatt még az idegen földről

piros leány: a termékeny, szerelemre éretté vált lány a népköltészetben (vö. Erdélyi Zs. 1961, 418; vö. Borsi 2003, 24)
piros tojás: nemcsak maga a tojás, de a színe is termékenységre utal

Ebből a szempontból a *piros* valóban az élet természetes folyamatait, ill. valamiféle kiteljesedett, „megérett" állapotot tükröző szín, szemben a *vörös*sel, amely mindenféle dolognak, így a természetükből adódóan vagy mindenkor pirosas színnel rendelkező jelenségeknek is a jelzője lehet.

2.3. Az átvitt értelemben használt *piros*

El kell ismerni azonban, hogy vannak olyan *piros*nak ismert vagy nevezett dolgok is, amelyek kevéssé illenek ebbe a *pirosodás* folyamatot előtérbe helyező elképzelésbe. Egyértelműen ilyen a *piros vér*, a *piros bársony*, a *piros rubin* (és talán *k[a]láris*), ill. a *piros bor*. Éppen ezért ezek kapcsán az is felmerülhet, hogy esetükben tényleges vizuális színezetük, kissé rózsaszínbe vagy kékbe-lilába hajló árnyalatuk miatt használhatták a *piros* színnevet. Ellentmondhat ennek azonban, hogy épp ezek azok a dolgok, amelyek elé *veres/vörös* jelző minden időben épp olyan megfelelő volt, mint a *piros*. Éppen ezért talán a fenti szókapcsolatok esetében figyelembe kell venni a *piros* szó másodlagos 'szép, jó, egészséges stb.' jelentését, ill. azt, hogy e dolgokat kapcsolatba lehet hozni a *piros* szó pozitív konnotációival is:

piros vér:

a) a nemes ügy érdekében kiontott vér (Krisztus esetében az emberiség bűneiből való megváltásáért, a mártírok esetében keresztény hitükért, honvédő vitézek esetében a hazáért stb. folyt vér; vö. „*Piros* s *szép* véremet" az 1680-ból származó kuruc dalt közli: Erdélyi P. 1903, 95)
b) az élőlények folyékony és egészséges vére (szemben a holtak alvadt vérével, vö. Alexander–Lenhossék [1905], 200, 217)

piros bársony: szép/finom/nemes textilanyag
piros rubin: szép/nemes rubin
piros kláris: szép/nemes korall(nyaklánc)/gyöngysor
piros bor: jóféle/finom bor

hozott halvány, fehér buza is megbarnul s *pirossá válik* idővel" (Benkő Dániel: *Mezei gazdaság könyve III.* Pest, 1855. 82).

[Ha úgy tekintünk a borra, mint a vért helyettesítő szimbólumra (ld. Tánczos 2006, 218–222; vö. Pastoureau 2017, 66), logikusnak tűnik, hogy a bor – amely tehát, szintén életjelkép – megkapja a vér *piros* jelzőjét.]
piros búza: jóféle/finom búza
[A búzát természetesen – akárcsak a vért és a bort – szintén lehet életjelképként értelmezni, innen is eredhet a *piros*sal való összefonódása.]
piros csizma: csinos/jóféle bőrből készült csizma
piros pántlika: szép/csinos hajkötő vagy díszítő szalag[385]

Egyes pozitív fogalmak előtt a *piros* alkalmazása ugyanakkor kizárólag ez utóbbi jelző pozitív konnotációjával magyarázható, úgymint „*piros* öröm" (pl. Bánovich 1832, 215);[386] „*piros* nevetés" (pl. MagySz II. 133); „piros mosolygás" (pl. Faludi: Ist); „*piros* kedv" (pl. Vajda János: László Vitéz, 1854). Ez utóbbi használati módban a *piros* voltaképpen a *rózsaszínű* szinonimájaként is értelmezhető (vö. „rózsás kedv"[387]). Hiszen – mint már szó volt róla – a *rózsás* és a *rózsaszín* szót legkésőbb a 18. századtól szintén pozitív töltetű elvont jelzőként használták.

Gyakran átvitt jelentése miatt alkalmazzák a *piros* jelzőt az írók és költők is, legyen szó akár elismert vagy csupán műkedvelő alkotókról. Kazinczy szépirodalmi munkáiban a *piros* előfordulását már korábban megnéztem (ld. 6. táblázat), de hogy egy laikus költő színnévhasználatáról is közelebbi képet adjak, a következőkben a székelyudvarhelyi református kollégium tanáraként, majd rektoraként tevékenykedő Magyarósi Szőke József (1793–1866)[388] költeményeinek egy részét (ld. Magyarósi: PoM I–IV. ill. uő: KöL) vizsgálom meg abból a szempontból, hogy milyen formában találkozhatunk bennünk a *piros/pirosló/piroslik/pirosul* szavakkal. Az eredményeket a 25. táblázat foglalja össze:

385 A pántlika már csak az alliteráció miatt is inkább *piros*, mint *vörös*. Ez a tárgy nemcsak egy egyszerű viseletelem, de a parasztság mágikus eszköze is volt, akár rontásnál is alkalmazhatták, pl. a szerelmi bánatba beleható lánynak a karjára kötötték, hogy a tragédiát okozó legény ne tudjon soha megnősülni (SZENDREY 1936, 221).

386 Vö. „Édes hazám hova lett a kedved? Az a hires, *rózsa-piros öröm*ed?" (Lisznyai Kálmán: *Édes hazám*, ld. HAJTOGATÓ [1886], 183).

387 Arany János Petőfihez írt levelében írta, 1847-ben: „pirosnak látván a legfeketéb [!] viaszt is *rózsás kedvedben*" (V. NYILASSY–KISS 1964, 94).

388 Orbán Balázs nagyra becsült tanárának, Magyarósinak az „irodalmi hagyatéka – mennyiségi tekintetben – rendkívül gazdag. Kis tehetséggel, de roppant becsvággyal több kötetnyi művet alkotott" (HERMANN 1980, 42).

25. táblázat

Fényes Jelenségek	Testrészek	Fogalmak	Évszak, napszak	Tárgyak, növények, állatok	Ruházat (Egy-egy előfordulás)
láng *a' hajnal fuvalmai, Ha piros lángot fúnak; égés piros lángja; Borul piros lángba a' Vár; A' piros láng' bibor leple; Piros láng, a' zöld sír gyepén; Piros láng, szeme' hajnala; Piros láng arcz*	arc *a' gyúlás Orczánkon, piros árulás; Lóri' orczája Könnyessen, és pirosan; bortol pirosada Orczánk' zúzmarás tele; piroslik orczám; piros dicséretem Orczádra festődött? Milyen hamar pirulsz! Piros láng arcz*	öröm *Élj piros örömben; Bor, és öröm piroslik; Sok piros, sok kék örömek; öröm… Őszszibe is pirosslik (pirossan felderülsz)*	hajnal[389] *piros Hajnalnak…Csillaga; Piroslott már Aurora; a' hajnal pirossallik; szemeikre piroslik a hajnal; piros kelet; Piros hajnal lábai*n	bor, must *úszol piros boromban; bora Arany' 's piros színében; mint a' piros bor; mint a' tüz pirosborban; mustja pirossan; hideg piros borban; a bor pirosít; korunk borunk piroslik; pirossan önti a' csap; piros poharam mellett; mustja pirossan*	fátyol/ lepel (mint arcszín) *Piros fátyollal van fedve A' Menyasszony' orczája; piros lepled, Mely be teríté… orczádat*
fény *Piros fénnyével szemének; Lángelme' piros fénnye; Kél a' nap, haldaklik a' hold: Ama sáppadt, és piros fény*	szem *Piros fénnyével szemének; Rám mosolyogni piros szemekkel; Csak néked, oh! piros szemű galamb*	szemérem *S' szemérme piros tüzéből; Piros Szemérem, kék Szelídség; Piros firhangjain belől szemérmünknek*	este, alkony *Élte piros estvéjében; alkonyát Pirosítván*	vér *Piros follyam, drága vére; Piros bársonyt feste a vér; A' levagdaltak' vérében A' zöld út bépirossoda*	papucs *lépését futva ejti Pirosló papucsában Első szerelme… Látszik gyuladásában*
nap *nap, Még tsak a' hegy' tetején piroslik; A nagy nap még pirossala; Hol nap reám legelébb pirossoda; A' Nap mennél lejjebb megyen Estvéjében, piros hegyen*	ajak, száj *pirosló ajakira; Pirossan mosolyog szája*	szerelem *A' szerelemtől pirosan; Amor piros ívei; Amor piros tegezze*	ősz *pirosló ősz; pirosló ősz ült orczáján; A' kinek piros ősz, kora*	gyümölcs[390] *piros gyümölcsét markola; pirosló csipkegyümölcseim; kékek és pirossak a' gyümölcsfák; szakassz nekem gyümölcset… pirossa*t	ruházat *rózsájából lesz… viola… pirosló ruházat Már szemérmes kék alázat*

[389] A hajnallal kapcsolatban a *pirulat* és a *pirul* is feltűnik a versekben.

[390] Vö. „Epret, cseresznyét csipkedé kis kezem, / Azt hittem akkor, minden édes, / A' mi *piros*, az egész világon" (PoM II. 133).

Fényes Jelenségek	**Testrészek**	**Fogalmak**	**Évszak, napszak**	**Tárgyak, növények, állatok**	**Ruházat (Egy-egy előfordulás)**
tűz *S' szemérme piros tüzéből; tűz temet,'S a' kék eget pirositja*	kéz *Természet!... kellemed / Szép nem csak akkor, hogyha piros kezed*	egészség *Piros egésség kenyere; egésségszínben néz ki pirossá*	nyár *piroslik a' nyár*	mákvirág *zöld a gabona, Piros mákvirág prémezi*	palást *piros bibor palástban lép ide egy Magyar*
csillag *pirosló/ Hajnali csillagot;*		élet *élet, és a' hiv remény, E' végső piros tünemény*		boglár *mint a galamb' szeme, Olyan a piros boglár*	pántlika *Kétágú piros pántlika repül*
villám *piros villám*		szépség *Az aszszony... piros szépsége*		nyoszolya *szép vőlegény' Piros nyoszojája felett*	bársony *Piros bársonyt feste a vér*
naptól színezett ég/felleg *hasad piros egünk; piros felleg alatt*		remény *egy piros pillangó A' Remény; igér a' piros remény*		búza *érve pirosló búzával; piros-sárga búzatenger*	
		erő *elvette is a piros, Erőt a' vénség*		hal *Eleven, piros arany hal*	
		vigasztalás *A' piros Vigasztalást*		szőlőlevél *pirossúl a' szőlőlevél*	
		bűn *Ősz fő szerelmes vér, piros bűn, ez három*		márvány *Márvány piros ultzán; nem márvány, szürke-pirosló*	
		méreg[391] *piros Mérgére önt kétest mosolygást; piros, mérges virág*		pej (ló?) *Pálfi piros pej Csillagját*	

Előre kell bocsátanom, hogy a táblázat nem tartalmazza az összes *piros* előfordulást (esetleg még egy egyéb kategóriába lehetett volna tenni azt a néhány helyet,[392] ami kimaradt), ill. egy-egy idézetet szándékosan többféle rubrikában is feltüntettem,

[391] De kétszer fordul elő a *veres* is a méreg szóval kapcsolatban: 1. „*veres* mérget csepeg", 2. „A' parázs mérge lövődik, Veressen".

[392] „Bimbó még, és kevély már, A' ti *piros* Istennétek"; „A' *pirossadó* vendégeknek Olvasom"; „Látod ama *piros* henyét?"; „*piros* szökéssel Ezüst hordóba ugrott [...] Bakhus"; „mint *piros* Sinorati"; „*piros* mészárosok"; „Iba mit csinál? Meleg *pirosság*, nézése?"; „Gógáni *piros*sal".

mivel a *piros* olykor többféle dologgal is kapcsolatba hozható ugyanazon szövegrészben. Ez azonban nem befolyásolja azt a következtetést, hogy Magyarósi alkotásaiban a *piros* nem kizárólag pozitív fogalmakkal kapcsolódik össze, hiszen mint azt a „fogalmak" alsó rubrikáiban látható, a „bűn" és a „méreg" szó társaságában is alkalmazza ezt a színnevet. Az előfordulások szövegkörnyezetének pontos felmérése után azonban némileg úgy tűnik, hogy a *piros* ezeken a helyeken sem feltétlenül negatív jelzőként áll. A „piros bűnt" emlegető sorokban esetleg a török pasákhoz köthető vérontáshoz, azaz a vér (bevett) *piros* színéhez vagy éppen a szerelem képéhez kapcsolódhat ez a színnév:

„*Minden nagy és* véres *gonosságok' s házok'*
Rontása, a' henyés[393] *szerelmesek miatt,*
Nagy birodalmodban. Ezeknek orvoslás
Elejét vehetné; hogy ne kellene annyi
Bárdot, kezet, kardot, sinórt véresítni.
[...]
A' nagy Basák, a' kis Basát, ez a' népet,
Kerületébe fosztja, csalja, adózza.
[...]
Ösz fő szerelmes vér; piros bűn: *ez három*
Eggyütt, olyan rút' mint az olyan aszszony, kinek
Leánya férjhez ment, 's magának is bölcső Reng második férjétől, a' ház' közepén" (PoM IV. 51).

A „méreg" két előfordulása közül az egyik az arcszín pirosságát idézi, vagyis itt inkább formailag kötődik a méreghez, mint tartalmilag:

„*Kinek gyúlt arczulatin* piros
Mérgére önt kétes mosolygást
Szive fulánkja, kerüld az ollyant" (PoM II. 37).

A másik esetben pedig a *piros* annak a mérgező virágnak a színét idézi, amelyet Magyarósi a kétszínű emberrel azonosít, aki belül haragos, külsőleg azonban ez nem látszik rajta, akkor is kedves és vidám, vagyis itt inkább pozitív dolgokra, szépségre (egy vonzó virágra), vidámságra (a kedves mosolygós arcra) utal a *piros:*

393 A „henyés" melléknév kapcsán megemlíthető a következő, a kövérségétől kicsattanó piros arcszínű, lusta és gonosz uraság képét felidéző verssor is: „Látod ama *piros* henyét? / Az egy súnnyi, ravasz menyét" (Irigység, rágalom PoM 66).

„Más kivül a' nyelvén, de szivében meg más
Ha mérges is mosolyog: egy piros, *mérges Virág"* (PoM IV. 56).

Ezeken a többféleképpen is értelmezhető előfordulásokon túl azonban a táblázat többi fogalma (öröm, szemérem, szerelem, egészség, élet, szépség, erő és vigasztalás), amellyel a *piros* még kapcsolatba kerül, egyértelműen pozitív. Sőt Magyarósi drámai művében lírai megfogalmazást kap az is, amit az imént a *piros*ról mint az élet betetőzéséhez, a megérés folyamatához kötődő szó kapcsán korábban megfogalmaztunk:

„Gyűlöletes anya! Kegyetlenebb, mintha levágná emlőit,
Hogy életet, tejet, piros megérődést
Ne adjon ön' gyümölcsinek, irtózatos!" (PoM IV. 24).

A „piros megérődés" plasztikusan fejezi ki azt, amit nyelvünk a vizuális látványon túl még jelölni hivatott a *piros* színnévvel. Tulajdonképpen a „piros megérődés" az, ami a *piros* szóval kifejezett színt életszimbólummá teszi, ill. ez áll annak a hátterében is, hogy a *piros* színnevet (a *veres/vörös* szóval szemben) pozitív értelmű átvitt jelzőként látjuk viszont költészetünk magas és kevésbé magas szintű művészi megnyilvánulásaiban egyaránt.

Azok a történeti szövegforrások tehát, amelyekben a *piros* szó előfordul, többféleképpen is értelmezhetők. Kiolvashatjuk belőlük e színelnevezésnek a *rózsaszín* szóhoz hasonló, pontosabban a halvány rózsaszíntől a liláspiros (vagyis a *bíbor* jelentésével rokon) árnyalatokig terjedő értelmét, továbbá a – tűz vagy napfény hatására végbemenő – égés vagy érés folyamatát kísérő *pirosodást/piros megérődés*t is. Több esetben azonban a *piros* szó használata a szín és a színnév másodlagos jelentéseivel is magyarázható, vagyis azzal a tulajdonságával, hogy pozitív színben képes feltüntetni a tárgyat vagy fogalmat, melynek jelzőjeként szolgál. Az, hogy melyik értelmezés a helyes, mindig az adott esettől függ, és sokszor csupán a szövegkörnyezet konkrét elemzése segíthet a döntés meghozatalában.

3. A *PIROS* SZÓ SZEMANTIKÁJÁNAK ÖSSZEGZÉSE

Jelen fejezetben döntően azt vizsgáltam, hogy milyen szövegek és kontextusok vetnek fényt a *piros* sajátos vizuális jelentésére, amely nem egyezik meg sem a ma használt *piros* szóéval, sem a kategóriajelölő *veres/vörös*ével. Hipotézisem szerint a *piros* szó jelentésének eredetileg elsősorban a rózsaszín–bíbor színtartományhoz lehetett a legtöbb köze. Legfőbb érvem erre azon dolgok tényleges színe, amelyeket már akkor is előszeretettel *piros* jelzővel együtt emlegettek, amikor még a *veres/vörös* volt a kategóriajelölő. Ezeknek a dolgoknak a listája nagyban megegyezik azzal, amely az *Sokféle* címet viselő folyóirat egyik 1832-es számában ismeretlen szerzőtől közölt, *A' piros szín dítsérete* című vers tárgyal. Mivel ezt a szöveget Móser Zoltán *A szivárvány havasán* című munkájában teljes hosszában közölte (ld. 2015, 51–52), én itt most csupán azoknak a dolgokat sorolom fel, amelyeknek a „pirosságát" – saját kutatásaim értelmében egy részük kapcsán azok rózsaszín-bíbor színét – megénekli ez a költemény:

1. a rózsa
2. a réti virágok általában
3. a hajnal és a naplemente
4. a bársony
5. a szemérem
6. az ajkak
7. a vér
8. a bor
9. az élet[394]

Ez a felsorolás legfeljebb még az általam elemzett rózsás arcszín, a gyümölcsök, ill. a rubin (és esetleg még a *k[a]láris*) sokszor rózsaszínbe vagy kissé liláspirosba

[394] A piros színnek az élet fogalmával való asszociációját csak részlegesen érintettem az eddigiek során. Itt is csupán annyit jegyeznék meg, hogy az élet és a vér színe között nyilvánvaló az összefüggés, hiszen a piros vér az élet előfeltétele, minden ember számára „közvetlenül tapasztalható", hogy amikor „az ember vére elfolyik, beáll a halál" (VEREBÉLYI 2005, 81). Közismert, hogy a különböző időkben és kultúrákban a neandervölgyiekhez hasonlóan vasoxiddal, ill. más pirosas porral (Kína egy részén pl. cinóberőrleménnyel) szórták be a halottakat, ennek legvalószínűbb magyarázata pedig az lehet, hogy ezzel a színnel a vért, az élet nedvét akarták visszaadni az elhunytaknak (LEIMGRUBER 2007, 32). Pl. Savu és Rai Jua szigetén kimondottan azért göngyölik be vörös ruhaanyagba a magas rangú elhunytat, hogy a halott testnek visszaadják a meleget és az életerőt (NABHOLZ-KARTASCHOFF 2007, 57). Vö. az afrikai ndembuk között – Turner híres tanulmánya szerint (1966) – a különféle vérfajtákat (asszonyit, gyilkolásból származót stb.) jelképező vörös szín szimbolikus jelentése részben „erő, élet is" (ld. SÁRKÁNY 1998, 43).

– művészeti szaknyelven: kárminba – hajló színével egészíthető ki.[395] Ezek közül kerülnek ki azok a dolgok is, amelyhez a nyelvünkben a *-pír* utótag is társulhat(ott):

arcpír

rózsapír

hajnalpír

vérpír ('hemoglobin', elavult élettani szakszó, előfordul pl. itt: Arányi 1864, 40).

Kutatásaim szerint a *piros* színnév pontosan ezekkel a dolgokkal való kapcsolatában őrizte meg (nagyjából a 19. század első harmadáig) eredeti – a mainál szűkebb – színjelentését. Ezen túlmenően azonban – ahogyan arról a szó etimológiája, ill. egyéb adataink is vallanak – barnába hajló piros árnyalatokat is lefedhetett, főleg a pirított ételek és a barnás szőrű lovak vonatkozásában. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a *piros* színelnevezés elsősorban a fenti listában szereplő dolgokra jellemző, többé vagy kevésbé lilába hajló piros, kb. a rózsaszíntől a bíboron át a meggyszínig tartó színvilágot idézhetett fel az egykori nyelvhasználók számára. A szövegkorpuszok alapján ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a *piros* színnév főleg azon színárnyalatok kifejezésére szolgált, amelyekre más kontextusban a következő árnyalatneveket használták:

(a rózsáról elnevezett) *rózsaszín, rózsapiros*

(a hajnalról eln.) *hajnalszín*

(a vörösborról eln.) *bordó, borszín*

(drága kelmékről eln.) *bíbor, királyszín, bársonyszín*

(a testtel kapcsolatos eln.) *testszín, hússzín, tüdőszín, vérszín*

(növényekről eln.) *barack(virág)szín, meggyszín, cseresznyeszín, céklaszín, amaránt(szín)*

(drágakövekről eln.) *rubinszín, k(a)lárisszín, gránátszín*

(festékekről eln.) *berzsenyszín, karmazsin, kármin*

Utóbbi három olyan színezékek elnevezései, melyekkel a rózsaszín-sötétkékbe hajló piros skálán többféle színt is elő lehetett állítani. (Bár alkalmazásukkal a különböző pácoktól, segédanyagoktól, ill. a festési módszerektől függően különböző árnyalatokat értek el, nagyjából mégis ezen a tartományon belül változtak a velük festett kelmék, ld. a II. melléklet idevágó címszavait).

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a fenti listában szereplő dolgok közül, főleg az élet és a *szemérem* fogalma (a szeméremtestre ez nem feltétlenül vonatkozik) nem valós színezetük miatt kapták meg a *piros* jelzőt, hanem pozitív voltuknak

[395] Egy 19. századi szótárban a következő szavak előtt szerepel a *piros*: ajak, alma, „bicsak" 'bicska', csizma, föstéк, „füzény" 'egy bíbor-rózsaszínes (!) virágú növény: réti füzény, *Lythrum salicaria*', hajnal, nevetés, pántlika, pej, rózsa, „szarvas mák" '(„*veres* szarvasmák" néven is ismert) narancsszínű virág', szín, tojás, vér (MagySz II. 133).

köszönhetően, pontosabban pozitív voltukat hangsúlyozandó. Méghozzá azért, mert a *piros* színnév számos másodlagos jelentéssel is bír, úgymint: 'jó, szép, kívánatos, egészséges' stb. A szépirodalom, de még inkább a folklór gazdagon példázza ezeket a konnotációkat. Sőt azt is mondhatjuk, hogy ebben a tekintetben a *piros* olyan a népköltészet számára, mint a *bíbor* a szépirodalom számára. Legalábbis Berzsenyi szerint „a bíbor szín" elsősorban nem vizuális jelentése miatt fontos a költészetben, hanem azért, mert ez a szó „a' vidámnak, szépnek jelképe" (Berzsenyi 1825, 102).

A *piros* szimbolikus használata okán felmerülhet az az ellenvetés, hogy a *piros* és a *veres/vörös* között talán nincs is semmiféle vizuális különbség, csupán „érzelmi" vagy „hangulatbeli", ahogyan egyesek ezt már a 20. század elején is hangoztatták (főleg Gárdonyi, ld. 1920, 84). Mindenekelőtt a *piros* és a *vörös* használatának 19. századi kuszaságát látva tűnhet kétségesnek a két melléknév által jelölt színtartomány közti különbségtétel. Való igaz, hogy mivel mindkét színnév voltaképp a – rózsaszínt, a narancssárgát, a bíborpirost és a barnásvöröst is magában foglaló – nagy pirosas színtartományhoz (ill. a kognitív piroshoz) tartozik, nagyon nehéz az értelmüket elkülöníteni. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy abból az időből rendelkezünk a legtöbb írott forrással, amikor a *piros* szónak már elkezdett kiszélesedni a jelentése, vagyis amikor ez a színnév a *veres/vörös* szinonimájává vált. A 19. századi írott források egy jelentős része ugyanis már nem utal arra, hogy a *piros* valamiféle sajátos, szűkebben körülhatárolt vizuális tartalommal bírna. A 'rózsaszín-bíbor' jelentéssel ellenkező adatok véleményem szerint azonban nem cáfolják meg hipotézisünket. Csupán annak bizonyítékai, hogy a *piros* jelentése egyeseknél, pontosabban az általunk megismert szerzők írásainak egy részében korán a *veres/vörös* szemantikájához hasonlóvá vált. Viszont meggyőző érvek és bizonyítékok szónak amellett, hogy a *piros* vizuális jelentésének mindenkor több köze volt a rózsaszínhez és a lilába hajló piros tónusokhoz, mint a *veres/vörös* szónak.

Kutatásaim szerint a *piros* és a *vörös/veres* 20. századnál korábbi jelentésében és használati módjában (főleg más színnevekhez viszonyítva) igenis fellelhetők sajátos, csak rájuk jellemző törvényszerűségek. Ezek nem csupán a világossági fokban érhetők tetten, de színezetbeli különbségeket is feltételeznek köztük. Ezek a szemantikai szabályszerűségek pedig még szembetűnőbbek, ha a fentebb felsorolt árnyalatnevek: a *rózsaszín*, a *bíbor*, a *bársonyszín*, a *testszín* stb. függvényében vizsgáljuk őket. Ezeknek – az általam vizsgált forrásokban a *piros* szónál jóval ritkábban lejegyzett – színneveknek a vizuális jelentése sokkal bizonytalanabb és képlékenyebb, mint akár a *piros*, akár a *vörös* melléknévé. Sőt úgy tűnik, nem csupán időbeli, térbeli, hanem talán még egyéni eltérések lehettek abban, hogy milyen színtartományt jelöltek velük, ill. hogy milyen dolgokhoz társították eze-

ket.[396] Bár a *piros*t korábban a *veres/vörös*nél ritkábban jegyezték le, a fent említett árnyalatnevekhez képest mégis mindenkor sokkal körülhatároltabb szemantika és használati kör jellemezte.

Az is bizonyos, hogy a *piros* korábban erősen tagolt szemantikai mezővel rendelkezett, hiszen annak ellenére, hogy korlátozottan (pontosabban: kizárólag meghatározott kontextusokban) használták, több eltérő jellegű – voltaképpen színezetre vonatkozó és vizuális minőségtől független – tartalmat is ki tudtak fejezni vele. Valószínű ugyanis, hogy voltak alkalmak, amikor a *piros* melléknevet mindenekelőtt átvitt értelemben alkalmazták, és nem vagy csak elenyésző mértékben utaltak vele egyúttal konkrét színre is. Ha pedig mindenekelőtt konkrét színtónust kívántak ezzel a színnévvel jelölni, kifejezhettek vele barnás színt (a ló, a sült hús kapcsán) éppúgy, mint rózsaszíneset (az arc, a szőlő vonatkozásában), de akár egészen sötét, a meggy színéhez hasonló tónust is (pl. a bor és a vénás vér tekintetében). Sőt, ezenfelül a 19. század folyamán a *piros* vizuális jelentéstartalma kibővült a fokális pirossal is.

Mindent összevetve, az általam áttekintett írott források szerint a kezdetektől kb. a 19. század közepéig öt olyan kommunikációs szituáció létezhetett, amelyben a szerzők más színnevekkel (azon belül: tárgy+szín szerkezetű: pl. *testszín*, *céklaszín*, vagy elvont színmegjelöléssel: pl. *rőt, pej*) szemben a *piros* szót választhatták:

1. a rózsaszín és a bíbor színtartományba tartozó árnyalat megnevezése;
2. a sült (pirított) ételek, bizonyos állatok (leginkább lovak) barnás színének jelzése;
3. egy tárgy vagy fogalom pozitív küllemének/tartalmának értékjelző kifejezése;
4. főleg a 18. század végéig: a pirosodás vagy a pirulás *folyamatának* hangsúlyozása, ill. ezzel összefüggésben bizonyos gyümölcsök és növények színének jelzése;
5. főleg a 19. századtól: a szóismétlés elkerülésének szándéka (elsősorban azokban a szövegekben, amelyekben a *vörös/veres* is gyakran előfordul[397]).

[396] Jó példa erre a korábban már elemzett *bíbor* vagy éppen a *bársonyszín* is. Ha Jeney (27.) sokszor emlegetett szivárványleírását összevetjük a szivárvány Newton által meghatározott, de ma a spektrum színei kapcsán még használt színneveivel (ld. ECO 1985, 168), azt találjuk, hogy Jeneynél a *bársonyszín* a newtoni „indigo" 'ibolyaszín' helyén áll. Itt tehát a *bársonyszín* jelentése kékeslila lehet, mivel a kék és a bíbor színsáv között helyezkedik el, más források viszont – mint azt már igazoltam – inkább 'bíbor/pirosaslila' értelemben alkalmazták ugyanazt a színjelzőt, sőt még az is előfordulhat, hogy – legalábbis, ha a *bársonyvörös* színnév alkalmazásából indulunk ki – egyszerűen akár 'sötétpiros' jelentésben is használhatták.

[397] Bár már korábbról is lehet erre példát hozni. Akár a *veres* szinonimájaként is értelmezhetjük a *piros* szót a következő madárleírásban, amely Miskolczi Gáspár *Egy jeles vadkert* (1702) című művében szerepel „sok szép *veres* pettegetések látszanak rajta, a tollainak végei igen szép *piros*ak

Minél több érvényesült egyazon közlési helyzetben, annál nagyobb lehetett a valószínűsége annak, hogy a *piros* szót használták (elsősorban is a kategóriajelölő *veres/vörös* helyett). Ezzel szemben – tereptapasztalataim szerint – a magyarajkú mai emberek élőbeszédükben már hajlanak arra, hogy a *piros* szót használják a teljes színtartomány gyűjtőelnevezéseként (kognitív szempontból kategóriajelölőjeként), másrészt konkrét tónusok (pl. papíralapú színminták) azonosítására.

lévén" (NySz II. 1288). Ugyanakkor a szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy vajon a szerző a *piros* említésével itt a „pettegetések" *veres* színére utal-e vissza, vagy sem.

VII. ÖSSZEFOGLALÁS

A pszichológiailag és kulturálisan kiemelt jelentőségű piros színnel hazánkban két különböző – a történelem folyamán változó fontosságú és szemantikájú – színelnevezés forrt elválaszthatatlanul össze. Kutatásaim során elsősorban arra kerestem választ, hogy ennek a két nagy múlttal rendelkező verbális színmegjelölésnek milyen a viszonya a kognitív piros színosztályhoz, vagyis a „kognitív piroshoz". Ha egyetlen szóval kellene ezt a kérdést megválaszolnom, azt felelném, hogy változó: mindenkor ki volt (ill. még most is ki van) téve a történelem és a nyelv változásainak. Terepkutatásaim során azzal szembesültem, hogy napjainkban a kategória gyűjtőfogalmaként mind a két színnevet használják. Jóllehet a magyar nyelvű közösségek döntő többségében ma a *piros* színnév hangzik el a piros színek beazonosításakor, létezik egy olyan archaikus nyelvsziget, ahol még mindig a *veres* szó van ebben a kitüntetett helyzetben. A történeti források elemzése során ugyanakkor arról is meggyőződhettünk, hogy a kognitív pirost mindkét színelnevezéssel kifejezhették, csak éppen eltérő időszakban alkalmazták őket a minden korban összefüggőnek – bár változó terjedelműnek – tekintett piros színtartomány megnevezésére. Vagyis annak ellenére, hogy a magyar nyelvben két fontos színnévvel is rendelkezünk egy és ugyanazon piros színtartomány jelölésére, a színosztályozás kognitív szintjén mindig is egyetlen piros színosztályt tartottunk számon. A nyelvek többségével ellenétben (de pl. az oroszhoz és a portugálhoz hasonlóan) a magyarban az idők során kicserélődött a piros szín megnevezésére általánosan ismert és használt nyelvi jel: a korábbi *veres/vörös*t felváltotta a *piros*. Azt, hogy nagyjából a 19. századig inkább a *veres/vörös* lehetett a kognitív piros kizárólagos nyelvi kifejezője, vagy ahogyan kutatásaim során definiáltam: „kategóriajelölője", a következő négy megfigyelés támasztja alá:

A *veres/vörös* ugyanis a *piros* színnévhez képest, ill. azzal ellentétben:

1. sokkal gyakrabban használt,
2. semleges, pozitív és negatív kontextusokhoz egyaránt kötődő,
3. általánosan és minden dolog színének a kifejezésére használható,
4. gyűjtőfogalomként is alkalmazott színelnevezésnek mutatkozott az általam vizsgált szövegkorpuszokban.

A korai írott forrásokban (15–16. század) az összes pirosas kinézetű tárgy és jelenség színezetét a *veres/vörös* színjelzővel fejezték ki; a *piros* ekkoriban csupán egy korlátozott használattal bíró, sajátos kontextusokhoz (elsősorban az arc, a rózsa és a hajnali égbolt vizuális élményéhez) kötődő, de már bizonyos másodlagos jelentésekkel is felruházott színnévként határozható meg. A *piros* jelentése azonban a 17–18. század folyamán lassanként kitágult, ami jól nyomon követhető pl. az öltözködés vonatkozásában: a ruházat kapcsán korábban csak elvétve előforduló *piros* szót ekkortájt alkalmazni kezdték a csizma színére is, olyannyira, hogy később annak állandó jelzőjévé vált. A 19. század folyamán már nem csupán a csizma alapanyagát képező bőrök, hanem (azon a bársonyon felül, amelynek már régtől fogva jelezhette egy sajátos, rangjelző árnyalatát) bármilyen más ruhaanyag előtt feltűnhetett ez a jelző. A 19. századra ugyanis a *veres/vörös* mellett és részben annak rovására a *piros* is kategóriajelölő színnévvé formálódott. Ekkoriban már a *piros*t és a *veres/vörös*t szinonimaszerűen, de nem azonos gyakorisággal alkalmazták. Körülbelül az 1880-as, 90-es években ugyanis az írott szövegekben való előfordulás tekintetében az addig gyakoribb *veres/vörös*t utolérte az addig ritkábban lejegyzett *piros*, majd ettől kezdve a *piros* vált a leggyakoribb 'piros' jelentésű színnévvé a nyelvünkben. Az élőbeszédben (de legalábbis egyes táji dialektusok vonatkozásában) talán ennél korábbi fordulóponttal is számolhatunk, ahogyan arról egyes néprajzi adatok, valamint a – paraszti nyelvhasználatot tükröző – szöveges folklóralkotások is meggyőzhetnek bennünket. Végül a 20. század folyamán a *piros* – szinte teljesen háttérbe szorítva ezzel a *veres/vörös* színnév köznapi használatát – a kognitív piros általános, az élőnyelvben (feltételezhetően a legtöbb magyar dialektusban) pedig egyenesen kizárólagos kategóriajelölőjévé lépett elő. Ugyanakkor a szóbeli és írott nyelvben bizonyos tárgyakra vonatkoztatva, rögzült szerkezetekben, ill. a tudományos nyelv szakterminusaiban a *veres/vörös* részben napjainkig megőrizte korábbi rangját, ráadásul a műszaki és természettudományok nyelvváltozataiban a *vörös* (és ma már kizárólag csak ez a szóalak!) még most is jelölheti a pirosas színek legtágabban értelmezett gyűjtőfogalmát, azaz a narancs- vagy rózsaszíntől a lilás- vagy barnáspirosig terjedő makropiros kategóriát.

Kutatásaim szerint tehát az írott forrásokból visszakövethető évszázadok alatt a következő változások mentek végbe a kognitív piros és a hozzá tartozó megnevezések vonatkozásában:

1. A kognitív piros kategóriába sorolt színárnyalatok köre az idők múlásával valamelyest lecsökkent, főként annak a következtében, hogy a rózsaszín és a bíbor-lila színtartomány napjainkhoz közeledve önálló, saját kategóriajelölő megnevezéssel kifejezett színkategóriává vált.

2. Bár korábban a *veres/vörös* szó volt a kognitív piros (gyűjtőfogalomként is értelmezhető) „kategóriajelölője", ezt a szerepét napjainkhoz közeledve fokozatosan elvesztette. Jelenleg többnyire erősen kontextushoz kötött (ill. „politikailag terhelt") színnévvé vált; a mindennapok élőbeszédében – a moldvai magyar nyelvjárásokat nem számítva – sok dialektusban vagy közösségben visszaszorulóban van a használata. Ez alól kivételt képez a rögzült nyelvi szerkezetekben való előfordulása (pl. *vöröshagyma, vörösréz, vöröshangya, Vörös, mint a róka*), másrészt a haj- és a szőrszín jelölésére való alkalmazása.
3. A *piros* legkorábbi nyelvemlékeinkben egy korlátozott előfordulású, másodlagos jelentőségű, pozitív konnotatív jelentésekkel felruházott színjelző. A korban előre haladva azonban fokozatosan kiszélesedett a használata (a felhasználók és a felhasználás köre tekintetében is), aminek eredményképpen a 19. században, különösen annak vége felé már számos szöveges forrásban a *veres/vörös* szóval egyenértékű színnévként tűnik fel. Másként fogalmazva, társadalmunk művelt rétege (közülük is azok, akik írásaikban is lejegyezték mindkét színnevet) – először még esetlegesen, a 20. században azonban már egyre inkább következetesen is – épp olyan kategóriajelölőként alkalmazták a *piros* szót, mint amilyen a *veres/vörös* volt hosszú évszázadokon keresztül (egészen a *piros* felértékelődéséig). Sőt, voltaképpen napjainkban is zajlik e színnév „előretörése", ami jól megmutatkozik pl. abban, hogy egyes dialektusokban olykor már olyan kontextusban is a *piros*t használják, amelyben a köznyelv még ma is a *vörös* szóhoz ragaszkodik (pl. *piros hagyma* 'vöröshagyma').

E változtatásokkal párhuzamosan a következő módosulások mentek végbe a *piros* és a *veres/vörös* színnév, ill. a – *piros* szó vizuális rokonának tekinthető – *rózsaszín* szemantikájában.

I. Kutatásaim alapján a *veres/vörös* színnév jelentésének az aktuális kommunikációban különböző megvalósulási formái fordulhatnak elő, előkerülhet

1. régi gyökerű (és a történeti források alapján jól rekonstruálható), mára jórészt elavultnak tekinthető, de egyes tudományokban még ma is használatos átfogó értelme, amelybe beletartozik mindazon árnyalat, amelyet elődeink valaha a kognitív piros színkategória alá tartozónak véltek. Színezet *(hue)* tekintetében ez több, ma már nem piros színként felfogott árnyalatot foglal magában a rózsaszíntől a pirosas-lilán át a vörösesbarnáig.
2. utóbbinál valamivel szűkebb jelentése, amely egybeesik (a nyugati-globalizált színfelfogás szerint) ma általánosan a kognitív piros alá sorolt (de nyelvenként,

közösségenként nem feltétlenül teljesen azonos) pirosas árnyalatokkal. Ilyen jelentésben használatos Klézsén a *veres*, ill. egyes nyelvváltozatokban részben ilyen vizuális tartalmat fed le a *vörös* szó.

3. sajátos, lokálisan kimutatható értelme, amely egyes települések élőbeszédére, pontosabban bizonyos közösségek meghatározott nemű és korú tagjainak körére jellemző. Az általam megkérdezettek többsége ugyanis az előbbi két pontnál sokkal szűkebb színterületre utalt a *vörös* említésével: olyan többszörösen kevert árnyalatokra, melyek a piros és a (barnás)sárga, ill. a piros és barna szín határán mozognak.
4. ('sötétpiros' jelentése, amely a nyelvészek nagy része szerint létezik. Jóllehet én magam a terepen a *vörös* ilyen használatával nem, vagy csak elvétve találkoztam, nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ez a szemantika egyes közösségek, csoportok vagy egyének – aktív vagy passzív – tudásának a részét képezheti, ilyenformán az aktuális kommunikációban természetesen ez is előkerülhet).

A harmadik számmal jelzett jelentéssel kapcsolatban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy itt egyfajta „csökevényesedett" szemantikával van dolgunk. Bár a barnába és a barnássárgába hajló piros tónusok mindig is részét képezték a *veres/vörös* vizuális jelentésének, annak eredetileg csupán a perifériáját alkották. Bizonyos településeken (legalábbis az általam megkérdezettek körében) ma már viszont szinte kizárólag ezek adják ki a – konkrét színek azonosításakor ugyan már meglehetősen ritkán elhangzó – *vörös* szó jelentésmezejét. Ezek a kevert színárnyalatok pontosan azért maradhattak meg a korábbi kategóriajelölő *veres/vörös* jelentésmezejében, mert vizuálisan messze állnak a piros kategória központi árnyalatától (a fokális pirostól), ill. a kevertségükből adódó koszos, zavaros érzetet keltő hatásuk következtében egyáltalán nem hasonlítanak a szépnek és vonzónak vélt tiszta pirosas árnyalatokhoz, vagyis nem igazán férnek meg a – pozitív másodlagos jelentéssel is felruházott – *piros* szemantikájában. Így jelölésükre megmaradt a régi kategóriajelölő, azaz a *vörös*.

Ez utóbbi azért is alkalmasabb a sárgás- és a barnásvörös árnyalatok leírására, mert egyrészt a legkorábbi időktől kezdve egyaránt használták semleges, pozitív és negatív kontextusokban is, másrészt mert ennek a színnévnek a legkorábbi (1. számmal jelölt) értelme a ma pirosként felfogott és a *piros* szóval jelölt színtartománynál nagyobb, ill. a többi szín (így a narancs és barna) irányában is sokkal nyitottabb volt. Ezt két, nyelvünkből mára kiveszett árnyalatnév: a *verheny(eg)es / vörheny(eg)es* és a *rőt* használata is bizonyítja. Kutatásaim szerint ezek a színnevek ugyanis pontosan ilyesféle kevert, sokszor szennyesnek ható vöröses színeket jelöltek korábban, méghozzá legtöbbször az állatok szőrzete, ill. az emberi haj és szakáll kontextusában. Mint már szó volt róla, a *vörös* ma főleg az ilyen színű haj

és szőrzet jellemzésére használatos, ebben a tekintetben tehát a *vörös* napjainkra pontosan az egykori *verheny(eg)es / vörheny(eg)es* és a *rőt* színnév helyét vette át, szinte teljesen kiszorítva ez utóbbiakat a használatból.

II. A *rózsaszín* szó szemantikájával, ill. a rózsaszínű színtartománnyal kapcsolatban a következő megállapítások tehetők:

A) A *rózsaszín* arról a rózsáról kapta a nevét, amelynek legfontosabb jelzője mindenkor a *piros* volt. Bár a 20. század elején felmerült, hogy a korábbi évszázadokban a *rózsaszín*t valójában nem is a rózsaszínű, hanem inkább a pirosas árnyalatokra használhatták, saját vizsgálataim ezt a feltételezést *ebben a formában* nem támasztják alá. (Feltételezéseim szerint ugyanis a *piros* szónak lehetett korábban 'rózsaszín-bíbor' értelme, de erről később.) Kutatásaim nem igazolták azt a felvetést sem, hogy e színnév eredeti szemantikája egyértelműen a vadrózsa világos árnyalatával függ össze. A rózsa növény botanikájában elmélyedve csupán azt sikerült minden kétséget kizáróan igazolnunk, hogy egyrészt a középkorban a hazánk területén nyíló vadrózsák színe bizonyosan világosabb lehetett, mint a tőlünk északabbra fekvő országok ugyanilyen vagy hasonló fajú rózsáié. Másrészt azt, hogy a Kárpát-medencében nyíló vadrózsafajok nemcsak egyféle színezetű és intenzitású (telítettségű és világosságú) rózsaszínű színezettel bírtak, hanem többfélével. Valós színük hozzávetőlegesen a fehérbe hajló rózsaszíntől egészen az élénkbíbor színű rózsán át a sötétebb liláspirosig bezárólag terjedő skálán mozoghatott. Sőt, ez a színtartomány kb. a 17. századtól kezdődően kiegészült további, mai szemmel nézve a fokális piroshoz közelebb álló színárnyalatokkal is, elsősorban az Európán kívüli rózsafajokkal való szándékos és spontán keresztezéseknek köszönhetően.

Az írott források alapján tehát csupán találgatni lehet, hogy miféle színt jelölt a 15. századi szöveges forrásokban már fel-felbukkanó *rózsaszín* jelző. Véleményem szerint leginkább az alábbi két – egymástól eltérő – jelentésmező közül lehet választani:

1. A *rózsaszín* eredetileg talán a kategóriajelölő *vörös/veres* szinonimája lehetett, annak mintegy költőibb neve, amellyel tulajdonképpen a teljes piros színtartományt vagy még inkább a legpirosabb pirost (akkori nevén szintén *veres/vörös*t), azaz a piros kategória fókuszszínét (a fokális pirost) különítették el a többi *veres/vörös*nek mondott árnyalattól. Főleg abban az esetben valószínű ez a hipotézis, ha a *rózsa* valóban a „virág" általános fogalmával volt azonos a középkorban, mint ahogyan azt egyesek feltételezik. Illetőleg abban az esetben, ha az egyetemes jelentőséggel bíró színtriász (fehér–vörös/piros–fekete) poláris ellentétpárba állított két tagját, vagyis a fehér–piros színpárost, ill.

a középkori Európa két jelentős virágszimbólumát, a liliom–rózsa jelképkettőst egymásnak megfeleltetjük.

2. Elképzelhető azonban, hogy a *rózsaszín* szóval eredetileg a vadrózsák valós árnyalatára utaltak, ahhoz hasonlóan, ahogy a többi, régi gyökerű összetétel közül az *égszín* is az ég, a *fűszín* is a fű stb. tényleges színét fejezhette ki. Ebben az esetben viszont nagyon valószínű, hogy a *rózsaszín* jelentése az első ponthoz képest szélesebb vizuális tartományra vonatkozhatott, vagyis egyaránt felölelhette a vadrózsákat a valóságban jellemző árnyalatokat (amely fajonként és a mindenkori környezet és klíma szerint is variálódott): a halvány és az élénkebb rózsaszínű, a bíborszínű – esetleg még egészen mélyliláspirosba hajló – tónusokat is. Kevésbé valószínű, hogy a rózsák valós tónusai közül egy tipikusnak tekintett árnyalatot jelölt ez a jelző, a legközönségesebb rózsafajt jellemző színt (erősen kérdéses azonban, hogy évszázadokon át egyazon faj uralta volna hazánk rózsaállományát).

Ettől függetlenül bizonyos, hogy a *rózsaszín* – a *vörös/veres* színnévhez hasonlóan, de a *piros* színnévvel ellentétben – gyakori szereplője a ruházatok színeit felsoroló forráscsoportoknak. Ez a megfigyelés sem visz azonban közelebb minket a *rózsaszín* közelebbi jelentéséhez, ill. ahhoz, hogy tisztán lássuk, milyen különbségek lehettek az e névvel jelölt színmező, ill. az öltözetek kapcsán szintén gyakori *testszín*, *barackvirágszín*, *szegfűszín* (valamint a *hajnalszín*) szemantikájához képest. Míg azonban a *rózsaszín* szó legkorábbi szemantikája nehezen és bizonytalanul körvonalazható, addig közelmúltbeli jelentése már sokkal világosabb. Vizsgálataim szerint ez a színelnevezés a 19–20. századi magyar köznyelvben inkább a halvány, a polgári színízlést követő pasztelles (az arc kontextusában csupán önmagában a „*gyenge*" színjelzővel is kifejezett) rózsaszínű tónusok jelölésére szolgált. A korabeli parasztság néhány dialektusában viszont ezzel a szóval jelölték, ill. részben még ma is ezzel jelölik az igen élénk, kissé lilába hajló, a néprajzi szakirodalomban ún. *parasztrózsaszín* névvel ellátott, a szintetikus anilinbíborhoz kötődő árnyalatokat is.

B) Kutatásaim során azt a kérdést is megvizsgáltam, hogy a rózsaszínű színtartományra mióta gondolunk önálló kognitív kategóriaként. A magyar nyelvű írott források tanulsága szerint nem valószínű, hogy ez a szín a 18. század előtt elkülönült volna a *veres/vörös* névvel jelölt kognitív pirostól. Vagyis bár már a kora újkori emberek is jól érzékelték a *testszín*, a *barackvirágszín* és a *rózsaszín* névvel megkülönböztetett árnyalatok, ill. a fokális és a többi piros közti különbséget, a rózsaszín árnyalatok tartományát mégis csupán egy *veres/vörös* árnyalatként (vagy a mentális piros kategória egy alkategóriájaként) fogták fel. A kognitív elkülönítésre

való szándék egyértelmű jeleként értelmezhető viszont már az a pillanat, amikor a 18. század folyamán a nyugati katolikus egyház hivatalosan is „kanonizálja" a rózsaszínt mint liturgikus színt. Ugyanerre az időre tehető, hogy hazánkban a *rózsaszín* – mint szó és mint szín – egyre inkább előtérbe kerül, amivel párhuzamosan sajátos feminin szimbolikát is nyer. A rózsavirágot már a középkor óta a nőkkel, a női szépséggel (és emellett az ártatlansággal) asszociálták, ettől az időtől fogva azonban ez a szín bizonyosan a nőiség jelképévé vált. Sőt, a 18. században a (többjelentésű, de hazánkban általában pozitív szimbólumként alkalmazott) *rózsa* és az erről a virágról elnevezett szín: a *rózsaszín* általánosan használt, átvitt ('jó/szép/szépreményű/szerelmes') jelentésekkel is felruházott pozitív jelzővé alakult.

A 19. századtól kezdve pedig már arra is lehet – elsősorban a néprajzi szakirodalomból vett – példákat találni, hogy a *rózsaszín* szóval jelölt spektrális színmezőnek a piroshoz képest önálló szimbolikai jelentést tulajdonítottak. Mindezek ellenére még a 19. század vége felé sem tekinthető általánosnak az, hogy a rózsaszínt a pirostól független, teljes értékű színosztályként fogják fel, azaz olyannak, mint amilyennek ma gondoljuk és tartjuk.

III. Összegezve végül a *piros* eredeti vizuális jelentésére vonatkozó eredményeimet is, írott nyelvemlékeink vizsgálata alapján e melléknév korábbi szemantikai mezejére vonatkozóan két hipotézist fogalmaztam meg.

A) Az első szerint a *piros* vizuális értelme egy bizonyos, az érzékelés számára összefüggő árnyalatcsoportot fedett le, amely elsősorban világosságában és telítettségében változott, és csak kisebb mértékben színezetében: a rózsaszínes és a kissé kékbe hajló piros/bíbor színek skáláján belül mozoghatott. Körülbelül olyan árnyalatokra mondhatták, mint amilyen a fotómelléklet 44. képének utolsó oszlopában láthatók (a *veres/vörös* jelentése ugyanakkor mindhármat felölelte).

B) A második hipotézis szerint viszont a *piros* szóval mindenekelőtt a *pirosodás* folyamatának végeredményeként elért: „*pír*ral" telt, *pirosas* színezetet nyert árnyalatra utaltak, ill. átvitt értelmű pozitív jelzőként alkalmazták.

A kétféle feltételezés nem zárja ki egymást, az első ugyanis a *piros* jelentésmezejébe foglalt spektrális színtartományt, a második viszont a vizualitáson túli jelentéselemeket helyezi előtérbe.

Közelebbről, részletesebben:

A) A korábbi nyelvészeti kutatások azt feltételezték, hogy a *rózsaszín* elnevezést eleinte a piros színtartományra vonatkoztatva használták, ezzel szemben én – jelentős számú szöveges forrásra támaszkodva – azt feltételezem, hogy ennek éppen az ellenkezője lehet igaz: eredetileg a *piros* színnévnek lehetett 'rózsaszínű' értelme, mintsem fordítva. Komoly közvetlen és közvetett bizonyítékok szólnak amellett ugyanis, hogy a *piros* elsődleges (vagyis spektrális/vizuális) jelentése a rózsaszín-bíbor árnyalatcsoportot fedte le. A következő megfigyelések támasztják alá a *piros* 'rózsaszín-bíbor' jelentését:

1. Néhány 19. századi szövegben a *piros* a következő színnevek/definíciók által lefedett vizuális mezővel azonosul:
   a) a lat. *purpura* 'bíbor' és (ugyanott) *bíbor;* ill. (egy Kazinczy-fordításban) a fr. *pourpre* szó értelmével;
   b) a rózsavirág szirmainak *„veres"* és *„fejér"* vegyülékével;
   c) egy a „sápadt rózsa veresnél" élénkebb, *„rózsa veres"* névvel jelölt tónussal;
   d) a (Kazinczy önéletírásában) *„czéklaszín"*, ill. *„karmazsinszin"* jelzővel illetett nadrág színével.
2. A *piros*t kódexirodalmunktól kezdve három, a valóságban legtöbbször rózsaszínű tónust mutató dolog színének a megjelölésére használták: a) a rózsa; b) az arc; c) a hajnal.
3. Forrásaink a *piros*t sokszor a *rózsaszín* szinonimájaként alkalmazták, ill. emellett egykor valószínűleg bíbor színű dolgok (pl. bársony) leírásakor is gyakran esett erre a színjelzőre a régi szerzők választása. Az írott nyelvemlékekben a *piros*, a *rózsa(szín)*, a *bársony(szín)* és a *bíbor(szín)*, vagy a ruházat kontextusában feltehetőleg a *bíbor* helyett használt *királyszín* szavakat könnyen variálták egymással. Ezenfelül a *bíbor* szó gyakran kapcsolódott össze a *piros* leggyakoribb kontextusát képező rózsával, hajnallal, arccal, valamint a vérrel is (*„piros/bíbor* vér"). Ami azonban a *bíbor* (sőt olykor a *rózsaszín(ű)!*) jelzővel ellátott „vérről" szóló adatokat illeti, véleményem szerint ezek feltűnése egyrészt a vérhez és a rózsához kötődő szimbolikából fakadhat, másrészt összefüggésben lehet a költői nyelv szabadságával. (A *„piros vér"* szókapcsolat használatához azonban esetleg az is hozzájárulhatott, hogy a meggylé tónusához hasonlatos vénás vér valós színében tulajdonképpen a rózsaszín-bíbor fokozat legsötétebb árnyalatát képviseli.)
4. A *piros* a rózsaszín-sötétbíbor színtartományon belül ingadozó drágakő: a *„rubin(t)"*, továbbá a (rózsaszínes vagy esetleg inkább narancspiros?) nemes korallból készült *„k(a)láris"* nyakláncszínjelzőjeként is előfordult korábban számos alkalommal.

5. A *piros* gyakran tűnik fel olyan régi felsorolásokban, amelyekben a szerzők a világos rózsaszínnel kezdődő, majd fokozatosan élénkebbé váló, ill. sötétedő, kissé kékbe hajló pirosas árnyalatokat igyekeztek különböző pontosító színmegjelölésekkel azonosítani. Gyakori például a különböző szőlőfajtákat jellemző árnyalatok megnevezésében, sőt – külön erre a kérdésre fókuszáló vizsgálataim szerint – a *piros* egykori 'rózsaszín-bíbor' jelentése állhat annak hátterében is, hogy a 19. századi szőlészeti szakcikkekben a szőlő három nagy színcsoportja közül (fehér, rózsaszín, kék/fekete) a rózsaszínűeket következetesen a *piros* névvel jelölték (nem pedig az akkor még gyakoribb használatot mutató, kategóriajelölő *veres/vörös* színnévvel).
6. A festékek közül (legalábbis a 18. század végén, ill. a 19. században) gyakran kifejezetten azokhoz kapcsolódott a *piros*, amelyekkel – páctól, adalékanyagoktól vagy a festési eljárástól függően – legtöbbször a rózsaszín és a kissé kékbe hajló (sötét)piros közti árnyalatokat lehetett elérni, így a kermeszre utaló *karmazsin*, a kosenilre utaló *kármin*, ill. a vörösfákra utaló *berzseny* névhez. (De ugyanígy a *piros* jelentésbeli rokonának mutatkoznak a valószínűleg régtől fogva lilába hajló pirosas színt kifejező árnyalatnevek, így pl. az *amaránt* és a *bordó* is.)

B) Ami a *piros* korai értelmére vonatkozó második hipotézist illeti, ennek valószínűsége mellett elsősorban az szól, hogy vannak olyan írott források, ahol a *piros* szót nem lehet egyszerű színjelzőként értelmezni. Az ételek (a *piros*ra sült hús, kenyér stb.) és a gyümölcsök (az érett alma, körte stb.) mindenekelőtt azért kaphatták meg ezt a jelzőt, mert a tűz és a napfény melegére bekövetkező *pirosodás/pirulás*hoz kezdetektől fogva a *piros* szót kötjük. Az etimológiai kutatások szerint a *pír-* szótő a sütést kísérő pattogó hangot utánozza, az ebből származtatható *piros* melléknév pedig a sütés/sülés nyomán hátramaradó barnás tónusra utalhatott. A szó 'barna' jelentése azonban a gyümölcsök, a rózsa, az arc, a hajnal és a vér kapcsán nem igazolható, ilyen jelentéssel az általam áttekintett forrásokban az ételeken kívül legfeljebb a *piros(pej)* ló tekintetében számolhatunk. Ennek ellenére nyelvünkben (máig vagy újra?) léteznek olyan dialektusok, amelyekben a *piros* jelentésmezeje a barnásvörös, ill. a barna szín irányába is kiterjed.

C) Akadnak olyan források is, amelyek esetében azonban teljesen el lehet és kell tekintenünk a *piros* elsődleges jelentésétől/jelentéseitől. Sok esetben a *piros* kizárólag azért bukkan fel, mert ez a jelző – olykor bizonyíthatóan domináns szerepű – átvitt értelemmel is bír. Éppen ezért egyes szövegek értelmezésénél a *piros* másodlagos 'szép, jó, egészséges' stb. jelentése tűnik mérvadónak (pl. *„piros*

nevetés"). (Részben talán a vér kapcsán is ez a helyzet, hiszen a „*piros* vér" a nemes célért kiontott, pozitív konnotációjú vérre éppúgy utalhat, mint az egészséges, az embereket éltető – cseppfolyós állagú – vérre.)

Végeredményben az általam vizsgált korpuszokban a *piros* szónak szám szerint legalább ötféle használati módja mutatható ki. Az első három megegyezik egymással abban, hogy bennük a *piros*t elsősorban vizuális azonosítás céljából alkalmazzák, a különbség csupán abban a színtartományban mutatkozik, amelyre ezt a szót használják.

A 19. század közepéig ezzel a színelnevezéssel jelölték tehát:

1. a rózsaszín-bíbor színtartományt,
2. a sült („*pirí*tott") ételek, ill. a lovak barnásvörös tónusát.

A 19. századtól egyre gyakrabban fejezték ki a *piros* szóval:

3. a teljes piros kategóriát (vagyis voltaképpen a *veres/vörös* szinonimájaként kezdték el alkalmazni ezt a szót).

A *piros* másodlagos jelentései, konnotációi kerültek előtérbe:

4. a napfény melegére történő *pirosodás* („piros megérődés") vagy a *pirulási* folyamat lezárulásának hangsúlyozására; ill. amikor
5. egyes pozitív színben feltüntetni kívánt tárgyak/fogalmak jó, szép, finom, kívánatos stb. voltára akarták irányítani a figyelmet.

Mint minden tudományos vizsgálat, jelen írás is egy folyamatban lévő kutatás egyik állomása, bizonyos kérdéseket remélhetőleg megold, lezár, egyben új kérdéseket is vet fel. A *veres/vörös*, *piros* és *rózsaszín* színnevek használatának és jelentésének jelenére és múltjára vonatkozóan számos kérdés tisztázatlan maradt. Kizárólag a szöveges emlékanyag vizsgálatára támaszkodva azonban nem is mindig nyílik lehetőség bizonyos kérdéseknek a fenti hipotéziseknél nagyobb valószínűséggel történő megválaszolására. A történeti jelentésváltozás a fentieknél is részletesebb felderítésének a kulcsa – meggyőződésem szerint – a vizsgálati módszer további finomításában rejlik. Az emberek elméjében létező kognitív színkategóriáknak a jelenleginél is egzaktabb felmérése, ill. a színnevek mai vizuális szemantikájának vizsgálata pedig a színmintákkal történő terepkutatási módszerek továbbfejlesztésén fog múlni. Ez azonban már a jövőbeni kutatások feladata lesz.

MELLÉKLETEK

I.

KÉRDŐÍV

1. Színhasználat az anyagi kultúrában

A ház, az udvar és a lakásbelső színei:

Milyen színűek voltak a kerítések régen?
Milyen színű virágokat ültettek a kiskertbe?
Melyik tulipánt/rózsát/muskátlit kedvelték/kedvelik?
Milyen színűek voltak a lovas kocsik?
Milyenek voltak a házak kívülről?
Milyen volt a falfestés?
Milyen színűek voltak az ajtók és az ablakok?
Milyen függönyök voltak?
Milyen színűek voltak a bútorok?
Milyen voltak az ágyterítők, díszpárnák, paplanhuzatok és párnahuzatok?
Milyen asztalterítőket, konyharuhákat, törölközőket használtak?
Milyen falvédőt és szőnyegeket használtak?

Viselet, öltözködés:

a leginkább kedvelt ruhaszín
női színek kontra férfiszínek
fiatalos színek kontra öreges színek
hétköznapok viselet színei kontra ünnepi viselet színei
szegények viselete kontra gazdagok viselete a színek szempontjából
csupa fehér kontra csupa fekete ruházat
helyi viselet kontra szomszéd falvak viselete
egyszínű kontra tarka
sötét alj kontra világos felsőruházat

Milyen ruhákat adtak a csecsemőkre, gyerekekre?
Pólya színe?
Hogyan különböztették meg a kislányokat és a kisfiúkat?

Milyen alsó- és felsőruhát viseltek a lányok/asszonyok/idősek?
Milyen színűek a kötények?
Milyen színű nagykendőket/kardigánokat/kabátokat viseltek télen?

Milyen volt a női fejviselet?
Női haj- és fejviseletben kedvelt szín?
Hajszalagból melyik hajszínhez melyik szín?
Fejkendőszínből kinek mi áll jól?
Milyen harisnyákat és lábbeliket hordtak?

Milyen a legények, a házasemberek és az idős férfiak viselete?
Milyen kalapokat hordtak? Hogyan díszítették azokat?

Az emberélet fordulóinak színei:
Keresztelőn a csecsemő ruhája, keresztelői takarójának a színe?

Elsőáldozók, bérmálkozók/konfirmálók viselete
Viselet eljegyzéskor
Eljegyzési ajándékok

Milyen a menyasszony és vőlegény viselete az esküvőn és a lakodalomban?
Hányszor öltöznek át, milyen színűek a különböző ruhák?
Esküvői fejdísz, cipő és a menyasszony csokrának a színe?
Milyen a nyoszolyólányok/koszorúslányok viselete és csokra?
Milyen az esküvői vendégek/násznép öltözete, kitűzője?
Van olyan szín, amelyben nem illik megjelenni esküvőn?
Esküvői kellékek (pl. vőfélybot) díszítése?

Milyen színben gyászol a közeli és nem közeli hozzátartozó?
Milyen ruhában mennek a temetésre?
Van olyan szín, amelyben nem illik megjelenni temetésen?
Milyen ruhát adnak a halottra?
Milyen színű a koporsó?
Milyen színű a fejfa/sírkő?
Milyen színű temetési koszorút és csokrot visznek temetésre?

Naptári ünnepek színei:
Hogyan díszítik fel a templomot ünnepekre?
Milyen színű a pap öltözéke ünnepen?
Milyen a Mária-lányok viselete?
Milyen színű húsvéti tojásokat festettek?
Milyen színű karácsonyfadíszeket használtak?
Milyen szaloncukrok voltak korábban?

2. Milyen színe van?
nap, hold, csillagok

róka
tehén
tyúk
macska

alma
hagyma
répa
krumpli
cékla
retek
szilva
alma
dió
kukorica
kukoricacsutka
rozsda
szárított dohánylevél
kenyér héja

vér
hús
tüdő

tojás
hagymahéjjal festett tojás

rózsa
ibolya
orgona
krizantém

borok

arany
ezüst

Társítható-e szín…

a nappalhoz és az éjszakához?
az élethez és a halálhoz?
a vidámsághoz és a szomorúsághoz?
az évszakokhoz?
a pokolhoz és a mennyországhoz?
Szűz Máriához és Jézus Krisztushoz?
az ördögökhöz és az angyalokhoz?
a vízhez, a földhöz, a tűzhöz és a levegőhöz?

II.

A LEGFONTOSABB TERMÉSZETES EREDETŰ *PIROS/VÖRÖS* FESTÉKANYAGOK

Alkanna: Homoki báránypirosító *(Alkanna tinctoria)* (korábban „festő atrac[z]él", *Anchusa tinctora*). Régi magyar nevei: *báránypirosító, piros ökörnyelv, veres vadökörnyelv, pirítófű, pirosítógyökér, vörösgyökér, homoki pirosító* stb. (Vörös 2008, 434). A növény „báránypirosító" neve abból a gyakorlatból ered, hogy az alföldi pásztorok a bárányok szőrét tulajdonosuk jelzésére (tulajdonjegyként) ezzel dörzsölték be (Bálint 1976, 484). Az „alkannin nevű vörös festékanyag" a növény gyökerében, a „pirosasbarna" gyökérhéjban található (Darvas et al. 1925, 106; Wagner 1902, 32). Már a görögök és a rómaiak is ismerték, elsősorban – páctól függően – piros vagy lilás színt festettek vele (Brunello 1973, 462). E növény megfelelője a latin nyelvben az *anchusa* volt (Bartal 1915, 537; Forbes 1964, II. 103). A 18. században „fát, gyapjút, viaszszat, sőt az aszszonyok az ábrázatjokat festik véle" (Veszelszki 54). Ezenfelül „olajok és hajkenőcsök megfestésére, továbbá lakkfestékek előállítására és gyapotfestésre használták" (Rózsa 1902, 109). Törökországban gyapjút is festettek vele, a pácolatlan gyapjút „barnáslilán", a timsóval pácoltat „vörösesbarnán" színezte meg (Adorján [1987], 18). Brunello szerint kivonatával selymet is lehet festeni, barnáspirosat ónkloriddal, kékes színt ólomacetáttal, ill. mélyibolyát vaskloriddal (1973, 329). Hazánkban egyaránt felhasználták pirosas és lilás színek előállításakor is (Györffy 1983, 178; vö. N. n. 1908, 232), éppen ezért az alkannával festett fonalak és textilek összetéveszthetők a bíbortetvekkel festett anyagokkal (Szőke–Timárné Balázsy 1995, 256, 18. lábj.).

Alkörmös: Amerikai alkörmös vagy amerikai karmazsinbogyó *(Phytolacca americana/decandra L.)*. Régi magyar nevei: *berzsen, berzsen vérfürt, festőszőlő, skárlátbáb* (Rumy 322), *piros álkermes* (EgyME VIII. 267). A *„skarlátbáb"* név onnan ered, hogy az alkörmös bogyóiból – az eredetileg a kermeszfestékhez kapcsolódó – „skarlátszínhez" hasonló színezék nyerhető. Az észak-amerikai indiánok gyökerét és leveles szárát használták (lilás-barnás) színezőként (Kemendi 1989, 36–37). Egyes hazai vélemények szerint az alkörmössel azonosított „kermesz bogyók" már „sumér és akkád forrásokból ismeretesek" (Endrei–Hajnal 1958, 456). Ez a feltételezés ugyanakkor összeegyeztethetetlen azzal, hogy ez a növény csupán az Újvilág felfedezésével

került Európába. (A sumér és akkád források „kermesz bogyói" valószínűleg inkább a petéktől gömb alakúra felpuffadó kermesztetűnőstényekre utalhatnak). Hazánkban Veszelszki Antal 18. század végi botanikai művében az alkörmösbogyók sötétbordó levét említi színezőként, annak tintaként és borfestőként való használatára utal (159). Korábban textil- és bőrfestésre alkalmas vörös festéket is készítettek belőle. „A kosenilre emlékeztető" színt kap az alkörmös levétől a timsóval pácolt gyapjú (Adorján [1987], 42; vö. Koós 217–208). A hazai paraszti gyakorlatban a festőbuzérral együtt is alkalmazták fonalak festésére (Györffy 1983, 177). Bár bogyója mérgező, egykor „ételek, befőttek, cukorkák, likőrök, stb. színezésére szolgált" (Kieselbach 1935, 206), ill. szörpöt készítettek belőle (*syrupus alkermes*, ld. Wagner 1844, 168), de – mint azt már említettük – borszínezékként is használták.

Atracél ld. Alkanna

Berzseny ld. Vörösfák

Báránypirosító ld. Alkanna

Bíborcsiga: Többféle bíborcsigafaj létezik, ezek közül kettő játszott fontos szerepet az ókori bíborfestésben: az iszaplakó tüskés bíborcsiga *(Bolinus brandaris L.)* és a tengerfenék sziklāin élő sávos bíborcsiga *(Hexaplex trunculus L.)*, előbbiből inkább pirosabb, utóbbiból inkább kékesebb bíborszín nyerhető (Struckmeier 2011, 170; P. Szeoke 2003, 23). Ezeket a mai Palesztina tengerpartján (Türoszban, Szidónban) élve gyűjtötték, hogy mirigyváladékuk ne vesszen kárba (ez a halványsárga váladék csupán a napfény hatására kezd színessé válni különböző kémiai reakciók következtében, Inzelt 2003, 99). Ebből készült ugyanis – bonyolult, máig sem teljesen ismert eljárások – révén a bíborfesték (amely tulajdonképpen nem festék, hanem csupán színezék, Finlay 2004, 369). Rengeteg csiga (1 gramm festékanyaghoz kb. 8000, ld. Szikszai 2005, 25), ill. idő- és munkaigényes eljárás szükségeltetett a színezék előállításához. A számos erre vonatkozó kutatás ellenére még mindig sok rejtély lengi körül az antik bíborfestést (Pastoureau 2017, 42; részben azért, mert a föníciaiak titokban tartották színezési eljárásaikat, ld. Inzelt 2003, 99).[1] Brunello

[1] Bár a világon főként vegyészekből álló hatalmas kutatógárda vizsgálta már (a 19. századtól kezdve) azt a kérdést (ld. BASKAI 1944, 150), hogy pontosan mi a kémiai összetétele a türoszi bíbornak *(tyrian purple)*, máig sem jutottak dűlőre e kérdésben és abban, hogy miként nézhetett ki az ókori bíbor szín. Napjainkig nem sikerült pontosan rekonstruálni, hogy eredetileg milyen eljárásokkal (főként milyen segédanyagokkal) festették a különböző textileket. Pontosabban azt, hogy milyen körülmények között és milyen pácokkal fixálták a bíborcsigák színezékét a textileken. A helyzetet az is bonyolítja, hogy a bíborcsigák nedvében található vegyi képletek

(1973) vizsgálatai szerint az ókorban a *purpurarii/carinae* névvel illetett kelmefestők foglalkoztak a bíborfestéssel, a bíbor-lila szín számos változatát készítették: *purpura hyacinta*, *amethystina*, ill. *ianthina* (a görög *ion* 'ibolya' szóból). Fényes pirosas bíbor szín lehetett a nagyon keresett türoszi szín, amelyet vagy *blatta/oxyblatta* (a görög *blatta* 'alvadtvérszín' szóból) vagy *tyria* néven ismertek.[2] Ugyanakkor szerinte az antik bíbornak négy típusa is elkülöníthető: 1. a *inathina* (Türoszból), 2. a lilásrózsaszín, 3. a mályva, 4. a sáfrány (?) színű. Ezekhez azonban nem feltétlenül csupán a csigák váladékát használták, hanem adhattak hozzá kermeszt, orseille-t, sáfrányt vagy más növényi festéket is (Brunello 1973, 104–105). Más vélemények szerint azonban nehéz bármit is határozottan állítani, mert a bíborhoz kapcsolódó eljárások időről időre, tájról tájra, sőt akár festőműhelyről festőműhelyre változhattak, ill. a bíborfestékkel festett színt az is nagyban befolyásolhatta, hogy milyen árnyalatot követelt az aktuális divat. Pastoureau szerint a bíborfestés végeredményeként a piros, a rózsaszín, a mályva, a lila és a fekete közül bármelyik szín elképzelhető (ill. szerinte épp olyan változatosság jellemezhette az antik bíbor árnyalatokat, mint az azokkal kapcsolatos szókészletet, ld. Pastoureau 2017, 42; ill. 197, 53. lábj.). Amit biztosan tudunk, hogy ezt a festőanyagot elsősorban gyapjú- és selyemfestésre használták, ritkán alkalmazták pamuton, lent azonban sohasem festettek vele, uo. 197. 54. lábj.).[3] Szépségéből, tartósságából és drágaságából adódóan az előkelők viseletéhez kapcsolódott, értékességét jól mutatja, hogy a türoszi bíborral festett gyapjú ára a Kr. e. 2. században tizenötször-hússzor annyiba került, mint a festetlené (uo. 42). A bíborcsigával való festés legkésőbb Konstantinápoly 1453-as bevételéig maradt fenn, „a bíborfestés mint kivesző iparág utolsó említése" 1165-ből való, Tudelai Benjámin ugyanis ekkor jegyzi le, hogy „a thébai zsidó közösség selyemruhák és bíbor gyártásáról híres" (Finlay 2004, 353).

Bíbortetű ld. Kosenil és Kermesz

Brazilfa ld. Vörösfák

rendkívül könnyen variálódnak és rendkívül érzékenyek a külső körülményekre, pl. napfényre, hőre stb., ezzel összefüggésben nagyon könnyen változik az aktuális színezetük. (Ehhez a problematikához ld. még ZENTGRAF–IMMING–IMHOF 2000; HEDRICK-WONG 2013.)

[2] Vö. a latin „költőknél az egyszerű *murex* ['kagyló'] is jelentheti a bíbort, habár azok többnyire az általánosabb *fucus* szót használják a bíbor jelzésére; a késői császári korban a *blatta* szó is előfordul a bíborra nézve" (PRUZSINSZKY 1902). Ezek közül a *fucus* az orseille-t (ld. ezen melléklet azonos címszavát) is jelölhette (ld. LatSz *fucus, fucinus*).

[3] Bizonyosan azzal is összefüggésben, hogy a lenből szőtt anyag „nehezen festhető, ezért főként fehérített vagy természetes állapotban használták" (LÁSZLÓ 1983, 293).

Buzér ld. Festőbuzér

Cochenille ld. Kosenil

Cinóber: A természetben megtalálható cinóber voltaképpen „kristályos állapotú higanyszulfid", de van mesterségesen előállított változata is (Szőnyi 1957, 48). Szombathelyen egy késő neolitkori településmaradvány ásatásai során „előkerült számos festett kerámia", melyek között már „cinóberfestéssel díszített is" akadt. Ez az újkőkori cinóberhasználatot igazoló lelet „európai viszonylatban is a legkorábbiak közül való" (Sajó 2008, 43). Már az ókori görögök használták a *cinnabaris* nevet, ebből származik a természetes cinóber mai ásványtani neve: a *cinnabarit*. (A cinóbernek a „régi neve" inkább a *minium* vagy a *vermiculus* volt. „Utóbbi onnan eredt, hogy összetévesztették" a kermesztetű révén nyert – a „féregről" elnevezett – karmazsinfestékkel, ld. Baskai 1941, 294–295; vö. az angol nyelvben mind a *minium*, mind a *vermilion* is jelölheti ezt a festékanyagot.) „A rómaiak a cinóberüket az ókori világ legnagyobb higanybányájából nyerték, a hispániai Almadénből. Kétezer év múltán még mindig ez [...] a bánya a legtermelékenyebb a világon" (Finlay 2004, 167). Hazánkban a 18–19. században Rozsnyó és Szlana környékén bányásztak cinóbert, erről Goethe híres színtanában (1810) a következőket írta: „A legjobb magyar cinóberből, mely a legtisztább sárgásvöröset adja, a hollandok [...] festéket készítenek..."[4] „Mesterséges változatát *vermillion*nak hívják, előállítását Kínában fedezték föl. Európában a 12. század után terjed el, és a 14. századra" általánossá válik az alkalmazása, jelentősen kiszorítva a használatból „a nehezen beszerezhető természetes ásványt" (Sajó 2008, 43). A kínaiak előszeretettel használták pl. pergameneken kiemelő színként (Greenfield 2006, 13).[5] A mesterséges változat voltaképpen „kénnel elegyített tisztított higany" (Finlay 2004, 168–169, amely „egy rész apróra törött kénből és két rész higanyból készül" (Lukács 2011, 146). Bármelyik alkimista képes volt ezt a festékanyagot ebből a két anyagból előállítani (Szikszai 2005, 24). Mesterséges úton kétféle eljárással is készíthető: nedvessel és száraz módon, előbbi világosabb-melegebb, utóbbi sötétebb-hidegebb tónust eredményez (Szőnyi 1957, 48; ezzel függ össze, hogy a 19. század végi

4 A mondat így folytatódik: „melyet vermillionnak neveznek. Ez is csupán a cinóbernek egy árnyalata, ami azonban közelít a bíborszínhez [nála a bíborszín jelentése tiszta piros], és vélhetően alkáliákkal próbálják közelebb vinni a kulminációhoz" (ld. GOETHE 2010, 66).

5 Keleti jelentőségéről tanúskodik a következő kínai szólás: „Ha nem elegendő a cinóber, jó lesz a vörösföld is." Ennek értelme annyit tesz, mint: „Ha nincs ló, jó a szamár is" (SZEMERKÉNYI 2011, 239).

kínai cinóber árnyalatában nem egyezik meg az európaival, mivel míg ez utóbbi sárgás, addig a keleti inkább „karmazsin-vörösbe hajló színű", ld. N. n. 1908, 230). A cinóber egyébként mérgező, ráadásul napfény hatására kissé hajlamos a sötétedésre, ennek ellenére sokáig nélkülözhetetlen volt, mivel a festészetben évszázadokon (sőt évezredeken) át nem akadt jobb/szebb piros szín ennél (Greenfield 2006, 13; vö. Szőnyi 1957, 47). A 20. században – a nyomdaiparban használt – vörös lakkfestékek „tüzesebbé és világosabbá tételére" is használták (N. n. 1908, 230).

Fernambuk: ld. Vörösfák

Festőbuzér: A *festőfű, buzér(fű), pirosító gyökér/fű, pirítófű, (veres) festőgyökér, pirosító/festő buzér, fabrálófű, erdei mester* (Vörös 2008, 434); *pu(z)sér, buvér, krappgyökér, Farberröthe* neveken is ismert buzérgyökérből *(Rubia Tinctorum)* előállított vörös a legrégibb növényi eredetű piros festék. Már korai kínai, óegyiptomi, föníciai források is említik a használatát (Kemendi 1989, 18). A görögök *eritrodanon*, a rómaiak *rubia* névvel illették (Makkay 1994, 88), „a középkorban *verancia* vagy *varancia* néven ismerték" (PalLex XVI 110; Forbes 1964, II. 103). Ennek a festőnövénynek a ruházat színessé tételében volt a legnagyobb szerepe, a feltételezések szerint a középkorban elsősorban „vörös, téglavörös és barnás árnyalatokat festettek" vele (ld. Kemendi 1989, 20–21. oldalak közötti, számozatlan színes oldalak egyikén). Már az ókori Rómában külön kelmefestők foglalkoztak a buzérral való festéssel (nevük: *sandicinii*, ld. Pastoureau 2017, 39),[6] a 12–13. században megalakult „kelmefestőcéhek" szintén „festésfajták szerint tagozódtak" (László 1983, 296). A törököknél is léteztek buzérra specializálódott kelmefestők (Györffy 1983, 176). Bonyolult festési eljárással, huszonhat lépésből álló folyamat révén festették a gyapotot ún. *törökvörös* színűre (Szikszai 2005, 24; vö. Timár-Balázsy 2002, 50; az eljárás pontos leírását ld. RévLex XVIII. 426–427; Endrei 1989, 30). Ez a szín „rendkívül élénk s felettébb tartós" volt (az 1857-es *Képes Kalendáriom*ból idézi: Kemendi 1989, 50). Olyannyira időtálló, hogy pl. „a perzsa, török, kaukázusi szőnyegeken több száz éven keresztül megtartotta fényességét" (Kemendi 1989, 50. bár a legtöbb helyen azt írják, hogy a törökvörös egy „erős, tüzes" szín volt, pontos színezete nem biztos, hogy a fokális pirosnak felelt meg).[7] E festék receptjét, mivel azt a törökök

[6] Bár e helyütt Pastoureau Brunellót jelöli meg forrásául, az általa idézett szövegrészben nem található meg a buzérral dolgozó kelmefestők neve: a *sandicinii*, csupán a más festőanyagokat felhasználóké (ld. BRUNELLO 1973, 104).

[7] Talán kissé kevert (barnás?) piros lehetett, legalábbis erre utal, hogy – ha hitetünk a 20. század elején a *Grafikai Szemlé*ben írtaknak – a téglavörös színű míniumot szintén „török vörös" (ill. „török mínium") névvel illették (N. n. 1908, 230).

titokban tartották, a francia kelmefestők csupán a 18. században fedték fel (Bartha 1993). A reneszánsz festők, közülük is leginkább „Tiziano buzérgyökérből állított elő hamuzsírral és timsóval a rózsaszínűtől a legmélyebb pirosig változó lakkokat. Ezt krapplakk néven ismerik" (Kemendi 1989, 14).[8] A *krapp* szó a 17. századi Hollandiából származik, ők nevezték el így a gyökér legbelső rétegének őrölt, por alakú változatát (Finlay 2004, 188; a buzérgyökér tisztogatása közben levált, majd megőrölt rostokat is színezőanyagként alkalmazták, ezt a „mull vagy mullkrapp" név jelölte N. n. 1908, 232). A buzér gyökerében található ugyanis a fő festőanyag: az alizarin, de „emellett purpuroxantint, purpurint, rubiadint, pseudopurpurint és purpurozanthicarbonsavat is tartalmaz" (Hajnal 1981, 108). A középkorban elsősorban Nagy Károly birodalmában nemesítették, termesztették, ill. dolgozták fel, majd a 16–17. századra Hollandia vált e növény fő termelőjévé (Makkay 1994, 88; László 1983, 295). Később inkább keleten termesztettek sok buzért, az 1700-as években már Törökország fedezte „a világ festőbuzér-szükségletének 2/3-ad részét" (Bartha 1993). A buzérgyökér egészben vagy őrleményként hordókba taposva került forgalomba. Mivel a színe őrölt alakban sárgásvörös vagy barnásvörös színű, ezért téglaporral, okkerrel vagy homokkal hamisították (N. n. 1908, 232). Bár 1869-ben sikerült mesterségesen is előállítani alizarint (Bartal 1915, 539; Finlay 2004, 192), e festőnövény mégsem merült teljesen feledésbe. A 19. század végén még hazánkban is (pl. a Bánságban) termelték, ekkortájt azonban a legjobb minőségű „a levantei vagy török buzér" volt, amely Szíriában, Kis-Ázsiában, Görögországban nőtt, és amelyet őrölt állapotban ládákba vagy bálákba csomagolva *alizari* vagy *lizari* néven értékesítettek (az európaiak közül az avignoni vagy francia buzér volt a legjobb, N. n. 1908, 232). Napjainkban is használják ezt a festéket pl. Törökországban szőnyegeken (elsősorban Nyugat- és Közép-Anatóliában, ld. Ökrösné Bartha 1993, 395). Ezenfelül manapság is készül eredeti „buzér-rózsaszín" vízfesték.[9] Korábban könyvek festésére is használták (Kemendi 1989, 13), főleg azonban gyapjút, bőröket és szöveteket festettek vele. (A törökök gyapjúfestésre nemcsak a gyökerét, hanem

[8] Földvári Melinda (2018) érthetően megfogalmazta a textilhez használt festőlé és a festőművészek által használt lakkok közti különbséget, ezért őt idézzük: „A szerves (növényi, állati) eredetű anyagokból színes levet főznek, amivel textilt lehet festeni […] Ahhoz, hogy a léből kenhető állagú festéket nyerjenek »kicsapatják«, v. más néven: lakkosítják. Ez azt jelenti, hogy a színes levet valamilyen szilárd, porszerű szubsztrátumra (hordozóanyagra) öntik, ami beszívja azt. A szubsztrátum lehet fehér pigment, krétapor, timsó, különféle fémsók stb. Így készül […] a szerves eredetű kárminlakk, karmazsinlakk, buzérlakk."

[9] Egy londoni festékes kifejlesztett egy olyan eljárást, amellyel a buzérból „nyomás alatti szűréssel" rózsaszín festék nyerhető, a „Winsor & Newton cég ma is szinte teljesen ugyanezt a technikát alkalmazza" (FINLAY 2004, 189). Vö. a következő vízfestéknévvel: „Krapplakk, rózsa […] igen finom, gyengéd rózsaszín" (ELEKFY 1957, 75); vö. még „Kraprózsa" (Anyagárak, *Magyar Festőipar* 1928, 4. sz. 12).

a kérgét és leveleit is használták, de ezek nem pirosas színt adtak, hanem sárgás tónusokat, ld. Adorján [1987] 33.) A vele festett szövetek színtartósága kifejezetten jó (H. Hofenk De Graaff 1983, 224).[10] Textileken csupán páccal alkalmazható, de különböző pácokkal másféle pirosas (ill. barnás, lilás) színt értek el vele (hogy pontosan milyet, ld. Hajnal 1981, 108).

Henna: Virágos cserje *(Lawsonia inermis)*, amelynek elsősorban a levele színező hatású, „sárga vörösessárga vagy vörös színt" ad (Györffy 1983, 178). Afrika szubtrópusi részein, Dél-Ázsiában őshonos. Már az óegyiptomiaknál is nagyra értékelt festőnövény (Brunello 1973, 42). A héberek *kopher*, az ógörögök *kupros* néven ismerték, a latin nyelvben a *cyprus* szó jelölte (Forbes 1964, II. 103). Felhasználására vonatkozóan Magyary-Kossa Gyula részletes összefoglalását idézzük: „a növényt *hennának* vagy *alhennának (alhinna)* nevezik az arabok s hogy használata ősrégi, azt az egyiptomi múmiák festett részei is bizonyítják.[11] Úgy látszik, hogy manapság Európában csak az albán nők használják kozmetikus célokra, ellenben a török hódoltság idején a bosnyák, oláh és déloroszországi nők közt is divatozott ez a szokás, s az akkori török nők nemcsak az ujjaikat, körmüket és tenyerüket, hanem a köldöktől lefelé, a csípők alatt is hennával festették be magukat. Vagy 10–15 év óta a drogistáink kirakatában is gyakran láthatjuk a hennaleveleket, mert nemcsak kozmetikus, hanem ipari célokra, selyemfestésre is felhasználják ezeket, alkanna-vörös- (alkannin-) tartalmuk miatt. [...] a régi egyiptomiak [...] a kezüket, hajukat és körmeiket festették meg vele.[12] [...] A kirgiz asszonyok [...] Ha a kezüket vagy lábukat vörösre akarják festeni, akkor a hennát először citromnedvvel vagy más savanyú dolgokkal (borkővel, timsóval) elegyítik" (Magyary-Kossa 1931, 393–394). Szerinte a régi nyelvemlékeinkben (már a 16. századtól) főleg a lovak festésének kontextusában felbukkanó *kana (kanna)* v. *kána* tulajdonképpen az *alkanna* rövidítése, amely alatt eredetileg nem a báránypirosítót *(Alkanna Tinctoria)* értették, hanem a hennát (uo. 392). De már 19. század végi *Pallas Lexikon* is azt írja (II. 628), hogy „azelőtt a keleti Lawsonia inermis L. gyökerét tartották alkannagyökérnek".

[10] Mivel a festőbuzér „színezése tartós volt, ellenállt a napfénynek, az esőnek, a mosásnak és nem fakult ki", Türkmenisztánban még a 20. század elején is használták szőnyegek színezésére (GOMBOS 1976, 183).

[11] Ptolemaiosz-kori temetésekről fennmaradt textiltöredékeken a buzér- és a kermeszfestéken túl nyomokban felfedezhető – a bíborcsiga és a sáfrányos szeklice mellett – a henna színezéke is (PASTOUREAU 2017, 37).

[12] Egyes vélemények szerint „főleg hajfestéshez használják" (BROBY-JOHANSEN 1969, 335). Vö. „Algirban vernyeges sárgára festik hajokat, mellyet henna nevű fűből szoktak tsinálni" (N. n. 1826, 85). Vö. még: egy hazai, 1909-ben megjelent cikk arról számol be, hogy a henna „hajfestés terén ma is állandóan keresett" (GY. K. 1909, 493).

Vagyis ha Magyary-Kossa hipotézisét elfogadjuk, akkor az is feltételezhető, hogy hazánkban egykor – ha más egyébre nem is – a lovak sörényének és farkának festésére használatban lehetett ez a festőnövény. Mindenesetre keleten „árnyékban szárított leveleit porrá őrlik, és vízzel elegyítve használják" haj- és körömfestésre, ill. „néhol a kelmefestők is alkalmazzák" (Bartha 1993). Például a törökök gyapjút festenek vele, méghozzá vörösesre-barnásra, mivel a henna „a timsóval pácolt gyapjút vörösbarnára színezi" (Adorján [1987], 26).

Kármin: ld. Kosenil

Kermeszfajok:
tölgyfán élősködő bíbortetű: A Mediterráneumban és a Közel-Keleten honos gubacs- vagy karmazsintölgyön *(Quercus coccifera L.)* élősködő pajzstetűfaj: *kermesztetű* (*Kermes vermilio* vagy *Kermes ilicis*).[13] Kermesszel festett textilrostokat már egy franciaországi, a neolitikum óta használt barlangban (Adaouste) is találtak (Forbes 1964, II. 102, 104.), ill. a kermesz nőstényeiből, pontosabban a megtermékenyített nőstények testében lévő pirosas lárvákból már az ókori egyiptomiak is színezéket készítettek, méghozzá alumínium felhasználásával olyan lakkot, amelyeket bőrökön alkalmaztak (uo. 105).[14] A hellenisztikus időkben bőrt, gyapjút és selymet is festettek vele, keleten pedig évszázadokon keresztül elsősorban bőröket festettek ezekkel a „karmazsintetveknek" is nevezett rovarokkal (Forbes 1964, II. 105). A Római Birodalomba elsősorban spanyolföldről szállították ezt az értékes festőanyagot, Hispánia adójának felét ez adta (Greenfield 2006, 47. Más források szerint Hispánia „adóként vörös színű cinnabaritot szállított" Rómának, ld. Makkay 1994, 90). Pastoureau (2017, 90) szerint a középkorban az előkelők piros ruháit többnyire kermesszel festették, mert ez volt az egyedüli festékanyag, amelyből tiszta és élénkpiros színt tudtak nyerni.[15] Mindenesetre az bizonyos, hogy a középkorban

[13] Az arab eredetű *kermesz* szó először a (2. számmal jelzett) lengyel és a (3-as) örmény tetűt és a belőle készült festéket jelölte, a 17. századra vált általános megjelölésévé mindhárom pajzstetűfajnak és festéknek (GREENFIELD 2006, 49).

[14] László Emőke szerint a Kr. e. 2. évezredben nem csupán az egyiptomiak, de a kínaiak is ismerték (LÁSZLÓ 1983, 295). Ugyanakkor a távol-keleten nem a kermesz, hanem egy másik bíbortetűfesték ismert, melyet a kermesz keleti – bizonyos Dél-Ázsiában őshonos növényeken élő – pajzstetű rokonaiból nyernek. Ennek az indiai lakktetűnek vagy forró égövi levéltetűnek (*Coccus/Cartheria lacca* v. *Laccifer/Kerria lacca*) az elgyantásodott váladékából állítják elő napjainkban a sellakkot (ld. FORBES 1964, II. 106).

[15] Véleményem szerint kérdéses azonban, hogy mindig vagy akár többségében olyan festési eljárást alkalmaztak-e az előkelőknek szánt drága szöveteken, ami (mai felfogásunk szerinti) fokális pirost eredményezett. Hiszen ugyanazon festőanyagból különböző pácokkal eltérő színárnyalatokat lehetett elérni (vö. GREENFIELD 2006, 26).

(kb. a 14. századig) szoros kapcsolat állt fenn a kermesz és a drága skarlátszövetek között (Jones 2013, 339). Híres volt a kermesszel festett luccai selyem, ill. a velencei skarlátszövet. Ez utóbbi mély és fényes árnyalatú volt, méghozzá a kermeszhez adott arzénadalék miatt (Greenfield 2006, 32, 50). A kosenil előtt ezt tartották a legszebb piros színezéknek, ezért gyakran más festékekhez (pl. a vörösfák forgácsához) is tettek belőle, hogy szebbé tegyék azt (pl. egy ilyen receptet olvashatunk: Heitler 2012, 85). Ez a festőanyag az uralkodó rétegekhez kapcsolódott hazánkban is, ezt igazolja, hogy a volt Teleki-palota területén egy középkori kút régészeti feltárásakor előkerült Anjou-magyar címeres kárpiton is kimutatták a kermesztetű nyomát (ld. B. Nyékhelyi 2003, 59). Az amerikai bíbortetű a 16. századtól kezdődően teljesen háttérbe szorította a használatát. A kermesz tulajdonképpen – akárcsak a kosenil – pácfesték,[16] keleten pl. „urinnal csávázták, pácként aluminium- és vastartalmú timföldet alkalmaztak" (E. Nagy 1976, 138).

lágyszárú növényeken élősködő bíbortetű: *lengyel bíbortetű / kosenil / kermesz (Porphyrophora polonica)*. Leggyakrabban az évelő szikárkán *(Scleranthus perennis)* fordul elő. E tetvek „Szent János vére" (ném. *Johannisblut*) elnevezése onnan ered, hogy begyűjtésüket Szt. János napján (jún. 24.) délben, vallásos ceremónia keretében kezdték meg. A betakarítás úgy zajlott, hogy először kiásták a bíbortetvek gazdanövényét, a terveket leszedték a gyökerekről, majd újra elültették. Már régóta használják a lengyel tetvek színezékét textilfestésre (Struckmeier 2011, 105). A középkorban nagyon keresett festékanyag volt: Lengyelországból és Litvániából Dél- és Nyugat-Európa felé kereskedtek vele. A 11. századból származó bizánci eredetű magyar koronázó paláston is kimutatható a használata (a festőbuzér mellett, ld. E. Nagy 1983, 41). E festőanyag leginkább arról híres, hogy kémiai szerkezetében egyaránt megtalálható a kermeszsav, ill. – az újvilági kosenilt jellemző – kárminsav is (Timár-Balázsy 2002, 50–51).

lágyszárú növényeken élősködő bíbortetű: *örmény bíbortetű / kosenil / kermesz* (elnevezése még: *Ararát kosenil*). E bíbortetűfaj *(Porphyrophora hamelii)* az *Aeluropus littoralis* és egyéb fűfélék gyökerén élősködik. Az Örmény-felföldön, az Ararát síkságon és az Araksz folyó völgyében őshonos. Legalább már Kr. e. 8. század óta használatos textilfestésre (Forbes 1964, II. 102). Dioscorides feljegyezte, hogy anatóliai Galatiában és Örményországban gyűjtötték ezt a fajta bíbortetvet, megfigyelését Plinius is megerősítette (Brunello 1973, 96). Az asszírok és a perzsák

[16] A pácfestékekhez (ilyen a kermesz, a kosenil, a buzér és a vörösfák anyaga) mindenképpen valamilyen pác szükséges, hogy festeni lehessen velük (ENDREI 1989, 29–30). Az egykori pácok „színtelen, folyékony készítmények voltak, melyekkel festés előtt telítették az anyagot". Ezek biztosították a szín tartósságát is. „Az első ilyen pác a timsó volt, majd a cserzőgubacs, szappan, fa, vas és más fémek oxidjait is felhasználták erre a célra" (LÁSZLÓ 1983, 295).

annak ellenére nagyra értékelték, hogy ennek a tetűfajnak magas a zsírtartalma, ami nagyban megnehezítette a vele való szövetfestést. Greenfield szerint ez volt a középkori Európa legszebb vörös festőanyaga (Greenfield 2006, 48), később azonban a spanyolok által Európába hozott kosenil miatt visszaszorul a használata. Közrejátszott ebben, hogy hasonló mennyiségű színezékanyagot előállításához harmincszor annyi örmény tetvet kellett felhasználni, mint újvilági tetvet, ill. az is, hogy – az újvilági kosenillel ellentétben, de a lengyel bíbortetvekhez hasonlóan – ezeket a tetveket évente csupán egyszer lehetett „szüretelni" (uo. 103).

Kosenil: Egy bizonyos kaktuszfajon (a fügekaktusz egyik alfaján: *Opuntia coccinellifera*) élősködő *újvilági bíbortetű* vagy másképpen *kármintetű* (*Coccus cacti* vagy *Dactylopius coccus*). E tetűfaj nőnemű példányainak szárított petéiből – melyek kárminsavat tartalmaznak – igen jó minőségű szerves festékanyag nyerhető. A következő neveken említik forrásaink: *bíborbogár, bársony-festő bogár* (mindkettőt megtaláljuk pl. itt: Fábián 152), *cochenille* vagy *kosenil/kozenil* olykor *kosenilla/koksinella*. Eredetileg „az inkák és aztékok kincse, majd évszázadokon át a spanyolok zsákmánya" volt (emiatt *spanyolvörös*nek is nevezték, ld. Finlay 2002, 140, 155). Az Amerikából behozott szárított tetűkből Firenzében, Bécsben és Párizsban gyártottak ún. kárminlakkot (Hajnal 1981, 107).[17] A kosenil távoli rokona az indoeurópai kermeszfajoknak. Színezéke – amelyet *kármin*nak is neveznek[18] – főleg arról nevezetes, hogy friss állapotában „a legvörösebb festékanyag, amit a természet valaha is létrehozott" (Finlay 2004, 141).[19] Pigmentjének „kb. tízszer nagyobb a színezőereje", mint az óvilági bíbortetűnek, vagyis a kermesznek. Gazdaságosan használható a textilfestésben, mivel 3 kg tetűből 1 kg színezéket elő lehetett állítani, ami kb. 10 kg gyapjú élénk színűvé tételéhez elegendő volt (Szikszai 2005, 24). Ráadásul Angliában a „17. század elején egy flamand kémikus, Cornelius Drebbel és vejei, a Kufflerek" felfedeztek egy sajátos, „ón alapú festőpácot", ami még inkább lecsökkentette a kárminnal festett szövetek előállítási költségét (Schneider 1985, 68). Ez az ónpáccal festett kosenil „holland skarlát" néven is előfordul a forrásokban (Timár-Balázsy 2002, 52). Később azonban a nála is olcsóbb színezékanyagok hatására lassan kiszorult a textilfestésből, napjainkban főleg csupán a szépségiparban és E120 vagy *kárminsav* néven ételszínezékként használják (Finlay 2004, 140–42).

[17] Némileg ellentmond ennek, hogy Fuchs a 20. század elején még azt írta, hogy a müncheni és a bécsi lakk készül kosenilből, a „firenzei (florentini) lakkot" viszont a vörösfák kivonatából készítik (FUCHS 1903, 27).

[18] A *kármin* mészből, agyagból és kosenilből elegyített festéket is jelölhet (ld. BROBY-JOHANSEN 1969, 338).

[19] Vö. „kosenilla, mellyel festett szin minden veres szineket meghalad" (FERENCZY 1809, 266); „a legjobb veres festék Chocenille bogarakból készítettik" (EuMaF 362).

A 19. században még a Kanári-szigeteken tartottak nagy mennyiségben bíbortetveket, „napjainkra már csak Lanzarote szigetén vannak tenyészetek" (Lente 2017, 342). Ezt a festékanyagot kizárólag pác segítségével festették textilre, de a különböző pácokkal másféle színt értek el vele: kárminpirosat, lilásat stb. (ld. Hajnal 1981, 108). A vele festhető árnyalatok nagyban függtek a kosenil minőségétől is, mivel általában a kárminsav „%-os aránya" aszerint változott, hogy a festékanyag honnan származott „vagy hol került forgalomba (pl. a bécsi karmint timfölddel elegyítették)" (uo. 99). A kosenillel festett szövetek színtartóssága kifejezetten jó, ettől függetlenül természetesen ismerünk olyan több száz éves, kizárólag ezzel festett textileket is, melyek az idők folyamán rózsaszínes tónusúra fakultak (H. Hofenk De Graaff 1983, 226).

Mínium: Fehér ólomból (lat. *ceruse*) mesterségesen is előállítható (ez az „égetett ólomfehér", ld. Inzelt 2003, 99), de a természetben ásványként is fellelhető mérgező festékanyag, az ólom és az oxigén vegyülete: ólomoxid. Elnevezése még: *ólompír*, *ólomvörös*, *ólomcinóber*, *szaturnuszvörös*, *saturnusminium*, *párisi vörös*.[20] Híres ókori „lelőhelyei" az efézusi ólombányák voltak. Ólomból már a rómaiak is számos pirosas tónust elő tudtak állítani. Egy eredetmonda szerint Pireusz kikötőjében egy tűzvész alkalmával véletlenül leégett egy hajórakomány fehér ólom, „azóta értenek hozzá, hogyan kell ólomfehérből erős izzítással, sav adagolása mellett" míniumot égetni (Wehlte 2004, 85). Az ólomnak (vagy inkább magának a míniumnak, ld. Gesztelyi 2001, 222; Járó 1997, 181) és az okkernek együttes hevítéséből szép rózsaszínes tónus keletkezett, amely Plinius műveiben *sandyx* néven szerepel (Pastoureau 2017, 35; a PalLex egyszerűen a mínium neveként tünteti fel a *sandix* szót, ld. XIII. 422). Ezzel a névvel azonban a középkorban már a festőbuzért jelölik (Heitler 2012, 45). Egyebek mellett a középkori miniatúrák festőanyaga, maga a *miniatúra* név is a *mínium* szóra vezethető vissza (Várkonyi 2001, 238). Más vélemények szerint a miniatúrák festékanyaga inkább a cinóber volt, melyet azonban a középkori szerzetesek *mínium* névvel jelöltek, kisméretű alkotásaik ezért kapták a *miniatúra* nevet (Hungerbühler 2007, 32).[21] A téglapor mellett gyakran hamísították míniummal a nála értékesebb cinóbert (Heitler 2012, 151). Ezt a festéket a hazai népi bútorokon is használták, pl. egy 18. századi sajógömöri tulipános láda piros színéről mutatták ki, hogy míniummal festették

[20] Akad olyan forrás, amelyben a vörösfával festett színt nevezik ekképp: *„Párisi Piros szín, Pariser Roth"* (GYARMATI 1806, 58).

[21] Bizonyított tény ugyanis, hogy a *mínium* nevet gyakran használták a cinóberre is, ill. más ásványi eredetű vörös színt adó színezékvegyületekre (PASTOUREAU 2017, 35). Vö. „Cinnabaris rubra A' *minium* veres" (Comenius: *Janua ling. lat. vestibulum*. Colores, Szinek c. alfejezet).

(Veres 2007, 27). Európában a 19–20. században több országban is gyártották: Angliában, Franciaországban, Németországban, sőt még Ausztriában is. Ekkoriban „máz, flintüveg [egyfajta precíz fénytani üveg] és hamis nemeskövek előállítására, ragaszkészítésre, kenceforrasztásra, alapfestékül" alkalmazták (N. n. 1908, 230; ezenfelül használták „papirfestésre, alapozásra, vastárgyak bevonására [...] gyufafestésre, stb.", ld. Koós 287). Bár a míniumfesték színe idővel kifehéredik, még a 19. századi művészek (pl. van Gogh), ill. a 20. század eleji nyomdaipar is használta (uo., ill. Lente 2017, 343). Árnyalatát tekintve narancsba hajló tónusú, kissé barnulásra hajlamos (Szőnyi 1957, 49).

Okker: Egyfajta festőföld (vasoxid, mangánoxid és agyag keveréke, ld. Inzelt 2003, 99), de – ősiségét előtérbe helyezve – úgy is meghatározhatjuk, mint egy „cro-magnoni pigmentet", mellyel narancs és barna közti tónusokat lehet festeni (Greenfield 2006, 13). Az *okker* görög eredetű szó, „jelentése halványsárga". Ez a név azonban (jelzők nélkül) „ma már erőteljesebb színre utal – vörösebbre, barnábbra, földszerűbbre". Valamennyi lakott földrészen használták, pl. az amerikai indiánokat éppen azért nevezték *réz-* vagy *vörösbőrű*eknek, mert „okkerrel festették magukat (védelmül a gonosz ellen [...] oltalmul télen a hidegtől, nyáron a rovaroktól)" (Finlay 2004, 32). Pliniusnál a vörös festékként alkalmazott okker különböző minőségű változatai *rubrica* néven szerepelnek. Vörös színű okkert már ősidők óta állítanak elő sárga okkerből[22] melegítéssel; hőfoktól függően narancsos, pirosas vagy lilás lesz a végeredmény (Pastoureau 2017, 34; vö. Plinius 2001, 169). Így keletkezett az ún. „égetett okker" *(ochra exusta),* amely „igen jó minőségű, mély tónusú festék" (Gesztelyi 2001, 221).[23] Vörös változata előfordul a természetben is hematitként (vörösvasérc), ill. más olyan érc formájában, amely bauxitban (vasoxid) gazdag. „Leginkább vulkanikus tájakon fordul elő" (Szőnyi 1957, 48). Az antik világ legértékesebb lelőhelye Szinópé (egy, az Északi-tenger mellett fekvő ázsiai bányászváros) környéke volt, az innen származó festéket *sinopis, sinopia* néven ismerték (Pastoureau 2017, 35; a vasoxidot tartalmazó vörös agyag neve „szinopit" a mai ásványtanban is, ld. Gesztelyi 2001, 221). Vörös okkernek számít az ún. *bólusz* is, amelyet a reneszánszban és a barokkban főleg a festmények alapozására hasz-

[22] Bár sárga okkernek nevezik, nem csupán sárga színben létezik, akárcsak a vörös okkernek, ennek is létezik sötét, barnás színű változata (SZŐNYI 1957, 46).

[23] „Hevítéskor a sárga okker egy kalcinációnak nevezett folyamat során vörösre változik." Később is használták ezt a módszert, „emiatt egyes festékeknek két nevük van. A sziéna párja az »égetett sziéna«, a 18. században pedig a holland festékgyártók rendszeresen vásároltak sárga okkert Franciaországban, felhevítették, majd »angolvörös« néven értékesítették" (FINLAY 2004, 46–47).

náltak. A művészek által használt festékek közül vörös okkerből készül a *velencei vörös*, az *angolvörös*, az *indiai vörös* stb. (Szőnyi 1957, 49).
Orcein: ld. Orseille

Orleánfa: Egy Dél-Amerikában őshonos örökzöld *(Bixa orellana)*. Elnevezése még: *orleán*, *terra orellana* (fr. *roucuo, rocouyer*). Termésének húsos maghéjában található – a bixin, korábban *anotto/arnotto/arnatto*[24] néven is ismert – festékanyag, amelyből régóta készül erjesztéses eljárással „piros és sárga, gyapjú- és selyemfesték" (PalLex XIII. 482). Ezt a festéket, amelynek színe narancspiros, a mexikói őslakosok is használták „testük és ruházatuk festésére", de ők a növény többi részét is hasznosították saját gyógyászati gyakorlatukban (Járainé Komlódi 1980, 224. A „rézbőrű indián" elnevezés az okkeres testfestésen túl onnan eredhet, hogy a közép-amerikai indiánok ezzel festették a bőrüket pirosra (Seiler-Baldinger 2007, 60). Nyugat-Európában – a kelmefestésen túl – tejtermékeket (sajtot, vajat), olajat, lakkot, viaszt is színeztek vele, ill. nyomdai metszetek festésénél is használták (N. n. 1908, 230. RévLex XIV. 788). A hazai források ritkán utalnak ennek a festőanyagnak a használatára, de pl. egy 19. század eleji festék-receptgyűjteményben előkerül a neve (pontosabban egy „orlion nevü festék" neve) egy narancsszín előállítását leíró receptben (Ráduly 1977, 339). Szerepel egy 1875-ös törvénytervezetben is, más, „festéshez vagy cserzéshez való héjak, gyökerek, levelek, virágok, gyümölcsök és effélék" között,[25] ekkortájt ugyanis egyrészt brazíliai, másrészt guadeloupe-i (a Karib-térség francia fennhatóságú szigete) és cayenne-i kereskedők forgalmazták ezt a nedves állapotban tartott anyagot lepény- vagy hengerformájú, gyékénybe csavart csomagokban (N. n. 1908, 230).

Orleáns: A régi szövegekben ez a név – Endrei és Hajnal véleménye szerint – olykor az orleánfát jelöli, olykor viszont a festő bengét (kövi benge, sziklai benge, szirti benge: *Rhamnus saxatilis Jacq.* vagy *R. infectorius L., R. tinctorius W. et K.*, ld. Endrei–Hajnal 1958, 455). A festő benge egy közép-európai védett cserje, melynek „bogyója gömbölyű, éretten fekete. Korábban, akárcsak a varjútövis bogyóját, gyapjúfestésre használták" (Sárkány-Kiss et al. é. n.). Méghozzá mind a varjútövis („festőkökény"), mind a festőbenge bogyóiból – timsó hozzáadásával – zöld (!) „nedvfesték" készült, amelyet a 19. század első felében *Saftgrün* néven forgalmaztak. A hazánkban szintén honos – az iménti bengék családjába tartozó – közönséges

[24] Vö. egy 19. századi szótár „annolto" szócikkével, amely a *bixa orellana* színét emlegeti, méghozzá „verhenyes színként" határozva meg azt (BALOGH 1883, 26).

[25] Törvényjavaslat az osztrák-magyar vámterület általános vámtarifájáról. Ld. *Képviselőházi irományok*, 1875. XXI. köt. 64.

kutyabenge (*Frangula alnus*, régebben *Rhamnus frangula*) bogyóiból azonban egykor a zöld mellett „veres festéket" is nyertek (Wagner 1844, 12, 211).

Orseille: Bizonyos zuzmókból készült festék. További nevei: *orcein*, *archil/orchil*, *orcinol*. Egyes feltételezések szerint az *orseille* szót kell sejtenünk 17–18. századi nyelvemlékeink *uszólag*, *úszóvan*, *üszely* főneve alatt (amelyek a „festett" szóval kapcsolódnak össze: *uszólag/uszóvan festett*, *üszely berzsennyel festett*, ld. NySz III. 866–867; Magyary-Kossa 1931, 392). A többféle – lakmuszkészítésre is használt – zuzmófajból (pl. *Rocella tinctora* v. *Rocella Montagnei*) előállított drága textilfestéket már az egyiptomiak is használták ruházatuk festésére. Az *orseille* eredeti héber neve *(pukh)* később a szemfestés szinonimájává vált, ami arra utal, hogy e festéknek a textilfestésen túl az arcfestésben is szerepe lehetett (Forbes 1964, II. 109). A görögök és a rómaiak is használták (Plinius szerint a legértékesebb a Kanári-szigetekről származott, ld. Pastoureau 2017, 37), a színezék latin neve: *fucus*, *alga maris* (Forbes 1964, II. 103). A 14. században újra felfedezik, amikor Firenzében egy német vagy angol származású kereskedő, név szerint Frederico (Ferro) Rucellai/Oricellari festőműhelyében használni kezdi ezt a zuzmót: egyfajta keleti eljárással – poshadt vizelettel és lime hozzáadásával – lila festéket készít belőle (Partington 1964, 399; a kereskedő saját családnevét a festék nevéből kölcsönözte). A régi festékleírásokban éppen ezért a „püspöklila" színt utánzó receptekben is szerepel ez a festőanyag (H. Hofenk De Graaff 1983, 226; ugyanitt a következő megállapítás is olvasható: „tiltott szín volt, s így csak ritkán találkozhatunk vele a gyapjucéhek szabályzatában"). A 19. században a következő orseille készítmények voltak forgalomban: a *tészta alakú orseille* (orseille en pâte): vízzel szűrt zuzmóőrleményből és ammóniából készülő festék; *francia purpur:* a zuzmók festőanyagának a mészlakkja; *persio/cudbear:* a szárított skóciai zuzmók lila színű, por formájú őrleménye. Elsősorban gyapjú- és selyemfestésben használták, míg a metilibolya, ill. más mesterséges festékek háttérbe nem szorították (Rózsa 1902, 123). Kevés pác hozzáadását igényli, használata többé-kevésbé liláspiros színt eredményez (Pastoureau 2017, 37–38).[26]

Realgár: Már „az ókorban is használták, a görög írók »szandaraké«-nak nevezték" a vörös arzénszulfidot (Szundy 1977, 398). Névváltozatai: *arzénvörös*, *vörös kénarzén*, *szandarak*. (Welhte szerint Plinius hibásan nevezi a realgárt szandaraknak [2004, 180], szerinte ólomglét és mínium keverék kiégetése által készült a „régi *szandarak*" [2004, 85]). A realgár egy mérgező „narancsos-vörös pigment", amely „fény hatására viszonylag könnyen bomlik". Éppen ezért „nagyobb jelentőségre sohasem tett szert".

[26] Vö. „A lakmusz zuzmó ammoniákkal violaszínt… ád" (EgyME VIII. 267–268). Vö. még: „az orseille kivonatát használják gyapjunyomásra, a közönséges orseillet pedig a gyapjú és selyem *lila*, *amarantvörös* és *viola* szinének előidézésére" (Koós 292; kiemelés – B. B.).

A középkortól mesterségesen is elő tudták állítani. Főként keleten használták, a 12–16. századi ikonok festőanyagaként szolgált, de a velencei festők is alkalmazták a képeiken. „A 18. század végére teljesen kikopik a használatból" (Sajó 2008, 43).

Sáfrány: Sáfrányos szeklice *(Carthamus tinctorus)*. Régi nevei: *vadsáfrány, pórsáfrány, parasztsáfrány, olajözön, szaflór, tótsáfrány, szeklic(z)e/sziklic(z)e/szelitczke, magyar pirosító, bogács sáfrány* stb. Az „olajözön" név arra utal, hogy a növény magvaiból értékes olaj sajtolható, napjainkban már főleg emiatt termesztik. A szeklice azonban nem csupán olaj-, hanem fűszer- és festőnövény is. „Botanikailag nem rokona a Földközi-tenger mellékén honos igazi vagy *jóféle sáfránynak (Crocus sativus)*" (Kemendi 1989, 38, kiemelés az eredetiben). Pirosra és sárgára is lehet vele festeni, a szirmokban ugyanis kétféle színezőanyag van: egy vízben oldható sárga, ill. egy vízben nem oldódó, pirosra színező vegyület, melynek neve: kartamin (v. „szafflor-kármin", ld. N. n. 1908, 230).[27] Eredeti hazája ismeretlen, de mindenképpen trópusi, szubtrópusi tájakról (Afrikából vagy Kis-Ázsiából) került Európába. Már az ókori görögök és rómaiak is használták, elsősorban narancsos tónusokat festettek vele (Pastoureau 2017, 37). A 18. században főként a Rajna mentén termesztik, „mivel ott festeni-is tudnak véle, nem tsak tollat posztót, hanem selyem-materiát-is, még pedig *piros ró'sa szín*re" (Veszelszki 137). Egyes vélemények szerint azonban a kartaminból (szódával) nyert rózsaszín árnyalat „az iparban csak 1800 után válik használatossá" (Endrei–Hajnal 1958, 456). Veszelszki szerint a 18. századi pesti selyemipar is kísérletezett a szeklicével való festéssel (137). Mátyus István 18. század végi könyve szerint ezt a növényt – a selyem, posztó és tollfestésen túl – arcpirosítóként is használták. A parasztság – fűszerként való használatán túl – pamut- és lenvásznat színezett vele (halványsárgára), Dél-Magyarországon pl. ezzel sárgították a halottas lepedőket (Kemendi 1989, 39). A 19. század végén a Debrecenben termesztett magyar „kimosott (nemesített)" sáfrányt európai viszonylatban is a jó minőségű sáfrányok közé sorolták (ekkortájt egyébként a dél-európai és kis-ázsiai növények szárított szirmait gömb- vagy lepényformára összepréselve hozták forgalomba; a szirmok „nagy festőerővel" bíró, de tartós színt nem adó kartaminját azonban nehezen lehetett kivonni, ld. N. n. 1908, 230). Egy 19. század eleji magyar tudósítás szerint a virágból először kivonták a sárgára festő anyagokat, majd addig áztatták (citromleves vízben), míg a folyadék „*tseresznyeszín*t nem kapott", azután abba került a festeni kívánt selyem (Kemendi 1989, 39). A virág kivonatát manapság színezőként a cukrászat, a borászat, a gyógyszer- és a likőripar hasznosítja.

[27] Vö. „*chinai vörös*. Így nevezik a praeparált természetes cinóbert, de a szafflórból nyert carthamint is" (Koós 70).

Szantálfa: Vörös szantálfa (*Pterocarpus santalinus*, elnevezése még: *sandel, caliatur, camwood, barwood*, ld. PalLex XVI. 110). Élőhelye: India, Dél-Ázsia, Nyugat-Afrika és Amerika egyes vidékei. A hinduizmusban kultikus jelentőséggel bíró fa, melynek belső törzse a – gyantaszerű, vízben nem oldódó – *szantalin/kino* nevű festőanyagot tartalmazza (N. n. 1908, 39; Kemendi 1989, 20; PalLex XVI. 110). Európában a 16. század óta használják festékként, eleinte főleg gyapjút színeztek vele. „Hosszant hasított, vastag vagy gömbölyű, 150 kg súlyú darabokban" vagy „sötétvörös, könnyű rostokban", ill. „világos-vörös poralakban" került forgalomba (Rózsa 1902, 106). A festékanyagot „a porrá őrölt fából erjesztéssel vonták ki". A 19. század végéig volt jelentősége. „Textilfestéshez más növényi színezékkel keverték." A kelmefestésen túl bőrfestésre, bútorfénynek, ill. a nyomdászatban is használták (Kemendi 1989, 21; N. n. 1908, 230). Páctól függően piros, narancspiros, barnásvörös és lila színt lehetett vele elérni (Hajnal 1981, 109).

Törökpirosító: Szíriai rutafű *(Peganum harmala)*. Keleti festő- és fűszernövény, hallucinogén hatású. A Közel-Keleten máig rituális és gyógyászati jelentősége van (ld. Kargioğlu et al. 2010, 447–448). Alkohol felhasználásával magjaiból rózsaszín, narancsszín és élénkpiros festék nyerhető (Redfern 2001), amelyet a törökök általában textilfestéshez használtak. Hazánkban is meghonosították a török hódoltság idején, de hogy pontosan milyen céllal, az még nem kellően tisztázott.

Vörösfák: Az ún. brazilin nevű (levegőn brazileinné oxidálódó, ld. Rózsa 1902, 105) színezőanyaggal bíró fafélék nagy része botanikailag a *Caesalpiniá*k családjába tartozik, amely Dél-Amerikában és Távol-Keleten őshonos. (Fontosabb fajai: *C. brasilienis, C. echinata, C. Vesicaria, C. Sapan,* ld. Brunello 1973, 337). A jávai vörösfát már a 14. században nagy mennyiségben importálták Európába, de használata már a 13. századtól adatolható. „A középkor egyik legfontosabb természetes színezéke volt" (Timár-Balázsy 2002, 53). Eleinte gyapjút és pamutot festettek vele, később már selymet is, ezt ugyanis pác nélkül is megszínezte (Brunello 1973, 337). „Régi füveskönyvekben Lignum presillum volt a neve." A fa legrégibb magyar nevéből: *berzseny/börzsöny*, ill. annak írásos előfordulásaiból arra következtetnek, hogy „feltehetően már a honfoglalás előtt ismerte a magyarság ezt a festőnövényt" (Kemendi 1989, 20).[28] További elnevezésük még: *vörös festékfa, brazilfa / brazíliai fa, fernambuk/pernambuk* stb. (ld. Sándor: Sf V. 76). (Mivel egykor kékre festő faforgá-

28 A *berzseny* szó ugyanakkor a korai magyar botanikai szakirodalomban nem feltétlenül csupán ezt a fát, hanem még a következő növényeket jelölhette: ricinus *(Ricinus communis)*, amerikai alkörmös *(Phytolacca americana)* (ld. VÖRÖS 2008, 108).

csok is használatban voltak, *„vörös/piros berzseny"* néven is megkülönböztethették, ld. K. Karlovszky 1887, 20). Magyarországon is honos egyféle, „a Caesalpinák családjába tartozó" vörösfa, de a hazai „berzsenyfa sokkal kevesebb hatóanyaggal bír, mint az argentin eredetű" (Hajnal 1981, 99). De általában is igaz, hogy „a vörösfának sokféle minőségét különböztették meg". Az amerikaiak közül az a brazíliai volt a legértékesebb, amely a „Pernambuko [ma: Pernambuco tartomány] környékén honos" fából készült (Rózsa 1902, 104; innen ered a fa *fernambuk/perbambuk* neve). A tengeri kikötők közelében épült festőfamalmokban megőrölt, majd onnan messzire eljutó festőanyagot elsősorban gyapjún, selymen, pamuton alkalmazták, de vörös tintát is készítettek belőle. Magyarországon korábban a lovak farkának, sörényének festésében is szerepe lehetett (Kemendi 1989, 20, 17), később pedig elsősorban egyszínű piros húsvéti tojást készítettek a levében (Györgyi 1979, 609; Kemendi 1989, 15). A vele festhető szín (timsó hozzáadásával) elsősorban liláspiros.[29] A vele festett szövetnek „gyenge a színtartósága", ill. „az idők során tónusában is változás" áll elő: liláspirosból sárgásbarnássá (H. Hofenk De Graaff 1983, 224–225) vagy rózsaszínes-barnássá fakul (Greenfield [2006, 46] szerint egyébként ennek a festőanyagnak további hátránya, hogy megkeményíti a ruha anyagát).

Vörösokker ld. Okker

[29] Vö. „a berzsenyfa forgácsából különböző pácokkal rózsapiros, sötétvörös (amarántszín) karmazsin- és bíborszínű festékeket tudtak előállítani" (KEMENDI 1989, 20). Ugyanezek a színnevek szerepelnek a berzsennyel festhető színek kontextusában itt: N. n. 1908, 230.

RÖVIDÍTÉSEK

(Szótárak, lexikonok és egyéb fontos forrásművek)

Alberti = ALBERTI, Leon Battista: *A festészetről* (1436), I. könyv.

BalassiSz = JAKAB László – BÖLCSKEI András: *Balassi-szótár* (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8.) Debrecen, 2000. http://mek.oszk.hu/01300/01363/

Ball = BALLAGI Mór: *A magyar nyelv teljes szótára 1–2.* Pest, 1867–1872.

Baróti: KisdSz = BARÓTI SZABÓ Dávid: *Kisded szo-tár.* (2., bőv. kiadás.) Kassa, 1792. http://mek.oszk.hu/07000/07010/

Baróti: PaM = uő: *Paraszti majorság I.* Pozsony–Kassa, 1779.

Beniczky = BENICZKY Péter: Az különböző színfestékeknek értelme és magyarázatja. http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/55Orlovszky/beniczky/szinfestek.html

Benkő = BENKŐ Ferenc: *Magyar Mineorologia, az az a kövek s értzek Tudománya*, Kolozsvár, 1786.

Bod: Leks = BOD Péter: *Szent Irás' Értelmére Vezérlö Magyar Leksikon*… Győr, 1746.
http://mek.oszk.hu/09100/09122/

Bod: SztH = uő: *Szent Heortokrátes avagy a' keresztyének között elö fordúló innepeknek… magyarra fordíttatott…* 1757.

BorL = *Borászati Lapok*, 1858–1943. https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/BoraszatiLapok/

BorLex = Borlexikon. A borászatban, borkóstolás során leggyakrabban használt kifejezések gyűjteménye. http://www.boraszportal.hu/borlexikon/

Cal = MELICH János: *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből.* Budapest, 1912. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_163/?pg=0&layout=s

CzF = CZUCZOR Gergely – FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest, 1862–1874. http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf/

Csapó = CSAPÓ József: *Uj füves és virágos magyar kert.* Pozsony–Pest, 1792.

CsángA = GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula – SZABÓ T. Attila (szerk.): *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2.* Budapest, 1991.

Csokonai: D = CSOKONAI V. Mihály: *Dorottya, vagyis a dámák diadalma a fársángon.* Nagyvárad–Vác, 1804.

DCSz = KÁLNÁSI Árpád: *Debreceni cívis szótár.* (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83.) Debrecen, 2005. http://mek.oszk.hu/03200/03209/

Diat = MÁTYUS István: *Ó és Új Diatetica az az: az Életnek és Egésségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb Természeti Eszközöknek… való elé-számlálása… I–VI.* Posony, 1787–1793.

Diószegi = DIÓSZEGI Sámuel: *Magyar fűvész könyv.* Debrecen, 1807.

Dugonics: E = DUGONICS András: *Etelka I–II.* Másadik megjobbított kiadás. Pest, 1791.

Dugonics: E új kiadás = PENKE Olga (s. a. rend.): *Dugonics András: Etelka. Csokonai könyvtár, Források.* (Régi kortársaink 8.) Debrecen, 2002. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101409/CSKF08Etelka.pdf;jsessionid=D24FB768D358ED06D82B329EB8C63A2B?sequence=1

Dugonics: MPéld = uő: *Magyar példabeszédek és jeles mondások I–II.* Szeged, 1820.

Dugonics: Sz = uő: *A szerecsenek I–II.* Pozsony–Pest, 1798.

(Dugonics eredeti művei az interneten itt találhatók: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/muze_megy_cson_muzealis_konyvek/.)

EgyME = TÖRÖK János (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopeadia* I–XIII. Pest/Budapest, Szent István Társulat, 1859–1876.

ESz = ZAICZ Gábor (szerk.): *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, 2006.

Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata (1890-től). https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/Ethnografia/

EuMaF = *Az Europai Manufakturák és Fábrikák… Készítette… Möllner János… fordította… Mokri Beniamin.* Pest, 1818.

Faludi: Ist = FALUDI Ferenc: *Istenes jóságra… oktatott Nemes Asszony.* Buda, 1748.

Faludi: Udv = uő: *Udvari Kátó.* Győr, 1790.

Fábián = FÁBIÁN József: *Természetihistoria a' gyermekeknek mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után… kiadott… Fábián Jósef.* Veszprém, 1799.

FoVBe = *A folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példáji.* Nagyszeben, 1790.

Földi: Kö = FÖLDI János költeményei, ld. MIXICH 1910.

Földi: MaG = uő: *Magyar Grammatica* 1795, ld. GULYÁS 1912.

Földi: TermH = uő: *Természeti história.* Pozsony, 1801.

Gáti: MásJ = GÁTI István: *Második Jósef a maramarosi éhségben.* [H. n.], 1792.

Gáti: TermH = uő: *A természet históriája.* Pozsony, 1795.

Gergelyffi = GERGELYFFI András: *Technologia, vagyis a' mesterségek és némelly alkotmányok rövid leírása.* Pozsony, 1809.

Gvadányi: MaDá = GVADÁNYI József: *A' nemes magyar dámákhoz, és kis aszszonyokhoz szólló versek, mellyeket…* Pozsony–Komárom, 1790.

Gvadányi: OrszGy = uő: *A mostan folyo ország gyűlésének satyrico criticé való leírása*. Pozsony, 1791.

Gyöngyösi: PorMF = GYÖNGYÖSI István: *Porábúl megéldett Főnix*. Lőcse, 1693.

Gyöngyösi: ThZr = uő: *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*. (1683 körül).

Gyöngyösi: PrE = uő: *Prosperpina elragadtatása*… H. n., 1732.

Gyöngyösi: CuV = uő: *Cuma városában építtett Dédalus temploma*. H. n., 1724

Gyöngyösi: MásT = uő: *Mással társalkodó Murányi Vénus*… Kassa, 1664.

Gyöngyösi: RóK = uő: *Rózsakoszorú, azmely… Jézus Krisztusnak és… az szeplőtelen Szűz Máriának… fejír és piros Rózsáibúl köttetett*… Lőcse, 1690.

Gyöngyösi: ÚjÉ = uő: *Új életre hozatott Chariclia*. Lőcse, 1700.

Hankó: HáK = HANKÓ Vilmos: *Házi kincstár. Több száz titkos szer. Hasznos tudnivalók a háztartás, gazdaság-, egészségtan- s a mindennapi élet stb. köréből*. (3. kiadás.) Budapest, 1902.

Hankó: Ch = uő: *Chemia, az ásványtan és földtan elemeivel*. Budapest, 1902.

HasznM = Hasznos Mulatságok (a Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz Toldalékul írta 's kiadta Kultsár István, ill. *A Nemzeti Ujsághoz Toldalékul alapítá néhai Kultsár István táblabíró)*. (1817–1840 között félévente Pesten megjelenő periodika.) http://real-j.mtak.hu/view/journal/Hasznos_Mulats=E1gok.html

Jambressich = JAMBRESSICH, Andrea: *Lexicon latinum: interpretatione Illyrica, germanica et hungarica locuples*… Zágráb, 1742.

JelG = *Jeless gondolatok rövid történetekkel, mellyek az régiebb Philofophusoknak… könyveiből öszve szedettek*… Nyomtatt. Kolosvárt, 1777.

Jeney = JENEY György: *Természet Könyve A hortobágyi pásztor, és a természet-vizsgálo. A Nem-Tudósok Kedvekért irta*… Pest, 1791.

JóE = *Angliai országban lévő Salernitana Scholának jo egésségről való meg-tartásnak módgyáról irott könyve*… Nyomtattatott Kolosvárat, 1770. (3. kiadás.)

Kassai = KASSAI József: *Származtató s gyökerésző magyar–diák szókönyv I–III*. Pest, 1833–1834. https://books.google.hu/books/about/Származtató_s_gyökkerésző_magyar_di.html?id=MvgUAAAAYAAJ&redir_esc=y

KatLex = Magyar Katolikus Lexikon. (A Magyar Katolikus Lexikon kísérleti internetes változata.) http://lexikon.katolikus.hu/

Kármán = KÁRMÁN József: *Kachimir, vagy Az ártatlan Hegyek*. Vác, 1794.

Kiss: BéRef = KISS Bálint: A Békés-bánáti református egyházmegye története, 1836. Ld. GILICZE–KORMOS 1992.

Kiss: MaR = uő: *Magyar régiségek*. Pest, 1839.

Kiss: NőiT = uő: *Nőitan vagy Az asszonyi nevezetesebb munkák és kötelességek tudománya* Pest, 1846.

Kiss: SzRef = uő: A szentesi református eklézsia krónikája. Kézirat, 1825 előtt.

Koós = KOÓS Gábor: *Az áruisme kis lexicona, tekintettel a vegytani es mechánikai technológiára*. Pozsony–Budapest, 1899.

KöEsT = *Közhasznú Esmeretek Tára a' Conversations-Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva I–XII.* Pest, Wigand–Landerer, 1831–1834. http://mek.oszk.hu/14700/14714/pdf/

KöMSz = BABOS Kálmán: *Közhasznú magyarázó szótár… idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére*. Pest, 1865. http://mek.oszk.hu/16400/16495/

LatSz = FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára, a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva…* Budapest, Franklin, 1884.
http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=xml&xmlID=cimlap

Lippay: PosK = LIPPAY János: *Posonyi Kert, mellyben… I–III.* Nagyszombat, 1664. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_03_Lippay_Posoni_kert/?pg=0&layout=s

Lonitzer = LONITZER Adam: *Naturalis historiae opus novum…* [Tomus I.] 1551.

MA = MOLNÁR Albert: *Dictiouarium Ungarico-Latinum.* 3., bőv. kiadás.) Heidelberg, 1621.

Magyarósi: PoM I–IV. = *Magyarósi Szöke Jozsef poetikai munkái I–IV.* Marosvásárhely, 1830–1831. (I. Lujza, II. Ódák, III. Magyarok, lantos históriai énekek, IV. Iba és Szelima Szomorú játék 5 felvonásban.)

Magyarósi: KöL = *Költői levelek I. írta Magyarósi Sz. József Sz.-Udvarhelyi Ref. Tanár.* 1871.

MagySz = KRESZNERICS Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* I–II. Buda, 1832.

MakN = *Makula-Nelkül-Valo Tükör Melly Az Üdvözitö Jesus Kristusnak…* Nagyszombat, 1746.

Melius: Herb = SZABÓ T. Attila (bevezetést írta, jegyz. ellátta): *Melius Péter Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* (Kolozsvár, 1578.) Bukarest, 1979.

MLex = SOMOGYI E. (szerk.): *Magyar Lexikon I–XVI.* Budapest, 1879–1886.

MNSz = *Magyar Nemzeti Szövegtár.* Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
http://corpus.nytud.hu/mnsz/

MNZs = *Magyar és Német zsebszótár.* Közre bocsátá a Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838.

MNyA = DEME L. – IMRE S. (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Akadémiai, Budapest, 1968–1977.

MTSz = SZINNYEI József: *Magyar tájszótár 1–2.* Budapest, Hornyánszky, 1893–1901.

NéprÉrt = *Néprajzi Értesítő.* A Magyar Néprajzi Múzeum folyóirata (1900-tól). https://www.neprajz.hu/gyujtemenyek/konyvtar/neprajzi-ertesito.html

NéprLex = Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon I–V.* Budapest, Akadémiai, 1977–1982. http://mek.niif.hu/02100/02115/html/

NéprK = *Néprajzi Közlemények*. Adatközlő néprajzi folyóirat (1956-tól). *Nyr* = *Magyar Nyelvőr*. Nyelvtudományi folyóirat (1872-től).

NySz = SZARVAS Gábor – SIMONYI Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III.* Budapest, 1890–1893.

OklSz = SZAMOTA István – ZOLNAI Gyula: *Magyar Oklevél Szótár.* Budapest, 1902–1906.

Oslex = MÁRTON József: *Három nyelvből készült oskolai lexicon, mellyet A' Magyar Ifjúság Számára Most Harmadszor Deák Nyelvel Megbövítve Kiadott…* I. (3. kiadás.) Béts, 1846.

Orczy = ORCZY Lőrinc: *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei.* Pozsony, 1789.

PalLex = *Pallas Nagy Lexikona I–XVI.* Budapest, 1893–1897.

Paap = PAAP János: *Hathangú ének…* 1796. (Ld. SZABÓ G. 2004.)

Parn = *Benkő Ferentz… által Esztenönként ki-adott Parnassusi Időtöltés* 1–7. 1790–1796. (Nagyszeben–Kolozsvár, 1793–1800.)

Peregriny: F = PEREGRINY Elek: A Földről. In *A kis Józsi könyve. Olvasókönyv 6–8 esztendős gyermekek számára.* Pest, 1848.

Peregriny: TermT = uő: *Természettörténet Az ifjuság tanítására és házi használatra.* Pest, 1847.

Pethe: MGazd = PETHE Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság I–II.* Pozsony, 1808–1813.

Pethe: FöldK = uő: *A földmivelési kímia gyökere.* [1795]. Bécs, 1815.

Péchi = PÉCHI (v. PÉCSI) Lukács: Az keresztyen szvzeknec tisteseges koszoroia melyben… http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xvi/pechil6.htm

Péteri = *Péteri Takáts József költeményes munkáji.* Bécs, 1796.

PPBl = Pápai Páriz Ferenc (Dictionarium hungarico-latinum) szótárának Bod Péter féle bővített kiadása Szeben, 1767.

PPl = PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum.* Lőcse, 1708. http://real-r.mtak.hu/623/

Prónay = PRÓNAY Pál: *A szöllőknek plántálásáról, helyes miveléséről, és a boroknak gondos meg-tartásáról való oktatás* Pest, 1786.

Rajz = *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból.* (1835–1839). http://real-j.mtak.hu/view/journal/Rajzolatok_a_t=E1rsas_=E9let_=E9s_divatvil=E1gb=F3l.html

Rettegi = RETTEGI György: *Emlékezetre való dolgok* (1779). Ld. JAKÓ 1970.

RévLex = *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája I–XXI.* Budapest, 1911–1935.

RMNyA = MURÁDIN László (gyűjt.); JUHÁSZ Dezső (szerk.): *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11.* Magyar Nyelvtudományi Társaság [3–11.] Magy. Nyelvtud. Társ. – Pharma Press, Budapest, 1995–2010.

RSzSz = KISS Gábor (szerk.): *Régi magyar szavak szótára.* Budapest, 2012.

Rumy = RUMY Károly: Jegyzéke azon festő növényeknek, melyek Magyarországban… *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsett tartott Hatodik Nagygyűlésének… Munkálatai.* Pécs, 1846.

Sándor: Sf = *Sokféle írá's egybe szede Sándor István.* (V. 1798. VIII. 1801.)
Schuster = SCHUSTER János: *A méreggel megétettettek... meg-mentése.* Kassa, 1821.
Sitkey: HGy = SITKEY Manó: Hasonszervi Gyogytan a' Lobos Nyavalyákrul. (Kézirat.) 1867. (A kézirat az újvidéki Matica srpska könyvtárban található.)
Sirkey: Törv = uő: Törvényszéki orvostan (Medicina Forensio) röviditett vázlata, Orvosok, Sebészek, Bírak és Törvénytudósok számára, 1867. (A kézirat az újvidéki Matica srpska könyvtárban található.)
SzamSz = CSŰRY Bálint: *Szamosháti szótár I–II.* Budapest, 1935–1936.
Szathmári = SZATHMÁRI PAP Mihály: *Menyegzöi korona...* Kolos'vári Nemes Ref. Collegium, 1753.
SzegSz = BÁLINT Sándor: *Szegedi Szótár I–II.* Budapest, 1957.
Szent-Mihályi = SZENT-MIHÁLYI Mihály: *Egyházi énekeskönyv.* Eger, 1798.
Sziksz = MELICH János: *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzése 1590-ből.* Budapest, 1906.
SzlavSz = PENAVIN Olga: *Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III.* Újvidék, Forum, 1968–78.
SzT = SZABÓ T. Attila – VÁMSZER Márta – KÓSA Ferenc (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XIV.* Budapest, Akadémiai – Bukarest, Kriterion, 1975–2014. http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html
ÚMTSz = HOSSZÚ Ferenc – B. LŐRINCZY Éva (szerk.): *Új Magyar Tájszótár I–V.* Budapest, 1979–2010.
Társ = Társalkodó. 1832–1848 között évente megjelenő periodika. http://real-j.mtak.hu/view/journal/T=E1rsalkod=F3.html
TESz = BENKŐ Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Budapest, 1967–1976.
TörtK = Magyar Történeti Korpusz. http://www.nytud.hu/hhc/
TudGy = Tudományos Gyűjtemény. (1817–1841).
https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/TudomanyosGyujtemeny/
TSz = *Magyar tájszótár.* Kiadta a' Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838. https://books.google.hu/books/about/Magyar_t%C3%A1jsz%C3%B3t%C3%A1r.html?id=dhJKAAAAcAAJ&redir_esc=y
Veszelszki = VESZELSZKI Antal: *A' növevény-plánták országából való erdei és mezei gyüjtemény vagy-is fa- és fűszeres könyv, mellyben...* Pest, 1798.
Verestói = VERESTÓI György: *Magyar Versek, Mellyeket Temetési és Lakadlami Külömbözö Alkalmatosságokra írt...* Kolosváratt, 1772.
VocSz = GYARMATHI Sámuel: *Vocabularium in quo... S. Gy. Szótár, mellyben sok magyar szókhoz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendbe szedett...* Béts, 1816.
VasU = Vasárnapi Ujság (1854–1921). https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/VasarnapiUjsag/

BIBLIOGRÁFIA

ABAFFY Csilla – T. SZABÓ Csilla

1995 *150 zsoltár, énekek éneke és az ünnepek alapigéi. Döbrentei-kódex 1508*. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság.

ABAFI Lajos

1875 *Szerelmi népdalok Székely Sándor gyűjtéséből.* Budapest.

ADORJÁN Imre

[1987] *Gyapjúszínezés Törökországban természetes anyagokkal.* Székesfehérvár.

AGGFI

1837a A szerelem képekben Hölgyeknek szentelve. III. Kép. Boldogtalan szerelem. *Rajz* I. félév, 48. sz. 380.

1837b Uj esztendei szép kisaszszony. *Rajz*, I. félév, 1. sz. 3–4.

ALBERS Josef

2006 *Színek kölcsönhatása. A látás didaktikájának alapjai*. Budapest, Magyar Képzőműv. Egy. –Arktisz.

ALEXANDER Bernát – LENHOSSÉK Mihály (szerk.)

[1905] *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátságai*. Budapest, Athenaeum.

ALMÁSY János

1890 *Magyar közmondások gyüjteménye. Különös tekintettel az életbölcseségre és a nevelésre. (Több mint hatezer közmondás).* Budapest, Franklin.

ALTMANN, Lothar

2006 *Festészeti lexikon.* Budapest, Ikar.

ANDERSON, Earl R.

2003 *Folk-taxonomies in Early English.* New York – London, Madison and Teaneck.

ANDOR Csaba

1977 Színek és színelméletek. *Rádió és Televízió Szemle* 9. 1. sz. 90–98.

ANDRÁSFALY Bertalan

1957 A vörösbor Magyarországon. *NéprÉrt* 39. 49–67.

1977 Bíbor. *NéprLex* I. 283–284.

1998 Buda és Eger vörösbora. *História* 5–6. sz. 48–49.

ANDRIĆ Edit

2018 A szerb színnevek. In SZÉKELY G. (szerk.): *A színek és a színnevek világa.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 206.) Budapest, Tinta, 281–294.

ARÁNYI Lajos

1864 *A kórbonctan elemei gyógygyakorló és törvényszéki orvosok számára sokratesi modorban tárgyalva.* Buda.

ARNHEIM, Rudolf

1979 *A vizuális élmény Az alkotó látás pszichológiája.* Budapest, Gondolat.

ATKINSON Rita L. – HILGARD Ernest

2005 *Pszichológia.* Budapest, Osiris.

AVAS Kálmánné

1998 *Az őrségi emberek élete.* (Vas megye néprajzi kincsestára. Helyismereti gyűjtők válogatott írásai 2.) Szombathely.

ÁBRAHÁM György – WENZELNÉ Gerőfy Klára – ANTAL Ákos – KOVÁCS Gábor

2014 *Műszaki Optika.* (Internetes tankönyv.) http://www.mogi.bme.hu/TAMOP/muszaki_optika/book.html#image_IV_36

ÁCS Károly

1858 *Virág a román (oláh) népköltészet mezejéről.* Pest.

ÁCS Klára

1928 Álarcosbál. In uő: *Kabaré tréfák.* Budapest.

ÁCS László – ÁCS Lászlóné

1974 Keresztelő, lakodalom, temetés Rábagyarmaton. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények.* 103–121.

ÁG Tibor

1996 *Bíborpiros szép rózsa. Népzenei gyűjtés Peredről.* Gyurcsó István Alapítvány Füzetek.

b. á.

1933 Legendák Budapest tündérkertjéből, a Gellérthegy déli oldaláról. *Az Est* 214. sz. 4.

BADICS Ferencz

1891 A Bácska. In *Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben.* VII. *Az Alföld.* Budapest.

BABUS Jolán

1976 *Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról.* Nyíregyháza.

BALANYI Béla

1994 A nagykőrösi szőlő-, gyümölcs és zöldségtermelés múltja. In NOVÁK L. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.* (Studia Comitatensia 23.) Szentendre, 529–552.

BALASSA Iván
1963 Veresborjú. *Ethn* 74. 26.
1973 Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. *Ethn* 84. 53–79.
BALÁZS Lajos
1994 A lakodalmi fenyő erotikus szimbolikája. *Kriza J. Népr. Társ. Évkönyve* II. 81–86.
BALLAGI Aladár
1884 *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve.* Budapest.
BALOGH Lajos – DEME László – IMRE Samu
1980 *Mutató a Magyar Nyelvjárási Atlasza 1–6. kötetéhez.* Budapest, Akadémiai.
BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit (s. a. rend.)
2004 Tőzsér Kapocs Anna*: Palócul tanított imádkozni anyám. Egy kazári palóc asszony önéletírása.* Budapest, Európai Folklór Intézet –L'Harmattan.
BALOGH Kálmán
1883 *Orvosi Műszótár.* Budapest.
BALOGH Lajos – JUHÁSZ Magdolna
2012 Amerikai karmazsinbogyó. In CSISZÁR Ágnes (szerk.): *Inváziós fajok Magyarországon.* Sopron, 31–35.
BANCZEROWSKI Janusz
1999 A kognitív nyelvészet alapelvei. *Nyr* 123. 78–87.
2000 A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96. 35–47.
BARABÁS Jenő
1956 Népviselettörténeti adatok Hódmezővásárhelyről. *NéprK* 1. 253–256.
BARABÁS László
1996 A farsangi dramatikus játékok és szokások marosszéki változatai. *Kriza J. Népr. Társ. Évkönyvei* IV. (Erdélyi és partiumi farsangok). 43–95.
2008 *Farsangi dramatikus szokások Népi színjátékok Marosszék régióban.* (PhD-kézirat.) Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/117864/ertekezes-t.pdf?sequence=6&isAllowed=y
BARANYAI Béláné
1965 A nyírbátori egykori ferenceskonvent középkori textíliái. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyvei* 6–7. 47–55.
BARNA Ferdinánd
1904 Adalékok közmondásaink s szólásaink eredetéhez. *Ethn* 15. 204–209.
BAROSS Károly
1890 Szőleink újjáalakitása IV. *BorL* 22. 38. sz. 265–261.

BARRATT Leslie B. – KONTRA Miklós

1996 Matching Hungarian és English color terms. *International Journal of Lexicography* 9/2. 102–117.

BARSI Ernő

1987 *Sály. Egy bükkalji falu a hagyományos gazdálkodás idején.* Miskolc.

BARTA András (szerk.)

1983 Krúdy Gyula: *Álmoskönyv Tenyérjóslások könyve.* Budapest. https://mek.oszk.hu/00700/00756/html/

BARTAL Antal

1901 *A magyarországi latinság szótára.* Budapest, Franklin.

BARTAL Aurél

1915 Kelmefestés és kelmenyomtatás. *Természettudományi Közlöny* 7. 633–634. sz. 537–551.

BARTHA Károly, N.

1932 A cserge készítése az udvarhelymegyei Bágy községben. *NéprÉrt* 24. 19–23.

BARTHA Júlia

1993 Adatok a török nép etnobotanikai ismeretéhez. Forrás: Keletkutatás, Kőrösi Csoma Társaság periodikája, Budapest, 1993. (Tavasz, 41–57.) Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár.

BARTHA Katalin

1937 *Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről.* Debrecen.

BASKAI (BRUMMER) Ernő

1941 Ásványok a palettán. *Természettudományi Közl.* 73. évf. 1120. 292–295.

1944 A bíbor története. *Búvár* 10. 4. sz. 148–150.

BAUHINUS, Joannes

2003 A rózsa orvosi hasznairól (részletek, Magyar László András fordításában). *A Dunánál* 2/4. 50–61.

BÁLINT Sándor

1976 *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete I.* Móra F. M. Évk. 1974–75.

1977 *A szögedi nemzet II.* M. F. Múz. Évk. 1976–77.

1998 *Ünnepi kalendárium I–III.* Szeged, Mandala.

BÁLIZS Beáta

2011 A huszadik század magyar színkutatói – nyelvészek. In BENE K. – SARLÓS I. – VITÁRI Zs. (szerk.): *Kutatási Füzetek 17.* A Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata, Pécs, 13–34.

2012 A magyar viseletkutatásról a színek tükrében *Ethn.* 123. 109–146.

2013 A lila színkategória a kupuszinai borszín és a kazári orgonaszín tükrében. In FARKAS Judit – KESZEG Vilmos (szerk.): *Kolozsvártól Pécsig, a Yaoitól a*

juhászatig. Néprajzi – kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából. Budapest, L'Harmattan, 339–256.

2016a „Színes" terepmunka. Egy hazai színkutató dilemmái. *Ethno-Lore* XXXIII.103-129.

2016b A sárga és színtársai. A sárga-fekete, illetve a sárga-zöld jelentése. *Erdélyi Múzeum* 37–59.

BÁNOVICH Antal

1832 A' Tarkának, a' Színek Királyának ditsérete. (Vers). *Sokféle* I. évf. 27. sz. 214–216.

BÁRCZAY Oszkár

1897 *A heraldika kézikönyve műszótárral.* Budapest, MTA.

BÁRDOSI Vilmos

2012 *Magyar szólások, közmondások adatbázisa 14000 szólás, közmondás, helyzetmondat magyarázata…* Budapest, Tinta.

BEKE Ödön

1936 Népetimológia a magyar növénynevekben. *Folia Sabariensia – Vasi Szemle* 3. évf. 3. sz. 155–162.

1960 Népetimológia a magyar növénynevekben. *Magyar Nyelv* 56. 399–406.

BENCSIK János

1993 *Tokaj társadalma a tárgyak tükrében 1774–1849.* Sátoraljaújhely.

BENCZES Réka – TÓTH-CZIFRA Erzsébet

2014 The Hungarian colour terms piros and vörös: A corpus and cognitive linguistic account. *Acta Linguistica Hungarica* 61/2. 123–152.

BENEDEK Elek

1898 *A magyar nép múltja és jelene.* II. *A bölcsőtől a sírig.* http://mek.oszk.hu/04800/04823/pdf/mmult2.pdf

BENEDEK H. Erika

1997 Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez. In *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájából.* (Kriza J. Népr. Társ. Évk. 5.) Kolozsvár, 150–168.

BENEDICT, Ruth – SZADAHIKO, Mori

2006 *Krizantém és kard. A japán kultúra újrafelfedezése.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.

BENE Ferenc

1812 *Az orvosi tudománynak rövid rajzolatja 1.* Buda.

BENŐ Attila

2004 *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
http://mek.oszk.hu/08700/08755/08755.pdf

BERECZKY János

2013 *A magyar népdal új stílusa I–IV.* Budapest, Akadémiai.

BERKY József

1936 Amerikai hybridek. *BorL* 68. évf. 16. sz. 135.

BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza

1960 *Kazinczy Ferenc levelezése XXIII.* (1927 óta előkerült, és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye.) Budapest, MTA. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101346/KazLev23.pdf?sequence=1&isAllowed=y

BERLIN, Brent – KAY, Paul

1991 *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution.* Berkeley – Los Angeles – Oxford, University California Press.

BERZSENYI Dániel

1825 Megtzáfolások, és Igazítások Észrevételek Kölcsey Recensiójára. *Tudományos Gyűjtemény* IX. 9. kötet, 98–130.

1968 Aurora, hazai almanach. Alapító Kisfaludy Károly. Folytatja Bajza Pesten… (1832). In *Berzsenyi Dániel összes művei.* Budapest, Szépirodalmi, 256–266.

BÉKEFI Remig

1907 A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. In *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei.* III. *A Balaton környékének társadalmi földrajza.* 1. *A Balaton-mellék történelme.* Budapest.

BIERNSON, George

1972 Why Did Newton See Indigo in the Spectrum? *American Journal of Physics* 40. 4. 526–533.

BIGGAM, Carole P.

2012 *The Semantics of Color. A Historical Approuch.* Cambridge, Cambridge University Press

2014 Prehistoric colour semantics. A contradicton in terms. In BIGGAM, C. – HOUGH, C. A. – KAY, C. J. – SIMMONS, D. R. (eds.): *New Directions in Colour Studies.* Glasgow, John Benjamins Publishing Company, 79–92.

BIHARI Gábor

1992 A színelnevezések vázlatos elemzése a lengyel és a magyar nyelvben. In BANCZEROWSKI J. (szerk.): *Polono-Hungarica.* Budapest, ELTE Lengyel Filológiai Tanszék – Lengyel Táj. és Kult. Közp. 14–22.

BLOOR, David

2002 A szociálkonstruktivizmus mint Hume, Mill és Carnap örököse. In FORRAI G. –MARGITAY T. (szerk.): *Tudomány és történet.* Budapest, Typotex, 141–156.

BOAS, Franz

1975 *Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások.* Budapest, Gondolat.

BOCK, Canonicus Dr. Fr.
1866 *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters oder Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Ornate und Paramente… II.* Bonn, Verlag von Max Cohen & Sohn

BODROGI Ferenc Máté – BORBÉLY Szilárd
2009 *Kazinczy Ferenc: Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig. Önállóan megjelent fordításkötetek.* (Kazinczy Ferenc művei. Második osztály. Fordítások. Kritikai kiadás.) Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/95467/postfile_up_fordítások%20egyoldalas%204%20jav.pdf?sequence=1

BOGATKIN, Mari
2005 Värvinimed ungari keeles. Pohinimed, nende struktuur ja kujunemine. Tartu, Ülikool. (PhD-kézirat.)

BOGDÁN István
2006 *Régi magyar mesterségek.* Budapest. http://mek.oszk.hu/04600/04683/html/

BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark (szerk.)
2006 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, Panem.

BOKSAY Emil – RÉVAY Gyula – BRASCSAJKÓ Mihály
1928 *Magyar-ruszin szótár.* Ungvár.

BOROVSZKY Samu (szerk.)
[1908] *Szatmár vármegye Magyarország vármegyéi és városai.* Budapest.

BORSA Gedeon
1998 Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények. http://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgki04_hun_cimlap.htm. (13. fejezet: A régi nyomtatványokkal való foglalkozás és azok anyaga.)

BORSI Ferenc
2003 *Mi vagyunk a rózsák. Az érzékiség képi ábrázolása a magyar népdalokban.* Dunaszerdahely, Gyurcsó István Alapítvány. http://csemadok.sk/files/2013/07/gyia-27_Borsi-Ferenc_Mi-vagyunk-a-rozsak.pdf

BORSTEIN, Marc H.
1975 The Influence of Visual Perception on Culture. *American Anthropologist* 77/4. 774–798.

BOYNTON, Robert M. – OLSON, Conrad X.
1987 Locating Basic Color Terms in the OSA Space. *Color Research and Application* 12. 2. 94–105.
1990 Salience of Chromatic Basic Color Terms Confirmed by three Measures. *Vision Research* 30. 9. 1311–1317.

BÓDI Katalin

2017 Jöjj, de hogyan láss? Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz. (Habilitációs értekezés, kézirat.) Debrecen.

BÓDINÉ BELIZNAI Kinga

2006 A színek és jelentőségük a jogtörténetben. *Jogtörténeti Szemle* 3. 41–45.

2014 *A bíbor méltóság, a sárga árulás. Szimbólumok és rituálék a jogtörténetben.* Budapest, Balassi.

BÖHM Károly

1834 A' Népességről. *TudGy* XVIII. sz. 12. 57–100.

BÖRCSÖK Vince

1975 Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és bortárolás hagyományaihoz Szeged környéki homokon. *Móra F. M. Évk.* 1974–75. 193–214.

BRASSAI Sámuel

1858 Némely algebrai fogalmakról, és geometriai alkalmazásukról. *Akadémiai Értesítő* 18. 565–608.

BRUNELLO, Franco

1973 *The Art of Dyeing in the history of mankind.* Vicenza, Neri Pozza.

BUGÁT Pál

1836 *Sebészség, mellyet előadási kézikönyvül kiadott Dr. Chelius M. J. 1.* Buda.

BUNYITAY Vincze

1884 *A váradi püspökség története.* 3. *Egyházak.* Nagyvárad.

BUNYITAY Vincze – RAPAICS Rajmund – KARÁCSONYI J. (szerk.)

1902 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 1520–1529.* Budapest.

BUR Márta

1985 A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737–1753). *Ethn* 96. 251–274.

BUTOVSZKY Bertalan

1906 *Mit kell a könyvnyomtatónak rajzolni tudni.* II. *A szabadkézi rajz.* Budapest, Uránia. (http://mek.oszk.hu/10700/10721/index.phtml)

BÜKY Béla

1967 A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse (1585, 1607). *Orvostörténeti Közlöny* 41. 29–132.

CASKEY-SIRMONS, Leigh, A. – HICKERSON, Nancy P.

1977 Semantic Shift and Bilingualism: Variaton in the Color Terms of Five Languages. *Anthropological Linguistics* 19/8. 358–367.

CH–

1879 Tárcza. *Orvosi Hetilap* 23. évf. 50. sz. 1113–1116.

CHERNELHÁZI CHERNEL István

1899 *Magyarország madarai különös tekintettel a gazdasági jelentőségükre I–II.* Budapest. http://mek.oszk.hu/06900/06945/pdf/madarak1.pdf; http://mek.oszk.hu/06900/06945/pdf/madarak2.pdf

CONSTANCE

1893 Divat. *Pesti Napló* 44. évf. 29. sz. 17–18.

COOKSEY, Christopher

2001 Tyrian Purple: 6,6'-Dibromoindigo and Related Compounds. *Molecules* 6. 736–769.

CORBETT Greville – DAVIES, Ian R. L.

1995 Linguistic and Behavourial Measures for Ranking Basic Colour Terms. *Studies in Language* 19. 2. 301–357.

CZOBOR Béla

1885 A szövő művészetről. *Művészi Ipar* 1. évf. 2. sz. 46–60.

CSAPODI István

1898 A színek magyar nevei. *Természettudományi Közlöny* 30. 636–643.

1899 Vörös és piros. *Nyr* 28. 201–204.

CSERBÁK András – GÁBORJÁN Alice

1990 XVIII. századi magyarországi parasztábrázolások és viselettörténeti tanulságaik. *Ethn* 101. 51–74.

CSEREY Adolf

[1903] *Kis ásványtan.* Pozsony–Budapest.

CSERNYÁNSZKY Mária

1933 *Az Esztergomi Főszékesegyházi Kincstár Paramentumai.* Budapest.

CSILLAG Andrea

1999 „Milyen színű a harag?" Színek az érzelmeket kifejező metaforákban és metonímiákban. In SZENDREY (szerk.): *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Tanulmányok.* Debrecen, 249–273.

2005 *Colour Terms in Expression of Emotions: a Study of Hungarian and English Examples.* Debrecen, Kossuth Egyetemi K.

CSILLÉRY Klára, K.

1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest, Akadémiai.

CSOMA Zsigmond

1995 Az európai és magyarországi szőlészeti-borászati ismeretek oktatása a keszthelyi Georgikonban (XVIII. sz. vége – XIX. közepe). *Agrártörténeti Szemle* 37/1–4. 190–242.

1998 Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig. *Ethn* 109. 505–548.

2004 A régi magyar hungaricum szőlőfajták. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 2001–2004. 103–133.

CSOMA Zsigmond – TÜDŐSNÉ Simon Kinga

2010 Virág és virágkultúra a késő reneszánsz erdélyi kertekben (16–17. század). *Korunk* 3. folyam, 21. évf. 1. sz. http://korunk.org/?q=node/8&ev=2010&honap=1&cikk=11490

CSORBA József

1837 *A' magyarországi pokolvar, annak természete, okai…* Buda.

CSŰRY Bálint

1922 Rózsaszín, rózsaszínű. *Magyar Nyelv* 18. évf. 7–8. sz. 169–170.

DADAY Jenő

1894 *Rovartani Műszótár A leíró rovatban legfontosabb műszavainak foglalatja.* Budapest, K. M. Természettudományi Testület.

DAJASZÁSZY Józsefné

1961 *Mezőkövesd, Tard, Szentistván*. Mezőkövesd, Matyó HISZ.

DANKÓ Imre

2001 A magyar almaszimbolisztika. In HOPPÁL M. (szerk.): *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánkovits Márton emlékezetére.* (Örökség IV.) Budapest, Európai Folklór Intézet – Osiris, 19–48.

DANCZER Alfons (szerk.)

1889 *A mi hadseregünk. Az Osztrák-Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt.* Budapest.

DAVENPORT, Millia

1948 *The Book of costume I.* New York, Crown Publishers.

DE BIE-KERÉKJÁRTÓ Ágnes

2003 A vörös színnév használata a magyarban. In BAKRÓ-NAGY Marianne – RÉDEY Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete 67–79.

DEÁK Dénes

1991 *Festő a világháborúban. Mednyánszky László festészete 1914–1918.* Budapest, Gondolat – Idea Tours Kft.

DEÁK Éva

2012a Ruhaanyagok az erdélyi országgyűlés árszabásaiban Bethlen Gábor uralkodása idején. *Ethno-Lore* XXIX. 381–397.

2012b The Colorful Court of Gabriel Bethlen and Catherine of Brandenburg. In FEESER, A. – GOGGIN, M. D. –TOBIN B. F. (ed.) *The Materiality of Color: The Production, Circulation, and Application of Dyes and Pigments, 1400-1800.* Ashgate Publishing, 199–216.

DEÁK Farkas

1879 A régi magyar ékszerekről. *Koszoru. A Petőfi Társ. havi közlönye I.* 563–570.

1883 Az első magyar czimertan. *Turul,* 105–111.

DEDRICK, Don

1998 The Foundations of the Universalist Tradition in Color-Naming Research (and Their Supposed Refutation). *Phiposophy of the Social Sciences* 28/2. 179–204.

2014 Colour Language, ThougSzereht, and Culture. In *Handbook to Cognition and Culture.* Routledge, 270–293.

DEJTÉRI Borbás Vincze

1900 A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete. In *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei.* II. *A Balaton tónak és partjainak biologiája.* 2. rész, 2. szakasz. Budapest.

DOBROSSY István

1969 Az aszalás, mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. *Ethn* 80. 514–536. DOMANOVSZKY György

1981 *A magyar nép díszítő-művészete.* Budapest, Akadémiai.

DOMOKOS Mária (szerk.)

1995 *A Magyar Népzene Tára.* IX. *Népdaltípusok 4.* Budapest, Balassi.

2011 *A Magyar Népzene Tára.* XI. *Népdaltípusok 6.* Budapest, MTA.

DOMOKOS PÁL Péter

1959 Júlia szép lány. (Ballada monográfia). *Ethn* 70. 13–60.

DOMONKOS Ottó

1991 Bőr- és bőrfeldolgozó ipar (tímár, varga, csizmadia, szíjgyártó, szűcs, kapcakötő, kefekötő, fésűs). *Magyar Néprajz.* 3. *Kézművesség II.* Budapest, Akadémiai, 71–94.

DOROMBY József – REÉ László (szerk.)

1943 *A magyar gyalogság. A magyar gyalogos katona története.* Budapest, 263–268.

DÓZSA Katalin, F.

1975 Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914. *Folia Historica* 3. 89–107.

1982 Férfi és női divat 1700–1970 között. In LÁSZLÓ E. – T. BALÁZSY Á. – LAKINÉ TÓTH I. (szerk.): *Viseletek. Történet és restaurálás.* Budapest, 65–157.

1983 Régi viseletek. In VOIT P. (szerk.): *Régiségek könyve.* Budapest, Gondolat, 348–364.

1989 *Letűnt idők, eltűnt divatok.* Budapest, Gondolat.

DÖMÖTÖR Ákos

1984 Nagy István meséi. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 11–12.* (1977–1978). 305–325.

DÖMÖTÖR Sándor

1929 Cigányadomáink. (Anyagösszefoglalás). *Ethn* 40. 82–106.

D. R. (dr.)

1875 Borászati előadás a kecskeméti műkertben I. *BorL* 22. sz. 261–263.

DUDICHNÉ-VENDL Mária – KOCH Sándor

1935 *A drágakövek Különös tekintettel a mesterséges drágakövekre*. Budapest. http://mek.oszk.hu/03000/03090/html/

DUMA-ISTVÁN András

2007 *Csángó mitológia*. Kézdivásárhely, Zelegor.

DÜMMERTH Dezső

1982 A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: a Tetétleni–Földváry família sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *Levéltári Közlemények* 53. 207–260.

ECO, Umberto

1985 How Culture Conditions the Colours We See. In BLONSKY M. (ed.): *On Signs*. Baltimore, 157–175.

EDGEWORTH, Robert

1985 Luteus: Pink or Yellow? *Glotta 63*. 3/4. 212–220.

ELEKFY Jenő

1957 A vízfestés. In SZŐNYI I. – MOLNÁR C. P. (szerk.): *A képzőművészet iskolája. A festőművészet, grafika és szobrászat technikai eljárásai*. Budapest, Képzőművészeti Alap, 69–92.

ENDREI Walter

1989 *Patyolat és posztó*. Budapest, Magvető.

1993 Egy debreceni kereskedő leltárának szövetei 1718-ban. In NAGYBÁKAY P. (szerk.): *VIII. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Veszprém, 1992. november 9–11. 127–130.

ENDREI Walter – HAJNAL Lászlóné

1958 Egy XVIII. századi festő receptgyűjtemény. *Történelmi Szemle I*. 453–457.

ENDRŐDI József

1938 Szegfűszín szavunk és színjelentő szög szavunk eredete. *Nyr* 67. évf. 18–24.

ENSLIN, Elizabeth

2017 *Amíg az istenek aludtak avagy életem Nepálban*. Budapest, Tericum.

EÖTVÖS Károly

1908 A török pirosító. *Pesti Hírlap* 30. 5. sz. 1–4.

ERDÉLYI Gyula

1913 *Veszprém város története a török idők alatt*. Veszprém.

ERDÉLYI János

1851 *Magyar közmondások könyve.* Pest.

ERDÉLYI Pál

1899 A virágének I–II. *Ethn* 10. 257–269. 337–352.

1903 *Magyar remekírók. A magyar irodalom főművei.* IV. *Kurucz költészet.* Budapest, Franklin.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1961 Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához I–III. *Ethn* 72. 175–199, 405–429, 583–598.

1999 *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok.* [3., bőv. kiadás.] Pozsony.

ERDÉSZ Ádám

1997 Ünnep és politika. In DUSNOKI-DRASKOVICH J. – ERDÉSZ Á. (szerk.): *A hétköznapok historikuma.* (Körösök vidéke 5.) Gyula, 109–144.

ERTL NEP. János

1826 A' ts ügyében cs ellen. *TudGy* X. 2. sz. 76–89.

ESZTERHÁZY János

1866 A kolozsvári Boldog-Asszonyról czimzett domonkosok, jelenleg ferencziek egyházának történeti és építészeti leírása. *Magyar Sion* 4. 561–585.

EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T.

1997 *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

ÉGETŐ Melinda

1974 A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-Vidéken. *Cumania* 2. 133–156.

1975 A XVIII–XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása: a solti példa. *Agrártörténeti Szemle* 17. évf. 3–4. sz. 450–462.

1982 Vörös bor. NéprLex V. 601–602.

1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig.* Budapest, Akadémiai.

2001 Szőlőművelés és borászat. In *Magyar Néprajz.* II. *Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai, 527–595.

ÉRSZEGI Géza (szerk.)

1983 *Árpádkori legendák és intelmek.* Budapest, Szépirodalmi.

FARKAS Lajos

1834 Könyvismérteti töredékek. *HasznM* 35. sz. 273–276.

FAZEKAS György

1836 A' Szőllő fajtákról. *TGyűjt* XX. évf. 8. sz. 53–81.

FÁBIÁN Gyula

1910 Síkdíszítő művészet az Ipoly mentén. *NéprÉrt* 14. 161–185.

FÁBIÁNNÉ ANDRÓNYI Katalin
2015 *Romológia.* Budapest, L'Harmattan.
FÁY Aladár
1941 *A magyarság díszítő ösztöne.* Budapest, Turul.
FEJES László
2016 Színvak volt-e Homérosz? https://www.nyest.hu/hirek/szinvak-volt-e-homerosz
FEJÉRPATAKY László
1887 A veszprémi káptalan kincseinek összeírása 1429–1437. évekből I., II. *Történelmi Tár* 173–192.
FELMÉRI Lajos
1875 Utazás a szobában. *Néptanítók Lapja* VIII. évf. 22. sz. 400–402.
FERENCZY Géza
1973 Vörös-piros. *Új Szó,* 26. évf. 13. sz. (Április 1. Nyelvművelés rovat.) 11.
FERENCZY János
1809 *Közönséges geographia, mellyben a földnek…* Pest.
FERGE István
1838 Borczához. (Vers). *HasznM* I. 43. sz. 337.
FERRY, Marie-Paule
1978 Pour Nommer les Couleurs il Faut Fermer les Yeux (Tenda, Sénégal). In TORNAY, S. (ed.): *Voir et Nommer les Couleurs.* (Publications du laboratoire d'Ethnologie et de Sociologie Comparative.) Université de Paris X. Nanterre Recherches Thematiques 2. Nanterre, Labethno, 337–346.
FÉL Edit
1935 Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok. *Ethn* 46. 7–17.
FÉL Edit – HOFER Tamás
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* [1972.] Budapest, Balassi.
FIALOWSKY Lajos
1878 A természetrajz műnyelve IV. *Nyr* 7. évf. 164–168.
FIERZ, Gaby
2007 Rote Lippen Erotik – Selbstbewusstsein – Macht – Unterwerfung. In: SCHMID, A. – BRUST, A. (Hg.): *Rot. Wenn Farbe zur Täterin wird.* Museum der Kulturen Basel, Christoph Merian Verlag, 175–180.
FILIMON Aurél
1913 Beszterczevidéki oláh ráolvasások és rontások I. *Ethn* 24. 95–103.
FINLAY, Victoria
2004 *Színek. Utazás a festékesdobozban.* Budapest, HVG.

FLÓRIÁN Mária

1978 A magyar szűcsmunka történeti rétegei. *Ethn* 89. 315–353.

1994 Halóruha – gyászruha. *Studia Comitatiensis* 24. 341–357.

1996 Hogyan öltözködött a Vas megyei köznép? In GRÁFIK Imre (szerk.): *Vas megye népművészete.* Szombathely, 167–168.

1997 Öltözködés *Magyar Néprajz.* IV. *Életmód.* Budapest, Akadémiai, 585–767.

2007 A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *NéprÉrt* 89. 55–74.

FLÓRIÁN Mária – TÓTH Béla

1992 *Tímárok. A bajai tímárműhely a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban.* Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

FLUDOROVICS Zsigmond

1913 A matyókról. *NéprÉrt* 14. 219–248.

FODOR Ferenc

2008 *A Duna-Tisza közi homokhátság délkeleti részének paraszti gazdálkodása a 20. században.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum.

FORBES, Isabel

1979 The Terms „Brun" and „Marron" in Modern Standard French. *Journal of Linguistics* 15/2. 295–305.

FORBES, Isabel – KISS, Gábor

1999 Colour categorization and naming in French and Hungarian. In BEEDHAM, Ch. (ed.): *Langue and Parole in Synchronich and Diachronic Perspective.* Amsterdam, etc. Pergamon, 181–188.

FORBES, Robert James

1964 *Studies in ancient technology I. II.* (2. Edition.) Leiden.

FÓNAGY Iván

1943 *A mágia és a titkos tudományok története.* Budapest.

FÖLDES Csaba

1991 Farbbezeichnungen als phraseologische Strukturkomponenten im Deutschenm Russischen und Ungarischen. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Germanistica Upsaliensia* 32. 77–89.

FÖLDVÁRI Melinda

2009 A magyar nyelv színnevei és színjelentéseik. In BALÁZS G. – H. VARGA Gy. (szerk.): *Ikonikus fordulat a kultúrában.* Budapest–Eger, Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum, 383–391.

2015a Alapszínnevek. http://www.szinkommunikacio.hu/24_02.htm

2015b Vörös és piros.
www.szinkommunikacio.hu/24_04.htm

2015c Fehér-fekete-vörös, az „archaikus" színek. http://www.szinkommunikacio.hu/22_02.htm
2015d Heraldika. http://www.szinkommunikacio.hu/22_19.htm
2015e Szerves pigmentek. http://szinkommunikacio.hu/13_19.htm
2018a A festészet színnevei. http://www.szintan.hu/nev341.htm
2018b Bíbor. http://magyar.szinszotar.hu/bibor_02.htm

FÖLDVÁRY Miklós István
2007 A középkori Magyarország ordináriuskönyvei. *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* XIII. 35–86.

FÖRHÉNCI HORVÁTH Gyula
1994 Zala megye szőlő- és bortermelésének mennyiségi mutatói (1873–1965). *Agrártörténeti Szemle* 36. évf. 1–4. sz. 300–362.

FRAUHAMMER Krisztina
2014 Egy öltöztetett Mária-szobor titkai. In GYÖNGYÖSSY O. – LIMBACHER G. (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében. 9. Tanulmánykötet a 90 esztendős Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére.* Veszprém, 82–96.

FRIVALDSZKY Imre
1869 *Jellemző adatok Magyarország Faunájához.* A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei XI. 4. Pest.

FUCHS Zsigmond
1903 *A színes festékek a nyomdászatban. Keverésük és használatuk módja.* Budapest, Pallasz.

FUTAKY István
1996 A bíbor az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 92. 3. 335–339.

FÜGEDI Márta
1988 *A gyermek a matyó családban.* Miskolc, Hermann O. Múz.

FÜLEMILE Ágnes
1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az I. világháborútól napjainkig. *Ethn* 102. 55–77.
2011 Hagyományőrzés az öltözködésben – énképek, nosztalgiák, öltözeti gesztusjelek. In DIÓSZEGI L. – JUHÁSZ K. (szerk.): *Hagyomány–Örökség–Közkultúra A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* Budapest, Teleki László Alap, 183–197.
2015 Az „odaliszk" – egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai. *Ethno-Lore* 32. 69–144.

FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit
1989 *A kazári női viselet változása a 19–20. században.* (Diss. Ethnographicae 7.) Budapest.

FÜLÖP László
2012 Egy grófkisasszony hozománya 1689-ben. *Honismeret* 1. sz. 45–48.

FÜR Lajos

1969 *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján (1870–1914).* Budapest, Magyar Mezőg. Múz.

GADÁNYI Károly

1978 A színt jelölő melléknevek az orosz és a szlovén nyelvben. *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I.* Szombathely, 165–175.

1980 Az óorosz nyelvemlékekben előforduló színjelölésekről. *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II.* Szombathely, 147–160.

1983 A vörös és a piros színszavak jelentéséről. In GUTTMANN M. (szerk.): *Anyanyelvünkért.* Muraszombat, 108–110.

GAAL

1843 Olivia (Beszély). *Honderü* 1. 10. sz. 324–340.

GAZDA József

[1993] *Hát én hogyne síratnám. Csángók sodró időben.* Budapest, Szent István Társulat.

GÁBOR Lajos

1938 *Kalocsa-vidéki népművészet és népszokások.* (3., bőv. kiadás.) Kalocsa.

GÁBORJÁN Alice

1958 Két magyar hosszúszárú lábbelitípus viselettörténeti elemzése. *NéprÉrt* 40. 37–82.

1959 A Néprajzi Múzeum lábbeligyűjteménye. I. Csizmák. *NéprÉrt* 41. 205–282.

1962 A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. *NéprÉrt* 44. 97–140.

1977 Csizmadia. NéprLex I. 520–525.

1991 Magyar bőr- és lábbelikészítés. In *Magyar Néprajz.* III. *Kézművesség 2.* Budapest, Akadémiai, 282–309.

GÁL Éva

1987 A rubin. *Örökség. A Baranya Megyei Múz. Kiadványa 3.* 50–52.

GÁRDONYI Albert (szerk.)

1930 Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. *História* 3. évf. 1–3. sz.

GÁRDONYI József

1920 Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 16. 84–87.

GEBHART Lajos

1869 *Az emberélettan alapvonalai Wundt nyomán.* Pest.

GELENCSÉR József – LUKÁCS László

1991 *Szép napunk támadt A népszokások Fejér megyében.* (Fejér megye néprajza 3.) Székesfehérvár.

GERENCSÉR Ferenc (szerk.)

2008 *Bor és szőlő kislexikon.* [Debrecen], Anno.

GERÉZDI Rabán

1962 *A magyar világi líra kezdetei.* Budapest, Akadémiai.

GERGELY Katalin

1978 Változások Varsány népviseletében. In *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, Akadémiai, 201–275.

GERSTER E. Miklós

1888 A kátrányfestékekről. *Pótfüzetek a Termtududományi Közl. 20. kötetéhez. 4. pótfüz.* 165–170.

GESZTELYI Tamás

2001 A XXXV. könyv jegyzetei. In *Idősebb Plinius: Természetrajz (XXXIII–XXXVII). Az ásványokról és a művészetekről.* Budapest, Enciklopédia Kiadó, 221–225.

GÉCZI János

2000 *Allah rózsái.* Budapest, Terebess. http://mek.oszk.hu/01600/01649/01649.htm

2003 *Rózsahagyományok.* Pécs, Iskolakultúra.

2006 *A rózsa és jelképei. Az antik mediterráneum.* Budapest, Gondolat.

2007 *A rózsa és jelképei. A keresztény középkor.* Budapest, Gondolat.

2008 *A rózsa és jelképei. A reneszánsz.* Budapest, Gondolat.

2010 A virágok virága, a rózsa a Posoni kertben. *Korunk* 3. folyam, 21. évf. 1. sz. http://korunk.org/?q=node/8&ev=2010&honap=1&cikk=11489

GÉCZI János – STIRLING János (szerk.)

1999 Régi magyar kertek. *Vár ucca tizenhét* VII. évf. 3. sz. [Veszprém.]

GÉRESI Kálmán

1887 *A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára IV.* Budapest.

GILICZE László – KORMOS László

1992 *Kis Bálint: A Békés-bánáti református egyházmegye története (1836).* (Dél-Alföldi évszázadok 5.) Békéscsaba–Szeged.

GOBÓCZY Károly

1883 Pár szó a phylloxerának ellenálló szőlőfajokról s kiválóan a Nádor Isabelláról. *BorL* 10. évf. 19. sz. 151.

GOMBOS Károly

1976 Régi türkmén szőnyegek. *Művészettörténeti Értesítő* 25. 3. sz. 175–217.

1980 Régi kaukázusi azerbajdzsán szőnyegek. *Művészettörténeti Értesítő* 29. 6–48.

GOETHE, Johann Wolfgang

2010 *Színtan.* http://digipedia.mandaonline.hu/files/document_file/filename/12646/Johann%20Wolfgang,%20Goethe%20-%20Színtan.pdf

GÓSY Mária

1998 Színmegnevezések gyermekkorban és felnőttkorban. In LENGYEL Zs. – NAVRACSICS J. (szerk.): *Alkalmazott Nyelvészeti Tanulmányok II.* Veszprém, Veszprémi Egyetem, 55–69.

GREENFIELD, Amy Butler

2006 *A perfect red Empire, Espionage and the Quest for the Colour of Desire.* Berkshire, Black Swan.

GROSSMANN, Maria

1988 *Colori e lessico: Studi sulla struttura semantica degli aggettivi di colore in catalano, c astigliano, italiano, romeno, latino e ungherese.* (Tübinger Beiträge zur Linguistik.) Tübingen, G. Narr.

2016 Piros vagy vörös Két színnév disztribúciója a magyar nyelvben. *Rivista di Studi Ungheresi Nuova Serie 15.* 127–145. http://epa.oszk.hu/02000/02025/00032/pdf/EPA02025_RSU_15_2016_127–145.pdf

GRYNAEUS Tamás

2008 Makó és környéke hagyományos orvoslása II. *Studia Ethnographica* 6. 157–222.

GULYÁS Dénes

1979 A fény és a szín. In SOLYMÁR I. (szerk.): *A képzőművészet iskolája II.* [2. kiadás.] Budapest, Képzőművészeti Alap.

GULYÁS Dénes – HAJNÓCZI Gábor (ford., előszó)

2009 *Vitruvius: 10 könyv az építészetről.* Szeged, Quintus.

GULYÁS Károly (szerk.)

1912 *Földi János Magyar Grammaticája.* (Régi magyar könyvtár 28.) Budapest.

GUNDA Béla

1979 Festőnövények. NéprLex II. 156–158.

1988 Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26. 467–482.

1991 A színes lovú népek. In HAJDÚ M. – KISS J. (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 227–240.

2001 A vadnövények gyűjtése. In PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.): *Magyar néprajz.* II. *Gazdálkodás.* Budapest, Akadémiai, 11–40.

GYARMATI Gábor

1806 *Mesterséges gyüjtemény.* Kolozsvár.

GY. K.

1909 Hasznos növények, mint festanyag-termelők. *A Kert* 15. sz. 492–494.

GYÖRFFY György

1963–1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest, Akadémiai.

GYÖRFFY István

1930 *Magyar népi hímzések I. A cifraszűr.* Budapest.

1932 Farkasgégén eresztett. *Ethn* 43. 82–85.

1983 A hazai festőnövények és a velük való népi festési módok. In *Alföldi népélet. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Gondolat, 168–182.

GYÖRGYI Erzsébet

1979 Húsvéti tojás. NéprLex II. 608–612.

GYULAI Éva

1988 Borsod vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál. Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26. 385–401.

2008 Bocskai-armálisok az Erdélyi Királyi Könyvekben. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Philosophica* Tomus XIII. Fasciculus 2. 21–46. http://www.uni-miskolc.hu/~philos/2008_tom_XIII_2/21.pdf

GYÜRE József

1921 A kadarka és a ménesi vörösbor. *BorL* 53. évf. 33–34. sz. 222.

GYÜRKY Antal

1856 *Borászati-szótár. Betűrendben kellő magyarázattal ellátva.* Pest.

HABERERN Jonathan

1876 *Báró Prónay Gábor emléke.* (Értekezések a természettudományok köréből VII. 2. sz.) Budapest.

HADIK B.

1927 Régi följegyzésekből. *NéprÉrt* 19. 76–81.

HADROVICS László

1954 Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. *A MTA Nyelv és Irodalomtudományi Oszt. Közl.* 5. 79–175.

HADROVICS László – GÁLDI László

1971 *Orosz–magyar szótár II.* (4. kiadás.) Budapest, Akadémiai.

HAGE, Per – HAWKES, Kristen

1975 Binumarien Color Categories. *Ethnology* 14. 287–300.

HAJDU Anna, K.

1955 A csömöri menyasszony öltöztetése. In IGAZ M. – MORVAY P. – SIMON J. (szerk.): *Népünk hagyományaiból. Néprajzi leírások a társadalmi gyűjtők munkáiból.* Budapest, Művelt Nép, 55–65.

HAJDU Edit

2013 *Magyar szőlőfajták.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.

HAJNAL Lászlóné

1964 Az újabb Aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata. *Archeológiai Értesítő* 91. 192–193.

1981 A pápai Kluge kékfestő család mintakönyvei. *Textilipari Múz. Évk.* 97–117.

HAJTOGATÓ Sándor (szerk.)

[1886] *Kiért üritsük a pohárt. Legteljesebb magyar felköszöntőkönyv.* Budapest.

HAKULINEN, Lauri

1956 A jelentéstan szerepe a lexikológiában. (A finn nyelvészet szempontjából).

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 10. kötet, 3–4. 335–345.

HALÁSZ Péter

2010 *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban.* Budapest, General Press.

HAMARY Dániel

1879 Tilos a bemenet. In *Apró életképek I.* Székesfehérvár.

HARKNESS, Sara

1973 Universal Aspects of Learning Color Codes: A Study in Two Cultures. *Ethos* I. 175–200.

HARMATTA János

1946 Színes lovú népek. *Magyar Nyelv* 42. 26–34.

HARSÁNYI István (szerk.)

1927 *Kazinczy Ferenc levelezése XXII.* (Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés.) Budapest, MTA. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/101345/KazLev22.pdf?sequence=1&isAllowed=y

HARTYÁNYI Borbála, P.

1978 Középkori budai lakóház mellékgödrében talált növényi maradványok. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–77.* 15–51.

HASBURG Rudolf

1883 *Utazás a Keleten I.* Budapest.

HAYS, David G. – MARGOLIS, Enid – NAROLL, Raoul – PERKINS, Dale Revere

1972 Color Term Salience. *American Anthropologist* 74/5. 1107–1121.

HECKENAST Gusztáv

1971 Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle* 14. 3–4. 320–329.

HEDRICK-WONG, Esme

2013 Purple Mania: How a Snail Created the Most Sought After Colour of All Time. *Textiles Asia* 4/3. 7–13.

HEGEDÜS Lajos

1951 A nyelv és gondolkodás. *Nyelvtud. Int. Közl.* 2/6. 48–63.

HERCEG Mihály

1980 Adatok a Károlyiak csongrád vásárhelyi uradalmának feudalizmuskori történetéhez. In FARKAS J. (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 4.* Szeged, 61–127.

HERMANN Gusztáv

1980 Székelyudvarhely vázlatos művelődéstörténete 3. *Művelődés* 33. 5. sz. 42–43.

HERMANN Imre

1984 *Az ember ősi ösztönei.* (2. kiadás.) Budapest, Magvető.

HERMANN Ottó

1878 Vétó, vagy inkább kérés egy érdekes növény nevében. *Természetrajzi füzetek* II. 76–79.

1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest.

HERNE, Gunnar

1954 *Die slavischen Farbenbenennungen Eine semasiologisch-etymologische Untersuchung.* Uppsala, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.

HICKERSON, Nancy Parrott

1983 Gladstone's Ethnolinguistics: The Language of Experience in the Nineteenth Century. *Journal of Anthropological Research* 39. 1. 26–41.

HOFENK DE GRAAFF, Judith H.

1983 A természetes színezékek fakulása a fény hatására. *Múzeumi műtárgyvédelem* 12. 221–230.

HOFER Tamás

1993 A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. *Népi Kultúra – Népi társadalom XVII.* 15–36.

HOFFMANN Gizella (szerk.)

1980 *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak.* Szeged.

HOFFMANN Ottó

1996 *Mini-tini-szótár. A mai magyar diáknyelv szinonimaszótára.* Pécs, JPTE University Press. http://mek.oszk.hu/00000/00071/html/index.htm

HOLÉCZY Mihály

1836 A' szabadító háboru Tiszán túl. *TudGy* XX. 7. sz. 3–79.

HOLLÓ Domokos

1934 A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban. *Ethn* 45. 19–34.

HORNYIK János

1862 *Kecskemét város története oklevéltárral 3.* Kecskemét.

HORVÁTH Cirill

1899 *A régi magyar irodalom története.* Budapest.

HORVÁTH Endre

é. n. *A bőr cserzése, kikészítése, festése és a bőrfeldolgozóipar segédanyagai.* (Népszava műszaki könyvei 21.) Budapest.

HORVÁTH István

1823 A' paizs állásáról. *HasznM* 2. sz. 11.

HORVÁTH Károly

1980 *Egy herkényi parasztember dalkincse.* (Zalai gyűjtemény 13.) Zalaegerszeg.

HORVÁTH Terézia (utóbb: Balogh Jánosné Horváth Terézia)
1972 *Kapuvár viselete.* (*NéprK* 16–17.) Budapest.
1979 Gyöngysor. NéprLex II. 372–373.
1995 A bagi női ünnepi viselet színei az 1940-es és az 1950-es években. *Ethn* 106. 137–150.
1996 A bagi női ünnepi viselet színei. In KORKES Zs. (szerk.): *Viselet és történelem – Viselet és jel.* Aszód, 159–169.
2009 Katolikus egyházi alkalmak jelölése a rábaközi viseletekben. *Zalai Múzeum* 18. 55–73.

HORVÁTH Zsigmond
1839 A' Balaton-melléki Tájszótár' kivonata. *TudGy* 23. 12. sz. 3–61.

HŐNIG István
1895 *Vadőr. A vadászati ismeretek kivonata…* Budapest.

HUDACSKÓ György
1858 Miképen lehet a kerti borokat becsesebbé, zamatosabbá, erősebbé, s különösen tartósakká tenni? és… *BorL* 38. sz. 297–299.

HUIZINGA, Johan
[1938] *A középkor alkonya.* Budapest, Athenaeum. http://mek.oszk.hu/15300/15381/15381.pdf

HUNFALVY János
1856 Az Alföld és lakosai. In *Magyarország és Erdély eredeti képekben I.* Darmstadt.

HUNFALVY Pál
1859 Egy vogul monda. *Akadémiai Ért.* 19. 4. sz. 285–396.

HUSZKA József
1885 Egy szűcsmester rajzkönyve 1856-ból. *Művészi ipar* 6. sz. 241–252.

IKVAI Nándor
1985 A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió mentén a XVIII–XX században. In uő (szerk.): *Tápiómente néprajza.* (Studia Comitatensia 15.) Szentendre, 171–318.

ILLYÉS Gyula
1935 A népdal jelképnyelve. *Erdélyi Helikon*, 504–510.

IMRE Sándor
1873 *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira.* Budapest.
1880 A dal nyelvéről. *Budapesti Szemle 24.* 47. sz. 1–32.

INZELT György
2003 Anilin utca, Budapest. Egy vegyület, amelyről utcát neveztek el. *Természet Világa* 98–102.

ISTVÁN Erzsébet

1982 Vörös kerámia. NéprLex V. 603–604.

ISTVÁNFFY Gyula

1892 Képek a palócz népéletből. *Ethn* 3. 351–362.

JAKAB Zoltán

2006 Színlátás. In CSÉPE V. – GYŐRI M. – RAGÓ A. (szerk.): *Általános Pszichológia I. Érzékelés és figyelem*. Budapest, Osiris, 124–160.

JAKAB Zoltán – WENZEL Klára

2007 A humán tetrakromát színlátás kimutatása. In RACSMÁNY M. (szerk.): *A fejlődés zavarai és vizsgálómódszerei*. Budapest, Akadémiai, 250–265.

JAKÓ Zsigmond

1970 Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*. Bukarest.

JANKOVICS József – KŐSZEGHY Péter – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza

2000 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*. II. *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*. Budapest, Balassi.

JÁNÓ Ákos

1999 Szőlő és gyümölcstermesztés a szanki homokon. *Cumania* 16. 7–114.

JÁRAINÉ-KOMLÓDI Magda

1980 Botanikai tanulmányok Mexikóban I. *Botanikai Közlemények* 67. 3. füz. 219–225.

JÁRÓ Márta

1997 Római kori falfestmény-töredékek készítéstechnikai vizsgálata. *Alba Regia* 26. 177–184.

JONES, William Jervis

2013 *German Colour Terms A Study in Their Historical Evolution from Earliest Time to the Present*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.

JÓKAI Mária

2008 *Népi gyógymódok és tisztálkodási szokások*. (Nyitra vidékének népi hagyományai 5.) Pozsony, AB-ART.

JÓKAI Mária – MÉRY Margit

1998 *Szlovákiai magyar népviseletek*. Pozsony, AB-ART.

JUHÁSZ Katalin

2006 *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Budapest, Timp.

KAPROS Márta

1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. (Studia folkloristica et Ethnographica 18.) Debrecen.

KARACS Theréz

1838 A' rabszolganő (Folytatás). *Rajz*, 2. 2. sz. 9–12.

KARGIOĞLU, Mustafa – CENKEI, Süleyman – SERTESER, Ahmet – KONUK, Muhsin – VURAL, Gürsel

2010 Traditional Uses of Wild Plants in the Middle Aegean Region of Turkey. *Human Ecology* 38. 3. sz. 429–450.

KATONA Antal

1837 Szikla-király (Novella). *Rajz,* I. 21 sz.

KATONA Edit

2017 Divatot követve. In FÜLÖP Hajnalka – uő – KEREZSI Ágnes – SEDLMAYR Krisztina: *Bocskor, csizma, paduka. Kalandozás a lábbeli körül.* Kiállítási vezető. Budapest, Néprajzi Múzeum.

KARLOVSZKY Endre, K.

1896 Magyar gyár- és kézműipar 1771–74-ben. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 3. 1–216.

KARLOVSZKY Geyza, K.

1887 *A gyógyszerek magyar tudományos népies és táj-elnevezései latin jelentésökkel együtt.* Budapest.

KAUFMANN Ernő

1900 A rózsák szinének élénkségéről. *A Kert* 1. sz. 11–14.

KAY, Paul

1975 Synchronic Variability and Diachronic Change in Basic Color Terms. *Language in Society* 4. 257–270.

KAY Paul – BERLIN, Brent – MAFFI, Luisa – MERRIFIELD, William R. – COOK, Richard

2009 *World Color Survey* Standford California, CSLI Publications.

KAY, Paul – MCDANIEL, Chad K.

1978 The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms. *Language* 54. 3. 610–646.

KÁLLAY Miklós – LELKES Lajos (szerk.)

2011 *Szőlészeti és borászati szótár.* Budapest, Mezőgazda.

KÁROLYI Sámuel

1841 Az ehető 's tápeszközűl szolgáló növényekről. *TudGy* XXV. 9. sz. 8–81.

KELÉNYI Imre

1899 A kaliforniai földi kakuk. *Zoológiai Lapok* 16. sz. 207–209.

KEMENDI Ágnes

1989 *Festőnövények.* Budapest, Móra.

2011 *Szín-Patika A festő- és gyógynövényismeret alapjai.* (Skanzen Örökség Iskola 3.) Szentendre.

KEMÉNY Gábor

2002 *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta.

KEMÉNY Zsigmond

1847 *Gyulai Pál II.* Pest.

KENEDY Géza

1921 Piros vagy vörös. *Magyar Nyelv* 17. 33–34.

KENYERES Balázs

1905 A halál és öntudatlanság bekövetkezése szív-sérűléseknél, esetek ismertetésével. *Értesítő az Erdélyi Múzeum Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályából* 30. 27. köt. 11–28.

KEREKES György

1940 *Polgári társadalmunk a 17. században Schirmer János 1625–1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján*. Kassa, Wiko.

KERÉNYI-NAGY Viktor

2012 *A Történelmi Magyarország területén élő őshonos és idegenhonos és kultúr-reliktum rózsák kismonográfiája*. Nyugat-Magyarországi Egyetem Kiadó.

KERTÉSZ András

2000 A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Nyr* 124. 2. sz. 209–225.

KERTÉSZ Istvánné Tóth Erzsébet

2006 A matyó hímzés jellegzetes mintaelemei, kompozíciós sajátosságai. In VISZÓCZKY I. (szerk.): *Eredmények és feladatok a matyóság néprajzi kutatásában*. Miskolc–Mezőkövesd, Hermann Ottó Múzeum, 211–232.

KERTTULA, Seija

2002 *English Colour Terms Etimology, Chronology, and Relative Basicness*. Helsinki.

KESZLER Károly

1846 Mutatványok illy czimű munkából. A kézműtan elemei Ifjuság számára írta Keszler Károly, kegyes rendi szerzetes. Budán 1846. *Hetilap* II. 72. sz. 1200–1203.

KÉKY Lajos (szerk.)

1917 *Baksay Sándor összegyűjtött irodalmi dolgozatai III.* (Néprajzi dolgozatok.) Kiadja a Kisfaludy-Társaság Budapest, Franklin.

KÉRI Katalin

2003 *Holdarcú, karcsú ciprusok. Nők a középkori iszlámban*. Budapest, Terebess. http://mek.oszk.hu/01600/01665/html/

KICSI SÁNDOR András

1988a Az alapszínnevek lexikalizálása. *Természet Világa* 119. 43–44.

1988b Az alapszínnevek lexikalizálásáról. *Nyr* 112. 456–467.

1991 A magyar nyelv alapszínnevei. *Népünk és Kultúránk* 82. 50–53.

KIEFER Ferenc

1983 *Az előfeltevések elmélete.* Budapest, Akadémiai.

2005 Van-e magyar jelentéstan? *Magyar Nyelv* 101. 129–140.

KIESELBACH Gyula

1935 Az alkörmös készítése. *Természettudományi Közlöny* 67. 206–207.

KILIÁN István

1966 Kosuth Dániel Sajóvámosi kéziratos verseskönyve. In BOGDÁL Ferenc (szerk.): *Borsod megye nép hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga.* Miskolc, 416–443.

KIRÁLY Sándor

1987 A színek jelentésének és asszociációs hatásának vizsgálati lehetőségei a pszichológia szemszögéből. In TAMÁS Mihály (szerk.): *Beszámoló a VIII. Nemzetközi Ipari Formatervező Műhely tanácskozásáról (Zsennye 1986. szept. 22–27.).* Budapest, Magyar Képzőm. és Iparműv. Szöv., 41–45.

KISS Áron

1984 *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény* [1891] Budapest, Könyvértékesítő Vállalat

KISS Gábor

2004 A piros, vörös és más színnevek használata a Magyar Nemzeti Szövegtár alapján. In GECSŐ Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat.* Budapest, Tinta, 160–165.

KISS Gábor – FORBES, Isabel

2001 Piros, vörös – red, rot, rouge. In GECSŐ Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások.* Budapest, Tinta, 190–199.

KISS Iván

1839 Elbeszélés: Az atya. (Vége.) *Regélő* 7. évf. 83. sz. 657–662.

KISS Géza

1952 *Ormánysági Szótár.* Budapest, Akadémiai.

KISS István

1912 A hazai törökpirosító eredete. *Természettudományi Közlöny* 44. 558. füz. 561–562.

KISS István, R.

1903 Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czímerekben III. *Turul* 162–171.

KISS Lajos

1837 Divat. *Rajz,* III. évf. 42. sz. 336.

KISS Lajos

1930 A karikásostor. *NéprÉrt* 22. 142–145.

KLANICZAY Gábor

1990 *A civilizáció peremén Kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest, Magvető.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor

1987 „Öltöztetve vagyon vörös bársonyba…" Feldíszített katakombaszent ereklyék. In LENGYEL L. (szerk.): *Devóció és Dekoráció. 18–19. századi kolostormunkák Magyarországon.* (Studi Agriensia 7.) Eger, 25–44.

KNAUZ Nándor

1863 Régi egyházi ékszerek. *Magyar Sion* 1. 711–713.

1864 Régi egyházi ékszerek. *Magyar Sion* 2. 216–238.

KNER Imre

1909 A színharmónia. *Magyar nyomdászok Évkönyve,* 33–52.

KNÉZY Judit

2000 Paraszti viselet- és szemléletváltozás Somogyban a 18–19. században. In *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben.* (Rendi társadalom, polgári társadalom 11.) Esztergom, 342–354.

KNOTIK Márta, T.

2015 Az női öltözet ruhadarabjai. In BÁRKÁNYI I. (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Apátfalváról.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 325–340.

KOCSIS Piroska

2011 „Asszonysorsok a Rákóczi szabadságharcban". Tudományos Konferencia a Magyar Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle* 61. 2. 67–76.

KOMÁROMI József

1969 A Pataky–Gerga üzleti társasszerződés 1778-ból. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 8. 285–339.

KONCZ József

1878 *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete.* Marosvásárhely.

KORÁNYI Sándor (szerk.)

1908 *A belgyógyászat tankönyve 2.* Budapest.

KORNIS József

1859 Gyorok s Ménes, oct. 15. 1859. *BorL* 43. sz. 339–340.

KOROMPAI János

1986 Gárdonyi Géza szinoníma-szótára. (2. rész). *Hevesi Szemle* 14. 5. sz. 37–41.

KOSUTÁNY Tamás

1900 A borról és az erjedésről. *Természettudományi Közl.* XXXII. 368. sz. 209–224.

KOSZTOLÁNYI Dezső

1999 Túlvilági séták. In uő: *Nyelv és lélek.* Budapest, Osiris.

KOUTNY Ilona

2007 Mennyiben magyar színek a piros-fehér-zöld? Kontrasztív frazeológiai vizsgálat. In MATICSÁK S. (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás II.* Budapest–Debrecen, Nemzetközi Magyarságtudományi Társ. 229–238.

KOVÁCH Aladár
1917 A Tolna megyei Sárköz népviselete. *NéprÉrt* 8. 71–94, 201–221.
KOVÁCS Éva
1956 A koronázási palást pannonhalmi másolata. *Művészettörténeti Értesítő* V. 25–26.
KOVÁCS KISS Gyöngy
2006 Kemény János ravatalai. *Korunk* 17. 6 sz. 86–91.
KOVÁCS Pál
1832 Pásztorlány' dala a' Hajnalhoz. *Nefelejts-Almanach,* 143.
KOVÁCS Sándor, V. (szerk.)
1982 *Temesvári Pelbárt válogatott írásai.* Budapest, Európa–Helikon.
KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota.* Budapest.
KÓSA László
1979 Kajszibarack. NéprLex II. 706.
KÓS Károly
1994 A népi ikonkészítés műhelyei a Mezőségen. *Kriza J. Népr. Társ. Évkönyve* II. 198–210.
KŐVÁRY László
1842 *Székelyhonról.* Kolozsvár. http://mek.oszk.hu/06700/06754/06754.pdf
1861 *A magyar családi s közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korában.* Pest.
KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet 1820–1867.* Budapest, Akadémiai.
1960 Fazekas, korsós, tálas. (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához). *Ethn* 71. 297–379.
1972 Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára. *Ethn* 83. 219–249.
KRIESCH János
1864 *A természetrajz vezérfonala I.* Buda.
KRIZSÁNY János
1827 Tekintetes Nemes Nógrád… Verőcze Helységének… leírása. *TudGy* XI. 9. sz. 30–60.
K–th W. Pr.
1834 Színek symbolikája. *Regélő* 2. 23. sz. 191–192.
KUBINYI Lajos
1856 Kender, len, gyapju-fonás-szövés-festés. (15 aranynyal koszoruzott pályamű). *VasU* 43. sz. 374–375.; 44. sz. 380–382.; 46. sz.; 402–405.; 47. sz. 411–413.

KUNT Ernő
1983 *Temetők népművészete.* Budapest, Corvina.
KUSZMANN Zsófia
2005 Piros/vörös. In PÁL J. – ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi, 382–383.
LACKOVITS Emőke, S.
1973 Egy kapuvári női ruhatár bemutatása. *Arrabona Múzeumi Közl.* 15. 199–224.
1983 Szimbolikus színek a lakodalmi viseletben – egy kalotaszentkirályi példán keresztül. In NOVÁK L. – UJVÁRY Z. (szerk.): *Lakodalom.* Debrecen, 419–427.
1986 Asszonyok kertje. Adatok a köveskáli kisnemesi virágoskertekhez. In S. LACKOVITS E. (szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből.* Veszprém, 38–43.
1990 Veszprém megye textilművészete II. A halottas lepedők. *Veszprémi Történelmi Tár* I. 31–45.
1999 Feliratok és mintakincs a dunántúli református liturgikus textíliákon. In POZSGAI P. (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére.* Budapest, Táton, 463–490.
LACZIK Mária
1990 Megjegyzések a színnevek alaktani kérdéséhez. *Acta Academie Paedagogicae Nyíregyházensis Nyelvészeti Közlemények,* 105–111.
LÁJER Nándor
1887 A rózsa. *Ciszterci Rendi Szent István Kat. Gimn. Értesítője az 1886–87-es évről.* Székesfehérvár, 3–72.
LÁSZLÓ Emőke
1983 Művészi szövetneműek. In VOIT P. (szerk.): *Régiségek könyve.* Budapest, Gondolat, 293–306.
LEHOCZKY Tivadar
1897 Adatok árszabályzatunk történetéhez. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1. 345–356.
1907 Magyar oroszok búcsújárása. *Ethn* 18. 145–150.
LEIMGRUBER, Walter
2007 Der Penis der Primaten – Oder warum Rot so aufregend ist? (Teil 1–2). In SCHMID, A. – BRUST, A. (Hg.): *Rot. Wenn Farbe zur Täterin wird* Museum der Kulturen. Basel, Christoph Merian Verlag, 24–26. 228–230.
LENGYEL Ágnes
1991 Fejezetek egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából II. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 17. 285–304.

2007 Érsekvadkertiek a „Palóc búcsú”-n. Ünnepi viseletek napjainkban. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 31. 230–246.

2008 A rózsafüzér. Tárgy és folklór. In PÓCS Éva (szerk.): *Tárgy, jel, jelentés.* Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz-Kult. Antr. Tansz., 372–391.

LENGYEL László

1987 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. In uő (szerk.): *Devóció és Dekoráció. 18–19. századi kolostormunkák Magyarországon.* (Studi Agriensia 7.) Eger, 45–70.

LENTE Gábor

2017 Van Gogh hervadó festményei. *Természet Világa* 148. 8. sz. 342–345.

LESZNICSKOVA, Liljána

2015 A nemzeti színszimbolikáról másképpen: a nemzeti színek a magyar és a bolgár nyelvi világképben. In DEMETER, G. – PEYKOVSKA, P. (eds.): *Shared Pasts in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries: Hungarian and Bulgarian Approaches.* (Auxiliary Historical Disciplines Vol. VIII.) Sofia–Budapest, 425–439.

LETENYEI Lajos

1859 *Szőlőszeti tájrajz. Fehérmegye Válvölgyi és Tabajdi szőlőmivelés ismertetése…* Pest.

LIEBBALD Béni

1904 Alkalmazkodás az ujabb irányhoz. *A kert* 4. sz. 110–112.

LIGETI Lajos

1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest, Akadémiai.

LIMBACHER Gábor

1994 Palócföldi kis-kápolna tárgyai tükrében. In *Ház és ember.* (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 9.) 135–160.

LOVAG Zsuzsa

2002 A magyar koronázási palást története. In BARDOLY I. (szerk.): *A magyar királyok koronázó palástja.* Veszprém–Budapest, Magyar Képek, 9–20.

LŐRINCZE Lajos

1968 Két hamis szín: rózsaszín és galambősz. In uő: *Nyelvőrségen.* Budapest, Akadémiai Kiadó 181–182.

LŐRINCZI Etelka

1995 Fonalfestési kísérleteim növényekkel. *Kriza János Népr. Társ. Évk. III.* 73–80.

LUBY Margit

1928 Rontó babonák Szatmár megyéből. *Ethn* 39. 200–204.

2002 *A parasztélet rendje. Népi szokások, illendő magatartás, babonák Szatmár vármegyében.* [1935.] Reprint kiadás. Budapest, Nap.

LUCY, John A.

1997 The linguistic of color. In HARDIN, C. L. – MAFFI, L. (eds.): *Color Categories in Thought and Language.* Cambridge, Cambridge University Press.

LUKÁCS Katalin

1995 *Ékszeresládika a tápiószelei Blaskovich Múzeum gyűjteményéből.* (Studia Comitatensia 25.) 494–511.

LUKÁCS Zsófia

2011 A bútorkészítés és a bútorhasználat fejlődése Magyarországon a XV–XVII. században. (PhD-kézirat.) https://lukacszsofia.webnode.hu/publikaciok/doktori-disszertacio/

LUKÁCSY Sándor (vál.)

2004 *A megszentelt ország.* Budapest, Neumann Kht. http://mek.niif.hu/04800/04832/html/index.htm

LUKINICH Imre

1927 *A bethleni gróf Bethlen-család története.* Budapest, Athenaeum.

LYONS, John

1995 Color in language. In T. LAMB – J. BOURRIAU (eds.): *Colour: Art and Science.* Cambridge, Cambridge University Press, 194–224.

MACLAURY, Robert E.

2000 Liguistic relativity and the plasticity of categorization. Universalism in a New Key. In PÜTZ, M. – VERSPOOR, M. H. (eds.): *Explorations in liguistic relativity.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 249–293.

MACLAURY, Robert E. – ALMÁSI, Judit – KÖVECSES, Zoltán

1997 Hungarian Piros and Vörös: Color from points of view. *Semiotica* 114. 1–2. 67–82.

MACSUGA János – PARIPÁS Béla – DÖMÖTÖR Csaba

2011 *Fénytan, színdinamika.* Nemzeti Tankönyvkiadó.

MAEDER, Felicitas

2017 Irritating Byssus – Etymological Problems, Material facts, and the Impact of Mass Media. In GASPA, S. – MICHEL, C. – ROCH, M.-L. (eds.): *Textile Terminologies from the Orient to the Mediterranean and Europe, 1000 BC to 1000 AD.* Lincoln, Nebraska, Sea Books, 500–519.

MAGYARY-KOSSA Gyula

1925 Lófestés a régi magyaroknál. *A Természet* 21. 2–6.

1929 *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 2.* Budapest.

1931 *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3.* Budapest.

MAKKAY Klára

1994 Színek, színes anyagok, színezékek. *Firka* 1993–94. 3. sz. 88–91.

1995 Színek, színes anyagok, színezékek. *Firka* 1994–95. 1. sz. 17–22.

MAKOLDI Sándorné

1997 A húsvét ünnepe Vámosorosziban. In uő – PAP G. (szerk.): *Hímes világ.* Debrecen, 7–12.

MALONYAI Dezső

1907 *A magyar nép művészete I.* Budapest, Franklin.

1909 *A magyar nép művészete.* II. *A székelyek a csángók és a torockói magyar nép művészete.* Budapest, Franklin.

1911 *A magyar nép művészete.* III. *A balatonvidéki magyar pásztornép művészete.* Budapest, Franklin.

1922 *A magyar nép művészete.* V. *A palócok művészete.* Budapest, Franklin.

MARGALITS Ede

1897 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Budapest. http://mek.oszk.hu/07000/07007/07007.pdf

MARKOS Gyöngyi

1984 Keresztelői szokások Makón. (A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1984. októberében tartott tudományos ülésszakán elhangzott előadások). *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében,* 79–86.

MARTON Szabolcs

2005 Adalékok középkori italszíneinkhez. https://www.academia.edu/8113899/Adalékok_a_középkori_italszíneinkhez_vörös-_és_fehérborok_világos_és_barna_sörök_._In_Marton_Szabolcs_Teiszler_Éva_szerk

2014 *Mindennapi italunk. Az italok és az italozás kultúrtörténete.* Budapest, Design.

MAROSI Ernő

1997 *A középkori művészet történetének olvasókönyve.* Budapest, Balassi. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/kozepkori-muveszet/adatok.html

MARX Mária – MEGYERI Anna – KOVÁCS Zsuzsa

2007 *Kettő egy pár Szerelem, udvarlás esküvő a 20. században.* (A Göcseji Múzeum kiállításának katalógusa.) Zalaegerszeg.

MASQUE

1898 Báli referáda. A b–ai i. nőegylet álarczos dominó-füzérkéje. *Bolond Istók* 21. 6. sz. 10.

MÁNDOKI László

1978 Találós kérdések Baranyából. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 23. 319–354.

MÁRK Gergely

2004 *Magyar rózsák.* Budapest, Mezőgazda.

MÁRKI Sándor

1907 *II. Rákóczi Ferencz (1676–1735).* II. *1707–1708.* Budapest, Athenaeum.

MÁRKUS Jenő

1928 Száraz levelek festése. *Természettudományi Közlöny* 60. évf. 874. füz. 806.

MÁRTON Béla

1994 Népi kádárság a Sóvidéken. *Kriza J. Népr. Társ. Évkönyve* II. 122–127.

MÁTRAI Rudolf

1906 *A szinek a természetben s a dekorativ művészetekben.* Klny. az Angolkisasszonyok 1905–1906. isk. évi Értesítőjéből. Eger.

MÁTRAY Ferenc

1910 *A magyar színelnevezésekről.* Kalocsa.

MÁTRAY Gábor

1861 *A rendszeres szavalattan alaprajza.* Pest.

MEGYERY, Friederike – SZÉKELY Gábor

2018 Magyar és német színelnevezések kontrasztív vizsgálata. In SZÉKELY G. (szerk.): *A színek és a színnevek világa.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 206.) Budapest, Tinta, 216–230.

MELO, Maria J.

2009 History of Natural Dyes in the Ancient Mediterranean World. In BECHTOLD, Th. – MUSSAK, R. (eds.): *Handbook of Natural Colorants.* Chichester, John Wiley&Sons, 3–20.

MESTER Tibor

2002 *Sémaelmélet az antropológiában.* (Kommunikáció és Kultúra Disszertációk 2.) Pécs.

MIHALIK Gyula

1912 A miseruha. *Magyar Iparművészet* 15. 9. sz. 377–379.

MIHÁLYFI Ákos

1916 *A nyilvános istentisztelet.* Budapest.

MIKÓ Árpád

1993 Várady Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után. *Ars Hungarica* 21. 1. 61–89.

MIKSZÁTH Kálmán (szerk.)

1911 *Magyar regényírók képes kiadása 32. Egy régi udvarház utolsó gazdája, Nők a tükör előtt, A vén szinész. Írta Gyulai Pál.* Budapest, Franklin.

MIXICH Lajos (kiad.)

1910 *Földi János költeményei.* (Régi magyar könyvtár 25.) Budapest.

MOCSKAI HARASZTHY Ágoston

1850 *Utazás Északamerikában.* (Második Olcsóbb Kiadás.) Pest.

MOLLON, John D.

2003 The Origins of Modern Color Science. *Color Science,* 1–39. http://winlab.rutgers.edu/~trappe/Courses/ImageVideoS06/MollonColorScience.pdf

MOLNÁR Gyula
1964 Egy XVIII. századi gyógykovács-könyv receptjei. *Ethn* 75. 458–462.
MOLNÁR V. Attila
2011 Növényi vágyfokozók. *Természet Világa* 142. évf. 6. sz. 280–282.
MORGAN, Gerry – CORBETT, Greville
1989 Russian colour term salience. *Russian Linguistics* 13. 2. 125–141.
MORVAY Péter
1957 Álgarabonciás a Kiskunságban 1757-ben. *NéprK* 2. 285–287.
MOSS, Anthony E.
1988 Russian blues and purples: A tentative hypothesis. *Quinquereme* 11. 164–177.
1989 Basic color terms Problems and hypothesis. *Lingua* 78. 4. 313–320.
MÓD László
2011 *„Ilyen még nem volt". Szőlészeti-borászati kiállítások Szegeden a 19. század végén és a 20. század elején.* (Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei. Studia Ethnographicae 7.) 93–123.
MÓSER Zoltán
2015 *Szivárvány havasán Jelképek által valóban I.* Budapest, Magyar Kultúra.
MÓZES Huba – VARGHA Jenő László
1992 A színek vallomása. Kísérlet a Lüscher-tesz irodalmi alkalmazására. *Irodalomtörténet* 23. 237–250.
MUNKÁCSY János
1835 *Füzérke a' Rajzolatokban használt uj vagy szokatlan szavakból Budán,* A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel.
MÜHLE
1895 A mi legszebb rózsáink. *A Kert* 18–19. sz. 728–730.
N(év). n(élkül).
1794 A' Magyar Asszonyi Nemhez. *Magyar Hírmondó* 5. 17. sz. 301–304.
1801 Híradás. *Magyar Hírmondó* 20. 10. sz. 167–168.
1825 Az Asszonyi szépségnek bélyegei. *HasznM* 21. sz. 161–162.
1826 Az asszonyi nemnek minden éghajlat alatt a' földhátán gyakorlott maga mázolása, vagy festése. *HasznM* 11. sz. 83–85.
1828a Régiségek búvárja. *HasznM* 49. sz. 559–363.
1828b Óriási Rózsa. *HasznM* 6. sz. 45–46.
1932 Asszonyi szépség' tulajdonai Tonderer után. *Társ* 28. sz. 111.
1833a Köd-rém. (Külföldi lapokból). *Társ* 60. sz. 237–238.
1833b Béla. *Nefelejts-Almanach* 209–267.
1834 Madárfészkek. *Garasos Tár* 9. sz. 69.
1835a Divatlap. *Rajz* 1. 49. sz. 300.

1835b Divatlap. *Rajz* 1. 7. sz. 44.
1839 Szerényi asszony' divat kereskedése, „a' szép lélekhez" Saphir után. *Rajz* 1. 30. sz. 238–239.
1858a Szegzárd vidéke. *BorL* 9. sz. 71–72.
1858b Célszerű szőlőmívelés példái I. *BorL* 11. sz. 87–88.
1859 Ueber einige in historischer Beziehung interessante Pflanzen der ungarischen Flora. *Österreichische Botanische Zeitschrift* IX. 10. 335–337.
1860 Divat. *Nefelejts* 1. 42. sz. 503.
1870 Nézetek, némely statisticai érdekű pontokra nézve. *Borászati Füzetek* 2. évf. 8. sz. 457. 449–463.
1880 k. Halloti Rövid Prédikátziok. (Kézirat, az újvidéki Matica srpska könyvtár tulajdona.)
1887 A három Grácia. *Budapesti Hírlap* 230. sz.
1892 Gyepérdeküek. Legközelébb a következő versenyszinek lettek hivatalosan beigtatva. *Vadász- és Versenylap* 36. évf. 18. sz. 164.
1893 Egy toaszt. *Nyírvidék* 14. évf. 39. sz.
1895 Vegyesek: A Budapesti Gépmesterek és Nyomók Köre. *Grafikai Szemle* 5. évf. 2. sz. 28.
1897 („A magyar nö ezer év előtt"). *Budapesti Hírlap* 17. évf. 80. sz. 7.
1899 Az orvosi chromataxiából. *Orvosi Hetilap* 43. évf. 18. sz. 222.
1904 Lapok Jókai noteszkönyvéből. *Hét* 15. évf. 30. sz. 622–623.
1908 Jegyzetek a sokszorosító-ipari anyagtanból. *Grafikai Szemle* XVIII. 10. sz. 230–232.
1909 A jácint. *Budapesti Hírlap* 29. évf. 99 sz. 23–24.
1910 A kék rózsa. *A Kert* 2. sz. 68–69.
1919 A szíriai, vagy török pirosító *(Peganum Harmala L.)* állami védelme. *A Kert* 23–24. sz. 596.
1928 A piros szín. *Képzőművészet* 2. évf. 15. sz. 252–255.
1937 A festőanyagok. *Kelmefestő Ujság* 14. évf. 5. sz. 4.; 6. sz. 3–4.; 7. sz. 5.

NABHOLZ-KARTASCHOFF, Marie-Louise
2007 Rote Textilien in Indonesien. In SCHMID, A. – BRUST, A. (Hg.): *Rot. Wenn Farbe zur Täterin wird.* Museum der Kulturen Basel, Christoph Merian Verlag, 54–59.

NAGY Gábor, O.
1985 *Magyar szólások és közmondások.* [1966.] Budapest, Gondolat.

NAGY Gábor, O. – RUZSICZKY Éva
1978 *Magyar szinonimaszótár.* Budapest, Akadémiai.

NAGY Gyula

1975 Amiért dolgozunk. In uő (szerk.): *Parasztélet a vásárhelyi pusztán.* (Békés. Megy. Közl. 4.) 319–364.

NAGY István

1941 Az oltár. *Harangszó* 32. 33. sz. 271–273.

NAGY Iván

1868 *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* Pótlék kötet, Pest.

1871 Áruczikkek Szabályzata 1627 és 1706 évekből. Adalékúl a XVII. és XVIII. század ipar- és erkölcs-történetéhez. *Magyar Történeti Tár* XVIII. Pest, 199–273.

NAGY Jenő

1938 *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón.* Debrecen.

1972 Öltözet. In KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő*: Kászoni székely népművészet.* Bukarest, Kriterion, 219–268.

1981a Öltözet. In KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő: *Moldvai csángó népművészet.* Kriterion, Bukarest, 360–417.

1981b Szakszójegyzék és szómutató. In KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő: *Moldvai csángó népművészet.* Kriterion, Bukarest, 418–457.

1993 Mente Adalékok a magyar és szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz. *Ethn* 104. 11–56.

NAGY Katalin, E.

1976 XIX. századi kaukázusi szőnyeg restaurálása. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 3. 136–146.

1983 A koronázási palást restaurálásának előkészítése. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 12. 31–76.

2002 A magyar koronázási palást technikai vizsgálata és állapotleírása. In BARDOLY I. (szerk.): *A magyar királyok koronázó palástja.* Veszprém–Budapest, Magyar Képek, 21–48.

NAGY László

1971 A veszprémi tobakok. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 10. 189–240.

NAGY NEP. János

1845 *Hierolexicon polymathicum latino-hungaricum.* Szombathely. https://library.hungaricana.hu/hu/view/PazmanyHTK_MuzealisKonyvek_VL_1775/?pg=0&layout=s

NAGY Rózsa

1942 Adatok a Baranya megyei Nagyváty növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. *Magyar Népnyelv* IV. 268–308.

NAGY Sándor István

2018 Magyar és román színelnevezések kontrasztív vizsgálata. In SZÉKELY G.

(szerk.): *A színek és a színnevek világa.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 206.) Budapest, Tinta, 267–280.

NAGY-VÁRADI AJTAY Sámuel

1814 *A' világ történetei a' teremtéstől fogva a legújabb időkig,* Pest.

NAGYVÁTHY János

1830 *Magyar házi gazdaasszony.* (2. kiadás,) Pest,

NAGY Veronika

2000 Csongrád város gazdálkodása. (Múzeumi Füzetek Csongrád 3.) Csongrád.

NAGY Zoltán

1975 Mi a szép? In NAGY Gy. (szerk.): *Parasztélet a vásárhelyi pusztán.* (A Békés Megyei Múz. Közl. 4.) 453–488.

NAGY Zoltán

2016 Kézművesek a falvak magányában. Céhek, kézműves mesterek a szentgotthárdi, csákányi, körmendi uradalom falvaiban a XVII–XIX. században. III. rész. *Vasi Szemle* LXX. 3. sz. http://www.vasiszemle.hu/2016/03/nagy.htm

NATTER-NÁD Miksa

1962 A Herbárium növényei. *Orvostört. Közl.* 23. 335–359.

NAVRACSICS Judit

2007 *A kétnyelvű mentális lexikon.* Budapest, Balassi.

NEMCSICS Antal

1990 *Színdinamika. Színes környezet tervezése.* Budapest, Akadémiai.

NEMCSIK Pál

1966 A lícei fazekasok. In BOGDÁL F. (szerk.): *Borsod megye nép hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga.* Miskolc, 208–228.

NÉMETH András, K.

2009 Vörösegyházi-kereszt – Vörös-köröszfa. *Névtani Értesítő* 31. 113–117.

NÉMETHY József

1830 *Az ifju házi-asszony toilettje előtt…* Pest.

NOVÁK Dániel

1834 Utazás' sikere. *HasznM* 24. sz. 189–193.

NOVÁK József Lajos

1909 Homokmégy népi művészete. *NéprÉrt* 10. 153–166.

1913 Adatok Bény község néprajzához. *NéprÉrt* 14. 32–67.

NOVÁK László

1982 Egy XVIII. század végi-, XIX. század eleji orvosló könyv Kecskemétről és korának gyógyító gyakorlata. In *Bács-Kiskun megye múltjából 4. Egészségügy.* Kecskemét, 469–509.

1984 *Fejfák a Duna-Tisza közén.* (2. kiadás.) Nagykőrös.

NYÁRY Albert
1909 Piliny néprajzi vázlata. *NéprÉrt* 10. 129–152.
1910 Mihály-Gerge népköltészete I. *Ethn* 21. 235–240.
NYÉKHELYI Dorottya, B.
2003 *Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. Előzetes jelentés*. Budapest. http://mek.oszk.hu/09300/09301/09301.pdf
NYILASSY Vilma, V. – KISS József
1964 *Petőfi Sándor összes művei 7. Petőfi Sándor levelezése.* Budapest, Akadémiai.
OBERNYIK
1846 A bálkirályné Eredeti beszély. *Pesti Divatlap* 27. sz. 524–527.
ORBÁN Balázs
1868 *A Székelyföld leírása*. Pest. http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/
ORBÁN László (szerk.)
2009 *Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.* (Kazinczy Ferenc művei. Első osztály. Eredeti művek. Kritikai kiadás.) Debrecen, Debreceni Egy. Kiadó. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/100941/PE_Szovegek.pdf?sequence=8
ÖKRÖSNÉ BARTHA Júlia
1993 Törökország mai szőnyegszövő háziipara. *Tisicum. A Jász-Nagyk.-Szol. Megy. Múz. Évk.* 8. 393–406.
PAIS Dezső
1953 Bíbor, búb, bibircsó. *Magyar Nyelv* 49. 76–91.
PAKÓ László
2015 Kolozsvári harmincadjegyzék 1631-ből. *Erdélyi Múzeum* 77. 145–177.
PAKSA Katalin (szerk.)
2011 *A Magyar Népzene Tára.* XII. *Népdaltípusok 7.* Budapest, MTA.
PALOTAY Gertrúd
1940 *Oszmán-török elemek a magyar hímzésben.* Budapest, Magyar Történeti Múzeum.
PANDULA Attila
1989 A magyar nemzeti zászló múltjáról. In IVÁNFI E. (szerk.): *A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei*. Budapest, Maecenas, 147–151.
PAP JÁNOSSY Magda
1971 Györgyfalva viselete. *Ethn* 82. 497–567.
PAPP Eszter, (B.)
2006 Néhány színnév terminológiai vizsgálata. In FÓRIS Ágota – PUSZTAY János (szerk.): *Utak a terminológiákhoz.* Szombathely, BDF, 7–25.
2012 A magyar színnevek terminológiai elemzése. (PhD-kézirat.) http://nydi.btk.pte.hu/sites/nydi.btk.pte.hu/files/pdf/Papp_Eszter_2013.pdf

PAPP Izabella

2008 Egy jászberényi család az 1848/49-es szabadságharc idején. *Zounuk* 23. 225–280.

PAPP Kornélia

2009 Basic and non-basic color terms in Hungarian. In ZLATEV, J. – ANDRÉN, M. – JOHANNSON FLACK, M. – LUNDMARCK, C. (eds.): *Studies in Language and Cognition.* Cambridge, Scolar Publishing, 123–135.

PAPP László

1930a A kecskeméti viselet múltja. *NéprÉrt* 22. 14–46.

1930b A régi kecskeméti viselet. *Kecskeméti Közlöny Évkönyve,* 113–140.

PARAMEI, Galina, V.

2005 Singing the Russian Blues: An Argument for Culturally Basic Color Terms. *Cross-Cultural Research* 39. 1. 10–38.

PARTINGTON, James Riddick

1964 *A History of Chremistry IV.* Melbourne – Toronto – New-York, Macmillan Education.

PASTOUREAU, Michel

2012 *A fekete: egy szín története.* Budapest, Kalligram.

2016 *Red The History of Color.* Princeton–Oxford, Princeton University Press.

PAUER Imre

1903 *A lélektan alaptanai. Vezérfonálul egyetemi előadásaihoz és tanárjelöltek számára.* (5. kiadás.) Budapest, Franklin.

PAYRNÉ Elefánt Olga

1935 Bizánci selyemszövetek. In ÉBER L. (szerk.): *Művészeti Lexikon I.* (2. kiadás.) Budapest, 117–118.

PÁLINKÁS Gyula, S.

1942 A borok színe. *Borászati Lapok* 44. sz. 259–260; 45. sz. 265–266.

PÁSZTOR Emese

1999 Száz év múltán – Ismét a „majc-kérdéshez". *Ars Decorativa* 18. 7–23.

P. E. grófnő

1883 Divat. (Saját tudósítónktól). *Ország-Világ* 4. 20. sz. 319.

PERETSENYI Nagy László

1821 Arad Várossának jelenvaló állapottyáról készűltt foglalatos ösmértetés. *TudGy* V. 4. sz. 72–85.

PESTI László – TARJÁNYI Ferenc

2011 Budapesti nagy parkok növényjegyzéke. http://mek.oszk.hu/10000/10092/10092.pdf

PETERCSÁK Tivadar

2013 Termelés és árucsere az egri hóstyákon. In TÓTH A. (szerk.): *Néprajz-Muzeológia. Tanulmányok a 60 éves Viga Gyula tiszteletére.* Miskolc, 308–317.

PETERDI Vera

2002 Egy polgárcsalád élete és otthona a Belvárosban és az arisztokrata negyedben a két világháború között. *Folia Historica* 23/2. 117–177.

PETERKA József Sebestyén

1824 A' közönséges Levegőről… *TGyűjt* VIII. 10. 3–28.

PETÉNYI Salamon

1851 A' pirókokról 's különösen egy eddig leiratlan jércze rózsapirókról. *Uj Magyar Múzeum* 1850/51. 411–426.

PETROVSZKI Ildikó

1992 Zoborvidéki női viselet a Déri Múzeumban. In *Néprajzi tanulmányok prof. Ujváry Zoltán tiszteletére.* (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 51.) 79–117.

PÉKÁR Károly

1896 Az aesthetikei érzések psychologiája. Negyedik közlemény: A látás. *Athenaeum,* 282–304.

PÉNTEK János

1979 *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse.* Budapest, Kriterion.

1988 *A teremtő nyelv.* Bukarest.

2016 *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/2.* Erdélyi Múzeum Egyesület.

PÉNTEK János – SZABÓ Attila

1981 Az alakor (Triticum monococcum L.) Erdélyben. *Ethn* 92. 259–277.

1985 *Ember és növényvilág Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete.* Bukarest, Kriterion.

PHILOFENNUS

1856 Száz finn és száz magyar néptalány. *Magyar Nyelvészet 1.* 9. sz. 362–375.

PLEIJ, Herman

2004 *Colors Demonic and Divine: Shades of Meaning in the Middle Ages and After.* New York, Columbia University Press.

PLÉH Csaba

1997 Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv – gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? *Magyar Filozófiai Szemle* 41. 3–4. 439–540.

2003 A relativizmus kérdései és a mai pszicholingvisztika. In uő: *A természet és a lélek.* Budapest, Osiris. 167–192.

PLINIUS (Idősebb)

2001 *Természetrajz (XXXIII–XXXVII.). Az ásványokról és művészetekről.* Budapest, Enciklopédia.

POKORNY Alajos

1856 *Az állatország természetrajza…* Bécs.

POSONYI Erzsébet, K.
1927 Erdélyi János és a népköltészet II. *Ethn* 38. 165–192.
POZSONY Ferenc
2005 *A moldvai csángó magyarok.* Budapest, Gondolat – Európai Folklór Intézet.
PÓCS Éva (szerk.)
1986 *Magyar ráolvasások II.* Budapest, MTA Könyvtára.
PÓLYA Jósef
1836 Természettörténeti műszótan és létszerírat. *Tudománytár* 10. k. 55–90.
PÓRA Ferenc
1907 *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve. Tartalmaz harmincezer szinoním szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban.* Budapest, Athenaeum.
PÓR Antal
1885 A pozsonyi társas-káptalani egyház leltára 1605-ből. *Magyar Történelmi Tár,* 772–783.
PRIEWE, Jens
2015 *A borokról könnyedén.* Budapest, Mérték.
PROPSZT Eszter
1997a Bíbor. In PÁL J. – ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi, 75.
1997b Liliom. In PÁL J. – ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi, 307–308.
PROPSZT Eszter – ÚJVÁRI Edit
1997 Színek. In PÁL J. – ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi, 435–436.
PRUZSINSZKY János
1902 Purpura. In PECZ V. (szerk.): *Ókor Lexikon II.* Budapest, Franklin.
PUKÁNSZKY Béla
2001 *Bevezetés a gyermekkor történetébe.* http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Bevezets_a_gyermekkor_trtnetbe/index.html
PULI-HORVÁTH Ferenc
1998 A magyarországi cigányság szín- és formakultúrája. In BÓDI Zs. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi cigányok vizuális kultúrájáról.* (Cigány néprajzi tanulmányok 7.) Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 33–109.
PUSZTAINÉ Madar Ilona
1976 Adatok a sárrétudvariak gazdálkodásának történetéhez, különös tekintettel a lótartásra. *Agrártörténeti Szemle* 18. 3–4. 419–471.
RADVÁNSZKY Béla
1879 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században II.* Budapest, MTA.
1888 *Házi történelmünk emlékei. Udvartartás és számadáskönyvek I. Bethlen Gábor Fejedelem udvartartása.* Budapest, Athenaeum.

RAGÓ Anett

2007 Kategorizáció és fogalmi reprezentáció. In CSÉPE V. – GYÖRI M. – RAGÓ A. (szerk.): *Általános pszichológia 2*. Budapest, Osiris, 272–314.

RAPAICS Raymund

1932 *A magyarság virágai*. Budapest, Természettudományi Könyvkiadóvállalat.

1940 *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Királyi magyar egyetemi nyomda.

RAUGUL Rudolf Davidovich

é. n. A színpadi arcfestés. (Oroszból fordította: Balogh Pál.) Kézirat. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_SZIN_Szindarabok_Q_00709/?pg=0&layout=s

RÁCZ István

1825 *A' Szép Nem mind egészséges, mind beteges állapotjában…* Pest.

RÁCZ János

2010 *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása*. Budapest, Tinta.

RÁTH-VÉGH István

1936 Öltözködés és divat. In HATVANY L. (szerk.): *Öltözködés és divat*. Budapest, Pesti Napló.

REDFERN, Carrie L.

2001 Dyeing Naturally and Sustainably in the Southwest. *SW Studies 499*. https://archive.li/Da52y#selection-247.1-246.1

REGNAULT Victor – NENDTVICH Károly

1854 *A vegytan elemei*. Pest.

REICHER Vilmos

1937 A biborfestés története Kivonat a „Ciba közlemények"-ből. *Kelmefestő Ujság* 14. évf. 10. sz. 2–4.

RESZLER Gábor

2018 Színek a történelemben. In SZÉKELY G. (szerk.): *A színek és a színnevek világa*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 206.) Budapest, Tinta 32–39.

REUSS Gabriella

1997 Rózsa. In PÁL J. – ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár*. Budapest, Balassi, 394–396.

RÉPÁSI Györgyné – SZÉKELY Gábor

2018 Magyar és orosz színelnevezések kontrasztív vizsgálata. In SZÉKELY G. (szerk.): *A színek és a színnevek világa*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 206.) Budapest, Tinta, 248–266.

RÉSŐ Ensel Sándor

2000 *Magyarországi népszokások.* Budapest, Osiris.

RÉTI László

1962 Petőfi költészetének színlélektani jelenségei. *Pszichológiai Tanulmányok 4.* 55–71.

RÉVÉSZ István

1944 A templomi paramentumokról. In KEMÉNY L. – GYIMESY K. (szerk.): *Evangélikus templomok.* Budapest, 391–412.

RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes

1981 Ismeretlen XVII. századi versek. *Irodalomtört. Közlm.* 85. 4. sz. 439–442.

ROMSICS Imre

1998 Kalocsa népművészete. In ROMSICS I. (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából.* Homokmégy, 371–448.

ROSCH, Eleanor

1975 Cognitive representation of semantic Categories. *Journal of Experimental psychology I.* 1–49.

1978 Principles of Categorization. In uő – LLOYD, B. (eds.): *Cognition and categorization.* Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum, 27–48.

2004 Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek az emberi kategorizációban. In PLÉH Cs. – BOROSS O. (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába.* Budapest, Osiris, 379–404.

SAHLINS, Marshall

1976 Colors and cultures. *Semiotica* 16. 1–22.

SAJÓ István

2008 Ásványi eredetű festékek Magyarország területén. *Miskolci Egy. Közl. Bányászat,* 74. 39–47.

SAMARINA, Luidmila V.

2007 Gender, age, and descriptive color terminology in some Caucasus cultures. In MACLAURY, R. L. – PARAMEI G. V. – DEDRICK, D. (eds.): *Anthropology of Color Interdisciplinary multilevel modeling.* Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 457–466.

SAPIR, Edward

1971 *Az ember és a nyelv.* Budapest, Gondolat.

SARAPIK, Virve

1997 Red, The Colour and the World. Folklore. http://www.folklore.ee/folklore/vol3/red.htm

SAUNDERS, Barbara – BRAKEL, Jaap van

1997 Are there non-trivial constraints on color categorization? *Behavorial and Brain Sciences* 20. 167–179.

SÁNDOR Anna
2016 Nyelvjárási színneveink sokszínűségéről. In KOZMÁCS I. – VANČO I. (szerk.): *Standard – nem standard. Változatok egy nyelv változataira.* (Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból 1.) Lakitelek, Antológia Kiadó, 209–220.
SÁNDOR Ildikó, I. (gond.)
1976 Vankóné Dudás Juli: *Falum, Galgamácsa.* (Studia Comitatensia 4.) Szentendre.
SÁRKÁNY-KISS Endre – BÜCS Szilárd – MARKÓ Bálint
é. n. Flóra adatbázis. http://flora.adatbank.transindex.ro/print.php?fid=10
SÁRKÁNY Mihály
1998 Egy tua kerámia. *Africana Hungarica 1.* 39–46.
SCHÄFER, Barbara
1987 *Die Semantik der Farbadjektive im Altfranzösischen.* Tübingen, Gunter Narr.
SCHEIDL Nándor
1932 Liturgikus színek. In BANGHA B. (szerk.): *Katolikus Lexikon.* Budapest, Magyar Kultúra Kiadása, 205.
SCHILLER Róbert
2004 *Egy kultúra között. Válogatott írások.* Budapest, Typotex.
SCHŐN Mária
2009 A hajósi sváb gyermeknyelv. *Cumania* 24. 391–445.
SCHNEIDER, Jane
1985 Pávák és pingvinek. Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana. *Világtörténet* VII. 30–85.
SCHRAM Ferenc
1962a *Két 19. eleji kézirat.* (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 39.) Gyula.
1962b Balladák a budapesti könyvtárak kéziratos anyagából. II. *NéprK* 7. 92–225.
1963 Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről. [1805.] *Agrártörténeti Szemle* 5. 153–176.
1964 *1790–1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai.* Budapest, Magyar Nyelvtud. Társ.
SCHUBERT Gabriella
1989 Farbsymbolik auf dem Balkan (bei Türken und Südslawen). In SAGASTER, K. (ed.): *Religious and Lay symbolism in the Altaic World and Other Papers.* Wiesbaden, 341–360.
1991 Farben als Mittel der Lebensorganisation. *Znakolog* 3. 209–236.
2013 *A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében összehasonlító szemlélet alapján.* (Székfoglaló előadások a MTA-n.) Budapest.
SCHULTZ János
1898 A kromonyomás. *Grafikai Szemle* 8. évf. 12. sz. 187–188.

SCHULZ Irén
1912 *Női viselet a kuruckorban 1670–1700.* (Művelődéstörténeti Értekezések 61.) Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.
SEBESTYÉN Ádám
1989 *A bukovinai székelység tegnap és ma.* (A bukovinai andrásfalvi székelyek élete és története Madéfalvától napjainkig című könyv átdolgozott és kibővített kiadása.) Szekszárd, Kiadja a Tolna Megyei Könyvtár.
SEBESTYÉN Károly, Cs.
1914 Opreg és katrincza. *NéprÉrt* 15. 289–300.
SEKULER, Robert – BLAKE, Randolph
2000 *Észlelés.* Budapest, Osiris.
SELÉNYI Pál
1948 Piros és veres. *Nyr* 72. 12–14.
SEMAYER Vilibáld
1901 Bánffy-Hunyad (Kolozsm) magyar lakosságának somatologiai vázlata I. *NéprÉrt* 2. 33–50.
SHEPHERD, Rowena – SHEPHERD, Rupert
2004 *1000 jelkép a művészetek és mitológia világából.* Budapest, Képzőművészeti.
SIMAI Kristóf
1809 *Vég tagokra szedett szó-tár, melly a*… Buda.
SIMON Béla
1966 Az emődi lakodalom régen és napjainkban. In BOGDÁL F. (szerk.): *Borsod megye nép hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga.* Miskolc, 339–344.
SIMON Vince
1874 Szőlőművelés és gyümölcstenyésztés. In FEHÉR Ipoly (szerk.): *Győr megye és város egyetemes leírása.* 282–300.
SINKOVICS Istvánné
1958 *Rákoskeresztúr.* (Tanulmányok Budapest Néprajzából I.) Budapest.
SIPOS Enikő
1978 Az Esterházy-gyűjtemény XVII. századi csótárjának restaurálása. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 5. 163–174.
SIPOSS András
2006 *Az indián nyelvek. A nyelvnevek magyar helyesírása. A nyelvrokonsági viszonyok, osztályozás.* Budapest, MIX-Mozaik.
SIPŐCZ Katalin
1994 *A vogul nyelv színnevei.* (Studia uralo-altaica Supplementum 3.) Szeged, Goldpress.
SIRISAKA Andor
1890 *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek,*

szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Pécs. http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0004/15687.html

SÍK Sándor – HARMAT Artúr

1944 *Szent vagy, uram! Ősi és újabb egyházi énekkincsünk tára.* Budapest.

S. J.

1859 A színek mint jelképek. *VasU* 6. évf. 13. sz. 147–148.

SKODNIK László

1988 *Vevő és reklámlélektan.* (4., változatlan kiadás, [1975].) Budapest, Tankönyvkiadó.

SOLTÉSZ Dániel

1836 Encyclopaedia. *HasznM* 2. sz. 13–15.

SOÓS Sándorné

2009 *„...fonjunk rózsafüzért szép Üdvözletébül!" A rózsafüzér imádsága és rózsafüzéres versek a XIX–XXI. századi magyar irodalomban.* https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78126/PhDrozsafuzer.pdf;jsessionid=FB15EBCD2611589BBF4F28E21B199A38?sequence=6

SÓLYOM

1909 A színek szimbolikus jelentősége. *Élet* I. évf. 27. sz. 52–54.

STIRLING János

1991 Boldogasszony ága, Szent György virága. A szakrális növényszimbólumok eredete és megjelenési köre. In ERDÉLYI Zs. (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 181–198.

STOLCZEK József

1875 Újabb nyomozások a szin-kép elemzés terén. *A MTA évkönyvei 14.* 1973–75. 41–50.

STRUCKMEIER, Sabine

2011 *Die Textilfärberei vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit (14.–16. Jahrhundert).* Münster – New York – München – Berlin, Waxmann Verlag.

SUGÁR István

1976 Adatok az egri vörösbor történetéhez. *Az Egri Múzeum Évk.* 293–331.

SURÁNYI Béla

2006 Kárpát-medence paraszti növényhasználata a XVIII–XX. században. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 79. sz. 119–140.

SWEARINGEN, Andrew

2014 From blood to worms. The semantic evolution of a Portugese colour term. In BIGGAM, C. P. – HOUGH, C. A. – KAY, C. J. – SIMMONS, D. R. (eds.): *New Directions in Colour Studies.* Glasgow, John Benjamins Publishing Company, 79–92.

SZABADFALVI József

1987 A Matyó Népművészeti Kiállítás kalocsai megnyitójára – 1973 nyarán. In uő:

Írások Hermann Ottóról és a Hermann Ottó Múzeumról. (Borsodi kismonográfiák.) Miskolc, 191–194.

SZABLYÁR Ferenc (szerk.)

1984 *Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis.* [1690.] Budapest, Magvető.

SZABÓ G. Zoltán (szerk.)

1978 *Ne sajnálja a száját kinyitni. Társadalmi szokások a nyelvkönyvek tükrében.* Budapest, Magvető.

SZABÓ István, Cs.

2002 Adatok a Körös-vidék lótenyésztésének történeti-néprajzi ismeretéhez. *Békés Megyei Múzeumok Közl.* 23. 407–458.

SZABÓ Kálmán

1936 Adatok a kecskeméti pásztorok nyelvkincséhez. *Ethn* 47. 222–223.

1937 Adatok a kecskeméti pásztorok szókincséhez. *Ethn* 48. 87–89.

1965 A kecskeméti állattenyésztés szókincse és szólásmondásai. *NéprK* 10. 45–130.

SZABÓ Péter (1957–2013)

1989 *A végtisztesség.* Budapest, Magvető.

SZABÓ Péter

1999 Egy értékes viselettörténeti dokumentum – az első győri csizmadiaremek. *Arrabona* 37. 1–2. sz. 99–128.

SZABÓ Richárd

1838 Flóra. *Rajz* 2. 35. sz. 273–277.

SZABÓ T. Attila

1941 Erdélyi kemence-adatok a XVII–XIX. századból. *Ethn* 52. 71–72.

1956 A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. In *A kolozsvári bolyai Tudományegyetem (1945–1955).* [Kolozsvár], Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, 445–491.

1979 Melius Péter: *Herbárium Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól.* (Bev. tan., magyarázó jegyz. ellátta SZABÓ Attila.) Bukarest, Kriterion.

SZALTKY Mária (szerk.)

1983 *„Minden doktorságot csak ebből késértek". Szemelvények a 16–17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből.* (Magyar Hírmondó.) Budapest, Magvető.

SZATHMÁRY László, Sz.

1907 A fukszingyártás fejlődése. *Vegyészeti Lapok* 2. 21. sz. 405–407.

SZAUDER Mária (szerk.)

1979 *Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok.* Budapest, Szépirodalmi. http://mek.oszk.hu/07000/07016/

SZÁDECZKY Lajos

1889 Nagybánya régi iparáról és czéheiről. *Századok* XXIII. 9. 673–700.

SZÁSZ Gergő

1888 Egyházi beszéd. In *Imák és beszédek a Székely-Udvarhelyi Ev. Ref. Collegium épületeitek felszentelése alkalmával.* Székelyudvarhely.

SZEMERKÉNYI Ágnes

2009 *Szólások és közmondások.* Budapest, Osiris.

2011 Nyelvhasználat és folklór. In DIÓSZEGI L. – JUHÁSZ K. (szerk.): *Hagyomány – Örökség – Közkultúra. A magyar népművészet helye és jövője a Kárpát-medencében.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 231–243.

SZENDE Aladár

1995 A színvilág nyelvi birtokbavétele. I. Alapfokon, elsősorban a 8–14 éveseket véve számításba. *Nyelvünk és kultúránk* 53–72.

SZENDREI János

1908 Adatok az erdélyi férfiviselet történethez a XVII. században. *Archeológiai Értesítő* 28. 97–122.

SZENDREY Zsigmond

1933 A magyar népszokások osztályozása. *Ethn* 44. 21–30.

1936 A piros szín. *Ethn* 47. 220–221.

SZENTI Tibor

1993 *Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőperek.* (Válogatás). Hódmezővásárhely.

2009 *Paráznák. Dél-Alföldi szexuális bűnpörök a feudalizmusból (1723–1843).* [2., teljes kiadás.] http://mek.oszk.hu/08400/08461/08461.pdf

SZENTIMREI Judit

1972 Szőttes és varrottas munkák. In KÓS K. – uő – NAGY J.: *Kászoni székely népművészet.* Bukarest, Kriterion, 154–216.

1978 Szőttesek és varrottasok. In KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő: *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet.* Bukarest, Kriterion, 145–253.

1981 Szőttesek, varrások-hímzések. In KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő: *Moldvai csángó népművészet.* Bukarest, Kriterion, 177–359.

SZENTJÓBI SZABÓ László

1839 *Szentjóbi Szabó László költeményes munkái.* Pest. https://mek.oszk.hu/14800/14848/14848.pdf

SZEOKE Judit, P.

2003 Római és császárkori viselet és divat. *Ókor* 4. 23–30.

SZEREMLEY Császár Loránd

1906 Jelentéstanulmányok II. A komplikációs jelentésváltozásról. *Nyr* 35. 107–123.

SZEVERÉNYI Sándor

2016 Color Terms in Nganasan. In PAULSEN, G. – UUSKÜLA, M. – BRINDLE,

J. (eds.): *Color Language and Color Categorization*. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 115–141.

2017 Lexikon és nyelvtan: a nganaszan szókincs nyomában. Történeti tipológiai vizsgálódások. (Elektronikus kézirat a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj zárójelentéséhez.) Szeged.

SZÉKELY György

1965 Lütge, F.: Strukturwandlungen im Ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. Bis. 16. Jahrhunderts. *Agrártörténeti Szemle* 7. 2–3. sz. 428–432.

SZÉKI Tibor

1940 Szerves festékek. (A kémia és vívmányai, II. rész). Budapest, Kir. Magy. Természettudományi Társulat. https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/festek/festek1.html#A

SZIGETH Gábor (szerk.)

1981 *Vahot Imre válogatott színházi írásai (1840–1848).* (Színháztörténeti Könyvtár 12.) Budapest, Magyar Színházi Intézet.

SZIKSZAI László

2005 Négy szín: PIROS. *Magyar Asztalos- és Faipar* 5. 2. sz. 24–25.

SZILÁGYI István

1990 Vörös tetők, vörös tornyok, vörös keresztek. In KOVÁCS Á. (szerk.): *Haláljelek.* Budapest, Liget, 68–74.

SZILÁGYI János

1833 A' Magyar nyelvnek alaphangokkal való bővölködéséről a' Szanszkrit és minden más nyelvek felett. *TudGy* XVII. 9. sz. 21–39.

SZILÁGYI N. Sándor

1996 *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára.* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

SZILÁGYI Sándor (szerk.)

1882 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 8. 1621–1629.* Budapest.

SZIRMAY Antal

1809 *Szathmár Vármegye fekvése, története…* Buda.

SZITÓ Judit

2020 A *piros* és *vörös* 3–10 éves gyermekek nyelvében: Kollokációk. In FÓRIS Á. – BÖLCSKEI A. (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben.* (Megjelenés alatt.)

SZONDA István

2008 Céh-ipartestület-szövetkezet. Társadalmi és munkaszervezési változások az endrődi lábbelikészítő iparban. (PhD-kézirat.) Debrecen. https://dea.lib.unideb.

hu/dea/bitstream/handle/2437/116211/Szonda%20Istv%c3%a1n%20doktori%20%c3%a9rtekez%c3%a9s-t.pdf?sequence=7&isAllowed=y

SZŐCSNÉ Gazda Enikő

2010 A háromszéki hozomány a 19. században. (PhD-kézirat.) Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/100954/Haromszeki_hozomany2-t.pdf?sequence=5&isAllowed=y

SZŐKE Ágnes – TIMÁRNÉ BALÁZSY Ágnes

1996 Kísérlet a hódmezővásárhelyi szőrös párnavégek színvilágának meghatározására. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographicae* 1. 251–259.

SZŐNYI István

1957 A festőtechnikák. In uő – MOLNÁR C. P. (szerk.): *A képzőművészet iskolája. A festőművészet, grafika és szobrászat technikai eljárásai.* Budapest, Képzőművészeti Alap, 17–67.

SZUNDY Gabriella

1977 Természetes festékanyagok a régi mesterek képein. *Természet Világa* 108. évf. 6. sz. 397–399.

SZUNYOGH Szabolcs

1897 Szarvasmarhák (Hazai faj). In *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye,* 6. kötet. Budapest, 259–281.

SZURMAY Ernő

1987 Szolnok város közművelődésének története… *Zounuk* 2. 113–132.

SZVORÉNYI József

1889 A magyar nép eszejárása és eszmeköre, közmondásaiban s egyéb elmeműveiben elétüntetve. *A Cis. Rend Egri Kath. Főgym. Ért. 1888–1889-es évről,* 3–61.

TAFFERNER Béla

1884 *Szín és színharmónia kiváló tekintettel a síkornamentikára és a műipar igényeire.* Budapest.

TAKÁCS Béla

1975 Református templomok török hímzései Észak-Magyarországon. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 13–14. 397–414.

1986 *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* Budapest, Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya.

TAKÁCS Zoltán

1935 Kínai porcellán. In ÉBER L. (szerk.): *Művészeti Lexikon II.* (2. kiadás.) Budapest, 319–322.

TAKÁTS Gyula

1956 A szömörce aratásáról és a tobakokról. *Ethn* 67. 579–592.

TAKÁTS Sándor
1906 Nyelvtörténet. *Századok* XL. 3. sz. 193–213.
1915 *Rajzok a török világból II.* Budapest, MTA.
TATAI Ferentz
1835 A' Hazában tenyésző sokféle szőlőfajták rendbe szedhetéséről… választó béjegeikkel való leírásával együtt. *TudGy* 19. évf. 10. sz. 70–88.
TÁLASI István
1939 A bakonyi pásztorkodás. *Ethn* 50. 9–37.
1977 *Kiskunság.* Budapest, Gondolat.
TÁNCZOS Vilmos
1994 Gyimesi archaikus népi imádságok és ráolvasások. *Kriza J. Társ. Évkönyve* II. 211–243.
2000 *Eleven ostya szép virág. A moldvai csángó népi imák képei.* Csíkszereda, Pro-Print.
2006 *Folklórszimbólumok Egyetemi jegyzetek.* Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar Népr. és Antr. Tansz.
TEICHMAN Jakab
1939 A színek a Bibliában. *Magyar Zsidó Szemle* 56. 211–240.
THALY Kálmán
1864 *Régi magyar vitézi dalok és elegyes dalok a XVI-ik, XVII-ik és XVIII. századbeli eredeti kéziratokból ér régi szétszórt nyomtatványokból I.* Pest.
1872 *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* Pest.
1882 A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferencz udvarában s korában (1706–1711). Második Közlemény. *Magyar Történelmi Tár* III. sorozat, 5. kötet, 745–768.
1883 *Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetreméltó iratok 1685–1716.* Budapest.
THANHOFFER Lajos
1873 A vérfoltok felismerése. *Természettudományi Közlöny* V. 104.
1875 A vérről. *Természettudományi Közlöny* VII. 177–183.
1883 *Az összehasonlító élet- és szövettan alapvonalai.* Budapest.
THOMAS, Phillip L.
1979 Red and white: A roman color symbol. *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge* 122. 3/4. sz. 310–316.
THURY Etele
1913 Bornemisza Péter könyve az ördögi kísértetekről. *Ethn* 24. 195–205.
T. I.
1961 Szélhámos szavak. *Dunántúli Napló* 18. évf. 144. sz. 5.

TIMÁR-BALÁZSY Ágnes

1988 Investigation of dyes on textiles from the collections of hungarian museums. In JÁRÓ, M. – KÖLTŐ, L. (szerk.): *Archaeometrical research in Hungary*. Budapest, National Centre of Museums, 231–254.

2002 A magyar koronázó palást színezékeinek azonosítása. In BARDOLY I. (szerk.): *A magyar királyok koronázó palástja*. Veszprém–Budapest, Magyar Képek, 49–54.

TOLCSVAI NAGY Gábor

1995 Kognitív grammatika: lehetséges-e új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. *Literatura* 21. 107–121.

2000 A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Nyr* 124. 494–500.

2005 A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. *Acta Academiae Paedagogicicae Agriensis Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica.* Eger, 5–20.

2010 A népnyelv a magyar nyelv történeti értelmezéseiben. In SZEMERKÉNYI Á. (szerk.): *Folklór és nyelv.* Budapest, 15–27.

2011 Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107. 257–276.

2017a Bevezetés. In IMRÉNYI A. – KUGLER N. – LADÁNYI M. – MARKÓ A. – TÁTRAI Sz. – uő (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest, Osiris, 23–71.

2017b A magyar standard helyzete. In uő (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat, 222–237.

2017c Jelentéstan. In IMRÉNYI A. – KUGLER N. – LADÁNYI M. – MARKÓ A. – TÁTRAI Sz. – uő (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest, Osiris, 207–499.

TOLDY Ferenc

1827 Könyv-vi'sgálatok Salamon Király, szomorú-játék (öt felvonásban). Irta Vörösmarty Mihál… *TGyűjt* XI. 5. sz. 71–89.

TOMISA Ilona

1999 Magyar kézművesség. In *Kereszt és félhold. A török kor Magyarországon (1526–1699).* Encyclopaedia Humana Hungarica 05. CD-ROM, Budapest. http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index.html

TOMPOS Lilla

2004 A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In ÉRI I. (szerk.): *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázsy Ágnes emlékkönyv.* Budapest, Pulszky Társ. – Magy. Múz. Egy. 167–174.

TORMA László

1979 Magyar csontos nyereg a 18. századból. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 6. 171–190.

1988 Bőr- és prémrestaurálás a budapesti Néprajzi Múzeumban. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 19. 119–124.

2011 Szűcsmunka. In KAPITÁNY O. – IMRŐ J. (szerk.): *Somogy megye népművészete*. Kaposvár, Som. Megy. Múz. Igazgatósága, 195–206.

2015 A színek világa 4#, kármin, karmazsin, krapplakk. http://susannicon.blogspot.hu/2015/04/a-szinek-vilaga-4-karmin-karmazsin.html

TORÓ Árpád

2000 *Mi székelyek. Vallomásos jellemrajz*. Székelyudvarhely. http://mek.niif.hu/08800/08865/pdf/08865.pd

TÓTH Béla

1984a A bőrfeldolgozás története. In A *Budapesti Bőripari Vállalat és gyárainak története*. Budapest, 23–55.

1984b A bőripari fedőfestékgyártás kialakulása Magyarországon. In *A Budapesti Bőripari Vállalat és gyárainak története*. Budapest, 523–544.

1988 Régi cserzési eljárások. *Múzeumi Műtárgyvédelem* 19. 147–152.

TÓTH-CZIFRA Erzsébet – BENCZES Réka

2016 Piros és vörös színneveink korpuszalapú kognitív vizsgálata: produktivitás, figurativitás és alapszínnévi státusz. *Nyr* 140. 52–71.

TÓTH Imre

2007 *Palóc tájszótár*. Budapest, Nap.

TÓTH Imre – PERNESZ György

2001 *Szőlőfajták*. Budapest, Mezőgazda.

TÓTH István György

1994a Harangkongás és óraketyegés. (A parasztok és kinemesek időfogalma a 17–18. században). In ZIMÁNYI V. (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 115–132.

1994b „Komám nincs és feleségem vagyon". (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In ZIMÁNYI V. (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 133–143.

TÓTH László

1817 Könyv-Visgáltatások: Philosophia, irta Ertsei Dániel. *TudGy* I. 5. sz. 95–115.

TÓTH Lőrincz

1835 Bácsika és én I. (Elbeszélés). *Rajz* 1. 45. sz. 269–273.

TÓTH Sándor

1912 *Sáros vármegye monográfiája III*. Budapest.

TÖMÖRKÉNY István

1903 Állatok színe. Válaszok a szerkesztőség kérdéseire. *Nyr* 32. 295.

TÖRÖK (?)

1843 Termények az állati élelmüvezetben. *Orvosi Tár* 3. 17. sz. 393–405.

TÖRÖK Mária, R.

2014 *A szín – mindennapi életünk környezetkultúrájában*. Budapest, Terc.

TRASSARD, Francois (szerk.)

2006 *Hétköznapi élet a Napkirály korában*. Budapest, Corvina.

TURNER, Victor

1966 Color classification in Ndembu Ritual: A Problem in Primitive Classification. In BANTON, M. (ed.): *Anthropological Approaches to the Study of Religion*. London, Tavistock, 47–84.

TURÓCZI Mária

1986 *A színek világa és a személyiség.* (3., bőv. kiadás.) Győr.

TURTON, David

1980 „There's no such beast". Cattle an Colour Naming among the Mursi. *Man* 15. 2. sz. 320–338.

TÜSKEI Vilma

2010 Lippay János Virágoskertjének színnévvizsgálata. *Hungarológiai Közlemények* XLI/XI. évf. 3. 180–196.

TYLER, Stephen A.

2003 Bevezetés a kognitív antropológiába (1969). In BICZÓ G. (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Debrecen, Csokonai, 79–100.

UCHIKAWA, Keiji – BOYNTON, Robert M.

1987 Categorical Color Perception of Japanese Observers: Comparison with that of Americans. *Vision Research* 27. 10. sz. 1825–1833.

UJVÁRY Zoltán

1980 Virág a magyar népi kultúrában. In uő: *Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok.* (Hajdu B. M. Közl. 35.) Debrecen, 383–424.

2002 *Gömöri magyar néphagyományok*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum.

ÚJVÁRY Zsuzsanna, J.

1994 Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. (A mezőszegedi Szegedi család). In ZIMÁNYI V. (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 33–85.

UUSKÜLA, Mari

2008 *Basic color terms in Finno-Ugric and Slavonic languages: Myths and facts.* Tartu, University Press.

2011 Terms for red in Central Europe: An areal phenomenon in Hungarian and Czech. In BIGGAM, C. P. – HOUGH, C. A. – KAY, C. J. – SIMMONS, D. R. (eds.): *New Directions in Colour Studies.* Glasgow, John Benjamins Publishing Company, 147–156.

UUSKÜLA, Mari – SUTROP, Urmas

2007 Preliminary Study of Basic Colour Terms in Modern Hungarian. *Linguistica Uralica* 43. 2. sz. 102–123.

2010 The puzzle of two terms for red in Hungarian. In WOHLGEMUTH, J. – M. CYSOUW, M. (eds.): *Rara & Rarissima. Collecting és interpreting unusual characteristics of human languages.* Berlin – New York, Mouton de Guyter, 359–376.

VAHOT Imre (szerk.)

1851 *Losonczi phőnix: történeti és szépirodalmi emlékkönyv* I. Pest.

VAJDA Mária

1978 „Azér' élünk, hogy szeressünk!" (Őszinte vallomások a régi paraszti szerelmi életről). *Forrás* 10. 4–14.

1996 A régi lakodalmak egyik fontos mozzanatáról: a menyasszonyfektetésről. *A Debreceni Déri Múzeum Évk. 1995–96.* 311–350.

VAJKAI Aurél

1943 *Népi orvoslás a Borsavölgyében.* Kolozsvár.

VAKARCS Kálmán

1908 A torontálmegyei német keresztelők. *NéprÉrt* 9. 203–209.

VAN BRAKEL, Jan

1993 The Plasticity of Categories: The Case of Colour. *The British Journal for the Philosophy of Science* 44. 103–135.

VARGA Lajos

2016 Paramentica: A liturgikus színek kialakulása és használata. (2016. március 8-án, a Mátyás-templom Gyűjteményében *Az egyházi textilek típusai és használatuk* előadás-sorozat keretében elhangzott előadás.)

VARGA Marianna

1982 *Magyar népviseletek régen és ma.* Budapest, Tankönyvkiadó.

2003 *Mezőkövesdi matyó hímzés.* Mezőkövesd, Matyó Népművészeti Egyesület.

VARGA Márton

1808 *A' gyönyörű természet' tudománnya I.* Nagyvárad. Kézirat.

VARGA SÁNDOR Frigyes

1940 A középkori könyvfestészet színei. *Magyar Könyvszemle* 3. sz. 301–307.

VARGÁNÉ TÓTH Lídia

1990 A termelés és fogyasztás összefüggései Nyékvárkony népi táplálkozásában. *Új Mindenes Gyűjtemény* 9. 65–91.

VARGHA Damján

1909 A Nagyszombati-codex „telyes Bölcseségé"-nek forrása. *Akadémiai Ért.* 20. 476–486.

VARGHA Gyula (bev.)

[1928] *Magyar népdalok. Magyar klasszikusok XXXIX.* Budapest, Kisfaludy Társ.

VARGHA Katalin

2010 *Magyar találós kérdések 19. századi szövegek antológiája.* Budapest.

VARJAS Béla

1943 *XVI. századi magyar orvosi könyv.* Erdélyi Tud. Int. Kolozsvár.

VÁCZY János (szerk.)

1890 *Kazinczy Ferenc levelezése I.* (Kazinczy Ferenc összes művei. Harmadik osztály. Levelezés). Budapest, MTA.

1891 *Kazinczy Ferenc levelezése II.* Budapest, MTA.

1892 *Kazinczy Ferenc levelezése III.* Budapest, MTA.

1893 *Kazinczy Ferenc levelezése IV.* Budapest, MTA.

1894 *Kazinczy Ferenc levelezése V.* Budapest, MTA.

1895 *Kazinczy Ferenc levelezése VI.* Budapest, MTA.

1896 *Kazinczy Ferenc levelezése VII.* Budapest, MTA.

1898 *Kazinczy Ferenc levelezése VIII.* Budapest, MTA.

1899 *Kazinczy Ferenc levelezése IX.* Budapest, MTA.

1900 *Kazinczy Ferenc levelezése X.* Budapest, MTA.

1901 *Kazinczy Ferenc levelezése XI.* Budapest, MTA.

1902 *Kazinczy Ferenc levelezése XII.* Budapest, MTA.

1903 *Kazinczy Ferenc levelezése XIII.* Budapest, MTA.

1904 *Kazinczy Ferenc levelezése XIV.* Budapest, MTA.

1905 *Kazinczy Ferenc levelezése XV.* Budapest, MTA.

1906 *Kazinczy Ferenc levelezése XVI.* Budapest, MTA.

1907 *Kazinczy Ferenc levelezése XVII.* Budapest, MTA.

1908 *Kazinczy Ferenc levelezése XVIII.* Budapest, MTA.

1909 *Kazinczy Ferenc levelezése XIX.* Budapest, MTA.

1910 *Kazinczy Ferenc levelezése XX.* Budapest, MTA.

1911 *Kazinczy Ferenc levelezése XXI.* Budapest, MTA.
(Az összes kötet elérhető innen: http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/kazinczy_levelezese.php)

VÁMOSI Nándor

1942 *A debreceni csizmadiák céh- és műszavai.* (Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből 18.) Debrecen.

VÁMOS Mária, G.

1979 Szakály női viseletének alakulása az 1880-as évektől a II. világháborúig. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évk.* 8–9. 237–246.

VÁRKONYI Nándor

2001 *Az írás és a könyv története.* Budapest, Széphalom Könyvműhely.

VÁRNAGY Antal

1993 *Liturgika.* Abaliget.

VENDEL István

1941 *Szekszárd megyei város monográfiája.* Szekszárd.

VEREBÉLYI Kincső

2005 *Minden napok, jeles napok. Hétköznapok és ünnepek a népszokások tükrében.* Budapest, Timp.

VERES Gábor

2007 *A népi bútorzat változása Északkelet-Magyarországon a XVIII. századtól a XX. század elejéig.* (PhD-kézirat.) Debrecen. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79744/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y

VERES László

1997 Üveg és keménycserép. In FÜGEDI M. (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete.* Miskolc, 297–314.

VERESS Endre

1929 *Az erdélyi ipari céhek élete.* Kolozsvár. http://mek.oszk.hu/05000/05043/05043.pdf

VERSEGHY Ferenc

1825 A Teremtésnek Képe. In *Verseghy Ferenc' Maradványnyai és élete.* Buda.

VÉGH Gyula (bev.)

1931 *Erdély régi művészeti emlékeinek kiállítása az Iparművészeti Múzeumban.* Budapest.

VÉGH József

1935 *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez.* Debrecen.

VIDÉKY Emil

1934 A színek világa. *Magyar Iparművészet* 37. 7–8. sz. 127–134.

VIKÁR Béla

1907 *A regösének.* (Klny. a *Magyar Nyelv*ből.) Athenaeum.

VISKI Károly

1906 A tordai nyelvjárás. *Nyelvészeti Füzetek* 32. Budapest.

VOIGT Vilmos

2010 Nyelvjárás és folklór. Vannak-e és mióta magyar nyelvjárási folklór szövegek? In SZEMERKÉNYI Á. (szerk.): *Folklór és nyelv.* Budapest, 147–159.

VÖRÖS Éva

2008 *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára.* (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 85.) Debrecen.

VÖRÖS Éva – PRISZTER Szaniszló

1997 *Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei.* Debrecen.

WAGNER Daniel

1844 *Magyarországnak közgazdaságilag nevezetes termékeiről.* Buda.

WAGNER János

1895 Az ember szerepe a vegetatió változásában II. *Néptanítók lapja* 28. 55. sz. 515–516.

1902 *Hoffmann-Wagner: Magyarország virágos növényei.* (Dr. Hoffmann György átdolgozta harmadik kiadás.) Budapest, Athenaeum.

1934 Bíbor. *A Természet* 30. 3–4. sz. 28–30.

WALTER Ernő – NOVÁK László

1924 *A színek világa.* (Grafikai Művészetek Könyvtára.) Budapest, Világosság.

WARDHAUGH, Ronald

1995 *Szociolingvisztika.* Budapest, Osiris–Századvég.

WASYLKIEWICZ Viktor

1900 Népköltési Gyűjteményeink története és értéke. *A Csíksomlyói Római Kath. Főgymnasium Értesítője az 1899–1900-as évről,* 1–95.

WEHLTE, Kurt

2004 *A festészet nyersanyagai és technikái.* Budapest, Balassi

WELLMANN Imre (vál., ford.)

1984 *Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján.* Budapest, Gondolat.

WESSELÉNYI Miklós, B.

1831 Balitéletekről. http://mek.oszk.hu/09000/09080/09080.pdf

WHORF, Benjamin Lee

1956 *Language, thought and reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf.* Cambridge, MIT Press.

2006 A szokványos gondolkodás és viselkedés viszonya a nyelvhez. In BOHANNAN, P. – GLAZER, M. (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában.* Budapest, Panem, 222–250.

WIERZBICKA, Anna

1996 *Semantics: Primes and Universals.* Oxford, Oxford University Press.

WINDISCH Éva, V. (szerk.)

2000 Bethlen Miklós Élete leírása magától. In *Bethlen Miklós művei.* https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/

WOHL Janka

1885 *A női szépség fenntartásának, ápolásának és növelésének titkai.* Budapest.

YBL Ervin

1938 *Lotz Károly élete és művészete.* Budapest, MTA.

YOUNG, Diana

2006 The Colours of Things. In TILLEY, Ch. – KEANE, W. – KÜCHLER, S. – ROWLANDS, M. – SPYER, P. (eds.): *Handbook of Material Culture.* London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, 173–185.

ZACHAR János

1873 A rovarok közvetlen haszna. *Természet* 22–28.

ZAKARIÁS Erzsébet

1992 Boszorkányok Erdőfülében. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* I. 182–198.

ZAY Sámuel

1810 *Falusi orvos pap.* Pozsony. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_273/?pg=0&layout=s

ZÁDOR Elek

1829 *Az aranybánya, vagy A tapasztalt Tanácsadó.* Pest.

1831 *Geographiai kézikönyv 1. Európa.* Pest.

ZÁDROVICH Bernadett

2009 Színt jelölő melléknevek egy Vas megyei horvát nyelvjárásban. In uő: *Tanulmányok a Magyarországon élő gradistyei horvátokról.* Szombathely, 33–79.

ZELENYÁK János

1908 *A gyógynövények hatása és használata.* Budapest.

ZELLES Aladár

1906 Paeonia, Pünkösdi rózsa, Bazsarózsa. Díszkertészeti tanulmány. *A Kert* 46–48.

ZEMPLÉN Gábor

2000 Hogyan is lássuk a színeket – Színvizsgálatati paradigmák. *Magyar Pszichológiai Szemle* 55. 327–341.

ZENTAI János

1974 Baranya magyar főkötői. *Janus P. M. Évk.* 14–15. 233–258.

ZENTGRAF, Matthias – IMMING, Peter – IMHOF, Ingo

2000 Purpur, die Farbe der Kaiser. *Pharmazeutische Zeitung* 16. www.pharmazeutische-zeitung.de/index.php?id=21402

ZILAHI Lajos

2011 *Sárréti tájszótár.* Budapest, Argumentum.

ZOLTAI Lajos

1938 A debreceni viselet a XVI–XVIII. században. *Ethn* 49. 75–108, 287–315.

ZÓLYOMI József

1979 A Mailáth-uradalom cselédeinek viselete a két világháború között. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 25. 199–226.

ZUPKÓ Béla

1982 A matyó népművészet ma Harmincéves a Matyó Népművészeti és Háziipari Szövetkezet. *Matyóföld 1981–82*, 14–26.

ZSÁMBOKI László (szerk.)

1994 *Georgius Agricola: Bermannus avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról (Basel 1530) a bányákról, az orvoslásról, a festékekről…* (A bányászat, kohászat és földtan klasszikusai VIII.) Miskolc, Rudabánya.

ZSITVAY János

1901 *A szín.* Selmecbánya.

1903 *A szín.* Bővített kiadás.

ZSOLT Péter

2007 *Divatszociológia.* Budapest, Prototo.

FOTÓMELLÉKLET

1. Színmintás gyűjtés (Kupuszina, 2010)

2. *Munsell-színminták csoportosítása (Mezőkövesd, 2011)*

3. Munsell-színminták a színek megneveztetéséhez

4. Munsell-színminták a színek szerinti csoportosításhoz

5. Színminták összehasonlítás közben (Kalocsa, 2011)

6. Fehér alapú rózsaszín-lila színtábla (Munsell-mintákkal)

7. Fekete alapú rózsaszín-lila színtábla (ugyanazokkal a Munsell-mintákkal, mint amilyenek a fehéren szerepelnek)

8. Kazár: Piros és rózsaszín ágyneműk (2010)

9. Kalocsa: Pingált falú szoba (2011)

10. Kalocsa: Egy díszes sír a temetőből

11. Mezőkövesd: Hímzőfonalak (2011)

12. Báta: Körmenet (2011)

13. Báta: Lakásbelső (2011)

14. Gyimesközéplok: Szőttessel díszített küszöb (2006)

15. Klézse: Szentsarok (2011)

16–17. Szilágyi: Templombúcsú 2010. augusztus 20-án

18. Kupuszina: Egy ház a Petőfi Sándor utcában (2010)

19. Kupuszina: Első szoba (2010)

20. A klézsei ruzsinka

21. Egy szakmári asszony által készített húsvéti piros tojások (Terepmunka Kalocsán és a szállásokon, 2011)

22. A bogyónak látszó kermesznőstények.
A fotó forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Scale_Insects_(Kermes_ilicis)_on_Holm_Oak_(Kercus_ilex)_(20164637762).jpg

23. A gubacsszerű kermesznőstényekből kikelő lárvák. A fotó forrása: https://www.projectnoah.org/spottings/255006061

24–25. A „piros csizma".
Az első fotó forrása: http://susannicon.blogspot.com/2015/04/a-szinek-vilaga-4-karmin-karmazsin.html.
A másodiké: http://palocmuzeum.hu

26. Egy kupuszinai falvédő

27. A bátai lányok „egyleti pártája"

28. Rosa Canina. A fotó forrása: https://citygreen.hu/csipkerozsa-csipkebogyo-rosa-canina-gondozasa/

29. Rosa Gallica. A fotó forrása: https://www.garten-schlueter.de/rosen/wildrosen/historische-rose-gallica-officinalis

30–31. Jean-Daniel Welper 1750 körül festett miniatúrája. A fotó forrása: https://picclick.com/Jean-Daniel-Welper-1730-1789-Attrib-Lady-as-a-gardener-miniature-271644376817.html

32. A matyó „tüdőszín"

33. Egy piros és egy „borszínű" (anilines parasztrózsaszín) kupuszinai fityula

34–35. Halványrózsaszínű selyem díszpárnák (Drágszél és Báta)

36–37. Ismeretlen festő a még gyermek Szűz Máriát rózsaszín ruhában ábrázoló festménye. A fotó forrása: https://picclick.com/Virgin-Mary-St-Joachum-St-Anna-293457620742.html

38. Nászmenet rózsaszín és világoskék öltözetű koszorúslányokkal (1990-es évek, Drávaszabolcs)

39. A bakator. A fotó forrása: https://foodandwine.hu/2015/08/31/ambrus-lajos-bakator-ermelleki-bakator/

40. A kövidinka. A fotó forrása: https://borespiac.hu/2018/06/10/jo-kicsi-kovidinka/

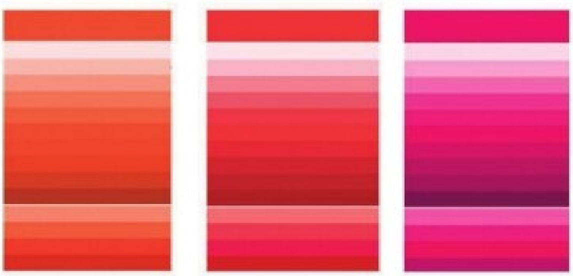
41. Egy 1840 körül készült korall-arany karkötő. A fotó forrása: www.ebay.com.au

42. Egy György-korabeli korall-arany karperec. A fotó forrása: www.ebay.com.au

43. Egy 1963-ban gyártott korallszínű Wartburg 1000. A fotó forrása: www.totalcar.hu

44. A szerző által szerkesztett színskála. A fotó forrása: https://hu.pinterest.com

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK

sorozatszerkesztő (2001–2008)
PÓCS ÉVA

Pócs Éva (szerk.): Demonológia és boszorkányság Európában

Pócs Éva (szerk.): Sors, áldozat, divináció

Pócs Éva (szerk.): Közösség és identitás

Pócs Éva (szerk.): Folyamatok és fordulópontok

Pócs Éva (szerk.): Múlt és jelen. Tudományos konferencia a PTE Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán

Pócs Éva (szerk.): Rítus és ünnep az ezredfordulón.

Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére

Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni". Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1.

Pócs Éva (szerk.): Tárgy, jel, jelentés. „Tárgy és folklór" konferencia Vaján, 2005. október 7–9-én

sorozatszerkesztő (2008–)
VARGYAS GÁBOR

Viga Gyula: A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században (A PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Programjának Kiadványai II.)

Vargyas Gábor (szerk.): Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig

Vargyas, Gábor (ed. by): Passageways. From Hungarian Ethnography to European Ethnology and Sociocultural Anthropology

Vargyas Gábor (szerk.): Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene

Máté Gábor (szerk.): Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan társadalomnéprajzi tanulmányai

Pócs Éva (szerk.): Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéről

Farkas Judit – Keszeg Vilmos (szerk.): Kolozsvártól Pécsig, a yaoitól a juhászatig. Néprajzi – kulturális antropológiai tanulmányok két doktori iskolából

Iancu Laura: Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat

Peti Lehel – Tamás Ildikó (szerk.): Vallási kultúra a Kárpát-medencében

A kiadásért felel a kiadó igazgatója és a tanszék vezetője.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
www.harmattan.hu, webshop.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczi Tamás.
A borítóterv Gembela Zsolt, a borítón szereplő grafika a szerző,
a tördelés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai kivitelezést a Prime Rate Kft. végezte,
felelős vezető Tomcsányi Péter.